PUBLISHER:—Pandurang Jawaji, } at the Nirnaya-sagar Press
PRINTER:—Ramchandra Yesu Shedge, } 26-28, Kolbhat Lane, Bombay

॥ श्रीः ॥

महाकविश्रीभवभूतिप्रणीतं

मालतीमाधवम् ।

त्रिपुरारि-जगद्धरकृताभ्यां टीकाभ्यां समेतम् ।

मङ्गेश रामकृष्ण तेलङ्ग

इत्यनेन संशोधितम् ।

पणशीकरोपाह्वविद्वद्वरलक्ष्मणशर्मतनुजनुषा

वासुदेवशर्मणा संस्कृतं च ।

(पञ्चमं संस्करणम् ।)

तच्च

मुम्बय्यां

पाण्डुरङ्ग जावजी

इत्येतैः स्वीये निर्णयसागराख्ययन्त्रालयेऽङ्कयित्वा

प्रकाशितम् ।

शाके १८४८, सन १९२६.

मूल्यं २। सपादरूप्यकद्वयम् ।

विज्ञप्तिः ।

अस्य प्रकरणस्य प्रणेतुः श्रीमद्भवभूतिकवेरितिवृत्तं न क्वापि विस्तरेण लभ्यते। अनेन स्वविरचितमहावीरचरित-मालतीमाधव-उत्तरामचरिताख्यरूपकत्रयस्य प्रस्तावनासु किंचित्स्ववंशादिवर्णनं कृतमस्ति । तथथा—आसीद्दक्षिणापथे विदर्भेषु पद्मपुरं नाम नगरम् । तत्र केचित्तैत्तिरीयाः काश्यपा उदुम्बरोपाभिधाना ब्रह्मवादिनो द्विजा वसन्ति स्म । तेषां वंशे महाकविर्नाम कश्चिद्वाजपेययाजी विप्रो बभूव । अस्मात्पञ्चमः पुरुषो भवभूतिः । भवभूतेः पिता नीलकण्ठः, जननी जतुकर्णी[1], पितामहो भट्टगोपालः, गुरुश्च ज्ञाननिधिः । अधीतवानयं तर्कव्याकरणपूर्वोत्तरमीमांसादीनि शास्त्राणि । अस्य पितृकृतं नाम श्रीकण्ठ इति । 'तपस्वी का गतोऽवस्थामिति स्मेराननाविव । गिरिजायाः स्तनौ वन्दे भवभूतिसितानतौ ॥' इति पद्यकरणोत्तरं तस्यैव भवभूतिरिति नामान्तरं जातम्[2] । अनेनैव च नाम्नायं कविर्लोके प्रसिद्धो बभूवेति ।

कान्यकुब्जाधिपतेर्यशोवर्मणः सभायां भवभूतिरासीदिति राजतरङ्गिणीतो ज्ञायते । यशोवर्मसमयश्च खिस्तवर्षीयसप्तमशतकपूर्वार्धे बभूव । अतो भवभूतेरपि समयो निरुक्तसप्तमशतकमित एवेत्यर्वाचीनपण्डितानामूहः[3] ।

भवभूतिकृतिषु महावीरचरित-मालतीमाधवउत्तररामचरिताख्यं रूपकत्रयमपहाय नान्यः कोऽपि प्रबन्धः प्राप्यते । तथापि शार्ङ्गधरपद्धतौ—

> 'निरवद्यानि पद्यानि यदि नाट्यस्य का क्षतिः ।
> भिक्षुकक्षाविनिक्षिप्तः किमिक्षुर्नीरसो भवेत् ॥'

इति पद्यम्, गदाधरभट्टसंकलिते रसिकजीवने च—

> 'अलिपटलैरनुयातां सहृदयहृदयज्वरं विलुम्पन्तीम् ।
> मृगमदपरिमललहरीं समीर किं पामरेषु रे किरसि ॥'

र. जी. प्र. ३।२२

---

१ 'जातूकर्णी' इत्यपि रूपान्तरम् ।

२ आर्यासप्तशत्या अनन्तपण्डितकृतटीकायां 'भवभूतेः संबन्धात्' इत्यार्याव्याख्याने द्रष्टव्यम् । वीरराघवविरचितायां महावीरचरितटीकायामप्येवमेवोक्तम् । परंतु तत्र 'साम्बा पुनातु भवभूतिपवित्रमूर्तिः' इत्यादि पद्यं निर्मितमिति प्रोक्तम् ।

३ मालतीमाधवावतरणिकायां श्रीमद्भिर्डाक्टरभाण्डारकरैरुक्तम् । एतद्विषयको राजतरङ्गिणीस्थः श्लोकस्त्वयम्—

> 'कविवाक्पतिराजश्रीभवभूत्यादिसेवितः ।
> जितो ययौ यशोवर्मा तद्गुणस्तुतिवन्दिताम् ॥'

राज. ४।१४५

'किं चन्द्रमाः प्रत्युपकारलिप्सया
करोति गोभिः कुमुदावबोधनम् ।
स्वभाव एवोन्नतचेतसां सतां
परोपकारव्यसनं हि जीवितम् ॥'

ए. वी प्र ३।९५

इति पद्यद्वयं च भवभूतिनाम्ना सम्बद्धं दृश्यते । यतो भवभूतिना विरचितोऽन्यो कोऽपि प्रबन्ध आसीत् तत्र तत्कृतानि सुभाषितान्येवैतानि आहोस्विदेतत्समकालीनः कोऽपि भवभूतिर्बभूवेति निर्णेतुं नैव शक्यते ।

अत्र प्रकाशितयोर्मालतीमाधवटीकयोः प्रथमा भावप्रदीपिकाख्या शाङ्करजातेन पर्वतपाठकवंशनिपुणपरिहारिणा विरचिता । इयं षष्ठमाङ्कपर्यन्तमेव लब्धा । अथ शिष्टाङ्कत्रयस्य टीका त्रिपुरारावदत्याख्या नाम्न्यैवैव पूरिता । द्वितीया भीरजकरामजयकारपण्डितविरचिता पाठभेदैः सह पुस्तकान्ते निवेशिता । एवं टीकाद्वयोपेतमिदं मालतीमाधवं प्रकरणं प्रकाशितं चेत्तदा रसिकजनहृदयानामनर्घ्यं स्यादिति सभालोच्य कृतोऽयं प्रयत्नो मया । अत्र च त्रुट्यादिस्थलेषु तत्रभवन्तो सहृदया दोषजातं क्षन्तव्यं सदयैः सद्भिरिति विज्ञापयति

विद्वज्जनपदे
महेश्वरशर्मा ।

॥ श्रीः ॥

मालतीमाधवम् ।

प्रथमोऽङ्कः ।

चूडापीडकपालसंकुलगलन्मन्दाकिनीवारयो
विद्युत्प्रायललाटलोचनशिखिज्वालाविमिश्रत्विषः ।

भावप्रदीपिका ।

ऐन्दव्या कलयावतंसितकचं सौन्दर्यसारास्पदं
कारुण्यामृतपूरपूरितलसल्लीलाकटाक्षाङ्कुरम् ।
उद्यत्कोटिदिनेशमण्डलरुचिन्यक्कारिभाभासुरं
वन्दे पाशसृणीक्षुचापसुमनोबाणापह तन्मह. ॥

यद्गण्डमण्डलगलन्मदवारिधारा कर्णद्वयव्यजनवातविधूतिशीर्णा. ।
भक्तान्तरायनिवहा इव सार्यमाणा भान्ति द्विपेन्द्रवदन तमुपाश्रयाम. ॥

एकाम्रमूलनिलयकरिभूधरनायकौ ।
काञ्चीपुरीश्वरौ वन्दे कामितार्थप्रसिद्धये ॥

पदवाक्यप्रमाणज्ञो भवभूतिर्महाकवि ।
मालतीमाधवं नाम यद्रूपकमरीरचत् ॥

क्रियते विवृतिस्तस्य **भारद्वाजेन** धीमता ।
यज्वन **पर्वतेशस्य** सूनुना **त्रिपुरारिणा** ॥

सन्ति यद्यपि चैतस्य व्याख्या प्राच्यास्तथापि ता. ।
अवक्तव्योक्तिवक्तव्यत्यागाभ्यां नादृता बुधै ॥

अतो मितेन वचसा लघ्वी भावप्रदीपिका ।
मालतीमाधवस्येयं रच्यते रसिकप्रिया ॥

अदृष्टपूर्वव्याख्यानामस्तु चैतन्मनोहरम् ।
अदृष्टदिव्यकान्ताना मानव्य इव कामिनाम् ॥

प्राग्व्याख्याऽसंनिधाने वा भवत्वस्योपयोगिता ।
भानोरसंनिधाने किं न ग्राह्या करदीपिका ॥

पुरातननिबन्धेषु येषां धीर्नावगाहते ।
तेषामस्मादृशां चैतदुपयोगि भविष्यति ॥

पान्तु त्वामकठोरकेतकशिखासन्दिग्धमुग्धेन्दवो
भूतेशस्य भुजङ्गवल्लिवलयस्रङ्नद्धजूटा जटाः ॥ १ ॥

सर्वेषां शास्त्रं शस्ताः प्रतिपन्नमलमत्सराः ।
को वा प्रवचिमि ग्रन्थे कुर्यादेवावधीरणाम् ॥
अथवा नः किमेतेन दैन्येन यदि भारती ।
मिश्रेयं चेद्विशेषज्ञः पश्येत्कृत्स्नां तदा ॥
शाब्दिकाम्बपरिक्षुण्णाभिमानमकारयो ध्रुवम् ।
शारदा एव जानन्ति मितुरमी कर्म धर्मकाः ॥

अथ तत्रभवान्भवभूतिः कविर्यथोचितकाव्यनिर्माणप्रयोजनप्राप्तये प्रेक्षावज्जनमने रसास्वादार्थं प्रकरणं नाम मालतीमाधवं नाम रूपकमारभमाणः । तत्र प्रकरणलक्षणं भरते— 'तत्र कविरात्मशक्त्या वस्तुशरीरं च नायकं चैव । समयमुत्पाद्य विरचयेत्तज्ज्ञेयं प्रकरणं नाम ॥' इति । दशरूपकेऽपि— 'अथ प्रकरणे वृत्तमुत्पाद्यं लोकसंश्रयम् । अमात्यविप्रवणिजामेकं कुर्याच्च नायकम् ॥ धीरप्रशान्तं सोपायं धर्मकामार्थतत्परम् । शेषं नाटकवत्संधिप्रवेशकरसादिकम् ॥' इति । तत्र नाट्योपक्रमे विघ्नोपशान्तये कुशीलवैः पूर्वरङ्गः क्रियते । तदुक्तम्— 'प्रथमं पूर्वरङ्गश्च ततः प्रस्तावनेति च । आरम्भे सर्वनाट्यानामेतत्सामान्यमिष्यते ॥ यन्नाट्यवस्तुनः पूर्वं रङ्गविघ्नोपशान्तये । कुशीलवाः प्रकुर्वन्ति पूर्वरङ्गः स कीर्तितः ॥' इति । तत्र नान्द्युचितरसोपचितपूर्वरङ्गाङ्गत्वेन सूत्रधारेण पाठ्याङ्गभूता नान्दी प्रयोक्तव्या । तदुक्तम्— 'यद्यप्यङ्गानि भूयांसि पूर्वरङ्गस्य नाटके । तथाप्यवश्यं कर्तव्या नान्दी विघ्नोपशान्तये ॥' इति । नान्दीलक्षणं तु— 'आशीर्नमस्क्रियारूपः श्लोकः काव्यार्थसूचितः । नान्दीति कथ्यते तस्यां पदनियमोऽपि वा ॥ माङ्गल्यशङ्खचन्द्राब्जकोककैरवशंसिनी । नान्दी पदैर्द्वादशभिरष्टाभिर्वाप्यलंकृता ॥' इति । 'अपि वा' इति पदानियमस्योपक्षेपः । तथाह विश्वनाथः— 'केचिन्नान्द्यां पदनियमो नास्तु पचतः' इति । तत्र कविर्निर्मितस्य प्रकरणस्याविघ्नपरिसमाप्तये निर्विघ्नार्थं नयनमस्कारात्मकं मङ्गलमाचरन्पूर्वरङ्गाङ्गभूतामष्टपदामिमामाशीर्वादात्मिकां नान्दीं सूत्रधारमुखेन तावदाह— भूतेशेति । एषा च 'चैत्रिकमङ्गलमव' इति मत्वा अष्टपदाश्रिता नान्दी । तदुक्तम्— 'पदन्यासाश्रिता नान्दी रसाढ्या च यतो विधिः । प्रीते चन्द्रमसि स्थित्या एवमीमिति नाटके ॥' इति । अथ पद्यार्थः— भूतेशस्य जटाः त्वां पान्तु । ता विशिनष्टि— जूटेति । जूटः शिखा । 'शिखा चूडा केशपाशः' इत्यमरः । तथा च व्यालमूर्धं शिरो लक्ष्यते । कपालमालि-कायाः शिरोमूलत्वात् । तत्रापीडवलय शिरोयुक्ता जटा । 'आपीडशेखरोत्तंस-वतंसाः शिरःस्रजः' इति हलायुधः । आपीडशब्देनैव शिरःस्रगुच्यतेऽपि पूर्वस्रक्पदस्य संनिधानप्रतीत्यर्थम् । कर्णावतंसवत् । यथाह— कर्णावतंसादिपदे कर्णादिध्वनिनिर्मितिः । संनिधानप्रतीत्यर्थम्' इति । तत्र कपालम् । तत्र निरन्तरापीडस्य । तेषु चतुर्षु न्यासं पञ्चतत्पूर्णावलम्बन मस्तनिभ्यां सं-

एतच्च ।

सानन्दं नन्दिहस्ताहतमुरजरवाहूतकौमारबर्हि-
त्रासान्नासाग्ररन्ध्रं विशति फणिपतौ भोगसंकोचभाजि ।
गण्डोड्डीनालिमालामुखरितककुभस्ताण्डवे शूलपाणे-
र्वैनायक्यश्चिरं वो वदनविधुतयः पान्तु चीत्कारवत्यः ॥ २ ॥

भुद्धिरोगङ्गाया वारिधारा यासु ता. । तडित्तुल्येनालिकनेत्रतेजसा साजात्याद्विशेषेण मिश्रीभूता दीप्तिर्यासां ताः । कोमलया केतकगर्भद्रोण्या सह संदिग्धः समानाकृतिवर्णत्वात्किं केतकशिखेयमुत शशिरेखेति संदेहगोचरो मुग्धो मनोहर इन्दुर्यासु ता । जटीकृत्य बद्धासु जूटीकृतासु विप्रकीर्णासु । एकस्याश्चन्द्रकलायास्तिरोधानप्रसङ्गेन केतकशिखासंशयजनकत्वायोगात् । भुजङ्गा एव वल्लयो लतास्ताभिरेव वलयैर्वलयीकृतैः । लतासदृशैरिति यावत् । निर्मितया स्रजा नद्धा जूटा यासां ता इति । अत्र रूपकसंदेहानुविद्धा स्वभावोक्तिरलंकार· । तल्लक्षणानि तु विस्तरभयान्न लिख्यन्ते । अत्रेश्वरस्य जटाजूटालंकृतस्य प्रशान्ताकारप्रतीतेर्धीरशान्तः कथानायक सूचित· । जटा इति कर्तृबहुत्वेन नायकनायिकाबहुत्वम्, भूतेशस्येत्यौपसर्जन्येन जटा इति स्वातन्त्र्येण नायकस्य स्वप्रयोजननिर्वाहेऽन्यपारतन्त्र्यम्, कामन्दक्यादितपस्विनीजनस्यैव तत्कार्यनिर्वहणनिरन्तरोद्योगित्वं सूचितमिति मनाक्काव्यार्थसमुन्मेष ऊह्य ॥ १ ॥ प्रचितादेव मङ्गलात्ताद्दगन्तरायनिरासं मत्वाह—**सानन्दमिति** । विनायकस्य सबन्धीनि मुखविधूननानि पान्तु । विनायकस्य विघ्नराजत्वात्तन्मुखविधूननानि प्रत्यूहनिवर्तकानीत्याशय. । तेषु निमित्तमाह—शूलपाणेस्ताण्डवे नन्दिकरवाद्यमानमुरजध्वनिना घनगर्जितसदृशेनाहूतात्स्कन्दवाहनमयूरात्त्रासो भयं तस्माद्भोगसंकोचभाजि सूक्ष्मरन्ध्रप्रवेशसिद्ध्यर्थं संकुचितशरीरे फणिपतावुपवीतीकृते । नासाग्ररन्ध्रं पुष्करविवरं सानन्दं यथा भवति तथा । तदैव संनिहितविवरलाभात् । विशति सति । कीदृश्य· । कपोलतलोत्थितमधुकरमालामुखरितदिश. । चीत्कारोऽनुकरणशब्दस्तत्सहिता. । काव्यलिङ्गमलंकार. ॥ एताभ्यां श्लोकाभ्यां जलधरसमयप्रारम्भ· सूच्यते । तस्य निर्वहणसंधौ वक्ष्यमाणत्वात् । मुखसंधिसूचितस्यैव निर्वोढव्यत्वात् । तत्र कपालेत्यनेन बलाकावलि·, जलक्षरणेन वृष्टि, विद्युदित्यनेन च विद्युत्, केतकशिखेत्यनेन केतकोद्गम, भुजगवलयबद्धजटापटलत्वेन जलदोदय·, मुरजध्वानेन गर्जितशब्द·, कौमारबर्हीति मयूरहर्षश्च सूच्यत इति केचिद्व्याचक्षते । तदेतच्छब्दशक्त्या प्रतीयतेऽर्थशक्त्या वेति त एव जानन्ति । नत्वेते शब्दा प्रकृतार्थनियन्त्रिता अपि शक्त्यन्तरबलादन्वितमर्थान्तरं प्रत्याययन्तीति कस्यचिद्व्युत्पन्नस्य प्रतीतिः । अर्थोऽपि प्रकृतो नैतादृशस्यार्थान्तरस्य प्रतीतौ समर्थोऽनुभूयते सहृदयै· । कथांशानामेव निर्वहणे निरूप्यमाणानां मुखसंधौ सूचननिर्बन्ध. । न तु तत्र वक्ष्यमाणस्य सर्वर्तुवनवर्णनादेरपि । ततो नैषोऽर्थ कवेर्विवक्षागोचरोऽपि । तस्मान्नायं ध्वनिमार्गवि-

अपि च ।

दन्तश्रेणिषु संगलत्कलकलश्यावर्तनव्याकुला
भासा लोचनवह्निकुण्डकुहरेष्वाद्रत्वमध्यासिनः ।
गण्डस्यन्दमिपातशीर्णकणिका भूयस्तनस्यूर्मयः
क्षमोर्मिः सकपालकर्परपरिस्पन्दोल्वणा पान्तु वः ॥ ३ ॥

अन्यच्च ।

पञ्चाक्षीपिञ्जरितः कण इव सविता यस्य कृच्छ्रः समूहो
यस्मिन्नभ्याससमीपपरिघटितमुकुले काम्यजन्मा जुहाव ।
ज्योतिर्निष्ठ्यूतवाष्पस्थगितसुधासारसात्कारिकोणं
तार्तीयीकं पुरारेस्तदवतु मदनप्लोषणं लोचनं वः ॥ ४ ॥

(नान्द्यन्ते ।)

सूत्रधारः—अलमलम् । उदितमुपैष एव भगवानशेषभुवन-
द्वीपदीपः । तदुपतिष्ठे । (प्रणम्य ।)

तां यन्तु ॥ ३ ॥ इदानीमेभिश्चिरोक्ति श्लोकद्वय मङ्गलमिति पूर्वोक्तमपि अपि [illegible] [illegible]—दन्तेति । [illegible] शिरोधरीकर [illegible] वः पान्तु । [illegible] [illegible] दन्तपङ्क्तिषु [illegible] [illegible] व्याकुलाः । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ॥ १ ॥ पञ्चेति । तृतीयमेव तार्तीयीकम् । [illegible] स्वार्थे [illegible] [illegible] । मदनप्लोषणं [illegible] लोचनं वोऽवतु । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] अपकृतवान् । [illegible] पातेन [illegible] [illegible] । [illegible] ॥ ४ ॥ अथ [illegible] [illegible] प्रथमं प्ररोचनां प्रयोजयति—नान्द्यन्त इति । [illegible] सूत्रधारे [illegible] [illegible] [illegible] सूत्रधारः प्रविश्य [illegible] [illegible] । [illegible]—'पूर्वरङ्गं विधायादौ सूत्रधारे विनिर्गते । प्रविश्य [illegible] ॥' इति । प्ररोचनालक्षणं तु—'[illegible] [illegible] ॥' [illegible] [illegible] । 'सूत्रधारो नटी ब्रूते मार्षं वा विदूषकम् । [illegible] [illegible] ॥' इति । अलमिति । [illegible] प्रति [illegible]

कल्याणानां त्वमसि महसां भाजनं विश्वमूर्ते
धुर्यां लक्ष्मीमिह मयि भृशं धेहि देव प्रसीद ।
यद्यत्पापं प्रतिजहि जगन्नाथ नम्रस्य तन्मे
भद्रं भद्रं वितर भगवन्भूयसे मङ्गलाय ॥ ५ ॥

(नेपथ्याभिमुखमवलोक्य ।) मारिष, सुविहितानि रङ्गमङ्गलानि । संनिपतितश्च भगवतः कालप्रियनाथस्य यात्राप्रसङ्गेन नानादिगन्तवास्तव्यो जनः । तत्किमित्युदासते भरताः । आदिष्टोऽस्मि विद्वत्परिषदा यथा—अद्य त्वयाऽपूर्ववस्तुप्रयोगेण वयं विनोदयितव्या इति । तत्परिषदं निर्दिष्टगुणप्रबन्धेनोपतिष्ठावः ।

मसहमानस्योक्ति. । प्रभातकालं निर्दिशति—**उदितेति** । भूयसा मण्डलेन भागेनोदित· । उदितकल्प इति भाव । उपतिष्ठे स्तोत्रेणाराधयामि । 'पथ्याराधनयोश्च' इत्यात्मनेपदम् । तथा करोति—**कल्याणानामिति** । विश्वमूर्ते सर्वात्मक । 'सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्च' इति श्रुते· । त्वं कल्याणानां मङ्गलरूपाणां तेजसा स्थानमसि । मयि धुर्यां सकलसौख्यसपादनसमर्थां लक्ष्मीं धेहि । प्रसन्नो भव । यद्यदिति वीप्सया प्रकारकार्त्स्न्यमभिप्रैति । येन केनचिद्रूपेण स्थितं सर्वप्रकारं यत्पापमस्ति नम्रस्य मे तथाभूतं सर्वप्रकारं पापं प्रतिजहि निवर्तय । अत्र यद्यदिति वीप्सया यादृशोऽर्थ उक्तस्तस्यैव प्रकृतपरामर्शिना तच्छब्देनोपादानान्न द्वितीयस्तच्छब्दोऽपेक्षित इत्याहु । तेन पूर्ववाक्ये यच्छब्दद्वयदर्शनात्तदुत्तरवाक्ये तच्छब्दद्वयं द्रष्टव्यमित्यपव्याख्यानम् । भगवन्, बहुप्रकारं मङ्गलं भूयसे मङ्गलाय वितर । मङ्गलानुबन्धीनि मङ्गलानि प्रयच्छेत्यर्थ । इयं काव्यार्थसूचकेन श्लोकेन संस्कृतप्रायवाग्व्यवहाररूपा भारती वृत्तिः । प्ररोचनाङ्गं काव्यार्थसूचन च । कथानायकतन्मित्रादीनामनिष्टपरिहारेष्टप्राप्तिप्रतीते । तथापि यद्यदित्यघोरघण्टशार्दूलनन्दनादिकृतोपद्रवनिर्देश । अत्र भद्रमिति मालतीमदयन्तिकाप्राप्तिरूपं मङ्गलद्वयं सूचितम् । भूयसे मङ्गलायेति कपालकुण्डलागृहीतमालतीविपन्निस्तार । आरक्षगृहीतमाधवमकरन्दप्राणरक्षादय· सूच्यन्ते ॥ ५॥ **नेपथ्य इति** । नेपथ्यो नाम रङ्गस्थलस्य पश्चाद्यवनिकान्तरितो वर्णग्रहणादियोग्यकुशीलवकुटुम्बावस्थानदेशः । 'कुशीलवकुटुम्बस्य स्थली नेपथ्य इष्यते' इति वचनात् । मारिषो नट. ॥ नट सूत्रधारेण मारिष इति वाच्य । 'सूत्री नटेन भावेति तेनासौ मारिषेति च' इत्युक्तत्वात् । सुविहितानि साधु सपादितानि । कालप्रियनाथस्य महाकालाख्यस्य शंभो । नानादेशनिवासीत्यनेन सर्वकलावेदित्वं परिषदो दर्शयति । विदग्धपरिषत्संनिधौ हि प्रयोगकौशलप्रकटनस्योत्साहः । भरतास्तच्छास्त्राध्येतारो नटा । किं तर्हि तै· प्रयोज्यमित्याह—**आदिष्टोऽस्मीति** । **निर्दिष्टगुणप्रबन्धमिति** । रञ्जनीयविद्वत्परिषदा निर्दिष्टा ये गुणास्तच्छालिनं प्रबन्धमित्यर्थ ।

नटः—(प्रविश्य) भाव, कतमे ते गुणा यानुपलभ्यार्य-मिश्रा भगवन्तो भूमिदेवाः ।

सूत्रधारः—

भूम्ना रसानां गहनाः प्रयोगाः
सौहार्दहृद्यानि विचेष्टितानि ।
औद्धत्यमायोजितकामसूत्रं
चित्राः कथा वाचि विदग्धता च ॥ ६ ॥

नटः—भाव, कस्मिन्प्रकरणे ।

आर्या इति सर्वेषामुपस्थापकेषामिव । मिश्रा इति पूज्यनिर्देशः । भूमिदेवा इति सत्यवचनत्वात्, सभाया गुणदोषविवेचनस्य तदधीनत्वात् देवतात्मकत्वेन वैफल्याप्रतीयमानत्वात् । अनेन सभाप्रशंसा कृता ॥ एते आनुकूल्यरञ्जन्ति त एते गुणाः क इति नटस्य प्रश्नः । तानेव गुणानाह—भूम्नेति । भूम्ना बाहु-ल्येन रसानामङ्गाङ्गिभावेन निबद्धानां शृङ्गारादीनां प्रयोगा अभिनया गहनाः सूक्ष्मार्थैर्निर्माणविधिभिरप्यभ्यस्याः । रसानां हि भावनेन विभावानामनुभूतत्वे गुणीभावम् सद्भाव, मुख्यत्वेन कामिनीकुचकलशपरिचिति भावमात्रेणापि सुकुमारत्व एव सहृदयाः समर्थाः । न तु परपदार्थप्रमाणव्यापाराः परिवर्तमन्याः । यथाह भामहः—'काव्यार्थसाधनज्ञानमात्रेणैव न वेद्यते । वेद्यते स हि काव्यार्थतत्त्वज्ञैरेव केवलम् ॥' इति । अनेन रसैकमात्रत्वं प्रबन्धस्य जीवितभूतो गुणो दर्शितः । तथा सौहार्देन निरुपाधिस्नेहेन हृद्यानि मनोहराणि विचेष्टितानि नायकनायिकाप्रभृतीनां व्यापाराः । अनेन धीरप्रशान्तनायकोपेतत्वं नाम गुणो दर्शितः । तथा औद्धत्यं व्यापारलक्षणमपि नायकस्य तद्विरोधिनीभवतामुत्तरोत्तरप्रबन्धत्वम् । तथा आयोजितं तदानुकूल्येन संपादितं कामसूत्रं मालतीमाधवयोरन्योन्यानुरागपरीक्षणं येन तादृशम् । कामोऽनुरागः । स एव ग्रथ्यमानमालतीकर्णपीडकसूत्रमिव सूत्रम् । अयं भावः—महामांसविक्रयादेरपकारी महीमत्तवीरभद्रादिविरोधिविरहोपादानं तदपि प्रधानमालतीमाधवप्रयोजनानुगुण्येन व्यापारमात्रपरतया विरोधपरिहारेणैव नियमेन संपादयतीति । तदुक्तम्—'विवक्षिते रसे लब्धप्रतिष्ठे तु विरोधिनाम् । बाध्यानामङ्गभावं वा प्राप्तानामुक्तिरच्छला ॥' इति । अत्र कामशब्देन कविना भणितव्यम् । यद्विरोधिरसोपादानेऽप्यनौचित्यविरहोऽपि नास्त्येव क्वचित् । यदाह—'अनौचित्यादृते नान्यद्रसभङ्गस्य कारणम् । प्रसिद्धौचित्यबन्धस्तु रसस्योपनिषत्परा ॥' इति । अनेनौचित्यानतिक्रमो नाम गुणो दर्शितः । कथाश्चित्राः । वस्तु गुणवन्नर्मकल्पितमिति कथैकनिष्ठं गुणः । वाचि विदग्धता वचने चातुर्यम् । निर्दोषगुणालंकारयोगेऽनेन दर्शितः । इत्थं गुणसमुदायप्रयोगं मालतीमाधवमिति भावः ॥ ६ ॥ कस्मिन्निति । वैतालिकाः प्रबन्धाः प्रायेण बहवः दृश्यन्ते ॥

सूत्रधारः—(विचिन्त्य ।) स्मृतम् । अस्ति दक्षिणापथे पद्मपुरं नाम नगरम् । तत्र ब्राह्मणाः केचित्तैत्तिरीयाः पङ्क्तिपावनाः काश्यपाः पञ्चाग्नयः सोमपीथिनो धृतव्रता उदुम्बरनामानो ब्रह्मवादिनः प्रतिवसन्ति ।

ते श्रोत्रियास्तत्त्वविनिश्चयाय
भूरिश्रुतं शाश्वतमाद्रियन्ते ।
इष्टाय पूर्ताय च कर्मणेऽर्था-
न्दारानपत्याय तपोर्थमायुः ॥ ७ ॥

तदामुष्यायणस्य तत्रभवतो भट्टगोपालस्य पौत्रः पवित्रकीर्तेर्नीलकण्ठस्य पुत्रः श्रीकण्ठपदलाञ्छनः पदवाक्यप्रमाणज्ञो भवभूतिर्नाम कविर्निसर्गसौहृदेन भरतेषु वर्तमानः स्वकृतिमेवंगुणभूयसीमस्माकं हस्ते समर्पितवान् । यत्र खल्वियं वाचोयुक्तिः ।

ये नाम केचिदिह नः प्रथयन्त्यवज्ञां
जानन्ति ते किमपि तान्प्रति नैष यत्नः ।

स्मृतमिति । अस्ति कश्चिदीदृशः प्रबन्धो मयेदानीं दिष्ट्या स्मृत इति भावः । तैत्तिरीयाः तित्तिरिप्रोक्तं छन्दस्तैत्तिरीयम् । तदधीयत इति तैत्तिरीयाः । पञ्चाग्नयो गार्हपत्यादिपञ्चाग्निपरिचर्यापराः । आहिताग्नय इति यावत् । सोमपीथिनः सोमपानमेषामस्तीति ते तथा । ज्योतिष्टोमादिक्रत्वनुष्ठातार इत्यर्थः । धृतव्रतास्तपोनियमनिष्ठाः । उदुम्बराख्यं कुलनाम येषां ते । तथा ब्रह्मवादिनोऽध्यात्मनिष्ठाः । **त इति** । श्रोत्रियाः साङ्गवेदाध्ययनतदर्थज्ञानतदनुष्ठाननिष्ठा विशिष्टकुलप्रसूता ब्राह्मणाः । 'श्रोत्रियंश्छन्दोऽधीते' इति निपातनात्साधु । तत्त्वस्य पारमार्थिकस्य ब्रह्मस्वरूपस्य परमपुरुषार्थस्य विशेषतः असंभावनाविपरीतभावनानिरासपूर्वकं निश्चयो निर्विचिकित्सं ज्ञानं तस्मै प्रयोजनाय । भूरिश्रुतं शाश्वतम् । 'ब्राह्मणेन निष्कारणं षडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयः' इति नित्यवच्छ्रुतिबोधितत्वेन नित्यं श्रुतं शास्त्रश्रवणमाद्रियन्ते, न तु प्रतिवादिगर्वनिर्वापणेन ख्यातिलाभार्थम् । यागाद्यनुष्ठानार्थं तटाकादिनिर्माणार्थं चार्थानाद्रियन्ते, न तु भोगेच्छया । संततिसंपादनाय दारान्, न तु मन्मथं कृतार्थयितुम् । तपःसंवर्धनार्थमायुरपेक्षन्ते, न तु जीवनलोभेन मरणभयेन वेति । परिसंख्यालंकारः ॥ ७ ॥ आमुष्यायणस्य अमुष्यकुलप्रसूतस्य पुत्रस्य नडादित्वात्फक् । 'आमुष्यायणामुष्यपुत्रिकामुष्यकुलिकेति चालुग्वक्तव्यः' इति षष्ठ्या अलुक् । श्रीकण्ठपदं लाञ्छनं यस्य सः । भवभूतिरिति व्यवहारे तस्येदं नामान्तरम् । भरतेषु निसर्गसौहृदेन नाट्यवेदपारगत्वेनाभिनयार्थं नायकादिनिर्माणनिपुणत्वेन च नटास्तस्मिन्गुरौ यथा भक्तिं कुर्वन्तीति तेषु तद्वात्सल्याद्वर्तमानः स्वकृतिमेवंगुणभूयसीं भूम्नेत्यत्र निर्दिष्टगुणशालिनीं सभायां प्रयोगेण प्रख्यापयन्त्वित्यस्माकमर्पितवान् । यत्र कृतौ खलु प्रसिद्धौ । वाचोयुक्तिर्वचोभङ्गिः । **ये नामेत्यादि** ।

उत्पत्स्यते मम तु कोऽपि समानधर्मा
कालो ह्ययं निरवधिर्विपुला च पृथ्वी ॥ ८ ॥

तदुच्यन्तां तत्समाज्ञापनाय सर्वे कुशीलवा यथा—स्वसंगीतकप्रयोगे वर्णिकापरिग्रहे च त्वर्यतामिति । कविवर्णनां प्रति तेनैवमुक्तम् ।

गुणैः सतां न मम को गुणः प्रख्यापितो भवेत् ।
यथार्थनाम्ना भगवान्यस्य ज्ञाननिधिर्गुरुः ॥ ९ ॥

अपि च ।

यद्वेदाध्ययनं तथोपनिषदां सांख्यस्य योगस्य च
ज्ञानं तत्कथनेन किं नहि ततः कश्चिद्गुणो नाटके ।

अत्र प्रस्तुते विषयप्रवर्तने कविस्वपरीक्षणप्रकारं च । नामेति प्रसिद्धौ । अद्ये यत्रापि प्रसिद्धा ये केचिन्महात्मानो योऽस्माकमवज्ञां प्रथयन्ति किमपि [illegible] जानन्ति ते हि [illegible] प्रयास्य तस्यैव परिश्रमस्य [illegible] किमपि तत्समत्वनिवर्तक मर्म्यं वस्तु जानन्तु प्रति पुनीव तेषामस्माकमभिप्रायस्तथैव यत्नः । अत एव प्राप्तुरिष्ट नार्थं यत्नः । किं तर्हीत्यत्रायमेव प्रयोजनमाध्ययनामप्युप- मायमानस्यप्रयोजकस्य [illegible] । यो मत्सदृश उत्पत्स्यते तं प्रतीति यत्नोऽत्रापि समर्थ्योऽस्मदाशयः । उत्पत्स्यतोत्पत्तिः समाधत्त इत्यत आह—काल इति । निरवधिरनन्तः । विपुला विस्तीर्णा । अतः कस्मिंश्चित्काले कस्मिंश्चिद्देशे मत्सदृशोऽपि कविरेवमुत्पत्स्यते अस्मिन्नत इति समाधत्त इत्यर्थः । अथवा नामेति निश्चये । ये केचिदादयस्तत्राये नोऽस्माकं किञ्च प्रथयन्ति अवज्ञां [illegible] । [illegible] मायोः [illegible] [illegible] माया । ते किं जानन्ति । न किमपीत्यर्थः । [illegible] माया । अपिप्राय्ये [illegible] । एव [illegible] तान्प्रति न । तेषामवज्ञत्वात् । कं प्रति तर्हि । अतीतैः प्रयोजनमा- [illegible] च मत्सदृशस्य कविस्यास्य उत्पत्स्यते तं प्रति । कथ [illegible] इत्यत आह—अनवधौ काले [illegible] यथा [illegible] पृथ्वी च विपुला कदा वा कुत्र वा कश्चिद्गुणपेतापीत्यर्थः । [illegible] ॥ ८ ॥

गुणैरित्यादि । सतामस्माकं गुणैः प्रख्याप्यमानैः । [illegible] मम को गुणो न [illegible] इत्यर्थः । यमेव गुरुं [illegible]—यथार्थेति [illegible] । [illegible] सांख्यस्य अपि तथा योगस्य [illegible] । [illegible] गुणयोरयोगमित्यर्थः । किं तर्हि नाटकस्य [illegible] आह—अथवा [illegible]

यत्प्रौढित्वमुदारता च वचसां यच्चार्थतो गौरवं
तच्चेदस्ति ततस्तदेव गमकं पाण्डित्यवैदग्ध्ययोः ॥ १० ॥

नटः—तावद्भूमिकास्तथैव भावेन सर्वे वर्ग्याः पाठिताः । सौगतजरत्प्रव्राजिकायाः कामन्दक्यास्तु प्रथमां भूमिकां भाव एक एवाधीते । तदन्तेवासिन्यास्त्वहमवलोकितायाः ।

सूत्रधारः—ततः किम् ।

नटः—प्रकरणनायकस्य मालतीवल्लभस्य माधवस्य वर्णिकापरिग्रहः कथम् ।

सूत्रधारः—कलहंसमकरन्दयोः प्रवेशावसरे तत्सुविहितम् ।

नटः—तेन हि तत्प्रबन्धप्रयोगादेवात्रभवतः सामजिकानुपास्महे ।

क्षितार्थसमर्पणप्रावीण्यम् । 'विवक्षितार्थनिर्वाहः काव्ये प्रौढिरिति स्मृता' इति वचनात् । 'पदे वाक्यार्थरचना वाक्यार्थे च पदाभिधा । प्रौढिर्व्याससमासौ च साभिप्रायत्वमस्य च ॥' इत्येवंरूपं वैचित्र्यं वा । उदारता प्रबन्धसौन्दर्यं श्लाघ्यार्थत्वं वा । अर्थतो गौरवमनेकार्थप्रतिपादनसामर्थ्यं गाम्भीर्यरूपं तदेतच्चेदस्ति, तदेव पाण्डित्यस्य व्युत्पत्तेर्वैदग्ध्यस्य कविताशक्तेश्च गमकं ज्ञापकम् । प्रबन्धगुणान्दृष्ट्वा स्वयमेव विद्वांसो मम वैदग्ध्यं ज्ञास्यन्ति । नत्वेतन्मया स्वकण्ठेन वक्तव्यमित्यर्थः ॥ १० ॥ एतावता कविकाव्यप्रशंसां कृत्वेति प्ररोचनां निर्वर्त्यामुखं प्रस्तौति—**तावदित्यादि** । वीथ्यङ्गानामामुखे विकल्पितत्वान्नात्र तेषामुपादानमिति मन्तव्यम् । तावत्साकल्येन भूमिकास्तत्तदभिनयकार्यं प्रति जनोचितवर्णवेषभाषाभिनयादिपरिग्रहान्स्ववर्गान्तर्गता पठिता' शिक्षिता । सौगतजरत्प्रव्राजिकाया बौद्धवृद्धसन्यासिन्या प्रथमामादित प्रवेशनीयाम् ॥ तत किम् । ब्रूहीति शेष । **तत इति** । आवाभ्या तावत्कामन्दक्या अवलोकितायाश्च भूमिकाद्वयं प्रथममेव गृहीतम् । प्रधाननायकभूमिकापरिग्रहस्तु कथं केन वा कर्तव्य इत्यर्थ' । उत्तरमाह—**कलहंसेति** । कलहंसो माधवस्य चेट, मकरन्दो मित्रम्, तत्प्रवेशावसर एवैतन्माधवभूमिकापरिग्रहणं भविष्यतीति नेदानीं तच्चिन्तनीयम् । तेन सर्वं सुष्ठु विहितम्, न किंचिदपि कर्तव्यमवशिष्टमित्यर्थः । तदनेन प्रथम कामन्दक्यवलोकिताप्रवेश· सूचितः । केचित्तु यावन्त्यत्र प्रकरणे पात्राणि तेषा सर्वेषामपि प्रथमत प्रवेश' सूचित इति व्याचक्षते । तदसंगतम् । तत्प्रवेशावसर एव प्रवेशस्य सूचनीयत्वात् । न तु कृत्स्नप्रकरणपात्रप्रवेश प्रथमत· सूचनीय इति प्रकरणलक्षणत्वे न क्वचिदपि ग्रन्थे दृश्यते । तत्तत्पात्रप्रवेशसमये तत्तत्सूचन स्फुटमेवाग्रे दृश्यत इत्यलम् ॥ **तेनेति** । सामाजिकनिर्दिष्टगुणयोगित्वेन वर्गैरधीतत्वेन चेत्यर्थ । समाजे समवेतान्सामाजिकान् । 'पश्चता स-

सूत्रधारः—आर्य । एषोऽस्मि कामन्दकी संवृत्तः ।

नटः—अहमप्यवलोकिता ।

(इति निष्क्रान्तौ ।)

प्रस्तावना ।

(परिक्रम्य रथ्यापरिभ्रमेणैव यथानुपूर्वी प्रविशतः ।)

कामन्दकी—वत्से अवलोकिते ।

अवलोकिता—आज्ञापयतु भगवती ।

कामन्दकी—अपि नाम कल्याणिनोर्भूरिवसुदेवरातापत्ययो

---

१ आज्ञापयतु भगवती ।

मनोऽन्येषां प्रमातोऽस्य सर्वसिद्ध्यम्' इत्यमरः ॥ आर्यमिति । तथा इत्थं एव यः । एष इति । सूत्रधारस्थापकत्वमेव कामन्दकीरूपोऽस्मि ॥ अहमप्यवलोकिता चेटरूपेणेव घटनार्थं प्रयोक्ष्यमाणा । तदुक्तम्—'एषोऽस्मीत्युपक्षेपात्सूत्रधारप्रयोगतः । पात्रप्रवेशो यत्रैष प्रयोगातिशयो मतः ॥' इति । अन्यस्य पात्रस्य मेव एषोऽस्मीत्युपक्षेपः । सूत्रधारस्यैव कामन्दक्याकारस्य एषोऽस्मीत्युपक्षेप इति भाव एव भेदः ॥ इति प्रस्तावना ॥ परिक्रम्य निर्गमनं नाटयित्वा । [illegible] वेषानुपूर्व्या कामन्दक्यवलोकितावेषधारिणौ प्रविशतः । इत्थं प्रस्तावनां परिसमाप्य सूच्यमानकथांशघटनार्थं मिश्रविष्कम्भमारभते—कामन्दकीत्यादि । नट्यौ इति शेषः । विष्कम्भलक्षणं तु—'वृत्तवर्तिष्यमाणानां कथांशानां निदर्शकः । संक्षेपार्थस्तु विष्कम्भो मध्यपात्रप्रयोजितः ॥' इति । 'शुद्धः संकीर्णो वा द्विविधो विष्कम्भकोऽपि वक्तव्यः । मध्यमपात्रैः शुद्धः संकीर्णो नीचमध्यमकृतः ॥' इति । येन नाटकवत्प्रकरणेऽपि विष्कम्भकनिवेशः । तथा चाहुः—'प्रकरणनाटकविषये प्रवेशको नाम विज्ञेयः । विष्कम्भकस्तु कार्यो नाटकयोगे प्रकरणे च ॥' इति ॥ अवलोकितेति । आज्ञापयतु भगवती ॥ अपि नामेति । कल्याणिनोः कल्याणं मङ्गलमन्योन्यानुरूपं ययोस्तथाभूतयोर्भूरिवसुदेवरातयोरपत्ययोरिति तौ तयोस्तौ । अनेन मालत्योन्यानुरूपयोगाभ्यामपि मालत्याः शोभना वधूः च एव वरः समुचितो वर इति सूचितम् । भूरिति काव्यार्थप्रस्तावेन कुलवरसंबन्धादेशं चलितम् । मालतीमाधवयोरितरेतरयोरनुरूपमिति सादृश्यमतीव तदेतु रन्योन्यानुरागोऽस्तीति योज्यते । अभिमतम् । तयोरेवम् अन्योन्यं च नाम मिश्रविषयस्पर्शः । तदनेन मालतीमाधवयोरन्योन्यानुरागोऽत्र प्रकरणे बीजमुपसूचितो भवति । यथा—'स्तोकोद्दिष्टः कार्यहेतुर्बीजं विस्तार्यनेकधा' इति । प्रथमं तावन्मेवोद्दिष्टः प्रकारेणैव विस्तारी च कार्यस्य प्रयोजनस्य हेतुः बीजमित्युच्यते । अत्र च प्रकरणे मालतीप्राप्तिर्माधवस्य प्रधानं कार्यम् । तद्धेतुश्च

रनयोर्मालतीमाधवयोरभिमतं पाणिग्रहमङ्गलं स्यात् । (सहर्षं वामाक्षिस्पन्दनं सूचयित्वा ।)

विवृण्वतेव कल्याणमान्तरज्ञेन चक्षुषा ।
स्फुरता वामकेनापि दाक्षिण्यमवलम्ब्यते ॥ ११ ॥

अवलोकिता—[1]महन्तो क्खु एसो भअवदीए चित्तावक्खेओ । अच्चरिअं अच्चरिअम् । जं दाणिं चीरचीवरमेत्तपरिच्छदं पिण्डपाअमेत्तपाणउत्तिं वि भअवदीं ईरिसेसु आआसेसु अमच्चभूरिवसू णिओएदि । तस्सिं उक्खण्डिअसंसारावग्गहो तुह्मेहिं वि अप्पा णिक्खिविअदि ।

---

१. महान्खल्वेष भगवत्याश्चित्तावक्षेपः । आश्चर्यमाश्चर्यम् । यदिदानीं चीरचीवरमात्रपरिच्छदां पिण्डपातमात्रप्राणवृत्तिमपि भगवतीमीदृशेष्वायासेष्वमात्यभूरिवसुर्नियोजयति । तस्मिन्नुत्खण्डितसंसारावग्रहो युष्माभिरप्यात्मा निक्षिप्यते ।

तयोरनुरागो बीजम् । बीजं नाम प्राथमिकी अर्थप्रकृतिः । कार्यं पञ्चमी । पाणिग्रहणमङ्गलमपि नाम स्यात् । किं नु खलु भवेत् । अनेन मालतीमाधवसमागमरूपफलार्थमौत्सुक्यप्रतीतेरारम्भो नाम प्रथमावस्था दर्शिता । यथा—'औत्सुक्यमात्रमारम्भः फललाभाय भूयसे' इति । बीजारम्भसमन्वयाच्चायं मुखसंधिः । तदुक्तम्—'बीजबिन्दुपताकाख्यप्रकरीकार्यलक्षणाः । आरम्भयत्नप्राप्त्याशानियताप्तिफलागमाः ॥ अर्थप्रकृतयः पञ्च पञ्चावस्थासमन्विताः । यथासंख्येन जायन्ते मुखाद्याः पञ्च संधयः ॥' इति । तत्रार्थहेतुमभेदो यत्र बीजस्य तन्मुखम् । तस्य च मुखसंधेरुपक्षेपादीन्यङ्गानि द्वादश बीजारम्भानुगुण्येन प्रयोक्तव्यानि । तानि च यथावसरमग्रत एव निरूपयिष्यन्त इत्यलम् ॥ **सहर्षमिति** । विचिन्त्यमानमनोरथसिद्धिसूचकनिमित्तलाभात् । तदेव दर्शयति—**विवृण्वतेति** । आन्तरज्ञेनेवास्मिन्नर्थे खल्वियं संदिग्धे किमेतत्प्रयोजनं भविष्यति न वेति, तदस्याः संशयमपनयामीत्येवमस्मदभिप्रायवेदिनेव कल्याणं विवृण्वता भाविमङ्गलं सूचयता स्फुरता वामकेन सव्येन । अथ च प्रतिकूलेनापि सता चक्षुषा दाक्षिण्यं चिन्त्यमानकार्यसिद्धिशंसित्वेनाप्रातिकूल्यम् । अथ च सव्येतरत्वमङ्गीक्रियते । स्त्रीणां वामाक्षिस्पन्दः शुभशंसीति नैमित्तिकाः । विरोधाभासोऽलंकारः ॥ ११ ॥ **अवलोकिता**—महान्खल्वेष चिन्तारूपो भगवत्याश्चित्तावक्षेपो मनःखेदः । आश्चर्यमाश्चर्यम् । यदिदानीं चीरैः रथ्यापतितपटच्चरखण्डैः कृतो यश्चीवरः कन्था तन्मात्रप्रावरणा पिण्डस्य भैक्षकवलस्य प्राणधारणोचितस्य पातः उदरकुहरे निक्षेपस्तन्मात्रप्राणवृत्तिः । पात्रे पाणौ मुखे वा यैर्यदन्नं विनिपात्यते तदेवौषधवन्निगीर्यते, न तु रसास्वादपूर्वकं भुज्यत इत्यर्थः । भगवतीं माहात्म्यवतीमात्मवतीमीदृशेष्वायासेषु दुःखजनकेषु रा-

कामन्दकी—वत्से, मा मैवम् ।

यन्मां विधेयविषये स भवान्नियुङ्क्ते
स्नेहस्य तत्फलमसौ प्रणयस्य सारः ।
प्राणैस्तपोभिरथवाभिमतं मदीयैः
कृत्यं घटेत सुहृदो यदि तत्कृतं स्यात् ॥ १२ ॥

किं न वेत्सि । यदैव नो विद्यापरिग्रहाय नानादिगन्तवासिनां साहचर्यमासीत्तदैवास्मत्सौदामिनीसमक्षमनयोर्भूरिवसुदेवरातयोः प्रवृत्तेयं प्र

तिज्ञा नोचितमासीदिदमेतन्मात्रमपि भूरिवसोर्नियोजनमपीति तस्य तावत्कार्यमवधार्य स्नेहेन यस्य दुष्करत्वात्सुविदितेऽपि व्यापारे भगवतीं नियोजयतु नाम । तदभिप्रायम् उत्कण्ठितं पण्डितः येनाह एतावन्मात्रे निर्विशेषसाधनत्वेनैव प्रतिबन्धः । योगान्तराय इति यावत् । स यस्य मास्मा दुष्करमिदमपि निर्विघ्नत इति परोक्षतयैवमात्मनेति योजना ॥ कामन्दकी । वत्से इति । नैवं वक्तव्यमित्यर्थः ॥ यन्मामिति । स पूज्यो भवान्भूरिवसुर्मां विधेयविषये कर्तव्यविषये नियुङ्क्त इति यत्तत्स्नेहस्य प्रेम्णः फलम् । असौ नियोगः प्रणयस्य विस्रम्भस्य सार इत्युच्यते । निष्कर्षं सौहृदमेव प्रणय इति केचित् । तस्य सारः स्थिरांशः । स्नेहातिरेकात्सुविदितेऽपि कार्येऽपि नियोगोऽस्माक च वशीकरणं पुष्णातीति भावः । प्राणैरथवा येभ्योऽपि काम्यैस्तपोभिर्वा सुहृदभिलषितकृत्यं घटेत यदि सिध्येत्, तर्हि निर्विशेषसाधनमित्र प्राणमन- स्तपोभिस्तपोभिश्च कृतं निष्पादितं साधितमात्मना योजनीयम् । मित्रकार्यनिष्पादनं मोक्षादपि परमिति भावः । अमात्यभूरिवसुः स्वसुतां मालतीं स्वबालमित्रस्य देवरातस्यात्मजाय माधवाय प्रतिश्रुत्यैतदर्थं व्यापारयति मालतीं चाप मानमूल्येन प्रकर्षं राजमनुज्ञया राजप्रियनर्मसुहृद्व्यापारे कामन्दकी नियुङ्क्ते इति कथा तथापि स्फुटीभविष्यति ॥ १२ ॥ किमिति भूरिवसोर्नोपायमेव मालतीं दातव्येति विवेच्यः । भवतःका वा प्राप्तव्यतेत्याशङ्क्य तत्पूर्वं वृत्तमिति विशिष्य- मिनिवेश इत्यत आह—किं न वेत्सीति । आबाल्यादस्मत्सहाध्यायिनौ तयोर्वृत्तं जानास्येवेति भावः । न इति । भूरिवसुदेवरातयोर्मम चैकत्र । यावदेव स्वपाठेन गुरुकुलवासेन साहचर्यं सहचरभावः । एकाध्ययननिमित्तकाया मैत्री यदि नामूलत्वेऽपि स्यादिति पञ्चमीप्रयोगः । अमात्य एव स्वस्वीकारेण तयोरियं प्रतिज्ञा मता । किमत आह—आवाभ्यामिति । अतस्म पूर्वप्रतिज्ञानात्कारणाद्भूरिवसोर्म- त्पुरस्सरतामम वाच निर्वेदो युक्त इति भावः । सम्प्रदायसिद्धा सौदामिन्य- नन्तरं साक्षिणीत्यत आह—सौदामिनीसमक्षमिति । तेन तस्या अप्येतत्प्रयोजननिर्वाहेऽन्यत्र्यधिकप्रतीतिः । अन्यो वचा कथ्यमानो यावत्सुप्रत्ययपरि हारः कर्त्तव्यः सुचितो भवति । नापि मां भूरिवसुरनर्थे नियुङ्क्ते । किं तर्हि स्वस्यैव तत्प्रतिज्ञानिर्वाहार्थं प्रवर्तते । न मे स्नेहप्रवर्तनाय प्रयोजनमिदमपि सूच्यते । मम च सौदामिन्याश्चास्मत्सौदामिनीसमक्षमिति व्याख्यानमनुपपन्नम् । स च देवरातस्य ता-

तिज्ञा अवश्यमावाभ्यामपत्यसंबन्धः कर्तव्य इति । तदिदानीं विदर्भराजस्य मन्त्रिणा सता देवरातेन माधवं पुत्रमान्वीक्षिकीश्रवणाय कुण्डिनपुरादिमां पद्मावतीं प्रहिण्वता सुविहितम् ।

अपत्यसंबन्धविधिप्रतिज्ञा प्रियस्य नीता सुहृदः स्मृतिं च ।
अलोकसामान्यगुणस्तनूजः प्ररोचनार्थं प्रकटीकृतश्च ॥ १३ ॥

अवलोकिता—[1]किंति मालदिं अमच्चो माहवस्स अप्पणा ण प्पडिवादेइ । जेण चोरिअविवाहे भअवदीं तुवरावेदि ।

कामन्दकी—

तां याचते नरपतेर्नर्मसुहृन्नन्दनो नृपमुखेन ।
तत्साक्षात्प्रतिषेधः कोपाय शिवस्त्वयमुपायः ॥ १४ ॥

---

१. किमिति मालतीममात्यो माधवस्यात्मना न प्रतिपादयति । येन चौर्यविवाहे भगवतीं त्वरयति ।

वितिवत् 'त्यदादीनि सर्वैर्नित्यम्' इत्येकशेषप्रसङ्गात् । द्विपर्यन्तादीनामेवत्यदादित्वमिति तु त्यदाद्यत्वमात्रनिरासार्थम् । **तदिदानीमिति** । तत्प्रतिज्ञातम् । मन्त्रिणेतिपदं बहुप्रयोजनोद्देशेन पुत्रमत्र प्रेषितवानिति तस्य बुद्धिकौशलं प्रकटयितुम् । आन्वीक्षिकी न्यायशास्त्रम् । नीतिशास्त्रस्यापि न्यायमूलकत्वात्तदन्तर्गतेति । सुविहितं साधु सपादितम् । सुविधाने युक्तिमाह—**अपत्येति** । पूर्वमेव सबन्धस्य प्रतिज्ञातत्वात्स्वयमेव भूरिवसु सुता माधवाय दास्यतीति यदि तमत्र देवरातो न प्रेषयेत्तदा स्मारकाभावात्कालविप्रकर्षाच्च भूरिवसु प्रतिज्ञा विस्मरेदपि । तदनेन पुत्रप्रेषणेन सुहृद प्रतिज्ञा स्मृतिविषयं प्रापिता । यदि वा कदाचिददृष्टवशात्स्मरन्नपि वरगुणापरिज्ञानादतिलोकलावण्यशालिनीं सुतां दातु सशयीत, तदपि निराकृतम् । यत प्ररोचनार्थं सबन्धेच्छोत्पादनार्थं यूनोरन्योन्यानुरागजननार्थं चानितरसाधारणगुणस्तनूज प्रकटीकृतश्चेति युक्तिद्वयात्प्रतिज्ञातं सुतप्रेषणेन सुविहितमित्यर्थ ॥ १३ ॥ **अवलोकिता**—किमिति मालतीममात्यो माधवस्यात्मना न प्रतिपादयति । येन चौर्यविवाहे भगवतीं त्वरयति । माधवस्येति चतुर्थ्यर्थे षष्ठी ॥ स्वयमप्रदाने निमित्तमाह—**कामन्दकी** । **तामिति** । नरपतेर्नर्मसुहृत्क्रीडासचिवो नन्दनस्तां मालतीं नृपमुखेन याचते । नन्दनाय प्रयच्छेति राज्ञा याचयतीत्यर्थ । राजगुणेन याचते न तु श्लाघ्यवरगुणेनेति भाव । तस्या नरपतिप्रार्थनया साक्षान्मुखतो न प्रयच्छामीत्येव निषेधो राज्ञ कोपाय स्यात् । अयं तु चौर्यविवाहरूप उपाय· शिव· शोभन । अभिमतसुहृत्संबन्धनृपद्वेषलक्षणेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारहेतु-

अवलोकिता—अच्चरिअं अच्चरिअं। ण क्खु अमच्चो माहवस्स णामं वि जाणादि त्ति णिरवेक्खत्तणं लक्खीअदि।

कामन्दकी—भद्रे, संवरणं तत्।

विशेषतस्तु भावज्ञयोर्विवृतमाययोः।
तेन माधवमालत्योः कार्यः समस्तिनिह्नवः ॥ १५ ॥

अपि च—

अनुरागप्रवादस्तु वत्सयोः सार्वलौकिकः।
श्रेयो यशस्करमेवं हि प्रतार्यौ राजनन्दनौ ॥ १६ ॥

---

१ आश्चर्यमाश्चर्यम्। न खल्वमात्यो माधवस्य नामापि जानातीति निरपेक्षता लक्ष्यते।

साद् ॥१४॥ अवलोकिता—आश्चर्यमाश्चर्यम्। न खल्वमात्यो माधवस्य नामापि जानातीति माधवे निरपेक्षता लक्ष्यते। कथं तर्हि पुत्रीं प्रतिज्ञातवान् माधवमन्यथा नाम इव तस्मिन्निस्पृहममात्यस्येत्यर्थः। ॥ कामन्दकी—संवरणं तत् राजसमीपमाकारयोरत्तं तत्। अप्रकटनमित्यर्थः। इतोऽन्यकार्यं महीयमित्याह—विशेषत स्त्विति। मालत्यानन्तरमभिलाषमूलया तत्सर्वोद्यतेव। यथाभिह प्रथमयौवन मुच्यते। तेन पुत्रपुत्रीविचारनिपुणे, आकारगोपनाभिमौ मदनाद्वेगसंवरे,ऽप्र कामम्पुमत्यपि मनोरथे संपादयितुमुद्यते, प्रथमयौवने वर्तमानत्वादितिमाधवयोः प्रस्थीमुत्रान्योन्यानुरागकुत्सीमानपरिहारार्थं विशेषत समवेतयोरन्योन्यानुरागमपि पनास्या निद्रया सर्वैः प्रच्छादनं कर्तव्यम्। मालत्यपि माधवानुरक्ता मां तातो न जानातीति यथा मन्यते माधवोऽपि मालत्यनुरक्तं मामयमात्यो न वेत्तीति यथा प्रत्येति तथा तदर्थं नाटयितव्यम्। यथा सति नन्दनकुटिलोत्साहयोस्तयोः स्वत एवाभिमतसंघटनं सिध्येत्। अन्यथा गुरुजनेन निरितमस्मामत्तमिति कथमा तदुपयोगमारभेऽभिलषितः प्रत्युपस्थिनी न निष्पद्येतेति भावः। अत्र माधवयोर न्योन्यानुरागस्य गोपनत्वेऽप्यमात्यस्यानुपलोपो नाम सुप्तसंधेरङ्गमुक्तं भवति। यथा—'गोपनाद् रूपसेपः' इति ॥१५॥ अनुरागेति—अमात्यो माधवस्य नामापि न जानातीत्युत्सेकवत्त्वमात्रमिति किं वक्तव्यम्। यतः वत्सयोरनयोरपि कामन्दकी प्रति प्रियसुहृदपसरणानुरूपयोरिति निर्देशः। अनुरागप्रवादः सार्वलौकिकः सर्वो ल्लमिति लोकसर्वलोकाभ्याम्— इति ठञ्। अनुरागविचारितानुभवपरदृष्टिः। पामरा अपि जानन्ति निपुणाः पुनरिति भावः। अनेन गोपनस्य नक्षीकरणासरि करो नाम संध्यङ्गमुक्तं भवति। यथा— तदाहुस्ते परिकरः इति। एवं च तत्र सार्वं भेदो भवति। कुतः। हि यथाप्रायमयमन्तो प्रतार्यौ वञ्चयितुं यत्नो स्याताम्। यदि रूपपरित्यये कृते राजा नन्दनो वा कुप्येत् कथमन्यथा कथयता निपुणका स्वद्रोहेण भाषवित इति तदा न भवाम दोषः अस्मयोऽन्योन्यानुरागपक्षेन स्वत एव धर्मसिद्धेः। स चानुरागः सर्वलोकविदित इत्यमात्यं तद्वर्जं गुप्तमित्यर्थः।

पश्य ।

बहिः सर्वाकारप्रवणरमणीयं व्यवहर-
न्पराभ्यूहस्थानान्यपि तनुतराणि स्थगयति ।
जनं विद्वानेकः सकलमतिसंधाय कपटै-
स्तटस्थः स्वानर्थान्घटयति च मौनं च भजते ॥ १७ ॥

अवलोकिता—मए वि तुह्म वअणादो तेण तेणोवण्णासेण भूरिवसुमन्दिरासण्णतरराअमग्गेण माहवो सञ्चारिअदि ।

कामन्दकी—कथितमेव नो मालतीधात्रेय्या लवङ्गिकया ।

भूयोभूयः सविधनगरीरथ्यया पर्यटन्तं
दृष्ट्वा दृष्ट्वा भवनवलभीतुङ्गवातायनस्था ।

---

१. मयापि युष्मद्वचनात्तेन तेनोपन्यासेन भूरिवसुमन्दिरासन्नतरराजमार्गेण माधवः संचार्यते ।

॥ १६ ॥ एवमेव च विदग्धाः स्वयमुदासीनवद्वर्तमानास्तद्वार्तामप्यजानाना इव परै. प्रतीयमाना बुद्धिकौशलेनैव कार्याणि निर्वहन्तो दृश्यन्त इत्याह—बहिरिति । विद्वान्कार्यवेदीको ऽनेकामवर्गनिक्षिप्तकार्यभरोऽप्यन्यैरेकवत्प्रतीयमान सन् बहिः स्वकीयवास्तवव्यापारप्रच्छादनेन लोकं वञ्चयितुमेव केवलमारब्धे स्वाभिलषितरहस्यकार्याद्बहिर्भूतेऽन्यस्मिन्मन पूर्वकेऽपि व्यापारे सर्वस्याकारस्य वेषभाषाव्यवहरणादेरनुभावस्य प्रावण्येन । भावप्रधानो निर्देश । तदेकपरत्वेन रमणीय लोकस्य चित्तरञ्जन यथा भवति तथा व्यवहरन्नयमहर्निशमेतदेकपरो वर्तते । न त्वसावन्यकार्यवार्तामपि जानातीति यथा रन्ध्रान्वेषिणामपि प्रतीतिस्तथा व्यवहरन्नित्यर्थः । परेषां शत्रूणामभ्यूहस्य रहस्योत्प्रेक्षणस्य समुचितानि स्थानानि छिद्राणि तनुतराण्यप्यतिसूक्ष्माण्यपि स्थगयति पिधत्ते, एवं सकलसूक्ष्मदर्शिनमपि जनं कपटैर्वञ्चनव्यापारैरतिसधाय विश्वासजननेन वञ्चयित्वा स्वयं तटस्थ उदासीन इव प्रतिभासमान एव स्वानर्थान्घटयति संपादयति । मौन च भजते । अभिमतकार्यविषये वाङ्मात्रमपि बहिर्न वदतीत्यर्थ । विदग्धजनस्वभावोक्ति ॥ १७ ॥ इदानीमवलोकिता स्वानुष्ठितकार्यांशमाह—अवलोकिता । मयेति । स च मयापि युष्माकं वचनात्तेन तेनोपन्यासेन बहुविधानाशङ्कनीयव्याजोक्तिप्रयोगेण भूरिवसुमन्दिरस्यासन्नतरराजमार्गेण माधव संचार्यते । यथा मालतीनयनगोचरोऽसौ भवति तथा कृतमित्यर्थ । आसन्नत्वेन सर्वावयवसौष्ठवस्य सम्यग्विभाव्यता सूचिता । बहुशः संचरणेऽप्यनाशङ्कनीयत्वं राजमार्गपदेन सूचितम् ॥ त्वत्प्रयुक्तोपायस्य फलमस्माभिरधिगतमित्याह—कामन्दकी । कथितमिति । धात्र्या सुता धात्रेयी 'स्त्रीभ्यो ढक्' । तेन तस्या सह स्तन्यपानसहपांसुक्रीडादिनातिविस्रम्भस्थानत्वात्सर्वमपि तन्मनोगत वेत्तीति सूचितम् । किमिति कथितमत आह—भूय इति ।

सामात्कामं नवमिव रतिर्मालती माधवं म-
द्गाढोत्कण्ठा ललितललितैरङ्गकैस्ताम्यतीति ॥ १८ ॥

अवलोकिता—भाअम् । तदो ताए उव्वेअविणोअणं माहवपडि-
च्छन्दअं अभिलिहिअ लवङ्गिआए मन्दारिआहत्थे अज्ज णिक्खित्तं
दाव ।

कामन्दकी—(विचिन्त्य ।) सुविहितं लवङ्गिकया । माधवानुचरः
कलहंसो नाम विहारवासीं मन्दारिकां कामयते । तदनेन वीर्थेन
तत्प्रतिच्छन्दकमुपोढ्याय माधवान्तिकमुपेयादित्यभिप्रायः ।

---

१ भाअम् । तदवस्थोद्वेगविनोदनं माधवप्रतिच्छन्दकमभिलिखितं लव-
ङ्गिकया मन्दारिकाहस्तेऽद्य निक्षिप्तं तावत् ।

कामन्दिरपथपुरवीथ्यां बहुशो गतागतानि कुर्वाणं माधवं कौतुकाद्गवाक्षमारोप्य
सखीसंनिहितस्वपाश्वसमर्पितलता मालती प्रथमं पूर्वं तदनन्तरोत्सवं कर्म
रतिरिव मदनोत्सवा सतीत्येन तस्मिन्नेव समयेऽवि मन्मथहरा मृदु वासितमनं पुनः
पुनर्विलोक्य मालोत्कण्ठा तदवस्थमाधवसमालम्बनस्मरलितलावण्यकिलितैरङ्गैः
संतापेनाम्लानकुसुमैरिः । सामात्यामित्यस्य समीपवर्तिन्या रत्याभिमतमैरिति
यावत् । ताम्यति ग्लायतीति कथितमित्यन्वयः । अत्रोत्कण्ठासहर्षं यदनुभावा-
य माधवमन्यामिमाम्—कर्णेन्द्रियसुखावसायो यथाग्रतीति भवगन्विता(?) । तल्प-
सीम्नो सर्वजन्मसमुत्कण्ठा क्रमशो भिन्न ॥ अन्तर्गतमोघसंकल्पा अपराधापवर्जनम् ।
आत्मस्मृतिनिर्मोहोरविस्मरोरपचिन्तनम् ॥ अपि चाक्षुषावलम्बिकपोलस्थलालसः ।
मसमसुखपरमप्य संतोष्मा मधुरता च वाक् ॥ तत्कल्पानुमता मालाः कल्पान्ते माध
वोमिदेः ॥ इति । अत्र मालत्या माधवविषयोऽभिलाषः प्रथमावस्थेति मन्तव्यम् ।
यथा— अभिलाषमनःसङ्गौ संकल्पो गुणकीर्तनम् । उन्मादो व्याधिरुद्वेगो
श्री मूर्च्छा धृतिरेवावस्थाः ॥ अत्र च अभिलाषसङ्गसङ्कल्पे रूपे स्मरे ।
औत्सुक्यरोमाञ्चहर्षैः विषयप्रापणौष्ठ्यौ आपसन्नाङ्गव्याधिरनुभावैव भाव्यते ॥
इति ॥ १८ ॥ अवलोकिता—भाअम् । मालतीकन्या कथितं तदूक्तमिति। तस्यै
पुष्पसन्दरमात्तद्वावसा मालत्योद्वेगविनोदनं माधवप्रतिच्छन्दकं तत्सदृशी प्रतिया-
मिलिखितं माधवप्रतिच्छन्दकं लवङ्गिकया मन्दारिकाहस्तेऽद्य निक्षिप्तं तावत् । अनेन
माधवदर्शं प्राप्स्यतीति तात्पर्यार्थः ॥ कामन्दकी । विचिन्त्येति । मन्दा-
रिकाहस्ते चित्रफलकनिक्षेपस्य तात्पर्यं विचार्य वीर्थ्येनोत्तीति बोधः। सुविहितमि
त्यादि । माधवानुचरेऽः । विहारवासी बौद्धाश्रमपरिचारिकां तां मन्दारिकाम् । वीर्थे-
नावतरणमार्गेण । उपोढ्याय प्रकृतकार्यसिद्धिहेतुभूतमपार्थेन । स चायं मदीयम
इत्येति माधवस्य प्रसवः । यथैव तस्मिन्तस्य प्रकृतकार्ये प्राप्तिसिद्धिरित्यभिप्रायः ।

अवलोकिता—[1]माहवो वि कोऊहलं उप्पादिअ मए पउत्तमअणमहूसवं मअणुज्जाणं पहादे अणुप्पेसिदो । तत्थ किल मालदी गमिस्सदि । तदो अण्णोण्णदंसणं होदित्ति ।

कामन्दकी—साधु वत्से, साधु । अनेन मत्प्रियाभियोगेन सारयसि मम पूर्वशिष्यां सौदामिनीम् ।

अवलोकिता—[2]भअवदि, सा दाणिं सोदामिणी समासादिअअच्चरिअमन्तसिद्धिप्पहावा सिरिपव्वदे कावालिअव्वदं धारेदि ।

कामन्दकी—कुतः पुनरियं वार्ता ।

अवलोकिता—[3]अत्थि एत्थ णअरीए महामसाणप्पदेसे कराला नाम चामुण्डा ।

कामन्दकी—अस्ति । या किल विविधजीवोपहारप्रियेति साहसिकानां प्रवाहः ।

अवलोकिता—[4]तस्सिं क्खु सिरिपव्वदादो आअदस्स इदो

---

१. माधवोऽपि कौतूहलमुत्पाद्य मया प्रवृत्तमदनमहोत्सवं मदनोद्यानं प्रभातेऽनुप्रेषितः । तत्र किल मालती गमिष्यति । ततोऽन्योन्यदर्शन भविष्यतीति ।

२. भगवति, सेदानीं सौदामिनी समासादिताश्चर्यमन्त्रसिद्धिप्रभावा श्रीपर्वते कापालिकव्रतं धारयति ।

३. अस्त्यत्र नगर्यां महाश्मशानप्रदेशे कराला नाम चामुण्डा ।

४. तस्मिन्खलु श्रीपर्वतादागतस्येतो नातिदूरश्मशानवासिनः साधकस्य

इद तात्पर्य मन्दारिकाहस्ते चित्रफलकनिधानस्येत्यर्थः ॥ **अवलोकिता** । स्वानुष्ठितं कार्यान्तरमाह—अत्र माधवोऽपि कौतूहलमुत्पाद्य मया प्रवृत्तमदनमहोत्सवं मदनोद्यान प्रभातेऽनुप्रेषित । किमर्थम् । तत्र किल मालती गमिष्यति । ततोऽन्योन्यदर्शन भविष्यतीति हेतो ॥ **कामन्दकी** । **साध्वित्यादि** । मत्प्रिये मदभिलषितसंपादनेऽभियोगोऽत्यन्ताभिनिवेशस्तेन ॥ **अवलोकिता**—भगवति, सेदानीं सौदामिनी समासादिताश्चर्यमन्त्रसिद्धिप्रभावा श्रीपर्वते कापालिकव्रतं धारयति ॥ **कामन्दकी** । **कुत इति** । कस्मादुपलब्धेत्यर्थ ॥ **अवलोकिता**—अस्त्यत्र नगर्यां महाश्मशानप्रदेशे कराला नाम चामुण्डा ॥ **कामन्दकी** । **अस्तीति** । अस्ति । प्रसिद्धैव सा श्रूयत इत्यर्थ । विविधाना मनुष्यपशुप्रभृतीनां जीवानामुपहारे प्रिया । अनेन पञ्चमाङ्के मालत्युपहारप्रदर्शनं सूचितम् । साहसिकाना साहसशीलानाम् ॥ **अवलोकिता**—तस्मिन्खलु श्रीपर्वतादागतस्येतो-

आदिदूरमसाणवासिणो साहअस्स मुण्डधारिणो अघोरघण्टणामहेअस्स अन्तेवासिणी महामाहा कवालकुण्डला णाम अणुसंझं आअच्छइ। तदो इमं पढदि ।

कामन्दकी—सर्वं हि सौदामिन्यां संभाव्यते ।

अवलोकिता—अहं दाव पट्टिदा । भअवदि, सो वि पासअरो माहवस्स बालमित्तं मअरन्दो णन्दणस्स बहिणिं मअअन्तिअं जइ समुव्वहइ तं वि माहवस्स दुदिअं पिअं होदि ।

कामन्दकी—नियुक्तैव तत्र मया प्रियसखी बुद्धरक्षिता ।

अवलोकिता—सुविहिदं भअवदीए ।

कामन्दकी—तदुत्तिष्ठ । माधवमभ्युपगम्य मालतीमेव पश्यावः ।

(उत्तिष्ठतः ।)

कामन्दकी—(निःश्वस्य ।) अस्युदारप्रकृतिर्मालती नाम । निपुणं निरूपणीयप्रवृत्तिकरस्याभिवस्य । सर्वथा

मुण्डधारिणोऽघोरघण्टनामधेयस्यान्तेवासिनी महामाया कपालकुण्डला नामानुसंध्यमागच्छति । तत इदं पठति ।

१ अहं तावदेतेन । भगवति, सोऽपि पार्श्वचरो माधवस्य बालमित्रं मकरन्दो नन्दनस्य भगिनीं मदयन्तिकां यदि समुद्वहति तदपि माधवस्य द्वितीयं प्रियं भवति ।

२ सुविहितं भगवत्या ।

आदिदूरश्मशानवासिनः साधकस्य मन्त्रसाधनपरस्य मुण्डधारिणो नरशिरःकपालधारिणोऽघोरघण्टनामधेयस्यान्तेवासिनी महामाया कपालकुण्डला नामानुसंध्यमागच्छति । तत इदं पठतिर्वार्ता । मया श्रुतेति शेषः ॥ कामन्दकी । सर्वमिति । संभाव्यत इति । अनेनोत्तरत्र सौदामिनीसाध्यान्युग्राणि सूचितानि ॥ अवलोकिता—अहं तावदेतेनाहं तावदनुपयुक्तेनाघोरघण्टवृत्तान्तकथनेनेत्यर्थः । भगवति सोऽपि पार्श्वचरो माधवस्य बालमित्रं मकरन्दो नन्दनस्य भगिनीं मदयन्तिकां यदि समुद्वहति तदपि माधवस्य द्वितीयं प्रियं भवति । अनेनोपनायकस्य मकरन्दस्य धर्मसंधौ पताकाप्रसङ्गः सूचितो भवति ॥ कामन्दकी । नियुक्तेति । तदपि मया पूर्वमेवानुसंहितमित्यर्थः । अवलोकिता—सुविहितं भगवत्या ॥ कामन्दकी । तदिति । माधवमभ्युपगम्य कि मरणोपाये तयोरन्योन्यदर्शनमभूत् वेति वार्ता प्रष्टव्येत्यर्थः । मालतीमेव पश्यावः । कुलकुमारीजनानुचिते तत्प्रसङ्गे भवमात्यप्रतापसाध्ये अथवा भगवत्ये तथा मेनाभिपरिचयेन द्रष्टुमर्हसीति भावः ॥ कामन्दकी । निःश्वस्येति । चरितं

शरज्ज्योत्स्ना कान्तं कुमुदमिव तं नन्दयतु सा
सुजातं कल्याणी भवतु कृतकृत्यः स च युवा ।
गरीयानन्योन्यप्रगुणगुणनिर्माणनिपुणो
विधातुर्व्यापारः फलतु च मनोज्ञश्च भवतु ॥ १९ ॥

(इति निष्क्रान्ते ।)

मिश्रविष्कम्भः ।

(ततः प्रविशति गृहीतचित्रफलकोपकरणः कलहंसः ।)

कलहंसः—कहिं दाणिं तुलिअमअरद्धआवलेवरूवविब्भमा-

१. केदानीं तुलितमकरध्वजावलेपरूपविभ्रमाक्षिप्तमालतीहृदयमाहात्म्यं

कृत्यमाचरणीयमिति । विमृश्य । निश्चिनोतीति शेषः । अत्युदारातिगम्भीरा प्रकृतिर्यस्या सा । तथा गाम्भीर्यं च—'यस्य प्रभावादाकारा हर्षक्रोधभयादिषु । भावेषु नोपलक्ष्यन्ते तद्गाम्भीर्यं प्रकीर्तितम् ॥' इत्युक्तरूपम् । तेन मालत्यतिगम्भीरप्रकृतित्वाच्चरमावस्थायामपि स्वामिप्रायं स्वयं न निवेदयतीति हेतोर्निपुणं यथा स्यात्तथा निसृष्टार्था या दूती तस्याः कल्पो या व्यापारपद्धतिस्तन्त्रयितव्यः प्रधानीकर्तव्यः । प्राधान्येनाश्रयणीय इत्यर्थः । निसृष्टो निक्षिप्तः 'त्वमेव वेत्सि सर्वं कृत्यम्' इति समर्पितोऽर्थः । कार्यभारो यस्यामिति व्युत्पत्त्या स्वतन्त्रकार्यनिर्वाहिका दूती कथ्यते । तदुक्तम्—'रूढानुरागयोर्यूनोरभिलाषं मनोगतम् । ज्ञात्वा ताभ्यामनादिष्टा तदपेक्षितसिद्धये ॥ या प्रवर्तेत सा प्रोक्ता निसृष्टार्थेति कोविदैः । निसृष्टः कार्यभारोऽस्यामिति व्युत्पत्तिसंभवात् ॥' इति । अवाच्यकौटिल्यो यत्कृताः संध्यादयः प्रमाणं स निसृष्टार्थो दूतः । यथा भगवान्पाण्डवानामिति ॥ इदानीं स्वव्यापारसाफल्यमाशास्ते—सर्वथेति । शरज्ज्योत्स्नेति । कल्याणी मनोहराकारानुगुणशीलसंपन्ना सुजातं सुजन्मानं कान्तं स्वप्राणनायकं शारदचन्द्रिकाकुमुदमिव समानुरागसंघटने दृष्टान्तः । नन्दयतु निरतिशयानन्दसमृद्धं करोतु । तेन स च युवा कृतपुण्यश्चरितार्थो भवतु । उभयोः समानुरागत्वेन स च तां नन्दयतु । सा च कृतकृत्या भवत्वित्ययमर्थोऽर्थाल्लभ्यते । तं चकारो द्योतयति । एवं च सति गरीयान्गुरुतरोऽन्योन्यस्य परस्परस्य प्रगुणा अनुगुणा ये गुणास्तेषां निर्माणे निपुणो विधातुर्व्यापारः फलतु तत्संघटनलक्षणेनैव फलेन फलवान्भवतु । मनोज्ञः सर्वजनश्लाघ्यो भवतु । तादृगन्योन्यानुरूपनिर्माणस्य तयोः संघटनमेव फलम् । अन्यथा व्यर्थमेव स्यात् । यदाह कालिदासः—'परस्परेण स्पृहणीयशोभम्' इत्यादिश्लोकेन । अत्रोपमोपस्कृतमन्योन्यमलंकारः । अत्र परस्परानुरागस्य बीजस्यानुरूपेण स्तुतेर्विलोभनं नामाङ्गम् । यथा—'तद्गुणाख्या विलोभनम्' इति ॥१९॥ मिश्रविष्कम्भोऽयम् । नीचमध्यमपात्रप्रयोजितत्वादिति ॥ 'माधवानुचरः कलहंसो नाम' इति वाक्ये सूचितमुपदर्शयन्नङ्कमारभते—ततः इत्यादि । अङ्कलक्षणं

जिसचमालदीदिट्ठअमाहप्पं णाहं माहवं पेक्खिस्सं । (परिक्रम्य ।) परिस्सन्तो म्हि । जाव इध उज्जाणे मुहुत्तं विस्समिअ मअरन्दसहअरं णाहं माहवं पेक्खिस्सं । (प्रविश्य उपविशति ।)

(ततः प्रविशति मकरन्दः ।)

मकरन्दः—कथितमवलोकितया मदनोद्यानं गतो माधव इति । भवतु । गच्छामि । (परिक्रम्यावलोक्य च ।) दिष्ट्या वयस्य इत एवाभिवर्तते । (निरूप्य ।) अस्य तु

गमनमलसं शून्या दृष्टिः शरीरमसौष्ठवं
श्वसितमधिकं किं न्वेतत्स्यात्किमन्यदतोऽथवा ।

नाथं माधवं पश्यामि । परिश्रान्तोऽस्मि । यावदिहोद्याने मुहूर्तं विश्रम्य मकरन्दसहचरं नाथं माधवं प्रेक्षिष्ये ।

यथा—'ईशा वसुविभागः स्वामन्नस्या सूच्य इत्यपि । प्रकाशो मदुरोधादय माधमिरन्तर ॥ अहो प्रकाशयेदेनमहृम्लम प्रमदाये । प्रसन्नस्वेनचरितो नीच निष्ठुरत्वत्वः ॥ प्रस्तावोपसंहारी पताकास्थानकाभिधः । अहो भावप्रकाश धैर्यमिवावसामयः ॥ एकाहे निवर्तते वा चरितं तत्र वर्णयेत् । प्रयुक्तः पताकैः पात्रैस्तेषामन्ते च निर्गमः ॥ इति । एतादृशं निष्क्रमणप्रवेशोपकरणमुपायकस्यैव माधवसंदर्शनसाधनं येन सः । इदानीं बुद्धिरक्षितमकरन्दवाक्येनस्य विशेषमालतीदृष्टपमाहात्म्यं विवेकीकृतमन्मथपर्वो यो रूपविभ्रमः सौन्दर्यसंपदुल्लसितलेखा सितेन नित्यं मालतीदृष्टस्य माहात्म्यं आत्मीयं येन तम् । मालतीशिक्षितमकरन्दप्रतिच्छन्दकदर्शनेन मालती मन्मथेन माधवं अनीक्ष्य सुन्दरमाहृत्य चलितेभ्यो भावेनैव ज्ञातेति मन्तव्यम् । नाथं माधवं पश्यामि । स्वामिनो माधवस्यास्मिन् मालतीसुरूपं संभावयतस्तन्मयप्रेरुपैवात्मन्योपावेशनिबन्धनमभ्यासाभिधर्ममनुष्ठितमिति केचिदानीमितीव सुषमगतौ सर्वथामोचिताः । परिक्रम्येत्यादि । परिश्रान्तोऽस्मि । यावदिहोद्याने वने मुहूर्तं विश्रम्य मकरन्दसहचरं नाथं माधवं प्रेक्षिष्ये । 'मकरन्दनन्दनम्' इति पाठे प्राणमिव तथा तत्समानन्दजनकमित्यर्थः । कि-ञ्चास्मद्गतमिति व्याख्यानमुपेक्षितम् । अनेनैव मकरन्दप्रवेशः सूचितः ॥ तथाह—तत इत्यादि ॥ मदनोद्यानं कामदेवायतनोपकल्पितमुद्यानमित्यर्थेन नाथापेक्षि-कनिमायकमुच्यम् । दिष्ट्येति तृतीयान्तप्रतिरूपकमव्ययं मङ्गलार्थे । अभिवर्तते । अभिमुखमापतत्सर्वं । अन्यमनस्कतया न मां पश्यतीति भावः । निरूप्य निर्व-र्ण्य । वदतीति शेषः । अस्य तिष्ठति कोपोपस्थापो गमनमित्यादिभावान्वीयते । गमन-मिति । गमनमलसं व्यवसायाभावादभिलाषपूर्वकमेव कार्यमित्यवगम्यतम् । अनेन विप्रलम्भशृङ्गारव्यभिचारी सूचितः । यथा—'क्रिया निद्रेषु नालस्यम्' इति । तथा दृष्टिः शून्या चिन्तापहृतेव मनसाभिहिता । तत एव समिपपपरिच्छे-

भ्रमति भुवने कन्दर्पाज्ञा विकारि च यौवनं
ललितमधुरास्ते ते भावाः क्षिपन्ति च धीरताम् ॥ २० ॥

(ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टरूपो माधवः ।)

माधवः—

तामिन्दुसुन्दरमुखीं सुचिरं विभाव्य
चेतः कथं कथमपि व्यपवर्तते मे ।

दरूपफलशून्यत्वेन शून्या च । शून्या यथा—'तारासमपुटा स्निग्धा निष्कम्पा शून्यदर्शना । बाह्यार्थग्राहिणी श्यामा शून्यदृष्टिस्तु चिन्तनात् ॥' इति । अनेन चिन्ताख्यो व्यभिचारी व्यज्यते । 'प्रयत्नपूर्विकार्थेषु स्मृतिश्चिन्तेति कथ्यते' इति । तथा शरीरमसौष्ठवं बलहीनम् । स्वव्यापारासमर्थकरचरणादिकमित्यर्थः । अनेन ग्लान्याख्यो व्यभिचारी व्यज्यते । यथा—'वाङ्मनःकायकर्माणि ग्लानिर्गमयतीति यत्' इति । श्वसितमधिकं पूर्वापेक्षया प्रबलम् । अनेन श्रमविषादमोहादयो व्यज्यन्ते । निःश्वासस्यानुभावस्यानेकभावसाधारणत्वात् । एवं चानुस्मृतिरूपा तृतीयावस्था दर्शिता । यथा—'मुहुर्मुहुर्निःश्वसिति मनोरथविचिन्तनैः । प्रद्वेषादन्यकार्याणामनुस्मृतिरुदाहृता ॥' इति । किं न्वेतत्स्यात् । एषा चिन्तालस्यादीनां निमित्तं किं नु भवेदिति मकरन्दस्य वितर्कः । विमृश्य तन्निमित्तं निर्धारयति—**किमन्यदिति** । अथवा किमत्र वितर्केण मदनविकारव्यतिरिक्तं किमेतेषां निमित्तं संभाव्यते । न किंचिदपीत्यर्थः । तदेव निमित्तमाह—**भ्रमतीति** । भुवने कन्दर्पाज्ञा भ्रमति अप्रतिहता विजृम्भते । यौवनं च प्रथमं द्वितीयं वा । इतरयोरत्रायोग्यत्वात् । विकारि विकारजननशीलम् । यौवनं यथा—'रतिव्यायामसहनो मत्तेभस्येव मत्तता । विद्यते युवभावो यस्तद्यौवनमुदाहृतम् ॥' इति । 'यौवनं तु चतुर्धा स्यात्' इत्यादिना भावप्रकाशे यौवनविशेषलक्षणं प्रपञ्चितं तत एव ज्ञातव्यम् । ललिताः सुन्दरा नयनसुखकरा मधुरा मनोहराश्च ते ते भावा इन्दूद्यानादय उद्दीपनविभावाः स्वभावधीरस्यापि धीरतां धैर्यं क्षिपन्त्यपसारयन्ति । धैर्यं यथा—'चापलेनानुपहता सर्वार्थेष्वविकत्थना । स्वाभाविकी चित्तवृत्तिर्धैर्यमित्यभिधीयते ॥' इति । नूनमद्य मदनोद्याने मदनोत्सवदर्शनायागतोऽसौ कस्यांचिदासक्तचित्तो मदनावस्थयैवाभिभूतो वर्तत इत्यर्थः । ससंदेहो निश्चयान्तः समुच्चयालंकारः ॥ २० ॥ दिष्ट्येत्यादिना माधवप्रवेशः सूचितः । तदाह—**ततः इत्यादिना** । यथानिर्दिष्टं गमनमित्यादिना निरूपितावस्थः ॥ **तामित्यादि** । मे चेतः कर्तृ । इन्दुवन्मनोज्ञमुखीं तां पूर्वक्षणे नयनातिथीकृतां सुचिरं बहुकालं विभाव्य ऐकाग्र्येण विषयान्तरपरित्यागेन भावनाविषयं कृत्वा । ध्यात्वेत्यर्थः । कथंकथमपि केनकेनापि प्रकारेण कदाचिदप्यननुभूतचरेण । ईदृगसाविति निरूपयितुमशक्येनावस्थाभेदेनेत्यर्थः । व्यपवर्तते वैकृतादन्यथैव वर्तते । विकारमुपयातीत्यर्थः । किं कृत्वेत्यपेक्षायां तामेवापथवृत्तिमाह—अकाण्डेऽनवसरे । प्रथमदर्शनसमय

लज्जां विजित्य विनयं विनिवार्य धैर्य-
मुन्मथ्य मन्मथविवेकमकाण्ड एव ॥ २१ ॥

आश्चर्यम् ।

यद्विस्मयस्तिमितमस्तमितान्यभाव-
मानन्दमन्दममृतप्लवनादिवासीत् ।
तत्संनिधौ तदधुना हृदयं मदीय-
मङ्गारचुम्बितमिव व्यथमानमास्ते ॥ २२ ॥

मकरन्दः—(उपसृत्य ।) सखे माधव, हन्त हन्त कठोरातपस्तपति घर्मांशुः । तदस्मिन्नुद्याने मुहूर्तमुपविशावः । (उभौ परिक्रामतः ।)

कलहंसः—कहं मअरन्दसहअरो इअ एव्व आलोअणं अलंकरेदि माहवो । ता दंसेमि मअणवेअणालिहिअभावमालदी

१ कथं मकरन्दसहचर इवैष आलोकनमलंकरोति माधवः । तद्दर्शयामि मदनवेदनालिखितभावमालतीकोपमसुखावहमात्मनोऽस्य प्रतिच्छन्दकम् । अथवा विश्रामसौख्यं तावदनुभवतु ।

एव । अकाण्डे । अनवसरेऽपि परोपहासनीये कर्मणि प्रवृत्तोऽहमिति भयार्थं कोपनं लज्जा । यथा— भयार्थकोपनं लज्जा मनोविकारप्रवर्तनात्' इति । तां विजित्य निरस्य विनयं विनीततां विनिवार्य । धैर्यं धीरतामुन्मथ्य मथित्वा मन्मथो मन्मथभूतो विवेकः कार्याकार्यज्ञानं यथा स्यात्तथेति ॥ अत्र लज्जादयो विवेकमन्येन उन्मथ्येति अतमानमानवस्थायामस्यायेव पामेतत्वेऽप्रवृत्ता इत्युक्त-मिति द्रष्टव्यम् । मन्मथविवेकमिति विशेषणं वा ॥ २१ ॥ आश्चर्यम् । यद्विस्मयेति । यन्मदीयं मनस्तस्याः संनिधौ विस्मयेनाश्चर्यभूतदर्शनेनाभिपूर्वेण दर्शनेन चानिवेन स्तिमितं निश्चलमनुतरसस्वामिना रसतामापन्नेव स्थिमितं निश्चलमस्तमितान्यभावं विगलितवेद्यान्तरमस्तमितमानसमिव पुष्पान्येनियमसेनाक्षेप-निरतिशयसुखाभिर्मग्नमिव मनो ब्रह्मास्वादपरतया निवृत्तान्तरमभूत् । तदेव तस्याः तत्संनिधावङ्गारचुम्बितं प्रदीप्ताङ्गारसंस्पर्शसदृशमिव । तदधुनेति पदद्वयं मनोभवप्रेयसीसहितेन चुम्बितमिति कोमलोक्तिः । व्यथमानं संतप्यमानमास्ते । तत्संनिधावाशनिपातयोः कथमाननमेवेत्याह मनोव्यसनीत्यवस्थयापर्ययमिति ॥ २२ ॥ मकरन्दोऽन्यमनस्कतयाऽऽत्माघमपश्यन्नपि वयस्येव प्रस्पन्दमाधुरपति—मकरन्दः । सखे माधवेति । हन्त हन्त । आश्चर्यमिति शेषः । कठोरेत्यादि । उभयंतयो मनोभवप्रतीक्षी । 'अभूतेर्वर्ष्टमयोरुपविशतोः' इति वच् । 'विशतसप्तम' इति मुमागमः ॥ कलहंसः—कथं मकरन्दसहचर इवैष आलोकनमलंकरोति माधवः । तद्दर्शयामि मदनवेदनालिखितमाल-

लोअणसुहावहं अत्तणो से पडिच्छन्दअं । अहवा विस्सामसोक्खं दाव अणुहोदु ।

मकरन्दः—तदस्यैव तावदुच्छ्वसितकुसुमकेसरकषायशीतलामोदवासितोद्यानस्य काञ्चनपादस्याधस्तादुपविशावः ।

(उभौ तथा कुरुतः ।)

मकरन्दः—वयस्य माधव, सकलनगराङ्गनाप्रवर्तितमहोत्सवाभिरामकामदेवोद्यानयात्राप्रतिनिवृत्तमन्यादृशमिव भवन्तमवधारयामि । अपि त्वमवतीर्णोऽसि रतिरमणबाणगोचरताम् ।

(माधवः सलज्जमधोमुखस्तिष्ठति ।)

मकरन्दः—(विहस्य ।) किमवनम्रमुग्धमुखपुण्डरीकः स्थितोऽसि । पश्य ।

अन्येषु जन्तुषु च यस्तमसावृतेषु
विश्वस्य धातरि समः परमेश्वरेऽपि ।
सोऽयं प्रसिद्धविभवः खलु चित्तजन्मा
मा लज्जया तव कथंचिदपह्नुतिर्भूत् ॥ २३ ॥

मालतीलोचनसुखावहम् । चित्रस्य दर्शनमात्रफलकत्वात् । आत्मनः प्रतिच्छन्दकम् । अथवा विश्रामसौख्यं तावदनुभवतु । पश्चाद्दर्शयिष्यामीति शेषः ॥ **मकरन्दः—तदिति** । विकसितकुसुमकिञ्जल्कानां कषायशीतलो य आमोदो दूरविसृमरो गन्धः । कषायत्वशिशिरत्वयो रसधर्मत्वेऽपि तादृशरसेनैकार्थसमवायादामोदधर्मत्वोपचारः तेन सुरभीकृतोद्यानस्य काञ्चनपादपस्य चाम्पेयतरोश्छायायामुपविशावः ॥ **सकलेत्यादि** । अन्यादृशं विलक्षणावस्थम् । अपि प्रश्ने ॥ **विहस्येति** । स्वमनोगतज्ञानादवनताननें माधवे सत्यं मदनविकार एव मदुन्नीतो हेतुरेतद्वैलक्षण्यस्येति स्वमतिसंवादाद्विहस्य स्वानुकूल्यप्रदर्शनेन लज्जां शिथिलयितुमाहेति शेषः । **किमिति** । मुग्धं सुन्दरम् । त्वदन्तःकरणनिर्विशेषे मयि किमाशङ्कया लज्जया वा । तावद्विस्रब्धं कथयेत्यर्थः । किं च न खलु त्वदुपज्ञ एवायं स्मराभिषङ्गः सुरासुरनरसाधारणत्वात् । तेनानन्यकृतपूर्वोऽत्यन्तानुचितवन्नैतदपह्नवो न्याय्य इत्याह—**अन्येष्विति** । यो विश्वस्य धातरि जगत्स्रष्टरि सुरज्येष्ठे स्वदुहितृकामुके परमेश्वरे स्मरशासनेऽपि वामदेहार्धनिवेशितप्रेयसीके तमसावृतेष्वज्ञानोपहतविवेकेष्वन्येषु जन्तुषु । प्राणिमात्र इत्यर्थः । समोऽवैषम्येणाकुण्ठितव्यापारः । स तादृशोऽयं त्वन्मनोगतश्चित्तजन्मा प्रसिद्धविभवः प्रथितप्रभावः खलु ब्रह्मादीनपि स्ववशीकरोति । का कथान्येष्विति भावः । ततो लज्जया तव मनोगतस्य विकारहेतोरपह्नुतिरपह्नवः । चित्ते नियमनमिति यावत् । मा भूत् ।

माधवः—वयस्य, किं न कथयामि । श्रूयताम् । गतोऽहमवलोकितानियतकौतुकः कामदेवायतनम् । इतस्ततः परिक्रम्य परिश्रमादुच्छ्वसितमधुरमदिरामोदपरिमलाकृष्टसकलमिलदलिपटलसंकुलमुकुलितमुकुलावलीमनोहराभरणस्य रमणीयाङ्गणभुवो बालबकुलस्याभ्यासपरिसरे स्थितः । तस्य च यदृच्छया निरन्तरनिपतितानि विकसितानि कुसुमान्यादाय विदग्धरचनामनोहरां स्रजमभिनिर्मातुमारब्धवान् । अनन्तरं च देवस्य संचारिणी मकरकेतनस्य जगद्विजयवैजयन्तिका निर्गत्य गर्भभवनादुज्ज्वलविदग्धमुग्धवाक्नेपथ्यविरचनाविभावितकुमारीभावा महानुभावप्रकृतिरत्युदारपरिजना कापि तत्रैवागतवती ।

कथां विश्रम्य कथयेत्यर्थः ॥ २१ ॥ माधवः—वयस्य किं न कथयामि । सर्वं विस्रम्भास्पदस्य तवाप्यकथ्यं किमिवास्त्याशयः । यदाहुः—समाहारमस्य ये च स्वात्मैकमात्रकम् । निष्प्रतिभिन्नात्मको वयस्यः परिकीर्तितः ॥ इति । अवलोकितं तथा अनियतं कौतुकं यत्र यत् महोत्सवो मदनोद्याने नागरिकाणाम्, तत्रापि तदर्शनार्थं गन्तव्यम्' इत्येवमुत्पादितो यमनोत्साहो यस्य सोऽहं कामदेवायतनम् स्वावस्थानं मदोऽभूतम् । तत्र चेतस्ततः परिक्रम्य रम्यबहुविधेकमलेषा त्परिश्रमास्वरिकमलसंतापादुच्छ्वसितो निःसर्पन्तो मधुरो मनोहरो मदिरामोदस्य मावो यः परिमलः केसरकुसुमस्येव आकृष्टाः तेनाकृष्टं यस्तरूणां मिलदलीनां पटलं तेन संकुलं व्याप्ताकुलिता च या मुकुलश्रेणिः तैव मनोहरमाभरणं यस्य सः । तथा च रमणीयेऽङ्गणे कामदेवायतनपुरोभागे भवति तथा । तेन सम्यक्त्वस्याङ्गणमनोज्ञवेदिकाम्रुपकम् । बालबकुलस्य । बालबकुलमिव अल्पवयःकुसुमस्येत्यर्थः । आभ्यासपरिसरे प्रतिबिम्बितवदप्रकटीतके स्थिता । निरन्तरनिपतितानि सान्द्रनिपतितानि । अपवेशनमस्त्येव एव यावदपेक्षं कुसुमानि विकसितानि तस्य कुसुमानि यदृच्छया स्वेच्छयादाय विदग्धा मनोज्ञा रचना ग्रथना तया मनोहरां स्रजमभिनिर्मातुमारब्धवान् । अनन्त रमिति । संचारिणी चंक्रमणशीला जगद्विजयवैजयन्तिका त्रिभुवनविजयकाम्यया पुरःसरी पताका । तामेवास्तु मन्मथो जयाभिगीषया निर्गतः । तस्य चाह मास्तिपरम्परामुपपन्नतोऽस्मीत्याशयः । उज्ज्वलं प्रकाशमानं विदग्धमनाम्यं मुग्धं सुन्दरं यद्योनितमिपथ्यं प्रसाधनं तस्य या विरचना तया विभाविता कुमारी भावः कन्यात्वं यस्याः । प्रथमयौवने वर्तमानत्वात् । अथवा पुनर्भ्राण्ये कुमारी भविताभावः । महानुभावप्रकृतिर्गम्भीरस्वभावा । अत्युदारोऽतिदक्षिणः । उदारो दातृमहतोर्दक्षिणे चाभिधीयते इति दर्शनात् । परिजनो मनाः सा । तत्र एव यत्राहं स्थितस्तत्रैवेति तत्सम्पर्कं इति । सार्वविभक्तिकत्वात् । अथ तत्प्रथमतो

सा रामणीयकनिधेरधिदेवता वा
सौन्दर्यसारसमुदायनिकेतनं वा ।
तस्याः सखे नियतमिन्दुकलामृणाल-
ज्योत्स्नादि कारणममून्मदनश्च वेधाः ॥ २४ ॥

अथ प्रणयिनीभिरनुचरीभिः कुसुमसंचयावचयलीलाभिलाषवतीभिरभ्यर्थ्यमाना तमेव वकुलपादपोद्देशमागतवती। तस्याश्च कस्मिंश्चिदपि महाभागधेयजन्मनि वहुदिवसोपचीयमानमिव मन्मथव्यथाविकारमुपलक्षितवानस्मि । यतः ।

परिमृदितमृणालीम्लानमङ्गं प्रवृत्तिः
कथमपि परिवारप्रार्थनाभिः क्रियासु ।

लोचनपथगोचरं तस्याः स्वरूपमिदानीमपि प्रत्यक्षमिव विभाव्यमानं निर्वर्णयति—सेति । रमणीयस्य भावो रामणीयकम् । 'योपधाद्गुरूपोत्तमात्' इति वुञ् । आभिरूप्यमिति यावत् । तस्य निधिर्निक्षेप शङ्खपद्मादिमान् । तस्याधिष्ठातृदेवता वा । सौन्दर्यस्य सर्वावयवसौष्ठवस्य निकेतनं मन्दिरं वा । सखे, तस्या निर्माणे कारणमुपादानमिन्द्वादि । न तु भौतिकम् । मदनश्च वेधाः । न तु साधारणो वेदाभ्यासजड' । यदाह—'अस्याः सर्गविधौ प्रजापतिरभूच्चन्द्रो नु कान्तिप्रद' इत्यादि । अनेन नायिकागुणवर्णनेन तद्विषयो महानुरागोऽपि श्रेयानिति बीजगुणप्रशंसनाद्विलोभनं नाम मुखसंधेरङ्गमुक्तम् । यथा—'तद्गुणाख्या विलोभनम्' इति । गुणस्वरूपनिरूपणाद्गुणस्तुतिरूपा चतुर्थ्यवस्था माधवस्य प्रदर्शिता । यथा—'रूपौदार्यगुणैर्लीलाचेष्टाहसितवीक्षितैः । दर्शनालापमाधुर्यैर्नास्त्यतस्तत्समा वधूः ॥' इति । 'यत्रेदृशी शिवा वाणी भवेत्सैव गुणस्तुतिः' इति । वितर्कश्च व्यभिचारी व्यज्यते । यथा—'ऊहो वितर्क इत्युक्तः परार्थेषु यथामति' इति । संशयापह्नवयोः संसृष्टिः ॥ २४ ॥

अथेति । प्रणयिनीभिः प्रेमविषयाभिरनुचरीभिः परिसरवर्तिनीभिः । कुसुमसंचयस्यावचय एव लीला तस्यामभिलाषवतीभिरभ्यर्थ्यमाना स्वयमेव गन्तुकामापि शालीनतया कुण्ठितेच्छा सती तदपनोदनाय मनोविनोदिनीभिः प्रार्थ्यमाना तमेव यत्राहं स्थितः । तस्याश्च कस्मिंश्चिदपि लोकोत्तरे । महाभागधेयादश्वमेधाद्यपि तत्कर्मकलापं यदुत्पादने वराकप्रायं तादृशसुचरितविशेषाज्जन्म यस्य तस्मिन् । अन्यादृशस्य तदभिलाषपात्रतालक्षणत्रिभुवनसाम्राज्यसिंहासनाधिरोहणसौभाग्यानर्हत्वात् । वहुदिवसोपचीयमानमतिचिरकालात्प्रवर्धमानं मन्मथाज्जाता या व्यथा तज्जन्यं विकारमुपलक्षितवानस्मि । उन्नयने लिङ्गान्याह—यतः । परिमृदितेति । परिमृदितापचयेन म्लायमाना मृणाली बिसतन्तुरिव । 'जातेरस्त्रीविषयादयोपधात्' इति ङीप् । म्लानं ग्लानिमुपगतम् । कार्श्यं नाम मदनदशा सूचिता । क्रियासु स्नानपानादिकासु परिवारप्रार्थनाभिः परिजनस्य चाटुवा-

कलयति च हिमांशोर्निष्कलङ्कस्य लक्ष्मी-
मभिनवकरिदन्तच्छेदकान्तः कपोलः ॥ २५ ॥

सा मम दर्शनात्प्रभृत्यमृतवर्तिरिव चक्षुषोर्निरतिशयमानन्दमुत्पाद्य अयस्कान्तमणिशलाकेव लोहधातुमन्तःकरणमुपसंहृतवती । किं बहुना ।

संतापसंततिमहाव्यसनाय तस्या-
मासक्तमेतदनपेक्षितहेतु चेतः ।
माम्य शुभं च विपर्यासमशुभं च जन्तोः
सर्वंकषा भगवती भवितव्यतैव ॥ २६ ॥

नयनाभ्यामभिनिबद्धनयनैः कथमपि [illegible] प्रवर्तितः । न तु स्वरसेन । निमज्जेव [illegible] भन्मथावस्था दर्शिता । [illegible] निरूप्यमाह—कलयतीति । अभिनवेति । सद्यः [illegible] कपोलः निष्कलङ्कस्य हिमांशोर्लक्ष्मीं शोभां कलयति च । [illegible] मवेऽपि निष्कलङ्केन्दुबिम्बसादृश्यमभ्यास च धत्तेति [illegible] । अत्र यद्यपि [illegible] निर्वेद[illegible] महाभावे [illegible] इति [illegible] शृङ्गाररसो व्यज्यते ॥ २५ ॥ सा ममेत्यादि । [illegible] दर्शनेनैव च क्षुषोर्निरतिशयं [illegible] येन [illegible] दत्तवती । मम पुनरन्तःकरणम[illegible] लोहधातुमिव [illegible] निश्चयमात्रेण [illegible] उपसंहृतवती [illegible] प्रभावितवती । किं बहुनेति । [illegible] विशेषतो [illegible] मनोविकारविशेषेण किं प्रयोजनम् । इद तावदि त्यभिप्राह—संतापेति । एतन्मदीयं चेतोऽनपेक्षितो न विद्यते हेतुर्यस्य निमित्तं [illegible] येन तथाविधं [illegible] । न चेदं शुभोदर्कम् । [illegible] कथंचिदुपपेत । [illegible]—संतापसंततिः संतापमानः संज्वर एव महदुत्कटं व्यसनं मरणकारणं दुःखं [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] मात्राः । [illegible] सदा किमिति मनो न निवार्यते [illegible] पुरुषकार[illegible] न क्वापि [illegible]—भाग इति । भगवती [illegible] । [illegible] । तथा हि—'[illegible] निर्दिशन्ति' इति । सर्वंकषा सर्वपदार्थनिमित्ततया सर्वोपव्यापिनी । न हि तया विना किंचिद-

मकरन्दः—स्नेहश्च निमित्तसव्यपेक्षश्चेति विप्रतिषिद्धमेतत् । पश्य ।

व्यतिषजति पदार्थानान्तरः कोऽपि हेतु-
र्न खलु बहिरुपाधीन्प्रीतयः संश्रयन्ते ।
विकसति हि पतङ्गस्योदये पुण्डरीकं
द्रवति च हिमरश्मावुद्गते चन्द्रकान्तः ॥ २७ ॥

ततस्ततः ।

माधवः—ततश्च तत्र

सभ्रूविलासमथ सोऽयमितीव नाम
सप्रत्यभिज्ञमिव मामवलोक्य तस्याः ।

श्वासादिकमपि कार्यं भवितुं प्रभवति । तादृशी भवितव्यता प्राक्तनादृष्टपरिपक्तिरेव जन्तो प्राणिमात्रस्य शुभमशुभं च विदधाति । यद्वदिष्टसंपादने न वयं स्वतन्त्रास्तद्वदनिष्टप्रतीकारेऽपि । कर्मवशाद्यद्यदुपनतं तत्तदवश्यमनुभोक्तव्यमित्यर्थः । अर्थान्तरन्यासोऽलंकार ॥ २६ ॥ **मकरन्दः—स्नेहश्चेति** । निमित्तसव्यपेक्षो बाह्योपाधिसापेक्ष । स्नेहत्वमौपाधिकत्वं चेत्येतद्द्वयमेकत्र धर्मिणि विरुद्धमित्यर्थः । यत्तु भावप्रकाशे स्नेहद्वैविध्यमुक्तम्, यथा—'मनसो यद्द्रयार्द्रत्वं विषयेषु च तत्त्वत । भयशङ्कावसानात्मा स एष स्नेह उच्यते ॥ द्विधा द्रव स्यान्मनस स्पर्शनाद्दर्शनादपि । जतुवद्वह्निसस्पर्शाद्दर्शनाच्चन्द्रकान्तवत् ॥ आर्द्रता शिशिरत्वं यत्सर्वावस्थासु मानसम् । ययो परस्परस्यास्ते तदपि स्नेह ईरित' ॥ द्विधा भवेत्स च स्नेह' कृत्रिमाकृत्रिमात्मक । सोपाधि कृत्रिम स्नेहो निरुपाधिरकृत्रिमः ॥ उपाधौ विनिवृत्ते तु तज्जन्योऽपि निवर्तते । स्नेह स्वभावजो यावद्द्रव्यभावी भविष्यति ॥' इत्यादिना, तत्सोपाधिके स्नेहे स्नेहत्वोपचारात्स्नेहशब्दप्रयोग इति मन्तव्यम् । स्वाभाविकस्नेहस्य बाह्योपाधिनैरपेक्ष्यमेवोपपादयति—**पश्येत्यादि** । दृष्टान्तमुखेनेममर्थमवधारयेत्यर्थ. । **व्यतिषजतीति** । पदार्थान्भावानचेतनांश्चेतनांश्च । आन्तरो गूढ. । कार्यैकसमधिगम्य कोऽपीदन्तया निरूपयितुमशक्यो हेतुर्व्यतिषजति परस्परं संघटयति । पुन प्रीतय. स्नेहा बहिरुपाधीन्बाह्यानि निमित्तानि न संश्रयन्ते । दृष्टान्तमाह—पतङ्गस्य रवेरुदये पुण्डरीकं विकसति । हिमरश्मौ चन्द्रे चोद्गत उदिते चन्द्रकान्तमणिर्द्रवति । नचात्र परिदृश्यते बाह्योपाधि' कश्चिदत्र स्वभावसौहार्दात् । तद्वत्कस्यचित्कुत्रचिदवलोकनमात्रेणान्त करणं विकसति द्रवीभवतीति स्वाभाविकस्नेहस्य महिमायमित्यर्थः । दृष्टान्तालंकार. ॥ २७ ॥ **ततस्तत इति** । अनन्तरवृत्तान्तं ब्रूहीति शेष ॥ **माधवः—ततश्चेति** । तदनन्तरं तत्र तस्मिन्नेवावसरे । **सभ्रूविलासेति** । तस्याश्चतुरेण विदग्धेन सखीजनेन मामवलोक्य । अथ मदवलोकनानन्तरं स्मितसु-

अन्योन्यमेव चतुरेण सखीजनेन
मुक्तास्तदा स्मितसुधामधुराः कटाक्षाः ॥ २८ ॥

मकरन्दः—(स्वगतम्।) कथं प्रत्यभिज्ञापि नाम।

माधवः—अथ ताः सलीलमुत्तानकरकमलव्यालिकातरलमस्याव धीकृतस्तकदम्बहंसविभ्रमाभिरामचरणसंचरणरणरणायमानमञ्जुमञ्जीर रणितानुविद्धमेखलाकलापकिङ्किणीरणरणत्कारमुखरं प्रतिनिवृत्य 'भर्तृदारिके, दिष्ट्या वर्धामहे। यदत्रैव कोऽपि कस्या अपि वल्लभस्तिष्ठति' इति मामङ्गुलीचकविलासेनाख्यातवत्यः।

कामसुख स्मरविलासवर्णमनोहराः कटाक्षा आकूतवेदक प्रतिमिलेखा अन्योन्यं मुक्ताः प्रहिताः। मां दृष्ट्वा स्मितपूर्वकं परस्परावलोकनं तत्क्षणं कृतमपि। अत्र मामवलोक्यैतस्याः कन्यकायाः निश्चिनोति—प्रत्यभिज्ञामितीति। प्रत्यभिज्ञा नाम पूर्वानुभूतस्य पुरोवर्तिन्यवगाहिनी धीः। सा च पश्चाद्विचार्य मया प्रत्यभीष्टवा किन्त्वेषेत्येति इत्यनेनैव बोधयति। कथं तत्रैवानुरोधेनमिदमित्यत्र बीजमाह—सोऽयमितीव मामेति। नाम प्रसिद्धौ। यो मालतीजीवितनामा माधवो नाम प्रसिद्धः सखीजनकथासु च एवायमितीव एतेरन्योन्यावलोकनैः प्रत्यभिज्ञोऽस्माभिर्ज्ञातम्, तथापि तदिदमस्याभिज्ञापकस्य तदानीमभावात्। ज्ञानाकारस्य अप्रत्यक्षत्वात् सोऽयमुत्प्रेक्षित एवैतेनैवकल्पेन सूचयति। तदपि कथमुन्नीतमित्याशङ्क्य स्फुटं तद्विधिमाह—सम्भूतिमयमिति। भुवोर्विलासो विशेषः। योऽस्माभिर्भर्तृदारिकाचित्तचोरो माधवो नाम गोष्ठीषु प्रख्यायते स एवायमिति त्याविर्भावितिम् [illegible] यथा भवति तथा पूर्वानुभूतवस्तुपुरोवर्तित्वव्यवस्थितस्याभिप्रायस्य सूचकः पश्चात्तौभिवचनस्तानेव्यता। तेन तथा एतेरन्योन्यावलोकनेनाकारमात्रेण प्रवृत्तया तासां प्रत्यभिज्ञानमूहितं मया। मालतीमकरन्दः ॥ १४० मकरन्दः—स्वगतम्। कथमिति। नामेति संभावनायाम्। अननुभूतपूर्वे कथं तासां प्रत्यभिज्ञासंभव इति वितर्कः। इदं चास्य पदं पीडितत्वम्। अन्यथा माधवेनोक्तस्य वचनस्यानुपपत्तेः। माधवः—अथेति। अनन्तरं तस्याः पुरत एव मत्समीपमागतवत्यः परिचारिका मां दृष्ट्वा प्रतिनिवृत्य पश्चात्तामन्वगमत् तस्यै। अङ्गुल्य एव दृश्यामि। अङ्गुलीनां प्रसारणरूपं करस्य कम्पनं द्योतयति। तेषां विलासोऽभ्यस्तचलितक्रिया तेन मां कथितवत्यः। कथं प्रतिनिवृत्यैवमपेक्षायां त्रीणि क्रियाविशेषणानि। तत्र सलीलं लीलया सहितं यथा भवति तथा। लीला नामाङ्गवाग्वेषालंकारैः प्रियानुकरणम्। यथा— मनोमधुरवाग्वेषचेष्टितैः प्रीतिप्रयोजितैः। प्रियानुकरणं लीला सा स्त्रीपुंसयोरपि ॥ इत्यादि तथावदः करकमलयोस्तालिका [illegible] परस्परस्पर्शनं तेन तरला [illegible] जातया। [illegible] मत्वा ये [illegible] विभ्रमो विशिष्टभ्रमणं मनोज्ञा [illegible]

मकरन्दः—हन्त, महतः प्रथमानुरागस्योद्भेदः ।

कलहंसः—एदाणं सरसरमणिज्जाणुबन्धिणी क्खु इत्थिआकहा ।

मकरन्दः—ततस्ततः ।

माधवः—

अत्रान्तरे किमपि वाग्विभवातिवृत्त-
वैचित्र्यमुल्लसितविभ्रममायताक्ष्याः ।
तद्भूरिसात्त्विकविकारमपास्तधैर्य-
माचार्यकं विजयि मान्मथमाविरासीत् ॥ २९ ॥

---

१. अनयोः सरसरमणीयानुबन्धिनी खलु स्त्रीकथा ।

तेन रणरणायमान मनोज्ञ यन्मञ्जीरं नूपुरं तस्य रणितेन शिञ्जितेनानुविद्ध सभिन्नो य काञ्चीदामनि विष्टक्षुद्रघण्टिकारणरणत्कारस्तेन मुखरं यथा स्यात्तथेति । किमित्याख्यातवत्य इत्यपेक्षाया भर्तृदारिके दिष्ट्या भाग्येन वर्धामहे । यस्मादत्रैव प्रदेशे 'या लतान्विष्यते सैव लब्धा सप्रति पादयो 'रिति रीत्या पुरत एव कोऽप्ययम् । असाविति साक्षान्निर्देष्टुमनुचितत्वात्तत्प्रच्छादनाय सामान्योक्ति. । कस्या अपीत्यत्रापि तथेत्यनौचित्याद्गूढोक्ति. । वल्लभो दयितस्तिष्ठतीति । केचित्तु स्त्रीलिङ्गमप्ययुक्तं मन्यमानाः 'कस्यापि' इति पठित्वा जनस्येति व्याचक्षते ॥ **मकरन्दः** । हन्तेति हर्षे । महतोऽतिप्ररूढस्य पूर्वानुरागस्योद्भेद प्रकाश. । प्रतिभातीति शेष. । उद्भेदो नाम मुखसन्ध्यङ्गम् । यथा—'उद्भेदो गूढभेदनम्' इति ॥ **कलहंसः** । अनयो सरसरमणीयानुबन्धिन्यविच्छिन्ना स्त्रीकथा । वर्तत इति शेष । **मकरन्दः**—ततस्तत इति ॥ **माधवः**-**अत्रान्तर इति** । अस्मिन्नवसर आयताक्ष्यास्तस्या मान्मथमाचार्यकम् । मन्मथ एव हि कुमारीजनस्यात्यन्तापरिचिततादात्मिको दीयमानविविधविलासशिक्षायामाचार्य । तस्याचार्यकमाचार्यभाव॰ । 'योपधाद्गुरूपोत्तमाद्वुञ्' । विविधशृङ्गारचेष्टाशिक्षाप्रावीण्यमाविरासीत्प्रादुरभूत् । कीदृशम् । वाग्विभवातिवृत्तवैचित्र्यमुक्तिप्रकारसर्वस्वोल्लङ्घिविचित्रभावम् । अत एव किमपि विशेषतो निर्देष्टुमशक्यम् । उल्लसितो विभ्रमो यत्र । विभ्रम शृङ्गारचेष्टाविशेष । यथा—'वागङ्गसत्त्वाभिनयभूषास्थानविपर्यय. । त्वरया कल्पितोऽभीष्टदर्शने यः स विभ्रम ॥' इति । तन्मनसैव केवलमनुसधीयमानं भूरिसात्त्विकविकारं प्रचुरतरस्तम्भादिसात्त्विकभावम् । सात्त्विकभावादियदुक्तम्—'तद्भावभावनं येन भवेत्तदनुकूलत । तत्सत्त्व तेन निर्वृत्ता सात्त्विका इत्युदीरिता ॥' यथा—'स्तम्भ स्वेदोऽथ रोमाञ्च स्वरभेदश्च वेपथु । वैवर्ण्यमश्रु प्रलय इत्यष्टौ सात्त्विका मता ॥' इति । अपास्तधैर्यमन्योन्यदर्शनादुभयोरप्यपाकृतचित्तस्थैर्यम् । विजयि जयशीलम् । क्वाप्यकुण्ठितप्रसरमिति । अत्र परिपूर्णशृङ्गारानुभवनिबन्धना-

ततश्च ।

स्तिमितविकसितानामुल्लसद्भ्रूलतानां
मसृणमुकुलितानां प्रान्तविस्तारभाजाम् ।
प्रतिनयननिपाते किंचिदाकुञ्चितानां
विविधमहमभूवं पात्रमालोकितानाम् ॥ २० ॥

समुचितमोहादेवाविष्वमिथोऽभिप्रीतेरात्मनोऽपि परमिमाधवर्णितमपूर्वं शृङ्गार सम्पत्तिः । परिकरालंकारः ॥ १९ ॥ अतश्च चिरकालप्रार्थितस्य मदीयस्य पूर्वानु रागस्य पञ्चविंशतितमवत्सरसंवत्सोपचितस्य जीवितसर्वस्वायमानस्य तस्यैव दर्श- नमभिमानस्य सांमुख्यात्स्वात्मन्यभिमतमिथीभावमनुभूतस्य सुधाकरकरस्तोमैरिव क्षीरसागरस्यापरिपातस्वरसया परिपूर्णतामुपगतायमानस्य मुहुर्मुहुरत्युच्छ्रितो निरवधि नयनपरितोषाविर्भावं रत्ताभासमानस्य तदात्मन इव प्रथमसमुन्मेषमूर्त्या शृङ्गारलक्ष्मी महाकल्पतरुप्ररोहफलमिवाह—ततश्च । स्तिमितेति । अस्मदालोकितानां शृङ्गा- रविषयविशेषाणां विविधं पात्रमभूवम् । अवलोकितानि तस्या मालत्या मनाग- पथा । निःसृत्याश्रया न पारे दर्शितिरिष्यते ॥' इति । तद्विशेषं दर्शयित्वि विमिनति—स्तिमितत्वादुन्मीलनादनन्तरमेव पुरोवर्तिनि मयि निपत्य ग्रन्थयमेव तत्रैव विषये निश्चलनाम् । स्तिमितं नाम शृङ्गारदृष्टिविकारः । यथा—'अमोघ एव चाल्येत यत्स्तिमितमुच्यते' इति । ततो विकसितानां विस्मयस्थायिभावेऽभि- व्यञ्जितमाम् । विकसितदृष्टिविकारो यथा—'विकासितं पद्मिवत्से विशेषमवमाहवे' इति । अतो विजयारतारम्यात्मलमानयोऽसन्ती किंचिदुल्लसन्ती श्रुयुग्म- भूर्मध्यविता भूत्वा येषाम् । चतुरं नाम दृष्टौ । यथा— चतुरं किंचिदुल्लासा त्यागुप स्थाय दृष्टो' इति । मसृणाख्यदर्शनेन दृष्टिकारं प्रकाशः । यथा— मसृणं पक्ष्मसंवृत्तिमधुमसृणितं च यत्' इति । अतो मसृणपक्ष्मतुलमनेपाम्ब- याम् । मसृणदृष्टिविकारो यथा—'मसृणं ततु विशेषमधुरमभ्यासितम्' इति । ततः सुखपारम्परयामुकुलितानामुन्मीलितानाम् । मुकुलिता दृष्टिरनेनोच्यते । मुकुलि- तारूप्य दृष्टिकारो यथा—'स्फुरिताविकसपक्ष्मा मुकुलपक्ष्मपुरोविस्फुरा । मुखो न्मीलितवारा च मुकुला दृष्टिरिष्यते । दृष्टिर्मुकुलिता समप्रसुखविलसा वर्तते ॥' इति । अनेन निकुञ्चितदृष्टिविकार उक्तः ॥ निकुञ्चिता यथा—'चापत्रपस संकोचो विकसस्तपरस च । मम दोर्विक्षेप तन्निकुञ्चितमुच्यते ॥' इति । ततः पुनर्दर्श- नस्पृहया प्रान्तेऽपाङ्गदेशे विस्तारभाजां विशालतराणाम् । सम्यगवलोकितमिपतामपि यावत् । अपाङ्गपर्यन्ते तत्रैव निपतन्ती सम्यग्विषयं परिच्छिनत्ति । अनेन विकासी दर्शयन्तीति दृष्टिकारमुक्तम् । यथा—'येनाविश्ये हि विषयाद्वि स्तारीति कथ्यते । भूयोभूयः सादर यत्र लोचनदर्शनं भवेत् ॥' इति । ततः प्रतिनयनस्य तदवलोकनाय प्रवृत्तस्य मदीयस्य निपाते आभिमुख्येन युगपदुपस्थाने त्रपया किंचिदाकुञ्चितानामीषत्संकुचितानाम् । संकुचितं नाम दृष्टिकारो यथा— 'अपाङ्गमात्रसंकोचो यत्र सङ्कुचितं भवेत्' इति । चतुरत्वेन चापलाद्व्यापेन

ततश्च ।

अलसवलितमुग्धस्निग्धनिष्पन्दमन्दै-
रधिकविकसदन्तर्विस्मयस्मेरतारैः ।
हृदयमशरणं मे पक्ष्मलाक्ष्याः कटाक्षै-
रपहृतमपविद्धं पीतमुन्मूलितं च ॥ ३१ ॥

प्रवृत्तिप्रतीतेर्लोलाख्यो दृष्टिविकार उक्तः । यथा—'धारावाहिकसंचारो यस्य तल्लोलमुच्यते' इति । विविधपदेनान्यानपि मधुरसाभिलाषसोत्कण्ठितसोत्सुकसमन्मथप्रणयिप्रेमगर्भविकोचललितकोमलमुखान्शृङ्गारदृष्टिविकारविशेषान्संगृह्णाति । तल्लक्षणानि विस्तरभयान्न लिखितानि । परिकर एवालंकारः ॥ ३० ॥ इदानीं तादृगवलोकनपात्रमभूवम् । तस्मात्पुनस्तादात्मिकीमवस्थामाह—**ततश्च । अलसेति** । पक्ष्मले अतिसान्द्रपक्ष्ममाले अक्षिणी यस्यास्तस्याः कटाक्षैः 'अपाङ्गे तारप्रक्षेपः कटाक्ष इति कथ्यते' इत्युक्तलक्षणैर्दृष्टिविशेषैः पूर्वोक्तैर्मे हृदयमशरणं सत्तदा मम पारवश्येनाकिंचित्करत्वादन्येन च रक्षणस्याशक्यत्वात्तदभावाच्च रक्षितारमलभमानं सत् । अपहृतं बलादाच्छिद्य गृहीतम् । कटाक्षाणां मनोहरत्वात्तदा मनःशून्य इवाभवम् । प्रमुषितमतित्वात्ततस्तैरपहृत्य तदपविद्धमतितीक्ष्णत्वात्तेषां नाराचैरिव विक्षतम् । निशितशलाकाप्रकृतरन्ध्रमिव व्यथामन्वभूदित्यर्थः । ततश्च सततमदनाराचकल्पत्वात्तेषां तदपवेधेन द्रवीभूय तत्रैव धाराजलन्यायेन विलीनत्वात्तैः पीतमिव । यथा पीतं सलिलादिकं पातुरन्तर्विलीयते, एवं कटाक्षेषु मन्मनो विलीनमित्यर्थः । ततश्च तैर्मदीयहृदयालवाले लीनस्यापि मनसः पुनरङ्कुरोदयशङ्कया तदुन्मूलितमुत्खातमूलं कृतम् । अपुनरुद्भवयोग्यं कृतमित्यर्थः । मनःपारवश्यातिशयोक्तिः । कविना प्रौढयुत्कर्षादेवं निरूपितम् । केचित्तु—विदग्धो यथा कश्चिन्नालिकेरतरोस्तत्फलमपहृत्याय शूलेनापविध्य सरन्ध्रं कृत्वा तदन्तः सलिलं निपीय तदन्तःसारमुन्मूल्य भक्षयति, एवं कटाक्षा अपि माधवादेव तरोर्मन:फलमपहृत्य गाम्भीर्यधैर्यादिना दृढत्वात्प्रथममपविध्य सक्षतं कृत्वा तदन्तर्गतं लज्जाविनयविवेकादिकं क्षतविवरनिर्गतं निपीय तावताप्यतृप्तत्वाच्चैतन्यलक्षणं मूलमुन्मूल्याग्रसन्नित्येवं नालिकेरफलसमाधिरुक्तेति व्याचक्षते । कीदृशैः कटाक्षैरित्यत आह—अलसेति । अलसाः प्रथमपातिताः । पुरतः प्रसारिताः पुरोवर्तिनि मय्येव निपातिताः । पश्चाद्विभाव्य व्रीडयेव प्रतिनिवृत्ताः । अलसादयः शृङ्गारदृष्टिविकाराः । तत्रालसं यथा—'अलसं तदसौष्ठवाद्व्रीडाद्यैर्यन्निवर्तते' इति । ततो वलिताः पुनर्दर्शनोत्कण्ठया तिर्यगुदञ्चिताः । वलितं यथा—'वलितं तन्निवृत्तस्य भूयस्त्र्यस्रावलोकनम्' । 'त्र्यस्रं तिर्यगुदञ्चितम्' इति त्र्यस्रलक्षणम् । ततो मुग्धाः सव्याजभावगर्भस्वभावाः । मुग्धं यथा—'स्वभावालोकितं मुग्धं भावगर्भमपि च्छलात्' इति । ततः स्निग्धाः स्नेहपर्यायरतिभावानुविद्धाः । स्निग्धा दृष्टिर्यथा—'स्निग्धं यद्रतिभावेन स्नेहप्रायेण संयुतम्' इति ।

अहं तु तस्याः सर्वाकारहृदयंगमया सौभाग्यमाहात्म्यरसेन संनिधिना विशेषीकृतोऽपि पारिप्लवस्वभावमात्मनो निर्वोढुकामः माधवस्तुवत्स बकुलपुष्पदाम्नो यथाकथंचिदवशेषं ग्रथितवानेव । ततो मिलितैव प्रणामिपर्णवरमान्यपुरुषपरिवारा गजवधूमारुह्य नगरगामिनं मार्गमनुसर्तुमुपक्रान्तवती ।

यान्त्या मुहुर्वलितकंधरमाननं तद्
आवृत्तवृन्तशतपत्रनिभं वहन्त्या ।

ततो निष्क्रान्ता विषयान्तरस्य श्रापि न वक्तव्यः । निष्कान्त यथा—'निष्कान्तं तत्र रम्यत्र पश्यन्ते लभ्यते कश्चित्' इति । ततो मग्ना विषयान्तरगमनशून्या । मग्नत्वमितिनैवोक्ता । यथा— मग्नता मग्नसंचार' इति । अनिर्वं विकसनमस्य मालतीरसावर्तलेखितनाटुरीयमाधुर्यार रसभावोन्मुखतमुपगतम् । अन्तःकरण यततो विकसनोऽङ्कुरतरसस्थायी । येन स्मेराः स्फुरत्सत्त्वपरिमितस्फुरणाय येषां ते तथोक्ताः । स्मेरं यथा— प्रस्फुरत्सत्त्वतारं यततस्मेरमिति कथ्यते' इति । इत्थमेव विकसनरसस्थित्वा विभिताक्ष्या इति । यथा—'विकसनोऽस्फुरणाय च हृष्टोमनमुग्धायिता । समा विकसिता रविपिंकिता विकासे स्मृता ॥ इति । अत्र स्वाधीनकमनीयकुमारीसत्कारवतः कान्ता प्रस्तुत गायनविषयस्य प्रतिमायस्य तत्समुन्नितसमभिचारिका प्रतीतेः माधवस्याप्यतत्त्वमिभाविता मालत्यनुरागगोचर मकरन्दानुरागवृत्तिमत्तत्त्वमभिचारितात्तुभिवानुभावप्रतीतेः पुष्पवत्योन्माकम्पकम्पारसव्यक्तिः । अत एव चौत्सुक्य परस्परानुरागस्य प्रतिनिष्पत्तेः परिम्भासो नाम मुख संभ्रमसुखं भवति; यथा—'समभिव्यक्तिः परिम्भासः' इति ॥ ११ ॥ अहं त्विति । सर्वैरवयवैरवसरसंस्थापचतिभवसापावकस्तानिर्मितनोदराचावसरा सौभागिनः पूर्वोचमधुरोपरतिनिविष्टैः सौभाग्यमानः कोऽपि एव रसो रमणीयत्वमात्रं तेन संनिधिना मत्समीपावस्थानेन विशेषीकृतो वशीकृतोऽपि । अन्यत्रोपरतेन्द्रियव्यापारोऽपि । आत्मनः पारिप्लवत्वं धैर्यभ्रंशं परेभ्यो निर्वोढुं कामो यस्य सः । पूर्वोपक्रान्तस्य केसरदाम्नः शेषं कथंचिदन्यमनस्कतयाप्रिमिपन्यैव ग्रथितवानेव । ततो मिलितैश्चेटादिभिः भावसार्थः स्पष्टः । मदनोद्याने तु निराकुलमत्तमधुपगणसमाकुलमिवान्यतरमन्यतमं स्थानमिव किम्पितनेत्रनयोर्न नाभूदिति भावः । गमनसमये च तया स्वमात्मनो माधवार्थं प्रसादादानिकत्वमयमाह—यान्त्येति । यान्त्या गच्छन्त्या गमनसमयेऽपि मदर्थे नैसर्गिकेन वलितकंधरं परिवर्तितमीवम् । अत एवावृत्तवृन्तमिव कुसुमपत्रमाकारपरवृत्तमिवपुण्डरीकसदृशमाननं वहन्त्या तया पक्ष्मलया किं सेयापि मधु ब्याजेन् चौरव्यवसायानिमग्नत्वमोचनेषु वचिरेकः कपालो वैगमम हृदये यथा तं निरालसो निहितं इवबद्धायमीपित इव । पाठविशेषेण पुनर कल्पनावयवत्वं सूचयति । एतेषामतिपानीयमपि तथैव वर्तमानेऽग्रावरत्वमिव प्रस्थापयतीति भावः । मग्नमो मग्नी तामेव मधुलोलायामान तरसमहमेव मालर्थ

दिग्धोऽमृतेन च विषेण च पक्ष्मलाक्ष्या
गाढं निखात इव मे हृदये कटाक्षः ॥ ३२ ॥

ततःप्रभृति

परिच्छेदातीतः सकलवचनानामविषयः
पुनर्जन्मन्यस्मिन्ननुभवपथं यो न गतवान् ।
विवेकप्रध्वंसादुपचितमहामोहगहनो
विकारः कोऽप्यन्तर्जडयति च तापं च तनुते ॥ ३३ ॥

मन्मनसि लक्ष्ये कदाचिदप्यनुद्धरणीय निखातवानिति समाधि । कीदृश कटाक्ष । अमृतेन विषेण च दिग्ध । पतनसमये निरतिशयानन्दजनकत्वादिदानीमपि जीवनहेतुत्वाच्चामृतेन दिग्ध । दुर्विषहविप्रयोगवेदनाहेतुत्वाद्विषेण दिग्ध इति द्रष्टव्यम् । अनेन विधानं नामाङ्गमुक्तम् । यथा—'विधानं सुखदु खकृत' इति । निखात इवेति तीक्ष्णतया कटाक्षस्य नाराचत्वसंभावनात् । उत्प्रेक्षालंकार ॥ ३२ ॥

तत इति । परिच्छेदेति । तत्कटाक्षनिखातमारभ्य कोऽपि विकारो वैकृत । अन्तरमन्त करणं जडयति प्रतिपत्तिशून्यं करोति । तत्रैव तापं च कुरुते संतापयति । जाड्यसज्वरयोर्मदनावस्थयोरियमुक्ति । तत्र जाड्यं यथा—'जाड्यमप्रतिपत्ति स्यात्सर्वकार्येषु सर्वदा । इष्टानिष्टं न जानाति सुखदु खं न वेत्ति च ॥ प्रश्ने न किंचित्प्रब्रूते न शृणोति न पश्यति । हाहेति भाषणाकाण्डहुंकारशिथिलाङ्गता ॥ कार्श्यवैवर्ण्यनिश्वासस्तम्भस्पर्शानभिज्ञता । एते जाड्यभवा भावा मीनकेतनमानिता ॥' इति । सज्वरो यथा—'अविषह्यो मनस्ताप संज्वर परिकीर्तित । येनाङ्गारनदीमध्ये विलुठन्निव भाव्यते ॥' इति । किं च जाड्यमतिशीतलद्रव्यसश्लेषात्स्तब्धत्वम् । तेन जडयति । अतिशैत्यात्स्तब्धयति । तापं च तनुत इत्युक्ते विरोधप्रतीति । शैत्यस्वभावस्य तापहेतुताविरोधात् । परिहारस्तु वलितग्रीवावलोकनस्य स्नेहसूचकत्वात् । गाढानुरागामृतानुलिप्ततयेदानीमनुसंधीयमानोऽपि । अमृतनिमग्नमिव कटाक्ष करोति । पुनस्तत्प्राप्तिनैराश्यप्रतिपादनेन विचिन्त्यमानो विषमिव व्यथयतीति । तेन विरोधाभासोऽलंकार । कीदृशो विकार इत्यत आह—परिच्छेदेति । इयानेतावानित्यवधारणात्मकं ज्ञानं परिच्छेद । तदतीतस्तदविषय । तथा सकलवचनानामभिधालक्षणादिसर्वप्रकारशब्दव्यापाराणामविषयोऽगोचर । अनेन विशेषणद्वयेन वाङ्मनसयोरगम्यत्वमुक्तम् । न चासौ पूर्वानुभूतेन केनचिदपि विकारेण तादृगयमित्युपमातुं शक्य इत्याह—पुनरिति । जन्मान्तरे किमनुभूतमिति न ज्ञायते । प्राग्जन्मवृत्तस्याजातिस्मरैरस्मरणात् । अस्मिंस्तु जन्मनि पुनर्नेत पूर्वमीदृशो विकारोऽनुभवपथमवतीर्णो येनायमुपमीयेतेति भाव । तथा विवेकस्याज्ञानविरोधिन शास्त्रश्रवणादिजन्मनो विज्ञानस्य प्रकर्षेण ध्वंसादत्यन्तसमुच्छेदादुपचित प्रवृद्धो यो महामोहो दृढो भ्रमोऽविद्या तेन गहनो विषम इत्यर्थ । अनेन चोन्मादो नाम मदनावस्था सूचिता । यथा—

अपि च ।

परिच्छेदव्यक्तिर्भवति पुरःस्थेऽपि विषये
भवत्यभ्यस्तेऽपि स्मरणमतथाभावविरसम् ।
न संतापच्छेदो हिमसरसि वा चन्द्रमसि वा
मनो निष्ठाशून्यं भ्रमति च किमप्यालिखति च ॥ १४ ॥

कलहंसः—[1]दिट्ठं क्खु एसो कए वि अज्ज अवहरिदो । अवि णाम माळ्दी एव्व सा हवे ।

---

१ दृष्टं खल्वेष कयाप्यपहृतः । अपि नाम मालत्येव सा भवेत् ।

उन्मादो विरहोत्थो न भवत्यभिलाषप्रभवः । सर्वावस्थासु सर्वत्र सर्वथा सर्वदा मनः ॥ तद्रूपं तस्य भवति मोहेनैवापीडितम् । दीर्घं मुहुर्निःश्वसिति लिखति विशेषतः ॥ विहारकाले रमति रुदति ध्यायति क्षणम् । स्मरति स्मरते स सिन्दूरति स्तौति मुह्यति ॥ इत्यमुन्मादजा भावाः कथिता भरतादिभिः ॥ इति । एतैरेव विशेषणैः कोऽपीति व्याख्यातम् ॥१३॥ इदानीमस्य विकारस्य मदोन्मादावस्थापरिच्छेदा इत्याह—परिच्छेदव्यक्तीरिति । पुरःस्थेऽपीन्द्रियसंनिकृष्टे ग्रहणयोग्ये विषये परिच्छेदेन घटोऽयं पटोऽयमित्याकारप्रकारात्मकेन सम्यगनुभवेन इत्या व्यक्तिर्निश्चयात्मिका स्फुटत्वं तत्त्वं प्राकट्यं वा न भवति । मनसो भवतो विकारोपहतत्वाद्वृत्त्यवसानेन बाह्यार्थग्रहणव्यापार इत्यर्थः । स्मरणेऽपि न सम्यक्स्थितिरित्याह—भवतीति । अनभ्यस्ते सकृत्प्राप्तत्वे प्रतीते कदाचिदपि मनो न संस्कारमादध्यात् । आहितो वा संस्कारो दार्ढ्याभावात्कदाचिन्न स्मृतिं जनयेदपि । पुनर्दृष्टे वस्तुनि तद्गतं संस्कारोद्बोधकाद्भुमन स्मरणं भावम् । इह पुनरभ्यस्तेऽपि विषये न यथानुभवं स्मृतिरुत्पद्यते विद्यमानेष्वपि तत्तदवस्तु दर्शनादिषु संस्कारोद्बोधकारणेषु । प्रस्तुत दोषवशात्तथाभावेनातथात्वेन विरसं विपर्ययेण स्मरणं भवति । क्वचिदपि पूर्वानुभूते स्मरणं नोत्पद्यते । अपि तु स्मृति विपर्यास एवैतस्याः । हिमसरसि तुषारवाप्यां वा चन्द्रमसि चन्द्रमण्डले वा संतापच्छेदो न भवति । कैरपि शिशिरद्रव्योपचारैर्निर्वापणात्संतापो न निवर्तत इत्यर्थः । तेन तथा न कस्मिंश्चिदपि शैत्योपचारे प्रवृत्तिरस्तीति भावः । तथापि मनो निष्ठया निर्वाहेण शून्यम् । कस्मिंश्चिदर्थमनुपेत्यावस्थापकस्य मध्य एव तस्मात्तस्मिन्नर्थान्तरमभिधावत्यसमर्पितमनाः । तत्र हेतुमाह—भ्रमति चेति । कस्मिंश्चिदर्थे न स्थिरं विप्रतीतम् । 'अन्धयति च तापं च तनुते' इत्युक्तयोरेव मदनसंतापयोरे तद्विषयमिति मन्तव्यम् । विरोधाभास एवालंकारः । शिखरिणीवृत्तम् ॥ १४ ॥

कलहंसः—दृष्टं खल्वेष कयाप्यपहृतः । अपि नाम मालत्येव सा भवेत् । दृष्टं यथा वनितान्तरवार्तामपि न सहते तथा । कयाप्यत्र वाक्यार्थमये भवत्यपत्रपितया । नाम हि पूर्वोः प्रथमानयोरन्ये स्नापयितोपात्ता । यथा—'नाम्ना तुर

मकरन्दः—(स्वगतम्।) अहो अभिषङ्गः। तत्किं निषेधयामि प्रियसुहृदम्। अथवा।

मा मूमुहत्खलु भवन्तमनन्यजन्मा
मा ते मलीमसविकारघना मतिर्भूत्।
इत्यादि नन्विह निरर्थकमेव यस्मि-
न्कामश्च जृम्भितगुणो नवयौवनं च ॥ ३५ ॥

(प्रकाशम्) वयस्य, अपि विदिते तदन्वयनामनी।

स्कन्दनमुत्सवो वा स्वप्नोऽथ चित्रं रतिसंकथा वा। भवन्त्युपायाः प्रथमावलोकने यूनोर्यतो वृद्धिमुपैति रागः ॥' इति। अपहृत. स्वायत्तचित्त. कृत'। सा एत-च्चित्ताकर्षिणी। अपिनामेति सभावनायाम्। मालत्येव सभाविता। तस्या एवैतद-भिलापगोचरतायोग्यलावण्यशालित्वादिति भाव ॥ **मकरन्दः—स्वगतमिति।** अश्राव्यार्थप्रयोगे स्वगतमिति प्रयुज्यते। तदुक्तम्—'अश्राव्यश्राव्यभेदेन द्विधा वस्तु प्रकीर्तितम्। सर्वत्र नियतस्येति श्राव्यं च द्विविधं स्मृतम् ॥ अश्राव्यं स्व-गतं तत्र प्रयोज्यं स्वगतं त्विति। सर्वश्राव्यं प्रकाशं स्यात्प्रकाशमिति तद्वदेत् ॥ श्राव्यं तु नियतस्यैव नाट्यधर्ममपेक्ष्य च। द्विधा विभज्यते तत्र जनान्तमपवारि-तम्। त्रिपताककरेणान्यानपवार्यान्तरा कथाम्। अन्योन्यामन्त्रणं यत्स्यात्तज्जना-न्तिकमुच्यते ॥ रहस्यं कथ्यतेऽन्यत्र परावृत्यापवारितम्। वस्तुनिर्वाहकत्वेन नाट्य-धर्मप्रसक्तत ॥' इति। अभिषङ्गोऽभिनिवेश। अपूर्वोऽयमेकपदे चित्तासङ्गप्रकर्ष इत्यद्भुतावेशात्परिभावनं नाम सध्यङ्गमुक्तं भवति। 'परिभावोऽद्भुतावेश.' इति। **तत्किमिति।** इत्थमिदानीमस्योन्माददशा वर्तते। तेन समनन्तरदशोपनिपाता-त्पूर्वमेव किमेनमस्मादभिषङ्गान्निवारयामीति स्वात्मन्येव वितर्क। एवं वितर्क्य निवारणमशक्यमिति निर्धारयति—**अथवा। मा मूमुहदिति।** अनन्यजन्मा स्वचित्तैकयोनि. कामो भवन्तं मा मूमुहन्न मोहं प्रापयतु। आशिषि लुङ्। तव मतिर्मलीमसो मलिनस्त्रिवर्गप्रत्यनीकत्वान्निन्दितो यो विकारो मन्मथाभिषङ्गस्तेन घना सान्द्रतरा छन्ना मा भूदित्याद्युपदेशजातमिहैवमवस्थेऽस्मिन्निरर्थकमकार्यका-रित्वान्निष्फलम्। नन्वित्यात्मन एवावधारणे। नैरर्थक्ये हेतुमाह—यस्मिन्माधवे कामश्च जृम्भिता सजातजृम्भा. प्रत्यग्रव्यक्तनिद्रा विजृम्भमाणगुणा विरहिजन-प्राणहारिणो व्यापारा यस्य तथाभूतो वर्तते। यौवनं च प्रवृद्धविवेकप्रमोषणा-दिधर्मक वर्तते। तस्मान्नेदानीमस्य किंचिदप्युपदेष्टव्यमस्ति। पाटच्चरलुण्ठितसर्वस्वं पथिकं प्रति 'चोरभूयिष्ठोऽयं मार्ग:, तस्मानेन पथा गन्तव्यम्' इत्युपदेशवद्वृथैव बलवन्मन्मथाकृष्टमानसं प्रति मदनवशगो मा भूरित्युपदेशोऽतीतकालत्वाद्व्यर्थ एव। यदाह—'यो हि भूयाद्भुक्तवन्तं मा भुङ्क्था इति किं तेन कृतं स्यात्' इति ॥ ३५ ॥ एवमात्मन्येव निषेधाशक्यता निर्धार्य तदभिलषितसंपादनेनैव तदुपद्रवं परिजिहीर्षुरानुकूल्यमवलम्ब्य पृच्छति—**प्रकाशमिति।** वयस्य, सा तावत्त्वदु-

माधवः—श्रूयताम् । अथ तस्याः करेणुकाधिरोहणसमय एव ततः सखीकदम्बकमध्यगता वारयोषिद्विरचितकुसुमावचयकर्मेव नेदीयसी भूत्वा प्रणम्य कुसुमापीडव्याजेन मामेवमुक्तवती—'महाभाग, सुश्लिष्टगुणतया रमणीय एव संनिवेशः । कुतूहलिनी च नो भर्तृदारिकास्मिन्वर्तते । तदस्यामभिनवो विचित्रः कुसुमेषुव्यापारः । समर्पयतु कृतार्थता वैदग्ध्यस्य । फलतु निर्माणरमणीयता । समासादयतु सरस एष भर्तृदारिकायाः कण्ठावलम्बनम् हार्यताम्' इति ।

मर्मज्ञत्वेऽपि लघुकेन वयोऽविशेषेण ज्ञातम् । कस्मिन्कुले जाता केनप्रयोजनेन वा निजामर्षेण विवेकरहितः परं ज्ञातव्यम् । तत्स्थापनाय तथा नृकिंनिद्धिरितमिति प्रश्नः ॥ माधवः—श्रूयतामित्यादि । विरचय्य कुसुमावचयव्याजेन नि कर्म कृत्वा । कुसुमावचयकर्मेव तान्युपचिनोमि । तानि तामीषेत्कर्मेव नेदीयसी भूत्वा संनिहिता भूत्वा कुसुमापीडव्याजेन प्रणम्य शिरसि प्रणामनमात्रेण कुसुमप्रकरपरिवर्तनकर्मपुरःसरं नमस्कृत्य । नमस्कारेण भर्तृदारिकायाः लमेव मर्दीति तथा सूचितम् । मामेवं वक्ष्यमाणमुक्तवती । सा तावत्पूर्वमेव तस्मिन्नधिकाभिज्ञया मालत्या तस्य सर्वजनप्रसिद्धं ज्ञातवती सखी निपुणं वक्तुमुपक्रमते—महाभाग इत्यादि । महान्भागो भागधेयं यस्य । 'रूपनामभागेभ्यो धेयः' इति स्वार्थे धेयप्रत्ययविधानात्प्रकृत एव भागधेयम् । आकृतिविशेषेणैवोपलक्ष्यमाणमहाभाग्यादिप्रयोजनार्थः । एष संनिवेशः कुसुमसंनिवेशनप्रकारः सविस्तरतया विरचितत्वं सुश्लिष्टगुणतया सुसंघटितमस्मिन्मतसूत्रस्येव रमणीयो मनोहरः । कुतूहलिनी चास्मिन्विरचनाविषये कुसुमदामविरचनाविशेषे चास्माकं भर्तृदारिका । भर्तृदारिकासमानस्य राजदुहितृत्वात्तत्रापि भर्तृदारिकेत्युच्यते बहुमानसूचनाय । तदस्यामभिनवरचनाया अभिनवोऽस्माभिरदृष्टपूर्वो विचित्रचमत्कारकारी कुसुमेषुविषये व्यापारो मालारचनाभ्यासोऽस्ति । समर्पयतां कुसुमरचनायामविषयेणासाधारणी प्रसिद्धिर्युष्मत्या स वैदग्ध्यसदृशं भवतो मालत्याभवनकौतुकमुपकल्पयितानीं कौतुकाक्रान्तमानसा वर्तत इत्यर्थः । ततस्मात्त्वदीयस्य वैदग्ध्यस्य कुसुमदामरचनाप्रावीण्यस्य कृतार्थतामिव गमया तयोपयुक्तमानमितार्थता भवतु । यथाह— आ परितोषाद्विदुषां न साधु मन्ये प्रयोगविज्ञानम् इति । भवता अपि यथो निर्माणस्य रमणीयतामिश्रवमनो रमणैरेव फलेन फलतु । अपचितकुसुमानां सकलफलस्य भवत्करेऽप्येवमेव फलमितिसर्वार्थः । तदेव ते सरसोऽम्लानः तथा सारत्वेन चातुर्येणाभितः तथा तया तु रागेण समर्पिता कुसुमव्यापारो भर्तृदारिकायाः कण्ठावलम्बनेन मीनाकेसरतया मालेव महार्घतां महामूल्यतामासादयतु प्राप्नोतु । यथा स्निग्धसुवर्णं रत्नमुत्तमं मकरभूषणसमर्पितं महामूल्यं भवति तथैवमपि बहुतरमरतमर्पं भर्तृदारिकाकण्ठमरत्वेनैव महामूल्यं भवतीति प्रश्नोऽर्थः । माधवः—एषोऽस्माभिरस्य स-

मकरन्दः—अहो वैदग्ध्यम् ।

माधवः—तया मदनुयुक्तयाख्यातम्—'इयममात्यभूरिवसोः प्रसूतिर्मालती नाम । अहं च भर्तृदारिकायाः प्रसादभूमिर्धात्रेयिका लवङ्गिका नाम इति ।

कलहंसः—(सहर्षम् ।) किं णाम मालदित्ति । दिट्ठिआ विलसिदं भअवदा देवेण कुसुमाउहेण । जिदं अह्मेहिं ।

---

१. किं नाम मालतीति । दिष्ट्या विलसितं भगवता देवेन कुसुमायुधेन । जितमस्माभिः ।

स्त्रीजनस्य तटस्थसहृदयलोकस्य चाशास्यत्वेन बुद्धौ विपरिवर्तमान सनिवेशो भवतो सवन्धोऽभिलाषमात्रम् । तस्या विषयेऽभिनवः केनापि विरहिणाननुभूतपूर्वं, अतएव विचित्रो विस्मयकारी कुसुमेषोर्व्यापार । त्वामुद्दिश्य स्मरेण बलवदभिभूयत इत्यर्थ. । तत्तस्मादन्योन्यसमागमेनोभयोर्वैदग्ध्यस्य सकलकलापरिज्ञानस्य कृतार्थता भवतु । त्वदीयवैदग्ध्यसारं सैव लोके वेदितुमर्हा तस्याश्च त्वमेवेत्यन्योन्यसदृशाभिज्ञविषयलाभादुभयोर्वैदग्ध्यं चरितार्थमस्त्वित्यर्थ । वैदग्ध्यलक्षणं च—'लौकिके वैदिके वार्थे तथा सामयिकेऽपि च । सम्यक्परिचयप्रौढिर्वैदग्ध्यमिति गीयते ॥' इति । निर्माणस्य भवदुभयसृष्टिलक्षणस्य विधातृव्यापारस्य रमणीयता सर्वलोकातिशायिसौन्दर्यसपादकत्वेन मनोहरता भवदुभयसमागमेनैव फलेन फलतु । अन्यथेदृक्सृष्टिश्रमगुणोज्ज्वलस्त्रीपुंसनिर्माणप्रयासो विधेर्व्यर्थ एव भवेदिति भाव । तदेष त्रिभुवनरत्नभूत सरस सानुरागो रसिकाग्रणीश्च भवांस्तस्याः कण्ठावलम्बनेन कण्ठालिङ्गनेन महार्घता प्राप्नोतु । सा ह्यमूल्यरत्नभूतं भवन्तं स्वकण्ठालिङ्गनसौख्येन रतिरमणपरीक्षके कल्पितेन महताधिकेन लावण्यद्रविणेन दरिद्रस्त्वेतरयुवतिजनासंपाद्येन मूल्येन क्रेतुमर्हा नान्या काचिदिति भाव । अत्र कुसुमदामप्रार्थनाव्याजेन पूर्वं निष्पन्नार्थस्य मालतीविरहरूपस्य भाविनश्च निर्वहणपर्यन्तानुवर्तमानबकुलदामसाक्षिकसर्वव्यापारसूचनात्पताकास्थानकमिदम् । यथा—'अतीतानागते कार्ये कथ्येते यत्र वस्तुन । अन्यापदेशव्याजेन पताकास्थानकं हि तत् ॥' इति । अत एव चिरकालावस्थायिनी म्लानापि सौरभ्यमयी बकुलमाला सैव कविना निर्दिष्टा न त्वितरकुसुममालेति ॥ **मकरन्दः** । वैदग्ध्यं तत्परिचारिकाया एवेदृशं वचनकौशल चित्रमित्यर्थ. ॥ **माधवः** । अनुयुक्तया केयं कस्य सुता वेति पृष्टया । कथितं तया—इयमित्यादि । प्रसूतिरपत्यम् । न तु दत्ता सकरजाता वा । तेन विवाहयोग्यता सूचिता । प्रसादभूमिर्विस्रम्भभाजनम् । तेन मयि शङ्का न कार्येत्युक्तम् । धात्रेयीत्यनुल्लङ्घ्यवचनत्व सकलतन्मर्मज्ञत्वं चात्मनः सूचितम् ॥ **कलहंसः—सहर्षमिति** । मया लिखितमस्य प्रतिच्छन्दकमानीतं मया तस्यामेव माल्यामासक्तोऽयमिति सफल इदानीं मम व्यापार इति हर्षहेतु.

मकरन्दः—(स्वगतम्।) अमात्यभूरिवसोरात्मजेत्यपर्याप्तिर्बहुमानस्य । अपि च । मालती मालतीति मोदते भगवती कामन्दकी । तां च राजा नन्दनाय याचत इति किंवदन्ती श्रूयते । (प्रकाशम्।) ततः ।

माधवः—तया चानुबध्यमानस्तां बकुलमालामात्मनः कण्ठावसक्तार्थं दत्तवान् । असौ पुनरभिनिविष्टया तया मालतीमुखावलोकनविहस्तया विषमरचितैकभागामपि तामेव मुहुर्मुहुर्बहुमन्यमाना महानयं प्रसाद इति प्रतिगृहीतवती । अनन्तरं च ग्रामामहप्रवर्तितस्य महतः पौरनैगमजनस्य संकुलेन विघटितायां तस्यामागतोऽस्मि ।

किं नाम मालतीति । अनेनास्यानुरागविषयभूता मालतीत्युच्यते । किं नामेति इर्षा-तिशयसूचकः काकुः । तर्हि विलम्बा विकसितं विस्मितं भयपरा धैर्येण कुसुमायुधेन । विलम्बमानैः । तद्द्वयमात्रैः सर्वैरेव समेतस्मरीरेर्वः । सामिवः प्रासमेक दसमनं तदुपाविजीवप्रतिपन्नजनमनेन तत्प्रकाशमागतस्ममि पौरसमारोप्या-सामितिति बहुवचननिर्देशः ॥ मकरन्दः—स्वगतम् । अमात्येति । अमात्यस्यामात्येसेनास्माकमपीदं तस्या अपर्याप्तमिवार्थः । महामात्यदुहितैवेत्य सा बहुमानास्पदम् । किंतु लोकाधिपाभिजनसम्पन्नराजपुत्रयोगेनापि । तेन दैवादुप-गतोऽप्यस्य अनभिमतः समुचितविषयानापि पायपीव एवेति भावः । पौरप्र-वीप्तिमेवोपपादयति—अपि चेति । अनादरसूचनार्थं वीप्सा । अतं तदेव एतां प्रायत इत्यर्थः । तां चेति । राजापि नर्मसुहृदे नन्दनाय इमितसंपन्न मतासु ततोऽपि तदभिलाषात्तदमालतीसदनमनुपविश्य सापाजनस्तामेव नेष्टम् तीक्ष्णवान् किंतु तत्त्वं तस्याः प्राणीयत्वमिति भावः ॥ माधवः—तयेत्यादि । अनुबध्यमानः प्रियवचनैः पुनःपुनरभ्यर्थ्यमानः । प्रियोपहार पुष्पतया मालतीं प्रति अभ्यर्थां सखी स्वयं मालमुपासमयः कण्ठाभिमुखम् । असावित्यादि । अभिनिविष्टया पुष्पप्रसृतप्रासेसदेवसंश्रयया तया तामेव स्वयं बहुमन्यमानेति योजना । मालतीदर्शनेन मनसोऽन्यत्राप्रवृत्तत्वसूचकत्वा विस्मृतहस्ततया विषयं प्रासमयितमालापेक्षया विकसमसमेमनं नवा तथा रचितैकभागो मालतीदर्शनानन्तरमचिरतो भागो नासाबानामपि बलम् । सौमनस्यं तया न बहुमानः किं तु मदर्पितत्वेनेति भावः । अत एव वक्ष्यति—'प्रेम्णा मदर्पितेति वा प्रियसखीहस्तोपनीतेति वा' इति । अनन्तरं चेत्यादि । पौरस्य नैगमस्य च जनस्य । पुरनिगमभेदः कथ्यते—'नदी नगेऽथवा पुरे(?)सर्व-नगायासर्वसंकीर्णम् । सर्वनिम्नमेवोक्तं पुरमुक्तिदं नगरेव नगरमिति ॥ पात्रुवैश्येन मेतं सर्वजनमाश्रयसंकीर्णम् । बहुवर्णप्रचुरं पत्तनिकम समुदितम् ' इति । संकु-लेन संमर्देन विघटितायां अपगमितायाम् । जनसंघनिष्पीडितमध्यमायां तिरोहि-तायामित्यर्थः ॥ मकरन्दः इदानीं माधवेनापि तामागतो तदर्थं मकरन्दः स्मितपूर्व-

मकरन्दः—वयस्य, मालत्या अपि स्नेहदर्शनात्सुश्लिष्टमेतत् । यो हि कपोलपाण्डुतादिचिह्नः सूचितः प्रागनुरागस्तस्याः कामाभिषङ्गः सोऽपि त्वन्निबन्धन इति व्यक्तमेतत् । एतत्तु न ज्ञायते क्व दृष्टपूर्वस्तस्या वयस्य इति । न खलु तादृश्यो महाभागधेयजन्मानोऽन्यत्रासक्तचेतसो भूत्वा परत्र चक्षूरागिण्यो भवन्ति । अपि च ।

अन्योन्यसंभिन्नदृशां सखीनां
तस्यास्त्वयि प्रागनुरागचिह्नम् ।
कस्यापि कोऽपीति निवेदितं च

माधवः—किं चान्यत् ।

मकरन्दः—

धात्रेयिकायाश्चतुरं वचश्च ॥ ३६ ॥

रागमात्मन्यप्रत्ययादाशङ्क्यमानं लिङ्गैर्दृढं कृत्वा तन्मनोऽवस्थापयितुमाह—**मकरन्दः—वयस्येति** । तस्या अपि त्वद्वचनात्त्वय्यप्यनुरागप्रतीतेरेतत्कार्यं साधु सघट्टितमित्यर्थः । न च मम दर्शनात्पूर्वमेव सा कपोलपाण्डिमाद्युपेता वर्तते, तेन मदन्यस्मिन्नेव क्वापि यूनि प्रागवलोकिते बद्धभावेयं न तु मयीत्याशङ्कनीयम् । यतस्त्वमेव कुत्रचित्पूर्वं दृष्टस्तस्याश्चिरादनुवध्यमानस्य मन्मथविकाराभिनिवेशस्य हेतुः । किं तु क्व वा तया प्रागवलोकितोऽभूरित्येतावदेव ज्ञातव्यमित्याह—**यो हीत्यादिना** । अहमेव तत्र हेतुरिति कुतोऽवधारणमित्यत आह—**न खल्विति** । तादृश्य प्रशस्तकुलशीलगुणगणोज्ज्वला महाभागधेयजन्मान प्रकृष्टसुचरितपरिपाकलब्धजनुष । चक्षूरागश्चक्षु प्रीतिरासामस्तीति तथा । यथा—'कुलीना गुणवत्यश्च कुमार्यो भाग्यभूषणा । ईदृशास्त्वयशोदोपभाजनं नैव जातुचित् ॥ यदन्यासक्तचित्ता सा न चक्षुस्त्वयि पातयेत् । मनोऽन्यत्र दृगन्यत्र चेटीना नोत्तमस्त्रिया ॥' इति भाव । अन्यदपि त्वयि पूर्वानुरागे लिङ्गमस्तीत्याह—**अपि चेति । अन्योन्येति** । अन्योन्यसभिन्नदृशा सप्रत्यभिज्ञं स एवायमिति निर्धारयितु परस्परमुखावलोकनेन संमिश्रदृष्टीना तस्या सखीना कस्यापि जनस्य कोऽपि दयित इहैव वर्तत इत्येवंरूपं निवेदितम् । स्वसख्यै प्रज्ञापनं चैक तस्यास्त्वय्येवासौ पाण्डिमादिसूचित प्रागनुराग इत्यस्मिन्नर्थे चिह्नं लिङ्गमित्यर्थः ॥ अथ माधव स्वनिर्धारित लिङ्गान्तरं लवङ्गिकाश्लिष्टवचनरूपमसावुद्भावयिष्यति वा न वेत्यौत्सुक्यात्तद्वचनावसरप्रतीक्षणमसहमान कस्यापि कोऽपीति निवेदितं चेति चशब्देन किमन्यत्समुच्चिनोषीति पृच्छति—**माधवः—किं चेति** । चकार किमन्यत्प्रागनुरागलिङ्गं द्योतयतीत्यर्थः ॥ **मकरन्दः—धात्रेयिकाया इति** । चतुरं श्लिष्टम् । प्रागनुरागचिह्नमिति शेष. ॥ ३६ ॥

कलहंसः—(उपसृत्य ।) एदं त्ति । (चित्रं दर्शयति ।)

(उभौ पश्यतः ।)

मकरन्दः—कलहंसक, केनेदं माधवस्य रूपमभिलिखितम् ।

कलहंसः—जेणेव से हिअअं अवहरिदं ।

मकरन्दः—अपि नाम मालत्या ।

कलहंसः—अह इं ।

माधवः—वयस्य मकरन्द, प्रसभमायस्यते तर्कः ।

मकरन्दः—कुतोऽस्याधिगमस्ते ।

कलहंसः—मह दाव मन्दारिआहत्थादो । ताए वि लवंगिआसआसादो ।

मकरन्दः—कथय किमाह मन्दारिका माधवालेख्यप्रयोजनं मालत्याः ।

कलहंसः—उक्कण्ठाविणोअणं त्ति ।

मकरन्दः—वयस्य, समाश्वसिहि ।

या कौमुदी नयनयोर्भवतः सुजन्मा
तस्या भवानपि मनोरथबन्धबन्धुः ।

---

१ एतत् ।
२ येनैवास्य हृदयमपहृतम् ।
३ अथ किम् ।
४ मम तावन्मन्दारिकाहस्तात् । तया अपि लवङ्गिकासकाशात् ।
५. उत्कण्ठाविनोदनमिति ।

कलहंसः । एतत् । इदमपि माधवानुरागचिह्नमिति प्रकाशयन्नपि मकरन्दाय दर्शयति ॥ चित्रं द्रष्टुं उभौ माधवमकरन्दौ पश्यतः । मकरन्देनापादितोऽभिप्रायः केनेति नाम्ना पृष्टो निर्देशः ॥ कलहंसः । पुनर्विमर्शपूर्वं वदन्नेव वाचयितुमाह—येनैवास्य हृदयमपहृतमिति ॥ मकरन्दः । अपि नामेति प्रश्ने । विधिरयमिति शेषः ॥ कलहंसः । अथ किमित्यङ्गीकारे । अर्थं मालत्येत्यर्थः ॥ माधवः । वयस्येति । प्रसभमायस्यते तर्कः । ... अत्र चित्रदर्शनाभिलाषस्य ... ॥ मकरन्दः । कुत इति ... ॥ कलहंसः । मम तावन्मन्दारिकाहस्तात् । तया अपि लवङ्गिकासकाशात् ॥ कलहंसः । उत्कण्ठाविनोदनमिति ॥ या कौमुदीति । या तवेव नयनयोर्भवतः ...

तत्संगमं प्रति सखे न हि संशयोऽस्ति
यस्मिन्विधिश्च मदनश्च कृताभियोगः ॥ ३७ ॥

द्रष्टव्यरूपा च भवतो विकारहेतुस्तदत्रैवालिख्यताम् ।

माधवः—यदभिरुचितं वयस्याय । (लिखन् ।) सखे मकरन्द,

वारंवारं तिरयति दृशावुद्गतो बाष्पपूर-
स्तत्संकल्पोपहितजडिमस्तम्भमभ्येति गात्रम् ।
सद्यःस्विद्यन्नयमविरतोत्कम्पलोलाङ्गुलीकः
पाणिर्लेखाविधिषु नितरां वर्तते किं करोमि ॥ ३८ ॥

तथाप्यवहितोऽस्मि । (चिरादभिलिख्य दर्शयति ।)

मकरन्दः—(चित्रं निर्वर्ण्य ।) उपपन्नस्तावदत्रभवतोऽभिषङ्गः । (सकौतुकम् ।) कथमचिरेणैव निर्माय लिखितः श्लोकः । (वाचयति ।)

जन्मा त्वमपि मनोरथबन्धस्य दृढानुरागस्य बन्धु । आश्रय इत्यर्थः । ततस्तस्याः सगमं प्रति संदेहो नास्ति । यतो यस्मिन्संगमे विधिरन्योन्यानुरूपनिर्माणेनोद्धृतप्रयासो मदनश्चाकस्मादेवोत्पादितगाढानुराग. कृताभियोग एतत्कार्यसंगमे रचिताभिनिवेशो बद्धकच्छ । ततो न तदर्थं त्वया चिन्तनीयमित्यर्थ ॥ ३७ ॥

द्रष्टव्येति । अतिधीरस्यापि ते या मनोविकारमुत्पादयित्री सा मया द्रष्टव्यरूपा दर्शनीयाकृति । अनेन माधवस्य संशयं निरस्य परस्परानुरागस्य बीजस्य स्थापनात्समाधानं नाम संध्यङ्गमुक्तम् । यथा—'बीजागम समाधानम्' इति ॥ द्रष्टव्यरूपा दर्शनीयाकृति । केयं कलासु प्रागल्भ्यं प्रकाशितवती, तद्भवानपि तद्विलेखनेन व्याजेन तस्यै स्ववैदग्ध्यं प्रकटीकरोत्विति प्रतीति ॥ **माधवः** । वयस्यायेति । 'रुच्यर्थानाम्' इति संप्रदानत्वम् । तत्करोमीति शेष । अथ तत्तदवयवसादृश्यलेखनार्थं मनसैव मालत्या सर्वावयवसम्यङ्निर्वर्णनेन समुपजातबाष्पादिसात्त्विकभावो माधवश्चित्रक्रियायां स्वस्य हक्करादिसामग्र्या अननुकूलतामुपपादयन्नाह—**वारंवारमिति** । लिखामि प्रियामिति संकल्प्य यत्किंचिद्भ्रूनेत्राद्यवयवस्य स्मरणं तत्समयसमुद्गतो बाष्पपूरो वारंवारं क्षणे क्षणे । 'वारश्चावसरः क्षण ' इति वचनात् । पुन पुनरुन्मृज्यमानोऽपि दृशौ तिरयत्यावृणोति । अनेनाश्रुनामक. सात्त्विकभाव उक्त । यथा—'अश्रु नेत्रोद्भवं वारि दु खक्रोधप्रहर्षजम्' इति । तस्या संकल्पेन चिन्तयोपहित प्राप्तो जडिमा येन तद्गात्रं स्तम्भमभ्येति । जाड्यस्तम्भौ यथा—'क्रियास्वपाटव जाड्यं चिन्तोत्कण्ठाभयादिभि । स्तम्भश्चेष्टाप्रतीघातो भयरागामयादिभि ॥' इति । तथा सद्यस्तदुपस्मृतिक्षण एव स्विद्यन्स्वेदजलार्द्रो भवन्नयं मे पाणिर्लेखाविधिषु लेखनक्रियास्वविरतो-

जगति जयिनस्ते ते भावा नवेन्दुकलादयः
प्रकृतिमधुराः सन्त्येवान्ये मनो मदयन्ति ये ।
मम तु यदियं याता लोके विलोचनचन्द्रिका
नयनविषयं जन्मन्येकः स एव महोत्सवः ॥ १९ ॥

(प्रविश्य ।)

मन्दारिका—कलहंस कलहंस, चोर चोर, पआणुसारेण ल-

१ कलहंस कलहंस, चोर चोर, पदानुसारेण लब्धोऽसि । कथं तथापि महानुभावस्यैव प्रणमामि ।

लक्ष्मीमानवरत्वमेवाधुना लोकायत्ता बहुमतो यस्य स तादृशो वर्तते । वर्णि करोमि । इदानीं चित्रकर्मैकाग्रमनस्कत्वं दुर्घटमित्यर्थः । लोकोऽपि यथा—'मधुरं केदृग्मनसो रागिणमैथुनादिभिः । रागरोषभयादिभिरन्यो भावस्य वैष्टा' ॥ इति ॥ १८ ॥ तथापीत्यादि सार्धम् ॥ जगतीति । जयन्ति भुवने ते ते नवेन्दुकलादयो भावा पदार्था जयिनो मन्मथाधाराप्यावरणेन विरहिजनवशीकरणशीलाः । प्रकृतिमधुराः स्वभावेनैव मनोहराः । 'ते ते' इति व्याप्तेन न केवलमन्यपर न्यस्ता प्रसिद्धाः । अन्ये मालतीव्यतिरिक्ताः सन्त्येव येऽस्मदधमस्थानमालतीमुखानुकारानामविवेकिनां वा मनो मदयन्त्युत्सुकयन्ति । मैवपूर्वम् । सन्तु नाम । तैः किमिदानीं तदपेक्षया मदाक्षरीतिरिति भावः । 'चित्रकर्मात्रिं लोके' इति भावेनान्वेषा यथा तथा सन्तु नाम । मम पुनर्विलोचनचन्द्रिका नेत्रानन्दकारिणी । लोके लोकप्रसिद्धा केवलमित्युच्यते न तु स्वापेक्षया । माधवस्य मालत्यपेक्षया चन्द्रिकादेरधिकृत्यसैव मालत्याम्लानैक्यप्रतिपादनार्थं चन्द्रिकात्वारोपस्य त्वपोह्यत्वात् । तेन यथा लोकस्य चन्द्रिका नेत्रोत्सवकारिणी एवं मम मालती स्यपेक्षया चन्द्रिकात्वारोपो न तु रूपप्रतिपादनायेति व्याख्येयम् । एवं च व्याहतार्थदोष इति तु परिहृतम् । इयं मालती नयनविषयम् । भावप्रधानोऽयं निर्देशः । नेत्रयोश्चरतामापन्नेति यस्य एतादृशजन्मनि लोके जन्मन्यपि प्रथम एकोऽद्वितीयो महानुत्सवः सौख्यरीतिः । अन्ये चन्द्रकलादय इत्यर्थः । अतिशयोक्तिरलंकारः ॥ १९ ॥ प्रविश्य । मन्दारिकेति । माधवस्य प्रसर्पं चीत्रं प्रमाणयेति कर्दमन इवे निभमर्पितवती मदयोद्यानात्प्रतिनिवृत्त्य अवलोकितस्यान्या सामय निक्षेपार्थेनप्रकटरोषकम्पनियोगाय च चित्रफलकमिति विपणन्ती हंसमिथुनानुपलक्ष्यमाणा मन्दारिका अवधीरक्तं कलहंसमभिवीक्ष्य तत्राजगवती प्रविश्य वदतीति भावः । द्विरुक्तिः संभ्रमसूचनार्था । 'सुबन्त निपातानुयोगे च' इति निर्दिष्टो देशभाषात्वपि व्यवहियते । चोरेत्यामन्त्रणं मदीयचित्रफलकं त्वया चोरं गृहीतमित्युपहासपरम् । अत एवाह—पादानुसारेण लब्धोऽसीति ।

ह्मोसि । (सलज्जम् ।) कहं दे वि महाणुहावा एत्थ एव्व । (उपसृत्य ।) पणमामि ।

उभौ—मन्दारिके, इत आगम्यताम् ।

मन्दारिका—[1]कलहंसक, उवणेहि चित्तफलअं ।

कलहंसः—गिह्न[2] इमं ।

मन्दारिका—केन[3] किंणिमित्तं वा एत्थ मालदी अहिलिहिदा ।

कलहंसः—[4]जो एव्व जंणिमित्तं मालदीए ।

मन्दारिका—(सहर्षम् ।) दिट्ठिआ[5] उवदंसिदफलं विण्णाणं पआवइणो ।

मकरन्दः—सखि मन्दारिके, यदत्र वस्तुन्येष ते वल्लभः कथयति, अपि तत्तथा ।

मन्दारिका—[6]महाभाअ, तत्तहा ।

मकरन्दः—क्व पुनर्मालती माधवं प्राग्दृष्टवती ।

---

१. कलहंसक, उपनय चित्रफलम् ।

२. गृहाणेदम् ।

३. केन किंनिमित्तं वात्र मालत्यभिलिखिता ।

४. य एव यन्निमित्त मालत्या ।

५. दिष्टया उपदर्शितफलं विज्ञानं प्रजापतेः ।

६. महाभाग, तत्तथा ।

चोरो हि पदन्यासलिङ्गानुसरणेनैव गृह्यते । **सलज्जमिति** । तत्स्वामिसंनिधौ तेन सहोपहसनानौचित्यात् । कथ तावपि महानुभावावत्रैव ॥ इत आगम्यतामित्यादरोक्ति । तस्या समनन्तरकार्योपयोगात्तदनुनयार्थम् ॥ **मन्दारिका** । कलहसक, उपनय चित्रफलकम् ॥ **कलहंसः** । गृहाणेदम् ॥ **मन्दारिका** । कलहंसकं प्रति । केन किंनिमित्तं वात्र मालत्यभिलिखिता ॥ **कलहंसः** । य एव यन्निमित्त च मालत्या लिखितो माधवस्तेनैव तदर्थमेवोत्कण्ठाविनोदार्थमेव मालती लिखितेत्यर्थः । **मन्दारिका—सहर्षमिति** । कामन्दकीपरिजनस्यास्मदादेर्दूत्यव्यापार फलोन्मुख इति हर्षहेतुः । दिष्ट्या उपदर्शितफल विज्ञानं प्रजापते । ईदृशयुवद्वयनिर्माणं विधातु शिल्पकौशलमनयोरन्योन्यानुरागप्रकर्षेण दर्शितफलं जातम् । परिणयरूपा परिणतिरेवेतः परमवशिष्टेति भाव ॥ **मकरन्दः** । अत्र प्रतिच्छन्दकरूपे वस्तुनि यदेष ते पतिः कथयति मालत्या लिखितमुत्कण्ठाविनोदनायेति । अपि प्रश्ने । किं तत्तथा सत्यमित्यर्थः ॥ **मन्दारिका** । महाभाग, तत्तथा ॥ **मकरन्दः—क्वेति** । येन

मन्दारिका—लवङ्गिआ भणादि वादाअणगदेत्ति ।

मकरन्दः—नन्वमात्यभवनासन्नरथ्यैव मधुरः संचरावहे । तदुपपन्नमेतत् ।

मन्दारिका—अणुमण्णादु महाभाओ । जाव एव्व भअवदो देवस्स मअणस्स सुचरिदं पिअसहीए लवङ्गिआए णिवेदिस्सामि ।

मकरन्दः—प्राप्तावसरमेतद्भवत्याः ।

(उत्थाय परिक्रामतः ।)

मकरन्दः—वयस्य, मध्याह्नोऽतिवर्तते । तदेहि । संस्थानमेव प्रविशावः ।

(उत्थाय परिक्रामतः ।)

माधवः—एवं हि मन्ये ।

घर्माम्भोविसरविवर्तनैरिदानीं
मुग्धाक्ष्याः परिजनवारसुन्दरीणाम् ।
कस्तूरीविहितविचित्रपत्ररेखा
वैदग्ध्यं जहति कपोलकुङ्कुमानि ॥ ४० ॥

---

१ लवङ्गिका भणति वातायनगतेति ।

२ अनुमन्यतां महाभागः । यावदिदं भगवतो देवस्य मदनस्य सुचरितं प्रियसख्यै लवङ्गिकायै निवेदयिष्यामि ।

दवस्थाविशेषेणैव तद्रूपमवलोकयसीति भावः ॥ मन्दारिका । लवङ्गिका भणति वातायनगतेति ॥ एवङ्कारमार्गेण दर्शनमित्यर्थः । मन्दारिका । अनुमन्यतां महाभागः यावदिदं भगवतोऽप्रतिहतशासनस्य देवस्यानन्यसंबन्धोपनिबुद्धेन पुष्पचापशरसन्धानवतो मदनस्य सुचरितमस्योपात्तविनिर्माणहेतुपरस्परानुबन्धं लवङ्गिकायै निवेदयिष्यामि । तथैवाहमत्र नियुक्ता तदिदं वृत्तान्तं तस्यै निवेदयामि । सा पुनर्मयोचितमाचरिष्यतीति भावः ॥ मकरन्दः—प्राप्तेति । भवत्या । एतन्माधवावलोकितस्य स्वीकृतानुरागस्य तदभिलषितमालतीसमर्पणादिप्रयासमालतीमनःप्रसादनस्य प्रतिपन्नस्य लवङ्गिकायै निवेदनं प्राप्तोऽवसरो यस्य तत् । भवत्योचितमित्यर्थः ॥ संस्थानं स्वपदम् ॥ घर्माम्भ इत्यादि । मुग्धे सुन्दरे अक्षिणी यस्यास्तस्याः परिजनभूतानां वारविलासिनीनां कपोलकुङ्कुमानि कपोलयोरङ्कितानि कुङ्कुमानि । वैदग्ध्यमनुरूपविशेषं जहति । यथा— वैदग्ध्येनोपरचित यमयोर्नौ कपोलयो । तन्मात्रमं नयनयोर्मत्स्यायतमनम् ॥ इति । घर्माम्भसः स्वेदजलस्य विसरो विन्दुसमूहस्तस्य

अपि च ।

उन्मीलन्मुकुलकरालकुन्दकोश-
प्रच्योतद्घनमकरन्दगन्धबन्धो ।
तामीषत्प्रचलविलोचनां नताङ्गी-
मालिङ्गन्पवन मम स्पृशाङ्गमङ्गम् ॥ ४१ ॥

मकरन्दः—(स्वगतम् ।)

अभिहन्ति हन्त कथमेष माधवं
सुकुमारकायमनवग्रहः स्मरः ।

विवर्तने प्रसरणे । तत्तदा मया दृष्टं प्रातःकाले विहिता या विचित्रा चमत्कारकारिणी पत्रलेखा पत्ररचना सैव वैदग्ध्यं तत्कर्मभूतं जहति त्यजतीति मन्ये । तर्कयामीत्यर्थः । स्वेदवशात्प्रमृष्टरचनानि विच्छिन्नचातुर्याणि कपोलकुङ्कुमानि मध्याह्ने स्युरिति भावः ॥ ४० ॥ अथोन्मादविजृम्भणमहिम्ना वायोरचेतनादपि तत्सगमं प्रार्थयन्नाह—**उन्मीलदित्यादि** । हे पवन, तामालिङ्गन्नेव, न तु तदनन्तरं किंचिद्विलम्ब्य, ममाङ्गमङ्गं प्रत्यवयवं स्पृश । प्रियतमामाश्लिष्यतस्तवाङ्गसंसर्गोऽपि प्रियतमाङ्गसंस्पर्शकल्प एवेति भावः । यथाह—'वाहि वात यतः कान्ता तां स्पृष्ट्वा मामपि स्पृश । त्वयि मे गात्रसंस्पर्शश्चन्द्रे दृष्टिसमागमः ॥' इति । तामिति । यादृशी पूर्वं दृष्टा तामेव स्मरति । ईषत्प्रचले विलासवशात्किंचिच्चले । अथवानिमिषदर्शनेन सख्यो ज्ञास्यन्तीति तत्प्रच्छादनाय किंचिच्चले लोचने यस्यास्ताम् । पीवरकुचभरेण विरहग्लान्या वा नतमवनतमङ्गं यस्यास्ताम् । पवनं विशिनष्टि—उन्मीलदिति । उन्मीलद्भिर्विकासोन्मुखैर्मुकुलैः कोरकैः करालो दन्तुरः । 'करालो दन्तुरे तुङ्गे विशाले विकृतेऽपि च' इति दर्शनात् । यः कुन्दकोशः कुन्दलताप्रतानं ततः प्रच्योतन्तो घना निबिडा ये मकरन्दाः पुष्परसास्तेषां गन्धस्य बन्धो तस्य सहचरेत्यनेन विलापाख्या मदनावस्था दर्शिता । यथा—'इह दृष्टमिह श्लिष्टमिहागतमिह स्थितम् । इह निर्वृतमत्रैव शयितं चाप्यलंकृतम् ॥ एवमादीनि वाक्यानि विलाप इति कथ्यते ॥ अन्तर्बहिः पुरः पश्चाद्दूरादारात्समीपतः ॥ क्वचित्पश्यति यात्येव क्वचित्क्वाप्यवतिष्ठते । आस्ते क्वचित्क्वचिच्छेते क्वचिन्निन्दति नन्दति ॥ इतश्चेतश्च रथ्यायां रौति भ्राम्यति धावति । एवं विलापजा भावा मनोभववशानुगाः ॥' इति ॥ ४१ ॥ **मकरन्दः—स्वगतम्** । **अभिहन्तीति** । हन्तेति विषादे । 'हन्त हर्षेऽनुकम्पायां वाक्यारम्भविषादयोः' इति दर्शनात् । अभिहन्त्याभीक्ष्ण्येन प्रहरति । अनवग्रहोऽप्रतिबन्धः । दुर्निवार इति यावत् । कथमिदमत्यन्तानुचितमारब्धमप्रतिनृशंसेन मन्मथहतकेनेत्यर्थः । अचिरेणोत्पत्तिसमय एव यथा चिकित्सानवसरपरो हतः स्यात्, तथा प्रवृद्ध इत्यर्थः । विकृत दोषत्रयम् । विकृतसंबन्धिविवर्तो वैकृतविवर्तः उद्रिक्तदोषत्रयपरिणतिरूपः सांनिपातिको

अचिरेण वैकृतविवर्तदारुणः
कलभं कठोर इव कूटपाकलः ॥ ४२ ॥

तद्भगवती कामन्दकी नः शरणम् ।

माधवः—(स्वगतम् ।)

पश्यामि तामित इतः पुरतश्च पश्चा-
दन्तर्बहिः परित एव विवर्तमानाम् ।
उद्बुद्धमुग्धकनकाब्जनिभं वहन्ती
मासक्ततिर्यगपवर्तितदृष्टिवक्त्रम् ॥ ४३ ॥

(प्रकाशम् ।) वयस्य, मम हि संप्रति

ज्वरः । स चासौ दारुणश्चेति विग्रहः । कठोरोऽतितीव्रः । कूटपाकलो ज्वरविशेषः । कूटेन कपटेनाकस्मादागत्य तस्मिन्नेव निपातयतीति कूटपाकलः । यद्वा— यथाभिहन्यात्कूटेन मृगयूथे वनेचरः । तथा पातयत्यसौ नागं हन्ति वै कूटपाकलः ॥ मृगः कूटेन बध्यते वारणो यथा । तथा तेन द्विपः शीघ्रमतः स्यात्कूटपाकलः ॥ इति । केचित्कूटीभूय दोषीभूय दोषत्रयेण जनितो ज्वरविशेषः कूटपाकल इति व्याचक्षते । अनेनोत्पन्नावस्था सूचिता । उपमालंकारः ॥ ४२ ॥ तद्भगवतीति । नान्या गतिरस्तीत्यर्थः । इदमर्थसंप्रधारणरूपा युक्तिर्नामाङ्गमिदम् । यथा—'संप्रधारणमर्थानां युक्तिरित्यभिधीयते' इति । माधवस्तु तामेव गमनसमये दृष्टमितरां सर्वत्रापि विलोकयन्नात्मन्येव सानुभवमुन्मादाविष्टमिव प्रमाह—पश्यामीति । तामेव गमनसमये दृष्टमितरां बहुधा विवर्तमानाम् । प्रातिभासिकाकारो विवर्तः । प्रतिभासमात्रशरीरतया स्फुरन्तीम् । बहुविधं च भक्ति—इत इत इति । कदाचित्कदाचिदाक्रममाणस्य तत्तत्कमनीयसहचारमिव पर्योर्भेव पार्श्वद्वये मदीयबाहुसंस्पर्शलोभायमानकुचितोरुपयोधरं निषेदुषीम् । अन्यदा पुरतोऽभिमुखमुपविश्य 'किमिमेऽनयस्तिमितपक्ष्माः स्थिपन्ते । सर्वथा भवदायत्तजीवितास्मि' इति प्रेरयमिवात्मानमुद्वहन्तीम् । क्षणान्तरे पुनः पश्चाद्भागे मन्दसंचारमापतन्तं मनयने पिधाय करान्ता 'कोऽहं कथय' इति मां विनोदयन्तीम् । कदाचिदधो किमन्यां वा निरन्तरं निष्पाद्यसि मामेवाति विचारयितुमिवान्तः प्रविशन्तीम्, तत्र च स्वात्मान मेवोपाश्रयमिव परदेवतामाकारान्तरेण मदिच्छापरिकल्पितेन मादृशमाधनमपेक्ष्य बहिर्निरन्तरमवश्या भूत्वं यातोऽसि । कोऽहं त्वयेति मां परिपृच्छन्त्या' इत्युक्त्वैव बहि निर्गत्य चेतसां प्रसरमाणमपि समनुचरन्तीम्, कदाचित्पोनिमीलमिव परिणाम बहूनि वपूंषि परितः परितश्च मामवकाशमितस्ततोऽनुपतन्तीमिति वचनोरथ विजृम्भणप्रपञ्चप्रकारः । पुनः कीदृशीम् । विकसन्मनोहरकनककमलकल्पवदनम् । आ सक्तेन मन्दायमानतया तिर्यगपवर्तिता तिर्यङ्निहिता दृष्टिर्यस्य तदासक्तं वहन्ती-

प्रसरति परिमाथी कोऽप्ययं देहदाह-
स्तिरयति करणानां ग्राहकत्वं प्रमोहः ।
रणरणकविवृद्धिं बिभ्रदावर्तमानं
ज्वलति हृदयमन्तस्तन्मयत्वं च धत्ते ॥ ४४ ॥

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

इति महाकविश्रीभवभूतिविरचिते मालतीमाधवे प्रथमोऽङ्कः ।

मिति ॥ ४३ ॥ एवं स्वात्मनि विमृष्टमेवार्थं वयस्याय मकरन्दाय निवेदयन्नाह— **प्रसरतीति** । कोऽप्यनिर्वाच्यः केनाप्यविदितनिदानः परिमाथी परिमथनशीलः सद्य एव विपत्तिशङ्काकार्ययं देहदाहो मदनज्वरः प्रसरति सर्वावयवव्याप्तो वर्तते । ज्वराख्यस्य दशाविशेषस्य लक्षणमुक्तम् । प्रमोहः । 'सुखदुःखादिजनितो मोहश्चित्तस्य मूढता' इत्युक्तरूपः करणानामिन्द्रियाणां ग्राहकत्वं स्वस्वविषयग्रहणशक्तिं तिरयति नाशयति । रणरणकस्योत्कण्ठाया विवृद्धिं बिभ्रत् । आवर्तमानं मदनानलेन क्राथ्यमानम् 'आवर्तनं क्राथनं स्यात्' इति वचनात् । हृदयमन्तर्ज्वलति । यथा तैलादिकमतिक्राथेन प्रज्वलति तद्वदिति । कथं तर्हीदानीं प्राणधारणमित्यत आह—तन्मयत्वं मालतीतादात्म्यमेवामृतनिषेकप्रायम् । सजीवनौषधमित्यर्थः ॥ ४४

चापलं यदकारीदं बालेनापि सता मया ।
गुणैकग्राहिणामेतत्प्रीतयेऽस्तु महात्मनाम् ॥

इति श्रीमद्भारद्वाजकुलतिलकपर्वतनाथयायजूकनन्दनत्रिपुरारिसूरिविरचितायां मालतीमाधवभावप्रदीपिकायां प्रथमाङ्कविवरणम् ॥

द्वितीयोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशतश्चेट्यौ ।)

एका—हला, संगीदसालापरिसरे अवलोइआदुदीआ भअवदी कामन्दई किं वि मन्तअन्ती आसी ।

द्वितीया—सहि, तेण किल माहवप्पिअवअस्सेण मअरन्देण सअलो मअणुज्जाणवुत्तन्तो भअवदीए णिवेदिदो । तदो भट्टिदारिअं दट्ठुकामाए पवुत्तिणिमित्तं अवलोइदा अणुप्पेसिदा । मए वि दाए कहिदं जह लवङ्गिआदुदीआ विवित्ते भट्टिदारिआ वट्टदि त्ति ।

---

१ सखि, संगीतशालापरिसरेऽवलोकिताद्वितीया भगवती कामन्दकी किमपि मन्त्रयमाणासीत् ।

२ सखि, तेन किल माधवप्रियवयस्येन मकरन्देन सकलो मदनोद्यानवृत्तान्तो भगवत्यै निवेदितः । ततो भर्तृदारिकां द्रष्टुकामया प्रवृत्तिनिमित्तमवलोकितानुप्रेषिता । मयापि तस्यै कथितं यथा लवङ्गिकाद्वितीया विविक्ते भर्तृदारिका वर्तत इति ।

नवसम्पूर्णे पाणिग्रहमहो कुसुमधन्वनः ।
या निरवग्रहप्रपञ्चप्रतानप्रघटीकम् ।
वैनाप्यनुपरितेषु प्रभवमा मेन नाकिक ॥

कविरिदानीमङ्कान्तरमारभमाणो लवङ्गिकागमनावसरमाविष्कर्तुं सूचनाय प्रवेशकं प्रस्तौति—ततः इत्यादि । प्रवेशकस्तु—'अनुदात्तोक्त्या नीचपात्रप्रयोजितः' इति । चेट्यौ दास्यौ । एतत्प्रयोजनमेव प्रवेशकत्वात् । यदाह—'परिवर्तनादिसूचकः प्रवेशको नाम विज्ञेयः' इति । एका । हलेति सख्या आमन्त्रणम् । संगीतशालापरिसरेऽवलोकिताद्वितीया भगवती कामन्दकी किमपि मन्त्रयमाणासीत् । प्राकृते गुरुसम्भाषणपदेऽपि लृङ्प्रयोगः । अवलोकितया तथा इदं किमभाषिष्ट इत्यर्थः ॥ द्वितीया । सखि तेन किल माधवप्रियवयस्येन मकरन्देन सकलो मदनोद्यानवृत्तान्तो भगवत्यै निवेदितः । मकरन्देन निवेदितं वाक्यं कामन्दक्या न प्रत्यभिहितम् । ततः प्रवृत्तिप्रतीक्षयात्वे तत्समयमिदं कामन्दक्यै तत्त्वं निवेदितवानिति अवलोकिताद्युक्तानुप्रेषितेत्यर्थः । ततो भर्तृदारिकां द्रष्टुकामया भगवत्या प्रवृत्तिनिमित्तं क्व वा कथं वा वर्तत इति भर्तृदारिकाया वार्तापरिज्ञानार्थमवलोकितानुप्रेषिता । मयापि तस्यै अवलोकितायै कथितं यथा लवङ्गिकाद्वितीया विविक्ते भर्तृदारिका व

प्रथमा—सहि, लवङ्गिआ खु केसरकुसुमाइं अवइणुम्मि त्ति गआ मअणुज्जाणं किं संपदं णिउत्ता ।

द्वितीया—अह इं । तं खु आपतन्तीं एव्व हत्थे घेत्तूण अपरिअणा भट्टिदारिआ उंपरिअलिन्दं समारूढा ।

प्रथमा—णूणं तस्स महाणुहावस्स संकहाए अत्ताणं विणोदेइ ।

द्वितीया—(निःश्वस्य ।) कुदो क्खु से आस्सासो । एदिणा अज्ज सविसेसदंसणेण अदिभूमिं क्खु ताए अहिणिवेसो गमिस्सदि । अण्णं अ । कले एव्व णन्दणस्स कारणादो महाराओ भट्टिदारिअं पत्थअन्तो अमच्चेण विण्णत्तो ।

प्रथमा—किं त्ति ।

---

१. सखि, लवङ्गिका खलु केसरकुसुमान्यवचिनोमीति गता मदनोद्यानं किं सांप्रत निवृत्ता ।

२. अथ किम् । तां खल्वापतन्तीमेव हस्ते गृहीत्वाऽपरिजना भर्तृदारिकोपर्यलिन्द समारूढा ।

३. नूनं तस्य महानुभावस्य संकथयात्मान विनोदयति ।

४ कुतः खल्वस्या आश्वासः । एतेनाद्य सविशेषदर्शनेनातिभूमिं खलु तस्या अभिनिवेशो गमिष्यति । अन्यच्च । कल्य एव नन्दनस्य कारणान्महाराजो भर्तृदारिकां प्रार्थयमानोऽमात्येन विज्ञप्तः ।

५. किमिति ।

तेत इति ॥ **प्रथमा**—सखि, लवङ्गिका खलु केसरकुसुमान्यवचिनोमीति तत्रैव विलम्बितवती नास्माभिरागच्छन्तीमि सह मदनोद्यानादेवागता किं सांप्रतं सप्राप्ता । **द्वितीया** । अथ किम् । बाढं संप्राप्तेत्यर्थ । तां खल्वापतन्तीमेव हस्ते गृहीत्वाऽपरिजना प्रतिषिद्धसकलपरिचारिका भर्तृदारिकोपर्यलिन्दं क्रीडागृहद्वहिर्द्वारप्रान्तवर्तिन्या वेदिकाया ऊर्ध्वभागं समारूढा ॥ **प्रथमा** । नूनं तस्य महानुभावस्य सकथयात्मानं विनोदयति । त्वया किमुक्त तेन च किमुक्तमिति तत्प्रसङ्गेनैवोत्कण्ठाविनोदन करोतीत्यर्थः । **द्वितीया** । **निःश्वस्येति** । मालतीमनोरथान्तरायाधिगमान्निःश्वास. । कुत खल्वस्या आश्वास' । एतेनाद्य सविशेषदर्शनेनातिभूमिं परा काष्ठां खलु तस्या अभिनिवेशोऽनुरागप्रकर्षो गमिष्यति । अन्यदप्यभिनिवेशविवृद्धौ निमित्तं सूचयति—कल्ये च प्रभातसमय एव नन्दनस्य कारणान्महाराजो भर्तृदारिका प्रार्थयमानोऽमात्येन विज्ञप्त ॥ **प्रथमा** । किमिति विज्ञप्तम् ।

द्वितीया—पैढमं पि णिअस्स कण्णआजणस्स महाराओ त्ति। अदो आमरणं क्खु मालदीए हिअअसल्लं माहवाणुराओ त्ति तक्केमि।

प्रथमा—अवि णाम भअवदी एत्थ किं पि भअवदित्तणं दंसइस्सदि।

द्वितीया—अइ असंबद्धमणोरहे, एहि।

(इति निष्क्रान्ते।)

प्रवेशकः।

(ततः प्रविशत्युपविष्टा सोत्कण्ठा मालती लवङ्गिका च)

---

१ प्रथममपि निजस्य कन्यकाजनस्य महाराग इति। अत आमरणं खलु मालत्या हृदयशल्यं माधवानुराग इति तर्कयामि।

२ अपि नाम भगवत्यत्र किमपि भगवतीत्वं दर्शयिष्यति।

३ अयि असंबद्धमनोरथे, एहि।

कथमेति शेषः ॥ द्वितीया। प्रथममपि निजस्य कन्यकाजनस्य महाराग इति। निजस्य इति शेषः। अत आमरणं खलु तस्या मालत्या माधवानुरागः शल्यमिव अभितप्तप्रदानशक्यविवाद्य मन्मथनाराचस्यानुरूपमिति तर्कयामि ॥ प्रथमा। अपि नाम भगवती किमप्यत्र भगवतीत्वं दर्शयिष्यति। अचिन्त्यमहिमत्वस्य कस्य अपि तन्मनोरथसंपादने अपि महाविरागैश्वर्यविशेषपरिकर्म माहात्म्यं प्रकटयिष्यतीति संभावना इत्यर्थः ॥ द्वितीया। अयि असंबद्धमनोरथे एहि। प्रकृतस्याननुसरणापेति शेष ॥ एवं अनन्तरेण कामन्दक्या माधवावस्थाविदितम् अवधिप्रमाप्तिम् मालतीलवङ्गिकयोः प्रवेशम् तदनन्तरं मालत्यवस्थापरिज्ञानार्थं कामन्दक्यागमनम् तथा च अवलम्बमानं मन्मथवृत्तान्तं सूचयित्वा चेट्यौ निष्क्रान्ते प्रवेशकः ॥ ततः इत्यादि। लवङ्गिकाद्वितीया मिलिते सर्वेव इति सूचितम् मिथो मालतीलवङ्गिके प्रविशत इत्यर्थः। अत्र नायकप्रवेशाभावात्प्रथमाङ्क-प्रतिपन्नैवाङ्कानुबन्धप्रमाणात्कथमसाङ्गत्यम्। सेतुमन्येनैव नायिकाया अन्वेषणेऽपि महानुपरोधः। किं चाङ्कद्वयस्याप्येकसंधानतपारत्वात् एकसंधानमत्राय पूर्वाङ्कस्य एवार्थं यत्प्रवेशनिर्गमयोरूर्ध्वं नायकव्यापारानुसंधानं परिसमाप्य नायिकाव्यापारानुसंधानायैकयोरूर्ध्वं चाङ्कान्तरं युक्तमिति मन्तव्यम्। कथमङ्कद्वयमेकसंधिमिति चेदुच्यते— अभिप्रायो कर्तव्यानां परमेते प्रयोजने। संबन्धा संधिरित्युक्तोऽप्यन्तरैकप्रयोजने ॥ इत्येतदस्य। तत्र मालतीमाधवयोर्विवाहलक्षणपरमप्रयोजनमभिप्रायानन्तरैकप्रयोजने तदन्योन्यानुरागस्य बीजस्य दर्शनलक्षणे प्रसक्तानामवान्तरप्रयोजनानामभिप्रायविषयो मदनोद्यानविप्रलम्भरागयो अन्योन्यप्रदर्शनेन मालतीमनोरथीकरणं माधवस्य हृदयीकरणयोरुपाभिव्यक्तये चक्रेऽनेनावान्तराणां संबन्धः प्राप्तो मुखसंधिः।

मालती—¹सहि, तदो तदो।

लवङ्गिका—²तदो तेण महाणुहावेण उवणीदा इअं वउलमाला (इत्यर्पयति।)

मालती—(मालां गृहीत्वा सहर्षं निर्वर्ण्य।) ³सहि, एक्कपासविसमपडिबद्धा इअं विरअणा।

लवङ्गिका—⁴एत्थ अरमणिज्जत्तणे तुमं एव्व अवरद्धासि।

मालती—⁵कहं विअ।

लवङ्गिका—⁶जेण सो दुव्वासामलङ्गो तह विहत्थीकिदो।

मालती—⁷सहि लवङ्गिए, सव्वहा आसासणसीलासि।

लवङ्गिका—⁸सहि, एत्थ का आसासणसीलदा। णं भणामि।

---

१. सखि ततस्ततः।

२. ततस्तेन महानुभावेनोपनीतेयं बकुलमाला।

३. सखि, एकपार्श्वविषमप्रतिबद्धेयं विरचना।

४. अत्रारमणीयत्वे त्वमेवापराद्धासि।

५. कथमिव।

६. येन स दूर्वाश्यामलाङ्गस्तथा विहस्तीकृतः।

७. सखि लवङ्गिके, सर्वथाश्वासनशीलासि।

८. सखि, अत्र काश्वासनशीलता। ननु भणामि सोऽपि प्रिय-

'मुखं बीजसमुत्पत्तिर्नानार्थरससंभवा' इत्युक्तलक्षणात् इत्यलं प्रपञ्चेन॥ मालती। सखि, ततस्तत। मदनोद्याने स्वविलम्बं माधवसमीपगमनं चतुरैर्वचनैर्बकुलदामप्रार्थनं चेत्येतावदुक्तवती लवङ्गिका प्रत्युपरितनवृत्तान्तश्रवणकौतुकोत्कर्षात्ससंभ्रमप्रश्न। आदरसूचनार्था वीप्सा। अनन्तरवृत्तान्तं कथयेति शेष॥ लवङ्गिका। ततस्तेन महानुभावेनोपनीतेयं वकुलमाला॥ मालती। निर्वर्ण्य सादरं विलोक्य। सखि, एकपार्श्वविषमप्रतिबद्धेयं विरचना॥ लवङ्गिका। अत्रारमणीयत्वे त्वमेवापराद्धासि। मालती। कथमिव। माधवकर्तृकाया स्रग्विरचनाया एकपार्श्ववैषम्ये कथमहं निमित्तं भवामीत्यर्थ। लवङ्गिका। येन स दूर्वाश्यामलाङ्गस्तथा विहस्तीकृत। वस्तुतो ग्रथनक्रियाया विकलहस्त कृत.। त्वमेव स्वसौन्दर्यसंपदा गम्भीरमपि तन्मन समाकर्षन्ती प्रस्तुतक्रियाविकलहस्तं कृतवती। तत इदं विरचनावैषम्यं जातमिति भाव॥ मालती। सखि लवङ्गिके, सर्वथाश्वासनशीलासि। मत्समाश्वासनाय केवलमिदं त्वयोच्यते। तस्य मय्यनुरागोऽसंभावित इति भाव॥ लवङ्गिका। सखि, कात्राश्वासनशी-

सो वि पिअसहीए मन्दमारुअप्पखलिअप्फुल्लपुण्डरीअविब्भमेहिं पढमारद्धवउलावलीविरअणावदेसदंसअणबलामोडिअवित्थरन्तेहिं लोअणेहिं विअम्भमाणविआसविसिअदीहपेरन्तपरिअन्तणाविअमुक्तसिअमूसदामिमाविदाणबद्धसरसंरम्भविब्भमविअम्भ ओलोअन्तो एव्व वसीकिदो एव्व ।

मालदी—(सस्मितं परिष्वज्य ।) आम पिअसहि, किं दाव तस्स साहाविआ एव्व ते मुहुत्तसंणिहाइणो जणस्स विप्पलम्भाइ एवा विआसा, आदु पिअसही जहा संभावेदि ।

सख्या मन्दमारुतप्रस्खलितप्रफुल्लपुण्डरीकविभ्रमाभ्यां प्रथमारब्धबकुलावलीविरचनापदेशदर्शनबलात्कारविस्तृताभ्यां लोचनाभ्यां विजृम्भमाणविकसितसितदीर्घपर्यन्तपरिवर्तनापितमुक्ताविभावितानद्धसरसंरम्भविभ्रमविजृम्भमवलोकयन्नपि वशीकृत एव ।

१ आम प्रियसखि, किं तावत्तस्य स्वाभाविका एव ते मुहूर्तसंनिधायिनो जनस्य विप्रलम्भयितृका विलासाः आहोस्वित्प्रियसखी यथा संभावयति ।

सख्या । प्रसङ्गसिद्धेऽर्थे हि मध्यविधापेक्षेत्यर्थः । अतु अनुयामि । सोऽपि प्रियसख्या प्रसह्यैव एवंरूपेण संबन्धः । न प्रवेशेपि भावः । मन्दमारुतप्रस्खलितप्रफुल्लपुण्डरीकविभ्रमाभ्यां प्रथमारब्धबकुलावलीविरचनापदेशेन यद्दर्शनं तदेव बलात्कारस्तेन विस्तृताभ्यां सम्मुखे यो बलात्कारस्तत्र विस्तृताभ्याम् । बलामोडिअ इति बलात्कारे देशीयम् । लोचनाभ्यां विजृम्भमाणविकसितसितदीर्घपर्यन्तपरिवर्तनापितमुक्ताविभावितानद्धसरसंरम्भविभ्रमविजृम्भम् । विजृम्भमाणोऽङ्कुरन्नत्यायतायामो यो विभ्रमस्तेन विसितो नितरां दीर्घौ यावतो च यौ लोचनप्रान्तौ तयोः परिवर्तनमिव विभ्रमरूपेण अर्पिताभ्यां मुक्ताभ्यां विभावितो योऽनद्धसरसंरम्भः स एव विभ्रमरूपेण विजृम्भो यथा स्यात्तथेति विग्रहः । अवलोकयन्नपि वशीकृत एव । तस्य स्वाभिमतपरिचितैरेव सम्बन्धुराभ्यां विभाव्यत इति भावः ॥ मालती । परिष्वज्य । सखीजनोऽवश्यं कस्यचिद्गुणग्रहणवचनात्प्रसादो हर्षो वा परिष्वङ्गे निमित्तम् । आमेति सत्ये । अङ्गीकार इति केचित् । मम मनसि वर्तमानमेव त्वयाप्युक्तमित्येवं परिष्वङ्गः । किं वा सि किं तावत्तस्य स्वाभाविका एव ते मुहूर्तसंनिधायिनो जनस्य उपाध्यमात्र सन्निहितस्य चातुर्यवतः । स्वाभाविकाः स्वभावसिद्धाः न वाऽद्य । विप्रलम्भयितृका वञ्चयितारो विलासाः आहोस्वित्प्रियसखी संभावयति । कि तव वद्धैव विलासेनाचरितं विलासवः किं वा तद्गुणानुरागादनुरक्ता भवसि त्वम् ॥

लवङ्गिका—(विहस्य सासूयमिव ।) [1]तुमं वि सहावेण एव्व तस्सिं अवसरे असगीदअं णच्चिदासि ।

मालती—(सलज्जं विहस्य ।) [2]हुं, तदो तदो ।

लवङ्गिका—[3]तदो पडिणिउत्तमाणजत्ताजणसंकुलेण अन्तरिदे तस्सिं मन्दारिआघरं उवगदह्मि । ताए चित्तफलअं पहादे हत्थीकिदं आसी ।

मालती—[4]किंणिमित्तं ।

लवङ्गिका—[5]तं क्खु माहवाणुअरो कलहंसओ कामेदि । सा तस्स दंसइस्सदित्ति । तदो पिअणिवेदिआ मन्दारिआ संवुत्ता ।

मालती—(स्वगतम् । सानन्दम् ।) [6]णूणं तेण वि कलहंसएण

---

१. त्वमपि स्वभावेनैव तस्मिन्नवसरेऽसंगीतकं नर्तितासि ।

२. हुं, ततस्ततः ।

३. ततः प्रतिनिवर्तमानयात्राजनसंकुलेनान्तरिते तस्मिन्मन्दारिकागृहमुपगतास्मि । तस्याश्चित्रफलकं प्रभाते हस्तीकृतमासीत् ।

४. किंनिमित्तम् ।

५. तं खलु माधवानुचरः कलहंसकः कामयते । सा तस्य दर्शयिष्यतीति । ततः प्रियनिवेदिका मन्दारिका संवृत्ता ।

६. नूनं तेनापि कलहंसकेनैतत्प्रतिच्छन्दकमात्मनः प्रभोर्दर्शितं भविष्यति । सखि, किमिदानीं ते प्रियम् ।

लवङ्गिका । निश्चित्यापि भावगुप्तये केवलमियं सदिग्ध इति विहस्य निश्चितेऽप्यर्थे ममापि किमाच्छाद्यत इति सासूयम् । आहेति शेषः । सावज्ञमित्यव्ययं प्रणयक्रोधे । त्वमपि स्वभावेनैव तस्मिन्नवसरेऽसंगीतकं स्त्रीगानशून्यम् । 'स्त्रीणां रङ्गोपविष्टानां गानं संगीतकं मतम्' इति वचनात् । नर्तितासि । यदि तस्य सहजविलासैस्त्वं वञ्चितासि तर्हि त्वदीया अपि विलासाः स्वाभाविकास्तद्वञ्चिका एव । न त्वनुरागप्रभवा इति । प्रतिवन्दितं प्रकृतार्थनिर्धारणमेतत् ॥ **मालती** । इतः परं गोपनाशक्तेः सलज्जम् । हुमिति प्रश्ने । ततस्ततः वक्तव्यशेषं ब्रूहीत्यर्थः । **लवङ्गिका** । ततः प्रतिनिवर्तमानयात्राजनसंकुलेनान्तरिते तस्मिन्माधवे मन्दारिकागृहमुपगतास्मि । तस्याश्चित्रफलकं प्रभाते हस्तीकृतं न्यासीकृतमासीत् ॥ **मालती** । किंनिमित्तम् ॥ **लवङ्गिका** । तां खलु माधवानुचरः कलहंसकः कामयते । सा तस्य दर्शयिष्यतीति हेतोस्तस्या हस्ते दत्तमासीदित्यर्थः । ततो मन्दारिका प्रियनिवेदिका संवृत्ता ॥ **मालती** । स्वगतम् । नूनं तेनापि कलहंस-

एदं परिच्छन्दअं अप्पणो पहुणो दंसिअं हरिस्ससि । (प्रकाशम् ।) सहि, किं दाणीं दे पिअं ।

लवङ्गिका—एदं क्खु संदाविदस्स तुह संदावआरिणो दुल्लहमणोरहाआसदूसहाआसअमाणचित्तस्स खणमेत्तणिव्वावइत्तअं तुह परिच्छन्दअं । (इति चित्रं दर्शयति ।)

मालती—(सहर्षोत्कम्पं चिरं निर्वर्ण्य ।) अहो, दाणीं वि हिअअस्स मे अणासासो । जेण एव्वं वि आसासअं विप्पलम्भोत्ति संभावीअदि कअ अक्खराइं पि । (इत्यादि पठति । सानन्दम् ।) महाभाअ, सरिसं क्खु दे णिम्माणस्स णअणमहुरदाए । दंसणं उण लहुअमणोहारि परिणामदीहसंदावदारुणं च । अण्णाओ

---

१ एतत्खलु संतापितस्य तव संतापकारिणो दुर्लभमनोरथायासदुःसहायासयमानचित्तस्य क्षणमात्रनिर्वापयितृकं तव प्रतिच्छन्दकम् ।

२ अहो, इदानीमपि हृदयस्य मेऽनाश्वासः । येनैवमप्याश्वासनं विप्रलम्भ इति संभाव्यते कथमक्षराण्यपि । महाभाग, सदृशं खलु ते निर्माणस्य नयनमधुरतया । दर्शनं पुनर्लघुकमनोहरं परिणामदीर्घसंतापदारुणं च । अन्याः

पैवैतत्प्रतिच्छन्दकमात्मना मनोरथसिव मनिष्यतीति । कथमन्यथा मन्यारिव प्रियनिवेदितमिव भाविष्यति भावः । प्रकाशम् । सखि, किमिदानीं ते प्रियम् । यन्मां न्यारिकाया निवेदितमिवाथो । लवङ्गिका । एतत्खलु संतापितस्य भवत्यास्त्वं संतप्यमानस्य तव संतापकारिणो दुर्लभे कस्मिंश्च विषये यो मनोरथाभिलाषस्तेन यो दुःसहायासस्तेन दह्यमानस्य चित्तस्य क्षणमात्रनिर्वापयितृकं तव प्रतिच्छन्दकम् । ममेदानीं प्रियमिति शेषः । तथा यथा तद्दर्शनमन्तरेण जीवितुमपारयन्त्या चिरमपीदमपि प्राणान्धारयितुं प्रतिच्छन्दकं लिखितं तेनान्येनैव तत्प्रतिकृति किंचिदपरेणेव मे प्रियम् । अन्योन्यानुरागप्रकर्षेण प्रतिकृतिर्यस्य लिखनमिति भावः । मालती । सहर्षोत्कम्पम् । हर्षकम्पाः प्रियस्य सादृश्यमस्य तादृगुपम निबन्धहेतोः । तद्विलिखितसमभिनिवेशस्य दर्शनात् । हर्षोत्कम्पो ममाभ्रमतो हर्ष भावित्यमतिरमाभिभिः इति वचनात् । क्वचित् 'सहर्षसाध्वसम्' इति पाठः । तत्र स्मारितमातृविषयपुरस्तात्परसारपर्मोदकस्य वा मन्मथस्य दर्शन चन्द्रेति भाषत्वेन । अहो इदानीमपि हृदयस्य मेऽनाश्वासः । येनैवमप्याश्वा-सनं विप्रलम्भ इति संभाव्यते । कथमक्षराण्यपि । हृदयस्य इति शेषः । कथमीति विहर्तुं भावः । सानन्दमिति । श्लोकार्थानुसंधानमानन्दहेतुः । महाभाग सदृशं खलु निर्माणस्य नयनमधुरतया । निर्माणे नयने च तुल्यैव मधुरतेत्यर्थः । दर्शनं पु

खु ताओ इत्थिआओ जाओ तुमं ण पेक्खन्दि । पेक्खिअ अत्तणो हिअअस्स वा पहवन्दि ।

लवङ्गिका—[1]सहि, एवं वि णत्थि दे आसासो ।

मालती—[2]कहं विअ ।

लवङ्गिका—[3]जस्स कारणादो तुमं उक्खण्डिअबन्धणं कङ्केलिपल्लवं विअ हिअअं धारेन्दी किलन्दणोमालिआकुसुमणीसहा कुसुमाउहेण पडिहिज्जसि, सो वि जाणाविदो भअवदा मम्महेण सदावस्स दूसहत्तणम् ।

मालती—[4]सहि, कुसलं दाणी तस्स महापहावस्स होदु । मह उण सुदुल्लहो आसासो । (सास्रम् । संस्कृतमाश्रित्य ।)

खलु ताः स्त्रियो यास्त्वा न प्रेक्षन्ते । प्रेक्ष्यात्मनो हृदयस्य वा प्रभवन्ति ।

१ सखि, एवमपि नास्ति ते आश्वासः ।

२. कथमिव ।

३. यस्य कारणात्त्वमुत्खण्डितबन्धनं कङ्केलिपल्लवमिव हृदयं धारयन्ती क्लाम्यन्नवमालिकाकुसुमनिःसहा कुसुमायुधेन परिहीयसे, सोऽपि ज्ञापितो भगवता मन्मथेन संतापस्य दुःसहत्वम् ।

४. सखि, कुशलमिदानीं तस्य महाप्रभावस्य भवतु । मम पुनः सुदुर्लभ आश्वासः ।

नस्तत्कालमनोहरं परिणामेऽसदर्शनसमये दीर्घसंतापदारुणं च । धन्या खलु ताः स्त्रियो यास्त्वा न प्रेक्षन्ते । पुण्यवशात्कथंचित्पश्यन्त्योऽप्यात्मनो वा हृदयस्य प्रभवन्ति । यास्त्वा न पश्यन्ति ताः स्वजन्मनैष्फल्याद्दृष्ट्वापि यास्त्वन्यमनस्काः पशुकल्पतयानादरणीयत्वादमयेऽप्यधन्या इति व्यतिरेको ध्वन्यते ॥ **लवङ्गिका** । सखि, एवमप्याश्वासितेऽपि नास्ति त आश्वासः ॥ **मालती** । कथमिव । किमिदानीमनन्यथासिद्धमाश्वासननिमित्तं दृष्टमिति तथैव वाचयितुमवगतेऽपि प्रश्नः ॥ **लवङ्गिका** । यस्य कारणात्त्वमुत्खण्डितबन्धनमुच्छिन्नमूलं कङ्केलिपल्लवमशोकपल्लवमिव हृदयं धारयन्ती क्लाम्यन्नवमालिकाकुसुमनिःसहातिसुकुमारा कुसुमायुधेन परिहीयसे परिहानिं तनुतां प्राप्यसे, सोऽपि ज्ञापितो भगवता मन्मथेन संतापस्य दुःसहत्वम् । तल्लिखितश्लोकवशाद्भवत्या इव तस्यापि गाढानुरागप्रतीतिरेवाश्वासननिमित्तमिति भावः ॥ **मालती** । सखि, कुशलमिदानीं तस्य महाप्रभावस्य भवतु । मम पुनः सुदुर्लभ आश्वासः । मम पुनरिदानीमेव चरमावस्था भवतु । मदवस्थासदृशावस्थत्वं तस्य मा भवतु । तादृशस्य त्रिभुवनालंकारस्य दुर्लभजन्मत्वादिति भावः । सास्रम् । वेदनाया अतिदुःसहत्वात्तयो विपत्तिशङ्कया सास्रत्वम् । **संस्कृतमाश्रित्येति** । यदाहु —'वेश्यानामप्सरसामन्त पुरिकासु

मनोरोगस्तीव्रो विषमिव विसर्पन्नविरतं
प्रमाथी निर्धूमं ज्वलति विधुतः पावक इव ।
हिनस्ति प्रत्यङ्गं ज्वर इव गरीयानित इतो
न मां त्रातुं तातः प्रभवति न चाम्बा न भवती ॥ १ ॥

लवङ्गिका—एव्वं एव्व । पच्चक्खसोक्खदाइणो परोक्खदुक्खदूसहा सज्जणसमागमा होन्ति । अवि अ पिअसहि, जस्स वादाअणन्तरमुहुत्तदंसणेण वि सुसमिद्धदुस्सहाअन्तपुण्णचन्दोदआ णिक्करुणकामभावासंघादजीविदा दे सरीरावत्था, तस्स एव्व संपदं सविसेसदंसणादो अज्ज संतप्पसि त्ति किं एत्थ भणिदव्वम् । ता

१ एवमेवत् । प्रत्यक्षसौख्यदायिनः परोक्षदुःखदुःसहाः सज्जनसमागमा भवन्ति । अपि च प्रियसखि, यस्य वातायनान्तरमुहूर्तदर्शनेनापि सुसमिद्धदुःसहायमानपूर्णचन्द्रोदया निष्करुणकामव्यापारसंधुक्षितजीविता ते शरीरावस्था, तस्यैव सांप्रतं सविशेषदर्शनादद्य संतप्यस इति किमत्र भणि

तव्यमस्तीयोजनाम् । येनास्मत्समपि मोक्षं स्यात्तस्यापेक्षया किंचित् ॥ इति । मान्याताम्यःपुरिकाम्यापाद्यः । अत एव भर्तृदारिकाव्यवहारोऽपि । मनोरोग इति । विषमिवाविरतमनवरतं विसर्पन्सर्वाङ्गेषु व्याप्नुवन् । प्रमाथी तीव्रः सतो विपरीतस्य । एवं मान्मथो मनोरोगो मम्मथव्यापारजन्यो व्याधिः । निर्धूमं धू मरहितं यथा विधुतः संधुक्षितः पावक इव ज्वलति । तथा गरीयान्सांनिपातिको ज्वर इव प्रसर्पन् सर्वेष्वप्यवयवेष्वित इतोऽन्यत्रैवमिव हिनस्ति पीडयति । तथा मां दुरवस्थायां समागतां तातोऽत्यन्तमेव परमपोषोऽपि त्रातुं न समर्थः प्रभवति । पुत्रपरमैश्वर्यसंपन्नस्यापि पितुः सम्प्रत्यनवे माता मे अम्बा सममेव निमद्धया भवापि भवति तथाप्यसौ मत्परायणा न मां रक्षितुं समर्था । सहानुपेक्षयापि छात्रीकृतं मित्रादिभिः समनुशासिता सहमोक्षितेषा सर्व तथापि भवती मत्त्विपद्व्यसनमत्वात् रक्षणक्षमा । किं तु यदि रक्षणे समर्थः स्यात् एवैकोऽमृतधर्मोदयोन्मिषित माधवः । स च मम दुर्लभ एवेति मरणमेवेह्यमी शरणम् नान्यत्किंचिदिति भावः । विषयव्यसनपरवशोरमापन्नो दोषातमैवेके माधवमुपक्षाद्व्यवस्य इत्यभिप्रायमाणम् । संग्रहोऽस्मात् पानेनोक्तौ । तदुक्तं भागेपोक्तम् ॥ १ ॥ लवङ्गिका । एवमेतत् । प्रत्यक्षसौख्यदायिनः परोक्षदुःख दुःसहाः सज्जनसमागमा भवन्ति । तैरमात्यर्क्तं वचनं दर्शयत् । इत्थं एवमेव हेतु माह—अपि चेति । प्रियसखीति । यस्य वातायनान्तरमुहूर्तदर्शनेनापि सुसमिद्धदुःसहायमानपूर्णचन्द्रोदया निष्करुणकामव्यापारसंधुक्षितजीविता ते श रीरावस्था । भवतीति शेषः । तस्यैव सांप्रतं सविशेषदर्शनादद्य संतप्यस इति किमत्र भणितव्यम् । तत्र विषयविषमानि दुःखमिश्रितो यो मधोरचनस्य

एत्थ पिअसहि, सलाहणिज्जं दुल्लहमणोरहफलं जीअलोअस्स जं गुरुआणुराअसरिसो महाभाअवल्लहसमाअमो त्ति एत्तिअं जाणीमो ।

मालती—सहि, दइदमालदीजीविदे साहसोवण्णासिणि, अवेहि। (सास्रम् ।) अहवा। अहं एव्व वारंवारं विलोअअन्ती पलाअंतपडिट्ठाविदधीरत्थणावट्ठम्भेण अत्तणो हिअएण दूरं विलीअन्तलज्जत्तेण दुव्विणअलहुआ एत्थ अवरद्धम्मि। तहावि पिअसहि। (संस्कृतमाश्रित्य।)

तव्यम्। तदत्र प्रियसखि, श्लाघनीयं दुर्लभमनोरथफलं जीवलोकस्य यद्गुरुकानुरागसदृशो महाभागवल्लभसमागम इत्येतावज्जानीमः ।

१. सखि, दयितमालतीजीविते, साहसोपन्यासिनि, अपेहि । अथवा। अहमेव वारंवारं विलोकयन्ती पलायमानप्रतिष्ठापितधीरत्वावष्टम्भेनात्मनो हृदयेन दूरं विलीयमानलज्जात्वेन दुर्विनयलघ्व्यत्रापराध्यामि। तथापि प्रियसखि।

फलं तत्सिद्धिरूपं जीवलोकस्य प्राणिवर्गस्यैतदेव यद्गुरुकानुरागस्य गरीयसः परस्परप्रेमबन्धनस्य सदृशोऽनुरूपो महाभागवल्लभसमागम इत्येतावज्जानीमो वयम्। शरीरवियोगानन्तरं कस्य किं वा फलमिति केवलं शिवो वेद। जीवता पुनः स्वजन्मसाफल्यमभिलषता प्राग्भवीयसुचरितातिरेकात्तुल्यानुरागो महाभागश्च प्रणयिजनो यदि लभ्यते, तर्हि यथाकथंचिदपि तत्समागम एव श्लाघ्यं मनोरथफलमित्येष सकलजनसंमतो राद्धान्त इत्यर्थः ॥ **मालती**। सखि, दयितमालतीजीविते साहसोपन्यासिनि, अपेहि। तव तावन्मदीयं जीवितमेव दयितं प्रियतमम्। तेन मज्जीवलोभेन कन्यकाजनविरुद्धमत्यन्तगुरुबन्धुवर्गानङ्गीकृताशयं कुलकलङ्कं स्वयमेव स्वप्रदानसाहसमुपन्यस्यसि। नैवमुपदेष्टव्यम्। ततः साहसोपदेशादपसरेति निषेधो वाच्यः। तवैव मे जीवितं दयितम्, न तु गुरूणामन्येषाम्। तस्मात्त्वयैव प्राणसख्या मम मनो यथा शङ्काशूकविहीनं भवति तथोपदेष्टव्यमिति विधिर्व्यङ्ग्यः। **सास्रमिति**। स्नेहात्केवलं त्वया यद्यपि साहसोपदेशः क्रियते तथाप्युपदेशमात्रेण न तत्फलिष्यति। केवलं गुरुजनाज्ञातिक्रमणसाहसाध्यवसायः कृतो भवेत्। ततो ममाविनयस्य फलं मयैवानुभोक्तव्यम्। किमत्र त्वया कर्तव्यमिति रुदन्त्याहेत्यर्थः। अथवा। अहमेव वारंवारं बहुकृत्वो विलोकयन्ती। तमित्यध्याहारः। पलायमानं सत्प्रतिष्ठापितं पुनर्निरुध्य स्थापितं यद्धीरत्वं तस्यावष्टम्भोऽवलम्बनं यस्य तादृशेनात्मनो हृदयेन दूरं विलीयमानलज्जात्वेन दुर्विनयलघ्व्यत्रापराध्यामि। कुलकुमारीजनमर्यादामतिलङ्घ्य बहुशस्तमवलोकयन्त्या मम नैतद्व्यसनं गरीय इति भावः। विलोकयन्तीति चक्षुःप्रीतिः, पलायमानेति चित्तासङ्गः, दूरं विलीयमानेति त्रपानाशश्च कथित इति द्रष्टव्यम्। तथापि प्रिय-

ज्वलतु गगने रात्रौ रात्रावखण्डकलः शशी
दहतु मदनः किं वा मृत्योः परेण विधास्यति ।
मम तु दयितः श्लाघ्यस्तातो जनन्यमलान्वया
कुलममलिनं न त्वेवायं जनो न च जीवितम् ॥ २

लवङ्गिका—(सभयम् ।) एत्थ दाणीं को उवाओ ।

(नेपथ्यात्प्रविश्य ।)

प्रतिहारी—एसा भअवदी कामन्दई ।

उभे—किं भअवई ।

प्रतिहारी—भट्टिदारिअं दट्ठुकामा आअदा ।

उभे—तदो किं विलम्बीअदि ।

---

१ अत्रेदानीं क उपायः ।
२ एषा भगवती कामन्दकी ।
३ किं भगवती ।
४ भर्तृदारिकां द्रष्टुकामागता ।
५ तत्किं विलम्ब्यते ।

सखि । ज्वलत्वित्यादि । रात्रौ रात्रौ सर्वासु [illegible]रात्रिषु मदीयर तिरस्करणीयकलाभिसमोऽत्र एव सर्वाखण्डकलो विरहिजनसंतापनमिव [illegible]समापद्यपूर्णकलाकलापमावहन्तिका शशी निष्ठुर[illegible] केनेव स्वान्तेन मूर्च्छाहितो विपरीतलक्षणया शिशिरकरोऽपि संततो ज्वलतु । मदनो मामेकमेव दहतु । तमेव दह्यमानात् मरणमेव यातु । अतो मृत्योः परेण मरणादधिकं किं वा विधास्यति करिष्यति । स च मृत्युर्मे नाद्यापि [illegible] भावः । मम पुनः श्लाघ्यो निखिल[illegible] श्लाघनीयगुणस्तातो दयितः । निर्मलकुलप्रसूता जननी दयिता । [illegible] काले [illegible]नापि निर्मलं कुलं दयितम् । न पुनरयं [illegible] स्नुहमीयमानतोऽपि प्रथमपरिचयमीयो माधवाख्यो जनो दयितः । तथा पिता [illegible] [illegible] एव [illegible] जीवितमपि न दयितमिति [illegible]र्थः । भावस्तु [illegible] स्फुरदपि [illegible] [illegible] ॥ २ ॥ लवङ्गिका । अ[illegible]त्रम् । अत्रेदानीं क उपायः । [illegible] न [illegible] [illegible] [illegible] ॥ अत्रेदानीं क उपाय इति विचार[illegible] [illegible] नेपथ्यात्प्रविश्य प्रतिहारी वदति—एषा भगवती कामन्दकीति ॥ अत्रेदानीं क उपाय इति [illegible]

(निष्क्रान्ता प्रतिहारी । मालती चित्रं छादयति ।)

लवङ्गिका—(स्वगतम् ।) सुसमाहिदं क्खु जादम् ।

(ततः प्रविशति कामन्दक्यवलोकिता च ।)

कामन्दकी—साधु सखे भूरिवसो, साधु । प्रभवति निजस्य कन्यकाजनस्य देव इत्युभयलोकाविरुद्धमुत्तरमुपन्यस्तम् । अपि च । अद्य मन्मथोद्यानवृत्तान्तेन भगवतो विधेरप्यनुकूलतामवगच्छामि । वकुलावलीचित्रफलकव्यतिकरस्तु कमप्यद्भुततमं प्रमोदमुल्लासयति । इतरेतरानुरागो हि विवाहकर्मणि परार्ध्यं मङ्गलम् । गीतश्चायमर्थोऽङ्गिरसा यस्यां मनश्चक्षुषोर्निर्बन्धस्तस्यामृद्धिरिति ।

अवलोकिता—ऐसा मालदी ।

---

१. सुसमाहितं खलु जातम् ।
२. एषा मालती ।

वगत इति नोक्तम् । अत एव मालतीलवङ्गिके पृच्छत.—किं भगवती सदिशति । आगच्छतीत्यर्थः ॥ **प्रतिहारी** । भर्तृदारिका प्रष्टुकामागता—**उभे** । किं ततो विलम्ब्यते । बहिरेव । भवत्येति शेष· ॥ **लवङ्गिका** । स्वगतम् । सुसमाहितं खलु जातम् । भद्र सपन्न, यत इदानीमेव भगवती समागतेत्यर्थ ॥ **कामन्दकी—साध्वित्यादि** । उभयलोकाविरुद्धमुभयोर्लोकयोरिहलोकपरलोकयोर्विरुद्धं छलोक्तिरूपतया सत्यानृतात्मकम् । तथा हि । सर्वो ह्यस्मत्कुटुम्बो महाराजस्य परिकर । तेन निजस्य स्वकीयस्य यथेष्टविनियोगार्हस्य कन्यकाजनस्य देव प्रभवतीति राजचित्तानुरञ्जनेनैहिकसुखहेतुत्वादिहलोकाविरुद्धत्वम् । निजस्यैव कन्यकाजनस्य प्रभवति देव । न तु मदीयस्येति सत्यस्यैवोक्तत्वात्पूर्वप्रवृत्तसुहृत्सबन्धप्रतिज्ञाभङ्गप्रत्यवायपरिहाराच्च परलोकाविरुद्धत्वम् । अयं भाव —यदि राज्ञा याचितो न दास्यामीति मुखतो निषेधादृष्टेन राजाज्ञोल्लङ्घनदोषेण दण्डनीयो भवेत् । अथ यदि राजदाक्षिण्येन ददामीति निश्चित्य वदेत्सुहृत्सबन्धप्रतिज्ञानिर्वाहाय परमुखप्रवृत्त्या कृतविवाहोद्योग सन्नन्यथाभाषणदोषेण प्रत्यवाय· स्यात् । एव तु च्छलेन वदन्नुभयलोकविरुद्धमुक्तवानिति । यद्वा उभयोर्लोकयो· र्व्यवहारयो· कृत्रिमविवाहनन्दनानुसरणरूपयोरविरुद्धम् । यद्वा उभयोर्लोकयो· र्जनयोर्माधवनन्दनवर्ग्ययोरविरुद्धमिति । दृष्टसामग्रीमुक्त्वा दैवानुकूल्यमप्यस्तीत्याह—**अपि चेति** । व्यतिकरो विनिमय । मालतीलिखितचित्रफलकस्य माधवेन दर्शन माधवग्रथितवकुलदाम्नो मालतीकण्ठाभरणत्वमित्येवं व्यतिकर परिवृत्ति । प्रमोद प्रकृष्ट हर्षमुल्लासयति । इतरेतरानुरागप्रकर्षहेतुत्वात्स एव चेह बीजमित्याह—**इतरेति** । परार्ध्यं श्रेष्ठम् । निर्बन्ध आसक्ति· । ऋद्धिर्मङ्गलोद्गम· ॥

कामन्दकी—(निर्वर्ण्य ।)

निकाम क्षामाङ्गी सरसकदलीगर्भसुभगा
　　कलाशेषा मूर्तिं शशिन इव नेत्रोत्सवकरी ।
अवस्थामापन्ना मदनदहनोद्दाहविधुरा
　　मियं नः कल्याणी रमयति मनः कम्पयति च ॥ ३ ॥

अपि च ।

परिपाण्डुपांसुलकपोलमाननं
　　दधती मनोहरतरत्वमागता ।
रमणीयजन्मनि जने परिभ्रमं
　　ललितो विधिर्विजयते हि मान्मथः ॥ ४ ॥

नियतमनया संकल्पनिर्मितः प्रियसमागमोऽनुभूयते । तथा ह्यस्याः
　　नीवीव बोध्भूस्तनमधरस्पन्दन बोर्विपत्त्वः
　　　　स्वेदमधुर्भेसुपमुकुलाकेकरस्निग्धमुग्धम् ।

अवलोकिता । एषा मालती ॥ कामन्दकी—निकाममित्यादि । न [illegible] कृशाङ्गी । कार्श्यं नाम मदनावस्था वर्णिता । सरसकदलीगर्भसुभगेति [illegible] सौकुमार्यं पाण्डुता कार्श्यं च प्रकाश्यते । [illegible] कलामात्रशेषा शशिनो मूर्तिरिव नयनानन्दकारिणी । मदनदहनेन [illegible] [illegible] विधुरां [illegible] मवस्थामापन्ना प्राप्ता । कल्याणी [illegible] । इयं [illegible] मनो [illegible] [illegible] रमयति कम्पयति च । [illegible] सुकुमारतया च [illegible] [illegible] ॥ ३ ॥ परीति । पाण्डुपांसुली [illegible] [illegible] कपोलौ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] मनोहरत्वं प्राप्ता । [illegible] । [illegible] रमणीय [illegible] [illegible] जने परिभ्रमं [illegible] [illegible] [illegible] विधिरिव [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] ॥ ४ ॥ नियतं निश्चितम् । [illegible] इति भावः । तामेवाह—तथा ह्यस्या [illegible] । नीवीत्यादि । नीवी [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति भावः । [illegible] [illegible] यथा—

गात्रस्तम्भः स्तनमुकुलयोरुत्प्रबन्धः प्रकम्पो
गण्डाभोगे पुलकपटलं मूर्च्छना चेतना च ॥ ५ ॥

(उपसर्पति ।)

(लवङ्गिका मालतीं चालयति । उभे उत्तिष्ठतः ।)

मालती—[1]भअवदि, वन्दामि ।

कामन्दकी—महाभागधेयजन्मतायाः फलस्य भाजनं भूयाः ।

लवङ्गिका—[2]भअवदि, एद पवित्तं आसणम् ।

---

१. भगवति, वन्दे ।

२. भगवति, एतत्पवित्रमासनम् ।

'अलिकचिबुकगण्ड नासिकाग्रं च चुम्बन्पुनरुपहितसीत्कं तालु जिह्वा च भूय' । कलितललितचामीकक्षवक्षोरुहोरु श्लथयति दृढधैर्यं क्षोभयित्वाथ नीवीम् ॥' इति। अधरस्पन्दनमित्यनेन त्रितयमपि तदेतत्कन्यकाया प्रयोज्यमिति कन्यकाजनविहितस्य विकुञ्चितस्फुरितघटिताख्यचुम्बनत्रयस्य मध्ये स्फुरितं नाम चुम्बनमुक्तम् । तल्लक्षणं रतिरहस्ये—'स्फुरितमधिमुखान्तर्न्यस्तमोष्ठ जिघृक्षुः स्फुरदधरपुटाभ्यां यत्र गृह्णाति भर्ता' इति । दोर्विषादो भुजलताशैथिल्यम् । अनेन नायकस्य रतितन्त्रचतुरतया पूर्वमेव नायिकाया रतिभावप्राप्तिरुक्ता । यदाहु—'स्निग्धता वपुषि मीलनं दृशोर्मूर्च्छना च रतिलाभलक्षणम्' । इति । खेद सात्त्विकभावविशेषो रतिजन्य । यदाहु—'वपुर्जलोद्गमस्वेदो रतिधर्मश्रमादिभि ' इति ॥ चक्षुश्चास्या मसृणं मुकुलमाकेकरं स्निग्धमुग्ध च । 'मसृणमधुरम्' इति क्वचित्पाठ । सुखपारवश्यादुपजायमानदृष्टिविकारविशेषा मसृणादय । तत्राकेकरदृष्टिर्यथा—'आकुञ्चितपुटापाङ्गसंगतार्धनिमेषिणी । मुहुर्व्यावृत्ततारा च दृष्टिराकेकरा स्मृता ॥' मधुरं यथा—'शीतलीक्रियते तापो येन तन्मधुरं स्मृतम्' इति । मसृणमुकुलस्निग्धमुग्धाना लक्षणं स्तिमितालसेति श्लोकद्वयव्याख्यानावसरे प्रागेवोक्तम् । गात्रस्य स्तम्भो रागवशान्निश्चेष्टत्वं सात्त्विकभाव । यथा—'स्तम्भश्चेष्टाप्रतीघातो भयरागमदादिभि' इति । स्तनमुकुलयोरुल्लङ्घित प्रबन्ध प्रकृष्टो बन्ध प्रबन्ध स्थैर्यं येन तादृश । प्रकम्पो वेपथु सात्त्विकभाव । यथा—'रागरोगभयादिभ्य कम्पो गात्रस्य वेपथु ' इति । गण्डाभोगे विस्तारिणि कपोलतले पुलकपटल रोमाञ्च सात्त्विकभाव । यथा—'रागरोगाङ्गरागाद्यै रोमाञ्चो रोमविक्रिया' इति । मूर्च्छना संज्ञास्तैमित्यम् । प्रलयो नाम सात्त्विकभाव । यथा—'अस्तेन्द्रियत्वं प्रलय सुखदु खभयादिभि ' इति । अस्तेन्द्रियत्वमिन्द्रियव्यापारोपरमश्चेतना च वर्तते । तेन नात्यन्तिक प्रलय इति भाव । एवमनुभावनिबन्धपरिपोषात्समुचितव्यभिचार्यालम्बनप्रतीतेश्च सभोगशृङ्गारो व्यापार ॥५॥ **लवङ्गिका** । चालयति । प्रियसभोगानुभवनिमीलितनेत्रां बोधयतीत्यर्थ । **मालती** । भगवति, वन्दे ॥ **कामन्दकी** । फलस्य तादृशवरसमागमलक्षणस्य ॥ **लवङ्गिका** । भगवति, एतत्पवित्रमासनम् । 'विविक्तम्' इति पाठे

(सर्वा उपविशन्ति ।)

मालती—कुसलं भअवदीए ।

कामन्दकी—(निःश्वस्य ।) कुशलमिव ।

लवङ्गिका—(सास्रम् ।) पत्थावणा क्खु एसा कट्टणाडअस्स । (प्रकाशम् ।) गुरुअणाहिमदत्तम्मस्सअन्तरिदकण्ठप्पविट्ठणिग्गमविसम अण्णारिसं विअ अज्ज भअवदीए वअणम् । ता किं वामी उवक्कारं हविस्सदि ।

कामन्दकी—नन्वयमेव चीरचीवरविरुद्धः परिचयः ।

लवङ्गिका—कहं विअ ।

कामन्दकी—अयि, त्वमपि किं न जानीषे ।

इयमिह मदनस्य जैत्रमस्त्रं
सहजविलासनिबन्धनं शरीरम् ।

---

१ कुशलं भगवत्याः ।

२ प्रस्तावना खल्वेषा कष्टनाटकस्य । गुरुजनाभिमतत्वम्मस्सान्तरितकण्ठप्रविष्टनिर्गमसमनाट्याभिप्राय भगवत्या वचनम् । तत्किमिवानीदृशोपकारं भविष्यति ।

३ कथमिव ।

कुशलमिवमर्थः ॥ मालती । कुशलं भगवत्याः ॥ कामन्दकी । निश्वस्य । कुशलमिव ॥ लवङ्गिका । सास्रम् । प्रस्तावना खल्वेषा कष्टनाटकस्य । कष्टमसह्यतरप्रधाने वार्तोपन्यासव्याजेनोद्वेगमुत्पाद्य मालतीमपि हृदिमपरितापावसानकरणं तदेव नाटकम् । तस्यैषा निःश्वाससहकृता कुशलमिवेति वाक्यरूपकभावोक्तिः प्रस्तावना । आमुखमित्यर्थः । निःश्वासोपलक्षितोऽभिप्रायो यथा नैषा कुशलेन स्फोरयितुं तां पृच्छति । प्रकाशम् । गुरुजनाभिमतत्वम्मस्सान्तरितकण्ठप्रविष्टनिर्गमसमनाट्याभिप्राय भगवत्या वचनम् । तत्किमिवानीदृशोपकारं भविष्यति ॥ कामन्दकी । चीरैर्जीर्णवस्त्रखण्डैर्निर्मितस्य चीवरस्य कन्थायाः तत्परिग्रहोपलक्षितस्य परिव्राजकस्येति यावत् । भिक्षोर्भवाद्दृशेन संसारिजनेन यथार्थं परिचय एव । यद्वा निमित्तमित्यर्थः ॥ लवङ्गिका । कथमिव । कथमत्र परिचयः कथमुद्वेगोत्पादकत्वमित्यर्थः ॥ कामन्दकी । अयीति संबोधने । त्वमपि । त्वया वाच प्राणसमया सर्वं मालत्या इदमिदं च विचारणीयम् । तत् वैरस्यमविज्ञातप्राणीमपि कथं त्वया न ज्ञातमित्यर्थः ॥ इयमिति । मदनस्य जयशीलमायुधमप्रतिहतमिषुमस्त्रमिदं मालत्याः शरीरम् । अनुचिताय येन केनचिदपि कुलशीलरूपगुणविरहिताय कुपुरुषाय संगमयोग्याय वराय मदीयमर्माभ्यां राजतापितुर्मन्त्रिणीनानां यन्नियोजिते तेन सोढव्यं

अनुचितवरसंप्रदानशोच्यं
विफलगुणातिशयं भविष्यतीति ॥ ६ ॥
(मालती वैचित्र्यं नाटयति ।)

लवङ्गिका—अत्थि एदं जं णरेन्दवअणाणुरोहेण णन्दणस्स पडिवण्णा मालदित्ति सअलो जणो अमच्चं जुउच्छइ ।

मालती—(स्वगतम् ।) कहं उवहारीकिदह्मि राइणो तादेण ।

कामन्दकी—आश्चर्यम् ।

गुणापेक्षाशून्यं कथमिदमुपक्रान्तमथवा
कुतोऽपत्यस्नेहः कुटिलनयनिष्णातमनसाम् ।
इदं त्वैदंपर्यं यदुत नृपतेर्नर्मसचिवः
सुतादानान्मित्रं भवतु स भवान्नन्दन इति ॥ ७ ॥

मालती—(स्वगतम् ।) राआराहणं क्खु तादस्स गुरुअं, ण उण मालदी ।

---

१. अस्त्येतद्यन्नरेन्द्रवचनानुरोधेन नन्दनस्य प्रतिपन्ना मालतीति सकलो जनोऽमात्यं जुगुप्सते ।

२. कथमुपहारीकृतास्मि राज्ञस्तातेन ।

३. राजाराधनं खलु तातस्य गुरुकम्, न पुनर्मालती ।

दु स्वजनकम् । अत एव समानुरागसदृशवरसंप्रयोगाभावाच्च विफलगुणातिशयं भविष्यतीति हेतोर्बाल्यादेतस्या दुहितृनिर्विशेषं कृतवात्सल्यायां महानुद्वेग इत्यर्थः ॥६॥ **मालती** । वैचित्र्य वैलक्षण्यम् ॥ **लवङ्गिका** । अस्त्येतद्यन्नरेन्द्रवचनानुरोधेन नन्दनस्य प्रतिपन्ना मालतीति सकलो जनोऽमात्य जुगुप्सत इति । सर्वलोकजुगुप्सितत्वेन पिता भूरिवसु परित्याज्य इति भावः ॥ **मालती** । स्वगतम् । कथमुपहारीकृतास्मि राज्ञस्तातेन । यथा दुर्गायै पशूपहारं दत्वा कश्चित्स्वाभिलषितं साधयति, तथा स्वकार्यमात्रपरेणापत्यस्नेहविहीनेन तातेन कथं मरणायैव राजाधीनाह कृतेत्यर्थ । यद्वा सनिहितविदूषकप्राह्यं फलादिकमिवोपायनं कथ कृतास्मीत्यर्थ. । **कामन्दकी** । **गुणापेक्षेति** । कुलरूपवयोविद्याप्रभृतिवरगुणापेक्षया शून्यमिदं नन्दनाय सुताप्रदानरूपं वैशसनं कथमुपक्रान्तममात्येन । अथवा कुटिलनयः स्वजनव्ययेनापि स्वकृत्यनिर्वाहोपायस्तत्र निष्णातं कुशलम् । 'निनदीभ्या स्नाते कौशले' इति मूर्धन्यादेश । मनो येषां तेषामपत्यस्नेहः कुत. । ततो नेदमाश्चर्यमित्यर्थ. । अपत्यव्ययेनापि कार्यं साधयतस्तस्य कोऽभिप्राय इत्यत आह—इदं त्विति । नृपतेर्नर्मसचिव. स भवान्पूज्यो नन्दनः सुतादानान्मित्रं भवत्विति यदिदं त्वैदंपर्यं तात्पर्यम् ॥ ७ ॥ **मालती** । राजाराधनं खलु तातस्य गुरुकम्,

लवङ्गिका—जहा भअवदी आणवेदि तं तह एव । अण्ण तस्सिं वरे दुईसणे अदिक्कन्तजोव्वणे किं ति ण विआरिदं अमच्चेण

मालती—(सभयम् ।) हा, हदासि सत्तुपरिचित्ताणदमच्चतणअ मन्दभाइणी ।

लवङ्गिका—सां पसीद । भअवदि, परित्ताहि एदो जीविदस्स माअो पिअसहिं । एह वि एसा दुहिदा एव ।

कामन्दकी—अयि सरले, किमत्र भगवत्या कथम् । म वति मायः कुमारीणां जनयिता दैवं च । अत्र किञ्च मेरिति शकुन्तला दुष्यन्तमप्सराः पुरूरवसं चक्रमे उर्वशीत्याख्यानवि माचक्षते, वासवदत्ता च पित्रा संजयाय राज्ञे दत्तमात्मानमुदय नाय मायच्छदित्यादि, तदपि साहसकर्मेत्यनुपदेश्यमेव । सर्व

राज्ञः मियाय सुहृदे सचिवाय कार्या-
द्दत्वात्मजां भवतु निर्वृतिमानमात्यः ।

१ यथा भगवत्याज्ञापयति तथैव । अन्यथा तस्मिन्वरे दुर्दर्शने अतिक्रान्तयौवने किमिति न विचारितममात्येन ।

२. हा, हतास्मि सत्तुपरित्तातमर्यानपत्या मन्दभाग्या ।

३ तत्प्रसीद । भगवति, परित्रायस्वात्मजीवितस्यापरिमितसखीम् । एवापि दुहितैव ।

न पुनर्मोक्ष्यते ॥ लवङ्गिका । यथा भगवत्याज्ञापयति । अन्यथा तस्मिन् दुर्दर्शने इत्यादि वक्तुर्व तथैव । अन्यथा तस्मिन्वरे दुर्दर्शने अतिक्रान्तयौवने किमिति न विचारितममात्येन ॥ मालती । सभयम् । हा हतास्मि सत्तु परित्तातमर्यानपत्या मन्दभाग्या ॥ लवङ्गिका । तत्प्रसीद । भगवति परि त्रायस्वात्मजीवितस्यापरिमितसखीम् । तवाप्येषा दुहितैव । अयमाशयः मात आत्मनिमित्तप्राप्त मरणं प्राप्नुमीषिव इति भावः ॥ कामन्दकी । अयि सरले सरल प्रकृतिके । दैवं चेति । जनकमप्युल्लङ्घ्य यदि करोति दैवमेव करोति नान्य इत्यर्थः । दैवाद्दुष्यन्तमपि येन्नका नोपेक्षत इति भावः । चक्रमे इति । अभ्यकुन्त कामेन । एवं तत्प्रसादनमिति कृत्वा नोपदेष्टुं शक्यम् । आख्यानेष्वप्यभिमि त्तैर्भिरिति तत्र यदि तत्त्वमेव आत्मनिवेदं विचार्य प्रवर्तते तदा साहसमात्रम स्मापि कर्तुं वक्तव्य । न तु कर्तव्यमित्युपदेष्टुं शक्यमित्यर्थः । अत च साहसमि त्येवं नोपदेष्टव्यम् । किं तु तथापि आत्म हतमेव कुमारिकोपदेश्यमित्यपि प्रतीतिः । अनेन माधवस्य समागमप्राप्त्युपायोऽत्यार्थ नैवमर्थः । सर्वमेत्युपसंहारः । राज्ञ इति । राज्ञः प्रियाय प्रेममाजनाय सुहृदे सौहार्दशालिने । प्रियसुहृदो नि- निर्वृतिरस्तेनोपाश्रयम् । तथा माधवस्यापे— सकलासमर्थनयमिषमिर्वंतम्ः ।

दुर्दर्शनेन घटतामियमप्यनेन
धूमग्रहेण विमला शशिनः कलेव ॥ ८ ॥

मालती—(स्वगतम् ।) हा ताद, तुमं वि मम णाम एव्वं त्ति जेदं भोगतिण्हाए ।

अवलोकिता—चिराइदं भअवदीए । णं भणामि अस्सत्थचित्तो महाभाओ माहवो त्ति ।

कामन्दकी—इदं गम्यते । वत्से, अनुजानीहि माम् ।

लवङ्गिका—(जनान्तिकम् ।) सहि मालदि, संपदं भअवदीए सआसादो तस्स महाणुहावस्स उग्गमं जाणीमो ।

---

१. हा तात, त्वमपि मम नामैवमिति जितं भोगतृष्णया ।
२. चिरायित भगवत्या । ननु भणाम्यस्वस्थचितो महाभागो माधव इति ।
३. सखि मालति, साम्प्रतं भगवत्याः सकाशात्तस्य महानुभावस्योद्गमं जानीमः ।

भजते य. स्वयं प्रीतिं प्रिय स परिकीर्तितः ॥ दु.खे विपदि संमोहे कार्यकालात्ययेऽपि च। हितान्वेषी च हितकृच सुहृत्सोऽभिधीयते ॥' इति । तेनातीव विस्रम्भस्थानत्वं सूचितं न केवलं मित्रमात्रम् । अपि तु सचिवाय स्वतुल्याय नन्दनायात्मजां कार्योद्धेतोर्दत्त्वामात्यो निर्वृतिमान्भवतु । सप्रधारणे लोट् । दुर्दर्शनादेवानर्थहेतुनानेन नन्दनेन सह धूमग्रहेण । धूमकेतुरपि दर्शनादेवानर्थं सूचयति । विमला चन्द्रकलेव । इयमपि घटतां नियतेर्दुर्लङ्घ्यत्वादिति भाव. । इदं च सप्रसारणं मालत्या उद्वेगातिशयजननेन स्वविधेयतानयनार्थम् ॥८॥ **मालती** । स्वगतम् । हा तात, त्वमपि मम नामैवमिति जितं भोगतृष्णया । त्वमप्यपत्यवत्सलो विवेकी च मम नाम नान्यदीयस्य जनस्य स्नेहैकालम्बनाया दुहितुरपि । एवं जीवितनिरपेक्ष । भोगतृष्णयेत्युक्ते केनान्येन भोगतृष्णा जेतव्या । तस्मात्तया जितम् । अकुण्ठितप्रसरत्वं प्राप्तमित्यर्थं । एव नन्दनस्य दुष्टताममात्यस्य च स्वकार्यैकपरतामुक्त्वानन्तरं माधवस्य कुलरूपवैदग्ध्यप्रकाशनेनानुकूल्यं विवक्षन्त्या कामन्दक्या अभिप्रायज्ञावलोकिता गमनकालनिवेदनव्याजेन प्रसङ्गं संपादयति ॥ **अवलोकिता** । चिरायितं भगवत्या चिरं विलम्ब कृत । ननु भणाम्यस्वस्थचित्तो महाभागो माधव इति । त्वरितं गन्तव्यमिति शेष. । **कामन्दकी** । इदं गम्यते । इदमिति गमनक्रियाविशेषणम् । प्रत्यक्षत्वकथनेन सन्निधानसूचनार्थमिदम् ॥ **लवङ्गिका** । जनान्तिकलक्षणं तूक्तम् । उभयोरभिप्रायज्ञा लवङ्गिका कामन्दक्या विवक्षां मालत्या शुश्रूषां ज्ञात्वा शनैर्मालत्या. कर्णे वदतीत्यर्थः । सखि मालति, सांप्रतं भगवत्या सकाशात्तस्य महानुभावस्योद्गममुत्प-

मालती—(जनान्तिकम्।) अत्थि मे कोदूहलम्।

लवङ्गिका—(प्रकाशम्।) को एसो माहवो णाम, जस्सि भअ-वदी एव्वं सिणेहगुरुअं अणुराअं धारेदि।

कामन्दकी—अप्रस्ताविनी महत्येषा कथा।

लवङ्गिका—तह वि आअण्णिदुं भअवदी पसादं करेदु।

कामन्दकी—श्रूयताम्। अस्ति विदर्भराजस्यामात्यः समग्रगुणसम्पत्प्राप्तकाष्ठानां चूडामणिर्देवरातो नाम। यमशेषभुवनमहनीयमहिमानमात्मनः सतीर्थ्योऽपि चैष ते जानाति योऽसौ माधवस्येति। अपि च।

व्यतिकरितदिगन्ताः श्वेतमानैर्यशोभिः
सुकृतविलसितानां स्थानमूर्जस्वलानाम्।
अगणितमहिमानः केतनं मङ्गलानां
क्वचिदिव भुवनेऽस्मिंस्तादृशाः संभवन्ति॥ ९॥

---

१ अस्ति मे कौतूहलम्।
२ क एष माधवो नाम, यस्मिन्भगवत्येवं स्नेहगुरुकमनुरागं धारयति।
३. तथाप्याकर्णयितुं भगवती प्रसादं करोतु।

विस्तारं कुर्व निशृणुमिति भावः पाठौ ॥ मालती। जनान्तिकमेव। अस्ति मे कौतूहलम्। अस्मिन्नर्थे तदुत्कण्ठायाः ॥ लवङ्गिका। प्रकाशम्। क एष माधवो नाम यस्मिन्भगवत्येवं स्नेहगुरुकमनुरागं धारयति ॥ कामन्दकी। अप्रस्ताविनी अप्रस्तावनाप्रयुक्ता। महती अनुरागसम्बन्धाद्याश्लिष्टा। दीर्घं मया वक्तव्यम्। अविस्तरणीयमपरप्रस्तावप्रयुक्तत्वात् विस्तरता। [illegible] ॥ लवङ्गिका। तथाप्याकर्णयितुं भगवती प्रसादं करोतु ॥ कामन्दकी—श्रूयतामिति। समग्रस्य कृत्स्नस्य गुणसम्पत्प्राप्तकाष्ठस्य [illegible] चूडामणिभूतम्। [illegible]। सतीर्थ्यं सहाध्यायिनम्। 'सतीर्थ्यास्त्वेकगुरवः' इत्यमरः। व्यतिकरितेति। श्वेतमानैः [illegible] यशोभिर्व्यतिकरिता व्याप्ता दिगन्ता येषां ते। व्यतिकरो मिश्रीभावः [illegible]। चूडाभूतानामिति पाठः। सुकृतविलसितानां [illegible]। 'सुकृतविलसितानाम्' इति पाठे [illegible]। अगणितमहिमानो [illegible] केतनं निवासः [illegible]। [illegible] संभवन्ति। [illegible] व्यतिकरितेति। [illegible]। केतनं [illegible]। [illegible] इति भावः। अत एव [illegible]

मालती—(सहर्षम् ।) [1]सहि, तं क्खु भअवदीए गहीदणामहेअं सव्वहा तादो सुमरेदि ।

लवङ्गिका—[2]सहि, समं किल भअवदीए गुरुसआसादो विज्जाहिगमो किदो त्ति तक्कालवेदिणो मन्तअन्ति ।

कामन्दकी—

तत उदयगिरेरिवैक एष
स्फुरितगुणद्युतिसुन्दरः कलावान् ।
इह जगति महोत्सवस्य हेतु-
र्नयनवतामुदियाय बालचन्द्रः ॥ १० ॥

लवङ्गिका—(अपवार्य ।) [3]अवि णाम माहवो हवे ।

कामन्दकी—

असौ विद्याशाली शिशुरपि विनिर्गत्य भवना-
दिहायातः संप्रत्यविकलशरच्चन्द्रवदनः ।

---

१. सखि, तं खलु भगवत्या गृहीतनामधेयं सर्वथा तातः स्मरति ।

२ सखि, समं किल भगवत्या गुरुसकाशाद्विद्याधिगमः कृत इति तत्कालवेदिनो मन्त्रयन्ते ।

३. अपि नाम माधवो भवेत् ।

लतीविपन्निस्तारे कृतनिबन्धनो भविता । शूरानुरागिण्यो हि युवतयो भवन्तीत्यपि दर्शितं भवतीति व्याख्यानान्तरम् ॥ ९ ॥ **मालती** । सखि, तं खलु भगवत्या गृहीतनामधेयं सर्वथा तात स्मरति । स्वयं देवरातनामाग्रहणे मालत्या भाविश्वशुरत्वव्यवसायो बीजम् ॥ **लवङ्गिका** । समं किल तयोर्भगवत्या गुरुसकाशाद्विद्याधिगम कृत इति तत्कालवेदिनो मन्त्रयन्ते ॥ **कामन्दकी—तत इत्यादि** । ततोऽस्माद्देवराताद्उदयगिरेरिवैक एष । पित्रोरेकपुत्रतयातीव प्रेमपदत्वमुक्तम् । स्फुरिता प्रकाशा गुणा गाम्भीर्यादय एव द्युतयस्ताभि सुन्दर । कलावांस्तु षष्टिकलामिश्र । इह जगति नयनवतां चक्षुष्मन्मात्रस्य सर्वस्यापि प्राणिजातस्य महोत्सवस्य हेतुराह्लादकारी । लावण्यसंपदनेनोक्ता । बालश्चन्द्र इव बालचन्द्र । प्रथमयौवनमनेनोक्तम् । उदियायोद्भूत. । श्लेषोपमागर्भो रूपकालंकार. ॥ १० ॥ **लवङ्गिका** । अपि नाम माधवो भवेत् । यत्र तवानुराग : स एव माधव एवंगुणविशिष्ट संभाव्यत इत्यर्थ ॥ **कामन्दकी—असाविति** । असौ देवरातनन्दनो विद्याभिः शालत इति विद्याशाली शिशु सन्नपि भवनाद्विनिर्गत्य सप्रतीक्षायातः संपूर्णशरच्चन्द्रवदनः । यस्यावलोकनप्रदेशे । यत्र स्थित्वा सोऽवलोक्यते तत्रेत्यर्थ. । नारीणां पौरयोषितामु-

यदालोकस्थाने भवति पुरमुन्मादतरलैः
कटाक्षैर्नारीणां कुवलयितवातायनमिव ॥ ११ ॥

तदत्र च मत्सुहृदा मकरन्देन सह विद्यामान्वीक्षिकीमधीते । स एष माधवो नाम ।

मालती—(सानन्दं सनाभिलाषम् ।) सहि लवङ्गिए, सुदं महाणुभावप्पसूदो महाभाओ त्ति ।

लवङ्गिका—(सनाभिलाषम् ।) सहि, कुदो वा महोअहिं वज्जिअ पारिजादस्स उग्गमो ।

कामन्दकी—अहो कालातिपातः । संप्रति हि

क्षितिपभवनकक्षच्छेदसुभगा
गृहपोतस्थानां विहगमिथुनानां प्रथमतः ।

१ सखि लवङ्गिके, श्रुतं महानुभावप्रसूतो महाभाग इति ।
२ सखि, कुतो वा महोदधिं वर्जयित्वा पारिजातस्योद्गमः ।

न्मादतरलैरुत्कण्ठाप्रसरैश्चञ्चलैः कटाक्षैः पुरमिदं कुवलयितवातायनं पंक्तीकृत कुवलयपाशमिव भवति । पूर्णचन्द्रदर्शनेन कुवलयोल्लासो हि युक्तः । यच्छब्दस्य तच्छब्देनाकाङ्क्षायां तथाविधमपवर्गे भवतीत्यहो ते सौभाग्यमिति भावः ॥ ११ ॥ तदत्रेति । अस्मिन्नगरे एव विद्याभ्यासव्याजेनेहागमनं वर्तत इति भावः । स इति । य एव कथितो वैदर्भस्य सुतः स एष माधव इत्यक्षि निर्दिष्ट इत्यर्थः ॥ मालती । सखि लवङ्गिके श्रुतं महानुभावप्रसूतो माधव इति ॥ लवङ्गिका । सखि कुतो वा महोदधिं वर्जयित्वा पारिजातस्योद्गमः । पारिजातसदृशत्वप्रतिपादनेन महोदधिसमानकुलोत्पत्तिरुक्तेति । न तु समुद्रजत्वमात्रं विवक्षितम् । तदनेन 'विदर्भेषु । कुवलयित' इत्यादिना स एष माधवो नाम' इत्यन्तेन संदर्भेण प्रसक्तिप्रसङ्गतया नायकस्य सूचनम्, तद्गुणकीर्तनम्, पितुः सम्बन्धपर तयापसरणेऽपरिहार्यम्, तत्प्रकाशनयोग्यं निवेदनमुखेन सूचनम्, तत्सर्वविधानेन माधवसमागमोपायनिवेदनम्, तद्गुणश्रवणेन तदनुरागपरवशीकरणं चेत्येतावदने- कार्थस्य कामन्दक्या तटस्थयैव संविधानचातुर्येण कृतत्वात्पताकास्थानमिदम् । यथा- ऽऽगन्तुकेन भावेन प्रस्तुतमभिव्यज्यते । यत्तूक्तं भावप्रकाशे पताकास्थान- कं तु तत् ॥ अर्थोपक्षेपके यत्र कस्मैचिदर्थे प्रस्तुतः । अन्यापदेशमात्रेण पता- कास्थानकं तु तत् ॥' इति । अत एव कामन्दकी वक्ष्यति— अपयोजितं साधु संप्रति मया तटस्थयैव माधवीं प्रति विप्रलम्भस्य कामुको भारः इति ॥ कामन्दकी । अहो कालातिपातः । मध्याह्नकालप्राप्त्या तत्कालक्षणमपि न विलम्बित इत्यर्थः । कालातिपातमेवाह—संप्रति हि । क्षितिपेति । विहगमिथुनानां

दधानः सौधानामलघुषु निकुञ्जेषु घनता-
मसौ संध्याशङ्खध्वनिरनिभृतः खे विचरति ॥ १२ ॥

वत्से, सुखं स्थीयताम् । (इत्युत्तिष्ठति ।)

मालती—(अपवार्य ।) कहं उवहारीकिदह्मि राइणो तादेण । राआराहणं क्खु तादस्स गुरुअं, ण उण मालदी । (सास्रम् ।) हा ताद, तुमं वि मह णाम एव्वं ति सव्वहा जिदं भोअतिण्हाए । (सानन्दम् ।) कहं महाउलप्पसूदो सो महाभाओ । सुट्ठु भणिदं पिअसहीए कुदो वा महोअहिं वज्जिअ पारिजादस्स उग्गमो त्ति । अवि णाम तं उणो वि पेक्खिस्सं ।

लवङ्गिका—अवलोइदे, इदो एदिणा सजवणेण ओदरह्म ।

कामन्दकी—(अपवार्य ।) अवलोकिते, साधु संप्रति मया तटस्थयैव मालतीं प्रति निसृष्टार्थदूत्यस्य लघूकृतो भारः । कुतः

---

१. कथमुपहारीकृतास्मि राज्ञस्तातेन । राजाराधनं खलु तातस्य गुरुकम्, न पुनर्मालती । हा तात, त्वमपि मम नामैवमिति सर्वथा जित भोगतृष्णया । कथं महाकुलप्रसूतः स महाभागः । सुष्ठु भणितं प्रियसख्या कुतो वा महोदधिं वर्जयित्वा पारिजातस्योद्गम इति । अपि नाम तं पुनरपि प्रेक्षिष्ये ।

२. अवलोकिते, इत एतेन संजवनेनावतरावः ।

चक्रवाकद्वन्द्वानां मदनकलहच्छेदेन मन्मथसगरपर्यवसानेन सुभगा श्रान्त्यतिशयविनोदकतया मनोहरा निद्रामुद्रा स्वापावस्था प्रथमत प्रमुख एव क्षिपन्नपसारयन् । सध्याशङ्खध्वनिना हि कोकद्वन्द्वानां निशासंनिधानप्रतीतेर्भाविविरहदु सहत्वानुसधानादुत्पन्नवेपथूनामिति विशेषणम् । तथा गुरुतरेषु हर्म्यमध्यदेशेषु प्रतिध्वानेन घनतां बहुलतां दधानोऽसौ राज्ञां भवनेषु संध्यासमयनिवेदनार्थं क्रियमाण शङ्खध्वनिरनिभृतोऽमन्द· खे विचरति । प्रसरतीत्यर्थ ॥ १२ ॥ **मालती** । अपवार्य वलितग्रीव परावृत्य । महाकुलप्रसूत स महाभाग· । तन्महाकुलीनत्वे सानन्दत्वेन सर्वथा स एव मे पतिर्नान्य इत्यध्यवसाय सूचित । सुष्ठु भणितं प्रियसख्या कुतो वा महोदधिं वर्जयित्वा पारिजातस्योद्गम इति । अपि नाम तं पुनरपि प्रेक्षिष्ये । इत· परमेकवारं तद्दर्शनं वा लभ्यते चेत्तावतापि कृतार्थाहमित्युत्कण्ठातिशयो दर्शित ॥ **लवङ्गिका** । इत एतेन संजवनेनावतराव· । सजवनं चतु शालम् । 'सजवनं त्विदम् । चतु शालम्' इत्यमर । **कामन्दकी** । अपवार्य । 'निसृष्टार्थदूतीकल्पस्त्वम्प्रयितव्य ' इति यदुक्त प्राक्, तदिदानीं निर्व्यूढमित्यवलोकितया सहापवार्योहेत्यर्थ । लघूकृतो भूयान्कर्तव्यांश साधित । इतः

वरेऽन्यस्मिन्द्वेषः पितरि विचिकित्सा च वनिता
पुरावृत्तोद्गारैरपि च कथिता कार्यपदवी ।
स्तुतं माहाभाग्यं यदभिजनतो यच्च गुणतः
प्रसङ्गात्सस्नेहेयम सद्य विधेयः परिचयः ॥ ११ ॥

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

इति महाकविश्रीभवभूतिविरचिते मालतीमाधवे द्वितीयोऽङ्कः ।

परमस्नेहेनापरिचितमिन्द्रियार्थैः । [illegible] कर्तव्यार्थं च विशेषतो निरूपयति—वर इति । अन्यस्मिन्वरे नन्दने द्वेषः । पितरि विचिकित्सासमर्थपिशुनं हेतुत्वं च वनिते पुरावृत्तसंदर्भं [illegible] निश्चयमेव [illegible] रयोऽन्यथापितृणां च [illegible] आत्मपितेव पुत्राय [illegible] प्रतिपत्तव्येति पूर्वसूत्रानुसन्धते । [illegible] कार्यपदवी कर्तव्यसरणिः कथिता । यत सूत्रम्—'बालास्त्वा अपि समानवयसीयाः कन्याः [illegible] भर्तारं प्राप्य मोदन्ते च बालाकाः प्रवर्तीत' इति । तथा [illegible] माधवस्याभिजनस्य [illegible] माहाभाग्यं माहाभाग्यवत्त्वं गुणतश्च [illegible] कन्याहारत्वं [illegible] एव अन्यथा [illegible] । स्तुतम् । यदपि सूत्र तस्याः '[illegible]' इति । एवं [illegible] रक्षितव्या । एवं सर्वे परिचयो [illegible] विवेकः [illegible] अपि [illegible] कथं नाम [illegible] भवति । यथा—'कर्मं [illegible]' इति ॥ ११ ॥

[illegible] ।
[illegible] भवभूतिकवेर्गिरः ॥

इति श्रीमत्प्रारब्धराजकुलतिलकपर्वतनाथपादपङ्कजसनत्कुमारनिपुणरिसूरिविरचितायां मालतीमाधवभावप्रदीपिकायां द्वितीयाङ्कविवरणम् ॥

तृतीयोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशति बुद्धरक्षिता ।)

बुद्धरक्षिता—(परिक्रम्य आकाशे ।) [1]अवलोइदे, अवि जाणासि कहिं भअवदी ।

अवलोकिता—(प्रविश्य ।) [2]बुद्धरक्खिदे, किं पमुद्धासि । जो कोवि कालो भअवदीए पिण्डपारणवेलं विसज्जिअ मालदीं अणुवट्टमाणाए ।

बुद्धरक्षिता—[3]हुं । तुमं उण कहिं पत्थिदासि ।

अवलोकिता—[4]अहं क्खु भअवदीए माहवसआसं अणुप्पेसिदा । संदिट्ठं अ तस्स संकरउरसबन्धि कुसुमाअरुज्जाणं गदुअ कुञ्जणिउञ्जपेन्तरत्तासोअगहणे चिट्ठेत्ति । गदो अ तत्थ माहवो ।

---

१. अवलोकिते, अपि जानासि क्व भगवती ।

२. बुद्धरक्षिते किं प्रमुग्धासि । यः कोऽपि कालो भगवत्याः पिण्डपारणवेला विसृज्य मालतीमनुवर्तमानायाः ।

३. हुं, त्वं पुनः क्व प्रस्थितासि ।

४. अहं खलु भगवत्या माधवसकाशमनुप्रेषिता । संदिष्टं च तस्य शंकरपुरसंबन्धि कुसुमाकरोद्यानं गत्वा कुञ्जनिकुञ्जपर्यन्तरक्ताशोकगहने तिष्ठेति । गतश्च तत्र माधवः ।

अनङ्गशासनवधूमनङ्गोज्जीवनौषधीम् ।
अभङ्गुरकृपारज्यदपाङ्गामाश्रये शिवाम् ॥

कविरिदानीमङ्कान्तरमारभमाणस्तदर्थसूचनार्थं प्रवेशकं प्रस्तौति—**तत इत्यादिना** । असंनिहितामप्यवलोकितामाकाशभाषितेन संबोधयन्ती बुद्धरक्षिता वदति । आकाशभाषितं यथा—'अप्रविष्टे' सहालापो भवेदाकाशभाषितम्' इति । अवलोकिते, अपि जानासि क्व भगवती । वर्तत इति शेष ॥ **अवलोकिता** । बुद्धरक्षिते, किं प्रमुग्धासि मोहं प्राप्तवत्यसि । 'विस्मृतासि' इति पाठे कर्तरि निष्ठा । विस्मृतवतीत्यर्थः । यः कोऽपि कालो भगवत्याः पिण्डपारणवेला विसृज्य मालतीमनुवर्तमानाया । भैक्ष्याभ्यवहारकालमप्युल्लङ्घ्य मालत्यनुवर्तनार्थं गताया भगवत्या महान्कालो जात इत्यर्थः ॥ **बुद्धरक्षिता** । हुमिति स्मरणे । त्वं पुनः क्व प्रस्थितासि ॥ **अवलोकिता** । अहं खलु भगवत्या माधवसकाशमनुप्रेषिता । संदिष्टं च तस्य शंकरपुरसंबन्धि कुसुमाकरोद्यानं कामोद्यानं गत्वा कुञ्जनिकुञ्जपर्यन्तरक्ताशोकगहने तिष्ठेति । कुञ्जं मालाकुसुमम् ।

बुद्धरक्खिदा—अवलोइदे, किं त्ति माहवो एत्थ अणुप्पेसिदो।

अवलोइदा—अज्ज किण्णचउद्दसि त्ति भअवदीए समं मालदी संकरघरं गमिस्सदि। तदो एव्वं किल सोहग्गं वड्ढइ त्ति देवआराहणणिमित्तं सहत्थकुसुमावचअं उद्दिसिअ अप्पडिवादुदीअं मालदिं तं एव्व कुसुमाअरुज्जाणं आणइस्सदि। तदो अण्णोण्णदंसणं हविस्सदि त्ति। तुमं उण कहिं पत्थिदा सि।

बुद्धरक्खिदा—अहं क्खु संकरघरं एव्व पत्थिदाए पिअसहीए मअअन्तिआए आमन्तिदा। अदो भअवदीए पादवन्दणं कदुअ तहिं एव्व गच्छामि।

अवलोइदा—तुमं क्खु भअवदीए अहिणवपओअमे णिउणा तत्थ को वुत्तन्तो।

बुद्धरक्खिदा—एदं क्खु भअवदीए समादेसेण तासु तासु विस्स

---

१ अवलोकिते, किमिति माधवोऽत्रानुप्रेषितः।

२ अद्य कृष्णचतुर्दशीति भगवत्या समं मालती शंकरगृहं गमिष्यति। तत एवं किल सौभाग्यं वर्धत इति देवताराधननिमित्तं सहस्तकुसुमावचय मुद्दिश्य अप्रतिपद्द्वितीयां मालतीं तदेव कुसुमाकरोद्यानमानेष्यति। ततो ऽन्योन्यदर्शनं भविष्यतीति। त्वं पुनः क प्रस्थितासि।

३ अहं खलु शंकरगृहमेव प्रस्थितया प्रियसख्या मदयन्तिकया आमन्त्रिता। अतो भगवत्याः पादवन्दनं कृत्वा तत्रैव गच्छामि।

४ त्वं खलु भगवत्या अभिनवप्रयोगे निपुणा तत्र को वृत्तान्तः।

५ मया खलु भगवत्याः समादेशेन तासु तासु विस्रम्भकथालीलास्वस्य-

मत्र वत्र माधवः। बुद्धरक्षिता। अवलोकिते किमिति माधवोऽत्रानुप्रे षितः। अवलोकिता। अद्य कृष्णचतुर्दशीति भगवत्या समं मालती शंकरगृहं गमिष्यति। तत एवं किल सौभाग्यं वर्धेत इति देवताराधननिमित्तं सहस्तकु सुमावचयमुद्दिश्य अद्वितीयां मालतीं तदेव कुसुमाकरोद्यानमानेष्यति। माधवमेवेति शेषः। ततोऽन्योन्यदर्शनं भविष्यतीति। त्वं पुनः क प्रस्थितासि। बुद्धरक्षिता। अहं खलु शंकरगृहमेव प्रस्थितया प्रियसख्या मदयन्तिकया मन्त्रिताहम्। अतो भगवत्याः पादवन्दनं कृत्वा तत्रैव गच्छामि॥ अवलो किता। त्वं खलु भगवत्या अभिनवप्रयोगे [illegible] नि- पुणा तत्र को वृत्तान्तः। वर्तत इति शेषः। बुद्धरक्षिता। मया खलु भगवत्याः समादेशेन तासु तासु विस्रम्भकथालीलास्वस्य इति मकरन्दस्योपरि प्रियसख्या

म्भकहासु ईरिसो तादिसो त्ति मअरन्दस्स उवरि पिअसहीए मद्अन्तिआए परोक्खाणुराओ तहा दूरं आरोविदो जहा मे मणोरहो अवि णाम तं पेक्खामि त्ति ।

अवलोकिता—साहु बुद्धरक्खिदे, साहु । एहि गच्छम्ह ।

(इति निष्क्रान्ते ।)

प्रवेशकः ।

(प्रविश्य ।)

कामन्दकी—

तथा विनयनम्रापि मया मालत्युपायतः ।
नीता कतिपयाहोभिः सखीविस्रम्भसेव्यताम् ॥ १ ॥

संप्रति हि

व्रजति विरहे वैचित्र्यं नः प्रसीदति संनिधौ
रहसि रमते प्रीत्या वाचं ददात्यनुवर्तते ।

दृश इति मकरन्दस्योपरि प्रियसख्या मदयन्तिकायाः परोक्षानुरागस्तथा दूरमारोपितो यथैवमस्या मनोरथोऽपि नाम तं पश्यामीति ।

१. साधु बुद्धरक्षिते साधु । एहि गच्छावः ।

मदयन्तिकायाः परोक्षनुरागस्तथा दूरमारोपितो यथैवमस्या मनोरथोऽपि नाम तं पश्यामीति ॥ **अवलोकिता** । साधु बुद्धरक्षिते, साधु । एहि गच्छावः । इति निष्क्रान्ते ॥ प्रवेशकः ॥ अथावलोकितासूचितप्रवेशा प्रविशति कामन्दकी । **कामन्दकी—तथेति** । तथा तेन प्रकारेण गुरुजनोचितभक्तिश्रद्धयोपलक्षितेन विनयेन कुलकन्याजनोचितस्वभावेन नम्रा प्रह्वापि मालती मयोपायतः । सतततरसमीपावस्थानम्, विदग्धभङ्ग्या कुन्तलविरचनम्, स्तनमुकुलगण्डफलकेषु चित्रपत्रलेखनम्, सहाक्षक्रीडानर्मोलापैर्विनोदनम्, अपूर्ववस्तूपहरणमित्येवमादिबहुप्रकारेणोपायेन कतिपयैरल्पैरेवाहोभि सखीषु लवङ्गिकादिषु यो विस्रम्भः साध्वसलज्जाशङ्कापरित्यागेन स्वमनोगतसर्वस्वनिवेदनं मद्वचस्य जीवितव्यमस्याप्यङ्गीकरणं क्षणमपि मद्विरहासहिष्णुत्वमित्यादिरूपस्नेहोत्कर्षस्तेन सेव्यतामनुरञ्जनीयताम् । तत्र भजनमनुरञ्जनरूपमेव नीता । प्रापितेत्यर्थ ॥ १ ॥ विस्रम्भमेव दर्शयति—**व्रजतीति** । नोऽस्माकं विरहे वैचित्र्यं चित्तवैकल्यम्, मन खेदमिति यावत् । व्रजति गच्छति । संनिधौ पुन. प्रसीदिति निर्वृतान्त.करणा भवति । रहस्येकान्ते रमते चिरकालं सखीभ्योऽपि यन्न कथितं तादृशनर्मरहस्यनिवेदनैः क्रीडति । प्रीत्या वाचं ददाति प्रियमेव सर्वदा भाषते, न तु कदाचिदप्यन्यथा ।

गमनसमये कण्ठे लग्ना निरुध्य निरुध्य मां
सपदि शपथैः प्रत्यावृत्तिं प्रणम्य च याचते ॥ २ ॥

इदं च तत्र साधीयः प्रत्याख्याननिबन्धनम् ।

शाकुन्तलादीनितिहासवादा-
न्प्रस्तावितामन्यपरैर्वचोभिः ।
श्रुत्वा मदुत्सङ्गनिवेशिताङ्गी
चिराय चिन्तास्तिमितत्वमेति ॥ ३ ॥

तदद्य माधवसमागमवृत्तान्तमुपक्रमिष्यामः । (नेपथ्याभिमुखमवलोक्य ।) वत्से, इत इतः ।

(ततः प्रविशति मालती लवङ्गिका च ।)

मालती—(सखेदम् ।) कहं उवहारीकिदम्हि रण्णो तादेण । राआराहणं क्खु तादस्स गुरुअं, ण उण मालदी । (सास्रम् ।) हा

१ कथमुपहारीकृतास्मि राज्ञस्तातेन । राजाराधनं खलु तातस्य गुरुकम्,

देयं ददाति इति पाठे देयं कर्पूरादिकं प्रीतिदानं ददातीत्यर्थः । तथाऽ-
वर्तत माधवस्नेहेनात्मानुत्थापनप्रवृत्ताभिलाषेऽपि चरति । तथा कामन्दकीसम्पर्कं
प्रति गमनावसरे मदीयकण्ठलग्नीभूतकण्ठसक्तबाहुपाशा मां बहुशो निरुध्य
सर्वथा गन्तव्यमिति मया निर्बन्ध्यमाना सपदि प्रत्यावृत्तिं तदैव च मद्गृहे
पुनरागमनं शपथैरिहागमिष्यसि यदि मां न्यसि तर्हि गुरवे त्वदुस्तेन मारि
तपस्वि ममात्मप्रमाणमात्मपरितप्तसखीसम्पत्तिमिरपैर्वचनैर्निमित्तैः प्रणम्य
वचनैः प्रणम्य याचते । प्रार्थयत इत्यर्थः ॥ २ ॥ इदं चेति तत्र
मार्गे च साधीयो दृढतरं प्रत्याख्यानाः सर्वथा मदुत्सङ्गे शरीरमनेनात्मा
निबन्धनं निमित्तम् । किं तदित्यत आह—शाकुन्तलादीनिति । अन्य-
परैरन्यः कार्यान्तरविषयैः वचः परवाक्यैर्गोचरो येषां तैर्दुष्यन्तोऽप्यत्येवेन प्र-
स्तावमात्रमागतैरपत्य सोपदेशाय प्रस्तावितैर्वचोभिः प्रस्ताविताः यत्नेनेदेव
वा प्रसीदतीत्येव प्रस्तावितान्प्रस्तावादन्यप्रसङ्गाविहितातपरान्श्रुत्वा मदुत्स-
ङ्गनिवेशिताङ्गी यत्नेनेदमिनिवेशितात्मा अवतरन्ती यदन्तः परिशीलितं या मलेनेव
तमिसारमार्गं निवेद्यमानीय मदनमिभिपातितशरीरा चिरकालं चिन्तया कथं मया
शकुन्तलादिवत्सर्वम्यं को नामानुपाय इति विचारेण स्तिमितत्वं निश्चलतामेति
प्राप्नोति । एतेनास्याधीनः प्रत्याख्याननिबन्धनमित्यर्थः । स एव श्लोकद्वयार्थो रति
रहस्ये पद्मिनीमुख्यादिकाव्यवर्णनप्रसङ्गे कथितः । यथा—'एवं प्रगुणमाने
मधुवितरणयेन भावाः । मुग्धा नवीति सखितमन्विच्छ रूपोपनिषदीति ॥
पृच्छति मोक्षवचने चाक्यार्थं विचति रहसि वा मिलति । निश्चयति सम्यगति
च सखितमसे रहति किञ्चित् ॥ कान्तीयेष्वपि पुरतिति वदति तदा काम-
चारिणी भवति ॥' इत्यादि ॥ ३ ॥ तदिति । माधवस्य कथनेन रूपोपदमुपरितनं

ाद, तुमं वि मह णाम एव्वं ति सव्वहा जिदं भोअतिण्हाए। (सान-दम्।) कहं महाउलप्पसूदो सो महाभाओ। सुट्ठु भणिदं पिअस-हीए कुदो वा महोअहिं वज्जिअ पारिजादस्स उग्गमो त्ति। अवि णाम तं उणो वि पेक्खिस्सं।

लवङ्गिका—सहि, एसो क्खु महुरमहुरसाद्दमञ्जरिकवल-णकेलिकलकोइलउलकोलाहलाउलिदसहआरसिहरुड्डीणचडुलचञ्चरी-अणिअरवइअरुद्दलिददलकरालचम्पआहिवासमणोहरो मरालजहणप-रिणाहुव्वहणमन्थरोरुभरविसंठुलक्खलिदचलणसंचलणोवणीदसेअसी-अरसुहाबिन्दुज्जलमुद्धमुहचन्दचन्दणाअमाणसीअलफंसो तुमं परिस्स-अदि कुसुमाअरुज्जाणमारुदो। ता पिअसहि, इदो परिक्कमावो।

(परिक्रम्य प्रविशतः।)

न पुनर्मालती। हा तात, त्वमपि मम नामैवमिति सर्वथा जितं भोगतृष्णया। कथं महाकुलप्रसूतः स महाभागः। सुष्ठु भणितं प्रियसख्या कुतो वा महोदधिं वर्जयित्वा पारिजातस्योद्गम इति। अपि नाम तं पुनरपि प्रेक्षिष्ये।

१. सखि, एष खलु मधुरमधुरसार्द्रमञ्जरीकवलनकेलिकलकोकिलकुलकोलाहलाकुलितसहकारशिखरोड्डीनचटुलचञ्चरीकनिकरव्यतिकरोद्दलितदलकरालचम्पकाधिवासमनोहरो मरालजघनपरिणाहोद्वहनमन्थरोरुभरविसंस्थुलस्खलितचरणसचरणोपनीतस्वेदशीकरसुधाविन्दूज्ज्वलमुग्धमुखचन्द्रचन्दनायमानशीतलस्पर्शस्त्वा परिष्वजति कुसुमाकरोद्यानमारुतः। तत्प्रियसखि, इतः परिक्रमावः।

कार्यजातमथोपक्रमिष्यामः॥ 'नेपथ्ये—' इत्यादि 'पुनः प्रेक्षिष्ये' इत्यन्तं गतार्थं॥ **लवङ्गिका**। सखि, एष खलु मधुरेण मधुरसेनार्द्राणां मूर्धं क्लिन्नाना मञ्जरीणां कवलनमेव केलिस्तया कलोऽत्यन्तमधुरो य कोकिलकुलकोलाहलस्तेनाकुलितात्सहकारशिखरादुत्रासेनोड्डीनाना चटुलानां चञ्चरीकनिकराणां व्यतिकरेण विमर्देनोद्दलितदलानामूर्ध्वं विकसितपत्राणां करालानां दन्तुराणाम्। 'करालो दन्तुरे तुङ्गे विशाले विकचेऽपि च' इति वचनात्। चम्पकानां चाम्पेयकुसुमानामधिवासेन मनोहरः। मरालस्य समवृत्तस्य। 'मरालं समवृत्तं स्यात्' इति वचनात्। जघनपरिणाहस्य नितम्बप्राग्भागविस्तारस्योद्वहनभारेण मन्थरं मन्दं तथोरुभरेण विसंस्थुलं विषमं स्खलितं यच्चरणसचरणं पादगमनं तेनोपनीतैः स्वेदशीकरैरेव सुधाबिन्दुभिरुज्ज्वलस्य मुग्धमुखचन्द्रस्य त्वदीयस्य चन्दनायमानः शीतलस्पर्शो यस्य स त्वां परिष्वजति कुसुमाकरोद्यानमारुतः। तदितः परिक्रमावः॥ 'गतश्च तत्र माधवः' इति सूचितो

(ततः प्रविशति माधवः ।)

माधवः—हन्त, परागता भगवती । इयं हि मम

आविर्भवन्ती प्रथमं प्रियायाः
सोच्छ्वासमन्तःकरणं करोति ।
निदाघसंतप्तशिखण्डियूनो
दृष्टेः पुरस्तादचिरप्रभेव ॥ ४ ॥

दिष्ट्या लवङ्गिकाद्वितीया मालत्यपि ।

आश्चर्यमुत्पलदृशो वदनामलेन्दु
सांनिध्यतो मम मुहुर्जडिमानमेत्य ।
जात्येन चन्द्रमणिनेव महीधरस्य
संधार्यते द्रवमयो मनसा विकारः ॥ ५ ॥

माधवः प्रविशति । माधवः । हन्तेति हर्षे । परागतामभिमुखमागता । परेत्यपसर्गोऽत्राभिमुख्यद्योतकः । आविर्भवन्तीति । प्रियायाः प्रथममाविर्भवन्त्यभिभवन्ती भगवती प्रियतमायाः पुनर्दर्शनसंभावनाप्रभावं ममान्तःकरणं निर्वापमनसुखकारणा सोच्छ्वासं सजीवं करोति । कथमिव निदाघसंतप्तमयूरस्य दृष्टेः पुरस्तादाविर्भवन्ती सौदामिनी इव सुखयन्ती । अचिरप्रभा विद्युद्विद्युदुपमा । तत्र माधवस्य मालतीदर्शनाभिलाषो द्वितीयाद्भवदमालतीदर्शनान्तरमाप्तमन्तनिक्षेपे प्राप्ते पुनर्दर्शनहेतुसंभावनाप्रकाशनादिन्दुः । यथा—'अथान्तरार्थनिक्षेपे निम्नुत्क्षेपोऽन्तरम्' इति । अत्र च तृतीयचतुर्थपादाभ्यां पुनरन्योन्यसंदर्शनारम्भप्रयोजनसंपादितैकमालिकयोपमितरूपकाभ्यां निर्दिश्य निम्नोन्मुखार्थे तत्सर्वथा संगमनाय ततः माधवस्येमापि यथा विवेत्' इति वस्यमानस्य बलस्य समन्वयादुपजातम् तदाख्यातम् । किंचित्कर्मेषमाधानादुपसारिभि' इत्यारभ्य 'यदि तद्विवयोऽनुरागस्तम्भः' इत्यन्तेन प्रसन्नधीभिः प्रियकाम्या माधवमालत्योर्मैत्र्यप्रकाशितमनर्थैव समवस्य तत उपरि कार्यान्तरावस्थानिबन्धनप्रधानान्तरभूतान्यामन्तरितप्रकाशनस्य च परस्परानुरागस्य बीजस्योपचयनस्यकरणोद्घाटनमिष्यमाणबीजायायप्रयमन्वितः प्रतिमुखसंधिर्निरूप्यते । तल्लक्षणं च—'लक्ष्यालक्ष्यतया बीजस्योद्घाटनं प्रतिमुखं भवेत् । बिन्दुः प्रयत्नानुगमादङ्गान्यस्य त्रयोदश ॥' इति ॥ ४ ॥ दिष्ट्या लवङ्गिकाद्वितीया मालत्यपि । आगच्छतीति शेषः । आश्चर्यमिति । इन्दीवराक्ष्या वदनमेवामलः शशाङ्कस्य इत्युक्तस्य संनिधानतः सांनिध्याद्धेतोर्मम मनसा तावाधिकपैमिविततया निरुद्धेनापि पर्वतसंबन्धिना जात्येन विशुद्धमणिप्रभवेण चन्द्रकान्तमणि मुहुर्जडिमानं जाड्यं 'जडिमा जडता जाड्यम्' इत्युक्तलक्षणं भाव अत्रभ्रान्तिरर्थं

संप्रति रमणीयतरा मालती।

ज्वलयति मनोभवाग्निं मदयति हृदयं कृतार्थयति चक्षुः।
परिमृदितचम्पकावलिविलासललितालसैरङ्गैः॥ ६॥

मालती—सहि, इमस्सिं कुञ्जणिउञ्जे कुसुमाइं अवचिणुह्म।

माधवः—

प्रथमप्रियावचनसंश्रवस्फुर-
त्पुलकेन संप्रति मयावलम्ब्यते।
घनराजिनूतनपयःसमुक्षण-
क्षणबद्धकुड्मलकदम्बडम्बरः॥ ७॥

लवङ्गिका—सहि, एवं करेह्म।

(पुष्पावचयं नाटयतः।)

माधवः—अपरिमेयाश्चर्यमाचार्यकं भगवत्याः।

---

१. सखि, अमुष्मिन्कुञ्जनिकुञ्जे कुसुमान्यवचिनुवः।
२. सखि, एवं कुर्वः।

चैत्य प्राप्य द्रवमयो विकारो द्रवीभाव सधार्यते। तदेतन्मनसो द्रवीभवनमाश्चर्य-मित्यर्थ। महीधरस्य चन्द्रमणिनेत्यनेन स्वस्य महीधरसाम्यप्रतीतेरचलवद्धीरस्यापि मम मनो द्रवीभवतीत्याश्चर्यहेतु॥ ५॥ **संप्रतीति**। पूर्वदृष्टावस्थापेक्षया विरहचिह्नाना स्फुटीभावात्तेषामात्मविषयत्वस्य निश्चितत्वाच्च मालत्यतीव रमणीया च वर्तत इत्यर्थ.। यत इत्यध्याहार्यम्। **ज्वलयतीति**। परिमृदिता म्लानिमुपगता या चम्पकावलिश्चाम्पेयकुसुममाला तस्या विलास इव विलासो विलसनं कान्तिप्रकर्षस्तेन ललितैराविलै। अभिव्याप्तैरिति यावत्। अलसै क्रियास्वनुन्मुखैरङ्गैर्मनोभवाग्निं ज्वलयति दीपयति। हृदय मदयति हर्षपरवश करोति। चक्षुः कृतार्थयति द्रष्टव्यावधिदर्शनेन सफल करोतीति मन्निमित्ततया निश्चितां विरहावस्थामनुभवन्तीयमानन्दमदनवेदनाभ्या ममान्त करणमाकुलयतीत्यर्थः। कारकदीपकालकार॥ ६॥ **मालती**। सखि, अमुष्मिन्कुञ्जनिकुञ्जे वामनतया स्वहस्तापचेयकुसुमे लतागुल्मे कुसुमान्यपचिनुव॥ **माधवः—प्रथमेति**। अश्रुतपूर्वप्रियावचनश्रवणेन स्फुरन्पुलको रोमोद्गमो यस्य तेन मया सप्रति मेघपङ्क्तिनवजलविन्दुससेचनेन य उत्पन्न क्षणो हर्षस्तेन बद्धानि कुड्मलानि येन तस्य कदम्बतरोर्डम्बरोऽवस्थाविशेषोऽवलम्ब्यते। अनुक्रियत इत्यर्थ। अत्र प्रतीयमानसभोगाभिलाषानुगुण्यात्तद्वचनश्रवणकौतुकेन च तदन्तोपसर्पणादिचेष्टाया गम्यमानत्वाद्विलासो नाम प्रतिमुखसधेरङ्गम्। यथा—'समीहा रतिभोगार्थ विलास परिकीर्तित' इति॥ ७॥ **लवङ्गिका**। सखि, एवं कुर्व॥ **माधवः**।

मालती—सहि, तेण हदो वि जम्मन्तरम्मि अवधिणुअ ।

कामन्दकी—(मालतीं परिष्वज्य ।) अयि, विरम विरम । निःसहा जातासि ।

स्खलयति वचनं ते संश्रयत्यङ्गमङ्गं
जनयति मुखचन्द्रोद्भासिनः स्वेदबिन्दून् ।

१ सखि तेनैतोऽप्यपरिखिन्नवपिनुषा ।

अपरिमेयाप्यपरिच्छेद्यमानापीति तव तदाचर्यं कामतपोपयोगवेदनं मनसाः । यस्मात् तारिदानीमिति कामिनी कुसुमायुधपञ्चप्रसरसंभ्रमाच्छन्नता एवं विभाव्यमानसंबोधवशोऽन्यसेवाकामिनी प्रियतमा योऽयमन्तर्हित एव निःसहव समेत्यमयमठघरस्मि नियम एव मन्तामीलयो । अनेन पूर्वं तस्याः प्रागस्तरितदर्शनायाः मालत्याः पुनरनुस्मरणात्परितापो मामावृतवम् । यथा—'परितापेन दीपस्य तावदनुवर्तनम्' इति ॥ मालती । सखि, तेनैतोऽप्यपरिखिन्नवपिनुषा । अन्यस्मिन्नवसरे तत्र कामन्दकी प्रकाशमप्रियतमायामयमीर्ष मालतीमनुनयेनैव तयोऽन्यम विषमिवन्तीं तां निरुध्य तत्रैव स्वापमिवाह—कामन्दकी—अयीति । निःसहा पर्याप्ताचमर्या जाता । कुत इत्यत आह—स्खलय तीति । हे सुभ्रु । सुप्रसन्नसंबोधनादस्येव मदीयोऽभीप्सितेनापि अन्यार्थसंयोगेनाः' इति कुमाराप्रसासामपि 'निमानवा सुभ्रु कुतः पितुर्गृहे' इत्यादि महाकविप्रयोगदर्शनात्साधुत्वं सुभ्रुशब्दस्य ज्ञेयम् । खेदः पुष्पायमानवचितभ्रमः । 'मनःशरीरयोः खेदः क्लिश्यतिश्रवणः श्रमः' इति वचनात् । सखि मामालोकनेन मानसमनीषेव मन्नामिलषमाणा कामिन्या जनलोकनेन सर्वथा सर्वथापि प्रकारेण तुल्यं यथा स्यात्तथा विलसति । मानसकामलोकनमत्वा वेदनामपाके अत्र प्रकाशस्यापि इत्यन्त इति अर्थपर्यालोचितः । अत च अन्यान्यवितदाममर्तृत्वात्के अस्मेव अनुरोधनेन तुल्यमेव ... न खलु वर्तत इत्यपि प्रतीतिः । किंच मामकर्तृकानयोगमयमनिता पर्वतेऽप्युमाभावा न अममभावाः तेन निर्मोकमर्थ ... अपि ते तत्कृतसर्वसर्वमात्रेण ... संपर्कमात्रेणैवमिवो विकार इत्यतो ते ... प्रतिपाद्य मालत्या ... । एतमिमं रतिमयसदृशरचितान्युपायेन मयैव पुनर्वचनामेतमयोपरतो नीता न तु मयलेति कथयितां प्रति धर्मे । तदाये समार्थमिमयापीता । ... तदर्थं वाचनं प्रकाशरस तु ज्येन तथा निर्मोकमभावास्याम संमिश्रितमभावाभावा अन्यीते विकार इमते वे पुनस्तिवमहत्यावर्षपदार्थभावमिति तथैव अतिमात्रत इति पदुना मामालोकनं नहितुं प्रतिबोध प्रतिपदं च तत्परत्वेऽपि विकारमभावत्वाभिसंपेधितम् । एवं तुल्यत्वसपेक्षायां अमभिदधयतो कार्यत्वामाह—ते वचन स्खलयति मदूर्दं

मुकुलयति च नेत्रे सर्वथा सुभ्रु खेदे-
स्त्वयि विलसति तुल्यं वल्लभालोकनेन ॥ ८ ॥

(मालती लज्जां नाटयति ।)

लवङ्गिका—सोहणं भअवदीए आणत्तं ।

माधवः—हृदयंगमः परिहासः ।

कामन्दकी—तदास्यताम् । किंचिदाख्येयमाख्यातुकामास्मि ।

(सर्वा उपविशन्ति ।)

कामन्दकी—(मालत्याश्चुबुकमुन्नमय्य ।) शृणु चित्रमिदं सुभगे ।

---

१. शोभनं भगवत्याज्ञप्तम् ।

करोति । श्रमादपि स्खलितवाग्भवति । प्रियतमदर्शनादपि गद्गदाख्य सात्त्विकभावो भवति । यथा–'मदप्रमोदव्रीडादेर्वाक्स्तम्भो गद्गदं विदुः' इति ॥ अङ्गमङ्गं प्रत्यवयवं संश्रयति । सर्वेष्ववयवेष्वभिव्याप्तो वर्तेत इत्यर्थः । वल्लभालोकनपक्षे तु अङ्गं कर्तृ । अङ्गमवयवान्तरं कर्मभूतं श्रमवशात्संश्रयतीति श्रमाख्य सात्विकभाव उक्तः । तल्लक्षणं तूक्तम् । अस्मिन्पाठे वल्लभालोकनेन तुल्यमिति सहोक्तिनिर्वाहकं वल्लभालोकनस्य कर्तृत्वेन प्रक्रान्तस्य परित्यागेन कर्त्रन्तरस्वीकारात् । न च व्यङ्ग्यत्वादस्यार्थस्यायमदोष इति वाच्यम् । तुल्यमिति सहार्थतुल्यशब्दबलादुभयोरपि वाच्यत्वेन व्यङ्ग्यत्वाभावात् । वल्लभालोकनजनितानुभावाभिव्यक्तो हि शृङ्गारो व्यङ्ग्यः । न तु वल्लभालोकनव्यापारः । तस्मात् 'स्रंसयति' इति पाठः श्रेयान् । अङ्गमङ्गं स्रंसयति स्रस्तं करोति । अङ्गसादोऽनेनोक्तः । स चोभयत्र साधारण एव । मुखचन्द्रं उल्लासनशीलान्स्वेदकणाञ्जनयति । अनेन स्वेदो द्वयोरपि साधारणो दर्शितः । यथाह–'वपुर्जलोद्गमः स्वेदो रतिघर्मश्रमादिभिः' इति । नेत्रे च मुकुलयति । यदाह–'निश्वासस्वेदसीत्कारा सकोचो मुखनेत्रयोः । एते श्रमस्यानुभावाः' इति । पक्षान्तरे च सुखपारवश्यान्नेत्रसंमीलनं स्तम्भाख्यं सात्त्विकभावं व्यनक्ति । सहोक्तिदीपकयोः संकरः ॥ ८ ॥ **लवङ्गिका** । शोभनं भगवत्याज्ञप्तम् । **माधवः** । परिहासो नर्मवचनम् । अनेन नर्माख्यमङ्गमुक्तम् । यथा—'परिहासवचो नर्म' इति । **कामन्दकी–तदास्यतामित्यादि** । किंचिदाख्येयमल्पमेव वक्तव्यम् ॥ चुबुकं वदनाधोभागं लज्जावनतमुन्नमय्य । आहेति शेषः । **शृण्वित्यादि** । रतिरहस्यवचनप्रतीकोपादानं कामन्दक्या वक्ष्यमाणस्य नायकविरहातिशयस्य दूतीव्यापारतया शास्त्रसिद्धतां सूचयितुम् । यदाह–'उत्पाद्य सौमनस्यं ब्रूयात्सुभगे शृणुष्व यच्चित्रम् । चित्रं किमयं व्यतिकरमसौ युवा कुसुमसुकुमारः ॥ दृष्टिभुजङ्गीदष्टस्तव सखि संदेहमारूढः । श्वसिति खिद्यति मुह्यति संतापोऽप्यस्य कोऽपि दुर्वारः ॥ त्वन्मुखचन्द्रसुधारसमप्राप्य प्राणिता नासौ । स्वप्नेऽपि तस्य नेदृक्कदापि सुभगे विकारोऽभूत् ॥' इति । सुभगे इति संबोधनं त्वदीयसौभाग्यमीदृश येनैकाकी पित्रोरेकपुत्रो माधवः कुलालम्बनं श्रवण-

मालती—अवहिदम्हि ।

कामन्दकी—अस्ति तावदेकदा प्रसङ्गतः कथित एव मया माधवाभिधानः कुमारः, यस्त्वमिव मामकीनस्य मनसो द्वितीयं बन्धनम् ।

लवङ्गिका—सुमरामो ।

कामन्दकी—स खलु मदनोद्यानयात्रादिवसात्प्रभृति दुर्मनायमानः परवानिव शरीरोपतापेन । तथाहि ।

यदिन्दावानन्दं प्रणयिनि जने वा न भजते
व्यनक्त्यन्तस्तापं तदयमतिधीरोऽपि विषमम् ।
मिषत्सु व्यामाङ्गप्रकृतिरपि चापाण्डु मधुरं
वपुः क्षामक्षामं वहति रमणीयश्च भवति ॥ १ ॥

लवङ्गिका—एदं वि तस्सिं अवसरे भअवदि तुवरामन्ती अवलोइदाए उदीरिअं आसि । अह अस्सत्थसरीरो माहवो त्ति ।

१ अवहितास्मि ।

२. स्मरामः ।

३ एतदपि तस्मिन्नवसरे भगवती त्वरयन्त्यावलोकितयोदीरितमासीत्, यथाऽस्वस्थशरीरो माधव इति ।

मन्मार्गेणाप्रमस वर्तते इत्यादि सूच्यम् ॥ मालती । अवहितास्मि कामन्दकी । प्रसङ्गतोऽस्वस्थशरीरो माधव इत्यवलोकितोक्तिप्रसंगात् मनसो बन्धनम् । ममात्मनः परमं स्नेहस्य स्थानमिति करोतीति बन्धनं निभाम्बितस्थानम् । प्रेममाजनमित्यर्थः । लवङ्गिका । स्मरामः कामन्दकी—स इति । दुर्मनायमानो दुर्मनस्क इवाचरन् । परवानिति परवशः । मदनोद्यानयात्रायां प्रथमकाम्योन्यदर्शनप्रवृत्तेऽनुभूतमिदम् । दुर्मनायमान इति पिपासा । लावण्यैरवली मनसैव तव स्थापित इति निवेदयितुमवस्थान्तराण्याह—यदिन्दाविति । इन्दौ चन्द्रम शरीरे एकच्छेकाकारके प्रणयिनि मित्रादिजनेऽप्यमानावने जने वा यदयमानन्द निर्वृतिविशेषं न भजते ततोऽयमतिधीरोऽपि धैर्यवानपि विषमयति दुःसहमन्त स्तापं व्यनक्ति द्योतयति । वरविदितापामभवत्युद्गमनेकोक्तम् । तथा मिषत्सु पश्यत्सु तदुल्लासमात्रप्रकृतिः श्यामाविधौ वैदग्ध्यविशेषस्य च तादृशोऽपि चापाण्डु निरन्तरमितपाण्डिमवत्तयापि मधुरं माधुर्यगुणवत् । 'सर्वावस्थासु चेष्टासु माधुर्यं रमणीयता' इति माधुर्यलक्षणम् । क्षाम क्षाममत्यन्तकृशीभूतं वपुर्वहति । न केवलं ताम्यिमिमित कार्श्यपाण्डुताविशेषात्—रमणीयश्च कान्ति मात्रावशेषेण मनोहरश्च भवति । कार्श्यं क्षामतावलोकनम् । बहुपानविरोधतो सम्पत्तिः ॥ १ ॥ लवङ्गिका । एतदपि तस्मिन्नवसरे भगवती त्वरयन्त्यावलोकि-

कामन्दकी—यावदहमशृणवं मालत्येवास्य मन्मथोन्मादहेतुरिति । ममापि स एव निश्चयः । कुतः ।

अनुभवं वदनेन्दुरुपागम-
न्नियतमेष यदस्य महात्मनः ।
क्षुभितमुत्कलिकातरलं मनः
पय इव स्तिमितस्य महोदधेः ॥ १० ॥

माधवः—अहो उपन्यासशुद्धिः । अहो मम च महत्त्वारोपणे यत्नः । अथवा ।

शास्त्रे प्रतिष्ठा सहजश्च बोधः
प्रागल्भ्यमभ्यस्तगुणा च वाणी ।
कालानुरोधः प्रतिभानवत्त्व-
मेते गुणाः कामदुघाः क्रियासु ॥ ११ ॥

तया निवेदितमासीत् । यथास्वस्थशरीरो माधव इति । **कामन्दकी—यावदिति** । मन्मथकृतोन्माद उन्मथनं कर्णाकर्णिकया श्रुत्वाहमप्येतदेवं निरचैषम् । अन्यथा तद्धैर्यचलनायोगादिति भावः । **अनुभवमिति** । एष इति मालतीमुखं चुबुकदेशे गृहीत्वा निर्दिशति । वदनेन्दुरस्य प्रकृतत्वेन बुद्धिस्थस्य लतान्तरिततया च पुरोवर्तिनो माधवस्यानुभवं समुपागमद्दर्शनविषयतां प्राप्तः । नियतं निश्चितं सर्वथास्यैवंविधविषमदशाविपाकहेतुभूतं त्वदाननेन्दुदर्शनं जातमिति साध्यते । यतो महात्मनोऽतिगम्भीराशयस्य स्तिमितस्य निस्तरङ्गस्य महोदधेः पय इवोत्कलिकातरलमुत्कण्ठया कल्लोलैश्च तरलं सत्क्षुभितमपहृतधैर्यमुद्वेलं च संजातम् । यथा पयोनिधेः पूर इन्दुदर्शनादेव क्षुभ्यति न तूष्णीमेवं माधवमनः क्षोभेऽपि त्वन्मुखेन्दुदर्शनमेव निमित्तमिति कार्यात्कारणमनुमीयत इत्यर्थः । रूपकोपमाभ्यामङ्गाङ्गिभावेन संकीर्णमनुमानमलंकारः ॥ १० ॥ **माधवः—अहो इति** । उपन्यासस्य प्रतिपादनप्रकारस्य शुद्धिः पूर्वापरविरोधादिदोषराहित्यम् । महत्त्वस्यारोपणे मय्यविद्यमानस्यापि समुद्रसाम्यसंपादनाध्यारोपे यत्नो निबन्धनम् । अथवा नैतादृशानामिदमाश्चर्यम् । कुत इत्यत आह—**शास्त्र इति** । शास्त्रे प्रतिष्ठा शङ्काशङ्कुरहितसम्यग्ज्ञानरूपा परिनिष्ठितिः । सहजः स्वाभाविको बोधोऽनभ्यस्तेष्वपि सूक्ष्मप्रमेयरहस्येषु स्वारसिकप्रसरणशालिनी प्रज्ञा । प्रागल्भ्यं प्रौढोक्तिवैचक्ष्ण्यम् । 'निःसाध्वसत्वं प्रागल्भ्यं प्रयोगेष्वपि सर्वतः' इत्युक्तरूपं वा । तथाभ्यस्ताः प्रयत्नसंपाद्या गुणाः प्रसादमाधुर्यादयो यस्याः सा वाणी । कालानुरोधो वचनावसरनिरीक्षणम् । प्रतिभानवत्त्वं तात्कालिकनवनवोल्लेखशालिप्रतिभावत्त्वमित्येते गुणाः क्रियासु साधयितुमिष्टासु कामदुघा मनोरथपूरकाः । तेनैतद्गुणगरिष्ठाया भगवत्या

कामन्दकी—वत्से तेन जीवितादुद्विजमानेन दुष्करमपि न किंचिन्न क्रियते । तथा हि ।

धत्ते चक्षुर्मुकुलिनि रणत्कोकिले बालचूते
मार्गे गात्रं क्षिपति बकुलामोदगर्भस्य वायोः ।
दावप्रेम्णा सरसबिसिनीपत्रमात्रोत्तरीय-
स्ताम्यन्मूर्तिः श्रयति बहुशो मृत्यवे चन्द्रपादान् ॥१२॥

मालती—(सवाष्पम् ।) एवं दुक्करं करेदि सो ।

कामन्दकी—सर्वथैवं प्रकृत्या सुकुमारः कुमारः कदाचिदप्य-न्यत्रापरिक्लिष्टपूर्वस्तपस्वी । यतः शक्यमनेन मरणमप्यनुभवितुम् ।

---

१ एवं दुष्करं करोति सः

तपन्यायदुष्प्रापमिव कियदर्थमित्यर्थः ॥ ११ ॥ कामन्दकी—वत्स इति । जीवितादुद्विजमानेन तथा विना जीवनमशक्यमिति तयोद्वेगवता निरविच्छन्नस्य दुष्करमपि न किंचिन्न क्रियत इति । किंतु सर्वमपि जीवितोद्वेगेन तेन क्रियत एवेत्यर्थः । तदेवाह—तथा हि । धत्त इति । मुकुलिनि कोरकिते कोरकाण्य-मेव तीक्ष्णतमशरप्रायत्वेन मन्मथशरीभूते । रणत्कोकिले कूजत्कोकिले मन्मथ-कल्पनयमानापि कुहूकलापशराशरव्यतया पापच्छन्नः भूयते तावत्सोऽभिनिविष्टप्रवेश यमसदनमिव किमुत दर्शनमित्युक्तम् । तस्मिन्नाम्रतया मनोहरे सहकारे चूत विशेषे दृष्टिविषयं इव चक्षुर्धत्ते । मत्तियम्भ भवतीति दृष्टिं निपातयतीत्यर्थः । किं च केसरकुसुमपरिमलमिश्रितस्य वायोरन्यथा वायुरन्ययसमीरणस्य मार्गे समरसमय-समापतनात्तारपञ्चसरसेपातशिथिलितमनसा वातस्थितमक्षेत्र इव गात्रं क्षिपति । किम् नैव दुष्प्रापुनरपिनिर्दयशरीरमिति प्रकर्षपराक्रमस्य इति । तथा दावप्रेम्णा परिजनस्यापि तापक्लमबिसिनीपत्रमात्रप्रावरणः । ताम्यन्ती म्लानिमुपयान्ती मूर्तिर्यस्यासौ । केनापि शिशिरोपचारेणानिर्वापणीयोऽयं तापस्तस्य स्मरदहनस्याकाल-क्लेश एव निर्वापणीयवम् 'कामस्तु मूर्च्छति शाम्यति' इति न्यायात्तिरस्पैर्वं प्राप्ति शरीर-मामन्थनामधमतीव तत्कालपेक्षिते पाते प्रेम्णा पक्षपातेन निरविच्छन्नसपातक-ज्वालाममतापन्नपादाम्बुयमपि तत्क्षणमेव निर्वैमनाय भवति । तदेवमनपेक्षितजी-वनोऽयमतिदुष्करं कुर्वन्नपि साहसं स्वामेव शशकमिवायथादिपक्तम्यजीवनीम मरणमन्तनानये तापशमनपक्षप्रभावनं भवतीत्यर्थः । अत्रैकस्मिन्नपुष्पकाले कार्यं कुसुमितबालसहकारपर्यन्तादिक्रियाणां बहूनां साम्यतीव समुच्चिकला-समुच्चयालंकार । यदाह—'गुणक्रियायौगपद्यं समुच्चयः' इति ॥ १२ ॥ मा लती । एवं दुष्करं करोति स । कामन्दकी । सर्वथैवमुक्तप्रकारेण मरणमप्येवेन शक्यमनुभवितुं यतोऽयं प्रकृत्या सुकुमारस्तमधीरमार्गगामी । तथा—'धीर-मार्गे क्रिया मित्र श्रेयस्याधमक्रमात् । अतुल्यतापसमोऽयं नतयातुरुपमम् ॥

मालती—सहि, अत्तणो कालणादो मच्चलोआलंकारभूदस्स तस्स किं वि आसकमाणा भूदाविट्टा विअ ण आणामि किं पडिवज्जदित्ति ।

माधवः—दिष्ट्या, अनुकम्पितोऽस्मि भगवत्या ।

लवङ्गिका—भअवदी एव्वंवादिणि त्ति आचक्खिअदि । अम्हाणं वि भट्टिदारिआ भवणासण्णरज्झामुहमुहुत्तमण्डणस्स तस्स एव्व बहुसो अणुहूददंसणा भविअ रविअरासिलिट्ठमुद्धकमलिनीकन्दसुन्दरावअवसोहाविभाविआणङ्गवेअणावइअररमणिज्जा वि परिअणं दूणेदि । णाहिणन्दइ कलाकीलाओ । केवलं मिलाअन्तकन्तहत्थपल्लत्थगण्डमण्डला दिअहो गमेइ । अवि अ विअसिदारविन्दमअरन्द-

१. सखि, आत्मनः कारणान्मर्त्यलोकालकारभूतस्य तस्य किमप्याशङ्कमाना भूताविष्टेव न जानामि किं प्रतिपत्स्यत इति ।

२. भगवत्येवंवादिनीत्याख्यायते । अस्माकमपि भर्तृदारिका भवनासन्नरथ्यामुखमुहूर्तमण्डनस्य तस्यैव बहुशोऽनुभूतदर्शना भूत्वा रविकराश्लिष्टमुग्धकमलिनीकन्दसुन्दरावयवशोभाविभावितानङ्गवेदनाव्यतिकररमणीयापि परिजनं दूनयति । नाभिनन्दति कलाक्रीडाः केवलं म्लायमानकान्तहस्तपर्यस्तगण्डमण्डला दिवसान्गमयति । अपि च विकसितारविन्दमकरन्दविष्यन्द-

इति । अनुभूतपूर्वत्वाद्विकारस्य दु सहत्वमुक्तं कदाचिदिति । तपस्व्यनुकम्पनीयः । यद्वा त्वत्समागमायैव महते पुरुषार्थाय त्वद्विरहव्यथानुभवलक्षण सुदुष्करं तपश्चरतीति तपस्वी । कुमार इति प्रागकृतदारपरिग्रहत्वं पित्रो. कुशलित्वं च व्यज्यते ॥ **मालती**। सखि, आत्मन कारणान्मर्त्यलोकालंकारभूतस्य तस्य किमप्याशङ्कमाना भूताविष्टेव न जानामि किं प्रतिपत्स्यत इति । किमपीति मरणं निर्दिशति । भगवतीवचनस्य किमुत्तरं देयमित्यह न जानामि । त्वमेव यथोचितं मदवस्थानिवेदनादिकमुत्तरं देहीत्याशय ॥ **माधवः—दिष्ट्येति** । भाग्यवशादेव मदवस्थां प्रकटयन्त्या भगवत्यानुकम्पितोऽस्मि । यद्वा जनान्तिकमपि लतामात्रान्तरितत्वादन्तिकस्थेन माधवेन श्रुत वाक्यमिति तद्वचनाकर्णनहर्षवशादियमुक्ति ॥ **लवङ्गिका**। भगवत्येववादिनीत्याख्यायते । अस्माकमपि भर्तृदारिका भवनासन्नरथ्यामुखमुहूर्तमण्डनस्य तस्यैव बहुशोऽनुभूतदर्शना भूत्वा। चक्षु प्रीतिरनेनोक्ता । रविकराश्लिष्टमुग्धकमलिनीकन्दसुन्दरावयवशोभाविभावितानङ्गवेदनाव्यतिकररमणीयापि परिजन दूनयति । अङ्गग्लानि पाण्डिमा च कथित । नाभिनन्दति कलाक्रीडा. नृत्यगीतादय. कला । अरतिरुक्ता । केवलं म्लायमानकान्तहस्तपर्यस्तगण्डमण्डला दिवसान्गमयति । चिन्ता सूचिता । अपि च विकसितारविन्दमकरन्दविष्य-

विस्सम्भसुन्दरेण दरदलिअकुन्दमाअन्दमहुबिन्दुसंदोहवाहिणा म-अणुज्जाणपेरन्तमारुएण उवत्थिअम्हि । अण्णं अ तदो प्पहुदि तस्सिं दिअहे णिअमहूसवब्भुदअदंसणत्थं पडिवण्णरूवस्स कामकण्णआणन्दकारिणो भअवदो मम्महस्स विअ तस्स माहवस्स विविहविब्भमाणुराआणुबन्धमहग्घीकिदवीवाहारम्भे अण्णोण्णदिट्ठिविणिवादणवणा-वसरज्जुपरिवत्तिअमुहरन्तकोमलमसिणसवसस्सम्भमसम्भराववपरि-क्कमासेअपुलअकम्पाणम्पिअसरीरमग्गं परस्परावलोअणसुहं समासादि-अं । तदो प्पहुदि सविसेसदूसहासासविअम्भणुद्दामदारुणं वत्थावरि-णामं अणुहोन्ती मुहुत्तअंपसपुण्णचन्दोदएण विअ बालकमलिणी परिमिलाअदि । तह वि मुहुत्तमेत्तविहिअणिविणिहिदविणिम्माणमन्तव-णहसमागमा णिब्भरसमुम्भिअसारसिअमाणा विअ मेदिणी दीसअइ

सुन्दरेण दरदलितकुन्दमाकन्दमधुबिन्दुसंदोहवाहिना मदनोद्यानपर्यन्तमा-रुतेनोपस्थिता । अन्यच्च ततः प्रभृति तस्मिन्दिवसे निजमहोत्सवाभ्युदय-दर्शनार्थं प्रतिपन्नरूपस्य कामकन्यकानन्दकारिणो भगवतो मन्मथस्येव तस्य माधवस्य विविधविभ्रमानुरागानुबन्धमहर्घीकृतवीवाहारम्भमन्योन्यदृष्टिनि-पातनवनावसरस्मरितविलसत्प्रेममुखोल्लसितसाध्वससम्भ्रमसम्भ्रमपरि-क्रमस्वेदपुलककम्पायमितशरीरमार्गं परस्परावलोकनसुखं समासादितम् । ततः प्रभृति सविशेषदुःसहाशाविजृम्भणोद्दामदारुणं दशापरिणाममनुभवन्ती मुहूर्तसम्पूर्णचन्द्रोदयेनेव बालकमलिनी परिम्लायति । तथापि मुहूर्तमात्र-हृदयविनिहितनिर्माणमन्मथसमागमा निर्भरसमुल्लसितसारसिक्यमानेव मे

मदनसुन्दरेण दरदलितकुन्दमाकन्दमधुबिन्दुसंदोहवाहिना मदनोद्यानपर्यन्तमा-रुतेनोपस्थिता । दरदलितमीषद्विकसितं माकन्दः सहकारः । अन्यच्च ततःप्रभृति तस्मिन्दिवसे निजमहोत्सवाभ्युदयदर्शनार्थं प्रतिपन्नरूपस्य सौन्दर्यवशेन भग-वतो मन्मथस्य कामकन्यकानन्दकारिणस्तस्य माधवस्य विविधविभ्रमैर्विलासै-रनुरागानुबन्धेन समुचितप्रेमसमयोपगमविज्ञापनप्रकर्षेण च महार्घीकृतोऽतीवाद-रणीयः । संपादनीय इति यावत् । वीवाहारम्भो यस्य तत्तथा । अन्योन्यदृष्टिनिपात-नवनावसरे स्मरितं येषितं बहिष्ठ तस्मिन्स्मरमाणस्य कामदुःखेनोल्लसितेषु सम्भ्रम-निवारणसम्भ्रमावरेषु येषामितरेषामवयवेषु प्रतिक्रमाः स्वेदपुलककम्पाः तानि-वमानाः कुलमिश्रितशरीरं परस्परावलोकमसुखं समासादितं मालत्या । ततः प्र-भृति सविशेषदुःसहाशाविजृम्भणोद्दामदारुणं दशापरिणाममनुभवन्ती मुहूर्तसं-प्रसपूर्णचन्द्रोदयेन बालकमलिनी परिम्लायति । तथापि मुहूर्तमात्रहृदयविनिहित-निर्माणमन्मथसमागमा निर्भरसमुल्लसितसारसिक्यमानेव मेदिनी दीप्यमाना इति

दि त्ति जाणामि । जेण पप्फुरिदरदणच्छदुज्जलन्तदन्तमोत्तिअपन्तिकन्तिसविसेससोहिअं णिरन्तरुल्लसिअपुलअपह्मलकपोलघोलन्तसंददाणन्दबाहत्थवअं ईसविसमणिप्पन्दमन्थरतारुत्ताणमसिणमुउलाअन्तणेत्तणीलुप्पलं अविरलुब्भिण्णसेअजलबिन्दुसुन्दरणिडलचन्दलेहामणोहरं मुद्धमुहपुण्डरीअं उव्वहन्ती विअड्ढसहअरीचित्तसंसइदकोमारभावा होइ। किं अ, उद्दामससिमऊहणिउरुम्बचुम्बिअपउत्तणिस्सन्दचन्दमणिहारधारिणी पउरकप्पूरसविसेससिसिरचन्दणरसच्छडासारणिअरदन्तुरिदबालकदलीपत्तसअणा पादसंवाहणादिवावारतुवरन्तसहअरीसत्थविरइदोवणीदकमलिणीदलजलद्दतालउन्ता उण्णिद्दा एव्व रअणीओ गमेइ । कहं वि उवलद्धणिद्दासुहा पक्खालिद-

---

दिनी शीतलायत इति जानामि। येन प्रस्फुरितरदनच्छदोज्ज्वलदन्तमौक्तिकपङ्क्तिकान्तिसविशेषशोभितं निरन्तरोल्लसितपुलकपक्ष्मलकपोलघूर्णमानसंततानन्दबाष्पस्तवकमीषद्विषमनिष्पन्दमन्थरतारोत्तानमसृणमुकुलायमाननेत्रनीलोत्पलमविरलोद्भिन्नस्वेदजलबिन्दुसुन्दरनिटिलचन्द्रलेखामनोहरं मुग्धमुखपुण्डरीकमुद्वहन्ती विदग्धसहचरीचित्तसंशयितकौमारभावा भवति । किं च उद्दामशशिमयूखनिकुरुम्बचुम्बितप्रवृत्तनिष्यन्दचन्द्रमणिहारधारिणी प्रचुरकर्पूरसविशेषशिशिरचन्द्रनरसच्छटासारनिकरदन्तुरितबालकदलीपत्रशयना पादसंवाहनादिव्यापारत्वरमाणसहचरीसार्थविरचितोपनीतकमलिनीदलजलार्द्रतालवृन्तोन्निद्रैव रजनीर्गमयति । कथमप्युपलब्धनिद्रासुखा प्रक्षालितपादपल्लवोद्गम-

---

जानामि। येन प्रस्फुरितरदनच्छदोज्ज्वलद्दन्तमौक्तिकपङ्क्तिकान्तिसविशेषशोभितं निरन्तरोल्लसितपुलकपक्ष्मलकपोलघूर्णमानसंततानन्दबाष्पस्तवकम्। 'वाहथेवम्' इति पाठे थेवो (?) बिन्दु । ईषद्विषमनिष्पन्दमन्थरतारोत्तानमसृणमुकुलायमाननेत्रनीलोत्पलमविरलोद्भिन्नस्वेदजलबिन्दुसुन्दरनिटिलचन्द्रलेखामनोहरम् । निटिलो ललाट । मुग्धमुखपुण्डरीकमुद्वहन्ती विदग्धसहचरीचित्तसशयितकौमारभावा भवति। येन कारणेन दन्तच्छदस्फुरणरोमाञ्चानन्दबाष्पदृग्विकारविशेषस्वेदप्रभृतिभि संभोगचिह्नैर्विदग्धसखीना चित्ते सशयविषयीकृत कुमारीभावो यस्या सा। कथमिय कुमार्यपि विदग्धनायकोपभुक्तेव सभोगचिह्नालंकृतेत्येव संदिह्यमाना भवति, तेन कारणेन हृदयनिहितवल्लभनिर्माणसंभोगसौहित्यनिर्वापितेयमिति जानामीति योज्यम् । एतत्सर्वमस्माभि 'नीवीबन्ध–' इत्यादावेव्याख्यातमिति नेह प्रतन्यते । किं च, उद्दामशशिमयूखनिकुरुम्बचुम्बितप्रवृत्तनिष्यन्दचन्द्रमणिहारधारिणी प्रचुरकर्पूरसविशेषशिशिरचन्दनरसच्छटासारनिकरदन्तुरितबालकदलीपत्रशयना पादसवाहनादिव्यापारत्वरमाणसहचरीसार्थविरचितोपनीतकमलिनी-

पाअपल्लवजुअलन्तपिण्डाअदकरसा थरथराअन्तपीवरोरुमूलपासवित्तसंवाहिअपीविअम्भणा उअसुम्भन्तहिअअन्तरुत्तरङ्गिअस्सासविसमऊससन्तपुलअपअलन्तपओहरोवरिणिविस्सन्तवेअन्तजुअलकआवेढणक्खणा अवि परिबोधअवेलाविसअविआसपुट्ठदिट्ठिविणिवाअविप्फारणसुम्भन्तणिअसंसाअमोहमीलन्तलोअणा ससंभमसहीअणपअत्तपडिबन्धसुण्णाविच्छेअसमअसंगलिअदीहणीसाससमणिदजीविदासा किं कादव्वमूढपढमं परिअप्पिअणिअजीविदावसाणं दुवारदेसदुविअप्पिदोवारम्भमेप्पावारं सहीअणं करेइ । ता पेक्खदु भअवदी । इमेसु दाव मअण्णमुहुत्तणिम्माणपरिपेसलेसु अङ्गेसु दारुणविअम्भिमस्स किमवरं

लिप्तालक्तकरसा थरथरायमाणपीवरोरुमूलपार्श्वविसंवादितजीविलम्बोदस्यमानस्तनान्तरोत्तरङ्गितिःश्वासविषमोच्छ्वसत्पुलकपतत्पयोधरोपरिनिक्षिप्यमानमुक्तसक्तावेष्टनक्षणा अपि च प्रतिबोधवेलाविसर्जितापाङ्गदृष्टिनिपातविस्फारणसूच्यमानविषयसंपातमोहमीलल्लोचना ससंभ्रमसखीजनप्रयत्नप्रतिपन्नमूर्छाविच्छेदसमयसंगलितदीर्घनिःश्वासजनितजीविताशा किंकर्तव्यतामूढं प्रथमं मार्गितनिजजीवितावसानं दुर्वारदैवदुर्विलसितोपालम्भव्यापारं सखीजनं करोति । तत्पश्यतु भगवती । एषु तावदनङ्गमुहूर्तविनिर्माणपरिपेशलेष्वङ्गेषु दारुणविजृम्भितस्य किमपरं कुसुमचापस्य मन्म

एतत्सर्वं तावदुक्तं यस्याः सा । तदिदेव तस्यासिंमवति । अपरावस्था दर्शिता । तत्समन्ततुपक्रान्तास्थि न विदित कुर्वं यथे प्रियतमसमागमभवमावलम्बनावस्थे- याद । तत्राधितात्मनामभिरन्तैवेषवदाधितात्मा पादपल्लवाभ्यामाद्रमधुरांतर्भ- पिण्डालक्तकरसो यथा सा । थरथरायमाणे पीवरे जम्भावानम् । जम्भमान- पीवरोरुमूलपार्श्वोद्विसंवादित विपरीतं जीवितमात्रं यस्याः सा । तत्रुम्भमानहृद- यान्तरोत्तरङ्गिनिःश्वासैर्विषममीषदुच्छ्वसत्पुलक्तुपन्ती पुलकपतनयौ पयोधरो यौ तयौ तयोरुपरि निक्षिप्यमानमुक्तसक्ता वेष्टनक्षणा । तदेवेपथुरोमसंसर्गभि- धरोमाञ्चस्तम्भाचलनवेपथौ अप्रथमापगे प्रियतमपाणिरिति जीवनमयातृप्त- मितर्थः । अपि च प्रतिबोधवेलाविसर्जितापाङ्गदृष्टिनिपातेन विस्फारणं तावत् बाहुपादान्तर्गतकरशाखाभिरनावरितं ताकं यच्छ्रावीर्यं तेन संपातो यो मोह- स्तेन मीलल्लोचनं यस्याः सा । संभ्रमः सोद्वेगो यः सखीजनस्य प्रयत्नेन प्रतीकारमिष्टकरणविकर्तृरे प्रतिपन्नो यो मूर्छाविच्छेदसमये संगलितो- संभूय निर्गतश्चिरकालनिरोधावो दीर्घनिःश्वासस्तेन जनिता जीविताशा यस्याः सा । किंकर्तव्यतामूढं प्रथमं मार्गितनिजजीवितावसानं दुर्वारदैवदुर्विलसितोपा- लम्भमात्रव्यापारं सखीजनं करोति । तत्पश्यतु भगवती । एषु तावदनङ्गमुहूर्त- परिमार्ग तेन परिपेशलेषु सुकुमारेष्वङ्गेषु विजृम्भितस्य मन्मथस्य किमपरं कि-

कुसलावसाणदा मम्महस्स । कहं अ इमाइं रमणकेलिकलहकोवराअपल्लविदकेरलीकपोलकोमलुव्वेल्लविमलचन्दिओद्दामदलिअतिमिरावरणाइं विभावरीमुहाइं । इमे अ उल्लसिददुद्धधारापूरधवलुज्जलन्तजोण्हापक्खालिअनहोङ्गणा परिमलिअपाडलीमुउलणिम्महणबहुलपरिमलुप्पीडसंकलणमसिणमंसलमलअमारुदुद्धूमायिददसदिसामुहा अनत्थआरिणो होन्ति रअणीपरिणामा अ पिअसहीए ।

कामन्दकी—

यदि तद्विषयोऽनुरागबन्धः
स्फुटमेतद्धि फलं गुणज्ञतायाः ।
इति नन्दितमप्यवस्थयास्या
हृदयं दारुणया विदीर्यते मे ॥ १२ ॥

थस्य । कथं चेमानि रमणकेलिकलहोपरागपल्लवितकेरलीकपोलकोमलोद्वेलविमलचन्द्रिकोद्दामदलिततिमिरावरणानि विभावरीमुखानि । इमे चोल्लसितदुग्धधारापूरधवलोज्ज्वलज्ज्योत्स्नाप्रक्षालितनभोङ्गणाः परिमलितपाटलीमुकुलनिर्मथनबहुलपरिमलोत्पीडसंकलनमसृणमांसलमलयमारुतोद्धूमायितदशदिङ्मुखा अनर्थकारिणो भवन्ति रजनीपरिणामाश्च प्रियसख्याः ।

यत कालस्य कुशलावसानता क्षेमपर्यवसायित्वम् । भविष्यतीति शेषः । इदानीं मालत्यङ्गेषु दारुणकर्मणः स्मरस्येतः परं कदा वा प्रियतमसंघट्टनेन कुशलकारित्वं भविष्यतीत्यर्थः । कथं चेमानि रमणेन सह यः केलिकलहः कोपस्तेनोपनीतो यो रागः कोपरागस्तेन पल्लवितौ सजातपल्लवौ यौ केरलीकपोलौ तद्वत्कोमला उद्वेला विमला च या चन्द्रिका तयोद्दामं प्रगल्भं दलितानि तिमिरावरणानि येषु तानि विभावरीमुखानि । इमे चोल्लसितदुग्धधारापूरधवलोज्ज्वलज्ज्योत्स्नाप्रक्षालितनभोङ्गणाः । परिमलितं सजातपरिमलं यत्पाटलमुकुलं तस्य यन्निर्मथनं तेन यो बहुलपरिमलस्योत्पीड उद्गारस्तेन यत्संकलनं मिश्रीभावस्तेन मसृणः स्निग्धो मांसलः पुष्टो यो मलयमारुतस्तेनोद्धूमायिता दशदिङ्मुखा अनर्थकारिणो भवन्ति रजनीपरिणामाः प्रियसख्याः । ईदृशानि रजनीमुखानि ईदृशाश्च रजनीपरिणामाः प्रियसख्याः । कथं केन वा प्रकारेणानर्थकारिणो भवन्तीत्येतदपि भगवती पश्यत्विति संबन्धः । 'न भवन्ति' इति पाठे कथमनर्थकारिणो न भवन्ति । भवन्त्येवेत्यर्थः । रजनीमुखपरिणामयोरनर्थहेतुत्वेनैव कृत्स्नस्य रात्रिंदिवस्य तादृशत्वं दर्शितम् ॥ कामन्दकी—यदीति । यद्ययमनुरागबन्धो गाढानुरागस्तद्विषयो माधवालम्बनस्तर्हि स्फुटं व्यक्तमेतदेव । हिशब्द एवकारार्थे । गुणज्ञतायाः फलमित्येवमनेनानुरागस्थैर्येणानन्दितं प्रारब्धकार्यानुकूल्येन जाता-

माधवः—अहो, स्नेह प्रकाम्युल्लासो भगवत्याः ।

कामन्दकी—अहो, प्रमादः ।

प्रकृतिललितमेतत्सौकुमार्यैकसारं
मधुरमपि सत्यं दारुणं पच्यमानः ।
मलिनमकृपयावोद्धूतपूतमसून्
कथममपि क्रमशमारुपभ्रामर्शस ॥ १९ ॥

लवङ्गिका—अण्णं च आणीदं होदु भअवदीए । एदं च माहवप्परिच्छण्णव्वसणपाहुदं चित्तफलअं । (मालत्याः समीपमुपसृत्य) एसा वि तस्स एव संदसणविरहवेदि कण्ठावलम्बिआ बउलमाला संजीवणं पिअसहीए । (इति बकुलमालां दर्शयति ।)[1]

---

१ अन्यच्च ज्ञातं भवतु भगवत्याः । एतच्च माधवपरिच्छन्नव्यसनप्राभृतं चित्रफलकम् । एषापि तस्यैव संदर्शनविरहवेदि कण्ठावलम्बिता बकुलमाला संजीवनं प्रियसख्याः ।

कथममपि मे हृदयमस्या दारुणया अनुकम्पासया विदीर्यते । कुसुमोपमया प्रतिसमनिक्षेपनिपातमात्रेण विदीर्णमिव मनसीभवः ॥१९॥ माधवः । अन्तु प्रसोऽस्मिन्नवस्था हृदयसौहृदम् । स्थाने पुनः इत्यर्थः ॥ कामन्दकी । अस्यो-ऽस्मदीयानवमवस्था । अहो आचर्यम् । मविशामीसपि तथा दीर्घत्वेनैव मानम् नैमापि मालतीप्रमायमं प्रति विकम्पनव इत्यर्थः । विकम्पयतीत्यसमेतत्— प्रकृतीति । प्रकृत्यैव ललितम् । ललितं नाम सौकुमार्यसंनयस्यामुपायमे मात्रारम्भः । यथा—'सुकुमारोऽङ्गविन्यासः सम्भूतेऽपरिकिना' । मधुरवच मधुनः सौम्यं ललितमीरितम् ॥ इति । वयोपालललितमेतदस्या वपुः सौकुमार्यैकसारं सौकुमार्यमत्रस्थिरांशम् । सौकुमार्यमेवास्य वपुषोऽन्यतमत्वं नाम्या तत्त्वतोप इत्य र्थः । प्रसूनयमनस्य सौन्दर्यं यस्मात्पुनतमम् ईदृक्यमुत्तमसौकुमार्यमत्र विवक्षितम् । अयं पुनः पच्यमानो दारुणो घोरतरव्यापारः । अत्रु ध्वनिरेव । कथमयं प्रयोऽपि मन्मथमन्दधैर्यनिमन्त्रणात्तमम्मथहृत्यमितवहदमरतनुमसिंवरानुसारतपारितापय महामायामारम्भ एषामकरो मम च वाहय इत्यादीर्घपोषितः । क्रममर्थं परम्परा संमिलितेसाहचा । अमीन विपूर्णं नामानुसारम् । यथा— विपूलकवि वैलो प्रदत्सख्यातिवभया' इति ॥ १४ ॥ लवङ्गिका । अन्यच्च ज्ञातं भवतु भग वत्या । एतच्च माधवपरिच्छन्नव्यसनार्थ चित्रफलकम् । माधवानुरागप्रदर्शनोचक मित्रमप्येतं भगवत्या ज्ञातव्यमित्यर्थः । तथोपलभ्यमिति कण्ठावलम्बितसमनन्तरोपभा वैम् । एषापि तस्यैव संदर्शनविरहवेदि कण्ठावलम्बिता बकुलमाला संजीवनं प्रिय सख्याः । तस्याः भगवत्या माधवं प्रति मालत्यानुरागे च विनिवृत्ति चैवसितव्यम् । यथा

माधवः—

जितमिह भुवने त्वया यदस्याः
सखि बकुलावलि वल्लभासि जाता ।
परिणतबिसदण्डकाण्डपाण्डु-
स्तनपरिणाहविलासवैजयन्ती ॥ १५ ॥

(नेपथ्ये कलकलः । सर्वे आकर्णयन्ति ।)

रे रे संकरपुरवासिजाणपदा, एसो क्खु जोव्वणारम्भभरिददुवि-सहामरिसरोसवइअरवलामोडीअविघडिदुग्घडिअलोहपञ्जरपडिलग्गसं-गलिअणिअलो णिअलीलाविलासुव्वेलिअवल्लहतुङ्गलङ्गूलविअडवैजअ-न्तिआविसमडामरुद्दामसरीरसंणिवेसो मठादो अवक्कमिअ तक्खणस-तिण्णकवलिआणेअदेहिदेहावअवमज्झणिट्ठुरत्थिखण्डखण्डणटंकारक-

१. रे रे शंकरपुरवासिजानपदाः, एष खलु यौवनारम्भभरितदुर्विषहा-मर्षरोषव्यतिकरबलात्कारविघटितोद्घाटितलोहपञ्जरप्रतिलग्नसंगलितनिगलो नि-जलीलाविलासोद्वेल्लवल्लभतुङ्गलाङ्गूलविकटवैजयन्तिकाविषमडामरोद्दामशरीर-संनिवेशो मठादपक्रम्य तत्क्षणसतृष्णकवलितानेकदेहिदेहावयवमध्यनिष्ठुरास्थि-

कथंचित्तद्घटनोपाय एव झटिति प्रयोज्य इत्याशयः ॥ माधवः—जितमिति । सखि, पूर्वं मत्कण्ठावलम्बिनी भूत्वेदानीं मत्प्रियतमाकण्ठप्रणयिनीत्वेन मत्प्रयोजन-संपादनैकप्रवणतया मम वयस्यभूते बकुलावलि, इह भुवने सर्वस्मिन्नपि प्रपञ्चे त्वयैव जितं सर्वातिशाय्युत्कर्षो लब्धः । यतोऽस्याः प्रियाया वल्लभा जातासि । मया हि कथमहमस्या मदनुरागसूचकसस्पृहावलोकनगोचरो भवेयम्, कथमेतदीयशरीरसं-स्पर्शसंजातसौहित्यनिर्वृतो भूयासम्, कथं क्षणमप्येतत्कण्ठालिङ्गनमहोत्सवचरिता-र्थजीवनः स्यामिति संततं यदाशास्यते तदेतत्त्वया निरन्तरतत्कुचमण्डलीमण्डनाय-मानया संततं सस्पृहावलोकननिर्वर्ण्यमानया ममेव जीवितालम्बनभूता प्रियसखी-त्यनवरतमभिनन्द्यमानया सहस्रगुणमधिगतमित्यहो ते सौभाग्यातिशय इति भावः । इदमेव विशेषणेन दर्शयति—परिणतो यो बिसदण्डस्तस्य काण्डः पर्व-देशस्तद्वत्पाण्डुर्यः स्तनपरिणाहः कुचाभोगस्तस्य यो विलासः उज्जृम्भणं तस्य वैजयन्ती पताका उत्कर्षद्योतिका । अनेन माधवस्य स्वहस्तनिर्मितबकुलमालि-कायाः प्रियतमाकण्ठाभरणत्वज्ञानेन हर्षप्रतीतेररत्युपशमाच्छमो नामाङ्गमुक्तम् । यथा—'अरत्युपशमः शमः' इति । काव्यलिङ्गमलंकारः ॥ १५ ॥ एवमन्यो-न्यानुरागव्यञ्जकेन परस्परावस्थानिवेदनेन शृङ्गारं परिपोष्य रसान्तरेण तं तिरो-धातुं चूलिकाद्वयमर्थोपक्षेपमाह—नेपथ्य इति । 'अन्तर्यवनिकासंस्थैश्चूलिका-र्थस्य सूचना' इति चूलिकालक्षणम् । रे रे शंकरपुरवासिजानपदाः, एष खलु यौ-

दच्छयमन्तकरपवकठिणवाचाकराउमुहकन्दरो विसमविसमप्पणुराम-धारुप्पच्छेदामोडिअपरिमिलिअमपरसुरअरअगाअमरिमगअगुराम [illegible] गम्भीरगमारो रक्खिआहूरणसदूसंरम्भपरिपूरिअमपहोमलो पिहरपि प्पेसिदणअविद्धविवासेसअणपिवहो कठोरपहरकम्पसहिमाकाअ-न्नुगपावअवपस्थवरपअगिमगाहपहो कुसुमदूलो कमन्तवमीआदं क-रेदि । ता पडिरक्खह अमहदपि अप्पणो सीमिदं ति ।

[illegible]टंकार[illegible]मायकरपमकठिनपुरुकराअमुखकन्दरे विषमी-[illegible]मोटितपरिमिलितमपरसुर[illegible]भरसखिमण्डपार्ण-गम्भीरपदवी पटिगमूरणयन्त्रसंरम्भपरिपूरितनभस्थलो निहतनिम्नेषितनह-निवासितशेषसमनिवहः कठोरपहरकम्पनखिताकुञ्चनमुखाम[illegible] कर्पमितगतिपथो दुष्प्रार्थ्यः पुष्पान्तकीकमिदं करोति । तत्परिरक्षत अस्म-त्प्रत्यासन्नो सीमितमिति ।

मधुरम्भेव नासिकी पूर्णी द्रुपिको नापमर्दरोपामकअणोपी । नद्य स्थिरामोषया-[illegible]नपी । मधाहु—'घोषा हुतपदनेषु सिदोऽस्मर्यमहुर्दे । रोषप्राय-[illegible] कोपः' इति । तपोऽर्मलिविरोधेन धेमेलनेन यो [illegible] पूर्व मिवविदं मविर्द पमाहूरातिवपपाविद्वारणमाम मक्षोपदहं तवैव प्रतिकमः धेपसा-धेयनिवह: [illegible] मिमको [illegible] च । [illegible] पाठनिव-[illegible] यो [illegible] विवषयहूनमलसी [illegible] स्तेनोऽपि [illegible] प्रिपतमहुत [illegible] यो [illegible] च एव [illegible] विमो दुर्दमो [illegible] मा-[illegible] परीरर्धमिषेयो मत्र च । [illegible] एव चतुर्ण [illegible] मध्ये ये निपुणा पवन-[illegible] पमितो [illegible] [illegible] या [illegible] उमा [illegible] इव [illegible] यत्र च । तथा [illegible] [illegible] निपुणवृत्तिः कृत । 'पाणी [illegible] निहत्य [illegible] । [illegible] मर्षितम् । [illegible]' इति भावोदितद्वहम् । [illegible] [illegible] तेन म-[illegible] गम्भीरो [illegible] । [illegible] पर्व दीर्घम दुरभिपानि । दीर्घमहारे [illegible] [illegible] भूर्व [illegible] निपुणमर्ष [illegible] परिपूरितं नभस्थलं [illegible] च । तथा केचि-[illegible], [illegible] [illegible] केचिद्वि-[illegible] निर्मेदस्पाव[illegible] [illegible] यत्र च । [illegible]

(प्रविश्य संभ्रान्ता ।)

बुद्धरक्षिता—परित्ताअध । एसा णो पिअसही अमच्चणन्दणस्स भइणी मदअन्तिआ एदिणा दुट्ठसद्दूलेण हदविद्दाविअपरिअणा अभिभविअदि ।

मालती—सहि लवङ्गिए, अहो महन्तो पमादो ।

माधवः—बुद्धरक्षिते, क्वासौ ।

मालती—(सहर्षसाध्वसम् । स्वगतम् ।) अम्हहे, एसो वि एत्थ एव ।

माधवः—(स्वगतम् ।) हन्त, पुण्यवानसि यदहमतर्कितोपनतदर्शनोल्लसितयानया ।

अविरलमिव दाम्ना पौण्डरीकेण नद्धः
स्नपित इव च दुग्धस्रोतसा निर्भरेण ।

---

१. परित्रायध्वम् । एषा नः प्रियसख्यमात्यनन्दनस्य भगिनी मदयन्तिकैतेन दुष्टशार्दूलेन हतविद्रावितपरिजनाभिभूयते ।

२. सखि लवङ्गिके, अहो महान्प्रमादः ।

३. अहो, एषोऽप्यत्रैव ।

'भीषितनष्टनिष्ठापिता' इति पाठः । तत्र पूर्वं भीषिता, पश्चान्नष्टा दृग्विषयमतीता, पश्चान्निष्ठापिता निर्भयस्थानं प्रापिता इति व्याख्येयम् । तथा कठोरनखरकर्परदलिताकृष्टजन्तुगात्रावयवप्रवृत्तरक्तकर्दमितगतिपथो दुष्टशार्दूलः कृतान्तलीलायितं करोति । तत्परिरक्षत यथाशक्त्यात्मनो जीवितमिति ॥ **बुद्धरक्षिता** । परित्रायध्वम् । एषा नः प्रियसख्यमात्यनन्दनस्य भगिनी मदयन्तिकैतेन दुष्टशार्दूलेन हतविद्रावितपरिजनाभिभूयते । **मालती** । सखि लवङ्गिके, अहो महान्प्रमादः । चिरमत्र विजने वनेऽस्माभिरेकाकिनीभिः स्थितमनुचितं कृतम् । इदानीं कः परित्रातेति भावः ॥ **माधवः** । असौ कुत्र वर्तते । इदानीमेव निहत्य भवत्सखीं मोचयिष्यामीत्यर्थः ॥ **मालती** । सहर्षसाध्वसमिति । लवङ्गिकानिवेदितस्वकीयविरहवेदना चित्रफलकबकुलावलीवृत्तान्तः सर्वोऽप्यत्रैव वर्तमानेनाधिगत इति हर्षः, विविक्ते मामेनं च दृष्ट्वा कश्चित्ताताय निवेदयिष्यतीति साध्वसं च अम्हहे अहो प्रमादः । 'चिन्तायां सप्रमादायामम्हहे इति कल्पितम् । शब्दरूपं विशेषेण प्रयोक्तव्यं प्रयोक्तृभिः ॥' इति वचनात् । एषोऽप्यत्रैव । **माधवः** । यदित्यादि श्लोकोपस्कारः । **अविरलेति** । अतर्कितोपनतमशङ्कितमेव हठादुपागतं यद्दर्शनं मद्विषयं तेनोल्लसितयाश्चर्यहर्षपरवशतयानया कर्त्र्या स्फारितेन विस्तारितेन । 'आयतं विस्फुरत्तारं विस्फारितमुदाहृतम्' इति लक्षणात् । चक्षुषा करणेन पौण्डरीकेण सिताम्भोजनिर्मितेन दाम्नाविरलं नद्धो बद्ध इव । अहमिति शेषः । दामत्वं च कटा-

कवलित इव कृत्स्नश्चक्षुषा स्फारितेन
प्रसभममृतमेघेनेव सान्द्रेण सिक्तः ॥ १६ ॥

बुद्धरक्षिता—महाभाग, एसो क्खु उज्जाणवाडिआदुआरस्स संमुहे

माधवः—(साक्षेपम् ।) अप्रमत्तोऽस्मि ।

मालती—लवङ्गिए, संसओ क्खु भावो ।

माधवः—(सनिःश्वासम् ।) अहह ।

संसक्तत्रुटितविवर्तितार्धभाग-
व्याकीर्णस्फुरदलिपक्ष्मलेखः ।
क्रीडाव्यतिकरगुरुस्खलत्प्रपात
मान्मथ्यं वहति नवानुभवस्य मार्गः ॥ १७ ॥

अहो प्रमादः ।

एव यत विदूरतः क्रमगता पक्ष्मोः कन्यका

---

१ महाभाग, एष बकुलवनावासस्यामुखे ।

२ लवङ्गिके, संशयः खलु भावः ।

धार्यं पक्ष्ममूलानि निमेषकत्वात् । अतएव निष्कम्पत्वमात्मनो दर्शनरसाभावं सात्त्विकभावमभिव्यनक्ति । तथा निर्भरेण पूर्णेन चक्षुषेत्तया पक्षवासनेव कवलित इव । क्षीरसागरमेवात्मना लौहित्यमपर्व आह । कथं समस्त एतां सम्भिन्ने निर्भरो निरवमाधुर्योत्कर्षेण चक्षुषा सान्द्रासवेनेव इव । तदापि सकलदर्शनेनात्मानुस्मितेनेव दर्शयति । अमृतवर्षिणा मेघेन सान्द्रेण सिक्त इव । अनेन धारासम्पातेन व्याकुलतेनोत्कण्ठो रतिव्यापार उक्तः । यथा—"नयनादिकर्षपाथे यत्र तत्रोल्लसमुपदले" इति मालोपमालङ्कारः ॥ १६ ॥ बुद्धरक्षिता । महाभाग, एष बकुलवनावासस्यामुखे ॥ माधवः । साक्षेपं सर्वभवम् । अप्रमत्तः सावधानः ॥ मालती । लवङ्गिके संशयः खलु भावः । अपगुणसार्थिभिरभिव्यक्तौ न वेति संदेहो भावः । कर्म विनिश्चयः ॥ माधवः । सनिःश्वासं पञ्चमुपक्रम । आहोस्वित् सेवा । आहोस्विद्धवे । संसक्तेति । नवानुभवस्य मार्गः मान्मथ्यमतिमधुरतां वहति धत्ते । कीदृक् । संसक्तानि अविचारी प्रथमं कर्माणि पश्चात्त्रुटितानि छिन्नानि ततश्च विवर्तितानि मुखे तत्र निश्चितानि पादप्रकाशानि तैर्व्याकीर्णः संकुचिता स्फुरन्तः प्रसरणाय कदाचित निवृत्ता स्वपक्ष्माः विरलमालोक्य कम वा । तत्र क्रीडायाम् एकत्र व्यतिकीर्णविभावेन गुरुस्खलः बढो यत्र च इति ॥ १७ ॥ अहो प्रमादः । मदनभिरतानीयमानावकाशानलकावर्धं रतिव्यापारपरमपदे संवरे निविडे-त्यर्थः । अवसरमभिधातुमेपदं—एवमिति । वर्त्मदूरे वर्तते । क्रमशः

सर्वाः—हा मदअन्तिए[1] ।

कामन्दकीमाधवौ—(सहर्षाकूतम् ।)

कथं तदवपातितादधिगतायुधः संभ्रमात् ।
कुतोऽपि मकरन्द एत्य सहसैव मध्ये स्थितः

इतराः—साहु, महाभाअ, साहु[2] ।

कामन्दकीमाधवौ—

दृढं च पशुना हतो व्यसुरसौ कृतश्चामुना ॥ १८ ॥

इतराः—अच्चाहिदं[3] ।

कामन्दकी—(साकूतम् ।) कथं व्यालनखरप्रहारनिःसृतरक्तनिवहः क्षितितलविषक्तखड्गलतावष्टम्भनिश्चलः संभ्रान्तमदयन्तिकावलम्बितस्ताम्यति वत्सो मकरन्दः ।

इतराः—हद्धि, गाढप्पहारदाए, किलम्मदि महाभाओ[4] ।

---

१. मदयन्तिके ।
२. साधु महाभाग, साधु ।
३. अत्याहितम् ।
४. हा धिक्, गाढप्रहारतया क्लाम्यति महाभागः ।

तु पशोः क्रमगता । एकेनैव पदविन्यासेन लभ्यदेशे वर्तेत इत्यर्थः । हाशब्द इष्टजनविपत्तिद्योतक । माधवस्य सहर्षत्वं व्याघ्रहननाद्वनिताजीवनाच्च । कामन्दक्या साकूतत्वं मकरन्देन मदयन्तिकाप्राणरक्षणोपकारस्य तदुभयसघटनोपयोगित्वादिति । कथं मकरन्द सहसैव सम्भ्रमादेत्य तदवपातितात्तेन शार्दूलेनावपातितादभिहतात् । कस्माच्चिदायुधहस्तात्पुरुषादित्यध्याहार । अधिगतं प्राप्तमायुधं येन सः । तन्निहतभटहस्तगतमाहृत्येत्यर्थः । मध्ये व्याघ्रमदयन्तिकयोरन्तरे स्थितोऽतर्कितोपनतोऽसावस्या आलम्बनं जात इत्यर्थः ॥ **इतराः** । साधु । पौरुष महत्कृतमिति शेष । **दृढमिति** । दृढं यथा स्यात्तथा मकरन्द पशुना हतोऽभिहतः । अमुना मकरन्देन चासौ पशुर्व्यसुर्विगतप्राण कृतश्च । प्रमथितश्च । ‘दष्ट्रायुधः’ इति क्वचित्पाठ । खण्डित । व्याघ्र इत्यर्थ ॥ १८ ॥ **इतराः** । अत्याहितं महाभीति । उपस्थितमिति शेष ॥ **कामन्दकी** । साकूतत्वे हेतुरुक्तः । व्याल क्रूरजन्तुः । क्षितितले विषक्तालम्बनयष्टिरिव सलग्नैककोटिर्या खड्गलता तदवष्टम्भेन तदवलम्बनेन निश्चलो महाशूरतया बलवत्प्रहृतोऽपि स्वायुधमेवावलम्ब्य स्थित , न तु पतित इत्यर्थः । संभ्रान्तयोद्विग्नया मदयन्तिकयावलम्बितो दत्तहस्तावलम्बः ॥ **इतराः** । हा धिक् । गाढप्रहारतया क्लाम्यति महाभाग ॥

माधवः—कथं प्रमुग्ध एव । भगवति, परित्रायस्व माम् ।

कामन्दकी—वत्स, अतिकातरोऽसि । अन्वेहि, पश्यावस्तावत् ।

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

इति महाकविश्रीभवभूतिविरचिते मालतीमाधवे तृतीयोऽङ्कः ।

माधवः । कथं मकरन्दः प्रमुग्धो मोहं प्राप्त एव । भगवति परित्रायस्वेति । मित्रव्यसनात्स्वयमपि प्रमुग्ध इव भवतोऽयं वर्तत इति भावः ॥ कामन्दकी । अतिकातरोऽसि । किमर्थमितावदेव बिभेषि । अन्विह्यागच्छ । इति मकरन्दं पश्यावः । कथं वर्तत इति प्रश्नार्थः । इदं पताकास्थानकमुपन्यस्तं पूर्वोङ्कान्ते निपातनात् । अङ्कावतारं संपादयति । यथा— अङ्कान्तपात्रैरङ्कान्ते पात्रोऽङ्कसमाप्तिवचनतः । पूर्वाङ्कस्यावसानोक्तस्याविच्छेदपूर्वकम् । प्रवेशो यत्र नोऽङ्कस सोऽङ्कावतार इष्यते ॥ इति ॥

भवभूतिवचोमुक्ताहारसारावधारणचातुरी ।
कृतिर्विधेयं केनापि त्रिपुरारिणा विपश्चिताम् ॥

इति श्रीमन्महाराष्ट्रकुलतिलकपर्वतनाथयज्वसूनुनागनाथत्रिपुरारि
सूरिविरचितायां मालतीमाधवभावार्थदीपिकायां
तृतीयाङ्कविवरणम् ॥

चतुर्थोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशतो मदयन्तिकामालतीभ्यामवलम्ब्यमानौ मुग्धौ मकरन्दमाधवौ संभ्रान्ता कामन्दकी बुद्धरक्षिता लवङ्गिका च ।)

मदयन्तिका—पसीद भअवदि, परित्ताहि मदअन्तिआणिमित्तं संसइदजीविदं विपण्णाणुकम्पिणं महाभाअं ।

इतराः—हद्धि । किं दाणिं एत्थ पेक्खिदव्वं अह्मेहिं ।

कामन्दकी—(उभौ कमण्डलूदकेन सिक्त्वा ।) ननु भवत्यः पटाञ्चलैर्वीजयध्वम् ।

(मालत्यादयस्तथा कुर्वन्ति ।)

मकरन्दः—(समाश्वस्यावलोक्य च ।) वयस्य, अतिकातरोऽसि । किमेतत् । ननु स्वस्थ एवासि ।

मदयन्तिका—अह्महे, दाणिं पडिबुद्धं मअरन्दपुण्णचन्देण ।

---

१. प्रसीद भगवति, परित्रायस्व मदयन्तिकानिमित्त संशयितजीवितं विपन्नानुकम्पिनं महाभागम् ।

२. हा धिक् । किमिदानीमत्र प्रेक्षितव्यमस्माभिः ।

३. अहो, इदानीं प्रतिबुद्धं मकरन्दपूर्णचन्द्रेण ।

नमामि मदनानन्दविधानविहितादराम् ।
शंभुवामाङ्गवामाक्षीं कामाक्षीं कामितासये ॥

कविरिदानीमङ्कावतारेणैव पूर्वमङ्कान्ते निवेशितानामङ्कपात्रप्रवेशकतद्वृत्तान्तस्य सूचितत्वादङ्कमेवारभते—तत इत्यादि । माधवस्यापि मित्रव्यसनेन प्रमुग्धत्वान्मालत्या संनिहितयावलम्बनं द्रष्टव्यम् ॥ **मदयन्तिका** । प्रसीद भगवति, परित्रायस्व मदयन्तिकानिमित्तं संशयितजीवितं विपन्नानुकम्पिनं महाभागम् । मदयन्तिकानिमित्तमित्यर्थान्तरसंक्रमितवाच्यो ध्वनिः । लोकोत्तरपुरुषधौरेयजीवितापहारलक्षणावयवशोभाजनकत्वं द्योत्यते ॥ **इतराः** । हा धिक् । किमिदानीमत्र प्रेक्षितव्यमस्मासि ॥ **मकरन्दः** । वयस्य, अतिकातरोऽसि । किमेतत् धीरस्यापि तेऽयुक्तमित्यर्थः । नन्वित्यामन्त्रणे । स्वस्थ एवाहमस्मि न प्रमुग्ध ॥ **मदयन्तिका** । अहो, प्रतिबुद्धमिदानीं मकरन्दपूर्णचन्द्रेण । पूर्णचन्द्रत्वारोपणेन स्व-

मालती—(माधवस्य ललाटे हस्तं दत्त्वा ।) महाभाअ, दिट्ठिआ वड्ढसि । ण भणामि परिवज्जणिअण्णो महाभाओ त्ति ।

माधवः—(सभयम् ।) वयस्य, साहसिक एह्येहि । (इत्यालिङ्गति)

कामन्दकी—(सखी शिरस्याघ्राय ।) दिट्ठिआ जीवदुस्सासि ।

इतरा—पिअं णो संवुत्तं ।

(सर्वे [illegible] नाटयन्ति ।)

बुद्धरक्षिता—(अनाख्यातम् ।) सहि मदअन्तिए, एसो एव्व सो

मदयन्तिका—सहि जाणिदं एव्व मए जह एसो माहवं मच्चं पि सो जणो त्ति ।

बुद्धरक्षिता—अवि सच्चवादिणी अहं ।

मदयन्तिका—ण क्खु आआरिसेसु तुम्हारिसीओ पक्खवा दिणीओ होन्ति । (माधवमवलोक्य ।) सहि, मालदीए वि रमणिज्जो

---

१ महाभाग, दिष्ट्या वर्धसे । ननु भणामि अपरिवर्जनीयो महाभाग इति ।

२ प्रियं नः संवृत्तम् ।

३ सखि मदयन्तिके, एष एव सः ।

४ सखि, ज्ञातमेव मया यथैष माधवोऽप्यसौ स जन इति ।

५ अपि सत्यवादिन्यहम् ।

६. न खल्वीदृशेषु युष्मादृशाः पक्षपातिन्यो भवन्ति । सखि, मालत्या अपि रमणीयोऽस्मिन्महानुभावेऽनुरागप्रकारः ।

निवारणलक्षणाद्गुरुदयधर्मं सूचयति ॥ मालती । माधवस्य ललाटे हस्तं दत्त्वेति स्वरूपसौमनस्यसौभाग्यरूपेण प्रतिदिनं प्रयोक्तव्यमपचारविदं ललाटे हस्तविक्षेपः । न चैतावता मालत्या कार्याभावोऽनुमीयते । इदमेव विपत्स्वपि सर्वेषु सर्वथानुचितो पचारकरणस्य लोके कार्यतन्त्रपराधानुमानात् ॥ कामन्दकी । शिरस्याघ्राणं गुरुजनस्यापत्येषु वात्सल्यद्योतकम् । जीवन्ती वत्सी वात्सल्यमित्यभावस्तौ भक्ताः वा ॥ इतराः । प्रियं नः संवृत्तम् ॥ बुद्धरक्षिता । सखि मदयन्तिके एव एव सः । यो मया पूर्वं निवेदितस्त्वयि निरतिशयानुरागो मकरन्दः स एव एषो ऽर्थः ॥ मदयन्तिका । सखि ज्ञातमेव मया एष एव माधवोऽप्यसौ स जन इति । मदयन्तिका सा यथावसरमनुपातमयम् । स्वयुक्तानिर्विशेषोऽपरेण कथीवितनि रपेक्षतया मत्सखनात्परत्वया कामन्दक्यादिसंपर्केण च मकरन्दोऽयं स एव इति फल पर्यवसितः ॥ बुद्धरक्षिता । अपि सत्यवादिन्यहम् । किं युक्तमनीदृशीं विद्वज्जनोऽपरोक्षं मालत्या दृश्यते न वेत्यर्थः ॥ मदयन्तिका । नखलन

इमस्सिं महाणुहावे अणुराअप्पवादो । (इति मकरन्दमेव सस्पृहमवलोकयति ।)

कामन्दकी—(स्वगतम् ।) रमणीयोर्जितं हि मदयन्तिकामकरन्दयोर्दैवादद्य दर्शनम् । (प्रकाशम् ।) वत्स मकरन्द, कथं पुनरायुष्मानस्मिन्नवसरे मदयन्तिकाजीवितपरित्राणहेतोर्भगवता दैवेन संनिधापितः ।

मकरन्दः—अद्याहमन्तर्नगरमेव कांचिद्वार्तामुपश्रुत्य माधवचित्तोद्वेगमधिकमाशङ्कमानस्त्वरितमवलोकितानिवेदितकुसुमाकरोद्यानवृत्तवृत्तान्तः परापतन्नेव शार्दूलावस्कन्दगोचरामिमामभिजातकन्यकामभ्युपपन्नवानस्मि ।

(मालतीमाधवौ विमृशतः ।)

कामन्दकी—(स्वगतम् ।) वृत्तान्तेन खलु मालतीप्रदानेन भवितव्यम् । (प्रकाशम् ।) वत्स माधव, दिष्ट्या वर्धितोऽसि मालत्या । सोऽयमवसरः प्रीतिदानस्य ।

माधवः—भगवति, इयं मालती

यद्व्यालनिहतसुहृत्प्रमोहमुग्धं
कारुण्याद्विहितवती गतव्यथं माम् ।

दृशीषु युष्मादृश्य पक्षपातिन्यो भवन्ति । सखि, मालत्या अपि रमणीयोऽस्मिन्महानुभावेऽनुरागप्रवाद । तन्मदीयभ्रातृमनोरथसंपत्तिर्दुर्लभेति हृदयम् ॥ **कामन्दकी** । रमणीयं सभ्रमसस्ताशुकं सम्यगविभाव्य परस्परावयवसौष्ठवग्राहित्वेन साध्वसव्याजादृढालिङ्गनमहोत्सवानुबन्धित्वेन च मनोहरम् । तथोर्जित बलवहुस्तरविपन्निस्तरणोपकारमूलत्वेन दैवेन, नलस्मदादिप्रयत्नात्, ईदृक्संपादनस्य तु साधकत्वात् । संनिधापित. संनिहितीकृत ॥ **मकरन्दः** । परापतन्नेव त्वरितमागच्छन्नेव । अवस्कन्दोऽभिभव । अभिजातकन्यकामाकृतिविशेषाद्यनुमितमहाकुलप्रभवकुमारीभावामभ्युपपन्नवानभ्युपगतवानस्मि ॥ मालतीमाधवौ विमृशत. । चित्तोद्वेगहेतुमुभयो साधारणत्वात्तत्खलु स्वयोरुभावपि विमृशत इत्यर्थ ॥ कामन्दकी माधवचित्तोद्वेगातिशयकरीं वार्तां निरूपयति—**कामन्दकी** । **वृत्तान्तेनेति** । राज्ञानन्दनाय मालतीप्रदानं निष्पन्नप्राय भवितुमर्हतीत्यर्थ । अथ निश्चित्य वार्तां शीघ्रमन्त पुरमाकारयितुमत्रागमिष्यन्ति, तत प्रागेव मालतीमन प्रत्ययजननार्थं माधवेन स्वाभिप्रायं स्वत एव वाचयिष्यामीत्यभिप्रायेणाह—वत्स माधव, मालत्या वर्धितोऽसि प्रत्याहृतचैतन्योसि । सोऽयमवसर. प्रीतिदानस्य पारितोषिकस्य । तदीयतामित्यर्थ. । **माधवः** । **यदिति** । इयं मालती यतो व्यालेन क्रूरसत्त्वेन

सत्कामं प्रभवति पूर्णपात्रवृत्त्या
स्वीकर्तुं मम हृदयं च जीवितं च ॥ १ ॥

लवङ्गिका—पडिच्छिदो क्खु णो पिअसहीए अअं पसादो[1]

मदयन्तिका—(अपवार्य ।) जाणादि महाणुहावो अअं जणं रमणिज्जं मन्तेदुं[2] ।

मालती—(अपवार्य ।) किं णाम मअरन्देण उव्वेअकारणं सुदं हविस्सदि[3] ।

(प्रविश्य ।)

पुरुषः—वत्से मदयन्तिके, भ्राता ते त्वामानन्दमात्मनन्दनः समादिशति । अद्य परमेश्वरेणास्मद्भवनमागत्य भूरिवसोरुपरि परं विश्वासमभ्यागम्य च प्रसादमाविष्कुर्वता स्वयमेव मालती प्रतिपादिता तवेति । संभाव्यतां प्रसादमिति ।

मकरन्दः—वयस्य, इयं सा वार्ता ।

---

१ प्रतीच्छितः खलु नः प्रियसख्यायं प्रसादः ।
२ जानाति महानुभावोऽयं जनो रमणीयं मन्त्रयितुम् ।
३ किं नाम मकरन्देनोद्वेगकारणं श्रुतं भविष्यति ।

प्रविशन्त्या विलसत्प्रभस्य छुरणया स्मरोद्वेगमूर्च्छया प्रमुग्धं मां सद्यःसमुत्थाप्य इव कृती । तत्कामस्वरूपं स्वीकर्तुं विनैव मध्यस्थतयाऽपि पूर्णपात्रवृत्त्या पूर्णपात्रप्रकारेण मम हृदयं च जीवितं च स्वीकर्तुं प्रभवति यथेष्टविनियोगार्हं करोतीति । पूर्णपात्रं नाम प्रियनिवेदकेन यत्प्राप्यते पुरस्कारवस्त्रादिकं तदुच्यते । अनेन हृदयं जीवितं च तदधीनमेव वर्तत इति व्यञ्जना चैवम् । ततोऽधिकं नास्ति किमितरत् दातव्यमिति भावः । एतदुत्कोचोपमार्पणं नामाङ्गमुक्तम् । यथा—'उत्कोचार्पणमर्पणम्' इति ॥१॥ लवङ्गिका । प्रतीच्छितः खलु नः प्रियसख्यायं प्रसादः । अयमेव महान्प्रसादो यत्प्रियसख्या नीतेनाप्यनेनाभिनन्दित इति स्मितः परं व्याजेनाभिप्रायः ॥ मदयन्तिका । जानाति महानुभावोऽयं जनो रमणीयं मन्त्रयितुम् । रमणीयं मनोभिलाषप्राप्तिप्रकारं वाक्योपचारैर्गुप्तस्वरूपेण यथा भवति तथा मन्त्रयितुम् ॥ मालती । किं नाम मकरन्देनोद्वेगकारणं श्रुतं भविष्यति । माधवस्येति शेषः ॥ समादिशतीत्यादि । भ्रात्रा नन्दनः । परमेश्वरेणाभिमतमन्त्रिणा राज्ञा परं विश्वासमुत्पादयितुं सर्वेषाम् । तस्य यथेष्टविनियोगार्हं ... निरतिशयं प्रसादमेवाभ्युदयवशेन प्रकटयतेत्यर्थः । प्रतिपादिता दत्ता । संभाव्यताम् । बहुमन्यताम् इत्यर्थः । इदं च प्रस्तुतार्थतिरोधानविरोधो नामाङ्गम् । यथा—'विरोधो निरोधः स्यात्' इति ॥ मकरन्दः । इयं सेति । या वार्ताऽऽपन्न

(मालतीमाधवौ वैवर्ण्यं नाटयतः ।)

मदयन्तिका—(सहर्षं मालतीमाश्लिष्य ।) [1]सहि मालदि, तुमं क्खु एक्कणअरणिवासेण पंसुकीलणादो पहुदि पिअसही भइणी अ संपदं उण अह्माणं घरस्स मण्डनं जादासि ।

कामन्दकी—वत्से मदयन्तिके, वर्धसे भ्रातुर्मालतीलाभेन ।

मदयन्तिका—[2]तुह्माणं आसिसाणं पसादेण । सहि लवङ्गिए, भरिआ णो मणोरहा तुह्माणं लाहेण ।

लवङ्गिका—[3]सहि, अह्माणं वि एदं मन्तिदव्वम् ।

मदयन्तिका—[4]सहि, बुद्धरक्खिदे, एहि दाव । महोसवं संभावेह्म । (इत्युत्तिष्ठत ।)

लवङ्गिका—(जनान्तिकम् ।) [5]भअवदि, जह हिअअभरिउब्भ-

---

१. सखि मालति, त्वं खल्वेकनगरनिवासेन पांसुक्रीडनात्प्रभृति प्रियसखी भगिनी च साम्प्रतं पुनरस्माकं गृहस्य मण्डनं जातासि ।

२. युष्माकमाशिषां प्रसादेन । सखि लवङ्गिके भरिता नो मनोरथा युष्माकं लाभेन ।

३. सखि, अस्माकमप्येतन्मन्त्रयितव्यम् ।

४. सखि बुद्धरक्षिते, एहि तावत् । महोत्सवं समावयावः ।

५ भगवति, यथा हृदयभरितोद्भमद्विस्मयानन्दसुन्दरघूर्णितधीरपर्यन्त-

---

रिणी वार्ता श्रुता सैवेयमित्यर्थः । वैवर्ण्यं विवर्णभावमप्रतिसमाधेयविपत्प्राप्तिजनिततापहेतुकं सात्त्विकभावरूपम् । यदाह—'वैवर्ण्यं वर्णभेदः स्यात्तापशङ्काभयादिभिः' इति ॥ **मदयन्तिका** । सखि मालति, त्वं खल्वेकनगरनिवासेन पांसुक्रीडनात्प्रभृति प्रियसखी भगिनी च साम्प्रतं पुनर्भ्रातृभार्यात्वेनास्माकं गृहस्य मण्डनं जातासि ॥ **कामन्दकी** । वर्धसे इति सोपहासेयमुक्तिः ॥ **मदयन्तिका** । युष्माकमाशिषां प्रसादेन । केवलं भवदाशीर्वादान्मालतीलाभो न तु दंपत्योरन्योन्यानुरागातिशयादित्याशयः । सखि लवङ्गिके, भरिताः संपूर्णा मनोरथाः । युष्माकं लाभेन सपरिजनाया एव मालत्या लाभाद्युष्माकमिति बहुलम् ॥ **लवङ्गिका** । सखि, अस्माकमप्येतन्मन्त्रयितव्यम् । पूर्णा नो मनोरथा युष्माकं सदृशश्लाघ्यसंबन्धानां लाभेनैवेत्यस्माभिरपि वक्तव्यमित्यर्थः । अथ च युष्माकं सपरिजनाया भवत्या मकरन्दप्राप्तिरूपेण भाविना लाभेनास्माकं पूर्णा मनोरथा भवितार इत्यस्माभिरेवैतन्मन्त्रयितव्यम्, न तु त्वया सपरिजनमालतीलाभस्य, भवत्संकल्पमात्रस्य निश्चितत्वादित्यपि प्रतीतिः ॥ **मदयन्तिका** । सखि बुद्धरक्षिते एहि तावत् । महोत्सवं समावयावः ॥ **लवङ्गिका** । यथा हृदये भरितौ पूर्णोद्धत

मन्तविसमाणन्वसुन्दरघोलाविवपीरपेरन्तमणोहरा पज्जरमन्ति मव सन्तिमाममरन्दाण दलिमनीलुप्पलमंसलच्छच्छविणा दिट्ठिसंभेआ, तह मण्णे मणोरहणिव्वुदसमागमा पदेत्ति ।

कामन्दकी—(विहस्य ।) नन्विमौ परस्परं मानसं मोहनमनुभवत । तथा हि,

ईषत्तिर्यग्वलनविषमं कूणितप्रान्तमेतत्
प्रेमोद्भेदस्तिमिततरलं किंचिदाकुञ्चितभ्रु ।
अन्तर्मोदानुभवमसृणं स्तब्धनिष्कम्पपक्ष्म
व्यक्तं स्नेहस्य चिरमनयोर्दृष्टमाकेकराक्षम् ॥ २ ॥

मनोहराः पर्यस्यन्ते नवसन्तिमममकरन्दयोर्दलितनीलोत्पलमांसलच्छच्छरयो दृष्टिसंभेदाः, तथा मन्ये मनोरथनिर्वृतसमागमावेताविति ।

एवोद्भवन्तौ दौ विस्मयानन्दौ तावेतौ पुनरपि यथा स्यातथा पूर्णितौ भ्रामितौ पीयमानस्मरमोहनापाङ्गविततकण्ठितवीथा। पर्यस्यन्तेऽपाङ्गदेशे मनोहराश्च पर्यस्यन्ते परीता हि पश्येऽवलम्बितातिप्रकारेणैव प्रवर्तन्ते । नवसन्तिमममकरन्दयोर्दलितनीलोत्पलमांसलच्छच्छरयो दृष्टिसंभेदाः पीयूषसंभरणा मिथीभूताः कटाक्षविक्षेपाः, तथा मन्ये मनोरथनिर्वृतसमागमावेताविति । दृष्टिविक्षेपा यथा येन प्रकारेण प्रवर्तन्ते तथा तेन प्रकारेणैवमुपचीयते इत्यर्थः ॥ कामन्दकी । नन्वित्यादि । मानसं मोहनं संकल्पनिर्मितसंभोगम् । तत्समर्थं विशदयति—तथा हीति । ईषदिति । अनयोर्दृष्टं स्नेहं व्यक्तं यथा स्यात्तथा कथयति । संकल्पनिर्मितं संभोगं कथयतीत्यर्थः । दृष्टं दर्शनम् । ईषत्तिर्यग्वलनेन मनागपि वक्रत्वेन विषमं वक्रम् । वक्रत्वेऽपि ... विकारः । यथा— नमितो वाक्यविचारो मम तद्वक्रमुच्यते' इति । कूणितं प्रान्ते कूणितप्रान्तम् अपाङ्गदेशे भावभरेण संकुचितमित्यर्थः । कूणितं यथा— भावभूषणसंकोचो विलासरसतरलस्य च । यथा लोचनयोस्तद्धि कूणितमुच्यते ॥ इति । 'दु रन्तिमावसंकोचे प्रेम्णा तत्कूणितं भवेत् ।' इति । एवमिति पुरोवर्तित्वेन निर्दिशति । प्रेम्णोऽनुरागस्योद्भेदेन प्रादुर्भावेन स्तिमितं निश्चलं तरलितं चञ्चलं च । स्तिमितलक्षणं यथा— निश्चलं यत्त्वयात्र तारकं स्तम्भितं कथितम् । प्रेमार्द्रमन्यदपि उत्तरं कथितमीरितम् ॥ इति । किंचिदाकुञ्चितभ्रुणी यस्मिन् तत्तथा, भ्रुकुटिरूपेण प्रणयादिविकारद्योतकः । तत्तथोक्तं दृष्टं प्राह । अन्तरस्मादन्तर्मोदस्यानुभवेन मसृणं स्निग्धमनुरक्तम् । स्तब्धं तु निश्चलमनुपलक्षितम् पक्ष्मरचनायुक्तं प्राह । पक्ष्माणि स्तब्धानि निश्चलानि यस्य तत् । आकेकरं भवति । आकुञ्चितपुटा तारकापाङ्गसमीक्षिता । मुकुलार्धपुटा च दृष्टिराकेकरा मता ॥ इत्याकेकरलक्षणम् । केचित्तु त्वाकेकराक्षमित्यादेकदेशं वदन्ति ... दृष्टमाकेकराक्षं ... विशेषणमिति ... दृष्टम्'

पुरुषः—वत्से मदयन्तिके, इत इतः ।

मदयन्तिका—(अपवार्य ।) सहि बुद्धरक्खिदे, अवि पुणो दीसइ एसो जीविदप्पदाई पुण्डरीअलोअणो ।

बुद्धरक्षिता—जइ देव्वं अणुऊलइस्सदि । (इति निष्कान्ता)

माधवः—(अपवार्य ।)

चिरादाशातन्तुस्त्रुटतु बिसिनीसूत्रभिदुरो
महानाधिर्व्याधिर्निरवधिरिदानीं प्रसरतु ।
प्रतिष्ठामव्याजं व्रजतु मयि पारिप्लवधुरा
विधिः स्थैर्यं धत्ता भवतु कृतकृत्यश्च मदनः ॥ ३ ॥

अथवा ।

समानप्रेमाणं जनमसुलभं प्रार्थितवतो
विधौ वामारम्भे मम समुचितैषा परिणतिः ।

---

१. सखि बुद्धरक्षिते, अपि पुनर्द्रक्ष्यत एष जीवितप्रदायी पुण्डरीकलोचनः ।

२. यदि दैवमनुकूलयिष्यति ।

इति व्याचक्षते । अचिरमिति दर्शनक्रियाविशेषणम् ॥२॥ **मदयन्तिका** । सखि बुद्धरक्षिते, अपि पुनर्द्रक्ष्यत एष जीवितप्रदायी पुण्डरीकलोचन । अपि पुनरित्यौत्सुक्यातिशयो द्योत्यते ॥ **बुद्धरक्षिता** । यदि दैवमनुकूलयिष्यति । अथ माधवः समधिगतमालतीप्रदाननिश्चयो नैराश्यसजातमुद्वेगातिशय विवृण्वन्नाह—**चिरादिति** । चिरादनुवृत्तो बिसिनीसूत्रवन्मृणालतन्तुवद्भिदुर स्वयमेव भिद्यमान आशातन्तुस्तत्प्राप्त्याशैव तन्तुरिदानीं त्रुटतु छिन्नो भवतु । प्रियतमासमागमाशा दुर्बलैवेयन्तं कालमनुवृत्ता सेदानीं छिन्नेत्यर्थ । तथेदानीं महानाधिर्मानसी व्यथा स एव व्याधिर्निरवधिर्निरवसर प्रसरतु । मालतीप्राप्तिलक्षणमवधिं प्रतीक्ष्य कथंचिदाधि' सोढ इदानीं तस्यावधेरभावनिश्चयान्निर्मर्यादो विजृम्भतामित्यर्थ । तथा पारिप्लवस्य चित्तचाञ्चल्यस्यारतिरूपस्य धुरोत्कर्षो मय्यव्याजं निष्कपटम् । विसम्भेणेति यावत् । प्रतिष्ठां स्थितिं व्रजतु । मालतीप्राप्त्याशया आलम्बनभूताया अपगमाद्वात्याक्षिप्ततूलवदप्रतिष्ठा प्राप्नोत्वित्यर्थ । तथा विधि स्थैर्यं धत्ताम् । मदनश्च कृतकृत्यो भवतु । उभाभ्यामपि कर्तव्यस्य महत प्रयोजनस्य महता प्रयत्नेन निर्वर्तितत्वादित्यर्थ । जीवनमित-परं क्षणमात्रमपि दुर्लभमिति भाव । एकस्मिन्कार्येऽनेककारणसमुच्चयात्समुच्चयालंकार ॥ ३ ॥ **अथवेति** । स्वयमेव स्वात्मानं समाश्वासयति—**समानेति** । समानप्रेमाण तुल्यानुरागमसुलभं पराधीनत्वेन दुष्प्रापं जनं प्रार्थितवतो मम विधौ वामारम्भे वक्रोद्योग एषा परिणतिरियं

तथाप्यस्मिन्दानग्रहणसमयेऽस्याः प्रविगल-
त्करं मातश्चन्द्रद्युति वदनमन्तर्दहति माम् ॥ ४ ॥

कामन्दकी—(स्वगतम्।) एवं दुर्मनायमानः पीडयति मां वत्सो माधवो वत्सा मालती च । दुष्करं निराशा प्राणितीति । (प्रकाशम्।) वत्स माधव, पृच्छामि तावदायुष्मन्, त्वाम् । अथ किं भवानमस्थ यथा भूरिवसुरेव मालतीमस्मभ्यं दास्यतीति ।

माधवः—(सखेदम्।) नहि नहि ।

कामन्दकी—न तर्हि मागधस्तावता भूरिवसुः परिहीयते ।

मकरन्दः—तत्पूर्वेत्याशङ्क्यते ।

विपरिवृत्त्या दृशा सम्भवितैव । ततो न मया वैक्लव्यमङ्गीकार्यमित्येव यद्यपि हृदय मवस्थापयामि तथाप्यस्मिन्दानग्रहणसमये अन्यस्मै राज्ञा मालती दत्तेत्येतद्वार्ता कर्णनसमये प्रविगलत्करं तत्क्षणप्रहरितकान्ति अत एव म्लानचन्द्रद्युति अस्या वदनं मामन्तर्दहति । मालतीवदनमात्रैवैषाम्स्या दैन्यवत्त्वा । निम्नते तु तत्रयोरने भिमस्या मविष्यतीत्येव एव मम व्यथाहेतुर्नोत्पत्तिविषय इत्यर्थः ॥४॥ कामन्दकी । दुर्मनायमानो दुर्मनस्को भवान् । वत्सा मालती च निराशा प्राणितीति यत्तदेव दुष्करम् । तादृशी व्यवस्था वर्तते यज्जीवनमेव मरणापेक्षया दुस्सहनीयम् । अतश्चप्रतीकारव्यवसायवती कपटसंनिधानमन्तरेण । तच दुष्करमिति मयैव विषमाक्षेपो भव्यानिरूपणी । भवतु तावत् । वाक्योपक्रमेणैव समाश्वासयामीति प्रकाशमाह-पृच्छामीति । आयुष्मन्निति सम्बोधनेन मयि वर्तमानायां जीवद्वंशे न वर्तेथ इति सूचयति । पूर्वोक्तमेवार्थमीषद्विशेषणातिशयमय किं वा अवगमिति पृ च्छामि । एवावगत्यं वार्ता भूरिवसुरेव मह्यं दुहितरं दास्यतीति निश्चित्य किमेवं प्र यतायं कृत्वं तदेवतत्पृच्छामि कथय । तथा चैवैतावद् दुःखत् परित्यज्यविचारः । दैवीयाज्ञमेवे तत्र प्रस्थानामिति भावः ॥ माधवः—सखेदमिति । मान- वापचेन केवलं भवानवगमतुरक्तः नहि भूरिवसुना वाङ्दत्तं दास्यामीत्याहुत्ये म ममाज्ञायत इति ममन्याधिमनसाभिप्रायमनवगम्य सखेदमाहेत्यर्थः । नहि नहीति कुतश्चन दास्यामीति वचनम् । स तावदस्मत्प्रमाणमपि न याचातीत्यभावना ॥ कामन्दकी । तर्हि पूर्वोक्तमर्थाया भूरिवसुर्न परिहीयते वाच्यता भवति । पूर्वमपि भूरि वसुर्दास्यतीति न तत्र प्रमाणता इदानीमपि वा नास्तीति किमिदानीमपि तस्मै वाणिज्यं मनस्यम् । भवतोरस्मोऽन्याहुतयोऽपि पूर्वोक्तसात्तो न परिहीयतेऽपि तु तव दुर्मनस्कोऽमित वारणमित्यर्थं वार्त्तं ततो भैरवी किमिदपि मूलमप्रति किमिति संशय इति भावः ॥ मकरन्दः । यदपि भूरिवसुना माधवाय दुहिता दास्यामीति नोक्तं न तद्वचनापवा यार्थेन स्थितं तथापि बालतया पूर्वं पिता कर्मोदनिरस्य प्रतिपादनमकारमनय योग्य तार्थमनन्यथाभावमात्रं स्थितम् । इदानीं तु पूर्वं राज्ञा याचितो नन्दनाय दत्तवानिति वार्ता श्रुता भयादपमानिनिमासमानतः इत्यादि पूर्वोत्तरयोः व्यवसीयेत्यम्

कामन्दकी—जानामि तां वार्ताम् । इदं तावत्प्रसिद्धमेव यथा नन्दनाय मालतीं प्रार्थयमानं भूरिवसुर्नृपतिमुक्तवान् 'प्रभवति निजकन्यकाजनस्य महाराजः' इति ।

मकरन्दः—अस्त्येतत् ।

कामन्दकी—अद्य च राज्ञा स्वयमेव मालती दत्तेति संप्रत्येव पुरुषेणावेदितम् । तद्वत्स, वाक्प्रतिष्ठानि देहिना व्यवहारतन्त्राणि वाचि पुण्यापुण्यहेतवो व्यवस्थाः सर्वथा जनानामायतन्ते । सा च भूरिवसोर्वागनृतात्मिकैव । न खलु महाराजस्य निजकन्यका मालती । कन्यकाप्रदाने च नृपतयः प्रमाणमिति नैवंविधो धर्माचारसमयः । तस्मादवस्थितमेवैतत् । कथं च । मामनवधानां मन्यसे पश्य ।

मित्यर्थः ॥ **कामन्दकी—जानामीति** । अस्त्येवैषा वार्ता । तथापि मालतीं दत्तवतो राज्ञः परस्वप्रतिपादनेऽधिकाराभावादधिकारवता च पित्रा मन पूर्वकमदत्तत्वादिदानीमपि पूर्ववदाशास्त्येवेति नैतावता भेतव्यमित्यर्थः । कथं पित्रा निश्चितं न दत्तेत्याशङ्क्य तद्वचनपर्यालोचनयापि वरीतुं तावदस्त्येषा प्रसिद्धिरित्याह—**इदं तावदिति** ॥ **मकरन्दः** । अस्त्येतत् । मयापि श्रुतमित्यर्थः । अद्यतनोऽपि वृत्तान्तो राज्ञा स्वयमेव मालती दत्ता न तु पित्रा तत्प्रदानाधिकारिणेत्येवंरूपः श्रुत एवेत्याह ॥ **कामन्दकी—अद्य चेति** । ननु यद्यपि स्वयमेवाद्य राज्ञा दत्ता न भूरिवसुना तथापि पूर्वमेव प्रभवतीत्यादिवाक्येन तस्याप्यनुमतिः प्रतीयत इत्याशङ्क्य तद्वचनस्य छलात्मकतया वञ्चनार्थं प्रयुक्तत्वान्नैवेन व्यवहारशुद्धिरिति वक्तुं प्रथमं लोकव्यवहारस्य प्रमाणत्वं दर्शयति—**तद्वत्सेति** । देहिनां व्यवहाररूपाणि तन्त्राणि कुटुम्बकृत्यानि । 'तन्त्रं कुटुम्बकृत्ये स्यात्' इति हलायुधः । वाचि प्रतिष्ठा स्थितिर्येषां तानि । वचनमात्रनिबन्धनानीत्यर्थः । पुण्यापुण्यहेतवो व्यवस्थाः 'सत्यं वदेन्नानृतं वदेत्' इत्यादयः शास्त्रीया मर्यादा वाच्येवायतन्ते वागायत्ता एव भवन्ति । वाङ्मूल एव सर्वोऽपि शुभाशुभहेतुर्व्यवहार इत्यर्थः । इयं तु भूरिवसोर्वाक्छलात्मिका न तु शुद्धेत्याह—**सा चेति** । अनृतात्मिकैवोपचारोक्तिचातुर्येणापाततः सत्यवत्प्रतिभासेऽपि विचार्यमाणे परमार्थदृष्ट्या मिथ्याभूतैव । कुत इत्यत आह—**न खल्विति** । ईश्वरत्वात्तस्य परकीयकन्यकास्वपि स्वातन्त्र्यमस्तीत्यत आह—**कन्यकेति** । नृपतयः प्रमाणं परिच्छेत्तारः । स्वतन्त्रकर्तार इति यावत् । इत्येवंविधो धर्माचारो धार्मिकाणामाचारस्तस्य समयस्तत्प्रवर्तकं शास्त्रम् । क्वचिदपि न दृष्टमिति शेषः । तस्मात्पित्रा चाप्रदानाद्राज्ञश्चानधिकाराद्राजकर्तृकप्रदानं लोकशास्त्रविरुद्धमित्येतदवस्थितमित्याह—**तस्मादिति** । तदस्या वार्तायाः पसपशप्रायकत्वेन नैतावता नैराश्यं भावनीयमित्याशयः । किंच मयि जीवन्त्यामपि कथं भवद्व्यतिरिक्तगामिनी स्यादिति विश्वासजननार्थं साहंकारमाह—**कथं चेति** । अप्रमत्तैवाहं भवत्सङ्घटने वर्ते ।

मा स्म सपत्नेष्वपि नाम तादृक्
स्तापं भवत्या त्वयि वा विमाननम् ।
तत्सर्वथा संगमनाय यत्नः
प्राणव्ययेनापि मया विधेयः ॥ ५ ॥

मकरन्दः—सर्वं [illegible] युज्यमानमादिश्यते युष्माभिः । अपि च ।

दया वा स्नेहो वा भगवति निजेऽस्मिञ्शिशुजने
भवत्याः संसाराद्विरतमपि चित्तं द्रवयति ।
अतश्च प्रव्रज्यासमयसुलभाचारविमुखः
प्रसक्तस्ते यत्नः प्रभवति पुनर्दैवमपरम् ॥ ६ ॥

(नेपथ्ये ।)

भैअवदि, कामन्दइ, एसा भट्टिणी विण्णावेदि जधा मालदिं गेण्हिअ तुरिदं आअच्छेहि त्ति ।

कामन्दकी—वत्से, उत्तिष्ठोत्तिष्ठ ।

(सर्वा उत्थाय परिक्रामन्ति ।)

---

१ भगवति कामन्दकि, एषा भर्त्री विज्ञापयति यथा मालतीं गृहीत्वा त्वरितमागच्छेति ।

तत्प्राप्तिसाधकमीयमितिसर्वः । तदेवाह—मा स्मेति । यस्मां त्वयि च यस्याय मनिर्ह [illegible] युवाभ्यामन्योन्यमनवाप्तिमिव प्रेम पश्यति सपत्नेष्वपि इति नीत्या प्रेमप्रवाहस्थानेऽन्यनिवृत्तिमित्युत्पत्तीयं तदा युवयोः सपत्नेष्वपि माभूत् अस्ति हि शत्रुणामित्यभिप्रेयते । इदं तु येषामपि नापेक्षितं युवमिसपत्ना दोस्त्याशिषयोपि । तस्मात्सर्वथान्ततो मया प्राणव्ययेनापि संगमनाय यत्नो मया विधेयः । कार्यं इत्यर्थः । इदं च मनोवस्था द्वितीयावस्था । यथा—अपरस्मात् फलप्राप्ति यो व्यापारः फल प्रति । परं स्वौत्सुक्यमयत्न स यत्न इति कथ्यते ॥ इति ॥ ५ ॥ मकरन्दः । अपि चेत्यादि । संसाराद्विरतं राग द्वेषाद्यभिवर्जितमपि चित्तं द्रवयति कृपार्द्रं करोति । दयेति । दयानुकम्पा स्नेहः प्रेमात्मको भावः । अतो दयास्नेहपरवशत्वात्तवान्तःकरणस्य प्रव्रज्यासमये संन्याससंप्रदाये सुलभो योऽत्रागतोऽभ्यासाचारस्तस्य विमुखो विरोधी । अयं यत्नः प्रसक्तो यत्नप्रवर्तितः । अपरं पुनरितरत् तु दैवमनयोर्भाग्येन मम वदति । यथा तु यावत्कर्तव्यं तावत्क्रियत इत्यर्थः । [illegible] चाटुप्रकारं पर्युपासनं नामाङ्गम् । यथा—'अनुनीतिः पर्युपासनम्' इति ॥ ६ ॥ नेपथ्ये । भगवति कामन्दकि, एषा देवी विज्ञापयति यथा मालतीं गृहीत्वा त्वरितमागच्छेति ॥

(मालतीमाधवौ सकरुणानुरागमवलोकयत ।)

माधवः—कष्टम्, एतावती हि माधवस्य मालत्या समं लोकयात्रा । अहो नु खलु भोः,

सुहृदिव प्रकटय्य सुखप्रदां
प्रथममेकरसामनुकूलताम् ।
पुनरकाण्डविवर्तनदारुणः
प्रविशिनष्टि विधिर्मनसो रुजम् ॥ ७ ॥

मालती—(अपवार्य ।) [1]महाणुहाव, लोअणाणन्दअर, एत्तिअ दिट्ठोसि ।

लवङ्गिका—[2]हद्धि । सरीरससअं एव णो पिअसहीए आरोविदा अमच्चेण ।

मालती—[3]परिणदं दाणिं जीवतिण्हाए फलम् । णिव्वूढं अ णिक्करुणदाए तादस्स कावालिअत्तणं । परिणिट्ठिदो देव्वहदअस्स-

---

१. महानुभाव लोचनानन्दकर, एतावद्दृष्टोऽसि ।
२. हा धिक् । शरीरसशयमेव नः प्रियसख्यारोपितामात्येन ।
३. परिणतमिदानीं जीविततृष्णायाः फलम् । निर्व्यूढं च निष्करुणतया

मालतीमाधवौ सकरुणं परस्परानिष्टशङ्कया सानुरागमन्योन्यभावाधिगमेनावलोकयतः ॥ **माधवः** । माधवस्य दुःखैकभाजनस्य ममेत्यर्थान्तरसंक्रमितवाच्यता । मालत्या समं लोकयात्रा दर्शनसंलापादिरूपोऽनुरक्तजनव्यवहार एतावतीयत्येव परिसमाप्ता । तदेतत्कष्टमित्यर्थः । अहो आश्चर्ये । नु वितर्के । खलु प्रसिद्धौ । भोः संबोधने । हे हृदय, आश्चर्यं खलु विधेर्दुर्विलसितमिति वितर्कयामीत्यर्थः । तदेव दुर्विलसितमाह—**सुहृदिवेति** । असौ विधिः प्रथमं सुहृन्मित्रमिवैकरसां तदेकस्वभावां प्रकारान्तरशून्यामनुकूलतां प्रस्तुतकार्यानुगुण्यं प्रकटीकृत्य पुनः स एवाकाण्डेऽनवसरं यद्विवर्तनं विरुद्धावृत्तिः प्रातिकूल्येन व्यवहरणं तेन दारुणो विधिः । मनोरुजं चित्तरोगं प्रविशिनष्टि । प्रयोजनविघटय्याधिमात्रमवशेषयतीत्यर्थः । विधिनिन्दया विषादो व्यज्यते ॥ ७ ॥ **मालती** । महानुभाव लोचनानन्दकर, एतावद्दृष्टोऽसि । न पुनर्दृश्यसे मम जीवनाभावादित्याशयः । लोचनयोरेवानन्दकरस्त्वया कृतः । मनसस्तु महती व्यथैव संपादितेत्यस्य ध्वनिः । इदं च प्रत्यक्षनिष्ठुरत्वाद्वज्रं नामाङ्गम् । यथा—'प्रत्यक्षनिष्ठुरं वज्रम्' इति । **लवङ्गिका** । हा धिक् । शरीरसंशयमेव नः प्रियसखी समारोपितामात्येन । तदिदानीं भगवति,त्वमेव गुरुजनस्पृहां विहाय मालतीप्राणत्राणे त्वरितं

दारुणसमारम्भपरिणामो । सा कं वा उवालभामि मन्दभाइणी । कं वा असरणा सरणं पडिवज्जामि ।

लवङ्गिका—सहि इदो इदो । (परिक्रामति ।)

माधवः—(सभयम् ।) नूनमाश्वासनमात्रमेतन्माधवस्य सहजस्नेहमात्रकातरा भगवती करोति । (सोद्वेगम् ।) हन्त, सर्वथा संशयितजन्मसाफल्यः संवृत्तोऽस्मि । तत्किं कर्तव्यम् । (विचिन्त्य ।) न खलु महामांसविक्रयादन्यदुपायान्तरं पश्यामि । (प्रकाशम् ।) वयस्य मकरन्द, अपि ममानुत्कण्ठते मदयन्तिकायाम् ।

मकरन्दः—अथ किम् ।

तन्मे मनः क्षिपति यत्सरसप्रहार
मालोक्य मामगणितस्खलदुत्तरीया ।

तावत्स कापालिकत्वम् । परिनिष्ठितो दैवहतकस्य दारुणसमारम्भपरिणामः । तत्कं वोपालभे मन्दभागिनी । कं वाशरण्या शरणं प्रतिपद्ये ।

१ सखि, इत इतः ।

भगवत्यैव्यायमः ॥ मालती । परिपठमिदानीं जीवितदुष्प्राप्ताः फलम् । निर्मूर्त्तं च निष्करुणतया तावत्स कापालिकत्वम् । कापालिक एव परं जीवप्रयत्ने निष्करुणः । तेन पक्षवाहरुणं च निष्पिरसुषितम् । परिनिष्ठितः परिसमाप्तिं गमितो दैवहतकस्य दारुणसमारम्भपरिणामः । कमुपालभे मन्दभाग्या । कं वाशरण्या शरणं प्रतिपद्ये । अनेन माधवं भगवतीं च प्रति कथं युवयोः सतोरप्यहमीदृशीं दशामनुभवामीति तदुपालम्भस्तयोरुचितं प्रत्युत इति सूच्यते । एवंभूतमपि मेधाविन्यापि मालत्या माधवसंनिधानेऽपि विलपीभूताभिरिति मन्तव्यम् ॥ लवङ्गिका । सखि इत इतः । आगम्यतामिति शेषः ॥ माधवः । नूनमिति । कथं वा प्राणानि प्रतिपद्ये तद्विरोधेन भगवती कार्यं निष्पादयेत् । तस्मात् वचनमाश्वासनमेवेत्यर्थः । संशयितं जन्मसाफल्यं मालतीप्राप्तिरूपं यस्य तादृशः संवृत्तोऽस्मि । अत्र मालतीप्राप्तिरेव जीवितसाफल्यमित्यनेन तदर्थ प्राणत्यागादिरूपमकार्यमपि कर्तुं युक्तमिति सूच्यते । यथा—'पुण्यं पापमपि प्रियार्थे कुर्वन्ति' इति । इदानीं बालबुद्धिनापि क्लिष्टकल्पनेन भाग्यपरीक्षेव साहसिकमनुरूपेव महामांसविक्रयेणापि प्रयोजनं साधनीयमिति विचिन्त्य नि धारयति—न खल्विति । महामांसं पुरुषमांसम् । इयमपि द्वितीयावस्था द्रष्टव्या । वयस्येति । अपि प्रश्ने । उत्कण्ठते उत्सुको भवति ॥ मकरन्दः । अथ किम् । बाढमुत्कण्ठितोऽस्मीत्यर्थः । तदेवाह—तन्मे इति । सरसप्रहारं सद्यो निपातितं व्याघ्रं मामालोक्यागणितमपलपत्स्खलदुत्तरीयं यया । यस्तेन तारक

त्रस्तैकहायनकुरङ्गविलोलदृष्टि-
राश्लिष्टवत्यमृतसंवलितैरिवाङ्गैः ॥ ८ ॥

माधवः—न दुर्लभा बुद्धरक्षितायाः प्रियसखी । अपि च ।

प्रमथ्य क्रव्यादं मरणसमये रक्षितवतः
परिष्वङ्गं लब्ध्वा तव कथमिवान्यत्र रमताम् ।
तथा च व्यापारः कमलनयनाया नयनयो-
स्त्वयि व्यक्तस्नेहः स्तिमितरमणीयश्चिरमभूत् ॥ ९ ॥

तदुत्तिष्ठ । वरदासिन्धुसभेदमवगाह्य नगरीमेव प्रविशावः ।

(उत्थाय परिक्रामतः ।)

मकरन्दः—अयमसौ महानयोर्व्यतिकरः । य एषः

जलनिबिडितवस्त्रव्यक्तनिम्नोन्नताभिः
परिगततटभूमिः स्नातमात्रोत्थिताभिः ।

लिकी तस्याः कान्तिरुक्ता । त्रस्तो य एकहायनकुरङ्गस्तस्येव विलोला दृष्टिर्यस्याः सा । अनेन तस्या अभ्युद्वेगप्रतीतेरनुरागातिशयः प्रख्याप्यते । अमृतसवलितैः सुधारसाप्लुतैरिवाङ्गैः । अनेन तदङ्गसंस्पर्शस्य परमसौहित्यहेतुत्वमुक्तम् । आश्लिष्टवत्या लिङ्गनं कृतवतीति यत्तदालिङ्गनं कर्तृ मे मनः क्षिपति । व्यथयतीत्यर्थः ॥ ८ ॥ **माधवः** । **नेति** । बुद्धरक्षितायाः प्रियसखी त्वया न दुर्लभेति मकरन्दमाश्वासयति । अदुर्लभत्वमेवोपपत्त्या निर्धारयति—**अपि चेति** । **प्रमथ्येति** । मरणसमये तस्याः प्राणविपत्तिकाले क्रव्यादं मांसाशनं व्याघ्रं प्रमथ्य निहत्य रक्षितवतस्तादृशव्यसने प्राणत्राणलक्षणमुपकारं कृतवतस्तव परिष्वङ्गं स्वयंग्रहाश्लेषं लब्ध्वा कथमिवान्यत्र त्वद्व्यतिरिक्ते रमतामनुरक्तचित्ता भवेत् । तथा हि तदानीमेव स्वजीवितप्रदायिनस्तव मदीयं जीवितं शरीरं च समर्पितमिति स्वयंग्रहालिङ्गनेन कथितम् । अतस्त्वदर्पितजीवितेयं नान्यत्रानुरज्यत इति भावः । यथा मया निश्चितं तथा च तदनुरूप एव तस्या नयनयोर्व्यापारो व्यक्तस्नेहः प्रकटीकृतप्रेमातिशयस्तथा स्तिमिततया विषयान्तरासंसर्गेण तत्रैव निमग्नतया रमणीयो मनोहरस्त्वयि विषये चिरमभूत् । सस्नेहावलोकनादेव निश्चीयते तस्यास्त्वय्येवासक्तिरित्यर्थः । इदं चोपपत्त्या निर्णयरूपमुपन्यासो नामाङ्गम् । यथा 'उपपत्तिकृतो योऽर्थः स उपन्यास इष्यते' इति ॥ ९ ॥ **वरदेति** । वरदा सिन्धुश्चेति नद्यौ तयोः संभेदः संगमः ॥ **मकरन्दः** । व्यतिकरोऽपि स एव । **य एष इति** । योऽयं नद्योः संभेदः । **जलेति** । पुण्यतीर्थत्वादवगाहनार्थमागताभिर्वधूभिः सकलपौराङ्गनाभिः परिगततटभूमिर्व्याप्ततीरप्रदेशः । दृश्यत इति शेषः । वधूर्विशिनष्टि—स्नानमात्रोत्थिताभिः स्नानसमनन्तरमेव निर्गताभिः अत एव जलेन निबिडि-

रुचिरकनककुम्भश्रीमदाभोगतुङ्ग-
स्तनविनिहितहस्तस्वस्तिकाभिर्वधूभिः ॥ १० ॥

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

इति महाकविश्रीभवभूतिविरचिते मालतीमाधवे चतुर्थोऽङ्कः ।

तमस्मन्तर्वर्तिश्चिरं पवित्रं येन भगवतः सम्भाविमाव्यमाना मित्रोपलक्षा नामि मध्यकुचमध्यलनितमवनायवयवर्तिनीवेशा यासां ताः तथा रमणीयकाञ्चनकलशान्तिमस्य आभोगेन परिपूर्णतया तुङ्गाय ये स्तनास्तत्र विनिहितानि न्यस्तानि हस्तस्वस्तिकानि स्वस्तसर्वकुचितस्वस्तिकाकारहस्तयुगलानि यासां ताभिरिति वरवधूभिरिवोरितवपूसमायोपितः । अत्र च सानार्धमात्रामिर्वधूभि रित्यनेन नानाजातिमयताप्रतिप्रतीतेर्वर्णसंहारो नाम प्रतिमुखसंधेरङ्गमिति द्रष्टव्यम् । यथा वर्णसंहार इत्युक्ते नानाजातिसमागमः' इति ॥ १ ॥

निखिलजनमायाना काम्यवाम्यार्थपुरा ।
जगन्मभिमधोमधा भवभूतिरूपैर्गिरा ॥

इति श्रीमन्महाराजकुलतिलकपर्वतमायमायजूकसम्भवनि
पुरारिसूरिविरचितायां मालतीमाधवभावप्रदीपिकायां
चतुर्थाङ्कविवरणम् ॥

पञ्चमोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशत्याकाशयानेन भीषणोज्ज्वलवेषा कपालकुण्डला ।)

कपालकुण्डला—

षडधिकदशनाडीचक्रमध्यस्थितात्मा
हृदि विनिहितरूपः सिद्धिदस्तद्विदां यः ।
अविचलितमनोभिः साधकैर्मृग्यमाणः
स जयति परिणद्धः शक्तिभिः शक्तिनाथः ॥ १ ॥

पञ्चबाणसुहृद्वैरिवामवामेतराङ्गकम् ।
वीरशृङ्गारयोरैक्यं हृदि स्फुरतु तन्महः ॥

अथ पूर्वाङ्कसूचितमहामांसविक्रयोपयोगिवृत्तान्तं सूचयितुमेकपात्रप्रयोज्यं शुद्धविष्कम्भमारभते—तत इति । एकेनापि मध्यपात्रेण शुद्धविष्कम्भो भवत्येव । यथाह—'शुद्धोऽनेकेन वैकेन मध्यपात्रेण योजितः' इति । आकाशयानेनेति योगिनीत्वेन खेचरगमनादिसिद्धिसंपत्तेः । भीषणो भयंकर उज्ज्वलो दीप्तश्च वेषो यस्याः सा । कपालकुण्डलेत्यन्वर्थं नाम ॥ षडधिकेति । शक्तीनां ज्ञानेच्छाक्रियोपलक्षितस्वभावपरिस्पन्दरूपाणां नाथः प्रयोक्ता । अत एव ताभिः परिणद्धो व्याप्तः । विचित्रविश्वपरिस्पन्दस्वतन्त्रनिर्मातेति यावत् । यद्वा शक्तीनां ब्राह्म्यादीनां नाथः । अत एव ताभिः परिणद्धः स्वप्राणेश्वरबुद्ध्या प्रणयाद्वेष्टितः कापालिकादर्शनप्रतिपाद्यभूतनाथो जयति सर्वोत्कर्षेण प्रकाशते । तादृशस्यैव नमस्कार्यत्वात् । कीदृशोऽसावित्यत आह—षडधिकेति । षडधिका दश षोडश या नाड्यस्तासां यच्चक्रं मण्डलं पिण्डरूपं तस्य मध्यं हृदयं तत्र स्थित आत्मा स्वरूपं यस्य स । नाडीनामनन्तत्वेऽपि प्रधाननाडीनामिडादीनां षोडशसंख्यात्वात्षडधिकदशेत्युक्तम् । इडादयो नाड्यश्च । 'इडा च पिङ्गला चैव सुषुम्ना च परा स्मृता । गान्धारी हस्तिजिह्वा च पूषा वसुवशा तथा ॥ अलम्बुषा कुहूश्चैव शङ्खिनी दशमी स्मृता । तालुजिह्वा च जिह्वा च विजया कामदा परा ॥ अमृता बहुला नाम नाड्यो वायुसमीरिताः ॥' इति । अपरिमितसूक्ष्मनाडीसहितप्रधानषोडशनाडीसमूह एव रुधिरवसामांसादिधातुपरिपूरितः त्वगाच्छन्नः पिण्डशब्दवाच्यं शरीरमिति योगमार्गे । यद्वा । षड्भ्यश्चक्रेभ्योऽधिकस्य । सप्तमस्येत्यर्थः । दशनाडीचक्रं दशनाड्यात्मकं चक्रं नाभिकमलरूपम् । यद्वा षडधिकदशनाडीनां षोडशनाडीनां चक्रं षोडशनाड्यात्मकं चक्रं कण्ठबिलवर्त्तनाहताख्यम् । तत्र स्थितः उपासनाविशेषार्थं संनिधापित आत्मा स्वरूपं यस्येत्यर्थः । तथथा चक्राणि योगशास्त्रे—'चतुर्दलं स्यादाधारे स्वाधिष्ठाने च षड्दलम् । नाभौ दशदलोपेतं सूर्यसंख्यदलं हृदि ॥ कण्ठे स्यात्षोडशदलं भ्रूमध्येऽशीतिसंमितम् ॥ सहस्रदलमाख्यातं ब्रह्मरन्ध्रे तु पङ्कजम् ॥ एतानि

इयमिदानीमहम्

नित्यं न्यस्तषडङ्गचक्रनिहितं हृत्पद्ममध्योदितं
पश्यन्ती शिवरूपिणं लयवशादात्मानमभ्यागता ।
नाडीनामुदयक्रमेण जगतः पञ्चामृताकर्षणा-
दप्राप्तोत्पतनश्रमा विघटयन्त्यग्रेनभोऽम्भोमुचः ॥ २ ॥

उद्धूतस्खलितकपालकण्ठमाला-
संघट्टक्वणितकरालकिङ्किणीकः ।
पर्याप्तं मयि रमणीयडामरत्वं
संधत्ते गगनतलप्रयाणवेगः ॥ ३ ॥

यस्त पद्मानि नभस्तामि प्रभवते ॥ इति । भावैकरसमकरन्दमकर्या भाव एव दर्शयति । अनेन पाण्डुखण्डपरिमाणो वा भीम इति सम्भवम् । तद्विधां तारपात्र खरस्पर्शिनां योगिनां इति निषिद्धितं कर्म मम इः । तथाविधा सम्बिन्धितो मुखिमुखिमुखः । अनिवर्तितमनोभिर्विषयान्तरपरित्यागेन लैक्यमनमनस्कैः सा-धकैः सोपानकैर्योगिभिर्दुर्गमयानोऽन्विष्यमाण इति । अथ मध्यमकाश्रितानां केवलमोक्षमार्गप्रसिद्धत्वात्प्रतीतत्वमपि स्मारमभिमर्षमेव च दुर्लभं किंतु गुणवत्येव भवतु ॥ १ ॥ इयमित्यादि । नित्यमिति । नित्यं प्रतिदिनं जपोपक्रमसमये अङ्गुष्ठेनमारभ्य पञ्चाङ्गं तत्स्थानेषु हृदयाय नमः शिरसे स्वाहा' इत्यादि-पञ्चन्याधप्रकारेण निक्षिप्तं षडङ्गानां हृदयशिरःशिखाकवचनेत्रास्त्राणां चक्रं स-मूहं निहितं सम्बन्धमवलम्ब्य न्यासः । 'नो योऽपि मन्त्राधिदेवतासमकर्मैवात्मायं न्यासः समष्टदिदिशेषु इत्यागमः । अत एव हृत्पद्मस्य हृदयकमलस्य मध्य उदितं प्रकाशमानं शिवरूपिणमात्मानं पश्यन्ती । इयमहं लयवशात्सूक्ष्मपञ्चकस्य पञ्चे-न्द्रियेषु तत्तु नाडीनिषिद्धेषु वृत्तिनिरोधो मनोलयनहेतुभूतो योगशास्त्रप्रसिद्धो लयः । तदुक्तविशेषोऽभीष्टां पार्थिवाप्यादिभेदानामनाकर्षणां पञ्चमहाभूतप्रकृतिभूतानां ना-डीविशेषाणामुदयक्रमस्य नासिकाविरोधानक्रमेण तत्तद्वायोराकर्षणक्रमेण जगतो जगन्मय जन्तुपर्यन्त भास्करप्रभवानि पञ्चामृतानि च निमन्त्र्य नाकृष्य निसृतानि कार्यकारणक्रमेण पार्थिवादीनां पञ्चामृतानि पञ्चमहाभूतानि तेषामाकर्षणात् । यथा— 'मिदं च भूतमद्भुतमना पूर्वं पञ्चामृतं स्मृतम्' इति । तेषामाकर्ष-णादप्राप्तोत्पतनश्रमसम्बन्धिना योगेनमनप्रबाधा सत्यत एवाग्रेनभो नभसोऽम्भ-ऽम्भोमुचो मेघान्विघटयन्त्यपसारयन्तीदानीमभ्यागता । अग्रेऽन्यं कराजघटक-प्रसेमर्थः ॥ २ ॥ उद्धूतेति । उद्धूतोर्ध्वं निक्षिप्ता ततः स्खलिता च या कपालैरेव ग्रथिता कण्ठमाला भीषणकारणस्य संघट्टः कपालानां परस्पराभिघात-स्तेन क्वणिता शब्दायमानाः । कण्ठमाला इति पाठः । कराला दन्तुराः किं-किण्यः कण्ठमालास्थापिता क्षुद्रघण्टिका यत्र सः । गगनतलप्रयाणवेगो मयि पर्याप्तं परिपूर्णं रमणीयं मनोहरं डामरत्वमौद्धत्यं संधत्ते । संपादयतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

तथा हि ।

विष्वग्वृत्तिर्जटानां प्रचलति निबिडग्रन्थिबन्धोऽपि भारः
संस्कारक्काणदीर्घं पटु रटति कृतावृत्ति खट्वाङ्गघण्टा ।
ऊर्ध्वं धूनोति वायुर्विवृतशवशिरःश्रेणिकुञ्जेषु गुञ्ज-
न्नुत्तालः किंकिणीनामनवरतरणत्कारहेतुः पताकाम् ॥ ४ ॥

(परिक्रम्यावलोक्य च ।) इदं च पुराणनिम्बतैलाक्तपरिभृज्यमानरसोनकरसगन्धिभिश्चिताधूमैरधस्ताद्विभावितस्य श्मशानवाटस्य नेदीयः करालायतनम् । यत्र पर्यवसितमन्त्रसाधनस्यास्मद्गुरोरघोरघण्टस्याज्ञया सविशेषमद्य मया पूजासंभारः सनिधापनीयः । कथितं हि मे गुरुणा—'वत्से कपालकुण्डले, भगवत्याः करालया यन्मया प्रागुपयाचितं स्त्रीरत्नमुपहर्तव्यम्, तदत्रैव नगरे विदितमास्ते' इति । (सकौतुक-

---

तदेव रमणीयडामरत्व प्रकटयति—**विष्वगिति** । विष्वक्सर्वतो वृत्तिरवस्थानं यस्य स तादृशो जटाना भारो दृढतरग्रन्थिबन्धोऽपि वेगवशात्प्रचलति । तथा खट्वाङ्गे नद्धा घण्टा सस्कारेण शब्दजनकाभिघातादिजन्योनाभिहन्यमानगतेनातिशयेन कार्यैकपरिकल्प्येन जनितो य क्काणो रणरणध्वनिस्तेन दीर्घं यथा तथा । पटु कृता आवृत्ति पुन पुनरभ्यासो यथा स्यात्तथेति क्रियाविशेषणत्रयम् । रटति ध्वनति । तथा विवृतानि यानि शवशिरासि तेषा या श्रेणी तस्या कुञ्जेषु सरन्ध्रकुहरेषु गुञ्जञ्शब्दायमान उत्ताल उद्भट किंकिणीनामनवरतरणत्कारस्याविच्छिन्ननिक्काणस्य हेतुर्वायुर्वेगोत्पन्नोऽनिल पताका खट्वाङ्गावबद्धामूर्ध्वं यथा स्यादेवं धूनोति कम्पयति ॥ ४ ॥ **परिक्रम्येत्यादि** । इद च तत्करालायतनम् । कीदृशम् । श्मशानवाटस्य पितृवनप्रदेशस्य नेदीयोतिसनिहितम् । श्मशानवाटं विशिनष्टि—पुराणेन निम्बतैलेनाक्तस्य परिभृज्यमानस्य रसोनकस्य लशुनस्य । 'लशुनं गृञ्जनारिष्टमहाकन्दरसोनका ' इत्यमर. । यो रसो निर्यासस्तस्य गन्ध इव गन्धो येषा तैश्चिताधूमैर्गगनंकषैरधस्ताद्भूतले विभावितस्यानुमितस्य महतो विस्तीर्णस्येति । यत्र करालायतने पर्यवसितमन्त्रसाधनस्य परिसमापितपुरश्चरणस्य सविशेष पूर्वापेक्षया विशेषसहकृतं यथा स्यात्तथा पूजासंभार पूजोपकरणकलापः संनिधापनीय उपस्थापनीय । विशेष को वेत्यपेक्षायामाह—**कथितमिति** । प्रागुपयाचित्त पूर्वं प्रार्थित सिद्धेऽस्मिन्मन्त्रे भगवत्यै स्त्रीरत्नमुपहारीकरिष्यामीति संकल्पितम् । उपहर्तव्यमानेतव्यम् । तत्स्त्रीरत्न चात्रैव सनिहिते नगरे विदितं सर्वजनप्रसिद्धमास्त इति ॥ **सकौतुकमिति** । एतादृशसुकुमारमधुराकारस्य कथं निशायामत्र निर्निमित्तं सचरणमिति सकौतुकम् । अतिगम्भीरमधुराकृतिर्गाम्भीर्यमाधुर्यगुणशालिन्याकृतिर्यस्य स । 'भीशोकक्रोधहर्षेषु गाम्भीर्यं निर्विकारता । सर्वावस्थासु माधुर्यं प्रियाणा मृदुकारिता ॥' उत्तम्भितो जूटीकृत्य बद्धः

मवलोक्य ।) इतोऽयमतिगम्भीरमधुराकृतिरवलम्बितकुटिलकुन्तलभार कृपाणपाणिः श्मशानमवतरति । स एषः ।

कुवलयदलश्यामोऽप्यङ्गं दधत्परिधूसरं
ललितविकटन्यासः श्रीमान्मृगाङ्कनिभाननः ।
हरति विनयं वामो यस्य प्रकाशितसाहसः
प्रविगलदसृक्पङ्कं पाणिर्[illegible] ॥ ५ ॥

(निरूप्य ।) स एव कामन्दकीसुहृत्सुतो महामांसस्य पणयिता माधवः । तत्किमनेन । यथासमीहितं संपादयामि । विगलितप्रायश्च पश्चिमसंध्यासमयः । तथा हि ।

व्योमस्तापिञ्छगुच्छावलिभिरिव तमोवल्लरीभिर्व्रियन्ते ४
पर्यन्ताः प्रान्तवृत्त्या पयसि वसुमतीनूतने मज्जतीव ।

कुटिलः वक्रः कुन्तलभारः केशकलापो यस्य सः । कृपाणपाणिः खड्गहस्तः श्मशानमवतरति । इतोऽयमिति मधुराकृतिरपि कुन्तलविशेषोऽस्य विरसविपरीतव्यापारः तथैव विचारणीय इत्याशयः । तथैव निर्दिशति—स एष इति । कुवलयेति । कमलवत् इन्दीवरदलश्यामोऽपि चिरात्प्रभृति विरहसंज्वरणविलासपरिधूसरं विवर्णमङ्गं दधद्बिभ्राणः तथा महानागवत्तया विलसगाम्भीर्यधैर्यवाल्लिखितोऽनामापि श्मशानप्रदेशे ललितो गाम्भीर्यमनोहरो विकटः स्फुटन्यासो यस्य सः । श्रीमान्महाभाग्यशोभासम्पत्तिविशेषयुक्तो मृगाङ्कनिभाननः पूर्णचन्द्रसदृशवदनो य एष परिहासपेशलो नैसर्गिकं चतुरिमं कर्म । किंतु च साहसमवाश्रय वर्ते महामांसं पणायति इति व्याजेन चोदितमेतेनापि सावधानं किंचिदभिधेयं सामर्थ्यं साहसमवलम्बितमिति भावः । यस्यासृग्प्रवाहः रुधिरकर्दमो लम्बरक्तयुक्तो निकृत्तमांसखण्डः प्रवहत्प्रवाहो यस्य पाणिरेव केवलं विनयं हरतमिनयं पोतयति । सर्वोपलम्भनायकरत्वेनास्य साहसं प्रतीयते । तदतिरिक्तायवयवमये तु प्रशान्तो विनीतप्रकार एव प्रतीयते । न साहसमित्यर्थः ॥ ५ ॥ निरूप्य विभाव्य । स एव इति । कामन्दकीसुहृदो देवरातस्य कुन्तिभोजराजमन्त्रिणः सुतो यश्च पूर्वमस्माभिर्दृष्ट एतादृशी सर्वेन्द्रियविहारातः किंचिदप्युपायकं कार्यं सावधिमुत्पलम्बितसाहसो महामांसस्य विक्रेता मूल्येन पणायति । पूजार्थे मांसविक्रयमप्युपकारं कर्म । यद्यपि महायोगिन्याः कामन्दक्याः सुहृत्सुत इति भावः । पणयिता विक्रेता । विक्रेतेति यावत् । 'पण व्यवहारे स्तुतौ च' इति धातोस्तृचि रूपं पणयितेति । तत्किमनेन । यद्यपि सम्यक् निर्दिशतु । अहमपि मदिष्टं संपादयामीत्यर्थः । पूर्वोक्तप्रकारस्य कालोऽप्यनुकूलोऽत्र मम इत्याह—विगलितप्राय इति । निर्वृत्तप्रायः इत्यर्थः । व्योम इति । व्योम्नः पर्यन्ताः अवशीतलान्तरालस्थितानन्दानि इत्यर्थः

वात्यासंवेगविष्वग्विततवलयितस्फीतधूम्याप्रकाशं
प्रारम्भेऽपि त्रियामा तरुणयति निजं नीलिमानं वनेषु ॥६॥

(इति निष्क्रान्ता ।)

इति शुद्धविष्कम्भः ।

(ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टो माधवः ।)

माधवः—(साशंसम् ।)

प्रेमार्द्राः प्रणयस्पृशः परिचयादुद्गाढरागोदया-
स्तास्ता मुग्धदृशो निसर्गमधुराश्चेष्टा भवेयुर्मयि ।

समाना वियत्तटाः । तमोवल्लरीभिरन्धकारलताभिस्तापिच्छगुच्छावलिभिरिव तमालस्तवकपङ्क्तिभिरिव म्रियन्त आच्छाद्यन्ते । तथा पृथिवीप्रान्तवृत्त्या परितः पर्यन्तदेशनिमज्जनक्रमेण नूतने प्रत्यग्रतया कलुषे पयसि मज्जतीव । अन्धकारावृता पयोराशिनिमग्नेवेत्युत्प्रेक्षते । तथा त्रियामा रात्रिः प्रारम्भे स्वप्रवेशसमयेऽपि वात्यानां मण्डलाकारवातानां सम्यग्वेगेन विष्वक्सर्वतो वितता विस्तारिता ततो वलयिता सजातवलयाकारा स्फीता प्रचुरा या धूम्या धूममण्डली तस्या प्रकाशो यत्र तं निजं स्वकीयं नीलिमानं तरुणयति । प्रमुख एव सतमसनैल्यं यौवनदशां प्रापयतीत्यर्थः ॥ ६ ॥ एवं महामांसविक्रियार्थं माधवप्रवेशं, करालायतने पूजार्थमघोरघण्टस्य संनिधानम्, तत्र मालत्यानयनं च सूचयित्वा कपालकुण्डला निष्क्रान्ता॥ इति शुद्धविष्कम्भः ॥ **तत इत्यादि** । यथानिर्दिष्टः कपालकुण्डलया निरूपितरूपः ॥ **माधवः—साशंसमिति** । यदुद्देशेन महामांसविक्रयाख्यं कर्म चिकीर्षितं तत्प्रयोजनाशंसापूर्वकमाहेत्यर्थः । **प्रेमेति** । शृङ्गारस्य स्थायीभावस्य रतिरूपस्य प्रकर्षलक्षणावस्थाविशेषः प्रेमेत्युच्यते । प्रेममानप्रणयस्नेहानुरागा रतेरेवावस्थाभेदाः । यदुक्तम्—'इयमङ्कुरिता प्रेम्णा मानात्पल्लविता भवेत् । सकोरका प्रणयतः स्नेहात्कुसुमिता भवेत् ॥ रागात्फलवती सेयमनुरागेण भुज्यते ॥' इति 'परस्पराश्रयघनं निरूढं भावबन्धनम् । यदेकायत्ततोपाधि तत्प्रेमेति निगद्यते ॥' इति । तेनार्द्राः सरसाः । आनुकूल्यशालिन्य इति यावत् । उक्तं च—'यद्यदस्याः प्रियो वक्ति तस्य तस्याशुकारिताम् । योग्यतामार्द्रतामाहुर्मनःकालुष्यनाशिनीम् ॥' इति । तथा प्रणयं स्पृशन्ति तेनानुरज्यन्त इति प्रणयस्पृशः । प्रणयो यथा—'उपचारैर्मिथो यूनोर्यद्बाह्याभ्यन्तराभिधैः । प्रेम नीतं प्रकर्षं चेत्स एव प्रणयः स्मृतः ॥' इति। तथा परिचयात्तस्यैव प्रणयस्य पुनः पुनरवलोकनसंभाषणस्पर्शादिभिः परिपोषात् । 'विदेशस्थे मृते वापि दुर्बले प्रतियोगिनि । मार्मिणि क्लेशकारी यः स प्रौढस्नेह उच्यते ॥' इत्येवंरूपप्रौढस्नेहात्मकतापत्तौ सत्यां ततः उद्गाढः प्रौढः कदाचिदप्यनुपरमो माञ्जिष्ठाख्यो रागश्चित्तानुरञ्जकस्नेहप्रकर्षो यस्तस्य उदय उद्रेको यासु ताः । रागो यथा—'स एव चेद्गुणद्रव्यदेशकालादिभिर्हृदि । रज्यते दीप्यते चित्ते स राग इति कथ्यते ॥' माञ्जिष्ठो रागो यथा—'अतीव शोभते यस्तु ना-

मास्यन्तःकरणस्य बाह्यकरणव्यापाररोधी क्षणा-

दाशंसापरिकल्पितास्वपि भवत्यानन्दसान्द्रो लयः ॥ ७ ॥

अपि च ।

पैति क्षालितोऽपि सन् । स एव कविभिः सर्वैर्मांजिष्ठो राग उच्यते ॥' अथमेव च श्रेष्ठो रागः । यथाह— श्रेष्ठो मांजिष्ठरागः स्यान्नीलीरागस्तु मध्यमः । कुसुम्भरागः कविभिरधमः परिकीर्तितः ॥ इति । स्थिरोऽप्यशोभनो नीलीरागः । आपातरमणीयः कुसुम्भरागः क्षणिकः । स्थिर्यमधुरः समाचरमणीयः सुगर्भ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] मनोरथ [illegible] यथा— लीला [illegible] [illegible] प्रमः [illegible]म् । मोहमिदं कुसुमितं [illegible] तथा ॥ [illegible] [illegible] [illegible] इत्येवं सुकुमारमा परिपन्थिव्य [illegible] मधेतुर्न् [illegible] चिर् । बाह्य चेष्टामात्रेण परिकल्पितासपि कथमेतदीयप्रेमा- [illegible] मयेयम् [illegible] [illegible] [illegible]म्, कथमेतदीय [illegible] [illegible] [illegible] अन्तःकरणस्य [illegible] [illegible] । [illegible] इति भावः । [illegible] लयः । बाह्यकरणानां चक्षुरादीनां यो व्यापारः [illegible] [illegible] तथा अन्तःकरणस्य चेष्टयैव [illegible] [illegible] भवत्येव । [illegible]— [illegible] [illegible] मोक्षरणायां [illegible] अर्थः । अत्र [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ॥७॥ अत्र च पूर्वं [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] 'प्रेमार्द्राः' इत्यारभ्य [illegible] [illegible] इत्यन्तेन ततः '[illegible]' इत्यादिना [illegible] [illegible] [illegible] माधवः [illegible] [illegible] 'नितान्त' इत्यादिना [illegible] [illegible] [illegible] मकरन्द,मालती [illegible] [illegible] 'परिणाम' इत्यादिना [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] गर्भसंधिनिरूपितः [illegible] इत्यम् । [illegible]— गर्भस्तु [illegible] बीजस्यान्वेषणं मुहुः । [illegible] [illegible] [illegible] ॥ [illegible] गर्भसंधेर्लक्षणम् ॥

अतिमुक्तकग्रथितकेसरावली-
सतताधिवाससुभगार्पितस्तनम् ।
अपि कण्ठजाहविनिवेशिताननः
प्रियया तदङ्गपरिवृत्तिमाप्नुयाम् ॥ ८ ॥

अथवा दूरे तावदेतत् । इदमेव तावत्प्रार्थये ।

संभूयेव सुखानि चेतसि परं भूमानमातन्वते
यत्रालोकपथावतारिणि रतिं प्रस्तौति नेत्रोत्सवः ।

ते । 'उपायापायचिन्ताभ्यां प्राप्त्याशा प्राप्तिसंभवा । नायकस्य कथामध्ये समानस्य या कथा । अफलोदयसंबन्धा सा पताकेति कीर्तिता' इति संक्षेपः । दानीं सर्वास्वपि चेष्टासु श्रेष्ठामाश्लेषरूपामेव चेष्टां प्रार्थयते—**अतिमुक्तकेति ।** तिमुक्तकैर्वासन्तिकाकुसुमैः । 'अतिमुक्तः पुण्ड्रकः स्याद्वासन्ती माधवीलता' त्यमरः । अन्तरान्तरा निवेशितैर्ग्रथिता या केसरावली वकुलकुसुमप्रचुरा माला स्या सतताधिवासेन सुभगावर्पितौ स्तनौ मदीयोरसि निवेशितौ स्तनौ यस्मि-कर्मणि तदिति क्रियाविशेषणम् । प्रियया कण्ठजाहे मदीयग्रीवामूले । 'तस्य ाकमूले पील्वादिकर्णादिभ्यः कुणब्जाहचौ' इति कर्णादित्वात्कण्ठशब्दान्मूले जाहच्प्रत्ययः । तत्र विनिवेशितं स्वकीयमाननं यस्य सोऽहम् । आलिङ्गनसमये स्त्रीणां मुग्धानां स्वभावोऽयं यत्प्रियकण्ठमूले स्वशिरो भृशं निदधत इति तदङ्गेन मदङ्गस्य परिवृत्तिं विनिमयं प्राप्नुयाम् । आलिङ्गनवशात्तदङ्गं मदधीनं मदङ्गं च तदधीनं भवेदित्यर्थः । परिवृत्तिरेवालंकारः । केचित् । 'अविमुक्तक–' इति पठित्वा 'अविमुक्तका अनुज्झिता कदाचिदपि मया ग्रथितत्वेनादराद्या केसरावली'ति व्याचक्षते ॥ ८ ॥ **अथवेति ।** 'मनोरथानामगतिर्न विद्यते' इति नीत्या केवलं प्रार्थ्यते । अतिदुर्लभलाभं संभाव्यते । इदं तु संभाव्यत इति प्रथमं तदेव प्रार्थये । किं तदित्यत आह—**संभूयेति ।** यत्र प्रियतमामुखे आलोकपथावतारिणि दृङ्मार्गं निपतिते सति सुखानि लोके यावन्ति सुखसाधनानि सन्ति तत्सर्वानुभवजन्मानन्दविशेषाः संभूयेव राशीभूयेव चेतसि परं निरतिशयं भूमानमन्योन्यमेलनजनितमतिबहुलमातन्वते विस्तारयन्ति । नेत्रयोर्द्दृष्ट्योश्चक्षुषोरुत्सवो हर्षहेतुर्यद्विषयो व्यापारः । 'उत्सूते हर्षमित्येष उत्सवः परिकीर्तितः' इत्युक्तत्वात् । रतिमिच्छाविशेषात्मिकां शृङ्गाररसस्थायिनीं चित्तवृत्तिं प्रस्तौत्युत्पादयति । 'रतिरिच्छा भवेद्यूनोरुभयप्रार्थनात्मिका' इत्युक्तत्वात् । दर्शनमात्रेणैव निरतिशयानन्दो रतिश्च नायिकाभिलापरूपा भवतीत्यर्थः । किंच यन्मुखं बालेन्दोः कलङ्कराहित्यसौकुमार्यमनोहरस्य कलाः प्रतिमासमेकैकक्रमेणोत्पाद्यमानास्तासामुच्चयो राशिस्तस्मादुपचितैः संगृहीतैः सारैः श्रेष्ठांशैरुत्पादितमिवेत्युत्प्रेक्षा । निरतिशयाह्लादहेतुत्वेन नैर्मल्यप्रासादादिगुणयोगात्तदनङ्गस्य मङ्गलगृहं तदधिष्ठानेनानङ्गस्य त्रिभुवनविजयलक्षणमङ्गलप्राप्तेः । तदेतत्तस्याः प्रियाया मुखं भूयोऽपि पश्येयम् । पुण्यपरिपा-

यद्बालेन्दुकलोच्चयादुपचितैः सारैरिवोत्पादितं
तत्पश्येयमनङ्गमङ्गलगृहं भूयोऽपि तस्या मुखम् ॥ ९ ॥

यत्सत्यमधुना संदर्शनं नेति स्वल्पोऽपि विशेषः । मम हि संप्रति सातिशयपाटवोपलम्भसंभावितात्मनः संस्कारस्यानवरतमुद्बोध्यमानस्तद्विसदृशैः प्रत्ययान्तरैरतिरस्कृतप्रवाहः प्रियतमास्मृतिप्रत्ययो

कपोलीव तावदस्तु तथापि चरितार्थ एवाहमित्याशयः । अतिशयोऽप्युत्कर्षस्तस्मिन्नत्यर्थं तत्परः । अधिकमुपलम्भाभावेऽपि प्रत्यक्षवदेव तत्र मत्प्रमुखेऽस्त्यर्थभावना संभूयैवैतस्य ज्ञायते । नैवं तथापि तस्याः शोभाविशेषात्मकं किं तत्त्वदेव लोकोत्तरमलोपादानमित्यर्थः । कलङ्कस्पर्शविरहनिर्मितसारस्य चन्द्रमसश्चापि चन्द्रप्रतीतेर्व्यतिरेकः । चन्द्रादेरप्युपमानभावोऽनवद्यस्य वामाक्ष्या वदनस्येन्दोरुपमानमित्यनन्वयश्च यद्बालेन्दुकलेत्यत्र व्यज्यत इत्यादि निरूपणीयं सहृदयैः । रसश्चायमित्युक्त एवैतस्य प्रसङ्गेन ॥ ९ ॥ ननु नायकस्याद्यमनवरतमेवाद्यस्मृतिगतायाः प्रियतमायाः किमिति पुनः संदर्शनं यदा प्रत्यक्षेव दृश्यमानस्य ध्यानावस्थानुसंधानात्पर्यवसितसंदर्शनस्य विशेषमाह—यदिति । यद्यपि मालती प्रेयसी पूर्वमनुभूता तदनन्तरमनुस्मृतिरेकैवेदानीमपि दृश्यते । तत्र कश्चिद्विशेषस्तथाप्यधुना संदर्शनमितरद्वितीयं मानसमुत्तं सर्वं सत्यं पारमार्थिकं न भवति । प्रत्यक्षेण तु दर्शनमिति यत्पश्यन्नपि विशेषः प्रत्यक्षीयसंदर्शनस्येदानीं तत्संदर्शनमात्रेऽप्यतीति यतः । तस्मात्प्रत्यक्षमेव दर्शनं । ननु कथमेतावतैव विशेषो दर्शनसंवेदनीयमाप्नोतीति यदा चाक्षुषेदर्शनविषयतयमीमांसोपन्यासेन समर्थयति—मम हि संप्रतीति । सातिशयो दृढतरः संस्काराणामसामर्थ्यमपाटवयसहितो वा प्राक्तन उपलम्भः पूर्वानुभवः । पाटवाच्चैव हि कदाचित् संस्कारस्यारम्भात् । आहितो वा संस्कारो दृढाभ्यासान् स्मृतिं जनयेत् । दुःखस्यापूर्वे तु संपादितः सामीप्यानुभवः संस्कारोऽत्यन्तमभिलाषी तदुत्पादितश्च संस्कारो दृढतरस्तत्र स्मृतिं जनयतीति सातिशयपदेनोक्तम् । तेन संभावितः पोषित आत्मा स्वरूपं यस्य तादृशस्य संस्कारस्य प्रत्यक्षसमानत्वमुद्बोधानुद्बोधहेतोश्चिन्ताया निरन्तरानुवृत्तिनिमित्ते योऽनवरतमुद्बोध उद्बोधप्रकर्षतयौत्सुक्यं तथा स्याप्यमानो [illegible] विच्छेदमविच्छेदम् । अत्र तादृश एव संस्कारः पूर्वानुभवेन सातिशयीकृतः । यो वैवं स्मृतिं जनयिता कार्यं करोति किं तु प्रत्यक्षप्रत्ययमभिनिवेशस्यारोप्यैव कार्यमुत्पादयति । यथा लोकमतीप्रत्यक्षे सादितयां प्राप्तमित्यनुभवः प्रायमिक एव यत्रोत्पन्नो नैव [illegible] जनयति [illegible] वा । संस्कारस्येति कार्यविशेषणपेक्षणम् । तेन तादृशाद्भिन्नस्मृतिविषयसमर्पः कर्मकारी संस्कारोऽतिस्तरणः [illegible] स्तितत्त्वमेव इति व्याख्येयम् । पुनः किमुक्तं । तद्विसदृशैर्विजातीयस्मृतिविषयैः

त्पत्तिसंतानस्तन्मयमिव करोति वृत्तिसारूप्यतश्चैतन्यम् । तथा हि ।

लीनेव प्रतिबिम्बितेव लिखितेवोत्कीर्णरूपेव च
प्रत्युप्तेव च वज्रलेपघटितेवान्तर्निखातेव च ।

यैर्विषयान्तरावगाहिभि प्रत्ययान्तरैरन्यैर्हीने. । विभिन्नविषयावगाहित्वमेव ज्ञानानामन्योन्यं वैसादृश्यम् । अतिरस्कृतोऽनन्तरित प्रवाहो यस्य । विजातीयप्रत्ययासंवलित इत्यर्थ । प्रियतमाविषया स्मृतय एव प्रत्ययास्तेषामुत्पत्तिसताने संतन्यमानत्वेनोत्पद्यमानाः स्मृतिप्रत्यया इति यावत् । मम चैतन्यं चिद्रूपमात्मानं तन्मयं मालतीमयमिव तत्तादात्म्यापन्नमिव करोति । कुतः । वृत्तिसारूप्यतः । वृत्तेर्मालतीगोचरायाः स्मृतिरूपाया अन्त करणवृत्तेः सारूप्यं मालत्याकारकारितत्वं तस्मादयमर्थ. । वेदान्तिनः खल्वेवमाहु —इन्द्रियार्थसंनिकर्षे सत्यन्तःकरणं परिणामिस्वभावं वृत्त्याकारेण परिणमते । अन्त.करणावच्छिन्नं च प्रमातृचैतन्यं वृत्तावपि प्रतिफलति । तदेव वृत्तिप्रतिफलितं चैतन्यं प्रमाणमित्युच्यते । सा च वृत्तिर्विषयदेशं गत्वा विषयाकारकारिता भवन्ती विषयाधिष्ठानचैतन्यावरणकमज्ञानं विरोधित्वात्प्रदीपतमोन्यायेन निवर्तयति । ततश्च विषयाधिष्ठानचैतन्यं वृत्तिप्रतिफलितमातृचैतन्याभेदेन कूपकुल्यालवालसलिलन्यायेनैक्यमापन्नं स्फुरति । अधिष्ठानचैतन्यस्य चान्त करणतादात्म्याध्यासाभावादहमिति न प्रतीति । किं त्विदमर्थेन तादात्म्याध्यासाद्विषयाकारेणेदमित्येवेति । तथा च प्रकृतेऽपि स्मृतेर्मालत्याकारकारित्वात्तत्प्रतिफलितचैतन्यं विषयचैतन्येनैक्यमापन्नं विषयाकारेण स्फुरतीति । नन्वेवं तर्हि सा मालतीत्येवं प्रतीतिः स्यान्न तु तन्मयत्वम् । सत्यम् । किंतु सतानपदं पर्यालोचितं त्वया नैरन्तर्येण स्मर्यमाणतत्ताशविगलनेनेयमिति पुरोवर्तित्वप्रत्यक्षे प्रतिभाति । ततोऽपि चिरकालं तथैव भावनयेदंतयापि प्रविलयात्प्रमातृचैतन्यतादात्म्यापन्नैव प्रतीयत इति भावनाया माहात्म्यमेतदेव । एवं हि कामातुरकामिनीसाक्षात्कार प्रसिद्ध शास्त्रेष्विति । अत एवेवशब्दप्रयोग सर्वत्र तन्मयमिव लीनेवेत्यादावपारमार्थिकत्वद्योतनाय । तेन सत्यप्येवंविधे दर्शने पारमार्थिकदर्शनप्रार्थन युक्तमेवेति भाव । तन्मयमेवेति यदुक्तं तदेव विशदयति—**लीनेवेत्यादि** । या मदनोद्याने मद्विषयप्रागनुरागद्योतकाननुभवान्प्रकाशितवती सा प्रिया नोऽस्माक तादृशे स्नेहरसे मत्तोऽपि प्रागेव मय्यनुरक्त आसक्तचित्त इत्यहो मे सौभाग्यमित्यात्मनि गौरवमारोप्य बहुवचनम् । चेतसि लग्ना । कथं लग्नेति जिज्ञासायां लग्नत्वप्रकारविशेषानुत्प्रेक्षते—लीनेवेति । लय गतेव । पांसुराशिपतितपय कणवच्चित्तेऽन्तर्हितेवेत्यर्थ । ननु तर्हि तत्स्फुरणमेव न स्यादित्याशङ्क्याह—प्रतिबिम्बितेवेति । विमलसलिलाशये चन्द्रमण्डलमिव मच्चेतसि प्रतिबिम्बितेव । अन्त स्फुरणमुपपन्नमित्यर्थ । ननु तर्हि बिम्बासंनिधौ कथं प्रतिबिम्ब इत्यत आह—लिखितेवेति । मच्चित्तभित्तौ मन्मथेनैव चित्रकारेण चिन्तातूलिकयानुरागवर्णकेन लिखितेव । अत साक्षात्स्फुरतीत्यर्थ ।

सा नश्चेतसि कीलितेव विशिखैश्चेतोभुवः पञ्चभि-

श्चिन्तासंततितन्तुजालनिबिडस्यूतेव लग्ना प्रिया ॥ १० ॥

(नेपथ्ये कलकलः ।)

माधवः—(आकर्ण्य ।) अहो, संप्रतीतस्तत प्रवर्तमानकौणपप्रकरस्य महती श्मशानवाटस्य रौद्रता । अत्र हि,

पर्यन्तप्रतिरोधिमेदुरघनस्त्यानं चिताज्योतिषा-

मौज्ज्वल्यं परभागतः प्रकटयत्याभोगभीमं तमः ।

ननु तर्हि चित्तस्य रेखोपरेखासंस्थानविशेषावच्छेदेन तद्रूपतामापन्नाल्लिखित-मेव कथं न तु मालती साक्षादत आह—उत्कीर्णरूपेवेति । यथा शिलामात्रमेव शिल्पि-भिः खनित्रिका टङ्केनोत्कीर्यते एवं मम चित्ते मदनशिल्पिना शरैरेव टङ्केरुत्कीर्ण-रूपमिवितमेव प्रियाकारेणोत्कीर्णमित्यर्थः । नन्वप्यसौ मनसो निरवयवत्वात्क-प्रिया तयोस्थैर्येसत आह—प्रत्युप्तेवेति । यथा कनकभित्तिषु पद्मरागादि खचि-तं भवति एवं मन्मनसि प्रियाननदीपितमाधुर्यगुणमुपनीयेव संबद्धेव एव प्रत्यु-प्ते चोरसे मदनसुवर्णकारेण स्थापितमित्यर्थः । ननु प्रतिमापनस्य संयोगविशेषत्वा-द्विनाशोऽपि स्यादित्यत संयोगदार्ढ्यार्थं प्रकारविशेषमाह—वज्रेति । गुरुमासरसा-सिद्धमानिता मुण्डकेभ्यो वज्रलेपः । तद्धटित वस्तु यथा दृढतरं भवति तद्वदियमपी-त्यर्थः । ननु तर्हि मनसः प्रियायाश्च संसर्गो न स्यात् मनस उपरि वज्रलेपवदु-परि तस्या घटितत्वादित्यत आह—अन्तर्निखातेवेति । भूतले निखातस्तम्भोऽयं यथा बहिःस्थितिकाष्ठं तद्वदियमपि निखातेत्यर्थः । तर्हि तद्वदेव प्रतीतिर्न स्या-दित्यत आह—कीलितेवेति । यथा दारुद्वयमयःशलाकया कीलितं भवति तद्वत् मनिरपि पञ्चभिर्विशिखैश्चेतोभुवः प्रोतेयम् भवति प्रियतमा कीलितेवे-त्यर्थः । अत्र कीलितस्य कठिनत्वात् ... प्रियायाः सौ-कुमार्यातिशयप्रतिपत्त्या कुसुमसंस्पर्शेनापि शिथिलत्वं कथं ... सोढुम ईर्ष्यावरुध्या प्रकारान्तरमाह—चिन्तेति । चिन्तासंततिः कर्म तत्प्रसितिः स्यात्तदेव त-न्तुजालकं तेन निबिडं स्यूता ... इति सर्वत्रान्वयः । अत्र लीनेत्यत्र सप्तम्यर्थे-ष्वोपक्रमात्प्रस्य चोत्तरोत्तरं भेदप्रतीतेः पतत्प्रकर्षत्वात् ... पतत्प्रकर्षोऽयमस्तीत्य-दुराहरणं स्यादिति मीमांसा 'पाठक्रमादर्थक्रमो बलीयान्' इति न्यायेन शोभासमर्थोत्क-र्षता चिन्तासंततीत्यारम्भ लीनेत्यन्तपर्यन्तं चोत्तरोत्तरसंश्लेषोत्कर्षप्रतीतेः पतत्प्रक-र्षत्वं न भवतीति केचिद्दिशन्त्या ... । अत्र ... निर्दिष्टस्य ... प्रियाया-या ... क्रियानिमित्त ... इति निष्कर्षः । तदुक्तम्— ... प्रकृतस्य संभावनमुत्प्रेक्षा' इति । एकस्यानेकधा ... मालोत्प्रेक्षा ॥ १ ॥ ने-पथ्ये कलकलः । पिशाचादिकृतकलकल इति शेषः । कौणपा राक्षसास्तेषां ... भीषणता । अत्र हि श्मशानप्रदेशे । पर्यन्तेति । तमः कर्तृ चिताज्योतिषामौज्ज्वल्यं परभा-

संसक्ताकुलकेलयः किलकिलाकोलाहलैः संमदा-
दुत्तालाः कटपूतनाप्रभृतयः सांराविणं कुर्वते ॥ ११ ॥

तदुच्चैराघोषयामि । भो भोः श्मशाननिकेतनाः कटपूतनाः,

अशस्त्रपूतमव्याजं पुरुषाङ्गोपकल्पितम् ।
विक्रीयते महामांसं गृह्यतां गृह्यतामिति ॥ १२ ॥

(नेपथ्ये पुनः कलकलः ।)

माधवः—कथमाघोषणानन्तरमेव सर्वतः समुच्चलदुत्तालतुमुलव्यक्तकलकलाकुलः प्रचलित इवाविर्भवद्भूतसंकटः श्मशानवाटः । आश्चर्यम् ।

कर्णाभ्यर्णविदीर्णसृक्कविकटव्यादानदीप्ताग्निभि-
र्दंष्ट्राकोटिविशङ्कटैरित इतो धावद्भिराकीर्यते ।

गतो वर्णोत्कर्षोत्प्रकटयति । तमोरूपसंनिधौ हि तेजोरूपमुज्ज्वलं प्रकाशते । कीदृशं तमः । पर्यन्ते ज्योतिषा प्रान्तप्रदेशे प्रतिरोद्धुं शीलमस्य तत्तथा । ज्योतिःसमीपपर्यन्तमावृत्य वर्तमानमित्यर्थः । तथा मेदुरं मांसलं घनं निविडं स्त्यानं पिण्डीभूतम् । सूचीभेद्यमित्यर्थः । तथा भोगेन विस्तारेण बहुदेशव्यापित्वेन भीमं भीषणम् । किंचैवं संसक्ताविच्छिन्नाकुला केलिर्येषां ते । उत्ताला उद्भटाः । कटपूतना नाम पिशाचविशेषास्तत्प्रभृतयः पिशाचाः समदात्किलकिलारूपैः कोलाहलैः सांराविणं सर्वतोऽपि विस्तरमाक्रोशं कुर्वते । सपूर्वात् 'रु शब्दे' इत्यस्माद्धातोः 'अभिविधौ भाव इनुण्' इतीनुण्प्रत्ययः । 'तदन्तादण्' इति तद्धितोऽण्प्रत्ययः स्वार्थिकः ॥ ११ ॥ आघोषयामि । उच्चैर्विक्रयार्थं विक्रेयवस्तु निवेदयामीत्यर्थः । भो भोः संभ्रमादामन्त्रणे । **अशस्त्रेति** । शस्त्रेणास्पृष्टम् । अशस्त्रक्षतमित्यर्थः । शस्त्रस्पृष्टं हि पवित्रत्वात्पिशाचैः स्प्रष्टुमशक्यमिति तदभावस्तेषां तस्य सुग्रहत्वप्रतिपादनायोक्तः । अव्याजमकपटं वस्तुतो विक्रयार्थमेवानीतं न तु मांसविक्रयव्याजेन विश्वासमुत्पाद्य प्रहर्तुमानीतमित्यर्थः । यद्वा व्याजः कृत्रिमो गड्वादिर्मांसदूषको रोगविशेषस्तद्रहितं यत्पुरुषस्याङ्गं तेनोपकल्पितम् । गड्वादिकृत्रिमदोषदूषितं हि मांसं रसहीनत्वादनास्वाद्यं स्यात् । स्त्रीमांसापेक्षया पुरुषमांसस्य प्रशस्तत्वद्योतनाय पुरुषग्रहणम् । उक्तं हि कापालिकागमे—'अशस्त्रसंछिन्नमयोषिदीयं नृमांसमार्द्रं गलदस्रबिन्दु यत्' । अन्ये तु—'आत्मसिद्धिं पणीकृत्य साहसाद्यदुपार्जितम् । अशस्त्रपूतमव्याजं नृमांसं परिकीर्तितम् ॥' इत्याहुः । एतदेव महामांसशब्देनोच्यते । गृह्यतां गृह्यतामिति वीप्सा दुर्लभत्वादेतादृशस्य प्रथममागतस्यैवास्ति न पश्चादागतस्येत्यादरातिशयसूचनार्था ॥ १२ ॥ सर्वतः समुच्चलन्नुत्तालो भीषणस्तुमुलः संकीर्णो व्यक्तः स्फुटं विभाव्यमानश्च यः कलकलस्तेनाकुल आविर्भवद्भिस्तदैव प्रकटीभवद्भिर्भूतैः संकटः संकीर्णः श्मशानप्रदेशः प्रचलित इव । पिशाचगतसंचरणक्रियायास्तद्गततया प्रतीतेः कम्पमान इव वर्तत इत्यर्थः । **कर्णाभ्यर्णेति** । लक्ष्यं

विद्युत्पुञ्जनिकाशकेशनयनभ्रूश्मश्रुवाक्तैर्नभो
व्यस्ताव्यस्तविशुष्कदीर्घवपुषामुल्कामुखानां मुखैः ॥ ११ ॥

अपि च ।

एतत्पूतनचक्रमक्रमकृतमांसार्धशुष्कैर्वृका
उत्खुष्णमपरितो नृमांसविघसैराघर्घरं कन्दतः ।
खर्जूरद्रुमदघ्नजङ्घमसितत्वङ्नद्धविष्वक्तत-
स्नायुग्रन्थिघनास्थिपञ्जरजरत्कङ्कालमालोक्यते ॥ १२ ॥

(समन्तादवलोक्य विहस्य च ।) अहो प्रकारः पिशाचानाम् । यतः ।

पृथुपकरसनोममांसगर्ते
वमति विदार्य विशीर्णशुष्कदेहाः ।

मुखपदोल्कापीडितजाठराग्निमन्धकारत्वादुत्कटमालम्बं च विशेषतः मुखं ह दीर्घमस्मुखत्वं च वपुर्वेषामुल्कामुखानामन्वयेषां पिशाचविशेषाणां मुखैर्नभ आर्द्र मेव आकीर्णं भवतीति । मिलत्यै । कर्णयोरन्तर्भागोऽधिकं वापद्धिपौर्वं विपाटिते सृक्कणी ओष्ठप्रान्तौ ताभ्यां विकटं यथा स्यात्तथा प्रकटितदन्तपङ्क्तिं तेन दीप्तः प्रक मानमोऽभिर्वेषु तैः । शून्या कोटिभिरग्निभिर्दिशाष्टदेणर्षकैः । एतेनैव च यदग्नि मपेनोल्कासर्वत्र दृश्यमानान्तानामपारपनदृशम् । तमिस्रसमूहमिमं तमो निमिषति ॥ १२ ॥ एतदिति । एतत्पूतनानां पिशाचविशेषाणां चक्रमा मण्डले दृश्यते । मांसम् । परितः सर्वत आघर्घरमीषद्घर्घरं यथा तथा । 'आघ र्घरम्' इति क्वचित्पाठः । कन्दत आक्रन्दनं कुर्वाणानामुत्पन्नाहारानन्दपिशाच मनोभाविशुष्कतया मांसपक्वैर्भक्षितं यतितो यो ग्रासः कवलपिण्डस्तस्यार्धेषु वेगाभिव्याप्तयभिरेऽप्यमानमत्तनी पतितैर्नृमांसस्य विघसैर्भुक्तशेषैः । खर्जूरे ति मायत । खर्जूरतरुप्रमाणं दुर्लभम् । खर्जूरद्रुमवदघ्ना तत्प्रमाणा जङ्घा यस्य तत्तथा असितया त्वचा नद्धाः परीताः विष्वक्सर्वतस्तताः व्याप्ताः स्नायवश्च शिराश्च स्नायुग्रन्थिभिर्घनं निबिडमस्थिपञ्जरं स्थूलास्थिसमहाविभिर्विरहितमतया केवलं पञ्जरभू तान्यस्थीनि यस्य तादृश जरत्कोऽप्रतिनिरन्तरजीवनाभावात्पीनो कङ्कालः शरीरा स्थीनि यस्य तातरुक्वेति विशेषणसमासः । 'कङ्कालः पुंसि कायास्थि' इति विश्वः ॥ १४ ॥ समन्तादवलोक्य विहस्य च । आहेति शेषः । विहस्येन च तात् समर्थकरदर्शनेऽपि धीरोदात्ततयासुलभमायकस्यातिप्रमर्दिता स्थिता । पृथुप कैति । विशीर्णा विशेषेण शीर्णा अस्थिचर्मावशिष्टशुष्कतयाऽधिकक्लिशिता शुष्का मांसरुधिरादिशून्यतया नीरसा देहा येषां ते पिशाचाः पृथु विदार्य पक्वा दग्ध मायया रसनोमम् 'पृथुतररसनोमम्' इति पाठेऽपि रसनया रसनोममांसमपर्व पर्वभिरावृतम् । कपमितसमासः । अत एव समासान्तरमात्रमितिकोपे दृष्टोपमा ।

चलदजगरघोरकोटराणां
द्युतिमिह दग्धपुराणरोहिणानाम् ॥ १५ ॥

(परिक्रम्यावलोक्य च ।) हन्त, अतिबीभत्समग्रतो वर्तते ।

उत्कृत्योत्कृत्य कृत्तिं प्रथममथ पृथूत्सेधभूयांसि मांसा-
न्यंसस्फिक्पृष्ठपीठाद्यवयवसुलभान्युग्रपूतीनि जग्ध्वा ।
आत्तस्नाय्वान्त्रनेत्रः प्रकटितदशनः प्रेतरङ्कः करङ्का-
दङ्कस्थादस्थिसंस्थं स्थपुटगतमपि क्रव्यमव्यग्रमत्ति ॥ १६ ॥

अपि च ।

निष्टापस्विद्यदस्थ्नः क्वथनपरिगलन्मेदसः प्रेतकाया-
न्दृष्ट्वा ससक्तधूमानपि कुणपभुजो भूयसीभ्यश्चिताभ्यः ।

तद्विदार्य विपाट्य स्थिता॰ सन्त । चलद्भिरित्यत्र 'गलत्' इति पाठे कोटरा-न्निर्गच्छद्भिरजगरैर्महासर्पैर्घोराणि भीषणानि कोटराणि येषां तेषां तादृशानां पुराणाना चिरंतनानाम् । जीर्णत्वशुष्कत्वसुषिरोपेतत्वादिसूचनाय पुराणत्वोक्तिः । रोहिणाना चन्दनानाम् । 'रोहिणश्चन्दनद्रुम॰' इति विश्व । द्युतिं शोभा दधति । चन्दनग्रहणं तेषां स्वभावत॰ पुष्पादिशून्यत्वान्नीरसत्वादजगरादिसमाश्रयत्वाच्चा-स्यगर्तस्य कोटरेण चलन्त्या रसनाया अजगरेण साधर्म्यं विवक्षितम् । तेन निदर्श-नमलकार॰ । न ह्यन्यगतां द्युतिमन्यो दधातीति चन्दनतरुगतद्युते पिशाचेष्वसं-भवान्निबन्धतयार्थाद्बिम्बप्रतिबिम्बभावेनोपमेयत्वाद्याक्षेपात् । यदुक्तम्—'असं-भवद्धर्मयोगादुपमानोपमेययो । प्रतिबिम्बक्रिया गम्या यत्र सा स्यान्निदर्शना॥'इति ॥१५॥ अतिबीभत्सम् । अतिजुगुप्सालम्बनमित्यर्थः । उत्कृत्येति । प्रेतरङ्कोऽत्य-न्तदीन॰ पिशाचविशेष । प्रथम कृत्तिं त्वचमुत्कृत्योत्कृत्य छित्त्वाथानन्तर पृथुनो-त्सेधेन वपुरुन्नत्या भूयांसि प्रचुरतराणि । असयोर्भुजशिखरयो स्फिजोर्जघनाभो-गयो पृष्ठपीठादिषु च मांसलेष्ववयवेषु सुलभान्यनायासप्राप्याण्युग्रपूतीनि दु सह-दुर्गन्धीनि मासानि जग्ध्वा भक्षयित्वा समनन्तरमात्तानि स्नाय्वान्त्रनेत्राणि येन स तादृक् । स्नायुर्वसा, आन्त्रं पुरीतत् । स्नाय्वादीनामादानं तदन्तर्गतमांसग्रहणार्थम् । तदनन्तरं चाङ्कस्थात्समीपे वर्तमानात्करङ्कान्निर्मांसास्थिपञ्जराच्छवशरीरादस्थिसं-स्थमस्थ्नामन्तर्गतं स्थपुटगत निम्नोन्नतविषमप्रदेशस्थितमपि क्रव्यं मासम् । प्रकटिता विषमकठिनस्थानस्थितं मास सनिष्क्रष्टुं प्रकाशिता दशना येन स तादृश सन् । अव्यग्र त्वरारहितं यथातथात्तीति । अत्र जुगुप्साया॰ परिपोषाद्बीभत्सरसो ध्वन्यते ॥१६॥इममेव रस प्रकारान्तरेण निर्वर्णयति—अपि च । निष्टापेति । कुण-पभुज शवशरीराभ्यवहारिण पिशाचा॰ । निष्टापेन नि शेषेण तापो निष्टापस्ते-नाभ्यक्तापेन स्विद्यन्ति क्षरन्मज्जान्यस्थीनि येषा तान् । तथा क्वथनेनावर्तनेन परिग

विद्युत्पुञ्जनिकाशकेशनयनश्मश्रुभ्रूवाग्नयो
दृश्याः कर्णविशुष्कदीर्घवपुषामस्थ्यावशेषात्मनां मुखे ॥ १३ ॥

अपि च ।

एतत्कूजत्कबन्धक्रमकबलसमासार्धमुक्तैर्जडोल्का
जुगुप्स्यस्फुरितो नृमांसविघसैराघर्घरं क्रन्दतः ।
खर्जूरद्रुमदघ्नजङ्घमसितत्वङ्नद्धविष्वक्तत-
स्नायुग्रन्थिघनास्थिपञ्जरजरत्कङ्कालमालोक्यते ॥ १४ ॥

(समन्तादवलोक्य विहस्य च ।) अहो प्रकारः पिशाचानाम् । तथा ।

पृथुपक्ष्मघनोमग्नासगर्तं
वमति विदार्य विशीर्णशुष्कदेहाः ।

शुष्कशोस्कारदीर्घसितवर्णपिङ्गलत्वमध्यतारकात्स्फुटमाश्रयं च विशेषतः शुष्कं दृ दीर्घमस्थुलत्वं च वपुर्येषामस्थ्यवशेषाणामन्यर्थकानां पिशाचविशेषाणां मुखैर्मम नाभि नैव आश्रयं भवतीति । कीदृशैः । कर्णयोरन्त्यधर्मविहितं वाचद्विपैर्य विपाटिते ए एवान्ते ओष्ठप्रान्तौ याभ्यां विकटं यथा स्यात्तथा उदरविवरं येन पीता प्रध धमानोऽग्निरेषु तैः । दंष्ट्राणां कोटिभिरग्रैर्विकटैरुत्कटैः । इत्येवं च यानेह प्रदीप्तोज्ज्वलचक्षुस्सेन सुक्मासर्वमात्तेषामप्रसरत्प्रमुखम् । तडित्पुञ्जनिभकेशा दिभिरपनकैः ॥ १३ ॥ एतदिति । एतत्पुरोवर्ति पिशाचविशेषाणां कङ्काले समवेतं दृश्यते । कीदृशम् । पशितं यथा आपर्दैरमीरमूर्ध्वं यथा तथा । 'पाप तैरम्' इति क्वचित्पाठः । कस्य आकृष्यमाणं कूर्माण्यकृष्यमाणाङ्गारस्य पिशाच गणमेवाविर्भूतया मीनपदैर्मिश्रितम् उदितो यो भावः कबन्धपिण्डसमार्धमु क्तैरपिच्छदाहदहनमित्योऽपमानामपूर्वी पतितैर्नृमांसस्य विघसैर्भुक्तशेषै । क्वचित्त् हिति यावत् । जगुप्सत्वोपमं कूर्माणम् । खर्जूरद्रुमस्य पतनयुक्ता जङ्घा यस्य तत्तथा । असितया त्वचा नद्धाः पतिताः विष्वक्तरितया व्याप्ताः स्नायुग्रन्थयः शिरास्त्व चकास्तामिर्घनं निविडमस्थिपञ्जरं एवञ्चोपमजरद्भिरस्थिभिर्निर्मितत्वा केवलं पञ्जरीभू तान्यस्थीनि यस्य तादृश जरतोऽतिशिथिरपञ्जरविवर्तमानसर्पैः कङ्कालः पतिता स्थीनि यस्य तादृशस्येति विशेषणसमासः । कङ्कालः पुंसि शरीरास्थि' इति मेदः ॥ १४ ॥ समन्तादवलोक्य विहस्य च । अहो इति रीत्या । विहसनेन च तत्र परमपदस्वर्गेऽपि धैर्यदृढत्वमुपनयनान्यथासाहसिकता सचिवा । पृथुप क्षेति । विशीर्णा विशेषेण शीर्णा मलादिभिर्मलादिभूमित्वरसाद्रितया उग्र मांसपरिधिपरिशुष्यत्वात् क्षीयमाणा देहा येषां ते पिशाचाः पृथुनितम्बे सकृत्वा कर माननां पक्ष्मलोमम् 'इनुनररवशोमम्' इति पाठेऽपि पक्ष्मलत्वात् पक्ष्मलोममांसमांसगर्तं यथा पिशाचानाम् । कर्मणि नृतयाप । अत एव समाकलनन्यायातरात्मितिभये उग्रोपमा ।

(परिक्रम्य। पुन 'अशस्त्रपूतम्–'इत्यादि पठित्वा।) कथं नामातिभीषण-विभीषिकाविकारैर्झटित्यपक्रान्तं पिशाचैः अहो निःसत्त्वाः सर्वे। (सनिर्वेदम्।) विचितश्चैष सर्वः श्मशानवाटः। तथा खल्वियं पुरत एव,

गुञ्जद्कुञ्जकुटीरकौशिकघटाघूत्कारसंवेल्लित-
क्रन्दत्फेरवचण्डधात्कृतिभृतप्राग्भारभीमैस्तटैः।

यिकाप्रतीते संभोगशृङ्गाररस प्रतीयमान प्रधानस्य चार्थभूतस्य बीभत्सरसस्याङ्गमिति रसवदलंकारश्च। अङ्गाङ्गिभावापत्तेश्च शृङ्गारबीभत्सयोर्विरोधपरिहार। 'अयं स रशनोत्कर्षी' इत्येवमादौ करुणाङ्गत्वात्करुणशृङ्गारयोरिव। यदाह ध्वनिकृत्—'विवक्षिते रसे लब्धप्रतिष्ठे तु विरोधिनाम्। बाध्यानामङ्गभावं वा प्राप्तानामुक्तिरच्छला॥' इति। अत्र 'प्रेमार्द्रा' इत्यारभ्य 'लीनेव' इत्यन्तं परिपोषितस्य शृङ्गारस्य 'आन्त्रै' इत्यनेन बीभत्सेन सह विरोध इति नाशङ्कनीयम्। मध्ये 'इतस्ततः परिवर्तमान–'इत्यादिनाश्चर्यस्य, 'कर्णाभ्यर्ण–' इत्यादिना चाद्भुतरसस्य नैरन्तर्यकृतविरोधपरिहारायैव निवेशनात्। 'रसान्तरान्तरितयोरेकवाक्यस्थयोरपि। निवर्तते हि रसयो समावेशे विरोधिता॥' इति एकवाक्यस्थयोरपि रसान्तरव्यवधाने विरोधो निवर्तते किल। किमुत भिन्नवाक्यस्थयोरित्यपिशब्दार्थ। न चात्रैकाश्रयत्वकृतो विरोध शङ्कनीय। शृङ्गारिणो माधवस्य बीभत्सरसालम्बनत्वानुपपत्तेर्न विरोधशङ्कापीति प्रागेव निरूपितम्। न च यावत्प्रधानरसपरिपोष कृतस्तावानत्र परिपोषस्तेनापि विरोधाभाव.। यदाह—'अविरोधी विरोधी वा रसोऽङ्गिनि रसान्तरे। परिपोष न नेतव्यस्तथा स्यादविरोधिता॥' इति। परिपोषाभावे. कथं रसत्वमिति वाच्यम्। यतो यावानङ्गिनो रसस्य परिपोष कृतस्तावानत्र न कर्तव्य इत्यस्या ध्वनिकारिकायास्तात्पर्यमित्यलं प्रपञ्चेन॥ १८॥ 'पुनरशस्त्र–' इत्यादिपाठ पश्चादागतानामपि प्रज्ञापनार्थम्। अतिभीषणा विभीषिका. परस्य भयमुत्पादयितुं ये विकारा विकृतवेषभाषादयो येषां तै पिशाचैर्झटित्यपक्रान्त सत्वरं पलायितम्। नि सत्त्वा निर्वीर्या। **सनिर्वेदमिति**। पिशाचै सर्वैरपि भीतभीतैरपसृत न तु धार्ष्ट्यमवलम्ब्य मदन्तिकमागत्य मांस विक्रीतम्, अक्रीते चास्मिन्मे कार्यसिद्धिरिति निर्वेदहेतु। सर्वोऽपि श्मशानवाट. श्मशानप्रदेशो विचितोऽन्विष्ट। नेत परं पितृवनभागभूमिरस्ति यत्र क्रेतारो लभ्यन्ते। तदनुचितेऽपि साहसे प्रवृत्तस्य मे न कार्यसिद्धिरित्यहो दैवस्य मयि प्रातिकूल्यमिति भाव। तत. पर श्मशानप्रदेशस्याभावमेवाह—इह खलु पुरत एव पारेश्मशानं सरिद्वर्तत इत्यनेनान्वय। **गुञ्जदिति**। पारेश्मशानं श्मशानस्य पारे पर्यन्ते। 'पारे मध्ये षष्ठ्या वा' इत्यव्ययीभाव। सीमभूता सरित्पर्यन्त एव वर्तते। अतो नेत परं श्मशानभूमिरस्तीति भाव। कीदृशी सरित्। गुञ्जतां कूजतां कुञ्जकुटीरेषु लतादिपिहितोदरप्रदेशेषु स्थितानां कौशिकानामुलूकानां या घटास्तासां घूत्कारै. संवेल्लित. संवर्धितो यः क्रन्दतां फेरवाणां जम्बुकानां चण्डो भीषणो धात्कृतिरनुक-

उत्पक्वस्रंसि मांसं प्रचलदुभयतः सन्धिनिर्मुक्तभारा
देहे निष्कृष्य मज्जानलकमुपविनीर्मज्जधाराः पिबन्ति ॥१७

(निरूप्य।) अहो, प्रादोषिकः प्रमोदः पिशाचानाम्।

आन्त्रैः कल्पितमङ्गलप्रतिसराः स्त्रीहस्तरक्तोत्पल-
व्यक्तोत्तंसभृतः पिनह्य सहसा हृत्पुण्डरीकस्रजः।
एताः शोणितपङ्ककुङ्कुमजुषः संभूय कान्तैः पिब-
न्त्यस्थिस्नेहसुरां कपालचषकैः प्रीताः पिशाचाङ्गनाः ॥ १८ ॥

उत्पक्वस्रंसमानं मेदो येषां तानेवंविधान्यंसस्फिक्पृष्ठादिषु दधमानानप्येतक पाकभूयिष्ठान्यपि तान्यो मृतशरीरदहनेन्धनराशिभ्यः कृष्ट्वा। उत्पक्वस्रं देव पाकमत एव स्रंसि शिथिलमांसं यस्य तत्। प्रचलस्थानात्प्रचलनेन तत किमम्। उभयतो मूलाग्रभागयोर्यौ सन्धी ताभ्यां तयोर्वा निर्मुक्त मज्जानल मज्जाभारासमीपे निष्कृष्य शरीरात्पृथक्कृत्य। 'निष्कृष्य' इति पाठे प्रथ प्रथीभूतमस्थिमांसतामेवास्थिपूर्णं कृत्वा पश्चात्तत् नलकविनीर्मिष्कस्थितमर्थं नि सरन्तीर्मज्जधारा अस्थिमुपरिपूरणमनुनिषेधाराः पिबन्ति। निःशेषपानके चनमितमावेषसमीपस्थेनार्थं तथाविधिरित्यमेवापरमिथामाथिमपन षं पसम्। 'निष्पसं रुधां' इत्यादौ निःशेषतापस्यैव विवक्षितत्वात्। पूर्वश्लोके मांसमक्षणसोपस्कारस्य पानक्रियामनेनेति बीभत्सरसपरिपोषः ॥ १७ ॥ प्रादो षिक इति। रजनीमुखसमुद्भूतः प्रमोदः प्रकृष्टो हर्षः। तेषां रात्रिचरत्वात् दोषसमये प्राते मुक्तः प्रमोद इति भावः। आन्त्रैरिति। एवं पिशाचानाम् इत्यादौ सम्यक्पूर्वं तेषां विमुक्तमप्युच्यते। आन्त्रैः कल्पिता मङ्गल प्रतिसरा रक्षासूत्रादिनिर्मितकङ्कणाः याभिः ताः। स्त्रीणां हस्ता एव रक्तो त्पलानि तान्येव व्यक्तोत्तंसाभिमतानीति तथोक्ताः। शोणितपङ्क एव रुधिर कर्दम एव कुङ्कुम तज्जुषन्ति सेवन्त इति तथाभूताः पिशाचाङ्गनाः सहसा हृद्भिरेव पुण्डरीकैः स्रजः। पिनह्य शिरसा' इति पाठे तत्रैव शिरसा धृत्वा। एवमलंकृताः कान्तैः सार्धं कपालैः चषकैरस्थिभिरेव चषकैः पान पात्रैरस्थिस्नेहमात्मेव सुरां प्रीताः सत्यः पिबन्तीत्यनेनोपदर्शितमथ रूपकम प्रस्तोत्र। पिशाचानां संभोगमात्रस्य तत्सद्भावात् तथाविधत्वस्य च प्रसा रोपमामावाद्दासप्रतीतेः। यदाह— तद्रूपकमभेदो य उपमानोपमेययोः इति। 'भीता आर्तैव ते गतिर्मेकदेशमितिर्ति तत्' इति च 'आन्त्रैः कल्पितमङ्गलप्रतिसरा' इत्यत्र तु परिणामः। आन्त्रप्रतिसरत्वस्य प्रकृतोपयोगित्वेनारोपणात्। यदाह— आरोप्यमाणस्य प्रकृतस्योपयोगित्वे परिणामः इति। 'आरोप्यमाणमारोपविषयात्म तया स्थितम्। प्रकृतस्योपयोगित्वात्परिणाम उदाहृतः' ॥ इति। प्रकृतोपयोगित्वा दिमनेन रूपकादेव भेदः। तत्र प्रकृतेनोपरञ्जकमारोप्यमाणस्य। अत्र तु तदुप योगित्वमात्रमिति। अत्र प्रियतमैः सह मधुपानव्यापारस्य सम्यगवलोकनात्

(परिक्रम्य । पुन 'अशस्त्रपूतम्–'इत्यादि पठित्वा ।) कथं नामातिभीषण-विभीषिकाविकारैर्झटित्यपक्रान्तं पिशाचैः अहो नि.सत्त्वाः सर्वे । (सनिर्वेदम् ।) विचितश्चैष सर्वः श्मशानवाटः । तथा खल्विय पुरत एव,

गुञ्जत्कुञ्जकुटीरकौशिकघटाघूत्कारसंवेल्लित-
क्रन्दत्फेरवचण्डधात्कृतिभृतप्राग्भारभीमैस्तटैः ।

यिकाप्रतीते. सम्भोगशृङ्गाररस प्रतीयमान प्रधानस्य चार्थभूतस्य बीभत्सरसस्याङ्गमिति रसवदलकारश्च । अङ्गाङ्गिभावापत्तेश्च शृङ्गारबीभत्सयोर्विरोधपरिहार । 'अय स रशनोत्कर्षी' इत्येवमादौ करुणाङ्गत्वात्करुणशृङ्गारयोरिव । यदाह ध्वनिकृत्—'विवक्षिते रसे लब्धप्रतिष्ठे तु विरोधिनाम् । बाध्यानामङ्गभावं वा प्राप्तानामुक्तिरच्छला ॥' इति । अत्र 'प्रेमार्द्रा' इत्यारभ्य'लीनेव' इत्यन्तं परिपोषितस्य शृङ्गारस्य'आन्त्रै' इत्यनेन बीभत्सेन सह विरोध इति नाशङ्कनीयम् । मध्ये 'इतस्तत. परिवर्तमान–'इत्यादिनाश्चर्यस्य,'कर्णाभ्यर्ण–' इत्यादिना चाद्भुतरसस्य नैरन्तर्यकृतविरोधपरिहारायैव निवेशनात् । 'रसान्तरान्तरितयोरेकवाक्यस्थयोरपि । निवर्तते हि रसयो' समावेशे विरोधिता ॥' इति एकवाक्यस्थयोरपि रसान्तरव्यवधाने विरोधो निवर्तते किल । किमुत भिन्नवाक्यस्थयोरित्यपिशब्दार्थ । न चात्रैकाश्रयत्वकृतो विरोध शङ्कनीय । शृङ्गारिणो माधवस्य बीभत्सरसालम्बनत्वानुपपत्तेर्न विरोधशङ्कापीति प्रागेव निरूपितम् । न च यावत्प्रधानरसपरिपोष कृतस्तावानत्र परिपोषस्तेनापि विरोधाभाव । यदाह—'अविरोधी विरोधी वा रसोऽङ्गिनि रसान्तरे । परिपोष न नेतव्यस्तथा स्यादविरोधिता ॥' इति । परिपोषाभावे कथं रसत्वमिति वाच्यम् । यतो यावानङ्गिनो रसस्य परिपोष. कृतस्तावानत्र न कर्तव्य इत्यस्या ध्वनिकारिकायास्तात्पर्यमित्यल प्रपञ्चेन ॥ १८ ॥ 'पुनरशस्त्र–' इत्यादिपाठ पश्चादागतानामपि प्रज्ञापनार्थम् । अतिभीषणा विभीषिका परस्य भयमुत्पादयितुं ये विकारा विकृतवेषभाषादयो येषां तै पिशाचैर्झटित्यपक्रान्त सत्वरं पलायितम् । नि सत्त्वा निर्वीर्या । **सनिर्वेदमिति** । पिशाचै सर्वैरपि भीतभीतैरपसृतं न तु धार्ष्ट्यमवलम्ब्य मदन्तिकमागत्य मांस विक्रीतम्, अक्रीते चास्मिन्न मे कार्यसिद्धिरिति निर्वेदहेतु । सर्वोऽपि श्मशानवाट. श्मशानप्रदेशो विचितोऽन्विष्ट । नेत पर पितृवनभागभूमिरस्ति यत्र क्रेतारो लभ्यन्ते । तदनुचितेऽपि साहसे प्रवृत्तस्य मे न कार्यसिद्धिरित्यहो दैवस्य मयि प्रातिकूल्यमिति भाव । ततः परं श्मशानप्रदेशस्याभावमेवाह—इह खलु पुरत एव पारेश्मशानं सरिद्वर्तत इत्यनेनान्वय । **गुञ्जदिति** । पारेश्मशान श्मशानस्य पारे पर्यन्ते । 'पारे मध्ये षष्ठ्या वा' इत्यव्ययीभाव । सीमभूता सरित्पर्यन्त एव वर्तते । अतो नेत परं श्मशानभूमिरस्तीति भाव । कीदृशी सरित् । गुञ्जतां कूजता कुञ्जकुटीरेषु लतादिपिहितोदरप्रदेशेषु स्थितानां कौशिकानामुलूकानां या घटास्तासां घूत्कारै. संवेल्लित. संवर्धितो य क्रन्दता फेरवाणां जम्बुकाना चण्डो भीषणो धात्कृतिरनुक-

अन्तःकीर्णकरङ्ककर्परतरत्संरोधिकूलंकष-
स्रोतोनिर्गमघोरघर्घररवा पारेश्मशानं सरित् ॥ १९ ॥

(नेपथ्ये ।)

हा ताद णिक्करुण, एसो दाणिं दे णरेन्दचित्ताराहणोवअरणं जणो विपज्जइ ।

माधवः—(आकर्ण्य ।)

नावस्थानघ्रिफक्कुररीकूजितस्निग्धतार
श्चित्ताकर्षी परिचित इव श्रोत्रसंवादमेति ।
अन्तर्मिश्रं भ्रमति हृदयं विह्वलत्वादमन्दं
गात्रस्तम्भः स्खलयति गतिं कः प्रकारः किमेतत् ॥२०॥

१ हा तात निष्करुण, एष इदानीं ते नरेन्द्रचित्ताराधनोपकरणं जनो विपद्यते ।

रवत्वमस्तेन यतो भरणपोषण प्रमथगणैरेव भीमिमायपैस्वदेसनक्रिया । तथा-न्तःकीर्णानां करङ्काणां निर्वापायितपारावतपारावतानां यानि कर्पराणि कपालानि तेषु तरत एव संरोधोऽस्त्यस्तीति संरोधि तत्र पर्यन्तेषु उन्मूल्य वेगाविष्टत्वेन प्रवहत्कूलंकषं तटमेदकम् । 'सर्वकूलाभ्रकरीषेषु कषः' इति खश्प्रत्ययः । तदर्थं नद्यास्तत्तस्य निर्गमस्तेन घोरो भीषणश्चाभिघ्ये घर्घरः शब्दविशेषो रवो यस्याः सा सरिदिति । अत्रोत्प्रेक्षाद्वयमिति रसाभासेऽपि स्थाय्याख्याः परस्परं भीषण-भावस्तृतस्य प्रसादप्रसिद्धिरिति इत्यर्थम् ॥ १९ ॥ नेपथ्ये इति । इयं वाणी कस्याचिदिति शेषः । हा तात निष्करुण एष इदानीं ते नरेन्द्रचित्ताराधनोपकरणं जनो विपद्यते । तात जनक एतासि केवलम् न तु ममाभ्युदयकृत्येऽपीति भावः । यतो निष्करुणो मयि कृपारहितो भावयाय मामदत्त्वा नरपतये प्रदत्तवा-नसेवाहं निष्करुणेन मारिता । अथवा मरणस्य केवलं व्यपदेशमात्रं । अथवा मरणस्य निमित्तत्वादिति भावः । एष इदानीमविमर्शः । जनो वा अविद्यमानमुदितेन मयि मुखि मत्तपरनिमित्ति वेदितोऽसीति भावः । नरेन्द्रस्य चित्ताराधनोपकरण-द्रव्यवदिदमहं क्लेशपुञ्जा सम्प्रति सम्पद्यते इव । न तु पुत्रदानसमये माधव इत्यम् ॥ माधवः । आकूतं साभिप्रायम् । नाद इति । निश्चय मनोऽपि वा कुररी-कीटभूतस्याः कूजितवत्स्निग्धो मसृणस्तारश्च मालत्याः स्वरविशेष चित्ताकर्षी मनो हर्षेण नारकापन्नमर्थं परिचित इव पूर्वमनुभूत इव श्रोत्रसंवादं पूर्वं ध्यानाय स्मरणमस्मि मकरन्दविसर्गितिनिःस्वना मालत्या यो ध्वनिर्येन व्याप्यते च एवम-मिति प्रसभमिन्द्रियगोचरतामेति पश्यति किम नाद्यमानमनन्तरं शरीरं हृदयमन्त-र्मध्ये मिम निर्दोषं सहमानमर्पितं वर्तते । तथाहि सर्वेषाम् प्रमाणानां पाणि-पादादिर्दं निःसरति निष्कर्षं जनयति । तथा गात्रस्य महाजनिमित्तः शरीरस्य स्तम्भो

करालायतनाच्चायमुच्चरन्करुणध्वनिः ।
विभाव्यते ननु स्थानमनिष्टाना तदीदृशाम् ॥ २१ ॥

भवतु । पश्यामि । (इति परिक्रामति ।)

(ततः प्रविशतो देवतार्चनाव्यग्रौ कपालकुण्डलाघोरघण्टौ कृतवध्यचिह्ना मालती च ।)

मालती—हा ताद णिक्करुण, एसो दाणिं दे णरेन्दचित्ताराहणोवअरणं जणो विपज्जइ । हा अम्ब, हिअए हदासि दुव्वारदेवदुव्विलसिदेण । हा मालदीमअजीविए, मह कल्लाणसाहणेक्कसुहसअ-

१. हा तात निष्करुण, एष इदानीं ते नरेन्द्रचित्ताराधनोपकरणं जनो विपद्यते । हा अम्ब, हृदये हतासि दुर्वारदैवदुर्विलसितेन । हा मालतीमयजीविते, मम कल्याणसाधनैकसुखसकलव्यापारे भगवति कामन्दकि, चिरस्य

निश्चेष्टत्वं गतिं गमनं स्खलयति । ततश्चायमत्रार्तनादसमुद्भवप्रकारः को वा भवेत् । किमेतत् । किं मालत्येव केनचिद्दुर्लभसिद्धिसाधकेन मायाविना विविधजीवोपहारप्रियत्वप्रसिद्धायाः सकलसाधकाभिमतसिद्धिप्रदानदक्षायाः सन्निहितायतनवर्तिन्याः करालाख्याया महाकाल्या उपहारीकर्तुं मायाबलादानीता सन्निहितपथा करुणं क्रन्दति, उत तत्सादृशो वान्यदीयो वायं ध्वनिरिति प्रकारे वितर्कः । यद्यन्यदीयोऽयं ध्वनिस्तर्हि ममोत्पन्नं मनोविदलनभ्रमणपाण्याद्यवयवविषादगात्रस्तम्भादिकं किंनिमित्तकं स्यात् । न ह्यन्यदीयव्यसनान्ममैषा दुःसहवेदना भवितुमर्हति । तेन 'प्रमाणमन्तःकरणप्रवृत्तय' इति न्यायेन प्रियाया एवैष आर्तध्वनिरिति मन्ये । सा हि मम बहिश्चराः प्राणा इति तद्विपत्तिसंभावनयैव ममैषा दशेति निश्चयगर्भो माधवस्य वितर्को युज्यत एवैषः ॥ २० ॥ प्रियाया एव केनचित्काल्या उपहारीकृताया एष ध्वनिरिति कुत इत्यत आह—**करालेति** । करालाख्यायाः काल्याः स्थानादुच्चरन्नुद्गच्छन्करुणध्वनिरिव विभाव्यते । तत्खल्वीदृशानां जीवोपहारादीनामनिष्टानां स्थानम् । तस्मात्संभावितमेवैतदित्यर्थः ॥२१॥ एवं विमृश्य कर्तव्यं निश्चिनोति—भवतु मया यथाभ्यूहितं तथैव भवतु । तथापि पश्यामि कालीस्थानं करुणध्वनिमूलं च प्रत्यक्षीकरोमि । यदि वस्तुतः प्रियैव तन्मूलम्, तदा मत्प्राणव्ययेनापि यदि सा विपदो निस्तारयितुं शक्यते, तर्हि तत्प्राणत्राणेन संपूर्णसप्राप्तजीवितफलो भवेयम् । यदि न शक्यते, तदापि तत्रैव विसृज्य प्राणान्प्रियतमां लोकान्तरे वा समासादयेयमित्यभिप्रायः । **मालती ।** हा तात निष्करुण, एष इदानीं ते नरेन्द्रचित्ताराधनोपकरणं जनो विपद्यते । हा अम्ब, हृदये हतासि दुर्वारदैवदुर्विलसितेन । 'मत्स्नेहमये' इति हृदयविशेषणं क्वचित्पठ्यते । तत्र तात, त्वं निष्करुण किंतु (अम्बा) मद्वत्सलेति मद्वियोगशोकज्वलनान्न जीविष्यतीत्येतदेव मे दुःखनिमित्तम् न तु मत्प्राणवियोग ।

अन्तःकीर्णकरङ्ककर्परतटसंरोधिकूलङ्कष-
स्रोतोनिर्गमघोरघर्घररवा पारेश्मशानं सरित् ॥ १९ ॥

(नेपथ्ये ।)

हा ताद णिक्करुण,- एसो दाणिं दे णरेन्दचित्ताराहणोवअर णजणो विवज्जइ ।

माधवः—(आकर्ण्य ।)

नादस्तावद्विकलकुररीकूजितस्निग्धतार-
श्चित्ताकर्षी परिचित इव श्रोत्रसंवादमेति ।
अन्तर्भिन्नं भ्रमति हृदयं विह्वलत्वात्समस्तं
गात्रस्तम्भः स्खलयति गतिं कः प्रकारः किमेतत् ॥२०॥

---

१ हा तात निष्करुण, एष इदानीं ते नरेन्द्रचित्ताराधनोपकरणं जनो विपद्यते ।

एतदुक्तस्त्वेन यतो मरणभीतः प्राग्भारत्वेन सीमैसीमवेश्यतैरसम्मिता । तथा-न्तःकीर्णानां करङ्काणां निर्मांसास्थिपञ्जरशरीराणां यानि कर्पराणि कपालानि तेषु तटवत एव संरोधोऽस्यास्तीति संरोधि तत एवैकदेशे सहीभूय वेगातिशयेन प्रवहणात्कूलङ्कषम् उत्तमेदकम् । सर्वकूलाभ्रकरीषेषु कषः इति खश्प्रत्ययः । तादृशं यत्स्रोतस्तस्य निर्गमस्तेन घोरो भीषणो घर्घरः शब्दो रवो यस्याः सा तथोक्तेति । अत्रोत्प्रेक्षादिभेदानामैक्येऽपि वाच्यायाः सरितो भीषण-मात्रप्रतिपादनपरत्वादिति द्रष्टव्यम् ॥ १९ ॥ नेपथ्ये इति । इदं वाक्यं श्रुतिपथमेतीति शेषः । हा तात निष्करुण एष इदानीं ते नरेन्द्रचित्ताराधनोपकरणं जनो विपद्यते । तात जनक एवाधि क्षेपकम् ननु जनकस्तु सममाग्रपाठेऽपीति भावः । यतो निष्करुणो मयि कुमारीतो मारणाय मामदत्त्वा नन्दनाय प्रयच्छन् नरेन्द्रं निष्करुणेन मारिता । अथवा मरणस्य केवलं मदर्थमात् । अथवा मरणस्य निमित्तमासीदिति भावः । एष इत्यात्मनिर्देशः । जनो यः कथमप्युपेक्षितः मयि बुद्धिः जनपदस्यापि नैष्ठुर्योऽपीति भावः । नरेन्द्रस्य चित्ताराधनोपकरण-प्रत्यवैषाहं तयोपयुक्ता मन्निमित्तमीदृशम् । न तु पुनरस्य प्रेयसापि द्रष्टव्यम् ॥ माधवः । साकूतं साभिप्रायम् । नाद इति । विकला मनोदीना या कुररी क्रौञ्चपक्षिस्त्रियाः कूजितवत्स्निग्धो मसृणस्तारश्च मालतीध्वनिरिव चित्ताकर्षी मनो हारी मन्दमन्दमवर्णं परिचित इव पूर्वमनुभूत इव श्रोत्रसंवादं दर्शं श्रोत्रस्य तत्सम्बन्धमये मकरन्दनिवृत्तिवियोगमया मालत्या वो व्यक्तिर्भवतु यतः स एवाय-मिति भवामिश्रोत्रस्योपरतमेति गच्छति किम तावत्सततमन्तरं मदीयं हृदयमन्त-र्भिन्नं भिन्न विदीर्णं चक्रभ्रमणवशाद् भ्रमति । तथाहममस्य सर्वमप्यवयवमार्तं गात्रमि-पादाभिर्मे विह्वलति विपर्यस्तं भवति । तथा गात्रस्य महापरमिमः शरीरस्य स्तम्भो

अपि च ।

प्रचलितकरिकृत्तिपर्यन्तचञ्चन्नखाघातभिन्नेन्दुनिष्यन्दमानामृत-
श्च्योतजीवत्कपालावलीमुक्तचण्डाट्टहासत्रसद्भूरिभूतप्रवृत्तस्तुति ।
श्वसदसितभुजङ्गभोगाङ्गदग्रन्थिनिष्पीडनोत्फुल्लफुल्लत्फणापीठनि-
र्यद्विषज्ज्योतिरुज्जृम्भणोड्डामरव्यस्तविस्तारिदोःखण्डपर्यासितक्ष्मा-
धरम् ॥

ज्वलदनलपिशङ्गनेत्रच्छटाभारभीमोत्तमाङ्गभ्रमिप्रस्तुतालातचक्र-
क्रियास्यूतदिग्भागमुत्तुङ्गखट्वाङ्गशृङ्गध्वजोद्धूतिविक्षिप्ततारागणम् ।
प्रमुदितकटपूतनोत्तालवेतालतालस्फुटत्कर्णसम्भ्रान्तगौरीघना-
श्लेषहृष्यन्मनस्त्र्यम्बकानन्दि वस्ताण्डवं देवि भूयादरिष्टै च हृष्टै
च नः ॥ २३ ॥ (इत्यभिनयतः ।)

प्रतिभटयोः । अधोभुवनकुहरसदृशयोरित्यर्थः । गल्लविवरयोः कपोलसुषिरयोः प्रक्षिप्ताः सप्तार्णवा यत्र तत्तादृशम् । नन्दितस्य संतोषितस्य नीलकण्ठस्य भूतनाथस्य परिषदि व्यक्तं प्रसिद्धं तव क्रीडितं लास्यात्मकं विलासं वन्दे । अत्रापि विकटबन्धोचितरसाभावेऽपि वाच्यार्थौचित्यानुगुणा परुषवृत्तिरिति न प्रतिकूलवर्णलाख्यो दोषः शङ्कनीयः । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् । यद्यपि गल्लपदं केवलं लौकिकसंकेतसिद्धत्वाद्ग्राम्यमित्युक्तं तथापि पाषण्डोक्तौ गुणत्वमेव ग्राम्यस्य न दोषत्वम् । यदाह—'अधमप्रकृत्युक्तिषु ग्राम्यत्वं गुणः' इति ॥२२॥ प्रचलितेति । भो देवि, वः इति पूजायां बहुवचनम् । ताण्डवं नोऽस्माकमरिष्ट्या अशुभाभावाय हृष्ट्यै हर्षाय च भूयादित्याशीर्वचनम् । कीदृक्ताण्डवम् । प्रचलिताङ्गविक्षेपसंभ्रमवशाद्विक्षिप्ता योत्तरीयभूता करिकृत्तिर्गजचर्म तत्पर्यन्तेषु चञ्चन्तश्चञ्चला ये नखास्तेषामाघातेन भिन्नाद्विदीर्णादिन्दोर्निष्यन्दमानस्य स्रवतोऽमृतस्य श्च्योतेन क्षरणेन जीवता लब्धजीवानां कपालानां मौलिमाल्यग्रथितानामावल्या पङ्क्त्या मुक्तैश्चण्डाट्टहासैस्त्रसद्भ्यो बिभ्यद्भ्यो भूरिभ्यो भूतेभ्यः प्रवृत्ता स्तुतिर्यस्य तत्तादृशम् । तथा श्वसतामतिखेदात्फूत्कुर्वतामसितभुजङ्गानां कृष्णसर्पाणां भोगा एवाङ्गदग्रन्थयः केयूरग्रन्थयः केयूरबन्धनानि तेषां निष्पीडनेनोत्फुल्ला विशाला फुल्लन्त्यो विकसन्त्यो याः फणास्तासां पीठात् । कण्ठादिति यावत् । निर्यतो निर्गच्छतो विषज्योतिषः उज्जृम्भणोड्डामराणां भयंकराणां व्यस्तानां विक्षिप्तानां विस्तारिणां प्रसारितानां दोष्णां खण्डेन सङ्घेन पर्यासिताः परितो विक्षिप्ताः क्ष्माधरा यस्मिंस्तत् । तथा ज्वलतानलेन पिशङ्गानां नेत्रच्छटानां नयनरश्मिप्रवाहाणां भारेण भीमं भीषणं यदुत्तमाङ्गं शिरस्तस्य भ्रमिर्भ्रमणं तेन प्रस्तुता प्रवृत्ता यालातचक्रस्य क्रिया । प्रदीप्तं काष्ठं वेगेन भ्राम्यमाणं चक्रवदाभाति तदलातचक्रमित्युच्यते । तस्याः स्यूत इव स्यूतो दिग्भागो दिक्चक्रं यत्र तत् ।

स्सारे भअवदि कामन्दइ, चिरस्स आपाविदासि दुक्खं सिणेहेण। हा पिअसहि लवङ्गिए, सिविणअसमेत्तदंसणा दाणिं दे संवुत्ता।

माधवः—हन्त, संप्रति निरस्त एव मे संदेहः। अपि नाम जीवन्तीमेनां संभावयेयमिति। (इतिति परिक्रामति।)

कापालिकौ—देवि चामुण्डे भगवति, नमस्ते।

साघदम्भनिशुम्भसंभ्रमनमद्भूगोलनिष्पीडन-
न्यञ्चत्कर्परकूर्मकम्पविगलद्ब्रह्माण्डखण्डस्थिति।
पातालप्रतिमल्लगल्लविवरप्रक्षिप्तसप्तार्णवं
वन्दे नन्दितनीलकण्ठपरिषद्व्यक्तर्द्धि तव क्रीडितम्॥ २२॥

प्रापितासि दुःखं स्नेहेन। हा प्रियसखि लवङ्गिके, स्वप्नसमागमदर्शनाद्य ते संवृत्ता।

तस्य मत्पक्षमवलम्बमानाया मम संभवस्वामिति भावः। हा मालतीमयजीविते-मम कल्याणघावनैकजुषकल्पव्यापारे। मत्परिचयविश्वासवमेनैव दुःखं प्राप्तस्येव एक मम च तस्या उभयोर्व्यापारो यस्या इति विग्रहः। भगवति कामन्दकि चिरस्य प्रापितासि दुःखं स्नेहेन। यस्मि स्नेह एव तव दुःखहेतुर्जात इत्यर्थः। हा प्रियसखि लवङ्गिके स्वप्नदर्शनमात्रा ते संवृत्ता। माधवः। हन्तेति खेदे। एवं प्रियतमैव व्यापाद्यमानीता केनचिदिति मत्वा विततरोमूके स्वस्थितेस्मि याम व्यापादित इति भावः। 'हन्तेति हर्षे' इति व्याख्यानमयोग्यम्। जीवित-संदेहमात्राच्चस्या व्यापादनोपक्रमसमये कोऽत्र हर्षस्यावसरः। न च प्रिया मया मोचयिष्यत इति निश्चयात् तदानीमपि जीवनस्यैव संदिग्धत्वात् एवाह—अपि नाम जीवन्तीं संभावयेयमिति। यद्यपि तत्स्मरणेनापि ममापि प्राणत्यागो निश्चितः। तथापि जीवन्तीमेव तां संदर्शनसंभावनयापिषकश्च पार्श्वेऽपि संभावयामि तथा जीवितधारणस्य सार्थकतेति। अपि नामेति निपातद्वयमपि संभावनैकार्थं द्योतयति। अथवा निपातसमुदायस्याभावरूपपरत्वं सुकरा जीवन्तीमेवैनां संभावयेयमिति जीवनस्यैव वर्तते इति व्याख्यानम्। तदपि प्रकृतानुगुणत्वाद्योग्यम्। नहीदानीमपि तस्य जीवनं निश्चितं तमिच्छे वा संभावयेयमित्यार्थयाची किंतु हम्मः कर्म भवत इत्यलम्। कापालिकौ। कपालकुण्डलाघोरघण्टौ। 'पुमान्स्त्रिया' इत्येकशेषः। देवीत्यादि। इतोऽनन्तरं पुरत संनिधाय स्तुतिनमस्कारपूर्वकं निवेदयेति देव्याः स्तुतिं निवेदे—साघदम्भेति। साघदम्भः साघवेषो यो निशुम्भः पादप्रहारजनितसंभ्रमेणैव। निशुम्भनिर्भर- इति पाठे निशुम्भन निर्भरसंभ्रमाभ्रमणप्रयुक्तेन भुवः संस्थानं येन वनिष्पीडनमतिभारत्वेन दुर्वहतया भ्रष्टखण्डनमवनतं तत्र न्यञ्च न्यञ्चमानकर्परः पृष्ठास्थिकपालो यस्य तादृशस्य कूर्मस्य पृष्ठाद्विगलन्ती तत्कम्पेन संचलनात् ब्रह्माण्डखण्डस्य स्थितिर्मर्यादानिष्पीडिते तथा। पातालस्य प्रतिमल्लयोः

अपि च ।

प्रचलितकरिकृत्तिपर्यन्तचञ्चन्नखाघातभिन्नेन्दुनिष्यन्दमानामृत-
श्च्योतजीवत्कपालावलीमुक्तचण्डाट्टहासत्रसद्भूरिभूतप्रवृत्तस्तुति ।
श्वसदसितभुजङ्गभोगाङ्गदग्रन्थिनिष्पीडनोत्फुल्लफुल्लत्फणापीठनि-
र्यद्विषज्ज्योतिरुज्जृम्भणोड्डामरव्यस्तविस्तारिदोःखण्डपर्यासितक्ष्मा-
धरम् ॥

ज्वलदनलपिशङ्गनेत्रच्छटाभारभीमोत्तमाङ्गभ्रमिप्रस्तुतालातचक्र-
क्रियास्यूतदिग्भागमुत्तुङ्गखट्वाङ्गशृङ्गध्वजोद्धूतिविक्षिप्ततारागणम् ।
प्रमुदितकटपूतनोत्तालवेतालतालस्फुटत्कर्णसंभ्रान्तगौरीघना-
श्लेषहृष्यन्मनस्त्र्यम्बकानन्दि वस्ताण्डवं देवि भूयादरिष्ट्यै च हृष्ट्यै
च नः ॥ २३ ॥ (इत्यभिनयत ।)

प्रतिभटयोः । अधोभुवनकुहरसदृशयोरित्यर्थं । गल्लविवरयो कपोलसुपिरयोः प्रक्षिप्ता सप्तार्णवा यत्र तत्तादृशम् । नन्दितस्य सतोषितस्य नीलकण्ठस्य भूतनाथस्य परिषदि व्यक्तं प्रसिद्ध तव क्रीडित लास्यात्मकं विलास वन्दे । अत्रापि विकटबन्धोचितरसाभावेऽपि वाच्यार्थौचित्यानुगुणा परुषवृत्तिरिति न प्रतिकूलवर्णताख्यो दोष शङ्कनीय । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् । यद्यपि गल्लपद केवलं लौकिकसकेतसिद्धत्वाद्ग्राम्यमित्युक्त तथापि पाषण्डोक्तौ गुणत्वमेव ग्राम्यस्य न दोषत्वम् । यदाह—'अधमप्रकृत्युक्तिषु ग्राम्यत्व गुण.' इति ॥२२॥ **प्रचलितेति** । भो देवि, व इति पूजाया बहुवचनम् । ताण्डवं नोऽस्माकमरिष्ट्या अशुभाभावाय हृष्ट्यै हर्षाय च भूयादित्याशीर्वचनम् । कीदृक्ताण्डवम् । प्रचलिताङ्गविक्षेपसंभ्रमवशाद्विक्षिप्ता योत्तरीयभूता करिकृत्तिर्गजचर्म तत्पर्यन्तेषु चञ्चन्तश्चञ्चला ये नखास्तेषामाघातेन भिन्नाद्विदीर्णादिन्दोर्निष्यन्दमानस्य स्रवतोऽमृतस्य श्च्योतेन क्षरणेन जीवता लब्धजीवाना कपालाना मौलिमाल्यग्रथितानामावल्या पङ्क्त्या मुक्तैश्चण्डाट्टहासैस्त्रसद्भ्यो बिभ्यद्भ्यो भूरिभ्यो भूतेभ्य प्रवृत्ता स्तुतिर्यस्य तत्तादृशम् । तथा श्वसतामतिखेदात्फूत्कुर्वतामसितभुजङ्गाना कृष्णसर्पाणा भोगा एवाङ्गदग्रन्थय. केयूरग्रन्थय केयूरबन्धनानि तेषा निष्पीडनेनोत्फुल्ला विशाला फुल्लन्त्यो विकसन्त्यो या. फणास्तासा पीठात् । कण्ठादिति यावत् । निर्यतो निर्गच्छतो विषज्योतिष उज्जृम्भणोड्डामराणा भयंकराणा व्यस्ताना विक्षिप्ताना विस्तारिणा प्रसारिताना दोष्णा खण्डेन सङ्घेन पर्यासिता परितो विक्षिप्ताः क्ष्माधरा यस्मिंस्तत् । तथा ज्वलतानलेन पिशङ्गाना नेत्रच्छटाना नयनरश्मिप्रवाहाणा भारेण भीम भीषणं यदुत्तमाङ्ग शिरस्तस्य भ्रमिर्भ्रमणं तेन प्रस्तुता प्रवृत्ता याऽलातचक्रस्य क्रिया । प्रदीप्त काष्ठं वेगेन भ्राम्यमाणं चक्रवदाभाति तदलातचक्रमित्युच्यते । तया स्यूत इव स्यूतो दिग्भागो दिक्चक्रं यत्र तत् ।

माधवः—(विलोक्य ।) हा धिक् प्रमादः ।

न्यस्ताकृत्रिमरक्तमाल्यवसना पाषण्डचण्डालयो-
  पापारम्भवतोर्बलीव पशुकोर्भीरुर्गता गोचरम् ।
सेयं मृगपतेर्मखोरिव सुता मृत्योर्मुखे वर्तते
  हा धिक्कष्टमनिष्टमत्रकरुणः कोऽयं विधेः प्रक्रमः ॥ २४ ॥

कपालकुण्डला—
  त्वं मन्त्रे स्मर दयितोऽत्र भवताम्
    एष त्वां त्वरयति दारुणः कृतान्तः ।

मालती—हा देव माधव, परलोकगदो वि तुमेहिं सुमरि-दव्वो अअं जणो । ण हु सो उवरदो जस्स वल्लहो सुमरेदि ।

१ हा देव माधव, परलोकगतोऽपि युष्माभिः स्मर्तव्योऽयं जनः । न खलु स उपरतो यस्य वल्लभः स्मरति ।

तपोभूतस्य पशुकस्य शिखरमेव भगवत्सोऽमृतिमिन्दूवलैर्मिलिता निशीथे कालमपगत तत् । तथा प्रमुदितस्याः कल्पद्रुमस्तो पिनाकमित्येवमाख्यातमयं प्रपन्नानां मेदस्विनां मेदसां च नाडीः करतलद्वयात्स्यन्दैः सुरुधर्म निरवद्यप्रसङ्गहरा अथ एव धेमान्धा या नीपी तथा कलाकेनेव पताकितनेव कुम्भसलघस्नम्भकसानन्दोऽत्रागतीति तथाचकमिति सम्बन्धः । नी ए इति वचनात् ॥ २३ ॥ माधवः । मालतीमेव वचनमाथीतो धुना हा धिगिति । प्रमादं पित्रोः कमलभूषणादीनां वानरवादयां धिक् । वशिष्ठमनेन दुर्दैवेन दैत्यमनवाप्तिता वचनमालतीता कपालेनगृहिता चेति भावः । तदेवाह—न्य स्तेति । न्यस्तमकृत्रिमरक्तवर्ण यस्याः सा माली रक्तमाल्यवसना च पापयोः पापकारिणावारम्भो यस्यं कर्मयतोरस्तीति तद्वतोः । पाषण्डो चौराविव चण्डालकर्मैकपरिवारास्तदायरिवाय । तयोः । पुमान्स्त्रिया इत्येकशेषः । पशुयोर्भ्याभीरुरिवृतलोर्मेषी हरिणीव गोचरं विषयं गता । भीरुः स्वभावैरेव । वशोरिवावद्यमम्यतमवातरस । यद्वा वशोरमेरिव पराक्रमपरस्य देवदुहि रापि मृगपशोरमालस्य सुता मृत्योर्मुखे वर्तते । हा खेदे । धिगिति । ममेतः पर जीवितव्यमिति शेषः । कष्टमिदमनिष्टमापतितम् । अत्र करुणः प्रकारे विधेः प्रक्रम आरम्भः कोऽयम् । कष्टमनन्तमवसितमेवारम्भं दैवतद्रोहमेवार्थः । हा धिक्कष्टमनिष्टमिति पदत्रयमतीवार्थमेवाह्य पैठ्यतुकम्पाविचयरीकवार्थकाय पौनरुक्त्यमदोषेति भावम् । यथाह— वाहुल्म्पादिविषये यदि कश्चिदिष्यते । न दोषः पुनरुक्तवादी प्रत्युतेयमलंकिया ॥ इति ॥ २४ ॥ कपालकुण्डला— त्वं मन्त्रे इति । अत्र मरणसमये यस्य दयितोऽभीष्टो देवोऽमुर्घ स्मर । मरणसमयमाभिलषितदेवताविस्मरणमनुस्मरणमावेशादमतः । एषेति । मृत्युः यमि-दिव इत्यर्थः ॥ मालती । हा देव माधव परलोकगतोऽपि स्मर्तव्योऽयं

कपालकुण्डला—हन्त, माधवानुरक्तेऽयं तपस्विनी ।

अघोरघण्टः—(शस्त्रमुद्यम्य)

चामुण्डे भगवति मन्त्रसाधनादा-
    वुद्दिष्टामुपनिहितां भजस्व पूजाम् ॥ २५ ॥

माधवः—(सहसोपसृत्य खड्गं प्रकोष्ठेन निक्षिप्य ।) आः कापालिकापसद दुरात्मन्, अपेहि । प्रतिहतोऽसि ।

मालती—(सहसावलोक्य ।) परित्ताअदु महाभाओ । (इति माधवमालिङ्गति ।)

माधवः—महाभागे, न भेतव्यम् ।

मरणसमये त्यक्ताशङ्कं प्रलापनिरर्गल-
    प्रकटितनिजस्नेहः सोऽयं सखा पुर एव ते ।
सुतनु विसृजोत्कम्पं संप्रत्यसाविह पाप्मनः
    फलमनुभवत्युग्रं पापः प्रतीपविपाकिनः ॥ २६ ॥

---

१. परित्रायता महाभागः ।

जनो युष्मामि देवेत्यनेन त्वमेव ममेष्टदेवतास्वरूप । तन्मरणदशायामपि त्वामेव स्मरिष्यामि । जन्मान्तरे वा त्वत्समागमो मे भूयादिति भाव । न खलु स उपरतो यस्य वल्लभो जन स्मरति। यस्येतीय कर्मणि षष्ठी । प्रियतमस्मृतिगोचरस्य जनस्य निरन्तर तन्मनसि स्थित्या नोपरतिरित्यर्थ ॥ हन्तेति विषादे । तपस्विन्यनुकम्पार्हा । इयं माधवेऽनुरक्ता सती । तदिदानीं सोऽत्रैव महामासस्य विक्रयार्थं पर्यटति । दैवादागत्य मोचयेद्वा तदा कष्ट मन्त्रसाधनप्रत्यूह संभावित इति विषाद- ॥ 'तं भद्रे' इति श्लोकस्योत्तरार्धम्—**चामुण्डे भगवतीति** । मन्त्रसाधनस्यादावुपक्रमसमय उद्दिष्टां सकल्पितामिदानीं तत्पर्यवसान उपनिहितां समर्पितां पूजां स्त्रीरत्नोपहार भजस्वेति ॥ २५ ॥ **माधवः** । खड्ग कापालिकस्योद्यतं प्रकोष्ठेन मणिबन्धेन विक्षिप्यापसार्य । अपेह्यपसर । प्रतिहतोऽसि वैपरीत्येन त्वमेव हतोसि । **मालती** । परित्रायतां महाभाग ॥ **माधवः** । **मरणसमय इति** । त्यक्ताऽऽशङ्का यस्मिन्कर्मणि तत्तथा प्रलापेऽनर्थकवचोजल्पने इदानीमेवैनं संहरिष्यामीत्येवंरूपे निरर्गलो निष्प्रतिरोध- । महानुभावा- खलूपकारं कुर्वन्त्येव न तु वचनपूर्वकं कुर्वन्तीति वचनस्यानर्थक्यम् । यद्यप्येवं करिष्यामीति न वक्तव्यं केवल कर्तव्यमेव, तथापीदृश्यां दुर्दशायां प्रियाया प्राणत्राणेन मज्जन्मनोऽतीव साफल्यमासादितमिति हर्षभरवशेन मनस्यवधारितलाघवशङ्कामपि विसृज्यानर्थकमेव किंचित्प्रलपितमिति भाव । तथा प्रकटितो निज सहज स्नेहो येन सोऽयं ते सखा पुरत एव वर्तते । अतः सुतनु उत्कम्पं भयनिमित्त वेपथुं विसृज

अघोरघण्टः—आः, क एष पापोऽस्माकमन्तराय प्राप्तः ।

कपालकुण्डला—भगवन्, स एषोऽस्याः स्नेहभूमिः कामन्दकीसुहृत्सुतो महामांसस्य पणयिता माधवः ।

माधव —(साश्रम् ।) महाभागे किमेतत् ।

मालती—(निरूप्य ।) महाभाअ, अहं वि ण आणामि एत्तिअं आणामि । उवरिमलिन्दे एव पसुत्ता इह पडिबुद्धम्हि । तुमं उण कहिं ।

माधवः—(सकम्पम् ।)

त्वत्पाणिपङ्कजपरिग्रहधन्यजन्मा
भूयासमित्यभिनिवेशकदर्थ्यमानः ।
भ्राम्यन्नृमांसपणनाय परेतभूमा-
वाकर्ण्य भीरु रुदितानि समायातोऽस्मि ॥ २७ ॥

---

१ महाभाग, अहमपि न जानामि । एतावज्जानामि । उपर्यलिन्दक एव प्रसुप्तेह प्रतिबुद्धास्मि । त्वं पुनः क्व ।

संप्रत्येवासौ पापः पापकारीव तवैव पुरतः प्रतीपं विपरीतं यथा तथा विपाकः फलारम्भो यस्य तादृशस्य पाप्मनः फलमनुभवति । अद्योपयमेवार्यं वयमेव हत इत्यर्थः ॥ २६ ॥ अघोरघण्टः । अन्तरायः प्रत्यूहः । कपालकुण्डला । अस्याः स्नेहस्य भूमिरित्यनन्यत्वमित्यनेनावश्यं रक्षणीयैवमिति सूचितम् । कामन्दकीसुहृत्सुत इत्यनेन महायोगिन्याः प्रभावादस्मिन्कार्ये मयि समर्थ मायाविव प्रभवतीति सूचितम् । महामांसस्य पणयितेत्यनेनास्मिन्स्थाने गीतवे वाच्यतो वाच्य इति दर्शयति । माधवः—साश्रमिति । बाष्पनिपतनाभ्यां साश्रम् । किमेतत् । तत्किमचिन्तनीयोपनिपात इत्यर्थः ॥ मालती । महाभाग अहमपि न जानामि एतावज्जानाम्युपर्यलिन्दकमेव प्रसुप्तेह प्रतिबुद्धास्मि । त्वं पुनः क्व । समापतित इति शेषः ॥ माधवः—सकम्पमिति । कम्पासुनिर्वे शेषाभावेन कथं नृमांसविक्रयरूपं निन्दनीयं आवयति कर्माहेतुः । त्वत्पाणिग्रहणाश्रितमपि कृतमिति भावेनाह—त्वदिति । त्वत्पाणिपङ्कजपरिग्रहेण धन्यजन्मा भूयासमित्यनेनाभिनिवेशेनाभिलाषेण कदर्थ्यमानो वैमनस्याभावमपायेन निवर्तयितुमशक्योऽहं नृमांसपणनाय विक्रयाय परेतभूमौ श्मशाने भ्राम्यन्, हे भीरु तव रुदितान्याकर्ण्य समायातोऽस्मीति । निर्भरेष्वर्थस्येमितः कुक्कुभी' इति कुरु । 'कुकुत' इत्युकारान्तान्यत्वमपत्यानाभित्र छन्द । ततः समानार्थेनयोर्हेतुः इति कुत्सः । भीरवयस्य निमर्मेय सोपानितप्रभृया

मालती—(अपवार्य ।) कहं मम कालणादो एव्व एद अप्पणि-रपेक्खं परिब्भमन्दि ।

माधवः—अहो नु खलु भोः, तदेतत्काकतालीयं नाम । संप्रति हि

राहोश्चन्द्रकलामिवाननचरीं दैवात्समासाद्य मे
दस्योरस्य कृपाणपातविषयादाच्छिन्दतः प्रेयसीम् ।

---

१. कथं मम कारणादेवैत आत्मनिरपेक्षं परिभ्रमन्ति ।

मनुष्यजातिवाचित्वम् । संज्ञायामिति वा ऊङ्प्रत्यय ॥ २७ ॥ **मालती—अपवार्येति** । 'अपवारितकं कार्यं त्रिपताकेन पाणिना' इत्युक्तव्रीडाहर्षातिशयगोपनात्मकस्य व्यभिचारिणोऽनुभावोऽपवारणम् । कथ मम कारणादेवैत आत्मनिरपेक्ष परिक्रामन्ति । मम स्त्रीमात्रस्यैव कृते महत्कार्यमुद्दिश्य कर्तुमात्मनिरपेक्षमेतत्कर्म कथमनेनारब्धम् । तदत्राहमेवापराधिनी या साहसेनापि नैनं समागतेत्यहो मे दारुणं चित्तमिति भाव ॥ **माधवः** । अहो नु खलु भो । एतद्व्याख्यात प्राक् । **तदेतदिति** । तदेतत्प्रियाया दर्शनं काकतालीय नाम । दैवात्काकागमनसमये तालफलपतनसदृशमित्यर्थ । स्वरूपसिद्धिस्तु 'इवे प्रतिकृतौ' इतीवार्थप्रकरणे 'कुशाग्राच्छ' इत्यतश्छ इत्यनुवर्तमाने 'समासाच्च तद्विषयात्' इति तच्छब्देनेवार्थ. परामृश्यते । इवार्थविषयात्समासादिवार्थे छो भवतीति सूत्रार्थं । ननु समासेनैव तद्विषयेणेवार्थाभिधानात्किं प्रत्ययेनेति चेन्मैवम् । समासविषयादिवार्थादन्यस्मिन्निवार्थे प्रत्ययोत्पत्ति । तथा हि यादृच्छिक काकागमनं तालपतनं च । तेन पतता तालेन काकवध कृत । माधवस्य यदृच्छया तत्रागमनम्, मालत्या अपि तत्र तथैवागमनं च काकागमनतालपतनमिवेति विगृह्यास्मादेव वचना ज्ज्ञापकात्समास । वृत्तिविषये च काकतालशब्दावागमनपतनक्रियावाचिनौ भवत. । तत काकतालशब्दात्पतता तालफलेन काकवधसदृश यदृच्छागतेन माधवेन कापालिकं हत्वा प्रियारक्षणमस्मिन्निवार्थे च्छ । काकतालीयमिवातर्कितोपनतं चित्रकरणमिति शब्दार्थ । सुप्सुपेति समास । अन्यस्य विशेषविधानस्य चाभावात्तस्य चैवंविधा गतिरनेकविषयत्वादित्यलम् । सप्रतीत्युपस्कार. । **राहोरिति** । राहोरानने चरतीत्याननचरी । ताम् । तन्मुखागतामित्यर्थ । 'चरेष्ट' इत्यधिकरण उपपदे टप्रत्यय. । टित्वान्ङीप् । तादृशीं चन्द्रकलामिव प्रेयसीम् । प्रियशब्दात् 'द्विवचनविभज्योपपदे तरबीयसुनौ' इतीयसुन् । तस्मिन्परत 'प्रियस्थिर–' इत्यादिना प्रियशब्दस्य प्रेत्यादेश । 'उगितश्च' इति ङीप् । दैवाद्यदृच्छया समासाद्य प्राप्य दस्योश्चोरस्यास्य कापालिकापसदस्य कृपाणपातविषयात्खड्गपतनगोचरादाच्छिन्दत. प्रसह्यापहरतो मे मम चेत आतङ्कात्कयमियं राहोरिवातिक्रूरस्य दस्यो. कृपाणपातविषयमिन्दुकलेव सौकुमार्यातिशय-

अघोरघण्टः—आ, क एष पापोऽस्माकमन्तराय उपस्थितः।

कपालकुण्डला—भगवन्, स एषास्याः स्नेहभूमिः कामन्दकीसुहृत्पुत्रो महामांसस्य पणयिता माधवः।

माधवः—(सास्रम्।) महाभागे किमेतत्।

माहती—(सिभाषम्।) [1]महाभाअ, अहं वि ण आणामि। एत्तिअं आणामि। उवरिअलिन्दे एव्व पसुत्ता इह पडिबुद्धम्हि। तुमं उण कहिं।

माधवः—(सभयम्।)

त्वत्पाणिपङ्कजपरिग्रहधन्यजन्मा
भूयासमित्यभिनिवेशकदर्थ्यमानः।
भ्राम्यन्नृमांसपणनाय परेतभूमा-
वाकर्ण्य भीरु रुदितानि तवागतोऽस्मि ॥ २७ ॥

---

1 महाभाग, अहमपि न जानामि। एतावज्जानामि। उपर्यलिन्द एव प्रसुप्तेह प्रतिबुद्धास्मि। त्वं पुनः क।

संप्रत्येवासौ पापः पापकारीति तथैव पुरतः प्रतीप विपरीतं यथा तथा विपाकः फलारम्भो यस्य तादृशस्य पाप्मनः फलमनुभवति। अनुचितोपक्रमेणास्य अनमेव हत इत्यर्थः ॥ २६ ॥ अघोरघण्टः। अन्तरायः प्रत्यूहः। कपालकुण्डला। अस्याः स्नेहस्य भूमिरालम्बनमित्यनेनावश्यं रक्षणीयेयमिति सूचितम्। कामन्दकीसुहृत्पुत्र इत्यनेन महाकोपिन्याः प्रभावातिशयशालिन्याः ब्राह्मणस्य माध्यस्थ्यमपि भवतीति सूचितम्। महामांसस्य पणयितेत्यनेनैवायं महावीरो धीरो वा साध्य इति दर्शयति। माधवः—सास्रमिति। आनन्दविषादाभ्यां सास्रम्। किमेतत्। इदं कथमनाशङ्कितोपनिपातमित्यर्थः ॥ माहती। महाभाग अहमपि न जानामि एतावज्जानामि उपर्यलिन्द एव प्रसुप्तेह प्रतिबुद्धास्मि। त्वं पुनः क। समागत इति शेषः ॥ माधवः—सभयमिति। अस्मिन्नेव समये वध्यामिमां दृष्ट्वा। यत्परमाश्चर्यं माधवानुचितमपि कृतमिति मालतीमनुकम्प्याह—त्वदिति। त्वत्पाणिपङ्कजपरिग्रहेण धन्यजन्मा भूयासमित्यनेनाभिनिवेशेनाभिलाषेण कदर्थ्यमानः पीड्यमानोऽत एव पापस्यापरत्वेन विपरीतमिवापरोक्षं नृमांसपणनाय विक्रयाय परेतभूमौ श्मशाने भ्राम्यन्, हे भीरु तव रुदितान्याकर्ण्य समागतोऽस्मीति। विभेतेः क्रुः—'भियः क्रुक्लुकनौ' इति क्रुः। 'ऊङुतः' इत्यूङ्। तत्र अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वः' इति ह्रस्वः। भीरुपदेन विनयेन चोपपादितम्

अघोरघण्टः—अरे ब्राह्मणडिम्भ,

व्याघ्राघ्रातमृगीकृपाकुलमृगन्यायेन हिंसारुचेः
पाप प्राण्युपहारकेतनजुषः प्राप्तोऽसि मे गोचरम् ।
सोऽहं प्रागभवतेव भूतजननीमृध्नोमि खड्गाहति-
व्यस्तस्कन्धकबन्धरन्ध्ररुधिरप्राग्भारनिष्यन्दिना ॥ २९ ॥

माधवः—आः दुरात्मन्पाखण्डचण्डाल,

असारं संसारं परिमुषितरत्नं त्रिभुवनं
निरालोकं लोकं मरणशरणं बान्धवजनम् ।

निरस्तपरस्परविरोधा प्रधानरसापेक्षयाऽविरोधा । प्रधानरसपरिपोषापेक्षयान्यू-नरसपरिपोषत्वेन श्लाघनीयौचित्यनिबन्धना व्यतिकराख्यया शोभनाख्यया च मेलनगत्या शृङ्गारेण सह संकीर्त्यन्ते । यथाह—'समकालसमुत्पन्नैस्त्रिभिर्द्वाभ्या-मथापि वा । रसश्चेद्व्यतिकीर्येत समव्यतिकरः स्मृतः ॥ विरोधे मित्रशत्रूणां रसानां संकरेऽपि च । महिम्ना शोभते स्वेन यः स शोभन ईरितः ॥' इत्यलमतिकथ-नेन ॥ २८ ॥ **अघोरघण्टः** । ब्राह्मणडिम्भ । विप्रत्वाच्छिशुत्वाच भीरुस्व-भावतया पौरुषशून्येत्यर्थः । **व्याघ्राघ्रातेत्यादि** । व्याघ्रेणाघ्रातायां गृहीतायां मृग्या हरिण्या कृपाकुलः कृपालुर्यो मृगो हरिणस्तन्न्यायेन हिंसारुचेरनवरतहिंसा-परस्य प्राणिनामुपहारस्य साधके क्रियमाणस्य केतनमास्थानं करालास्थानं तज्जुषः सेवमानस्य मे गोचरं विषयं प्राप्तोऽसि गतोऽसि । यथा मृग्या दयालु-र्मृगो व्याघ्रेण हन्यते तथा त्वमप्यस्या मयोपहारार्थमानीताया दयालुर्मया वध्यस इति भावः । पापेति प्रारब्धकर्मप्रत्यूहकारित्वान्माधवस्य संबोधनम् । सोऽहं पूर्वं खड्गाहत्या व्यस्तस्कन्धं विक्षिप्तस्कन्धं यत्कबन्धं विगतशिरस्कं तस्य रन्ध्रेभ्यो रुधिरप्राग्भारं रक्तप्रवाहं निष्यन्दते वर्षतीति तथोक्तेन भवतैव भूतानां जननीं मातरं भद्रकालीमृध्नोमि प्रीणयामि । पश्चादनयेति शेषः ॥ २९ ॥ **माधव** । **असारमिति** । अये दुरात्मन्पाखण्डचण्डाल, कथमेवं विधातुं व्यवसितोऽस्युद्यु-क्तोऽसि । किं विधातुमित्यपेक्षायामाह—संसारमाकीटमाविरिञ्चं देवतिर्यङ्मनुष्या-दिविविधविचित्रप्राणिवर्गस्य जननजीवनमरणतत्तद्देशकालोचितशरीरपरिग्रहतत्त-च्छरीरानुरूपसुखदुःखाद्यनुभवादिव्यापारप्रवाहाद्यविच्छेदेन संतन्यमानं प्रपञ्च-मसारं पराध्यर्वस्तुशून्यं कर्तुं कथं व्यवसितवानसीति सर्वत्र संबध्यते । अयं हि संसारः सत्स्वपि चन्दनचामीकरादिषु पदार्थेषु तैर्न सारवान्, किंत्वनयैव सारभू-तया, अस्यां च त्वया निहतायां केवलमृजीषकल्पोऽयं निःसार एव स्यात् । तदिमां हन्तुमुद्यतस्त्वं संसारमेवासारं कर्तुमुद्यतोऽसीत्यर्थः । 'अत्र विषयनिगर-णेन मालत्यां सकलसंसारैकसारवस्तुत्वसाध्यवसितत्वात् 'निगीर्याध्यवसानं तत्प्र-कृतस्य परेण यत्' इत्युक्तलक्षणाध्यवसितप्रयत्नातिशयोक्तिः', सिद्धवन्निर्दिष्टाया

मात्सर्याद्विकृतं मुखं करुणया निःशोभितं विस्मया-

क्रोधेन ज्वलितं मुदा विकसितं चेतः कथं वर्तते ॥ २८ ॥

मानिनी प्रियतमा मालती । यदि मम [illegible] परं विस्मयोऽस्मिन्नपि, महाजनपदे [illegible] इत्येवंरूपस्मृत्यनन्तरभाविनाभावात् । यदि [illegible] [illegible] इत्युक्तप्रकारानुसारात्मकमिति [illegible] । तथा [illegible] [illegible] पराङ्मुखैरेव [illegible] पुनरस्मिन्नेव प्रियामाधवस्य [illegible] [illegible] करुणया शोकरूपस्थायिभूतया मुखं निःशोभम् । तथा [illegible] [illegible] [illegible] महामांसविक्रयार्थमागमनं [illegible] [illegible] प्रियाप्राप्तिरिति महदिदं विस्मयमिति [illegible] [illegible] 'विस्मयश्चित्तविस्तारः पदार्थातिशयादिभिः' इत्युक्तलक्षणाद्विस्मयेन [illegible] । तथा क्रोधेन [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] क्रोधः [illegible] इत्येवंरूपेण ज्वलितं [illegible] । तथा मुदा [illegible] [illegible] प्रियां [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] विकसितं [illegible] [illegible] । [illegible] केन प्रकारेण वर्तते । [illegible] [illegible] [illegible] निरूपयितुं न शक्यत इति भावः । अत्र च [illegible] माधवस्य मालतीविषया रतिः प्रेयसीमिति निर्दिष्टालम्बनविभावेन [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] रसतामापद्य प्राधान्येन व्यज्यते । तदङ्गतया तु [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] प्रतीयमानैरुपचितो भयानकरसः । तथा [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] निर्दिष्ट शोकस्थायिभावो दृढमिति निर्दिष्ट [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] प्र-तीयमानैः परिपोषं गतः करुणरसः । तथा [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] विस्मयमिति निर्दिष्ट [illegible] [illegible] विस्मयमिति [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति सूचित [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] सर्वेत्र कथं वर्तते इत्यनेन सूचितैरुपचितो [illegible] रसः [illegible] [illegible]

अघोरघण्टः—अरे ब्राह्मणडिम्भ,

व्याघ्राघातमृगीकृपाकुलमृगन्यायेन हिंसारुचेः
पाप प्राण्युपहारकेतनजुषः प्राप्तोऽसि मे गोचरम् ।
सोऽहं प्राग्भवतैव भूतजननीमृध्नोमि खड्गाहति-
व्यस्तस्कन्धकबन्धरन्ध्ररुधिरप्राग्भारनिष्यन्दिना ॥ २९ ॥

माधवः—आः दुरात्मन्पाखण्डचण्डाल,

असारं संसारं परिमुषितरत्नं त्रिभुवनं
निरालोकं लोकं मरणशरणं बान्धवजनम् ।

निरस्तपरस्परविरोधाः प्रधानरसापेक्षयाऽविरोधाः । प्रधानरसपरिपोषापेक्षयान्यूनरसपरिपोषत्वेन श्लाघनीयौचित्यनिबन्धना व्यतिकराख्यया शोभनाख्यया च मेलनगत्या शृङ्गारेण सह संकीर्त्यन्ते । यथाह—'समकालसमुत्पन्नैस्त्रिभिर्द्वाभ्यामथापि वा । रसश्चेद्व्यतिकीर्येत समव्यतिकरः स्मृतः ॥ विरोधे मित्रशत्रूणां रसानां संकरेऽपि च । महिम्ना शोभते स्वेन यः स शोभन ईरितः ॥' इत्यलमतिकथनेन ॥ २८ ॥ **अघोरघण्टः** । ब्राह्मणडिम्भ । विप्रत्वाच्छिशुत्वाच्च भीरुस्वभावतया पौरुषशून्येत्यर्थः । **व्याघ्राघ्रातेत्यादि** । व्याघ्रेणाघ्रातायां गृहीतायां मृग्यां हरिण्यां कृपाकुलः कृपालुर्यो मृगो हरिणस्तन्न्यायेन हिंसारुचेरनवरतहिंसापरस्य प्राणिनामुपहारस्य साधके क्रियमाणस्य केतनमास्थानं करालास्थानं तज्जुषः सेवमानस्य मे गोचरं विषयं प्राप्तोऽसि गतोऽसि । यथा मृग्यां दयालुर्मृगो व्याघ्रेण हन्यते तथा त्वमप्यस्यां मयोपहारार्थमानीतायां दयालुर्मया वध्यस इति भावः । पापेति प्रारब्धकर्मप्रत्यूहकारित्वान्माधवस्य संबोधनम् । सोऽहं पूर्वं खड्गाहत्या व्यस्तस्कन्धं विक्षिप्तस्कन्धं यत्कबन्धं विगतशिरस्कं तस्य रन्ध्रेभ्यो रुधिरप्राग्भारं रक्तप्रवाहं निष्यन्दते वर्षतीति तथोक्तेन भवतैव भूतानां जननीं मातरं भद्रकालीमृध्नोमि प्रीणयामि । पश्चादनयेति शेषः ॥ २९ ॥ **माधवः** । **असारमिति** । अये दुरात्मन्पाखण्डचण्डाल, कथमेवं विधातुं व्यवसितोऽस्युद्युक्तोऽसि । किं विधातुमित्यपेक्षायामाह—संसारमाकीटमाविरिञ्चं देवतिर्यङ्मनुष्यादिविविधविचित्रप्राणिवर्गस्य जननजीवनमरणतत्तद्देशकालोचितशरीरपरिग्रहतत्तच्छरीरानुरूपसुखदुःखाद्यनुभवादिव्यापारप्रवाहाद्यविच्छेदेन संतन्यमानं प्रपञ्चमसारं परार्घ्यवस्तुशून्यं कर्तुं कथं व्यवसितवानसीति सर्वत्र संबध्यते । अयं हि संसारः सत्स्वपि चन्दनचामीकरादिषु पदार्थेषु तैर्न सारवान्, किंत्वनयैव सारभूतया, अस्यां च त्वया निहतायां केवलमृजीषकल्पोऽयं निःसार एव स्यात् । तदिमां हन्तुमुद्यतस्त्वं संसारमेवासारं कर्तुमुद्यतोऽसीत्यर्थः । 'अत्र विषयनिगरणेन मालत्यां सकलसंसारैकसारवस्तुत्वसाध्यवसितत्वात् 'निगीर्याध्यवसानं तत्प्रकृतस्य परेण यत्' इत्युक्तलक्षणाध्यवसितप्रयमातिशयोक्तिः, सिद्धवन्निर्दिष्टाया

अखर्वं कंदर्पं मननयननिर्माणमफलं ,
जगज्जीर्णारण्यं कथमसि विधातुं व्यवसितः ॥ २० ॥

अवयवसन्निवेशाः सर्वसाम्यसाधिकायाधीनं च बोध्यमस्ति । वस्तवतामी-
दृशीनां च वस्तुतः सारत्वम्, किंतु पामरजनप्रसिद्धमेव । इत्थमेव सारभूतैरप्यत्र
सर्वसारवस्तुप्रधानानि यानि तेभ्योऽपि सारभूतेनमेवेति व्यतिरेकस्य व्याप्ति
सर्वत्र द्रष्टव्यम् । तथा त्रिभुवनं भवानां भुवनानां समाहारस्त्रिभुवनम् । 'पात्रा
दिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः' इति वचनात् 'द्विगोः' इति ङीप् न भवति । परिशुचि
सुष्ठिव रत्नं यस्य तत्स्थेम् । तत्रापि कासुमकमधारिषु न ते रत्नत्रिभुवनम्
न च तानि वस्तूनि रत्नानि । अविवेकिनां तु तत्र रत्नव्यपदेशः समीचीन
स्तत्प्रमाणतत्वप्रसिद्धिव । इत्थमेव त्रिभुवनस्य सकलरत्नाधिष्ठानत्रिभुवनाधिष्ठ्ये
रत्नमिति निर्णेयाभ्यवसायम् । तां हन्तुं प्रायः रत्नस्यमेव जयस्तवं प्रवृत्तोऽसौ
सर्वः । अलंकारयोगः पूर्ववत् । तथा लोकप्रमाणपरत्वपक्षविवेकं प्रथमं निरस्ये
प्रमाणप्रस्य वेदस्यमन्यत्परान्तरं कर्तुम् । न खलु चौरादिभिरालोकैः सम्बोधे
लोकः । तेषां नवनसाग्नां प्रकाशान्तरप्रकाशस्वैभासमानत्वात् । अनयैव युक्त्यानं
करसंश्लिष्टमप्रकाशाद्भिरस्ता त्रिभुवनमप्यलोकोत्तररत्नप्रदीपकल्पनया सद्दृढा
सिद्धोऽपि सहसूर्यचन्द्रादितेजस्त्वे लोकः । तमिमां निर्वापयितुमनः कथन्न कर्तुं
व्यवसितोऽसीत्यर्थः । तथा कामदहने सकलमपि कन्दर्पमेव तदेकजीविव मरणमेव
मरणमेवद्धिपरिमितत्वोऽभिलाषस्वसमर्थं यस्य तत्तारं कर्तुम् । इदं चायान्तर
वाक्य सहचरमिदम् । इह हि महावाक्यतमी अलोकोऽसारं संसारमित्यभिनिर
वान्तरवाक्यैर्नास्ता सकलकोत्तविपामितप्रसाधितुपपादित्वेन सर्वपदार्थ
त्वेन तदन्यव्यतिरेकस्यामेव लोकलोपादेयतान्यव्यतिरेको वेसेवाकल्प्य
वैचित्र्येण प्रौढोक्तियुक्त्या च निरूप्यते । तत्र चायैव वाक्येन मायस्य उत्कर्षो
न प्रतिपाद्यते । अन्यथा हि कामकृष्णादरूपोऽपि परमतस्य सम्भव्य
न च तदन्यथालोकलोपादेयता कदाचित् । यामि तातिरिक्तमनुपादेयम् ।
बहुतरभेदप्रस्तुमधुरत्वादेन सुपामालोभिः । तत्रायुक्त्कप्रतिपादकवाक्य-
मध्ये तद्विषयीकरता सहचरैभिर्विक्त तदिह प्रकरणाद्विस्वस्मिन् वाक्ये वाक्यान्वि-
कस्तुत्यकत्यपितहारस्यामध्ये वराविशेष यायतत्त्वेन निवेशयं यत्नेति प्रक-
मभङ्गस्य स्यात् । प्रकरणान्तरीयवोचनार्थकारणयुक्तपर्युपरि निषेधमयकल्प्यं
विच्छेदात् । केचित्तु कामिस्तुदारधीनमातिमा कामकस्येव व्याख्या प्रेयसीमि
माननुभवोत्तरलोपामान्तरमपरनार्थ मरणमेव तद्धपायत्वेनाविषयकल्पमस्मार्ग
निर्दिशन्ति । तेन तदादि तत्र मरणमेवेति तात्पर्यावधिनवप्रकरणाभोग्योव
इति व्याचक्षते । तदसत् । कामदहनमित्युक्ते कामिदेवस्य कामिनिक्प्रतीतेः
प्रतीतौ सर्वतात्पर्यता तस्मा तत्त्वतः । यत्तो रागान्धाः कामुकाभिमतमेव मरण-
ममभूतमपि सर्वोलोकोत्तरमीप्सितमिमन्यन्ते । तथा हि—'या यस्याभिमता लोके
सा तस्याविश्वरूपिणी' इति । अत एव महानलोऽपि तदिविभावितरो भवनेव ह

अपि च रे रे पाप,

प्रणयसखीसलीलपरिहासरसाधिगतै-
ललितशिरीषपुष्पहननैरपि ताम्यति यत् ।
वपुषि वधाय तत्र तव शस्त्रमुपक्षिपतः
पततु शिरस्यकाण्डयमदण्ड इवैष भुजः ॥ ३१ ॥

न्यमाकलयंस्तानेव लोकोत्तरसौन्दर्यशालिनीं मन्यत इति तिर्यक्ष्वपि प्रसिद्धम् । न चात्रापि माधवाभिमानमात्रसिद्धमेव तस्या लोकोत्तरत्वमिति वाच्यम् । मा भूत् प्रबन्धरसास्वादयितॄणां सहृदयानामन्यथाभावप्रतीत्यानौचित्यस्फुरणाद्रसास्वादभङ्ग । न च स्वाभिमानेन तस्या श्लाघ्यत्वेऽपि न तावता तत्सत्त्वासत्त्वाभ्या जगतोऽस्ति कश्चिद्विशेष इत्युपेक्षणीयमेवैतत् । अतो 'विधिविलसितं सर्वमफलम्' इति पठनीयमिति कुन्तकप्रभृतयः काव्यतत्त्वज्ञा· सहृदया· । एवं हि नावद्यलेशोऽपि । अनादौ संसारे मनोहरतरवस्तुसृष्टौ प्रवृत्तस्य विधेर्यो विलासो व्यापारो न तस्य चन्द्रादिनिर्माणं फलम् । तेषां तुच्छतया तादृशविधिप्रयासफलत्वायोगात् । अपि त्वियमेव तस्य हि फलमिति निगीर्याध्यवसानम् । तदेतत्फलमकाण्डे हन्तुमुद्युक्तस्त्वम् । विधातृव्यापारमेव निष्फल कर्तुमुद्यत इत्यर्थ· । तथा कन्दर्पमदर्पं दर्पशून्यं कर्तुम् । तस्य हि सत्स्वपि मन्दानिलचन्दनचन्द्रिकादिभावेषु न तानवलम्ब्य त्रिलोचनावधिकां त्रिलोकीमहं जेष्यामीति दर्पस्तेषां तत्सहकारशक्त्यभावात्, किंत्विमामेवाप्रतिहितां निजां शक्तिमवलम्ब्य न मे कश्चित्त्रिलोक्या प्रतिभटोऽस्ति, अहमेक एव वीर इति तस्य दर्प । तामिमा हन्तुकाम कन्दर्पमेव दर्पशून्य निरुत्साहं कर्तुकामोऽसीत्यर्थ । तथा जनानां नयननिर्माणफलं फलहीनं कर्तुम् । निरतिशयसौन्दर्यशालिवस्तुदर्शनमेव हि नयननिर्माणस्य फलम् । न च वस्त्वन्तरदर्शनं फलं तस्य । एतादृशसौन्दर्यशालिनोऽन्यस्याभावात् । इयमेव लावण्यासारसीमा तस्य फलमिति तद्विनाशे नेत्रनिर्माणमेव वन्ध्यं स्यादित्यर्थ· । तथा जगज्जीर्णं जरच्छुष्ककण्टकोटरादिदुष्प्रेक्षवृक्षमरण्यं क्रूरसत्वराक्षसपुलिन्दादिभीषणं कान्तारं कर्तुम् । इदं हि जगद्वनमनयैव हि प्रमदवनवसन्तश्रियातिसुकुमारविविधतरुलताकुसुमवासनासुरभीकृतं सकलसंतापनिवारकमानन्दानुभवैकभूमि प्रमदोद्यानमभूत् । न तु भावैरन्यैरनीदृशगुणगणोज्ज्वले । तदिमां कथावशेषितां कर्तुमिच्छता जगदिदमत्युद्वेगदायि भयकरमरण्यमेव केवलं चिकीर्षितमित्यर्थ· । अत्र चैकेन वाक्येनोत्कर्षप्रतिपादनात्तस्यैव वाक्यान्तरैरपि प्रतिपादनार्थं पौनरुक्त्यमाशङ्क्य रसाक्षिप्तवक्त्रा तस्यैवार्थस्य प्रौढोक्तिवैचित्र्येण गम्भीरविशेषणोपादानान्न पौनरुक्त्यमिति भोजराजः परिजहार । यथाह—'विशेषणं तु पूर्वोक्तं यदि भूयोऽपि कीर्त्यते । तदेकार्थं रसाक्षिप्तं तत्तस्मात्तु न दुष्यते ॥' इति । छेकानुप्रासोऽत्र शब्दालंकार· । इत्यलमलंकारग्रन्थगौरवेण ॥ ३० ॥ प्रणयेति । प्रणयसखीना प्रेमास्पदानामालीनां सलीलो यः परिहास क्रीडाविशेष· कुसुमस्तबकप्रहारादिस्तत्र रसेन रागे-

अवर्यं कथयं घननयननिर्माणमफलं
जगज्जीर्णारण्यं कथमसि विधातुं व्यवसितः ॥ २० ॥

व्यवसायमभिधायाः सर्वत्रात्मभावनिक्षेपवत्पर्वं च व्याख्यायकारी । चन्द्रचन्दनादीनां न वस्तुतः सारत्वम्, किंतु पामरजनप्रसिद्ध्येव । इयमेव सारभूतेत्यन्याः सर्वसारवस्तुसमानानि यानि तेभ्योऽपि सारभूतेयमेवेति व्यतिरेकस्य व्यञ्जनमिति सर्वत्र द्रष्टव्यम् । तथा त्रिभुवन भवनानां भुवनानां समाहारस्त्रिभुवनम् । 'पात्रादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः' इति वचनात् 'द्विगोः' इति ङीप् न भवति । परिभुक्तिर्व्युत्पित्त रत्नं यस्य तत्कर्तुम् । यस्यापि कौस्तुभचन्द्रकान्तादिषु न ते रत्नत्रिभुवनम् । न च तानि वस्तुतो रत्नानि । अविवेकिनां तु तत्र रत्नत्वव्यपदेशः समीचीनस्तुपमानत्वप्रसिद्धिश्च । इयमेव त्रिभुवनस्य सकलकलावित्ताविर्भावनाविर्भवे रत्नमिति निर्णीतोऽयमवसानम् । तां हन्तुं भवतः रत्नत्वस्यैव चमत्कर्तुं प्रवृत्तोऽसी सर्वः । चमत्कारयोगः पूर्ववत् । तथा लोके प्रमाणान्तरस्यपयायिक प्रत्यर्थं निराकृतं प्रकाशयुक्तं वेदबलस्य चारात्मकर्तुं कर्तुम् । न खलु चौरादिभिरन्धकैः सालोकोऽयं लोकः । तेषां चक्षुषां प्रकाशान्तरप्रकाशस्यैवाभावत्वात् । अतएव पुनरस्यैव करतलविन्यस्तप्रकाशास्मिका त्रिभुवनभवनलोकोत्तरप्रदीपकलिकया समुद्गतिरोऽयं सपर्यन्तप्रकाशितैवास्ते लोकः । तद्विमां निर्वापयितुमयं चमत्कर्तुं प्रवृत्तोऽसीत्यर्थः । तथा चान्यवचनं सकलमपि वस्तुपर्यन्तमेव वर्णितमिव मरणमेव शरणमेतद्विपरीतजनितलोकनिराकरणसमर्थं यस्य तत्तादृशं कर्तुम् । इदं चान्यत्र वाक्य सहचरमिदम् । इह हि महावाक्यरूपे लोकेऽसारे संसारे सिद्धमिदमिति वाक्यान्तरार्थैकमात्मनाः सकललोकप्रतिपादितत्वात्रिभुवनालोकेन सर्वपदार्थानामेव तदन्यतमव्यतिरेकभाव्यत्वमेव लोकसोपादेयत्वस्य व्यतिरेको वैशेष्यादपि वैचित्र्येण प्रौढोक्तिरुक्त्या च निरूप्यते । तत्र यातेन वाक्येन माधवा सकलौ न प्रतिपाद्यते । अन्यथा हि व्यवहृतमात्रमुद्दीपनजन्यत्वेऽपि मरणावस्था भवन्ति न च तदन्यथालोकसोपादेयता कदाचित् । यापि तद्व्यतिरेकप्रत्युपायपेक्षम् । बहुतरभेदमस्तुप्रभुत्वमायेन तदुपायानामिति । ततश्चासुरकर्मप्रतिपादकवाक्यमुख्ये तद्विमाधीनतया सहचरैर्भिन्नैः तन्निश्चयत्वाद्विस्मरणमिदं सम्यं पश्यति कस्तुत्पादकमपिततारकतामध्ये नराधिपेन भावरूपेण निवेदनं नाटके प्रकाशनमङ्गल स्यात् । प्रकाशन्ताप्रियलोकव्यापकमाराध्यामुपर्युपरि निवहमपयकार्यं विच्छेदात् । केचित्तु जगन्निभुवनादीनामपि चमत्कारेण माधवः प्रेयसीमिमामनुयोगपरयोपायान्तरमपसर्प्य मरणमेव तदुपायस्यैवाभिप्रायमात्रसमर्थं निर्दिशति । तेन तथाहे तस्य मरणमेवेति तात्पर्यमापित्तत्प्रकाशनामेवञ्चोव इति व्याचक्षते । तदसत् । यान्यसजनमिदमुच्यते अभिदैवतस्य सर्वपितृप्रदीपः प्रतीती सर्वेवाधया तथा वक्तीः । यदौ तावन्मात्र माहात्म्यमित्यमेव वस्तु वचनभूतमपि सर्वलोकोत्तरमिति समभिमन्यते । तथा हि—'या वल्लभमिमता लोके या तथाविधरूपिणी' इति । अत एव चकाराद्योऽपि अभिधानादिदं वचनेन च

अपि च रे रे पाप,

प्रणयसखीसलीलपरिहासरसाधिगतै-
 र्ललितशिरीषपुष्पहननैरपि ताम्यति यत् ।
वपुषि वधाय तत्र तव शस्त्रमुपक्षिपतः
 पततु शिरस्यकाण्डयमदण्ड इवैष भुजः ॥ ३१ ॥

न्यमाकलयंस्तानेव लोकोत्तरसौन्दर्यशालिनो मन्यत इति तिर्यक्ष्वपि प्रसिद्धम् । न चात्रापि माधवाभिमानमात्रसिद्धमेव तस्या लोकोत्तरत्वमिति वाच्यम् । मा भूत् प्रबन्धरसास्वादयितॄणां सहृदयानामन्यथाभावप्रतीत्यानौचित्यस्फुरणाद्रसास्वादभङ्ग । न च स्वाभिमानेन तस्याः श्लाघ्यत्वेऽपि न तावता तत्सत्त्वासत्त्वाभ्यां जगतोऽस्ति कश्चिद्विशेष इत्युपेक्षणीयमेवैतत् । अतो 'विधिविलसितं सर्वमफलम्' इति पठनीयमिति कुन्तकप्रभृतयः काव्यतत्त्वज्ञा सहृदयाः । एवं हि नावद्यलेशोऽपि । अनादौ संसारे मनोहरतरवस्तुसृष्टौ प्रवृत्तस्य विधेर्यो विलासो व्यापारो न तस्य चन्द्रादिनिर्माणं फलम् । तेषां तुच्छतया तादृशविधिप्रयासफलत्वायोगात् । अपि त्वियमेव तस्य हि फलमिति निगीर्याध्यवसानम् । तदेतत्फलमकाण्डे हन्तुमुद्युक्तस्त्वम् । विधातृव्यापारमेव निष्फलं कर्तुमुद्यत इत्यर्थः । तथा कन्दर्पमदर्पं दर्पशून्यं कर्तुम् । तस्य हि सत्स्वपि मन्दानिलचन्दनचन्द्रिकादिभावेषु न तानवलम्ब्य त्रिलोचनावधिका त्रिलोकीमहं जेष्यामीति दर्पस्तेषां तत्सहकारशक्त्यभावात्, किंत्विमामेवाप्रतिहतां निजां शक्तिमवलम्ब्य न मे कश्चित्त्रिलोक्यां प्रतिभटोऽस्ति, अहमेक एव वीर इति तस्य दर्पः । तामिमां हन्तुकाम कन्दर्पमेव दर्पशून्यं निरुत्साहं कर्तुकामोऽसीत्यर्थः । तथा जनानां नयननिर्माणफलं फलहीनं कर्तुम् । निरतिशयसौन्दर्यशालिवस्तुदर्शनमेव हि नयननिर्माणस्य फलम् । न च वस्त्वन्तरदर्शनं फलं तस्य । एतादृशसौन्दर्यशालिनोऽन्यस्याभावात् । इयमेव लावण्यासारसीमा तस्य फलमिति तद्विनाशे नेत्रनिर्माणमेव वन्ध्यं स्यादित्यर्थः । तथा जगज्जीर्णं जरच्छुष्ककण्टकोटरादिदुष्प्रेक्ष्यवृक्षमरण्यं क्रूरसत्त्वराक्षसपुलिन्दादिभीषणं कान्तारं कर्तुम् । इदं हि जगद्वनमनयैव हि प्रमदवनवसन्तश्रियातिसुकुमारविविधतरुलताकुसुमवासनासुरभीकृतं सकलसंतापनिवारकमानन्दानुभवैकभूमिः प्रमदोद्यानमभूत् । न तु भावैरन्यैरनीदृशगुणगणोज्ज्वलैः । तदिमां कथावशेषितां कर्तुमिच्छता जगदिदमत्युद्वेगदायि भयंकरमरण्यमेव केवलं चिकीर्षितमित्यर्थः । अत्र चैकेन वाक्येनोत्कर्षप्रतिपादनात्तस्यैव वाक्यान्तरैरपि प्रतिपादनार्थं पौनरुक्त्यमाशङ्क्य रसाक्षिप्तवक्त्रा तस्यैवार्थस्य प्रौढोक्तिवैचित्र्येण गम्भीरविशेषणोपादानान्न पौनरुक्त्यमिति भोजराजः परिजहार । यथाह—'विशेषणं तु पूर्वोक्तं यदि भूयोऽपि कीर्त्यते । तदेकार्थं रसाक्षिप्तं वक्तृस्तत्तु न दुष्यते ॥' इति । छेकानुप्रासोऽत्र शब्दालंकारः । इत्यलमलंकारग्रन्थगौरवेण ॥ ३० ॥ प्रणयेति । प्रणयसखीनां प्रेमास्पदानामालीनां सलीलो यः परिहासः क्रीडाविशेषः कुसुमस्तबकप्रहारादिस्तत्र रसेन रागे-

अघोरघण्टः—आः दुरात्मन्, प्रहर प्रहर । अन्यथं न भवसि ।

मालती—पसीद णाह साहसिअ, दारुणो क्खु मम हदासो त्ता परित्तासस्स मे । णिवत्तदु इमादो अणत्थसंकट्टादो ।

कपालकुण्डला—भगवन्, अप्रमत्तो भूत्वा दुरात्मानं व्यापादय ।

माधवाघोरघण्टौ—(मालतीकपालकुण्डले प्रति ।) अयि भीरु,

धैर्यं निधेहि हृदये हत एष पाप
कि वा कदाचिदपि केनचिदन्वभावि ।
सारङ्गसंहतिविधाविभकुम्भकूट-
कुट्टाकपाणिकुलिशस्य हरेः प्रमादः ॥ १२ ॥

---

१ प्रसीद नाथ साहसिक, दारुणः खल्वयं हताशः । त्रातरिकस्य माम् । निवर्ततामनर्थसंकटात् ।

व्यापितैः लेखनीव कर्पूरकलिकैरविशुद्धमाराः शिरीषकुसुमैरेकैकैरपि किं पुनर् लतेव कठिनशस्त्रेण । अद्भुतशान्त्यापि सत्य एव स्फारयते यम पशुरिव यथाव क्र-शुभक्षिपतः पाशुपतस्य शिरसञ्चारिव निपाती समनन्तरः काञ्चनं इव शुभे मामवाह्य पतितेति संभृतीपितप्रेयस माधवस्य रौद्ररसोन्मिती वामारम्भा ॥ ११ ॥ अघोरघण्टः । प्रहर प्रहरेति । पराभि तव पौरुषमितुपहार्य पर्यौक्ति । अन्ये न भवतीति माधवस्येव संनिहितस्येनोपचारादुपेक्षितमर्थ-प्रकार्यैवैरत्वमेनोच्यते । अन्योन्यमन्योन्यवस्य विस्मयप्रायतया निश्चित्य-दुर्दमत्वधामीप्येन बहुमन्यापि ॥ मालती । प्रसीद नाथ साहसिक दारुणः खल्वयं हताशः । त्रातरिकस्य माम् । निवर्ततामस्मादनर्थसंकटात् । न मम भीमायस हवे संकल्पेऽस्मीकिया जना साहसमात्रमेवम् । यतोऽत्र दारुणः किं कुर्योद्य । तन्निवर्तस्वेति भावः ॥ कपालकुण्डला । अप्रमत्तः सावधानः ॥ माधवो मालतीमघोरघण्टश्च कपालकुण्डलामेवैकोभावन्ती पार्श्वेनोपगम्यापि पुनर्नैव कोपेन समाश्वासयन्तौ पुनरपि वाक्यम्—माधवाघोरघण्टौ । अयि भीरु इति संबोधनमिदमुभयोरपि प्रति । धैर्यमिति । हे भीरु शीलयाभक्त्या भयान्विते हृदये धैर्यं निधेहि, मा कातर्यं गमः । हत एव पाप इत्युपाम्यात्मनोर्मितः । हत एव । कथमपि मम प्रमादमाशङ्क्य । यस्य कदाचित्केनापि तथा प्रमादसंभवितिविधो हरिणपतेरस्य इभकुम्भानां कूटस्य पादस्य कुट्टक प्रसमीक्ष्य । 'कलभिकदम्बकपृथ्वा वाच्यम्' इति वाक्यस्य पाणिकुलिशस्य पाणिरेव कुलिशं कुलिशमिव पाणिर्यस्य तस्य हरेः प्रमादः किमन्यस्यापि । न केनचिदनुभूतमित्यर्थः । अत्र कुलिशपाणये मम प्रमादो न संभवतीति तदर्थप्रकरणे वाक्यार्थे हरिणपतेरिति प्रमादसंभवस्य वाक्या-र्थोऽध्यारोप्यमाणः पादपादे शिरसि प्रमादसंभवेन अन्यस्यैवान्ये प्रमादसंभाव-नैतदुपपन्नोपमेयमार्यं परिकल्पयतीति अर्थान्तरन्यासेन उपमा परिकल्पितव्य'

(नेपथ्ये कलकल. । सर्वे आकर्णयन्ति ।)

भो भो मालत्यन्वेषिणः, इयममात्यभूरिवसुमाश्वासयन्त्यप्रतिहतप्रज्ञाचक्षुर्भगवती कामन्दकी समादिशति, पर्यवष्टभ्यतामेतत्करालायतनम् ।

नाघोरघण्टादन्यस्मात्कर्मैतद्दारुणादभूत् ।
न करालोपहाराच्च फलमन्यद्विभाव्यते ॥ ३३ ॥

कपालकुण्डला—भगवन्, पर्यवष्टब्धाः स्मः ।

अघोरघण्टः—संप्रति विशेषतः पौरुषस्यावसरः ।

मालती—हा[1] ताद, हा भअवदि ।

माधवः—भवतु बान्धवसंस्थामेनां विधाय तत्समक्षमेनं व्यापादयामि । (मालतीमन्यतः प्रेषयन्परिक्रामति ।)

(माधवाघोरघण्टावन्योन्यमुद्दिश्य ।)

आः, रे रे पाप,

कठोरास्थिग्रन्थिव्यतिकरघणात्कारमुखरः
खरस्नायुच्छेदक्षणविहितवेगव्युपरमः ।

---

१. हा तात, हा भगवति ।

इत्युक्तलक्षणो निदर्शनालंकार. । न चात्र श्लेषभ्रान्तिः कर्तव्या । वाक्यद्वयस्यैव युगपदुभाभ्या पाठादिति ॥ ३२ ॥ कलकल कोलाहल. । आश्वासयन्ती सुशकुनादिना दु खं श्लथयन्ती । अप्रतिहताकुण्ठिता प्रज्ञैव चक्षुर्यस्याः सा भगवती कामन्दकी समादिशति समाज्ञापयति । किमिति । पर्यवष्टभ्यतां परिवेष्ट्यतामेतत्करालायतनम् । किमर्थमित्यत आह— **नेति** । दारुणाद्भीषणादघोरघण्टादन्यस्मात्तद्व्यतिरिक्तादेतन्मालत्यपहरणरूपं कर्म नाभूत् । नापि तदीयस्य कर्मणो मन्त्रसाधनार्थं करालोपहारीकरणादन्यच्चापि फलं विभाव्यते । तस्मात्तेनैव कपालकुण्डलयोपहारिता देवी वस्त्यर्थमिति तदेव स्थानं विमृश्यतामित्याज्ञापयति भगवतीत्यर्थं ॥ ३३ ॥ **कपालकुण्डला** । भगवन्, पर्यवष्टब्धाः परिवृता भट. । किमत परं कर्तव्यमिति कातर्योक्ति ॥ **अघोरघण्टः—संप्रतीति** । रक्षणार्थमागतानामेवाग्रत एन व्यापादयिष्यामि । तन्न भेतव्यं त्वयेत्याश्वासनोक्ति । **मालती** । हा तात, हा भगवति ॥ **माधवः** । बान्धवाना रक्षणार्थमागतानां समाजे समूहे सुखेन स्थितामेना विधाय पश्चात्तैश्चिन्त्येन यत्नात्तेषामेवाग्रतो हनिष्यामि । यथा एक एव मालतीप्राणत्राणनिमित्तमस्मत्पुरत एवासावेतं दुरात्मानं हत्वा महान्तमुपकारं कृतवानित्यमात्याय निवेद्य तस्य मदर्थं मालतीप्रदाने रुचिमुत्पादयेयुरिति भाव । एकमेव वाक्यमुभावुभयोद्देशेन प्रयु-

अघोरघण्टः—आः दुरात्मन्, प्रहर प्रहर । नन्वयं न भवसि

मालती—पसीद णाह साहसिअ, दारुणो क्खु अअं ह्दासं
ता परित्ताअसु मं । णिवत्तेदु इमादो अणत्थसंकडादो ।

कपालकुण्डला—भगवन्, अप्रमत्तो भूत्वा दुरात्मानं व्यापादय

माधवाघोरघण्टौ—(मालतीकपालकुण्डले प्रति ।) अयि भीरु,

धैर्यं निधेहि हृदये हत एष पाप
किं वा कदाचिदपि केनचिदन्वभावि ।
सारङ्गसंहतिविघातविभिन्नकुम्भकूट-
कुट्टाकपाणिकुलिशस्य हरेः प्रमादः ॥ २२ ॥

१ प्रसीद नाथ साहसिक, दारुणः खल्वयं हताशः । तत्परित्रायस्व
माम् । निवर्तस्वास्मादनर्थसंकटात् ।

धावितवतः श्लेष्मणैव व्यपेतैः खेदैरतिसुकुमारः शिरीषकुसुमैर्ग्रथनेऽपि किं पुनः
स्येव कठिनकर्मणि । प्रत्युतास्मादि घ्नन एव व्यापादयितुं तत्र वपुषि वसन्
मुपक्षिपतः पातयतस्तत्र शिरसमस्मादेव निपाती जवनस्य कालस्य इव भु-
जामपाः पततीति चक्षुषीपिहितमस्य माधवस्य घोरघोषितो व्यापारः
॥ ११ ॥ अघोरघण्टः । प्रहर प्रहरेति । पश्यामि तव पौरुषमित्युपहास
धर्मोक्तिः । अयं न भवसीति माधवस्यैव श्रेणिविक्षेपेणोपचारस्तुरोपक्षितधर्मि
प्राधान्येनैतदन्येनोच्यते । अन्योन्यमन्योन्यदर्शनस्य निम्नतमभवता निविडत्व
दुर्धर्षमसामीप्येन प्रहर्तुमपि ॥ मालती । प्रसीद नाथ साहसिक, दारुण
खल्वयं हताशः । तत्परित्रायस्व माम् । निवर्तस्वास्मादनर्थसंकटात् । न म
जीवितस्य कृते सकलस्त्रैलोक्यीयिका जना साहसमाचरणीयम् । यतोऽयं दारुण
किं कुर्यात् । तन्निवर्तस्वेति भावः ॥ कपालकुण्डला । अप्रमत्तः सावधानः ।
माधवो मालतीमघोरघण्टश्च कपालकुण्डलामवेक्ष्योभाभ्यां वाक्येनोभयमपि युग
पदेव श्लोकेन समाश्वासयन्तौ युगपदेवाहतुः—माधवाघोरघण्टौ । अयि
भीरु, इति संबोधनमित्युभयोरुभे प्रति । धैर्यमिति । हे भीरु भीतस्वभावे
मयाद्यैव हृदये धैर्यं निधेहि, मा कातर्यं भजः । हत एष पाप इत्युभाभ्यां
मघोरनिर्देशः । हत एव । कथमन्यापि मम प्रमादस्यानवकाशे । यस्य कदाचिदपि केन-
चित्ता सारङ्गसंहतिविघातविभिन्नकुम्भकूटस्य कुट्टाक
कपालिकः । सारङ्गाः कुञ्जराः । सारङ्ग इति वाच्यलिङ्गे वारणनामा-
पाणिकुलिशस्य पाणिरेव कुलिशं कुलिशमिव पाणिर्यस्य तादृशस्य हरेः प्रमादः
किमन्वभावि । न केनचिदनुभूत इत्यर्थः । अन्य कुत्सितपराधे मम प्रमादो न
संभवतीति तदर्थमवगच्छ पापार्थे हरिपदोपेतैः प्रमादोऽनमवगम्यतो यथा-
र्थोऽन्यारोपणमात्रः पापात्मने शिरस प्रमादपर्यवसाय मधान्वेऽनुपमे प्रमादपर्यवसाय
मैत्युपमानोपमेयभावं परिकल्पयतीति अर्थसमनमेवाप्य तथा परिकल्पितम्

षष्ठोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशति कपालकुण्डला ।)

कपालकुण्डला—आः पाप दुरात्मन्, मालतीनिमित्तं विनिपातितास्मद्गुरो माधवहतक, अहं त्वया तस्मिन्नवसरे निर्दयं निघ्नत्यपि स्त्रीत्यवज्ञाता । (सक्रोधम् ।) तदवश्यमनुभविष्यसि कपालकुण्डलाकोपस्य फलम् ।

शान्तिः कुतस्तस्य भुजङ्गशत्रो-
र्यस्मिन्निबद्धानुशया सदैव ।
जागर्ति दंशाय निशातदंष्ट्रा-
कोटिर्विषोद्गारगुरुर्भुजङ्गी ॥ १ ॥

(नेपथ्ये ।)

भो राजानश्चरमवयसामाज्ञया संचरध्वं
कर्तव्येषु श्रवणसुभगं भूमिदेवाः पठन्तु ।

अनाहार्यगुणोदारामनागन्तुकभूषणाम् ।
अयत्नसिद्धसारस्यामाश्रये सहजां गिरम् ॥

कविरिदानीमङ्कान्तरमारभमाणो वृत्तवर्तिष्यमाणार्थसूचनायैकपात्रप्रयोज्यं शुद्धविष्कम्भाख्यमर्थोपक्षेपकं प्रस्तौति—**तत इत्यादि । कपालकुण्डला ।** मालतीनिमित्त विनिपातितोऽस्मद्गुरुर्येन तादृशेति । तादृशेन संबोधनेन युद्धे माधवेनाघोरघण्टवधो, मालत्यर्थं हि त्वयास्मद्गुरुर्निहतस्तन्मालत्यपहरणेनैव प्रत्यपकरिष्यामीति कपालकुण्डलाभिप्रायश्च सूच्यते । तस्मिन्नवसरे युद्धसमये निर्दयं निघ्नती स्त्रीजातिप्रयुक्तं भीरुत्वं परित्यज्य गुरुवधकोपाविष्करणं प्रहरन्त्यहं त्वया स्त्रीत्यवज्ञातावधीरिता । तस्मादवश्य मदवज्ञाया फलमनुभविष्यसीति । अस्मद्गुरुवधपातकस्य मयि बद्धवैरायां जाग्रत्यां कुत सुखमित्येव वाक्यार्थे तदवश्यमित्यादिवाक्योक्तवाक्यार्थान्तरमसंभवद्वस्तुसंबन्धात्मकमुपमानोपमेयपरिकल्पितं निदर्शनालंकारच्छाययाध्यारोपयन्नाह—**शान्तिरिति** । तस्य भुजङ्गशत्रोराशीविषस्य हन्तु शान्तिः सौख्य कुत । यत्र यस्मिन्निबद्धानुशया दृढतरबद्धवैरातितीक्ष्णदंष्ट्राग्रा विषोद्गमनभीषणा भुजङ्गी दंशार्थं जागर्ति सावधाना वर्तते । तस्याः सौख्यासंभवात्तवापि सौख्यं न संभवतीति भाव ॥ १ ॥ वर्तिष्यमाणं सूचयति—**भो राजान इति** । हे राजान सकलदिगन्तविश्रान्तशासनस्य महाराजस्य पादमूलसेवार्थमङ्गीकृतकिंकरभावा. सामन्तमहीपतय, चरमवयसां दृष्टपरापरव्यवहाराणां वृद्धानामाज्ञया कर्तव्यविदामाज्ञया कर्तव्येषु प्रयोजनेषु संचर-

निरातङ्कं पङ्केष्विव पिशितपिण्डेषु निपत-
न्नसिर्गात्रे गात्रे सपदि लवशस्ते विकिरतु ॥ ३४ ॥

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

इति महाकविश्रीभवभूतिविरचिते मालतीमाधवे पञ्चमोऽङ्कः ।

माधवः—रे रे इति । कठोरेति । कठोरा कठिना येऽस्थिग्रन्थयस्तेषां व्यतिकरे सह व्यतिरेकेण यदभिघातेन जनितो यो घणात्कारोऽनुकरणशब्दस्तेन मुखरः तथा करालो दारुणो येन क्षणमात्रं जनितो येनत्वं प्रसुप्तो विभान्निर्भयस्य सः । तथा पिशितपिण्डेष्वसितासुरधिरेषु मांसखण्डेषु पङ्केष्विव निरातङ्को निष्प्रतिरोधो निपतन्नेवंविधोऽसिः सपदि ते गात्रे गात्रे प्रत्यङ्गं लवशः खण्डशः कृत्वा विकिरतु विक्षु विक्षिपतु । बीभत्सोपस्कृतो रौद्ररसो व्यज्यते ॥ ३४ ॥ अत्र वधपुरस्सरोद्धरणं निरूपितमाणोक्तम् । तल्लक्षणमेव सूत्रयिष्यते । यदुक्तम्—'दूराह्वानं वधो युद्धं राज्यदेशादिविप्लवम् । संरोधं भोजनं स्नानं सुरतं चानुलेपनम् ॥ अम्बरग्रहणादीनि प्रत्यक्षाणि न निर्दिशेत् ॥' इति ॥ ३४ ॥ सुबोधं निष्क्रान्ताः ॥

यथामति यथाम्नायं भवभूतेर्महाकवेः ।
तत्सर्वार्थपरिज्ञाने समर्थाः सन्तु सज्जनाः ॥

इति श्रीमन्नारायणकुलतिलकपर्वतनाथयायजूकमन्यनर्सिंहपुत्रत्रिपुरारिसूरिविरचितायां मालतीमाधवभावप्रदीपिकायां पञ्चमाङ्कविवरणम् ॥

षष्ठोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशति कपालकुण्डला ।)

कपालकुण्डला—आः पाप दुरात्मन्, मालतीनिमित्तं विनिपातितास्मद्गुरो माधवहतक, अहं त्वया तस्मिन्नवसरे निर्दयं निघ्नत्यपि स्त्रीत्यवज्ञाता । (सक्रोधम् ।) तदवश्यमनुभविष्यसि कपालकुण्डलाकोपस्य फलम् ।

शान्तिः कुतस्तस्य भुजङ्गशत्रो-
र्यस्मिन्निबद्धानुशया सदैव ।
जागर्ति दंशाय निशातदंष्ट्रा-
कोटिर्विषोद्गारगुरुर्भुजङ्गी ॥ १ ॥

(नेपथ्ये ।)

भो राजानश्चरमवयसामाज्ञया सचरध्वं
कर्तव्येषु श्रवणसुभगं भूमिदेवाः पठन्तु ।

अनाहार्यगुणोदारामनागन्तुकभूषणाम् ।
अयत्नसिद्धसारस्यामाश्रये सहजां गिरम् ॥

कविरिदानीमङ्कान्तरमारभमाणो वृत्तवर्तिष्यमाणार्थसूचनायैकपात्रप्रयोज्यं शुद्धविष्कम्भाख्यमर्थोपक्षेपकं प्रस्तौति—**तत इत्यादि** । **कपालकुण्डला** । मालतीनिमित्त विनिपातितोऽस्मद्गुरुर्येन तादृशेति । तादृशेन सबोधनेन युद्धे माधवेनाघोरघण्टवधो, मालत्यर्थं हि त्वयास्मद्गुरुर्निहतस्तन्मालत्यपहरणेनैव प्रत्यपकरिष्यामीति कपालकुण्डलाभिप्रायश्च सूच्यते । तस्मिन्नवसरे युद्धसमये निर्दयं निघ्नती स्त्रीजातिप्रयुक्तं भीरुत्वं परित्यज्य गुरुवधकोपाभिष्करणं प्रहरन्त्यहं त्वया स्त्रीत्यवज्ञातावधीरिता । तस्मादवश्य मदवज्ञाया फलमनुभविष्यसीति । अस्मद्गुरुवधपातकस्य मयि बद्धवैरायां जाग्रत्यां कुत सुखमित्येव वाक्यार्थे तदवश्यमित्यादिवाक्योक्तेर्वाक्यार्थान्तरमसभवद्वस्तुसबन्धात्मकमुपमानोपमेयपरिकल्पितं निदर्शनालंकारच्छाययाध्यारोपयन्नाह—**शान्तिरिति** । तस्य भुजङ्गशत्रोराशीविषस्य हन्तु शान्तिः सौख्य कुत । यत्र यस्मिन्निबद्धानुशया दृढतरबद्धवैरातितीक्ष्णदंष्ट्राग्रा विषोद्गमनभीषणा भुजङ्गी दशार्थं जागर्ति सावधाना वर्तते । तस्याः सौख्यासंभवात्तवापि सौख्यं न सभवतीति भाव ॥ १ ॥ वर्तिष्यमाणं सूचयति—**भो राजान इति** । हे राजान सकलदिगन्तविश्रान्तशासनस्य महाराजस्य पादमूलसेवार्थमङ्गीकृतकिंकरभावा सामन्तमहीपतय, चरमवयसां दृष्टपरापरव्यवहाराणां वृद्धानामाज्ञया कर्तव्यविदामाज्ञया कर्तव्येषु प्रयोजनेषु सचर-

चित्रं नानाजननिपतितैर्घोषितां मङ्गलेभ्यः
प्रत्यासन्नस्वरयतितरां सम्यगाम्नायमेव ॥ २ ॥

माधव संबन्धिनो न परापतन्ति आपद्गतस्या मालत्या नगरदेवतागृहविश्रमकृताय गम्यतामित्यादिशति भगवती कामन्दकी। अन्यश्च गृहीतविशेषमण्डनः प्रतीक्ष्यतामानुयात्रिको जन इति।

कपालकुण्डला—भवतु। इतो मालतीविवाहपरिकर्मसत्वरमितस्ततःजनसंकुलात्प्रदेशादपक्रम्य माधवापकारं प्रत्यभिनिविश्य भवामि। (इति निष्क्रान्ता।)

इति शुद्धविष्कम्भः।

कलहंसः—(प्रविश्य।) आणत्तोम्हि णअरदेवदागब्भपरवट्टिणा मअरन्दसणाहेण माहवेण जाणीहि दाव इदोमुहं पत्थिदा मालदी ण वेत्ति। ता जाव णं आणन्दइस्सं।

---

१ आज्ञप्तोऽस्मि नगरदेवतागर्भगृहवर्तिना मकरन्दसनाथेन माधवेन जानीहि तावदितोमुखं प्रस्थिता मालती न वेति। तदावेदयन्नानन्दयिष्यामि।

यम्। विश्राम्य मुहुः नवयस्य भ्रमणं यथा स्यात्तथा सन्तु। आशीर्वादमन्त्रानिति शेषः। नानाजननिपतितैः संस्कृतप्राकृतादिभाषाभाषिभिः घोषितं चित्र माश्चर्यकारि गीतवाद्यनृत्यादिकं मङ्गलेभ्यो मङ्गलार्थम्। तादर्थ्ये चतुर्थी। घोषणं व्याप्तिमत्त्वात्। तस्ते सम्पाता वरवधूभिषेको नयनयाम्। 'सम्पाः स्त्रियाः वरम र्थे' इत्यमरः। नानाजा वरप्राप्तानुरागसम्भवकिंचनाः प्रयोगः प्रतिलम्भयति। तरां सम्यगाम्नाय ॥ २ ॥ न परापतन्ति न समायान्ति। गृहीतं सविशेषं मण्डनं येन। अन्यत्यैकस्य इत्यर्थः। आनुयात्रिको मालत्या अनुचरो जनः प्रतीक्ष्यतां परिपाल्यताम्। शीघ्रमागम्यतामित्यर्थः। आनुयात्रिके परिजनमनुयात्रिकः। गृहीतं सविशेषमण्डनं यानादिकं यस्मात्स तादृशः प्रतीक्ष्य तामनुगमनाय संभाव्यतामिति ॥ कपालकुण्डला—भवत्वित्यादि। येन मे प्रिया मालत्यपहरणं शक्यमिति भावः। आकुलजनसंमर्दाभ्यां परस्परसंकटे माधवपराक्रमदर्शी प्रत्यभिनिविश्य इतस्ततः भवामि। इति निष्क्रान्ता। इति शुद्धविष्कम्भः ॥ कलहंसः। आज्ञप्तोऽस्मि नगरदेवतागर्भ गृहवर्तिना मकरन्दसनाथेन माधवेन जानीहि तावदितोमुखं प्रस्थिता मालती न वेति। तदावेदयन्नानन्दयिष्यामि। इतोमुखं प्रस्थिता मालतीति प्रियनिवेदने नेति शेषः। अनेन वाक्येन माधवमकरन्दयोः प्रतिमपरिणयार्थं उपायः नगरदेवतागर्भगृहे पूर्वमेव प्रविश्य स्थितीपायस्तत्संगुणवादनानुपादर्शं नाम गर्भ

(ततः प्रविशतो माधवमकरन्दौ ।)

माधवः—

मालत्याः प्रथमावलोकनदिनादारभ्य विस्तारिणो
भूयः स्नेहविचेष्टितैर्मृगदृशो नीतस्य कोटिं पराम् ।
अद्यान्तः खलु सर्वथास्य मदनायासप्रबन्धस्य मे
कल्याणं विदधातु वा भगवतीनीतिर्विपर्येतु वा ॥ २ ॥

मकरन्दः—कथं भगवत्याः सा मेधाशक्तिर्विपर्येष्यति ।

कलहंसः—(उपसृत्य ।) णाह, दिट्ठिआ वड्ढसि । पउत्ता खु इदोमुहं मालदी ।

माधवः—अपि सत्यम् ।

मकरन्दः—किमश्रद्दधानः पृच्छसि । न केवलं प्रवृत्ता प्रत्यासन्ना च वर्तते । तथा हि ।

अस्माकमेकपद एव मरुद्विकीर्ण-
जीमूतजालरसितानुकृतिर्निनादः ।

---

१. नाथ, दिष्ट्या वर्धसे । प्रवृत्ता खल्वितोमुख मालती ।

सध्यङ्गमुक्तम् । यथा—'अभूताहरण तत्स्याद्वाक्यं यत्कपटाश्रयम्' इति । इदमेव तयो· प्रवेशकं च ॥ **माधवः—मालत्या इति** । मदनायासप्रबन्धस्य सरव्यथानुबन्धस्य सर्वथाय खल्वितो मालतीलाभान्यतरकोटिपरिच्छेदेन पर्यवसान भविष्यतीत्येष तत्त्वार्थकीर्तनान्मार्गो नाम गर्भसंधेरङ्गमुक्तम् । यथा—'तत्त्वार्थकीर्तनं मार्ग·' इति । कथमत्रान्यतरकोटिपरिच्छेद इत्यपेक्षायां भगवतीप्रत्युक्तोपायसिद्ध्यसिद्धिभ्यामित्याह—भगवत्याः कामन्दक्या नीतिः कृत्रिमविवाहरूप उपाये कल्याणं मालतीपाणिग्रहणरूपं वा विदधातु । तथा सति तत्प्राप्त्यैव मदनायासस्यान्तो भविष्यति । अथवा मद्भाग्यवैकल्याद्विपर्येतु विपरीता भवतु । तथापि प्रत्युक्तोपायभङ्गादुपायान्तराभावाच्च तदलाभनिश्चये ध्रुवं मम विपत्तिरित्याश्रयान्तराभावादेव मदनायासस्यान्तो भविष्यतीत्यर्थः । कीदृशस्य मदनायासस्येत्यपेक्षायां तावदाह—मालत्याः प्रथमदर्शनक्षणादारभ्य विस्तारिण· प्रवर्धमानस्य । तथा मृगदृशस्तस्या· स्नेहसूचकैर्विचेष्टितैः साभिप्रायावलोकनादिभिः परा निरतिशयां कोटिं प्रकृष्टता नीतस्येति योज्यम् । एषा प्राप्त्याशा नाम तृतीया कार्यावस्था । यथा—'उपायापायचिन्ताभ्यां प्राप्त्याशा प्राप्तिसंभव·' इति ॥ २ ॥ **मकरन्दः** । विपर्येष्यति विपरीता भविष्यति ॥ **कलहंसः** । नाथ, दिष्ट्या वर्धसे । प्रवृत्ता खल्वितोमुखं मालती । **माधवः** । अपि सत्य किं सत्यमितोमुखं प्रवृत्तेत्यसंभावयत प्रश्न ॥ **मकरन्दः** । अश्रद्दधानो विश्वासरहितः । **अस्माकमिति** । मरुता प्रबलपवनेन विकीर्णं विशकलितं

चित्र नानाभरणनिवहैरेभिरत्तां मशालेभ्यः
प्रत्यासन्नस्त्वरयतितरां भव्यमात्रामवेक्षः ॥ २ ॥

माधव संबन्धिनो न परापतन्ति तावत्त्वरया मालत्या नगरदेव तागृहविनिगमनसमय गम्यतामित्यादिशति भगवती कामन्दकी । अन्यच गृहीतविशेषमण्डनः प्रतीक्ष्यतामानुयात्रिको जन इति ।

कपालकुण्डला—भवतु । इतो मालतीविवाहपरिकर्मसंभ्रम-विहारसमसहस्रसंकुलमध्यदेशादपक्रम्य माधवापकारं प्रत्यभिनिविष्य भवामि । (इति निष्क्रान्ता ।)

इति शुद्धविष्कम्भः ।

कलहंसः—(प्रविश्य ।) आणत्तोम्हि णअरदेवदाअरब्भन्तरवट्टिणा मअरन्दसणाहेण माहवेण जाणीहि दाव इदोमुह प्पउत्ता मालदी ण वेत्ति । ता जाव ण आणन्दइस्सं ।

१ आज्ञप्तोऽस्मि नगरदेवतागर्भगृहवर्तिना मकरन्दसनाथेन माधवेन जानीहि तावदितोमुखं प्रवृत्ता मालती न वेति । तयावदेनमानन्दयिष्यामि ।

ध्वम् । विमान शुचेः भगवत इमम यथा स्यात्तथा पठन्तु । आशीर्वादसमता निति शेषः । नानाभरणनिवहैः नैकाभरणपरिवितमाभरणविशेषैः उत्तंसं चित्र माभर्षमरि भीषणयन्त्रणविशेष मङ्गलेभ्यो मङ्गलार्थम् । तादर्थ्ये चतुर्थी । चैत्र्यतां आश्रितवताम् । ततो बन्धाना परसंबन्धिना जनानाम् । अन्या विरचा परस ये इत्यमरः । भामात्या परस्पराननुसृतप्रसाधिकायाः प्रवेशः प्रतिसत्वरयति । तरां समवतीक्ष्यं ॥ २ ॥ न परापतन्ति न समागच्छन्ति । गृहीत सविशे षमण्डनं येन । सम्यक्मण्डन इत्यर्थः । आनुयात्रिको मालत्या अनुचरो जनः प्रतीक्ष्यतां परिपाल्यताम् । प्रीयमाणतामित्यर्थः । अनुयात्रिको परानुगामी तत्सहजनः । गृहीतं सविशेषमण्डनमाभरणवर्णादिक यस्मात्स तादृशः प्रतीक्ष्य तामनुसरभवानिव ऐमाभ्यतामिति ॥ कपालकुण्डला—भवत्वित्यादि । येन मेदानीं मालत्यपहरणं सम्यगिति भावः । मालतीविवाहपरिकर्मसंभ्रम-वारे मालत्यपहरणरूपं प्रत्यभिनिविष्य तत्परतया भवामि । इति निष्क्रा-न्ता । इति शुद्धविष्कम्भः ॥ कलहंसः । आज्ञप्तोऽस्मि नगरदेवताया गर्भ गृहवर्तिना मकरन्दसनाथेन माधवेन जानीहि तावदितोमुखं प्रवृत्ता मालती न वेति । तयावदेनमानन्दयिष्यामि । इतोमुखं प्रवृत्ता मालतीति प्रियनिवेदने नेति शेषः । अनेन वाक्येन माधवमकरन्दयोः कृत्रिमपरिणयार्थं छद्मना नगर देवतायतनगर्भे पूर्वमेव प्रविश्य निलीयावस्थानमुपन्यस्तम् गर्भ

(माधवमकरन्दौ सकौतुकं पश्यतः ।)

मकरन्दः—स्पृहणीयाः खल्वमात्यभूरिवसोर्विभूतयः । तथा हि

प्रेङ्खद्भूरिमयूरमेचकचयैरुन्मेषिचाषच्छद-
च्छायासंवलितैर्विवर्तिभिरिव प्रान्तेषु पर्यावृताः ।
व्यक्ताखण्डलकार्मुका इव भवन्त्युच्चित्रचीनांशुक-
प्रस्तारस्थगिता इवोन्मुखमणिज्योतिर्वितानैर्दिशः ॥ ५ ॥

कलहंसः—कहं ससंभमअणेअपडिहारमण्डलावज्जिओज्जलकणअकलधोअपङ्कलित्तचित्तवेत्तलदापरिक्खित्तरेहारइअमण्डलो दूरसंठिदो परिअणो । एसा अ वहुलसिन्दूरणिअरसंझाराओपरत्तमुहमहुरघोलन्तणक्खत्तमालाभरणधारिणिं करेणुरअणिं अलंकरन्ती इदो एव्व

१. कथं ससंभ्रमानेकप्रतिहारमण्डलावर्जितोज्ज्वलकनककलधौतपङ्कलिप्तचित्रवेत्रलतापरिक्षिप्तरेखारचितमण्डलो दूरसंस्थितः परिजनः । एषा च वहुलसिन्दूरनिकरसंध्यारागोपरक्तमुखमधुरघूर्णमाननक्षत्रमालाभरणधारिणीं करेणुरजनीमलंकुर्वतीत एव कौतूहलोत्फुल्लमुखसमस्तलोकदृश्यमानमनोहरा-

क्वणत्कनककिंकिणीरणितझणझणत्कारिण्य करिण्य । दृश्यन्त इति शेष ॥ **मकरन्दः । प्रेङ्खदिति ।** दिश उन्मुखानामूर्ध्वं प्रसृतानां मणिज्योतिषामनेकवर्णानां वितानैर्विस्तारैरेवंविधा भवन्ति । किंविधा । उन्मेषिणां प्रसरणशीलानां चाषाणां कुलिङ्गानां मरुता आकुला ये छदाः पक्षास्तेषां छायाभिः संवलितैर्मिश्रीभूतैर्विवर्तिभिर्विसृमरैः प्रेङ्खता प्रचलता भूरीणां बहूनां मयूराणां मेचकचयैश्चन्द्रकरसमूहैः प्रान्तेषु पर्यन्तप्रदेशेषु परितः समन्तादावृता इव भवन्ति । तथा व्यक्ताखण्डलकार्मुका इव भवन्ति । तथा लिखितचित्राणां चीनदेशोद्भवानामंशुकानां प्रस्तारेण संस्तरेण स्थगिता आच्छादिता इव भवन्तीति रत्नालंकारबाहुल्यं सूचितम् । तस्मादतिपुरंदरवैभवममात्यभूरिवसोरैश्वर्यमिति भावः ॥ ५ ॥ **कलहंसः ।** कथं ससंभ्रममागतानामनेकेषां प्रतिहाराणां वेत्रहस्तानां मण्डलेनावर्जिताभिरवनमिताभिरुज्ज्वलेन कनकेन कलधौतेन रूप्येण चान्तरान्तरा घटितेन चित्राभिर्वेत्रलताभिः परिक्षिप्ता भूमौ लिखिता या रेखा सा न लङ्घनीयेति सीमात्वेन परिकल्पिता । तया रचितमण्डलः पृथगवस्थितः स तादृशो जनो दूरत एव स्थितः । एषा च वहुलसिन्दूरनिकरेण संध्यारागेणेवोपरक्तमुखे वदने प्रादुर्भावे च मधुरं मनोहरं यथा स्यात्तथा घूर्णमाना प्रकाशमाना नक्षत्रमाला हारविशेषोऽश्विन्यादितारापङ्क्तिश्च तदेवाभरणं धारयतीति धारिणी तां करेणुरजनीम् । रजनीमिव करेणुमित्युपमितसमासेनोपमा वाच्या । अलंकुर्वतीत एव कौतूहलोत्फुल्लमुखसमस्तलोकदृश्यमानमनोहरापाण्डुरपरिक्षामदेहशोभाविभावितानङ्गवेदना

गम्भीरमङ्गलमृदङ्गसहस्रजन्मा
श्रव्यान्तरश्रवणशक्तिमपाकरोति ॥ ४ ॥

तदेहि । आश्रममार्गेण पश्यामः।[1]

(तथा कुर्वन्ति ।)

कलहंसः—भाव, पेक्ख । इमे दाव उप्पडिअराअहंसविब्भमाभिरामचामरसमीरणुव्वेल्लिअकदलिआवलीतरङ्गिदुत्तुङ्गभवणसोहिणो णिरन्तरप्फुल्लपुण्डरीअविब्भमं वहन्तो मङ्गलधवलादवत्तणिवहा दीसन्ति । इमाओ सविब्भमकरतालिअतम्बूलाहिपूरिअकवोलमण्डलाभोअवइअरक्खलिअमहुरमङ्गलगीअवअणकोलाहलेहिं विविहरअणझंकारणिरावलीविडम्बिअमहेन्दचावविच्छेअविच्छुरिअणहत्थलेहिं वारसुन्दरीकदम्बएहिं अज्झासिआओ कणअकञ्चीकिम्मीरिअझणझणक्कारिणीओ करिणीओ ।

—१ भाव, पश्य । इमे तावदुत्पतितराजहंसविभ्रमाभिरामचामरसमीरणोद्वेल्लितकदलीतरङ्गितोत्तुङ्गभवनशोभिनो निरन्तरोत्फुल्लपुण्डरीकविभ्रमं वहन्तो मङ्गलधवलातपत्रनिवहा दृश्यन्ते । इमाः सविभ्रमकरतालिततांबूलाभिपूरितकपोलमण्डलाभोगव्यतिकरस्खलितमधुरमङ्गलोद्गीतवचनकोलाहलैर्विविधरत्नझंकारनिरावलिविडम्बितमहेन्द्रचापविच्छेदविच्छुरितनभःस्थलैर्वारसुन्दरीकदम्बकैरध्यासिताः कनककाञ्चीकिर्मीरितझणझणत्कारिण्यः करिण्यः ।

घनीभूतत्वात् तमःप्रियतनुर्यो गम्भीरो यो महार्थः परवसहस्रजन्मा निनादः सोऽन्याकमेकस्य एव श्रव्यान्तरश्रवणसामर्थ्यं निरस्यति । तत्समीपमाहेत्यर्थः ॥ ४ ॥ कलहंसः । भाव पश्य । इमे तावन्मङ्गलधवलातपत्रनिवहा दृश्यन्त इत्यन्वयः । कीदृशाः । उत्पतितानां राजहंसानां विभ्रमेणेव विभ्रमेणाभिरामाणां चामराणां समीरणेनोद्वेल्लनं चलन्ती या कदलिकावली पताकापङ्क्तिस्तया तरङ्गितं संजाततरङ्गं समुत्तुङ्गं भवनानां तन्मोडाय एव तरङ्ग निरन्तरो निरन्तरमुत्फुल्लपुण्डरीकाणां यो विभ्रमस्तं वहन्तो बिभ्राणाः । अत्र कलापान कोमलत्वं गाम्भीर्यपोषणार्थम् । गम्भीरे सरसि पुण्डरीकाणामुत्फुल्लत्वं भवति नान्यत्र । सविभ्रमेति । सविभ्रमं करविक्षेपेण ताम्बूलेनाभिपूरितस्य कपोलमण्डलस्याभोगेन विस्तारेण यो व्यतिकरः संपर्को मीलनरूपो तेन स्खलितं मधुरं मङ्गलार्थमुद्गीतं गीतं कलशादि यदा तेन यश्च कोलाहलो येन तैः । विविधानां रत्नझंकाराणां निरावलीभिर्विडम्बिता अनुकृता ये महेन्द्रचापविच्छेदास्तैर्विच्छुरितं व्याप्तं नभःस्थलं गगनस्थलं येषां तैर्वारसुन्दरीकदम्बकैरध्यासिताः

(माधवमकरन्दौ सकौतुकं पश्यतः ।)

मकरन्दः—स्पृहणीयाः खल्वमात्यभूरिवसोर्विभूतयः । तथा हि

प्रेङ्खद्भूरिमयूरमेचकचयैरुन्मेषिचापच्छद-
च्छायासवलितैर्विवर्तिभिरिव प्रान्तेषु पर्यावृताः ।
व्यक्ताखण्डलकार्मुका इव भवन्त्युच्चित्रचीनांशुक-
प्रस्तारस्थगिता इवोन्मुखमणिज्योतिर्वितानैर्दिशः ॥ ५ ॥

कलहंसः—कहं ससम्भमअणेअपडिहारमण्डलावज्जिओज्जलकणअकलधौअपङ्कलित्तचित्तवेत्तलदापरिक्खित्तरेहारइअमण्डलो दूरसंठिदो परिअणो । एसा अ बहुलसिन्दूरणिअरसंझाराओपरत्तमुहमहुरघोलन्तणक्खत्तमालाभरणधारिणिं करेणुरअणिं अलंकरन्ती इदो एव

१ कथं ससंभ्रमानेकप्रतिहारमण्डलावर्जितोज्ज्वलकनककलधौतपङ्कलिप्तचित्रवेत्रलतापरिक्षिप्तरेखारचितमण्डलो दूरसंस्थितः परिजनः । एषा च बहुलसिन्दूरनिकरसंध्यारागोपरक्तमुखमधुरघूर्णमाननक्षत्रमालाभरणधारिणीं करेणुरजनीमलंकुर्वतीत एव कौतूहलोत्फुल्लमुखसमस्तलोकदृश्यमानमनोहरा-

क्वणत्कनककिंकिणीरणितझणझणत्कारिण्यः करिण्यः । दृश्यन्त इति शेषः ॥ **मकरन्दः । प्रेङ्खदिति ।** दिशः उन्मुखानामूर्ध्वं प्रसृतानां मणिज्योतिषामनेकवर्णानां वितानैर्विस्तारैरेवंविधा भवन्ति । किंविधाः । उन्मेषिणां प्रसरणशीलानां चापानां कुलिशानां मरुता आकुला ये छदाः पक्षास्तेषां छायाभिः सवलितैर्मिश्रीभूतैर्विवर्तिभिर्विस्मरैः प्रेङ्खता प्रचलता भूरीणां बहूनां मयूराणां मेचकचयैश्चन्द्रकरसमूहैः प्रान्तेषु पर्यन्तप्रदेशेषु परितः समन्तादावृता इव भवन्ति । तथा व्यक्ताखण्डलकार्मुका इव भवन्ति । तथा लिखितचित्राणां चीनदेशोद्भवानामंशुकानां प्रस्तारेण संस्तरेण स्थगिता आच्छादिता इव भवन्तीति रत्नालंकारबाहुल्यं सूचितम् । तस्मादतिपुरंदरवैभवममात्यभूरिवसोरैश्वर्यमिति भावः ॥ ५ ॥ **कलहंसः ।** कथं ससंभ्रममागतानामनेकेषां प्रतिहाराणां वेत्रहस्तानां मण्डलेनावर्जिताभिरवनमिताभिरुज्ज्वलेन कनकेन कलधौतेन रूप्येण चान्तरान्तरा घटितेन चित्राभिर्वेत्रलताभिः परिक्षिप्ता भूमौ लिखिता या रेखा सा न लङ्घनीयेति सीमात्वेन परिकल्पिता । तया रचितमण्डलः पृथगवस्थितः स तादृशो जनो दूरत एव स्थितः । एषा च बहुलसिन्दूरनिकरेण संध्यारागेणेवोपरक्तमुखे वदने प्रादुर्भावे च मधुरं मनोहरं यथा स्यात्तथा घूर्णमाना प्रकाशमाना नक्षत्रमाला हारविशेषोऽश्विन्यादितारापङ्क्तिश्च तदेवाभरणं धारयतीति धारिणी तां करेणुरजनीम् । रजनीमिव करेणुमित्युपमितसमासेनोपमा वाच्या । अलंकुर्वतीत एव कौतूहलोत्फुल्लमुखसमस्तलोकदृश्यमानमनोहरापाण्डुरपरिक्षामदेहशोभाविभावितानङ्गवेदना

कोऽवहत्तप्फुल्लमुद्दसमत्थओमदिस्सन्तमणहरप्पण्डुरपरिक्खामदेहसो-हाविभाविआणङ्गवेअणा पुढमचन्दलेहाविब्भमं वहन्ती किंचिअन्तरं पसरिदा मालई ।

मकरन्दः—वयस्य, पश्य ।

> इयमवयवैः पाण्डुक्षामैरलंकृतमण्डना
> कलितकुसुमा बालेवान्तर्गता परिशोषिणी ।
> वहति च वरारोहा रम्यां विवाहमहोत्सव-
> श्रियमुदयिनीमुत्कण्ठां च व्यनक्ति मनोरुजम् ॥ ६ ॥

कथं निषादिता गमयतु ।

माधवः—(सानन्दम् ।) कथमवतीर्य भगवतीसंनिधिमस्यां मधुपेन ।

(ततः प्रविशति कामन्दकी मालती लवङ्गिका च ।)

कामन्दकी—(सहर्षमपवार्य ।)

पाण्डुरपरिक्षामदेहशोभाविभावितानङ्गवेदना प्रथमचन्द्रलेखाविभ्रमं वहन्ती किंचिदन्तरं प्रसृता मालती ।

अत एव विशेषतः [illegible] प्रथमचन्द्रलेखायाः प्रतिपच्चन्द्रकलाया विभ्रमं वहन्ती किंचिदन्तरं परि[illegible] प्रसृता मालती । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] प्रति-पच्चन्द्रलेखेव [illegible] [illegible] सर्वलोकलोचनीया मालतीति [illegible] [illegible] [illegible] निरुपमोऽलंकारः ॥ मकरन्दः । इयमिति । इयं वरारोहोत्तमा नायिका । अवयवैः [illegible] भूषणानि यस्याः सा । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] रम्यां विवाहमहोत्सवश्रियमौपयिकीं गुरुनिर्बन्धादाहृतां बहिः [illegible] वहति । [illegible] [illegible] प्रतिक्षणमुपचीयमानां मनोरुजं मन्मथवेदनाम् [illegible] [illegible] व्यनक्ति । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । कथमिति । [illegible] [illegible] । धीरा धैर्य नायिका ॥ ६ ॥ निषादितोपवे-शिता ॥ ततः प्रविशतीति । पूर्ववाक्येनैव सूचितत्वात् माधवमकर-न्दयोः कथाप्रसङ्गेन [illegible] कामन्दकी प्रति [illegible]

विधाता भद्रं नो वितरतु मनोज्ञाय विषये
विधेयासुर्देवाः परमरमणीयां परिणतिम् ।
कृतार्थो भूयासं प्रियसुहृदपत्योपनयतः
प्रयत्नः कृत्स्नोऽयं फलतु शिवतातिश्च भवतु ॥ ७ ॥

मालती—(स्वगतम् ।) केण उण उवाएण संपदं मरणणिव्वाणस्स अन्दरं समावयिस्सं । मरणं वि मे मन्दभाअहेआए अहमिदं अदिदुल्लहं होइ ।

---

१. केन पुनरुपायेन साम्प्रतं मरणनिर्वाणस्यान्तरं संभावयिष्यामि । मरणमपि मे मन्दभागधेयाया अभिमतमतिदुर्लभं भवति ।

तया परिजनत्वात् । 'परिजनकथानुबन्धः प्रवेशको नाम विज्ञेयः' इत्युक्तलक्षणप्रवेशकोऽयं ग्रन्थभाग इति कश्चिद्व्याचष्टे । स वक्तव्यः । कथं प्रत्यक्षाभिनयरूपाङ्कमध्ये केवलाभिनयसूचनैकपात्रसूच्यार्थसूचकस्य प्रवेशकस्य निवेशः । कथं वा प्रधाननायकस्य वस्तुतः शिष्यस्यापि प्रवेशकपात्रत्वपरिजनत्वादिपरिकल्पनमनौचित्यापादकमिति । कथं च स्वपठितस्योत्तरश्लोको न दृष्टः । 'अङ्कच्छेदं कृत्वा मासकृतं वर्षसंचितं वापि । तत्तत्र सूचनीयं वर्षादूर्ध्वं तु न कदाचित् ॥' इति । तथा 'दिवसावसानकार्यं यद्यङ्केनोपपद्यते सर्वम् । अङ्कच्छेदं कृत्वा प्रवेशकैस्तद्विधातव्यम् ॥' इत्यादि भरतग्रन्थेषु तदनन्तरश्लोकेषु बहुप्रवेशकाननिवेश्यार्थसूचकत्वेन पृथगेव निवेशाभिधानात् । 'एतेष्वङ्कबहिर्भाव स्याद्विष्कम्भप्रवेशयोः । चूलिकायाः क्वचिद्बाह्ये क्वचिन्मध्ये निवेशनम् ॥' इति भावप्रकाशेऽभिहितत्वाच्च तस्याङ्कमध्ये निवेशनं प्रधाननायकस्य नैच्याङ्गीकरणं च लोकशास्त्रविरुद्धम् । अथ प्रवेशयतीति व्युत्पत्त्या प्रवेशकत्वसूचकमात्रेण प्रवेशकत्ववाचोयुक्तिस्तर्हि न तस्य परिजनेत्यादिकं लक्षणम्, किंतु विष्कम्भकादिपञ्चकान्तर्गतस्येति तदुदाहरणमनुगतम् । चूलिकादीनां तु त्रयाणां पात्रप्रवेशसूचनार्थमेव स्वीकारात्तथैव लक्षितत्वाच्च युज्यते क्वचित्तेषामङ्कमध्ये पात इत्यास्ताम् ॥ **कामन्दकी । सहर्षमिति ।** स्वप्रयुक्तोपायस्य सिध्यौन्मुख्यं हर्षहेतुः । 'श्रेयांसि बहुविघ्नानि' इति संभावितविघ्नविघातायेष्टदेवतां प्रार्थयते—**विधातेति ।** विधाता ब्रह्मा । अन्योन्यानुगुणयोगान्मनोहराय विषये मालतीमाधवविवाहरूपाय प्रयोजनाय नोऽस्माकं भद्रं वितरतु । अत्र सर्वज्ञाया अपि भगवत्या भकारप्रश्लेषणादभद्रमिति नो इति च निषेधवाचिना निपातेन चामङ्गलार्थद्योतकं वाक्यं कार्यव्यग्रताहठान्निर्गतं भाव्यनिष्टमुत्तराङ्कस्थं द्योतयतीति केचित् । देवाः परमामुत्कृष्टां रमणीयां परिणतिं समुचितवधूवरसमागमरूपां विधेयासुः । 'एलेंहि' इत्येतत्वम् । प्रियसुहृदपत्ययोरुपनयतः सघट्टनादहं कृतार्था भूयासम् । उक्तं हि प्राक्—'प्राणैस्तपोभिः' इत्यादि । अयं च सर्वः सुहृदपत्यप्रतिज्ञामारभ्यैतदन्तः प्रयत्नोऽयं मालतीमाधवविवाहरूपेण फलेन फलतु । शिवतातिः

कोऊहलुप्फुल्लमुहसमत्थलोअदिस्सन्तमणहरप्पण्डुरपरिक्खामदेहसोहाविभाविअणाणेवत्थेअणा पुढमचन्दलेहाविब्भमं वहन्ती किंचिमन्तरं पसरिदा मालदी ।

मकरन्दः—वयस्य, पश्य ।

इयमवयवैः पाण्डुक्षामैरकल्पितमण्डना
कलितकुसुमा बालेवान्तर्लता परिशोभिनी ।
वहति च वरारोहा रम्यां विवाहमहोत्सव-
श्रियमुदयिनीमुग्धां च व्यनक्ति मनोज्ञताम् ॥ ६ ॥

कथं निषादिता गजवधूः ।

माधवः—(सानन्दम् ।) कथमवतीर्यं भगवतीकामन्दकीमन्वास्त एव ।

(ततः प्रविशति कामन्दकी मालती लवङ्गिका च ।)

कामन्दकी—(सहर्षमपवार्य ।)

पाण्डुरपरिक्षामदेहशोभाविभावितानेपथ्येन प्रथमचन्द्रलेखाविभ्रमं वहन्ती किंचिदन्तरं प्रसृता मालती ।

अत एव विशेषणद्वयस्य सामर्थ्यात्प्रथमचन्द्रलेखायाः प्रतिपच्चन्द्रकलाया विभ्रमं वहन्ती किंचिदन्तरं परिजनमण्डलादपसरणानन्तरं प्रसृता मालती । प्रथमचन्द्रविभ्रममस्या वहन्तीति ... ... पाण्डुरपरिक्षामदेहशोभया ... ... विरहमानसतापजनितपाण्डुरक्षामा मालतीति बिम्बप्रतिबिम्बभावापन्नोपमालंकारः ॥ मकरन्द इति । इयमिति । इयं वरारोहोत्तमा मालिनी अवयवैः ... ... पाण्डुक्षामैरेव प्रत्युतालंकरणानि मण्डनानि भूषणानि यस्याः सा । अलंकरणैर्व्यपितविषयवदवयवानाम् । किंतु वहत्येव शोभामेव लोमाविधयो रमत्र इत्यर्थः । तादृशी सती मालतीरम्यां विवाहमहोत्सवश्रियमौपयिकीं गुणनिर्भरतां वहति केवलं वहति । तत्कालोपयुक्तविभवोचितां प्रतिक्षणमुपचीयमानां मनोज्ञतां सम्भावनीयम् ... ... व्यनक्ति । अन्तर्गतमधुरादिकं ... ... कारं पोषयतीत्यर्थः । कथमिव । कलितकुसुमान्तर्लता ... ... परिशोभिनी बालवैदेहीपमालंकारः । धीरा चैव मालिनी ॥ ६ ॥ निषादितोपवेशिता ॥ ततः प्रविशतीति । पूर्वोक्तवचनेनैव सूचितत्वात् माधवमकरन्दयोः कथानुक्रमेण समागमनस्यापि ... ... कामन्दकी प्रति क्षिप्य

कामन्दकी—लवङ्गिके, प्रविश त्वमभ्यन्तरं वत्सया मालत्या सह ।

लवङ्गिका—[१]भअवदी उण ।

कामन्दकी—अहमपि विविक्ते तावदलंकरणरत्नानां प्राशस्त्यं शास्त्रतः परीक्ष्ये । (इति निष्क्रान्ता ।)

मालती—(आत्मगतम् ।) [२]लवङ्गिकामेत्तपरिवारा दाव संउत्ता । प्रकाशम् ।) एदं देवदामन्दिरदुवारं । ता पविसदु पिअसही ।

(प्रविशतः ।)

मकरन्दः—इतः स्तम्भान्तरितौ पश्यावः ।

(तथा कुरुत ।)

लवङ्गिका—[३]सहि, अअं अङ्गराओ । इमाओ कुसुममालाओ ।

मालती—[४]तदो किं ।

लवङ्गिका—[५]सहि, इमस्सिं पाणिग्गहणमङ्गलारम्भे कल्लाणसंवत्तिणिमित्तं देवदां पूजेहि त्ति अम्बाए अणुप्पेसिदासि ।

मालती—(स्वगतम् ।) [६]कुदो दाणिं दारुणसमारम्भदेव्वदुव्वि-

---

१. भगवती पुनः ।

२. लवङ्गिकामात्रपरिवारा तावत्संवृत्ता । इदं देवतामन्दिरद्वारम् । तत्प्रविशतु प्रियसखी ।

३. सखि, अयमङ्गरागः । इमाः कुसुममालाः ।

४. ततः किम् ।

५. सखि, अस्मिन्पाणिग्रहणमङ्गलारम्भे कल्याणसंपत्तिनिमित्तं देवतां पूजयेत्यम्बयानुप्रेषितासि ।

६. कस्मादिदानीं दारुणसमारम्भदैवदुर्विलासपरिणामदुःखनिर्दलितमानसां पुनरपि मर्मच्छेददुःसहा मन्दभागिनीमुपतापयसि ।

नेन प्रसाधनेन प्रसाधितं मालतीरूपधारिणं रमणीयं मकरन्दं जनो विप्रलब्धो मालतीबुद्ध्या क्षणान्तरमवेक्ष्यतीत्यर्थ । **लवङ्गिका** । भगवती पुन । क यास्यतीति शेष ॥ **मालती** । लवङ्गिकामात्रपरिवारा तावत्सवृत्ता । तदिदानीं यथाकथंचिदेना लवङ्गिकामुपनीय शक्यं प्राणांस्त्यक्तुमिति भाव । इदं देवतामन्दिरद्वारम् । तत्प्रविशतु प्रियसखी ॥ स्तम्भान्तरितौ स्तम्भापवारितौ ॥ **लवङ्गिका** । सखि, अयमङ्गराग ।इमा कुसुममाला ॥**मालती** । तत किम् । मर्तुकामाया मम किमेभिरित्याशय ॥ **लवङ्गिका** । सखि, अस्मिंन्पाणिग्रहणमङ्गलस्यारम्भ उपक्रमसमये कल्याणस्य विवाहमङ्गलस्य सपत्तिरविघ्नेन निष्पत्तिस्तन्निमित्तं तदर्थं देवता पूजयेत्यम्बयानुप्रेषितासि । तदेतैर्देवतामर्चयेति शेष ॥ **मालती** । कस्मादिदानीं दा-

लवङ्गिका—अदिकीलालिदा क्खु पिअसही एदिणा अणुऊलविप्पलम्भेण ।

(प्रविश्य भूषणपटलकहस्ता ।)

प्रतिहारी—भअवदीं अमच्चो भणादि । एदिणा णरेन्दाणुप्पेसिदविवाहणेवच्छेण देवदाए पुरदो अलंकरिअदु मालदि त्ति ।

कामन्दकी—युक्तमाङ्गलिकं हि तत्स्थानम् । इतो दर्शय ।

प्रतिहारी—एवं दाव पवलपट्टंसुअजुअलं । एदं अ उत्तरीअवण्णंसुअं । इमे अ सव्वङ्गिआ आहरणसंजोआ । इमे अ मोत्तिआहारा । एदं चन्दणं । एसो सिदकुसुमापीडो त्ति ।

कामन्दकी—(अपवार्य ।) रमणीयं वत्सं मकरन्दमवलोकयिष्यति जनः । (प्रकाशम् । गृहीत्वा ।) भवतु । एवमुच्यताममात्यः ।

(प्रतिहारी निष्क्रान्ता ।)

---

१ अतिकेलिता खलु प्रियसख्येतेनानुकूलविप्रलम्भेन ।

२ भगवतीममात्यो भणति । एतेन नरेन्द्रानुप्रेषितविवाहनेपथ्येन देवतायाः पुरतोऽलंकर्तव्या मालतीति ।

३ एतत्तावत्प्रवलपट्टांशुकयुगलम् । एतच्चोत्तरीयवर्णांशुकम् । इमे च सर्वाङ्गिका आभरणसंयोगाः । इमे च मौक्तिकहाराः । एतच्चन्दनम् । एष सितकुसुमापीड इति ।

निर्वर्तयं भवतु । विपर्ययात् 'विपर्ययमिति' इति वार्तिकसूचनः । 'नीसंकरोऽव्यवादिः' निपाताः निर्वर्तकः प्रतमकः ॥ ७ ॥ अथ मालती दृढं मौनव्रतं मन्त्रपाणिमहणे समनिपातसमनुरोधमाना दुर्निवहतत्पाणिग्रहणमनुत्पादकत्वोत्कटत्वेन मरणमेव शरणं निःश्रेयसं मन्यमाना तदुपायमपि दुर्लभं यदा निरूपयति—केन पुनः सांप्रतमुपायेन मरणनिर्वाहसम्पादनमपेक्षमाणा भविष्यामि । एतदित्थंप्रतिपादनार्थं नामाख्यम् । यथा—'मित्रैः कर्मशुभावे' इति । मरणमपि मन्दभाग्यधेयाया मे प्रियमपरिदुर्लभं भवति ॥ लवङ्गिका । अतिकेलिता खलु प्रियसख्येतेनानुकूलस्य प्रियस्य विप्रलम्भेन ॥ प्रविश्य । आहरेति शेषः । पटलकमाभरणधारणभाजनम् । प्रतिहारी । अमात्यो भगवतीं भणति । एतेन नरेन्द्रानुप्रेषितविवाहनेपथ्येन देवतायाः पुरतोऽलंकर्तव्या मालतीति ॥ कामन्दकी । माङ्गलिकं माङ्गल्यमेवोत्पादयति तत् ॥ प्रतिहारी । एतत्तावत्प्रवलपट्टांशुकयुगलम् । एतच्चोत्तरीयवर्णांशुकम् । इमे च सर्वाङ्गिका आभरणसंयोगा आभरणान्येव संयोज्यन्ते स्थाप्यन्ते येष्वङ्गेष्विति संयोगाः । सर्वाणि च । सर्वाङ्गिका: सर्वाङ्गव्याप्ताः । इमे च मौक्तिकहाराः । एतच्चन्दनम् । एष सितकुसुमापेक्षर इति ॥ कामन्दकी । रमणीयमिति । म-

कामन्दकी—लवङ्गिके, प्रविश त्वमभ्यन्तरं वत्सया मालत्या सह ।

लवङ्गिका—[1]भअवदी उण ।

कामन्दकी—अहमपि विविक्ते तावदलंकरणरत्नानां प्राशस्त्यं शास्त्रतः परीक्ष्ये । (इति निष्क्रान्ता ।)

मालती—(आत्मगतम् ।) [2]लवङ्गिआमेत्तपरिवारा दाव संउत्ता । (प्रकाशम् ।) एदं देवदामन्दिरदुवारं । ता पविसदु पिअसही ।

(प्रविशतः ।)

मकरन्दः—इतः स्तम्भान्तरितौ पश्यावः ।

(तथा कुरुतः ।)

लवङ्गिका—[3]सहि, अअं अङ्गराओ । इमाओ कुसुममालाओ ।

मालती—[4]तदो किं ।

लवङ्गिका—[5]सहि, इमस्सिं पाणिग्गहणमङ्गलारम्भे कल्लाणसंवत्तिणिमित्तं देवदां पूजेहि त्ति अम्बाए अणुप्पेसिदासि ।

मालती—(स्वगतम् ।) [6]कुदो दाणिं दारुणसमारम्भदेव्वदुव्वि-

---

१. भगवती पुनः ।

२. लवङ्गिकामात्रपरिवारा तावत्संवृत्ता । इदं देवतामन्दिरद्वारम् । तत्प्रविशतु प्रियसखी ।

३. सखि, अयमङ्गरागः । इमाः कुसुममालाः ।

४. ततः किम् ।

५. सखि, अस्मिन्पाणिग्रहणमङ्गलारम्भे कल्याणसंपत्तिनिमित्तं देवतां पूजयेत्यम्बयानुप्रेषितासि ।

६. कस्मादिदानीं दारुणसमारम्भदैवदुर्विलासपरिणामदुःखनिर्दलितमानसां पुनरपि मर्मच्छेददुःसहां मन्दभागिनीमुपतापयसि ।

नेन प्रसाधनेन प्रसाधितं मालतीरूपधारिणं रमणीयं मकरन्दं जनो विप्रलब्धो मालतीबुद्ध्या क्षणान्तरमवेक्ष्यतीत्यर्थः । **लवङ्गिका** । भगवती पुनः । क यास्यतीति शेषः ॥ **मालती** । लवङ्गिकामात्रपरिवारा तावत्संवृत्ता । तदिदानीं यथाकथंचिदेनां लवङ्गिकामुपनीय शक्यं प्राणास्त्यक्तुमिति भावः । इदं देवतामन्दिरद्वारम् । तत्प्रविशतु प्रियसखी ॥ स्तम्भान्तरितौ स्तम्भापवारितौ ॥ **लवङ्गिका** । सखि, अयमङ्गरागः । इमाः कुसुममालाः ॥ **मालती** । ततः किम् । मत्तुकामाया मम किमेभिरित्याशयः ॥ **लवङ्गिका** । सखि, अस्मिन्पाणिग्रहणमङ्गलस्यारम्भ उपक्रमसमये कल्याणस्य विवाहमङ्गलस्य संपत्तिरविघ्नेन निष्पत्तिस्तन्निमित्तं तदर्थं देवतां पूजयेत्यम्बयानुप्रेषितासि । तदेतैर्देवतामर्चयेति शेषः ॥ **मालती** । कस्मादिदानीं दा-

ओसरपरिणामदुक्खणिद्दलिज्जमाणस्स पुणो वि मम्मच्छेददूसहं मम्महग्गिं दूमिस्ससि।

लवङ्गिका—भइ, किं वत्तुकामासि।

मालती—किं दाणिं दुल्लहाहिणिवेसमणोरहविसंवादणभाअहेओ जणो मन्तेदि।

मकरन्दः—सखे, श्रुतम्।

माधवः—असंतोषस्तु हृदयस्य।

मालती—(लवङ्गिकां परिष्वज्य।) परमत्थमहुरि पिअसहि लवङ्गिए, एसा दाणिं दे पिअसही अणाहा मरणे वट्टमाणा आअम्मणिग्गमणिरन्तरोवारूढविस्सम्भसरिसं परिस्सजिअ अब्भत्थेदि। जइ दे अहं अणुवट्टणीआ तदो मं हिअएण धारअन्ती समसासोहग्गलच्छीपरिणाहरमणीअं माहवस्स सिरिमुहारविन्दं आणन्दमसिण पलोएहि। (इति रोदिति।)

---

१ भवि, किं वक्तुकामासि।

२ किमिदानीं दुर्लभाभिनिवेशमनोरथविसंवादनभागधेयो जनो मन्त्रयते।

३ परमार्थमधुरि प्रियसखि लवङ्गिके, एषेदानीं ते प्रियसख्यनाथा मरणे वर्तमानाऽऽजन्मनिर्गमनिरन्तरोपारूढविस्रम्भसदृशं परिष्वज्याभ्यर्थयते। यदि तेऽहमनुवर्तनीया ततो मां हृदयेन धारयन्ती समसौभाग्यलक्ष्मीपरिणाहरमणीयं माधवस्य श्रीमुखारविन्दमानन्दमसृणं प्रलोकय।

दयप्रमारम्भस्य दैवस्य यो दुर्विलसो दुर्व्यापारस्तत्परिणामदुःखेन दुःखेन निर्दलितं पीडितं मामहं यस्यास्तां पुनरपि मर्मच्छेददुःसहं मन्मथाग्निमुपतापयसि। इदं च आरम्भत एव लवङ्गिकां प्रत्योपालम्भ इति ध्येयम्॥ लवङ्गिका। भवि किं वक्तुकामासि। तद्वदेति शेषः॥ मालती। किमिदानीं दुर्लभमभिमतो योऽभिनिवेशः प्रसक्तविशेषस्तत्र यो मनोरथस्तत्र विसंवादप्रतीतिमवसानमेवं यस्य तादृशो जनो मन्त्रयते। प्रियतमप्राप्तिमनोरथविसंवादो मरणं मयापेक्षितं तदिदानीं भागधेयस्यान्यस्य दुर्लभं जातमिति किमिदानीं मया वक्तव्यमित्याशयः। एतच्च मनुष्यमरणोत्कर्षपोषकत्वात्पुष्पहरणं नामाङ्गम्। यथा—'वत्स कथितं वाक्यं पुष्पहरणं भवेत्' इति॥ मकरन्दः। सखे श्रुतमिदं वाक्यम्॥ माधवः। असंतोषस्यापि सततमेतत्प्रतापस्य भावः॥ मालती। परमार्थमधुरि प्रियसखि लवङ्गिके, एषेदानीं ते प्रियसख्यनाथा मरणे वर्तमाना आजन्मनिर्गमनिरन्तरोपारूढविस्रम्भसदृशं परिष्वज्याभ्यर्थयते। अत्र मधुरतोक्तिसामर्थ्यवत्तात्संग्रहो नामाङ्गम्। यथा— संग्रहः सामदानोक्तिः इति। यदि तेऽहमनुवर्तनीया ततो मां [illegible]

माधवः—वयस्य मकरन्द,

म्लानस्य जीवकुसुमस्य विकासनानि
सतर्पणानि सकलेन्द्रियमोहनानि ।
आनन्दनानि हृदयैकरसायनानि
दिष्ट्या मयाप्यधिगतानि वचोमृतानि ॥ ८ ॥

मालती—जह तस्स जीविदप्पदाइणो अवसिदां मं सुणिअ संदप्पमाणस्स तहाविहं सरिररअणं ण परिहीअदि, जह अ लोअन्दरगअं वि मं उद्दिसिअ सो जणो सुमरणकहामेत्तपरिसेसं कालन्दरेण वि लोअजत्तं ण सिढिलेदि तह करेसु । एव्वं दे पिअसही मालदी सकामा होइ ।

---

१. यथा तस्य जीवितप्रदायिनोऽवसिता मां श्रुत्वा संतप्यमानस्य तथाविधं शरीररत्नं न परिहीयते, तथा च लोकान्तरगतामपि मामुद्दिश्य स जनः स्मरणकथामात्रपरिशेषां कालान्तरेणापि लोकयात्रां न शिथिलीकरोति, तथा कुरु । एवं ते प्रियसखी मालती सकामा भवति ।

येन धारयन्ती समग्रसौभाग्यलक्ष्मीपरिग्रहैकमङ्गलं माधवस्य श्रीमुखारविन्दमानन्दमसृणं यथा स्यादेवं प्रलोकय । अनेन मन्निर्विशेषया त्वया मां स्मरन्त्या प्रियतमो दृष्टश्चेन्मयैव दृष्ट इति प्रतीतेर्माधवविषय. प्रेमैव परा कोटिमारूढ । सर्वथा तदलाभनिश्चयान्मरणं निश्चितमिति व्यज्यते । आनन्दमसृणमित्यनेन च येन प्रकारेणाहं तमवलोकयामि तेनैवावलोकय, न तु स्वोचितेन ताटस्थ्येनेत्युक्तम् । **माधवः** । स्वविषयता प्रेमबन्धस्य निरतिशयता च ज्ञात्वाह—**म्लानस्येति** । दिष्ट्या भाग्येन मया तादृशसौभाग्यानर्हेणापि वचोमृतान्यधिगतानि प्राप्तानि । कीदृशानि । प्रियाप्राप्त्यसभावनया ग्लानिमुपगतस्य जीवस्यैव सौकुमार्यात्कुसुमस्य विकासनानि । तथा संतर्पणानि सम्यक्तृप्तिजनकानि । तेन हि मालत्या. शतशो दर्शनेऽपीदृशवचनश्रवणाद्यादृशी तृप्तिस्तादृशी न भवतीति वचनाना संतर्पकत्वम् । तथा सकलेन्द्रियाणा मोहनानि । प्रलयाख्यसात्त्विकभावहेतुत्वात् । इन्द्रियास्तमयो हि प्रलय । तथानन्दनानि निरतिशयानन्दस्यात्मसवेद्यत्वादानन्दजनकानि । तथा हृदयस्य विरहदुःखशोषितसर्वरसादिधातुकस्य रसायनानि रसादिधातुसंपादकत्वेन रसजनकानि । 'नीरसानां हि धातूनां लाभोपायो रसायनम्' इति रसायनम् ॥ ८ ॥ **मालती** । यथा तस्य जीवितप्रदायिनोऽहमवसिता मृतेति मां श्रुत्वा संतप्यमानस्य तत्तथाविधं शरीररत्न न परिहीयते, यथा च लोकान्तरगतामपि मामुद्दिश्य स जन· स्मरणकथामात्रपरिशेषा कालान्तरेणापि लोकयात्रां न शिथिलीकरोति तथा कुरु । अत्र माधवमरणशङ्काबीजं स्वात्मनि माधवानुरागोत्कर्ष. । यथाहं तदलाभात्तदनुरागे जीवितं त्यक्ष्यामि तथाऽसावपि मदनु-

णासपरिणामदुक्खणिद्दलिज्जमाणसं पुणो वि मम्मच्छेददूसहं मन्दभाइणीं दूमिअसि ।

लवङ्गिआ—अइ, किं वत्तुकामासि ।

मालदी—किं दाणिं दुल्लहाभिणिवेसमणोरहविसंवादमन्दभाअहेओ जणो मन्तेदि ।

मकरन्दः—सखे, श्रुतम् ।

माधवः—असंतोषस्तु हृदयस्य ।

मालदी—(लवङ्गिकां परिष्वज्य ।) परमत्थभइणि पिअसहि लवङ्गिए, एसा दाणिं दे पिअसही अणाहा मरणे वट्टमाणा अणब्भत्थणिज्जसिणेहणिरन्तरोवारूढविस्सम्भसरिसं परिस्सजिअ अब्भत्थेदि । जइ दे अहं अणुवट्टणीआ तदो मं हिअएण धारअन्ती समस्ससोहग्गलच्छीपरिग्गहेक्कमन्दिरं माहवस्स सिरिमुहारविन्दं आणन्दमसिणं पलोएहि । (इति रोदिति ।)

---

१ अयि, किं वक्तुकामासि ।

२ किमिदानीं दुर्लभाभिनिवेशमनोरथविसंवादमन्दभागधेयो जनो मन्त्रयते ।

३ परमार्थभगिनि प्रियसखि लवङ्गिके, एषेदानीं ते प्रियसख्यनाथा मरणे वर्तमानाऽनभ्यर्थनीयस्नेहनिरन्तरोपारूढविस्रम्भसदृशं परिष्वज्याभ्यर्थयते । यदि तेऽहमनुवर्तनीया ततो मां हृदयेन धारयन्ती समस्तसौभाग्यलक्ष्मीपरिग्रहैकमन्दिरं माधवस्य श्रीमुखारविन्दमानन्दमसृणं प्रलोकय ।

समसमारम्भस्य दैवस्य यो दुर्विलसो दुर्नीपार[illegible]परिणामस्तेन दुःखेन निर्दलितं मानसं यस्यास्तां पुनरपि मर्मच्छेददुःसहां मन्दभागिनीमुपतापयसि । एवं चात्मगतमेव लवङ्गिका संबोध्योपालम्भ इति द्रष्टव्यम् ॥ लवङ्गिका । अयि किं वक्तुकामासि । वक्तुमिच्छेति शेषः ॥ मालती । किमिदानीं दुर्लभविषयो योऽभिनिवेशः प्रबलाभिनिवेशस्तत्र यो मनोरथस्तस्य विसंवादेन परिक्षीणमन्दभागधेयं यस्य तादृशो जनो मन्त्रयते । प्रियतमप्राप्त्यभावमनोरथविसंवादे मरणं ममापेक्षितं तत्पीडायां मारणैकस्वात्मनः दुर्लभं [illegible] किमिदानीं मया [illegible] । एतच्च [illegible] वाक्यम् । यथा—'यत्र [illegible] मारणं [illegible] भवेत्' इति ॥ मकरन्दः । सखे श्रुतमित्यन्वयः ॥ माधवः । असंतोषस्त्विति [illegible] ॥ मालती । परमार्थभगिनि प्रियसखि लवङ्गिके एषेदानीं ते प्रियसख्यनाथा मरणे वर्तमाना अनभ्यर्थनीयस्नेहनिरन्तरोपारूढविस्रम्भसदृशं परिष्वज्याभ्यर्थयते । अत्र [illegible] नाम । यथा—'संभाव्य [illegible]' इति । यदि तेऽहमनुवर्तनीया ततो मां हृ

मालती—सँहि, पिअं खु तुह्माणं मालदीजीविदं। ण उण मालदी।

लवङ्गिका—सँहि, किं ति भणिदं होइ।

मालती—जेणँ पच्चासाणिबन्धणेहिं वअणसंविहाणेहिं जीवाविअ इमं महाबीभच्छारम्भं अनुभाविदह्मि। संपदं उण मे मणोरहो एत्तिअं एव्व। जं तस्स देवस्स परकेरअत्तणेण अवरद्धं अत्ताणं परिच्चइअ णिव्वुदा हुविस्सं। अस्सिं पओअणे पिअसही मे अपरिपन्थिणी होदु। (इति पादयो॰ पतति।)

मकरन्दः—सैषा परमा सीमा स्नेहस्य।

(लवङ्गिका माधवं संज्ञयाऽऽह्वयति।)

मकरन्दः—वयस्य, लवङ्गिकास्थाने तिष्ठ।

---

१. सखि, प्रियं खलु युष्माक मालतीजीवितम्। न पुनर्मालती।

२. सखि, किमिति भणितं भवति।

३. येन प्रत्याशानिबन्धनैर्वचनसंविधानैर्जीवयित्वेमं महाबीभत्सारम्भमनुभावितास्मि। साम्प्रतं पुनर्मे मनोरथ एतावानेव। यत्तस्य देवस्य परकीयत्वेनापराद्धमात्मान परित्यज्य निर्वृता भविष्यामि। अस्मिन्प्रयोजने प्रियसखी मेऽपरिपन्थिनी भवतु।

प्रतिहतं तेऽमङ्गलम्। इतोऽप्यपरं न श्रोष्यामि॥ **मालती**। सखि, प्रियं खलु युष्माकं मालतीजीवितम्। न पुनर्मालती॥ **लवङ्गिका**। सखि, किमिति भणितं भवति। मालतीजीवितं प्रियं न तु मालतीति वचनस्य व्याहतत्वादिति भाव॥ **मालती**। येन प्रत्याशानिबन्धनैर्वचनसविधानैर्जीवयित्वैतावन्त कालमीदृशं महाबीभत्सारम्भमनुभवितास्मि। तदनेनातिजुगुप्सितमपि मम जीवितमेव युष्माकं प्रियं यथा तथा वा जीवति चेदलमिति न तु दु खविवर्जिता मालती कथ सुखेन तिष्ठतीति युष्माकं विचार इत्यस्य स्ववाक्यस्याभिप्रायो वर्णितो भवति। महाबीभत्सारम्भमतिजुगुप्सितं नन्दनपाणिग्रहणोद्योगमित्यर्थ। सांप्रत पुनर्मम मनोरथ एतावानेव। यत्तस्य देवस्य। जीवितप्रदायिनो माधवस्येति यावत्। परकीयत्वेन पराधीनत्वेनापराद्धमात्मानं परित्यज्य निर्वृता भविष्यामीति जीवितपरित्राणाज्जीवितस्य स एव स्वामीति तदीयस्यास्य जीवितस्य गुरुपारतन्त्र्यादन्यायत्तीकरणोद्योगोऽपराध॰। तस्य च तदीयजीवितपरित्याग एव प्रायश्चित्तमन्याधीनतासपादनकलङ्कापाकरणादिति भाव। अस्मिन्प्रयोजने प्रियसखी मेऽपरिपन्थिन्यप्रतिकूला भवतु॥ **मकरन्दः**। परमा सीमा परा काष्ठा। नेत परं स्नेहस्यातिशय इति भाव। अथ पूर्वमेव विहितसकेता लवङ्गिका स्तम्भान्तरितं माधवं प्रत्यवस-

मकरन्दः—हन्त, अतिकरुणं प्रस्तुतम् ।

माधवः—

नैराश्यकातरधियो हरिणेक्षणायाः
  श्रुत्वा निकामकरुणं च मनोहरं च ।
वात्सल्यमोहपरिदेवितमुद्वहामि
  चित्राविषादविषमं च महोत्सवं च ॥ ९ ॥

लवङ्गिका—अज्ज, पडिहदं दे अमङ्गलं । इदो वि अवरं ण सुणिस्सं ।

---

१ आर्य, प्रतिहतं तेऽमङ्गलम् । इतोऽप्यपरं न श्रोष्यामि ।

एतयोरुत्कर्षभूतयोरप्येतस्ययोरनत्यापममाय मध्यवर्त्तितामासीत् शरीरेऽपि स्थितमपि शरीरम् । यथा तु जीवति तथा कुर्विति । स्वप्रयत्नमकरन्दप्रेमितसमलनबीजयोरसौ माधवमेव यथा मां च विस्मरति तथापि तेनैव कर्तव्यमिति भावः । एव ते प्रियसखी मालती अन्यथा भवति ॥ मकरन्दः । हन्तेति प्रेमातिशयप्रत्ययोपजनितवैधम्यपरिपोषका ॥ माधवः—नैराश्येति । नैराश्येन मत्समागमप्रत्याशाभावे पर्युत्सुकजीवितप्रत्याशाभावेन कातरा चकिता धीर्यस्यास्तस्या हरिणेक्षणाया निकामं भृशं करुणं मत्प्रेमोपप्लुतत्वाच्छोकविषयवचनम् । अथ च मनोहरं मद्विषयप्रेमप्रदर्शकत्वान्मनोहरं च वात्सल्येन रतिभावेन । यद्यपि वात्सल्यस्य प्रेमविषयत्वाद्रतिभावत्वे तथाप्यत्र रतिभावत्वाभावात् न तु वात्सल्यं नाम दशमं रसान्तरम् । भक्तिवत्प्रेमविशेषत्वेनानुसारणात् । प्रस्तुत निर्वेदस्य प्रस्तुतभाविविषयाया स्थैर्यभावस्यैव हि व्यवस्थापितम् । रतिर्देवादिविषया व्यभिचारी तथा जितः । तस्मात् तमुद्दिश्य 'कथितोऽपि वर्णितः' इत्यादौ पुत्रादिविषयायाः रतेः वत्सलरससंज्ञकत्वमभेदो भावस्यैव रसान्तरम् । न च भरतेनाप्युक्तत्वादी प्रदर्शिता । नापि रतिरेवास्य स्थायी । तस्याः शृङ्गारेकस्थायित्वात्, अस्य रसान्तरत्वाभावप्रसङ्गात् । नापि शृङ्गारमेव एतावत् । तत्रैव एवमोपाधिप्रपरिवर्तनात् । भावादीनां पुत्रादौ शृङ्गारस्यासम्भवादीनीतिभावात् । अस्तु वात्सल्यरसान्तरम् । तथापि प्रकृते तम संभवति । तस्यापत्यमात्रालम्बनत्वात् । यदि च अस्या माधवे वात्सल्यं पुत्रत्वाभिमतेः । अतो कुतश्चिदेव विचारणेन । तस्मादत्र रतिभावत्वं कल्पते । तेन मोहेन 'मोहधितास पश्यता' इत्युक्तेन व्यभिचारिणा च ममादितैर्मितं विकासवचनं तत्र विद्वज्जनिर्मिता मया जानाति प्राणानपि अनुरागता । अथवा किमियाती कर्तव्यमिति विचारया को विचारो विकल्पतामेव भिन्दन् । तौ च महोत्सवं च । अतो मे वैचित्र्यं यदेतावन्मम जीवितस्य मध्ये रमिताद्युपगमस्य दैवप्रमाणादस्पैतावदेव अन्यत्र सम्भावितोऽभ्युपेयसमागमो इत्योत्करः । तौ च वहामि । तथा च—'परस्परममितिनिरपेक्षयोर्विद्वज्जनोऽपि समागमयोः' इति । शोकहर्षाभ्यां परस्परतापरविद्धं मनो वर्तत इति भावः ॥ ९ ॥ लवङ्गिका । अयि

माधवः—

किं वा भणामि विच्छेददारुणायासकारिणि ।
कामं कुरु वरारोहे देहि मे परिरम्भणम् ॥ ११ ॥

मालती—(सहर्षम् ।) कहं अणुगहीदह्मि । (उत्थाय ।) इअं आलिङ्गामि । दंसणं उण वाफप्पीडणेण पिअसहिआए पच्चक्खं ण लभिअदि । (आलिङ्ग्य सानन्दम् ।) सहि, कठोरकमलगब्भपह्मलो अण्णारिसो एव्व दे अज्ज णिव्वावेदि मं सरीरप्फंसो । (सास्रम् ।) किंअ मौलिविनिवेसिअअञ्जली मह वअणेण विण्णवेहि तं जणम् । जह ण मए मन्दभाआए विकसन्तसदपत्तलच्छीविलासहारिणो मुहचन्दमण्डलस्स सच्छन्ददंसणेण संभाविदो चिरं लोअणमहोसवो ।

---

१. कथमनुगृहीतास्मि । इयमालिङ्गामि । दर्शनं पुनर्बाष्पोत्पीडनेन प्रियसख्याः प्रत्यक्षं न लभ्यते । सखि, कठोरकमलगर्भपक्ष्मलोऽन्यादृश इव तेऽद्य निर्वापयति मां शरीरस्पर्शः । किंच मौलिविनिवेशिताञ्जलिर्मम वचनेन विज्ञापय तं जनम् । यथा न मया मन्दभाग्यया विकसच्छतपत्रलक्ष्मीविलासहारिणो मुखचन्द्रमण्डलस्य स्वच्छन्ददर्शनेन संभावितश्चिरं लो-

---

किं वेति । विच्छेदेनात्यन्तविप्रयोगेण दारुणो य आयासो मरणोद्योगात्मकं दुष्करं कर्म तत्कारिणीति संबोधनम् । ईदृशीं त्वां किं वा भणामि कथं प्रियसख्येत्यनुज्ञां दद्याम् । न कथंचिन्मरणानुज्ञां कर्तुं शक्नोमीत्यर्थ । तस्मात्त्वमेव 'ईप्सितार्थस्थिरनिश्चयं मन ' इति नीत्या कामं स्वाभिलषितं कुरु । हे वरारोहे, मम परिरम्भणं देहि । मामालिङ्गेत्यर्थ । अथ च माधवौचित्येन कामं मनोरथं कुरु निष्पादय । वरारोहे चिरस्य प्रार्थितं परिरम्भणं देहीत्यपि प्रतीयते । लवङ्गिकया प्रशंसार्थं वरारोहे, इति सखीसंबोधनं युक्तमेवेति ॥ ११ ॥ अथ मालती कामं कुर्विति सख्या अनुमतिं मत्वाह—मालती । कथमनुगृहीतास्मीति । सख्येति शेष । इयमालिङ्गामि । दर्शनं बाष्पोत्पीडनेनाश्रुप्रसरेण प्रियसख्या प्रत्यक्षं न लभ्यते । एवं लवङ्गिकाभ्रमेण माधवमालिङ्ग्यामृतसरसीव निमग्ना निरतिशयं निर्वृतिविशेषमनुभवन्त्याह—सखि, कठोरकमलगर्भपक्ष्मलोऽन्यादृश एव तेऽद्य निर्वापयति मां शरीरस्पर्श. । कठोरकमलगर्भवत्परिणतपङ्कजबीजकोशवत्पक्ष्मलो रोमाञ्चकञ्चुकित । इदानीं कृतमरणनिश्चया सख्या चानुमतिं कृता मन्यमाना प्रियतमं प्रतिवक्तव्यं वाचिकं संदिशति—किंच । मौलिविनिवेशिताञ्जलिर्मम वचनेन विज्ञापय तं जनम् । तं जनमित्यनेन तस्य पतित्वं निश्चित्य साक्षान्नामग्रहणानौचित्यं सूचयति । तेन च नाहं कन्यैव संस्थिता मन्मथेनैव माधवाय दत्ता तत्पत्न्येव केवलम्, तादृशेन पत्या सह संसारसौख्यान्यनुभवितुं

माधवः—परवानस्मि साध्वसेन ।

मकरन्दः—इयमेव नेदीयसी प्रकृतिरभ्युपायानाम् ।

(माधवो धीरं लवङ्गिकास्थाने तिष्ठति ।)

मालती—सहि, अणुऊलदाए पसादं करेहि ।

माधवः—

सरले साहसरागं परिहर रम्भोरु मुञ्च संरम्भम् ।
विरसं विरहायासं सोढुं तव चित्तमसहं मे ॥ १० ॥

मालती—सहि, अअरुणिओ दे मालदीपणामो ।

---

१ सखि, अनुकूलतया प्रसादं कुरु ।
२ सखि, अकरणीयस्ते मालतीप्रणामः ।

रोऽयं जनापसरणमकरोदिति इत्याशयेन ध्योपसर्पतीति ॥ माधवः । परवानस्मि परवशः कृतोऽस्मि साध्वसेन भयप्रयुक्तसम्भ्रमेण सात्त्विकेन, न तु भयेन । तदेतदानीमनुचितं समागतेन मद्धर्मेण साध्वसेनैव निरुद्धोऽस्मि । अहमत्र न स्वतन्त्रो कार्यस्य इति भावः । मालतीसमीपे लवङ्गिकाविमिश्रे प्रदेशे स्थातुं परवानस्मीत्यर्थः ॥ मकरन्दः—इयमिति । नेदीयसामतिशयेन निकटानां निजाभिलषितानाम् अभ्युपायानां मित्रप्रभृतिप्रयुक्तीनामभीष्टलाभोपायानामियमेव प्रकृतिः स्वभावः । यस्य स्वभावत एव प्रवृत्तिः सात्त्विकभावविनिर्मोचनार्थं परवानस्मीत्यर्थः । एवं च मकरन्दोपदेशो मित्रेण समयानुचितकं नाम नाट्यालङ्कारम् । यथा—'चेष्टा समयानुसारेण समयस्यानुचितं हि तत्' ॥ मालती । सखि अनुकूलतया प्रसादं कुरु । प्रसन्ना भवेत्यर्थः । अथ माधवो लवङ्गिकाविमिश्रप्रसाद्यमानां तां न जानाति स्वहस्तं प्रसारयन्नेव सम्भाषणानुरूपं वाक्यं प्रयुङ्क्ते—सरल इति । सरले अकुटिले । रम्भोरु । कदलीस्तम्भसदृशोरु । साहसे मरणोद्योगे रागमभिलाषं परिहर परित्यज । संरम्भं मुञ्च । यतस्तव विरहायासं विरहोत्पन्नं विरसमसम्भावितपरिणामं मम हृदयं सोढुमसहमक्षममिति तात्पर्यमानेतेषां वचनानां प्राकृतसंस्कृतयोः यथार्थं कथम् । यथाह—'तस्यार्थं तत्स्वरूपं वेदितुमेकः प्राकृतमार्गः' इति । न चात्र माधवस्य भ्रान्तिः कार्या । वाच्यमेतद्भाषायां सुवचस्त्वानुपपत्तेः । न च लवङ्गिकाया व्यक्तिश्चेदप्येतद्वाक्यमेतेऽप्यनुपपत्तिरिति वाच्यम् । माधवस्य बहुमानादिग् इत्यादेव लवङ्गिकाबुद्धिविरोधादेव वाक्यप्रयोग वैलक्षण्यादिप्रभृति अन्यमीयवचनेऽस्यामिदं एवं च कुर्वीतेति लवङ्गिकावाक्यमेवार्थं तदनुनिवेदयन् अन्यैर्माधवः प्रतिपादितवाक्यमेव वाक्यमेव यथार्थं इति च नैपुण्यम् इति ॥ १ ॥ मालती । अकरणीयस्ते मालत्याः प्रणामः ॥ पूर्ववदेव माधवस्तामेव सर्वमेवाह—

माधवः—

किं वा भणामि विच्छेददारुणायासकारिणि ।
कामं कुरु वरारोहे देहि मे परिरम्भणम् ॥ ११ ॥

मालती—(सहर्षम् ।) कहं अणुगहीदह्मि । (उत्थाय ।) इमं आलिङ्गामि । दंसणं उण वाफप्पीडणेण पिअसहिआए पच्चक्खं ण लभिअदि । (आलिङ्ग्य सानन्दम् ।) सहि, कठोरकमलगब्भपह्मलो अण्णारिसो एव्व दे अज्ज णिव्वावेदि मं सरीरप्फंसो । (सास्रम् ।) किंअ मौलिविनिवेसिअअञ्जली मह वअणेण विण्णवेहि तं जणम् । जह ण मए मन्दभाआए विकसन्तसदपत्तलच्छीविलासहारिणो मुहचन्दमण्डलस्स सच्छन्ददंसणेण संभाविदो चिरं लोअणमहोसवो ।

१. कथमनुगृहीतास्मि । इयमालिङ्गामि । दर्शनं पुनर्बाष्पोत्पीडनेन प्रियसख्याः प्रत्यक्षं न लभ्यते । सखि, कठोरकमलगर्भपक्ष्मलोऽन्यादृश इव तेऽद्य निर्वापयति मां शरीरस्पर्शः । किंच मौलिविनिवेशिताञ्जलिर्मम वचनेन विज्ञापय तं जनम् । यथा न मया मन्दभाग्यया विकसच्छतपत्रलक्ष्मीविलासहारिणो मुखचन्द्रमण्डलस्य स्वच्छन्ददर्शनेन संभावितश्चिरं लो-

किं वेति । विच्छेदेनात्यन्तविप्रयोगेण दारुणो य आयासो मरणोद्योगात्मकं दुष्करं कर्म तत्कारिणीति सबोधनम् । ईदृशीं त्वां किं वा भणामि कथं प्रियस्वेत्यनुज्ञां दद्याम् । न कथंचिन्मरणानुज्ञां कर्तुं शक्नोमीत्यर्थः । तस्मात्त्वमेव 'ईप्सितार्थस्थिरनिश्चयं मनः' इति नीत्या कामं स्वाभिलषितं कुरु । हे वरारोहे, मम परिरम्भणं देहि । मामालिङ्गेत्यर्थः । अथ च माधवौचित्येन कामं मनोरथं कुरु निष्पादय । वरारोहे चिरस्य प्रार्थितं परिरम्भणं देहीत्यपि प्रतीयते । लवङ्गिकया प्रशंसार्थं वरारोहे, इति सखीसबोधनं युक्तमेवेति ॥ ११ ॥ अथ मालती कामं कुर्विति सख्या अनुमतिं मत्वाह—मालती । कथमनुगृहीतास्मीति । सख्येति शेषः । इयमालिङ्गामि । दर्शनं बाष्पोत्पीडनेनाश्रूद्गमेन प्रियसख्याः प्रत्यक्षं न लभ्यते । एवं लवङ्गिकाभ्रमेण माधवमालिङ्ग्यामृतसरसीव निमग्ना निरतिशयं निर्वृतिविशेषमनुभवन्त्याह—सखि, कठोरकमलगर्भपक्ष्मलोऽन्यादृश एव तेऽद्य निर्वापयति मां शरीरस्पर्शः । कठोरकमलगर्भवत्परिणतपङ्कजबीजकोशवत्पक्ष्मलो रोमाञ्चकञ्चुकितः । इदानीं कृतमरणनिश्चया सख्या चानुमतिं कृता मन्यमाना प्रियतमं प्रतिवक्तव्यं वाचिकं संदिशति—किंच । मौलिविनिवेशिताञ्जलिर्मम वचनेन विज्ञापय तं जनम् । तं जनमित्यनेन तस्य पतित्वं निश्चित्य साक्षान्नामग्रहणानौचित्यं सूचयति । तेन च नाहं कन्यैव स्थिता मन्मथेनैव माधवाय दत्ता तत्पत्न्येव केवलम्, तादृशेन पत्या सह संसारसौख्यान्यनुभवितुं

मुहा मणोरहेहिं अविरलविअम्भमाणदुव्वारुक्कलिआवेअगब्भत्थ-णन्दणं धारिअं हिअअं । गमिआ अ वारंवारं सविसेसदूसहाआस-दूमाविदसहीअणा सरीरसंदावा । कहं वि अदिवाहिदा अन्दावय-मलअमारुअप्पमुहा अणत्थपरम्पराओ । संपदं उण णिरासम्हि संवु-त्तेति । तुए वि पिअसहि, सव्वदा सुमरिदव्वम्हि । एसा अ माह-वसिरीहत्थणिम्माणमणोहरा बउलमाला मालदीणिव्विसेसं पिअस-हीए वहुअस्स सव्वदा हिअएण धारणिज्जा त्ति । (इति बकुलपुष्प-म माधवस्य हस्ते बकुलमालां निक्षिपन्ती सहसापसरणसाध्वसोत्कम्पं नाटयति ।)

माधवः—हन्त । (अपवार्य ।)

एकीकृतस्त्वचि निषिक्त इवावपीड्य
निर्भुग्नपीनकुचकुड्मलयानया मे ।

यौवनमहोत्सवः । मुधा मनोरथैरविरलविजृम्भमाणदुर्वारोत्कलिकावेगगर्भितकण्ठ-र्धमानबन्धनं धारितं हृदयम् । गमिताश्च वारंवारं सविशेषदुःसहायासदून-वितसखीजनाः शरीरसंतापाः । कथमप्यतिवाहिता अन्ध्रातपमलयमारुत-प्रमुखा अनर्थपरम्पराः । सांप्रतं पुनर्निराशास्मि संवृत्तेति । त्वयापि प्रि-यसखि, सर्वदा स्मर्तव्यास्मि । एषा च माधवश्रीहस्तनिर्माणमनोहरा बकुल-माला मालतीनिर्विशेषं प्रियसख्या युष्मया सर्वदा हृदयेन धारणीया चेति ।

नास्ति मे भाग्यमिति अत एव शरीरं त्यजामीति व्यज्यते । विप्रलम्भप्रकरणे नाह—यथा च मया मन्दभाग्यया विकसत्कदम्बमल्लीविकासकारिणो दुःखजनक-स्तबकस्य ते स्वच्छन्दरूपेण संभाविताचिर यौवनमहोत्सवः । मुधामनोरथैरविर-लविजृम्भमाणदुर्वारोत्कलिकावेगदग्धीभूतमानबन्धनं धारितं हृदयम् । गमिताश्च वारंवारं सविशेषदुःसहायासदूनायितसखीजनाः शरीरसंतापाः । कथमप्यतिवाहि-तान्ध्रातपमलयमारुतप्रमुखा अनर्थपरम्पराः । सांप्रतं पुनर्निराशा संवृत्तास्मीति विप्रलम्भसम्बन्धः । उद्वर्तमानबन्धनमुन्मूलितमुत्पाटितं बाधितं दुःखेन गमिताः । एषा च माधवश्रीहस्तनिर्माणमनोहरा बकुलमाला मालतीनिर्विशेषं प्रियसख्या युष्मया सर्वदा हृदयेन धारणीया चेति वदन्ती लवङ्गिका बकुलपुष्पस्रजं माधवहस्ते निक्षिपन्ती सहसापसृत्योत्कम्पिता पुरुषपरिचयस्य दुरवस्था साध्वसस्य समासन्नत्वादि-त्यसाम्भ्रमस्यैव कामसूत्रप्रयुक्तेन ध्वनितामर्शप्रतापितरसपरिस्पर्शसौख्यमभ्यासात् मनि [illegible] वेपथुरोमाञ्चादिसात्त्विकविकारेण सह साध्वसोत्कम्पं वेपथुमनुभावं च नाटयतीत्यर्थः । साध्वसं भयम् । तदुक्तं च— 'सात्त्विकचमत्कार भावविकारकारणम्' इति । अनेन संभ्रमो नामाङ्गमुक्तम् । यथा— 'संभ्रमाप्ती च संभ्रमः' इति ॥ माधवः । एकीकृत

कर्पूरहारहरिचन्दनचन्द्रकान्त-
निष्यन्दशैवलमृणालहिमादिवर्गः ॥ १२ ॥

मालती—अह्महे, लवङ्गिआए मालदी विप्पलद्धा ।

माधवः—अयि स्वचित्तवेदनामात्रवेदिनि परव्यसनानभिज्ञे, इयमुपालभसे ।

उद्दामदेहपरिदाहमहाज्वराणि
संकल्पसंगमविनोदितवेदनानि ।
त्वत्स्नेहसंविदवलम्बितजीवितानि
किं वा मयापि न दिनान्यतिवाहितानि ॥ १३ ॥

लवङ्गिका—सहि, उवालम्भणिज्जं उवालद्धासि ।

---

१. अहो, लवङ्गिकया मालती विप्रलब्धा ।
२. सखि, उपालम्भनीयमुपालब्धासि ।

इति । गाढालिङ्गनवशान्निर्भुग्नपीनकुचकुड्मलयानयावपीड्य गाढमालिङ्ग्य मे त्वचि कर्पूरादिसंतापनिर्वापकशीतलद्रव्यवर्ग एकीकृत एकरसतां प्राप्तो निषिक्त इव । आलिङ्गनं कृतवत्या कर्पूरादिरसनिषेकः कृत इवेत्यालिङ्गनक्रियाया निषेकक्रियाध्यवसायात्प्रतीयमानसंतापनिर्वापणनिमित्तक्रियया स्वभावोत्प्रेक्षालंकारः । एष संचिन्त्यमानार्थप्राप्तिरूपः क्रमः । यथा—'क्रमस्तु चिन्तितावाप्तिः' इति ॥१२॥ **मालती** । अहो, लवङ्गिकया मालती विप्रलब्धा वञ्चिता । स्वाभिलषितसंपादनेऽप्याकारगोपनार्थं वञ्चनमित्युक्तम् । अनेनावहित्थाख्यो व्यभिचारी सूचितः । यथा—'अवहित्था तु लज्जादेर्हर्षाद्याकारगोपनम्' इति ॥ **माधवः** । अयीति संबोधने । स्वमनोव्यथामेव त्वं प्रकटयसि न तु परजनमनोरुजं जानासि । यतो मदालिङ्गनेन वञ्चितमात्मानं मन्यसे । न पुनर्यथा मे तथैवास्यापि समं सुहृदु सहः संतापः तन्मदालिङ्गनेनास्य भवतु संतापनिर्वापः इत्यनुकम्पा त्वयि दृश्यते । तस्मात्त्वं पुरत एवोपालभसे इत्यर्थः । स्वव्यथामेवाह—**उद्दामेति** । उद्दामः प्रौढो देहपरिदाह एव महाज्वरो येषु तानि । तथा मनोरथमात्रकल्पितत्वेनापि त्वत्समागमेन विनोदितापनोदिता वेदना त्वद्विरहजन्या व्यथा येषु तानि।तथा 'अस्ति मालत्या मयि स्नेहः' इति संवेदनमात्रेणावलम्बितं कथंचित्त्वत्स्नेहः कदाचित्फलिष्यतीत्याशया विधृतं जीवितं येषु तादृशानि दिनानि मयापि त्वयेव न किमतिवाहितानि दुःखेन गमितानि।यादृशी तव विरहव्यथा तादृश्येव ममापि । तत्तु केवलं त्वया विदितमेतन्न विदितमित्यर्थः । एतत्तु परस्परानुरागबीजसमुत्क्षेपादाक्षेपो नामाङ्गम्। यथा—'गर्भबीजसमुत्क्षेपादाक्षेपः परिकीर्तितः' इति॥१३॥**लवङ्गिका**। सखि, उपालम्भनीयमु-

कलहंसः—अहो सरसरमणिअदा संविहाणस्स ।

मकरन्दः—महाभागे, एवमेतत् ।

स्वं वत्सप्रेति कथमप्युपलम्भितास्मा
सत्य जनोऽयमियतो दिवसाननैषीत् ।
व्यावृत्तकंकणकरग्रहणप्रसाद-
मासाद्य नन्दतु चिराय फलन्तु कामाः ॥ १४ ॥

लवङ्गिका—महाणुहाव, हिअअं वि अप्पविहुदसमंगाहसाहसो अअं जणो किं दाणिं करग्गहणे विआरेदि ।

मालती—हद्धि, कण्णआजणविरुद्धं किं वि उवण्णसदि ।

कामन्दकी—(प्रविश्य ।) पुत्रि मालती, किमेतत् ।

(मालती सम्भ्रमात् कामन्दकीमालिङ्गति ।)

कामन्दकी—(सस्नेहमुपसृत्य ।) वत्से,

---

१ अहो सरसरमणीयता संविधानस्य ।

२ महानुभाव, हृदयेऽप्यप्रतिहतसर्वग्राहसाहसोऽयं जनः किमिदानीं करग्रहणे विचारयति ।

३ हा धिक्, कन्यकाजनविरुद्धं किमप्युपन्यस्यति ।

पाठ्यमाह । पुष्पसेनापेन अनुपाठ्यमभिमतम् । कलहंसः । अहो सरसरमणीयता संविधानस्य । मकरन्दः । एवमेवमेतत् सत्यमेव । तदेवाह—स्वं वत्सेति । यस्याः प्रेमवती जातिशिलेन कथमप्युपलम्भितस्य विघुर सीमितोऽयं जन इयतो दिवसाननैषीदतिवाहितवानिति सत्यमेव जन्तोरयम्लो यस्य प्रापणार्थे कश्चिदेतुः । अतएव नैतास्य जीवितरक्षणे मित्राणि मन्दर्शितम्, न अन्यकारिकं भावो निषेधस्य इति भावः । एतदेवाह—व्यावृत्तकंकणस्य करस्य यः ग्रहणः परिग्रहः स एव प्रसादोऽनुग्रहस्तमासाद्य प्राप्याथो नन्दतु तथा चिराय चिरेण काम मे मनोरथाधिरथमन्योऽस्तु पुरुषोः फलन्तिस्ति ॥ १ ॥ लवङ्गिका । महानुभाव, हृदयेऽप्यप्रतिहतसर्वग्राहसाहसोऽयं जनः किमिदानीं करग्रहणे विचारयति । येन मार्गेण हृदये जनमेव ग्रहणामि न निवारितवती केवलमयं महानुभावं हस्तेऽपि अपवती सा करेण करे कर्तुं ग्रहणाभिप्रायं न विचारयेत्, तस्मादिदं कर मेवास्या करं ग्रहीतुमर्हसि ॥ मालती । हा धिक्, कन्यकाजनविरुद्धं किम प्युपन्यस्यति । किमपीति गुरुजनानुमत करग्रहणं प्रस्तावे ॥ कामन्दकी । प्रविश्य । पश्यतीति शेषः । पुत्रीति तात्पर्यकथने मातृत्वादस्यैव ममाधिकार इति व्यञ्जनम् । कातरे कुलकन्यकाजनविरुद्धं कर्म कुर्वाणेति पुष्पोऽभिमानवशे कर्म चिरैतानुमहापुरुषसंस्कारे जीवितेषेषे सम एतादृशमर्थं किंनिमित्तम् । अपि

पुरश्चक्षूरागस्तदनु मनसोऽनन्यपरता
तनुग्लानिर्यस्य त्वयि समभवद्यत्र च तव।
युवा सोऽयं प्रेयानिह सुवदने मुञ्च जडतां
विधातुर्वैदग्ध्यं विलसतु सकामोऽस्तु मदनः॥ १५॥

लवङ्गिका—[1]भअवदि, किसणचउद्दसीरअणिमसाणसंचारणिव्वूढविसमववसाअणिट्ठाविदपचण्डपाखण्डदोद्दण्डसाहसो साहसिओ क्खु एसो। अदो पिअसही उक्कम्पिदा।

कामन्दकी—लवङ्गिके, स्थाने खल्वनुरागोपकारयोर्गरीयसोरुपन्यासः।

मालती—[2]हा ताद, हा अम्ब।

---

१. भगवति, कृष्णचतुर्दशीरजनीश्मशानसंचारनिर्व्यूढविषमव्यवसायनिष्ठापितप्रचण्डपाषण्डदोर्दण्डसाहसः साहसिकः खल्वेषः। अतः प्रियसख्युत्कम्पिता।

२. हा तात, हा अम्ब।

चार्यैव शीघ्रमस्य पाणिं गृहाणेति भावः॥ **पुर इति**। यस्य त्वयि विषये यत्र यस्मिन्विषये च तव पूर्वं चक्षुःप्रीतिस्तदनु चित्तासङ्गस्तदनु संकल्पादिक्रमेण तनुग्लानिश्चेत्याद्या मदनावस्था प्रादुरासन्। अत्र मनःसङ्गकार्श्यानि वाच्यानि मनसोऽनन्यपरत्वेन तच्चिन्तैकव्यापृतत्वेन संकल्पजागरकार्श्यतनुग्लान्यरतयो व्यज्यन्ते, स एवायं युवा प्रेयानिति वयसा प्रेम्णा चानुरूपत्वं ध्वन्यते। तस्मादिहास्मिन्सुवदने सर्वदा सुवदने जडतामप्रतिपत्तिं मुञ्च। विधातुर्वैदग्ध्यं भवदुभयनिर्माणनैपुण्यं भवदुभयसमागमेनैव विलसतु सफलं भवतु। मदनश्च सकामो भवतु। जाड्यं विहाय यावदुन्मादाद्यवस्थान्तराणि नोल्लसन्ति तावदेव प्रेयांसं वृणीष्वेति भावः। जाड्यं च व्यभिचारिभावः। यथा—'क्रियास्वपाटवं जाड्यं चिन्तोत्कण्ठाभयादिभिः' इति॥ १५॥ **लवङ्गिका**। भगवति, कृष्णचतुर्दशीरजन्याम्। तस्यामेव साहसकर्मप्रसिद्धेरागमोक्तत्वात्। श्मशानसंचारेण निर्व्यूढो निर्वर्तितो महामांसविक्रयरूपो विषम आर्यजनानुचितो व्यवसायो येन। अनेन मालत्यां माधवस्य प्रकृष्टोऽनुरागबन्ध उक्तः स चासौ निष्ठापितः निराघाटितः प्रचण्डपाषण्डदोर्दण्डसाहसं मालतीवधरूपं कर्म येन स इत्यनेन जीवितत्राणेनोपकारातिशय उक्तः। साहसिकः खल्वेषः। अतः प्रियसख्युत्कम्पिता। अत्र लवङ्गिका तस्यां निशीथिन्यामेकाकी भूत्वात्यन्तजुगुप्सितनृमांसविक्रयसाहसरसिको भीषणपाखण्डवधादौद्रप्रकृतिरविमृश्यकारी चासौ स्वयमेवानया दृष्टः, तदस्मिन्बालाया युक्तैव जडता कम्पमानता चेति माधवमुद्दिश्य नर्मोक्तिव्याजेन निरतिशयप्रेम्णा परमोपकारिणि चास्मिन्नुचितमेवास्मिन्नवसरे जाड्यादिकमस्या इति वैपरीत्येनोपालमत इति बोद्धव्यम्॥ **मालती—हा तातेति**। एवंविधानुचितकारिण्यहं कथं पुनरपि त्वन्मु-

कलहंसः—अहो सरसरमणिज्जदा संविहाणस्स ।

मकरन्दः—महाभागे, एवमेतत् ।

त्वं वत्सलेति कथमप्यवलम्बितात्मा
यस्य मनोऽभिमयतो दिवसाननैषीत् ।
आनन्दकन्दकरणमयमसाव्
मासाद्य नन्दतु चिराय फलन्तु कामाः ॥ १४ ॥

लवङ्गिका—महाणुभाव, हिअए वि अप्पडिहदसम्भंगाहसाहसो अअं जणो किं दाणिं करग्गहणे विआरेदि ।

मालती—हंहि, कण्णआजणविरुद्धं किं वि उवण्णसदि ।

कामन्दकी—(प्रविश्य ।) पुत्रि अवरे, किमेतत् ।

(मालती सम्भ्रान्ता कामन्दकीमालिङ्गति ।)

कामन्दकी—(सत्रासमुत्कम्पमाना ।) वत्से,

---

१ अहो सरसरमणीयता संविधानस्य ।

२ महानुभाव, हृदयेऽप्यप्रतिहतस्वर्णग्राहसाहसोऽयं जनः किमिदानीं करग्रहणे विचारयति ।

३ हा धिक्, कन्यकाजनविरुद्धं किमप्युपन्यस्यति ।

पाल्यमानि । पुत्रमेवानेन वधूपाणिग्रहणमित्यर्थः । कलहंसः । अहो सरसरमणीयता संविधानस्य रमणीयत्वमेवास्यानुबन्धस्य एवमेव । तदेवाह—त्वं वत्सले ति । वत्सल प्रेमवती अपि किमेतावतैव कथमप्यवलम्बितात्मा यस्य जीवितोऽयं जन इयतो दिवसाननैषीदतिवाहितवानिति सम्यगेव ततोऽयमस्मो यस्य प्रायशस्ते कथितेऽतः । अतएव वैनास्य जीवितरक्षणे निमित्तं प्रवर्तितमासू न कामन्दकाग्रिषु मार्गे निवेशस्य इति भावः । एतदेवाह—आनन्दकन्दकरणं करस्य याः प्रमदा परिग्रहः स एव प्रसादोऽनुग्रहस्तमासाद्य प्राप्याऽसौ नन्दतु प्रमोदताम् चिराय चिरेण कामा मे मनोरथाश्चिरकालाकाङ्क्षिता युवयोः फलन्त्विति ॥ १४ ॥ लवङ्गिका । महानुभाव, हृदयेऽप्यप्रतिहतस्वर्णग्राहसाहसोऽयं जनः किमिदानीं करग्रहणे विचारयति । येन मानसेन हृदये स्वयमेव गृहमाणे न निवारितवती केवलमयं महानुभावस्य हृदयीकृतवती सा करेण करे कर्तुं ग्रहमाणेऽपि न निवारयेत्, तस्मादिदानीं कथं विचारणा वरं एव प्रतिभाति ॥ मालती । हा धिक्, कन्यकाजनविरुद्धं किमप्युपन्यस्यति । किमपीति गुरुजनाननुमतं करग्रहणं कथयते ॥ कामन्दकी । प्रविश्य । नवदीति शेषः । पुत्रीति स्वस्याभिमतत्वे स्नेहप्रकर्षस्यैव मध्यविकार इति व्याख्यम् । अवरे पुत्रकन्यकाजनविरुद्धं कर्म कुर्वीथेति त्रपयैव भ्रममाणवती कर्थचिदेवाऽनुमहासुषमवतेऽवसरे वीक्षमाणैव तस्य पाणिग्रहणं किमिमितम् । अनि-

तदिह सुवदनायां तात मत्तः परस्मा-
स्परिचयकरुणायाः सर्वथा मा विरंसीः ॥ १६ ॥

(इति पादयो. पतितुमिच्छति ।)

माधवः—अहो, वात्सल्यादतिक्रामति प्रसङ्गः ।

मकरन्दः—भगवति,

श्लाघ्यान्वयेति नयनोत्सवकारिणीति
निर्व्यूढसौहृदरसेति गुणोज्ज्वलेति ।
एकैकमेव हि वशीकरणं गरीयो
युष्माकमेवमियमित्यथ किं ब्रवीमि ॥ १७ ॥

कामन्दकी—वत्स माधव ।

माधवः—आज्ञापय ।

कामन्दकी—स्वीक्रियतामियम् ।

माधवः—स्वीकरोमि ।

कामन्दकी—वत्स माधव, वत्से मालति ।

माधवः—आज्ञापय ।

मालती—आणवेदु भअवदी ।

---

१. आज्ञापयतु भगवती ।

त्यर्थ विरंसीरिति 'व्याङ्परिभ्यो रम' इति परस्मैपदम् । रश्मिश्च श्यनि पव्यते मनिरित्यनिज् कम्(?) । माङ्योगादडागमप्रतिषेध । विनाव्यवधानादडागमप्रतिषेधो नास्तीत्यशाब्दिकोक्त हेयम् । 'मा तात साहस कार्षीर्मम पूर्वपरिग्रह । प्रश्नाञ्छ्रुत्वा तु कौन्तेय पिबस्व च हरस्व च॥' इत्यादौ बहुव्यवधानेऽपि प्रतिषेधदर्शनात् ॥१६॥इति पादयो पतितुमिच्छति॥**माधवः**।वात्सल्यादपत्यप्रेम्ण. प्रसङ्ग. प्रस्तावोऽतिक्रामत्यौचित्यमुल्लङ्घयते । यत्सकललोकवन्द्या भगवती स्वयं मत्प्रणामं कर्तुमिच्छति । अनुचितकर्मणि प्रवर्तत इति भाव ॥**मकरन्दः—भगवतीति । श्लाघ्येति** । श्लाघ्यान्वया महाकुलप्रसूतेति हेतो । तथा नयनोत्सवकारिणीति निरतिशयसौन्दर्यशालिनीति । तथा निर्व्यूढो निर्वाह गमित. सौहृदरस सौहार्दसारभूता रतिर्यया सा तादृशीति । तथा गुणैरन्यै सौशील्यादिभिरपरिगणनीयैरुज्ज्वला निर्मलेति।एतेष्वेकैकमेवान्यनिरपेक्ष गरीयोऽनतिक्रमणीयं वशीकरणमेतदायत्तीभावसाधनम् । तदुपरि युष्माक निरुपाधिकहिताचरणप्रवृत्ताना सर्वलोकमान्यानामपीयमेवंविधा दृश्यते । वात्सल्यातिशयाच्छिशोर्माधवस्य प्रणामश्चिकीर्षित इत्युक्तेऽथ किमह ब्रवीमि । इत. परमस्यामादरातिशायानुबन्धने किं वक्तव्यमित्यर्थ. ॥१७॥अ-

कामन्दकी—वत्स माधव ।

माधवः—आज्ञापय ।

कामन्दकी—इयमशेषसामन्तमस्तकोत्तंसपरागरञ्जितचरणारविन्दस्यामात्यभूरिवसोरेकापत्यं वत्सा मालती भगवता सकलसंयोगरसिकेन वेधसा मन्मथेन मया च तुभ्यं दीयते । (इति पाणौ निसृजति ।)

मकरन्दः—फलितं हि सर्वं भगवतीपादप्रसादेन ।

माधवः—तत्किमित्यतिमात्राप्यायितमानर्न भगवत्या ।

कामन्दकी—(सोत्कम्पं नेत्रे परिमृज्य ।) वत्स, किमपि कल्याणं वक्तुकामास्मि ।

माधवः—तत्किम् ।

कामन्दकी—विज्ञापयामि ।

माधवः—आज्ञापय ।

कामन्दकी—

परिणतिरमणीयाः प्रीतयस्त्वद्विधाना-
महमपि तव मान्या हेतुभिस्तैश्च तैश्च ।

र्थं निक्षेपरूपमिति शेषः ॥ कामन्दकी—इयमिति । अशेषेत्यनेन निरति-शयैश्वर्यसम्पन्नत्वमावेदितं न केवलमेतावदेव किन्तु देवमानवं तदपि रज्जित-रतं सौन्दर्यातिशयत्वमावेदितमिति मालतीपक्षेनाभावमनुपपन्नस्तथा च कोमल-पि कर्तव्य इति सूचयति । तेन प्रथमं तयोरन्योन्यानुरागरूपेण संयोगरसि-केन वेधसा च कुसुमायुधेनैव मया चानेन भावना इति निर्णय माधवे निक्षिप्तम् तदनन्तरं धर्मपत्नीभावरूपेण दृष्टोपीमानप्रकेन मया च तदुचितमानुपमन्त्रनिक-मित्या तुभ्यं दीयते ॥ ऐक्यं च कन्याप्रदानानन्तरं मातृपादिरूपत्वात् ॥ वाक्यार्थं सम्योऽसमर्थं कृतम् । 'वाक्योऽप्यन्याहृतमर्थं' इति मिथस्त्वासूरौ वा ॥ विज्ञापयामी-त्युक्तिः कामन्दक्याः कन्याप्रदानमेव तत्क्षणमिति गीतया विनयपोषणार्थम् ॥ माधवस्तु गुरुत्वमेवात्र—आज्ञापयेति ॥ कामन्दकी—परिणतीति । त्वद्विधानां महाकुलीनानामित्यर्थः प्रीतयः स्नेहाः परिणतिरम-णीयाः परिपाकेन मनोहराः न तु तत्कालमात्ररमणीया इत्यर्थः । अतो न मया किञ्चिदपि वक्तव्यम् । तथाहमपि तैस्तैर्हेतुभिर्निमित्तैः पितृवेदतत्त्वस्याभिमान्या-नुकम्पनया । ततस्तावदिहास्मा उपन्यासायाम् । तं तात । यस्त्वन्यादृशमामपसेऽपि तावदयम्प्रयोगः । स तावत् परिचयो मातृकेव एव करुणा कृपा तस्याः स वामात्मा निरन्तरोऽनिरतो मा भूः । अस्याः स्नेहानुबन्धेनैव मयि तथा कृपा कृते

तदिह सुवदनायां तात मत्तः परस्मा-
त्परिचयकरुणायाः सर्वथा मा विरंसीः ॥ १६ ॥

(इति पादयो. पतितुमिच्छति ।)

माधवः—अहो, वात्सल्यादतिक्रामति प्रसङ्गः ।

मकरन्दः—भगवति,

श्लाघ्यान्वयेति नयनोत्सवकारिणीति
निर्व्यूढसौहृदरसेति गुणोज्ज्वलेति ।
एकैकमेव हि वशीकरणं गरीयो
युष्माकमेवमियमित्यथ किं ब्रवीमि ॥ १७ ॥

कामन्दकी—वत्स माधव ।

माधवः—आज्ञापय ।

कामन्दकी—स्वीक्रियतामियम् ।

माधवः—स्वीकरोमि ।

कामन्दकी—वत्स माधव, वत्से मालति ।

माधवः—आज्ञापय ।

मालती—आणवेदु भअवदी ।

---

१. आज्ञापयतु भगवती ।

त्यर्थ विरंसीरिति 'व्याङ्परिभ्यो रम' इति परस्मैपदम् । रश्मिश्च श्यनि पश्यते मनिरित्यनिज् कम्(?) । माङ्योगादडागमप्रतिषेधः । विनाव्यवधानादडागमप्रतिषेधो नास्तीत्यशाब्दिकोक्त हेयम् । 'मा तात साहसं कार्षीर्मम पूर्वपरिग्रह । प्रक्षाज्ञुक्त्वा तु कौन्तेय पिबस्व च हरस्व च॥' इत्यादौ बहुव्यवधानेऽपि प्रतिषेधदर्शनात् ॥१६॥इति पादयो पतितुमिच्छति॥**माधवः**।वात्सल्यादपत्यप्रेम्णः प्रसङ्ग· प्रस्तावोऽतिक्रामत्यौचित्यमुल्लङ्घयते । यत्सकललोकवन्द्या भगवती स्वयं मत्प्रणामं कर्तुमिच्छति । अनुचितकर्मणि प्रवर्तत इति भाव ॥ **मकरन्दः—भगवतीति । श्लाघ्येति** । श्लाघ्यान्वया महाकुलप्रसूतेति हेतो ।तथा नयनोत्सवकारिणीति निरतिशयसौन्दर्यशालिनीति । तथा निर्व्यूढो निर्वाह गमित सौहृदरस सौहार्दसारभूता रतिर्यया सा तादृशीति । तथा गुणैरन्यै. सौशील्यादिभिरपरिगणनीयैरुज्ज्वला निर्मलेति।एतेष्वेकैकमेवान्यनिरपेक्षं गरीयोऽनतिक्रमणीयं वशीकरणमेतदायत्तीभावसाधनम् । तदुपरि युष्माकं निरुपाधिकहिताचरणप्रवृत्ताना सर्वलोकमान्यानामपीयमेवंविधा दृश्यते । वात्सल्यातिशयाच्छिशोर्माधवस्य प्रणामश्चिकीर्षित इत्युक्तेऽथ किमहं ब्रवीमि । इत. परमस्यामादरातिशयानुबन्धने किं वक्तव्यमित्यर्थः ॥१७॥अ-

कामन्दकी—

> प्रेयो मित्रं बन्धुता वा समग्रा
> सर्वे कामाः शेवधिर्जीवितं वा ।
> स्त्रीणां भर्ता धर्मदाराश्च पुंसा-
> मित्यन्योन्यं वत्सयोर्ज्ञातमस्तु ॥ १८ ॥

मकरन्दः—अथ किम् ।

लवङ्गिका—जेह तुम्हे आणवेत्थ ।

कामन्दकी—वत्स मकरन्द, अनेनैव वैवाहिकेन माल्तीनेपथ्येनापवारित भवतस्त परिणयावारमन । (इति पटाक्षेपं करोति ।)

मकरन्दः—यदाज्ञापयसि, यावदितश्चित्रजवनिकामन्तर्धाय नेपथ्यं धारयामि । (तथा करोति ।)

माधवः—भगवति, सुलभमपि बहुनर्थकमतिसंकटमेतदध्यवसितम् ।

कामन्दकी—कस्त्वमस्यां चिन्तायाम् ।

माधवः—एव भगवत्येव जानाति ।

---

१ यथा यूयमाज्ञापयथ ।

धीमतोः साधारणं धर्मंसुपदिशन्नाह—प्रेय इति । प्रेयः प्रियतमः । मित्रं सखा । तथा समग्रा सकला बन्धुता बन्धुसमूहः सर्वेऽभिलाषाः कामरूपा इति कामा नि-धानधना । शेवधिर्निधिः । किं बहुना जीवितं वा स्त्रीणां भर्तैव पुंसां च धर्म-दाराः । एवं सितमभिमित्राभीष्टेत्यसीरदस लोकयात्रासिद्ध वत्सयोर्ज्ञातं यथोक्तं च वैवाह्य । एतावत्सर्वं दाम्पत्यमिति भावः । वत्सयोरित्यत्र द्विवचनात्तु (?)एकैकेनेत्येषः । समयोर्याऽसत्यस्य तुल्यत्वाद्दम्पत्योरिति ॥ १८ ॥ मकरन्दः । अथ किम् । एवमे-वेत्यर्थः ॥ लवङ्गिका । यथा यूयमाज्ञापयथ तथा । कामन्दकी । एवमत्र विषय मङ्गल निर्वर्तितः परं मन्त्रमयजनार्थं कृत्वा मालतीवेषं मकरन्दं मदयन्तिकाकामस्य मालत्युपभवजीमार्गं समीक्ष्यन्नाह—वत्सेति । इत आरभ्य मकरन्दवाक्या वसानेऽपि पूर्वमेवोक्तम् । माल्यमस्य राजा प्रेषितेन विषम्येय मङ्गलालंकारेण । परि-णयाय नन्दनपरिणयाय मदयन्तिकापरिणयाय चेत्यर्थः । चित्रजवनिका चित्रपट निर्मितां तिरस्करिणीम् । अन्तर्धानं तिरोधाय वत्सापरिधाने लौकयोनिवेशनम परिणामयन्नवारयाः माधवः । सुलभमपि बहुनर्थकमतिसंकटमध्यवसितं दुष्करं कर्म नन्दनवञ्चनात्मकं वञ्चनया सुलभमपि हृतापि पाठः । कामन्दकी कस्त्वमिति । अस्यां चिन्तायाम् । मधुनाथर्कं दुष्करं चेदं कर्म कथमस्य रचितधर्माणि मंगलमपी प्रबोधनियोगी यदि राजा देवातिजानीयात्तदानी किं

मकरन्दः—(प्रविश्य विहसन् ।)

(सर्वे सविस्मयं सकौतुकं पश्यन्ति ।)

माधवः—(गाढं मकरन्दं परिष्वज्य ।) भगवति, कृतपुण्य एव न्दनः । यतः प्रियवयस्यमीदृशं मनसा मुहूर्तमपि कामयिष्यति ।

कामन्दकी—वत्सौ मालतीमाधवौ, इतो निर्गत्य वृक्षगहनेन ाम्यतामुद्वाहमङ्गलार्थम् । अस्ति तत्र दीर्घिकायाः पश्चादुद्यानवाटः । पुविहितं तत्रैव वैवाहिकद्रव्यजातमवलोकितया भूयश्च ।

गाढोत्कण्ठकठोरकेरलवधूगण्डाच्छपाण्डुच्छदै-
स्ताम्बूलीपटलैः पिनद्धफलितव्यानम्रपूगद्रुमाः ।
कक्कोलीफलजग्धमुग्धविकिरव्याहारिणस्तद्भुवो
भागाः प्रेङ्खितमातुलुङ्गवृतयः प्रेयो विधास्यन्ति वाम् ॥१९॥

अतस्तत्रैव मदयन्तिकामकरन्दयोर्यावदागमनं स्थातव्यम् ।

माधवः—(सहर्षम् ।) कल्याणान्तरावतंसा कल्याणसपदुपरिष्टा-द्भवतु ।

कलहंसः—दिट्ठिआ इदं वि पिअं णो हविस्सदि ।[1]

---

१ दिष्ट्या इदमपि प्रिय नो भविष्यति ।

वा तव भवेदित्येवरूपायाम् । कस्त्व को वा तव भारो मयि वर्तमानायामिति भाव. । **गाढोत्कण्ठेति** । गाढया प्रवृद्धयोत्कण्ठया प्रियानवाप्तिजनितेन स्मरदशानिमित्तेनौत्सुक्येन व्यभिचारिणा कठोर प्रौढो य केरलवधूना कपोलस्तद्वदच्छाः पाण्डुवर्णाश्छदा पर्णानि येषा तैस्ताम्बूलीना नागवल्लीना पटलै समूहै पिनद्धाः सवद्धा फलिता अत एव व्यानम्रा फलभारावनता पूगद्रुमा. क्रमुकवृक्षा येषु तथा । कक्कोलीफलाना जग्धेन भक्षणेन । भावे क्त· । मुग्धा मनोहरा ये विकिराणा पक्षिणां व्याहारा रुतानि तद्वन्तस्तथा । प्रेङ्खिताश्चलिता· फलापादनार्थं मातुलुङ्गवृतयो बीजपूरसमूहा येषु तादृशास्तद्भुवोऽस्मद्विहारिकाया भुवो भागा अवकाशा वां युवयो प्रेय प्रीतिं विधास्यन्तीति । अत्र नागवल्लीलतापूगद्रुमसश्लेषणं मिथुनान्तरदर्शनमुद्दीपन चायत्नसिद्धसभोगसाधनताम्बूललाभश्च पक्षिणा कोलाहलेन नान्यैर्भवद्वचनाकर्णन बीजपूरकुञ्जसकटत्वादन्येषामप्रवेशयोग्यत्वमदृश्यत्वेन तेनावस्थान च भवतीत्यादि व्यज्यते ॥ १९ ॥ मदयन्तिकागमनं यावदिति । तत्र युवयोर्मदयन्तिकामकरन्दयोश्च युगपदेव विवाहो निर्वर्तयिष्यत इत्याशय ॥ **माधव** । कल्याणान्तरावतंसा कल्याणान्तरालङ्कारा कल्याणसपन्मालतीप्राप्तिलक्षणमङ्गलसमृद्धि ॥ **कलहंसः** । दिष्ट्या इदमपि प्रियं नो भवि-

कामन्दकी—

प्रेयो मित्रं बन्धुता वा समग्रा
सर्वे कामाः शेवधिर्जीवितं वा ।
स्त्रीणां भर्ता धर्मदाराश्च पुंसा-
मित्यन्योन्यं वत्सयोर्ज्ञातमस्तु ॥ १८ ॥

मकरन्दः—अथ किम् ।

लवङ्गिका—अंह गुमे आणवेत्थ ।

कामन्दकी—वत्स मकरन्द, अनेनैव वैवाहिकेन मालतीनेपथ्ये-नापवारितः प्रवर्तस्व परिणयायात्मनः । (इति पटलकमर्पयति ।)

मकरन्दः—यथाज्ञापयसि, यावदितस्तिरस्करिणीमन्तर्धाय नेपथ्यं धारयामि । (तथा करोति ।)

माधवः—भगवति, सुकरमपि बह्वनर्थकमतिसंकटमेवावसस ।

कामन्दकी—कस्त्वमत्र चिन्तायाम् ।

माधवः—एव भगवत्येव जानाति ।

---

१ यथा भगवत्याज्ञापयति ।

योमयोः साधारणं धर्ममुपदिशन्नाह—प्रेय इति । प्रेयः प्रियतमः । मित्रं सखा । तथा समग्रा सकला बन्धुता बन्धुसमूहः सर्वेऽभिलाषाः कामास्त इति कामा इव व्याख्या । शेवधिर्निधिः । किं बहुना जीवितं वा स्त्रीणां भर्तैव पुंसां च धर्म-दाराः । एवं स्त्रियमित्रात्मीयेतरसर्वरहस्य कोऽप्यात्मास्ति वत्सयोर्ज्ञातं यथोक्तं च वैवास्तु । एतावदत्र सर्वस्वोपदेशमिथ्यार्थः । वत्सयोरित्यत्र पुमान्स्त्रिया इत्येकशेषः । कमयोर्लास्यवसरस्य सुखयोर्दम्पत्योः ॥ १८ ॥ मकरन्दः । अथ किम् । एतदेव नीतमित्यर्थः ॥ लवङ्गिका । यथा भगवत्याज्ञापयति ॥ कामन्दकी । एवमत्र विवाह-महावं निर्वर्तितः परं मन्त्रगमनार्थं स्वरूपमालतीवेषं मकरन्दं पटलमिव दत्तवती भावस्त्वनुपपत्तिभावं समीकुर्वन्नाह—वत्सेति । इत आरभ्य मकरन्दकृतान्तः पतावेति पूर्वमेवोक्तम् । मालत्यर्थं राज्ञा प्रेषितेन वेषण्येन मङ्गलकारेण । परि-णयाय मन्त्रयपरिणयाय मदयन्तिकापरिणयाय चेत्यर्थः । तिरस्करिणीं चित्रपट-निर्मितां तिरस्करिणीम् । नन्दनेन स्त्रीवेषिणी मालतीपरिणये स्त्रीयमोचितेऽपि च परिणामचमत्कारहेतुः माधवः । सुकरमपि बहुनर्थकमवेक्षमाणस्यमतिसंकटं दुष्करं कर्म मन्दयत्याशङ्कं भवतस्ता सुकरमपि इत्यपि पाठः कामन्दकी कस्त्वमिति । अत्रा चिन्तायाम् । मन्त्रयामर्थे दुष्करं घोरं कर्म कथमत्र रक्षितुमशक्ये नयनमपनेय प्रवेशयिष्यामि यदि राजा वैवाहिकाभीष्टतरावको कि

सप्तमोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशति बुद्धरक्षिता ।)

बुद्धरक्षिता—अम्हहे, सुसिलिट्ठमालदीणेवच्छलच्छीविप्पलद्धणन्दणकरग्गहो अमच्चभूरिवसुमन्दिरे भअवदीए संविहाणेण खेमेण गोवाइदो अज्ज मअरन्दो । अज्ज अम्हे णन्दणावासं उवगदा अदो भअवदी नन्दण आपुच्छिअ णिआवसहं गआ । अअं अ णववहूघरप्पवेसविरइदाकालकोमुदीमहूसवप्पमत्तपज्जाउलासेसपरिअणो पओसो अणुऊलइस्सइ अज्ज णो व्ववसिदं । संपदं अ तुवरन्तकामो

१. अहो, सुश्लिष्टमालतीनेपथ्यलक्ष्मीविप्रलब्धनन्दनकरग्रहोऽमात्यभूरिवसुमन्दिरे भगवत्याः संविधानेन क्षेमेण गोपायितोऽद्य मकरन्दः । अद्य वयं नन्दनावासमुपगताः अतो भगवती नन्दनमापृच्छ्य निजावसथं गता । अयं च नववधूगृहप्रवेशविरचिताकालकौमुदीमहोत्सवप्रमत्तपर्याकुलाशेषपरिजनः प्रदोषोऽनुकूलयिष्यत्यद्य नो व्यवसितम् । साम्प्रतं च त्वरमाणकामः

पार्वतीचुम्बितं शंभोर्जयत्यलिकलोचनम् ।
जिष्णोर्मनसिजाधेन लज्जयेव निमीलितम् ॥

कविरिदानीमङ्कान्तरमारभते—**तत इत्यादिना** । कामन्दक्या हि निसृष्टार्थदूतीव्यापारं मालतीमाधवकृतकपरिणयलक्षणफलपर्यवसितं सपाद्य कामन्दकीनियुक्ताया बुद्धरक्षिताया अपि तद्व्यापारे 'नियुक्तैव हि मया तत्र प्रियसखी बुद्धरक्षिता' इति प्राक्सूचित मदयन्तिकामकरन्दसघटनेन सफलयितुं कवेरङ्कावतार इति द्रष्टव्यम् ॥ **बुद्धरक्षिता** । सुश्लिष्टाकृतिमत्त्वेनानाशङ्कनीया मालतीनेपथ्यलक्ष्मीस्तया विप्रलब्धेन नन्दनेन कृत करग्रहो यस्य स । अमात्यभूरिवसुमन्दिरे भगवतीवचनसंविधाने 'समागतेत्र मालती समभ्यर्च्य नगरदेवताम्' इत्यादिवचनैर्मालतीसमुचिततत्तदुपचारसपादनादिव्यापारैश्च क्षेमेण केनचिदप्यलक्षितत्वादनुपद्रवेण गोपायितो रक्षितो राज्ञस्तदनुचरेभ्य परित्रातो मकरन्द । यथा विज्ञाय तैर्न प्रह्रियते तथा कृत इत्यर्थं । अनेन च कृतकमालतीनन्दनपरिणयनिष्पत्तिः सूचिता। अथ वय नन्दनावासमुपगता । मदयन्तिकासखीत्वेन स्वस्य वरसबन्धाद्विद्वद्वरवर्गाणां च बहुलाद्वयमिति बहुवचनम् । विवाहार्थं वरमनुसृत्य वयं जन्याश्च विवाहं निर्वर्त्य वरगृहमेव प्रत्यागता इत्यर्थं । अतो भगवती नन्दनमापृच्छ्यामन्त्र्य गता निजावसथं स्वावासम् । अयं च नववधूगृहप्रवेशार्थं विरचितो योऽकाल आश्वयुजपौर्णमासीव्यतिरिक्तकाले कौमुद्या अभावात्पौर्णमास्या कर्तव्यो यो महोत्सवस्तेन प्रमत्तोऽनवहितस्तथा पर्याकुल कार्यान्तरव्यासङ्गाद्विक्षिप्तचेतस्कोऽशेषपरिजनो यस्मिन्स तादृश· प्रदोषो रजनीमुखमनुकूलयिष्यत्यभिमतसिद्धिसाहा-

कामन्दकी—कथं संदिष्टो भगवत ।

लवङ्गिका—सुदं पिअसहीए ।

कामन्दकी—वत्स मकरन्द, भद्रे लवङ्गिके, इतः प्रतिष्ठामहे

मालती—सहि, तुए वि गन्तव्वं ।

लवङ्गिका—(विहस्य ।) संपदं क्खु अम्हे एत्थ ओसरम ।

(इति निष्क्रान्ताः कामन्दकीलवङ्गिकामकरन्दाः ।)

माधवः—धन्यमिदानीमहम् ।

आमूलकण्टकितकोमलबाहुनाल-
मार्द्राङ्गुलीदलमनङ्गनिदाघदग्धः ।
अस्याः करेण करमाकलयामि कान्त-
मारक्तपङ्कजमिव द्विरदः सरस्याः ॥ २० ॥

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

इति महाकविश्रीभवभूतिविरचिते मालतीमाधवे षष्ठोऽङ्कः ।

---

१ श्रुतं प्रियसख्या ।
२ सखि, त्वयापि गन्तव्यम् ।
३ सांप्रतं खलु वयमपसरामः ।

कथमिति । भगवतीनिर्दिष्टकर्मण्यवहितो मकरन्दोऽस्माभिर्गम्यः । लवङ्गिका । श्रुतं प्रियसख्या । ममत्वया निहारिकापमनाय मकरन्दापगमप्रतीक्षणाय न यदुक्त तच्छ्रुतं किम् । तदेतदनुसन्धेयः ॥ मालती । सखि त्वयापि गन्तव्यम् । मां विसृज्येति शेषः ॥ लवङ्गिका । सांप्रतं खलु वयमेव विप्र यामः । त्वं मया सह सुखमास्स्वेति भावः ॥ माधवः । आमूलेति । धन्य एव नितान्तो धन्यो मम संतापकारित्वात् । तेन तप्तोऽहमहमिदानीं निदाघतप्तो द्विरद इवामूलं कण्टकितो रोमाञ्चकञ्चुकितः संजातकण्टकश्च कोमलो बाहुनालो नालदण्डो बाहुरेव तम् । तदङ्गुलयः स्वेदाख्यसात्त्विकभाववशादार्द्रत्वं दलसादृश्यं दलानि यस्य तम् । अस्या मालत्याः सरस्या इव कान्तं करमारक्तं पङ्कजमिव करेण हस्तेन शुण्डादण्डेन चाकलयामि गृह्णामीति । उपमालंकारः ॥ २० ॥

भवभूतिकवेर्वाचः क्वचन्ते रसरञ्जिताः ।
सम्भोग्याः सुधासारपरामाधुर्यवन्धुराः ॥

इति श्रीमन्नारायणकुलतिलकपर्वतनाथपायसूक्तमानभि
पुण्डरीकसूरिविरचितायां मालतीमाधवसारप्रदीपिकायां
षष्ठाङ्कविवरणम् ॥

सप्तमोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशति बुद्धरक्षिता ।)

बुद्धरक्षिता—अम्हहे, सुसिलिट्ठमालदीणेवच्छलच्छीविप्पलद्ध-णन्दणकरग्गहो अमच्चभूरिवसुमन्दिरे भअवदीए संविहाणेण खेमेण गोवाइदो अज्ज मअरन्दो । अज्ज अम्हे णन्दणावासं उवगदा अदो-भअवदी नन्दणं आपुच्छिअ णिआवसहं गआ । अअं अ णव-वहूघरप्पवेसविरइदाकालकोमुदीमहूसवप्पमत्तपज्जाउलासेसपरिअणो पओसो अणुऊलइस्सइ अज्ज णो व्ववसिदं । संपदं अ तुवरन्तकामो

१. अहो, सुश्लिष्टमालतीनेपथ्यलक्ष्मीविप्रलब्धनन्दनकरग्रहोऽमात्यभूरिव-सुमन्दिरे भगवत्याः संविधानेन क्षेमेण गोपायितोऽद्य मकरन्दः । अद्य वयं नन्दनावासमुपगताः अतो भगवती नन्दनमापृच्छ्य निजावसथं गता । अयं च नववधूगृहप्रवेशविरचिताकालकौमुदीमहोत्सवप्रमत्तपर्याकुलाशेषपरि-जनः प्रदोषोऽनुकूलयिष्यत्यद्य नो व्यवसितम् । साप्रतं च त्वरमाणकामः

पार्वतीचुम्बितं शंभोर्जयत्यलिकलोचनम् ।
जिष्णोर्मनसिजाधेन लज्जयेव निमीलितम् ॥

कविरिदानीमङ्कान्तरमारभते—**तत इत्यादिना** । कामन्दक्या हि निसृष्टार्थ-दूतीव्यापारं मालतीमाधवकृतकपरिणयलक्षणफलपर्यवसितं संपाद्य कामन्दकी नियु-क्ताया बुद्धरक्षिताया अपि तद्व्यापारे 'नियुक्तैव हि मया तत्र प्रियसखी बुद्धरक्षिता' इति प्राक्सूचितं मदयन्तिकामकरन्दसघटनेन सफलयितुं कवेरङ्कावतार इति द्रष्ट-व्यम् ॥ **बुद्धरक्षिता** । सुश्लिष्टाकृतिमत्त्वेनानाशङ्कनीया मालतीनेपथ्यलक्ष्मी-स्तया विप्रलब्धेन नन्दनेन कृतः करग्रहो यस्य स । अमात्यभूरिवसुमन्दिरे भग-वतीवचनसविधानै 'समागतेयं मालती समभ्यर्च्य नगरदेवताम्' इत्यादिवचनै-र्मालतीसमुचिततत्तदुपचारसपादनादिव्यापारैश्च क्षेमेण केनचिदप्यलक्षितत्वादनु-पद्रवेण गोपायितो रक्षितो राक्षसतदनुचरेभ्य परित्रातो मकरन्द । यथा विज्ञाय तैर्न प्रक्षियते तथा कृत इत्यर्थ । अनेन च कृतकमालतीनन्दनपरिणयनिष्पत्तिः सूचिता। अद्य वय नन्दनावासमुपगता । मदयन्तिकासखीत्वेन स्वस्य वरसबन्धा-द्विद्वद्वरवर्गाणा च बहुत्वाद्वयमिति बहुवचनम् । विवाहार्थं वरमनुसृत्य वयं जन्याश्च विवाहं निर्वर्त्य वरगृहमेव प्रत्यागता इत्यर्थ । अतो भगवती नन्दनमापृच्छ्या-मन्त्र्य गता निजावसथं स्वावासम् । अयं च नववधूगृहप्रवेशार्थं विरचितो योऽकाल आश्वयुजपौर्णमासीव्यतिरिक्तकाले कौमुद्या अभावात्पौर्णमास्या कर्तव्यो यो महो-त्सवस्तेन प्रमत्तोऽनवहितस्तथा पर्याकुल कार्यान्तरव्यासङ्गाद्विक्षिप्तचेतस्कोऽशेष-परिजनो यस्मिन्स तादृश प्रदोषो रजनीमुखमनुकलयिष्यत्यभिमतसिद्धिसाहा-

कामेदुं सपादपडणं अणुमण्णिअ पुणो वअस्सभोविअ ममिदरन्दो मअरन्देण णिट्ठुरं पडिहदो आमावा। सो अ वेलक्खरोसावेससम्भन्त- मच्छरो ओल्लट्टवअणपप्फुरन्तवअणो ण मे संपदं इमाए कोमार- बहूईए पओअणं ति ससपहं पइण्णं काबूण वासभवणादो णिग्गदो।/ ता एदेण पसङ्गेण मअअन्तिअं आणीअ मअरन्देण संजोअइस्सं।

(इति निष्क्रान्ता।)

इति प्रवेशकः।

(ततः प्रविशति शय्यागतो मकरन्दो लवङ्गिका च।)

मकरन्दः—लवङ्गिके, अपिनाम बुद्धरक्षितासंभ्रान्ता मदय- न्तीनीतिर्विलम्ब्यते।

कामयितुं सपादपतनमभ्यर्थ्य पुनर्वयस्यभावेनाभिनन्द्य मकरन्देन निठुरं प्रति- हतो आमात्य। स च वैलक्ष्यरोषावेशसम्भ्रान्तमत्सरोऽपवर्तितवदनप्रस्फुर- द्वनो न मे सांप्रतमनया कौमारवधूकया प्रयोजनमिति सशपथ प्रतिज्ञां कृत्वा वासभवनान्निर्गतः। तस्मादनेन प्रसङ्गेन मदयन्तिकामानीय मकर- न्देन संयोजयिष्यामि।

न्यकानुकूल्येन सिद्धपुष्पुरं करिष्यति। अथ योऽस्माकं व्यवसितं मदय- न्तिकामकरन्दसंघटनविषयप्रयत्नव्यापारे मालतीवेषधारिणो मकरन्दस्य हार्दि- निवेदितमदयन्तिकापरिणयस्य मदयन्तिका एवैतां निर्वन्धु सखोऽन्येन एवानुकूले वर्तते। यतो मदीयाः सर्वेऽप्यप्रमत्ता रक्षिता सर्वं प्रमत्ता प्रयोजनम्। तत्रिर्भेदप्रधानतन्निवारणाराधनसमर्थो वर्तन्ते इत्यर्थः। अनेन च वर्तमानोऽर्थः सूचितः। सांप्रतं च अस्माकमसौ वचनपूर्वमेमोत्कण्ठ- या मीलितमन्मथाविया कामयितुं मां कामयस्वेत्येवमेव बहुधा सपादपतनमभ्यर्थ्य पुनर्वयस्यभावेनाभिनन्द्य सर्वथा भ्रातृस्नेहप्रदर्शनः सनिठुरं परुषं यथा स्यात्त- थाकरन्देन कपटमालत्या प्रतिहतो निराकृतो आमात्यो वरो अस्मान। स च वैल- क्ष्यरोषावेशसम्भ्रान्तमत्सरो अम्बरवचनः। तथापवर्तितवदनं प्रस्फुरद वदनं यस्य सः। न मे सांप्रतमनया कौमारवधूकया कौमारे कुमारीभावे कन्यात्व एव वर्तते यी तथाविधया। माधवैकानुरक्तेयं मालतीति पूर्वमेव अस्पृनोऽपि श्रुतवानित्येषमुप- लभ्य। प्रयोजनमिति सशपथं प्रतिज्ञां कृत्वा वासभवनान्निर्गतः। तस्मादनेन प्र- सङ्गेन भ्रातृवर्गानुकूल्यार्थमनुचरपराप्रयत्नेन मदयन्तिकामानीय मकरन्देन सह संयोजयिष्यामि। इति सर्वं वर्तिष्यमाणं च संसूच्य निष्क्रान्ता बुद्धरक्षिता। अयं च मन्मथावः प्रवेशको इत्यवतिष्ठमानोचितकालप्रयोगादय वैकल्पप्रयोगानुपपत्तिः तदर्थमिदं नेकपात्रमनियमात्प्रतीयते। अस्य निष्क्रम्यवर्दैकेनानुपपद्येयेति ॥ तत इत्यादि। शय्यागत इति वासभवने मदयन्तिकागमनोपायं चिन्तयन् शयितः सार्धं नामप्रतिरक्षपरनिष्कासितमन्त्रा। मालतीरूपधारीत्यर्थः ॥ मकरन्दः। अपि

लवङ्गिका—[1]को संदेहो महाभाअस्स । किं वहुणा । जह एसो मञ्जीरसद्दो तह जाणामि देण ववदेसेण आणीदा वुद्धरक्खिदाए मदअन्तिएत्ति । ता उत्तरीआववारिदो सुत्तलक्खणो चिट्ठ ।

(मकरन्दस्तथा करोति ।)

(ततः प्रविशति मदयन्तिका बुद्धरक्षिता च ।)

मदयन्तिका—[2]सहि, सच्चं एव्वं परिकोविदो मे भादा मालदीए ।

बुद्धरक्षिता—[3]अह इं ।

मदयन्तिका—[4]अहो अच्चाहिदं । ता एहि, वामसीलं मालदीं णिब्भच्छेह्म ।

(इति परिक्रामतः ।)

बुद्धरक्षिता—[5]इदं वासभवणं ।

---

१ कः संदेहो महाभागस्य । किं बहुना यथैष मञ्जीरशब्दस्तथा जानामि तेन व्यपदेशेनानीता बुद्धरक्षितया मदयन्तिकेति । तदुत्तरीयापवारितः सुप्तलक्षणस्तिष्ठ ।

२ सखि, सत्यमेव परिकोपितो मम भ्राता मालत्या ।

३ अथ किम् ।

४. अहो अत्याहितम् । तदेहि, वामशीलां मालतीं निर्भर्त्सयावः ।

५. इदं वासभवनम् ।

नामेति संभावनायाम् । बुद्धरक्षितासक्रान्ता भगवत्यैव निवेशिता भगवतीनीतिकृत्यं मदयन्तिकां प्रति न बुद्धरक्षिताबुद्धिदोषेण प्रतिहता फलतीति संभाव्यते । 'न विपर्येष्यति' इति पाठे बुद्धरक्षितया स्वप्रज्ञाबलेनाप्रमत्तेन दोषेण वैपरीत्यं न संभाव्यते। अपि तु भगवत्यैव प्रवर्तितत्वात्फलपर्यवसायिनी नीतिर्भविष्यतीत्यर्थः ॥ **लवङ्गिका** । कः संदेहो महाभागस्य । संभावनाया उत्कटैककोटिसंदेहरूपत्वादपिनामशब्दसूचिता संभावनैव संदेहशब्देनोक्ता । कथं तर्हि संदेहलेशस्याप्यवकाश इत्यर्थः । किंबहुना। यथैष मञ्जीरशब्दः श्रूयते,तथा तेनैव नूपुरध्वनिश्रवणप्रकारेण हेतुना तर्कयामि तेन व्यपदेशेनालीकभ्रातृभार्यायास्त्वदनुनयव्याजेनानीता बुद्धरक्षितया मदयन्तिकेति । तदुत्तरीयापवारितः सुप्तलक्षणः सुप्त इव वक्ष्यमाणस्तिष्ठ ॥ **मदयन्तिका** । सखि, सत्यमेव परिकोपितः परिकुपितः कृतो मे भ्राता मालत्या ॥ **बुद्धरक्षिता** । अथ किम् । सत्यमेवेत्यर्थः ॥ **मदयन्तिका** । अहो, अत्याहितं महाभीतिः । कुपिता भ्रातुर्मालती समीपमुपनीतैवेत्यर्थः । तदेहि । वामशीलां वक्रस्वभावां मालतीं

(उभे प्रविशतः ।)

मदयन्तिका—सहि लवङ्गिए, जाणीअदि पसुत्ता दे पिअसहि त्ति ।

लवङ्गिका—सहि, मा णं पडिबोधेहि । एसा चिरं दुम्मणाअन्ती दाणिं जेव्व ईसि मण्णे पसुत्तेत्ति । अदो सणिअं इध एव्व सअणद्धम्मि उवविस ।

मदयन्तिका—(तथा कृत्वा ।) दुम्मणाअदि कहं इअं वामसीला ।

लवङ्गिका—कहं णाम णवमहुविस्सम्भपोआमग्गाणुअं सव्वं विरलं महुरभासिणं अरोसणं दे भादरं भत्तारं आसादिअ ण दुम्मणाइस्सदि मे पिअसही ।

---

१ सखि लवङ्गिके, ज्ञायते प्रसुप्ता ते प्रियसखीति ।

२ सखि, मैनां प्रतिबोधय । एषा चिरं दुर्मनायमानेदानीमेवेषन्मन्ये प्रसुप्तेति । अतः शनैरिहैव शयनार्धे उपविश ।

३ दुर्मनायते कथमियं वामशीला ।

४ कथं नाम नवमधुविस्रम्भप्रायोपगामिनं सर्वं विरलं मधुरभाषिणम्, रोषणं ते भ्रातरं भर्तारमासाद्य न दुर्मनायिष्यते मे प्रियसखी ।

निर्भरशयनाः ॥ दुःखरक्षिता । इदं पाठमपतनम् ॥ मदयन्तिका । सखि लवङ्गिके ज्ञायते प्रसुप्ता ते प्रियसखीति ॥ लवङ्गिका । सखि मैनां प्रतिबोधय । एषा चिरं दुर्मनायमाना दुःखितमनस्का भवन्ती । सुखादिभ्यो द्युमि—'इत्यादिना क्यङ् । इदानीमेवेषन्मन्ये प्रसुप्तेति । अतः शनैरिहैव शयनार्ध उपविश ॥ मदयन्तिका । दुर्मनायते कथमिव वामशीला । वामशीलत्वे अर्थः प्रतिकूलमार्गेणैवापराधं कृत्वा कथमस्मानेव दुर्मनस्का भवतीत्यर्थः ॥ लवङ्गिका । कथं नाम नवमधु विस्रम्भे विस्रम्भजनने च उपायाः ... मनोरथं तदभिसारित्व ... किंचिद्विप्रियतामप्यन्यत्रमोचितमा ... किंचिदपरत्वमि ... विपरीतलक्षणयोक्तिः । ... रोषमाणो ... मधुरभाषी । ... सौन्दर्यं ... नैपरीत्येनोक्तिः । ... भ्रातरं ते भर्तारमासाद्य प्रियसखी न

मदयन्तिका—पेक्ख बुद्धरक्खिदे विप्पदीवं उवालद्धा ह्म ।

बुद्धरक्षिता—विप्पदीवं ण वा विप्पदीवं ।

मदयन्तिका—कहं विअ ।

बुद्धरक्षिता—जं दाव चलणपतिदो भत्ता ण बहुमणिदो । एत्थ लज्जादोसेण एसो जणो ण उवालम्भणिज्जो । जं वि पिअसहि, अहिणववहूविरुद्धरहसोपक्कमक्खलणवेलक्खविच्छद्दिअमहाणुहावत्तणस्स भादुणो दे वाआगअं कि अप्पदिट्ठाणं । तेण जाणीअदि किआवराहा उवालम्भणिज्जा अह्मेत्ति (संस्कृतमाश्रित्य ।) किंच ।

---

१. पश्य बुद्धरक्षिते, विप्रतीपमुपालब्धाः स्मः ।

२. विप्रतीपं न वा विप्रतीपम् ।

३. कथमिव ।

४. यत्तावच्चरणपतितो भर्ता न बहुमानितः । अत्र लज्जादोषेणैष जनो नोपालम्भनीयः । यद्यपि प्रियसखि, अभिनववधूविरुद्धरभसोपक्रमस्खलनवैलक्ष्यविच्छर्दितमहानुभावत्वस्य भ्रातुस्ते वाचागतं किमप्रतिष्ठानम् । तेन ज्ञायते

दुर्मनायते । युक्तमेवैवंविधभर्तृसमागमे क्लेशेनास्या दुर्मनस्कत्वमित्यर्थः ॥ मदयन्तिका । पश्य बुद्धरक्षिते, विप्रतीपमुपालब्धाः स्मः । अस्माभिरुपालब्धव्ये प्रत्युतास्मानेवोपालभत इत्यर्थः ॥ बुद्धरक्षिता । विप्रतीपं न वा विप्रतीपम् । आपाततो विप्रतीपमिव प्रतिभासमानमपि तत्त्वनिरूपणेनैव विप्रतीपं वयमेवोपालब्धा इत्यर्थः ॥ मदयन्तिका । कथमिव तत्कथमिति प्रश्नः ॥ बुद्धरक्षिता । यत्तावच्चरणपतितो भर्ता न बहुमानितोऽनुल्लङ्घितप्रणामोऽयमतिगौरवविषयो भर्तेति न विज्ञातः । अत्र न किंचिदस्या दूषणं प्रतिभाति । किंतु कुलकन्यकाजनोचिता नवपरिणयसमयसुलभा लज्जैव परमार्थतः श्लाघनीयगुणभूतापि कामान्धस्याविवेकिनोऽस्मद्भ्रातुर्दोषत्वेन स्फुरिता । तेन लज्जादोषेणैवैष जनो नोपालम्भनीयः । यद्यप्यभिनववधूविरुद्धं लोकसिद्धनवोढासंभोगक्रमविपरीतं रभसोपक्रस्खलनं प्रसह्यानुचितप्रक्रमरूपं स्खलनं तेन यद्वैलक्ष्यं तेन विच्छर्दित महानुभावत्वं यस्येति । विच्छर्दितं विवर्जितम् । प्रकटितमौर्ख्यस्येति यावत् । भ्रातुस्ते किमपि श्रोतुमप्यनर्हं वाचागतमप्रतिष्ठानं न मे त्वया कौमारवर्धक्या प्रयोजनमिति गर्हितवचनचापलम् । तेन वयमेवोपालम्भनीया इति प्रतिभाति । शास्त्रविरुद्धं चैतदित्याह—किंचेति । योषिच्छन्दोऽत्र नववधूपरः । यथा कुसुमं न म्लायते तथा मृदुरीत्या सुकुमारक्रमेणोपक्रम्यमाणं सौरभमशेषमुद्गिरति, न तु प्रसभमेव निष्पीड्यमानम् । एवं तत्समानधर्माणो नवोढा अपि सुकुमारेणैव संभोगक्रमेणोपक्रम्यमाणा अनुरक्ताः सुखहेतवो भवन्ति । तास्वनधिगतो विश्वासो नवोढाभिप्रायो

(उभे प्रविशतः ।)

मदयन्तिका—सहि लवङ्गिए, जाणीअदि पसुत्ता दे पिअसही त्ति ।

लवङ्गिका—सहि, मा णं पडिबोधेहि । एसा चिरं दुम्मणाअन्दी दाणिं जेव्व ईस मण्णे पसुत्तेत्ति । अदो सणिअं इध एव्व सअणद्धम्मि उवविस ।

मदयन्तिका—(तथा कृत्वा ।) दुम्मणाअदि कहं इअं पामसीआ।

लवङ्गिका—कहं णाम णवबहूविस्सम्भणोवाअजाणुअं अवअं विअड्ढं महुरभासिणं परोसणं दे भादरं भत्तारं आसादिअ ण दुम्माइस्सदि मे पिअसही ।

१ सखि लवङ्गिके, ज्ञायते प्रसुप्ता ते प्रियसखीति ।

२ सखि, मैनां प्रतिबोधय । एषा चिरं दुर्मनायमानेदानीमेवेषन्मन्ये प्रसुप्तेति । अतः शनैरिहैव शयनार्धे उपविश ।

३ दुर्मनायते कथमियं प्रियसखी ।

४ कथं नाम नववधूविस्रम्भणोपायाभिज्ञं अवक्रं विदग्धं मधुरभाषिणम-रोषणं ते भ्रातरं भर्तारमासाद्य न दुर्मनायिष्यते मे प्रियसखी ।

निमित्तत्वात् ॥ बुद्धरक्षिता । इदं वाक्यमपनम् ॥ मदयन्तिका । सखि लवङ्गिके ज्ञायते प्रसुप्ता ते प्रियसखीति ॥ लवङ्गिका । सखि नैनां प्रतिबोधय । एषा चिरं दुर्मनायमाना दुःखितमनस्का भवन्ती । "भृशादिभ्यो भुवि-" इत्यादिना क्यङ् । इदानीमेवेषन्मन्ये प्रसुप्तेति । अतः शनैरिहैव शयनार्धे उपविश ॥ मदयन्तिका । दुर्मनायते कथमियं प्रियसखी । कथमेव भर्तुः प्रतिकूलभावित्वेनापराधं कृत्वा कथं सारममैव दुर्मनस्का भवतीत्यर्थः ॥ लवङ्गिका । कथं नाम नववध्वा विस्रम्भणे विश्रम्भणे च उपायाः कामशास्त्रोक्तप्रकारास्तदनुरूपेषु [illegible] प्रवीणानां कन्यका नैव [illegible] [illegible] भयकम्पसाध्वसविशेषव्यापाराणां [illegible] [illegible] मायस्तेषामभिज्ञमिति विपरीतलक्षणयोक्तिः । यतोऽसौ [illegible] नवमालिनि नवमाले वैवाहिक एव तिरात्रे [illegible] [illegible] ममस्त्वापरिचयादेरिपोक्षियमाणां [illegible] [illegible] एव पापत्वाभिलषणी-यां निर्देयं निपीडयिष्यमाणस्त्यजान् । अतो न [illegible] भगवती नानार्थमर्थः अक्रूरो विदग्धो मधुरभाषी । [illegible] । विदग्धः सुरतकलानिपुणः । तमपि दीनत्वेनकलाविहीनं सुरतकलानामभिज्ञमतिपरवमापिनमिति वैपरीत्येनोक्तिः । परोपमम[illegible]मधिमूर्धभिमानयोक्तिः । भ्रातरं ते भर्तारमासाद्य प्रियसखी न

मदयन्तिका—पेक्ख बुद्धरक्खिदे विप्पदीवं उवालद्धा ह्म ।

बुद्धरक्षिता—विप्पदीवं ण वा विप्पदीवं ।

मदयन्तिका—कहं विअ ।

बुद्धरक्षिता—जं दाव चलणपतिदो भत्ता ण बहुमणिदो । एत्थ लज्जादोसेण एसो जणो ण उवालम्भणिज्जो । जं वि पिअसहि, अहिणववहूविरुद्धरहसोपक्कमक्खलणवेलक्खविच्छदिअमहाणुहावत्तणस्स भादुणो दे वाआगअं किं अप्पदिट्ठाणं । तेण जाणीअदि किआवराहा उवालम्भणिज्जा अह्मेत्ति (संस्कृतमाश्रित्य ।) किंच ।

१. पश्य बुद्धरक्षिते, विप्रतीपमुपालब्धाः स्मः ।

२. विप्रतीप न वा विप्रतीपम् ।

३. कथमिव ।

४. यत्तावच्चरणपतितो भर्ता न बहुमानितः । अत्र लज्जादोषेणैष जनो नोपालम्भनीयः । यद्यपि प्रियसखि, अभिनववधूविरुद्धरभसोपक्रमस्खलनवैलक्ष्यविच्छर्दितमहानुभावत्वस्य भ्रातुस्ते वाचागतं किमप्रतिष्ठानम् । तेन ज्ञायते

दुर्मनायते । युक्तमेवैवंविधभर्तृसमागमे क्लेशेनास्या दुर्मनस्कत्वमित्यर्थः ॥ **मदयन्तिका** । पश्य बुद्धरक्षिते, विप्रतीपमुपालब्धाः स्म । अस्माभिरुपालब्धव्ये प्रत्युतास्मानेवोपालभत इत्यर्थः ॥ **बुद्धरक्षिता** । विप्रतीपं न वा विप्रतीपम् । आपाततो विप्रतीपमिव प्रतिभासमानमपि तत्त्वनिरूपणेनैव विप्रतीपं वयमेवोपालब्धा इत्यर्थः । **मदयन्तिका** । कथमिव तत्कथमिति प्रश्नः ॥ **बुद्धरक्षिता** । यत्तावच्चरणपतितो भर्ता न बहुमानितोऽनुल्लङ्घितप्रणामोऽयमतिगौरवविषयो भर्तेति न विज्ञातः । अत्र न किंचिदस्या दूषणं प्रतिभाति । किंतु कुलकन्यकाजनोचिता नवपरिणयसमयसुलभा लज्जैव परमार्थतः श्लाघनीयगुणभूतापि कामान्वस्थाविवेकिनोऽस्मद्भ्रातुर्दोषत्वेन स्फुरिता । तेन लज्जादोषेणैवैष जनो नोपालम्भनीयः । यद्यप्यभिनववधूविरुद्धं लोकसिद्धनवोढासंभोगक्रमविपरीतं रभसोपक्रस्खलनं प्रसह्यानुचितप्रक्रमरूपं स्खलनं तेन यद्वैलक्ष्यं तेन विच्छर्दितं महानुभावत्वं यस्येति । विच्छर्दितं विवर्जितम् । प्रकटितमौर्ख्यस्येति यावत् । भ्रातुस्ते किमपि श्रोतुमप्यनर्हं वाचागतमप्रतिष्ठानं न मे त्वया कौमारवर्धक्या प्रयोजनमिति गर्हितवचनचापलम् । तेन वयमेवोपालम्भनीया इति प्रतिभाति । शास्त्रविरुद्धं चैतदित्याह—**किंचेति** । योषिच्छन्दोऽत्र नववधूपरः । यथा कुसुमं न म्लायते तथा मृदुरीत्या सुकुमारक्रमेणोपक्रम्यमाणं सौरभमशेषमुद्गिरति, न तु प्रसभमेव निष्पीड्यमानम् । एवं तत्समानधर्माणो नवोढा अपि सुकुमारेणैव संभोगक्रमेणोपक्रम्यमाणा अनुरक्ताः सुखहेतवो भवन्ति । तास्त्वनधिगतो विश्वासो नवोढाभिप्रायो

'कुसुमसधर्माणो हि योषितः सुकुमारोपक्रमाः । तास्त्वनधिगतविश्वासैः प्रसभमुपक्रम्यमाणाः संप्रयोगविद्वेषिण्यो भवन्ति ।' एवं किल कामसूत्रआरा मन्तेन्ति ।

लवङ्गिका—घरे घरे पुरिसा कुलकण्णआओ उव्वहन्ति । ण उण को वि कण्णआपसाहणं जणपरक्कमुदासहाए कुलकुमारीजणं पहवामि त्ति णाअरसेण पआलेदि । एदे क्खु दे आमरणसंभरिज्जन्तदुव्विसहपरपरिणिवासवेरग्गकारिणो हिअअसल्लणिक्खेवा महापरिहवा । जेहिं किदे इत्थिआजम्मअहं जुउच्छन्ति बान्धवा ।

मदयन्तिका—बुद्धरक्खिदे, अविक्कमिआ पिअसही लवङ्गिआ । अतिमहान्तो को वि मे भादुणा णाअराहो किदो ।

कृतापराधा उपाक्रम्यनीया भवन्तीति । एवं किल कामसूत्रकारा मन्त्रयन्ते ।

१ गृहे गृहे पुरुषाः कुलकन्यका उद्वहन्ति । न च कोऽपि कन्याप्रसाधन-जनपराक्रमसहायं कुलकुमारीजनं प्रभवामीति नागरकेण प्रचालयति । एते खलु ते आमरणसंस्मर्यमाणदुर्विषहपरगृहनिवासवैराग्यकारिणो हृदयशल्य-निक्षेपा महापरिभवाः । येषां कृते स्त्रीजन्मकामं जुगुप्सन्ते बान्धवाः ।

२ बुद्धरक्षिते, अतिक्रान्ता प्रियसखी लवङ्गिका । अतिमहान्कोऽपि मे भ्रात्रा नागरापराधः कृतः ।

कैश्चे तथा । बहुनामनिपत्तेः अभोक्तया परिचयाभावात्प्राप्तो विषादो विश्वासो येषु ते तथोक्ताः । तैरत्यन्त मनोऽभीष्टतिरपरिचितैव प्रसभं बलात्वेनानुद्वेष कारिण्योऽपि उपक्रम्यमाणाः प्रयोगस्य संप्रयोगस्यैव विद्वेषिण्यो भवन्ति । न केवलं तावत्पुरुषे बाहुरम्यन्ते । अपि तु विपुलमागमनाद्वितीयोपस्त्रीजनैः । एवं किल कामसूत्रकारा म न्यन्ते । यदाहुः—'रमयेत सुपक्रमता कन्याभावमविज्ञाता । सर्वं निर्व्याजमु द्वेगं यतो द्रव न गच्छति ॥ इति ॥ लवङ्गिका । गृहे गृहे पुरुषाः कुलकन्यका उद्वहन्ति । न च कोऽपि कन्याप्रसाधनजनपराक्रमसुभगभावं कुलकुमारीजनं प्रभ वामीति यद्योऽस्मिन्नेतावता नागरकेणावाप्यजनरूपेणागमेन प्रचालयति । एते खलु ते हृदयशल्यनिक्षेपा आमरणं संस्मर्यमाणा विसर्तुमशक्यत्वेन मनसि चेतयं धार्यमाणा अत एव दुःसहाः परगृहनिवासवैराग्यकारिणो महापरिभवाः । येषां कृते स्त्रीजन्मकामं जुगुप्सन्ते बान्धवाः ॥ मदयन्तिका । बुद्धरक्षिते अति क्रान्ता प्रियसखी लवङ्गिका । अतिमहान्कोऽपि मे भ्राता नागरापराधः कृतः ॥

बुद्धरक्षिता—अह इं। सुदं एव्व अह्मेहिं ण मे संपदं इमाए कोमारवड्ढईए पओअणं ति ससपहं पइण्णं काऊण वासभवणादो णिग्गदो।

मदयन्तिका—(कर्णौ पिधाय।) अह्महे अदिक्कमो। अहो पमादो। सहि लवङ्गिए, असमत्थह्मि दे मुहं संपदं दट्ठुं। तह वि पहवामि त्ति किं वि मन्तइस्सं।

लवङ्गिका—साहीणो दे अअं जणो।

मदयन्तिका—चिट्ठदु दाव मह भादुणो दुःसीलदा अप्पडिट्ठाणं अ। तुह्मेहिं वि ईदिसो वि एसो संपदं जहचित्तं अणुवट्टणीओ जेण भत्ता एसो त्ति। तुह्मे इमस्स अणहिआअअक्खराहिक्खेवोवालम्भस्स जं मूलं तं ण जाणह।

---

१ अथ किम्। श्रुतमेवास्माभिर्न मे साम्प्रतमनया कौमारवर्धक्या प्रयोजनमिति सशपथं प्रतिज्ञा कृत्वा वासभवनान्निर्गतः।

२. अहो अतिक्रमः। अहो प्रमादः। सखि लवङ्गिके, असमर्थास्मि ते मुखं साम्प्रतं द्रष्टुम्। तथापि प्रभवामीति किंचिन्मन्त्रयिष्ये।

३. स्वाधीनस्तेऽयं जनः।

४ तिष्ठतु तावन्मम भ्रातुर्दुःशीलताप्रतिष्ठानं च। युष्माभिरपीदृशोऽप्येष साम्प्रतं यथाचित्तमनुवर्तनीयो येन भर्तैष इति। यूयमस्यानभिजाताक्षराधिक्षेपोपालम्भस्य यन्मूलं तन्न जानीथ।

बुद्धरक्षिता। अथ किम्। कृत एवेत्यर्थः। तदेवाह—श्रुतमेवास्माभिर्यथा न मे सांप्रतमनया कौ॰ ॰क्या प्रयोजनमिति सशपथं प्रतिज्ञा कृत्वा वासभवनान्निर्गत॥ मदयन्तिका। अहो अतिक्रमो मर्यादोल्लङ्घनम्। अहो प्रमादोऽनवधानता। सखि लवङ्गिके, असमर्थास्मि ते मुखं साम्प्रतं द्रष्टुम्। तथापि प्रभवामीति मय्यतिस्निग्धायां त्वयि प्रभुत्वमस्तीति किमपि सखित्वमेवावलम्ब्य तदनुरूपं किंचिन्मन्त्रयिष्ये॥ लवङ्गिका। स्वाधीनस्तेऽयं जन। तद्विस्रब्ध मन्त्रयस्वेति भाव॥ मदयन्तिका। तिष्ठतु तावन्मम भ्रातुर्दुःशीलताप्रतिष्ठानं च युष्माभिर्मालत्यासकोटिभिरपीदृशोऽप्येष सांप्रतं यथाचित्तमनुवर्तनीय। चित्तशब्देनात्र तत्साधारणो व्यापार संकल्पाख्यो लक्ष्यते। तेन तदिच्छाप्रतिकूलं नाचरणीयमित्याशय। येन भर्तैष इति। निर्गुणो दोषवानपि भर्ता भर्तृत्वेन स्त्रीभिरनुवर्तनीय। न तु तस्य प्रातिकूल्यं कुलवधूनामुचितमिति भाव। न च यूयमस्या भिजाताक्षराधिक्षेपोपालम्भस्यानभिजातानि कितवजनयोग्यान्यक्षराणि यत्र स तादृशो-

लवङ्गिका—कहं णवे वसन्तं आणामो ।

मदयन्तिका—जं दाणिं तस्सिं महाणुहावे माहवे किं पि किल मालदीए आआमेत्तं आसी सो एसो सव्वलोअस्स अदिभूमिं गओ पवादो । तं क्खु एवं विअम्भइ । ता पिअसहि, जह एसो मणुणो उवक्कमाहिणिवेसो णिरवसेसो हिअआवो उवरिमदि तह करेहि । अण्णहा महन्तो पमादो त्ति जाणीअ होदु । णिक्कम्प दसाए कुलकण्णकासु तुलावेति हिअअं माणुसाणं ईरिसादो दुरहिसंगादो त्ति जाणइ । मा मए मदअन्तिआए कहिदं त्ति ।

लवङ्गिका—अइ असंबद्धलोअप्पवादमोहिदे, अवेहि । ण तुए सह मन्तइस्सं ।

---

१ कथं नवयसन्तं आनीमः ।

२ यदिदानीं तस्मिन्महानुभावे माधवे किमपि किल मालत्या आयाम मासीत्स एष सर्वलोकस्यातिभूमिं गतः प्रवादः । तत्खल्वेवं विजृम्भते । तत्प्रियसखि, यथैष मनुष्योपक्रमाभिनिवेशो निरवशेषो हृदयानुकम्पते तथा कुरु । अन्यथा महान्प्रमाद इति ज्ञातं भवतु । निष्कम्पदशस्वापि कुलकन्यकासु तुलयति हृदयं मनुष्याणामीदृशादुरभिषङ्गादिति जानन । मा मम मदयन्तिकया कथितमिति ।

३ अयि असंबद्धलोकप्रवादमोहिते, अपेहि । न त्वया सह मन्त्रयिष्ये ।

उपविष्टे सखीजने चिरोपाख्यानस्य पल्लवं तत्र जानीम इ । लवङ्गिका । कथं नवमवसन्तं जानीमः । एतदुपाख्यानस्य मीम मालतीमदं किंचिदनिवनमपि नैतन्नवं न जानीमः । वासस्यैतत् । अथवा कारणमसमाप्तिमेवैत्समयान्तरं । अपरेत तम्मूलमाह—मदयन्तिका । यदिदानीं तस्मिन्महानुभावे माधवे किमपि किल मालत्या आयामं माधवानुरक्तैवं मालतीति प्रवादमात्रमासीत्स एष सर्वलोकस्यातिभूमिं गतः परां कोटिमारूढः प्रवादः । 'तावदेवमासीत्' इति पाठे तावन्मे प्रवादस्य प्रभेदः । तस्मिन्सर्वलोकस्यैति पाठः । तत्खल्वेवमिति जृम्भते । तथापि मनुष्यस्नेहेनेति विशेषम् तत्प्रियसखि यथैष मनुष्योपक्रमाभिनिवेशो मालत्या मनुष्यविषयोऽत्यधिकानुरागो निरवशेषो हृदयानुकम्पते तथा कुरु । अन्यथा महान्प्रमाद इति ज्ञातं भवतु । निष्कम्पदशास्वापि प्रतिपदं वैधव्यं निवेदितीभूतासु एव दशस्वपि कुलकन्यकासु नियम मूलासु तुलयति हृदयं मनुष्याणामीदृशादुरभिषङ्गादिति । दुरभिषङ्गो दुष्टानुराग । तस्मा मम मदयन्तिकया कथितमिति मालत्युपाख्यानमित्येतदसमाप्तमेवेति नन्दनानुसंबन्धेन मया सूचमपि कथितम् । तदेतज्ज्ञपरोक्षमिति न कथितमपि प्रत्यक्षमिति अभिप्रायः । लवङ्गिका । अयि असंबद्धलोकप्रवादमोहिते अपेहि । न त्वया सह

मद्यन्तिका—सहि, पसीद । अहवा ण तुह्मे फुडं भणिदावो चिट्ठह । किंअ अह्मे सच्चं एव्व माहवेक्कमअजीविदं मालदिं जाणामो । केण वा कठोरकेअईगब्भविब्भमावअवदोब्बल्लणिव्वट्टिद-सुन्दरत्तणविसेसं माहवसहत्थणिम्माविदबउलावलीविरइअकण्ठावलम्बणमेत्तसंजीवणं मालदीए माहवस्स अ पहादचन्दमण्डलापाण्डुर-परिक्खामरमणिज्जदंसणं ण विभाविदं सरीरं । किंअ तस्सिं दिअसे कुसुमाउरुज्जाणपेरन्तरच्छामुहसमाअमे सविब्भमुल्लसिअकोऊह-लुप्फुल्लपरिसरुव्वेल्लमाणसविलासमसिणसिणिद्धसंचरणचारुतारआविअम्भमाणाणङ्गसङ्गाराआरिअसव्वाअमोपदेसणिम्माविदविअद्धमुद्ध-मणहारा मए ण णिरूविदा इमाणं दिट्ठिसमेदा । किंअ मह भादुणो दाणउत्तन्दं सुणिअ तक्खणुव्वत्तगम्भीरुव्वेअवइअरन्धआरिअ-

१ सखि, प्रसीद । अथवा न यूयं स्फुटं भणितास्तिष्ठथ । किंच वयं सत्यमेव माधवैकमयजीवितां मालतीं जानीमः । केन वा कठोरकेतकीगर्भविभ्रमावयवदौर्बल्यनिर्वर्तितसुन्दरत्वविशेषं माधवस्वहस्तनिर्मितबकुलावलीविरचितकण्ठावलम्बनमात्रसंजीवनं मालत्या माधवस्य च प्रभातचन्द्रमण्डलापाण्डुरपरिक्षामरमणीयदर्शनं न विभावितं शरीरम् । किंच तस्मिन्दिवसे कुसुमाकरोद्यानपर्यन्तरथ्यामुखसमागमे सविभ्रमोल्लसितकौतूहलोत्फुल्ल-परिसरोद्वेल्लमानसविलासमसृणस्निग्धसंचरणचारुतारकाविजृम्भमाणानङ्गशृङ्गाराचार्यसर्वागमोपदेशनिर्मितवैदग्ध्यमुग्धमनोहरा मया न निरूपिता एतयोर्दृष्टिसंभेदाः । किंच मम भ्रातुर्दानवृत्तान्तं श्रुत्वा तत्क्षणोद्वृत्तगम्भीरोद्वेगव्यतिकरान्धकारितम्लायमानदेहशोभयोरुद्वर्तमानमूलबन्धनमिव न लक्षितं हृदयम् । किंच मयैतदपरं विस्मृतम् ।

मन्त्रयिष्ये ॥ **मद्यन्तिका** । सखि, प्रसीद । अथवा न यूयं स्फुटं भणितास्तिष्ठथ । किंच वयं सत्यमेव माधवैकमयजीविता मालतीं जानीमः । केन वा कठोरकेतकीगर्भविभ्रमावयवदौर्बल्यनिर्वर्तितसुन्दरत्वविशेषं माधवस्वहस्तनिर्मितबकुलावलीविरचितकण्ठावलम्बनमात्रसंजीवनं मालत्या माधवस्य च प्रभातचन्द्रमण्डलापाण्डुरपरिक्षामरमणीयदर्शनं न विभावितं शरीरम् । किंच तस्मिन्दिवसे कुसुमाकरोद्यानपर्यन्तरथ्यामुखसमागमे सविभ्रमोल्लसितकौतूहलोत्फुल्लपरिसरोद्वेल्लमानसविलासमसृणस्निग्धसंचरणचारुतारकाविजृम्भमाणानङ्गशृङ्गाराचार्यसर्वागमोपदेशनिर्मितवैदग्ध्यमुग्धमनोहरा मया न निरूपिता एतयोर्दृष्टिसंभेदाः । किंच मम भ्रातुर्दानवृत्तान्तं श्रुत्वा तत्क्षणोद्वृत्तगम्भीरोद्वेगव्यतिकरान्धकारितम्लायमानदेहशोभयोरुद्वर्तमानमूलबन्धनमिव न लक्षितं हृदयम् । किंच मयैतदपरं विस्मृतम् ॥

णिआमन्तदेहसोहाणं उक्कसणिअमाणमूळ्अ पर्णं विअ ण सक्सि हिअअं । किं अ मए एवं अवरं विसुमरिदं ।

लवङ्गिका—[1]किं दाणिं अवरं ।

मदयन्तिका—[2]जं खु मह जीविदप्पदाइणो महाणुभाव वेदणापडिकम्पविमणिवेदिआए माळ्वीए भअवदीविअड्ढवअणो प्पासच्चोदिदेण हिअअं जीविदं अ माहवेण पारिदोसिअत्तणेण अगाहे णिउत्तं । अह लवङ्गिए, तुए खु एवं भणिद पडिच्छि अम्हु णो पिअसहीए अअं पसादो त्ति ।

लवङ्गिका—[3]सहि, कदमो उण सो महाणुहावो त्ति विसुमरि विअ मए ।

मदयन्तिका—[4]सहि, सुमर । जेण तस्सिं दिअहे विअडदु सावदविणिवादगोअरं गदा असरणा सुळगसण्णिहिदेण पीअरा

१ किमिदानीमपरम् ।

२ यत्खलु मम जीवितप्रदायिनो महानुभावस्य वेदनाप्रतिकम्पविमनिवे दिकाया मालत्या भगवतीविदग्धवचनोपन्यासचोदितेन हृदयं जीवितं माधवेन पारितोषिकत्वेन सर्वमाहे नियुक्तम् । अथ लवङ्गिके, त्वया एतेन भणित 'प्रतीच्छ खलु नः प्रियसख्या अयं प्रसाद' इति ।

३ सखि, कतमः पुनः स महानुभाव इति विस्मृतमिव मया ।

४ सखि, स्मर । येन तस्मिन्दिवसे विकटदुष्टश्वापदविनिपातगोचरं गता अशरणा सुळग्नसंनिहितेन पीवरभुजस्तम्भेन संभाविता निष्कारणबान्धवेन सक

लवङ्गिका । किमिदानीमपरम् ॥ मदयन्तिका । यत्खलु मम जीवितप्रदायिनो म हानुभावस्य वेदनाप्रतिकम्पाभिनिवेदिकाया मालत्या भगवतीविदग्धवचनोपन्या सचोदितेन हृदयं जीवितं च माधवेन पारितोषिकत्वेन सर्वमाहे नियुक्तम् । अथ लवङ्गिके त्वया एतेनैव भणितं प्रतीच्छ खलु नः प्रियसख्या अयं प्रसाद इति । यत्र महानुभावस्यैव मकरन्दस्याभिधानं तस्य अनुक्तेन मदयन्तिकया समर्थित निमित्तत्वात्तद्गुणोपमहत्त्वस्य पुनरस्वीकारमनुचितत्वादिति भावम् । अथ लवङ्गि प्रष्टव्यो मकरन्दः अस्यानुरागस्य अवकाशि कतिपयवाक्यवचनानि सम्यगेव श्रोतु मिति जानानाप्यजानानेव पृच्छति । लवङ्गिका । सखि, कतमः पुनः स महा नुभाव इति विस्मृतमिव मया ॥ मदयन्तिका । सखि स्मर । येन तस्मिन्दिवसे विकटदुष्टश्वापदविनिपातगोचरं गताऽशरणा सुळग्नसंनिहितेन पीवरभुजस्तम्भेन संभाविता निष्कारणबान्धवेन सकलभुवनैकसारनिजदेहोपहारतावदेव हसा तदि

मत्थम्भेण समाविदा णिक्कारणवन्धवेण सअलभुवणेक्कसारणिअदेहो-
हारसाहसं कदुअ पडिरक्खिदह्मि । जेण अ दिढविअडमंसुल्लुत्ता-
णपरिणाहिवच्छत्थललञ्छणजज्झरिदजवापीडधारिणा करुणाघणेण
मम किदे वि णिमज्जन्तसअलणहणिआअवज्जपञ्जरप्पहारो मारिदो
अ सो दुट्ठसावदमहारक्खसो त्ति ।

लवङ्गिका—[1]हुं, मअरन्दो ।

मदयन्तिका—(सानन्दम् ।) [2]सहि, किं भणासि ।

लवङ्गिका—[3]णं भणामि मअरन्दो त्ति । (सस्मितं शरीरमस्याः स्पृशन्ती संस्कृतमाश्रित्य ।)

वयं तथा नाम यदात्थ किं वदा-
म्ययं तु कस्माद्विकलः कथान्तरे ।

लभुवनैकसारनिजदेहोपहारसाहस कृत्वा परिरक्षितास्मि । येन च दृढविकटमासलोत्तानपरिणाहिवक्षःस्थललाञ्छनजर्जरितजपापीडधारिणा करुणाधनेन मत्कृतेऽपि निमज्जत्सकलनखनिकायवज्रपञ्जरप्रहारो मारितश्च स दुष्टश्वा-पदमहाराक्षस इति ।

१. हु, मकरन्दः ।

२. सखि, किं भणसि ।

३. ननु भणामि मकरन्द इति ।

रक्षितास्मि । येन च दृढविकटमासलोत्तानपरिणाहिवक्ष स्थललाञ्छनजर्जरितजपापीडधारिणा । रुधिरार्द्रतया वक्ष स्थलनिहितहारलतैव जपाकुसुमवर्णत्वाज्जपापीडत्वेनोक्ता । तद्धारिणा करुणाधनेन मत्कृतेऽपि निमज्जत्सकलनखनिकायवज्रपञ्जरप्रहारो मारितश्च स दुष्टश्वापदमहाराक्षस इति ॥ **लवङ्गिका** । हु, मकरन्द । हुमित्यङ्गीकारद्योतकमव्ययं मालतीमदयन्तिकयो समानाधिकारविषयानुरागं व्यनक्ति । यथा किल त्व श्वापदापस्कन्दिता विनिहतशार्दूले प्राणदायिनि तस्मिन्गाढमनुरक्ता, एव मालत्यपि स्वलाभनिमित्तमेव जीवितस्पृहानिरपेक्षं निर्व्यूढमहामांसविक्रयसाहसे कापालिकमारितकल्पात्मप्राणरक्षके माधवे निरुपाधिकशब्दगाढानुरागेति कथ ता लघुपालभस इति भाव ॥ **मदयन्तिका** । सानन्द सखि, कि भणसि । प्रियतमनामधेयशुश्रूषातिशयादत्यादरेण प्रश्न. **लवङ्गिका** । ननु भणामि मकरन्द इति । एवं मकरन्दनामग्रहणादेवाविर्भूततरोमाञ्चस्वेदादिसात्विकभावा मदयन्तिका दृष्ट्वा सस्मितमस्याः शरीरं स्पृशन्ती संस्कृतमाश्रित्य । वदतीति शेष । **वयमिति** । कुमार्येव सती मालती माधवे-

कदम्बगोलाकृतिमाश्रितं कथं
विशुद्धमुग्धः कुलकन्यकाजनः ॥ १ ॥

मदयन्तिका—(सकम्पम् ।) सहि, किं मं उवहससि । णं भ
णामि । णिव्वावेदि दाव सारिसस्स अप्पणिरवेक्खववसाइणो किअन्तक
लिअन्तजीविअवअणामोहिअपवाणअणगुरुओवआरिणो जणस्स सं
हावेत्तस्स णामग्गहणं सुमरणं अ । तह अ तुए वि गाअगुरुअमम्म
रथेभणारम्भविसट्टाविअसरीरसंगलिअसेअसलिलुग्गमो मोहमउलन्त
ण्णणेत्तकन्दोट्टजुअलो भूमिविगलिदासिअट्ठिविट्ठम्भधीरपडिआरिअस
रीरभारो पच्चक्खीकिदो एव्व मदअन्तिआमेत्तविच्छड्डिदमहग्घजीवि
महाणुहावो त्ति । (लज्जां निरूपयति ।)

---

१ सखि, किं मामुपहससि । ननु भणामि । निर्वापयति तावदस्यासा
त्मैकनिरपेक्षव्यवसायिनः कृतान्तकवलीक्रियमाणजीवितपञ्जरप्रत्यानयनगुरूपका
रिणो जनस्य संकथामात्रकं नामग्रहणं स्मरणं च । तथा च त्वयापि गात्रगुरु
सम्भ्रमारम्भविघटितशरीरसंगलितस्वेदसलिलोद्गमो मोहमुकुलितनिर्म
लनेत्रेन्दीवरयुगलो भूमिविगलितासियष्टिविष्टम्भधैर्यप्रतिचारितशरीरभारः प्र
त्यक्षीकृत एव मदयन्तिकामात्रविच्छर्दितमहार्घजीवितो महानुभाव इति ।

ज्वरयोरिति वयस्यमात्र तदभा नाम तारस्य एव वर्ष भवाभः । चमति कुल
कन्यकाजनस्य नाम्ना यथा मात्र [illegible] अभिधाया, बहुवचनमिदं ...
सामान्यपरयोपादानमिदं त्वाम् । एतावता मालतीति शेषः । नवे इति मदयन्ति
काया वचनमिति । निर्वापयति [illegible] अलुप्तात्मा [illegible] तथरे मद
नापरवांगमयिनः कुलकन्यकाजनस्य । तामिमयैवं [illegible] पदानं चोरयते । [illegible]
न्तरे चोचीमध्य एव न तु तद्भंगारो । [illegible] [illegible]
भीमतरपर्यालस्यात्मसा [illegible] तमाचारं कन्यमालिनः । ऐयाय [illegible]
मात्रमित्यर्थः । तमेव [illegible] प्रतिपदमात्रसे
मृषा वचनमिति रोपारम्भ प्रवर्तेत इति भावः ॥ १ ॥ मदयन्तिका । सकम्प
सखि किं मामुपहससि । ननु भणामि । निर्वापयति । [illegible] इति यन्त्र
तावदस्यात्मनिरपेक्षव्यवसायिनः कृतान्तकवलीक्रियमाणजीवितपञ्जरप्रत्या
नयनगुरूपकारिणो जनस्य संकथामात्रकं नामग्रहणं स्मरणं च । तथा च त्वया
पि गात्रगुरुसम्भ्रमारम्भविघटितशरीरसंगलितस्वेदसलिलोद्गमो मोहमुकुली
भवन्नेत्रेन्दीवरयुगलो भूमिविगलितासियष्टिविष्टम्भधैर्यप्रतिचारितशरीरभा
रः प्रत्यक्षीकृत एव मदयन्तिकामात्रविच्छर्दितमहार्घजीवितो महानुभाव इति

बुद्धरक्षिता—(शरीरमस्याः स्पृशन्ती ।) अस्सत्थसरीरे, किं वाआ । दंसिदं सरीरेण मअरन्दसमाअमोच्छुक्कं ।

मदयन्तिका—(सलज्जम् ।) सहि, अवेहि अवेहि । उब्भिण्णह्मि सहवासिणीए मालदीए ।

लवङ्गिका—सहि मदअन्ति, अह्मे वि जाणीदव्वं जाणामो । ता पसीद । विरम ववदेसादो । एहि । विस्सम्भगब्भकहाप्पवन्धसरसं सुहं चिट्ठह्म ।

बुद्धरक्षिता—सहि सोहणं लवङ्गिआए भणिदं ।

मदयन्तिका—विधेअह्मि संपदं सहीणं ।

१. अस्वस्थशरीरे, किं वाचा । दर्शित शरीरेण मकरन्दसमागमौत्सुक्यम् ।

२. सखि, अपेह्यपेहि । उद्भिन्नास्मि सहवासिन्या मालत्या ।

३. सखि मदयन्तिके, वयमपि ज्ञातव्यं जानीमः । तत्प्रसीद । विरम व्यपदेशात् । एहि । विस्रम्भगर्भकथाप्रवन्धसरसं सुख तिष्ठामः ।

४. सखि, शोभनं लवङ्गिकया भणितम् ।

५. विधेयास्मि साप्रत सखीनाम् ।

बुद्धरक्षिता । अस्वस्थशरीरे, किं वाचा । दर्शितं शरीरेण मकरन्दसमागमौत्सुक्यम् । स्वेदादिभिर्व्यभिचारिभिरिति शेष ॥ मदयन्तिका । सलज्जम् । कन्यकाजनानुचितस्वमनोवृत्तिव्यक्तीभावोऽत्र लज्जाहेतु । सखि, अपेह्यपेहीति चावहित्थाख्यव्यभिचारिव्यञ्जकं वचनम् । यथाह—'अवहित्था तु लज्जादेर्हर्षाद्याकारगोपनम्' इति । उद्भिन्नास्मि सहवासिन्या मालत्या । बाल्यात्प्रभृति सहपांसुक्रीडादिभिर्विश्वासस्थानभूतया मालत्यैव स्वयं निरुपाधिकजीवितदायिनि महानुभावे कुमारीत्वेऽपि प्रवृत्तप्रकृष्टानुरागयाहमप्युद्भिन्नास्मि तादृशोपकारिनायकसमागमं प्रति दर्शितस्वप्रसरास्मि । ता दृष्ट्वाहमपि तथैव प्रवृत्ता, न तु स्वातन्त्र्येणेति भाव ॥ लवङ्गिका । सखि मदयन्तिके वयमपि ज्ञातव्यं जानीमः । किमतः परं तदाच्छादनेनेति भाव. । तत्प्रसीद प्रसन्नान्त करणा भव । न पुनरस्मत्त शङ्कितव्यमिति भाव । विरम व्यपदेशात् । कपटवचनैराकृतिगोपनं न शक्यमिति भाव । एहि । विस्रम्भगर्भकथाप्रवन्धसरसं सुखं तिष्ठाम । अस्मासु विस्रब्धा भूत्वा निःशङ्कं स्वहृदयं निवेदय । तत्सिद्ध्युपायमुपदेक्ष्याम इति भाव ॥ बुद्धरक्षिता । सखि, शोभनं लवङ्गिकया भणितम् । विदितस्वाभिप्राये जने न वञ्चनं युक्तम् । किंतु तन्निवेदनेन तदुपायोऽन्वेष्टव्य इति भाव ॥ मदयन्तिका । विधेयास्मि सांप्रतं

उवक्षिका—जेइ एव्व ता कहेहि कह णु दे कालो गच्छदि त्ति ।

मदयन्तिका—णिसामेहि पिअसहि, मम बुद्धरक्खिदापक्खवादप्पच्चएण पुढमं एव्व तस्सिं जणे अविरलकोदूहलुक्कण्ठाणुबन्धं हिअअं आसी । तदो विविहणिब्बन्धपरिणिदवअणा [illegible] आसदुक्खसंदाव [illegible] विअम्भिअपुव्व-सव्वङ्गप्पसरणमणगुरुबहुला [illegible] परिक्खा-पच्चासाविच्छेदसमेण [illegible] बुद्धरक्खिदावअणविणि-द्दिआवेअमअरविसंठुला इमं जीअलोअपरिवत्तं अणुहोमि । संकप्प-चिन्ताए सिविणन्तरेसु अ मणोरहुम्मादमोहिदा पेक्खामि तं जणं । [illegible]

---

१ यद्येवं तत्कथय कथं नु ते कालो गच्छतीति ।

२. निशामय प्रियसखि, मम बुद्धरक्षितापक्षपातप्रत्ययेन प्रथममेव तस्मिञ्जने-ऽविरलकौतूहलोत्कण्ठानुबन्धि हृदयमासीत् । ततो विविधनिर्बन्ध [illegible] वचना भूत्वा दुर्निवार [illegible] संतापदह्यमानविघटमानजीवित [illegible] विजृम्भितपूर्वसर्वाङ्ग [illegible] परिखेदा प्रत्याशाविच्छेद [illegible] निर्वाणप्रतिकूल [illegible] बुद्धरक्षिता [illegible] तावेगग्रस्तव्याकरणविसंस्थुलेमं जीवलोकपरिवर्तमनुभवामि । संकल्पचिन्ता-स्वप्नान्तरेषु च मनोरथोन्मादमोहिता पश्यामि तं जनम् । तथा च प्रियसखि [illegible]

सखीनाम् ॥ लवङ्गिका । यद्येवमसाधिकेवासि तत्कथय कथं नु ते कालो गच्छ-तीति । [illegible] भावः ॥ मदयन्तिका । निशामय शृणु प्रियसखि मम बुद्धरक्षितापक्षपात-प्रत्ययेन प्रथममेव तस्मिञ्जनेऽविरलकौतूहलोत्कण्ठानुबन्धि हृदयमासीत् । [illegible] बुद्धरक्षितापक्षपातं करोतीति तत्प्रत्ययेन संभावित [illegible] सखी निश्चयोऽस्मिन्निति भावः । ततो विविधनिर्बन्धनिर्मितसर्वेवचना भूत्वा दु-र्निवार [illegible] संतापदह्यमानविघटमानजीविताशा दुर्विजृम्भितपूर्व-[illegible] परिखेदा प्रत्याशावि-च्छेदा [illegible] प्रतिकूल बुद्धरक्षिता [illegible] जीवलोकपरिवर्तमनुभवामि । मकरन्द [illegible] बुद्धरक्षिता [illegible] [illegible] पितो न [illegible] । संकल्पचिन्तायां स्वप्नान्तरेषु च मनो

अ पिअसहि, मुहुत्तं उद्दूढविह्मअविसंठुलुवेल्लवित्थारिपेरन्तणालरत्तणेत्तपुण्डरीअताण्डवउब्भटपरूढमेरेअमदघुम्मन्तसीलं णिव्वण्णेदि । किंअ कवलिआरविन्दकेसरकसाअकण्ठकलहंसघोसघग्घरक्खलिअगम्भीरभारईभरिअकण्णविवरं पिए मदअन्तिए त्ति मं वाहरइ । अह पहावन्तो विअ उत्तरीअञ्चलवलम्बणपराहवेण ससंभमुत्तरङ्गधमधमाअन्तहिअअं समुत्तासेइ । सहसा विसज्जिअओसरिअतक्खणकठोरकमलदण्डाअन्तवाहुबन्धणाववारिअपओहरुग्गमं विहडन्तविह्मलमेहलावलअसंधाणिज्जन्तपीवरोरुप्पडिसिद्धविप्पडीवगमणं पडिऊलवादि-

---

प्ररूढमैरेयमदघूर्णनशील निर्वर्णयति । किंच कवलितारविन्दकेसरकषायकण्ठकलहंसघोषघर्घरस्खलितगम्भीरभारतीभरितकर्णविवरं प्रिये मदयन्तिके इति मां व्याहरति । अथ प्रभवन्निवोत्तरीयाञ्चलावलम्बनपराभवेन ससंभ्रमोत्तरङ्गधमधमायमानहृदया समुत्त्रासयति । सहसा विसर्जितापसृततत्क्षणकठोरकमलदण्डायमानबाहुबन्धनापवारितपयोधरोद्गम विघटमानविह्वलमेखलावलयसंधार्यमाणपीवरोरुप्रतिषिद्धविप्रतीपगमना प्रतिकूलवादिनीमपि सर्वादरप्रयत्ननिर्वर्तितमुहूर्तकोपोपरागदुःखपरुषीकृतहृदया स्निग्धपुनरुक्तपर्यस्तलो-

---

योन्मादमोहिता पश्यामि तं जनम् । तथा च प्रियसखि, मुहूर्तमुद्व्यूढविस्मयविसंस्थुलोद्वेल्लविस्तारिप्रान्तनालरक्तनेत्रपुण्डरीकताण्डवोद्भटप्ररूढमैरेयमदघूर्णनशीलं यथा स्यात्तथा निर्वर्णयति साभिलाष मामेव पश्यति । सकलत्राद्युपनतोऽसाविति शेष । निर्वापयति मां सुखयतीति वा । मैरेयो मद्यविशेष. । विस्तारिण प्रान्तस्य नेत्रविभागस्य दीर्घीभूयमाना मालाकारेण प्रसरणान्नालत्वनिरूपणं स्वभावत एव नेत्रपुण्डरीकस्य मधुमदघूर्णमानत्वमिव यथा स्यादित्युक्तम् । किंच कवलितारविन्दकेसरकषायकण्ठकलहंसघोषघर्घरस्खलितगम्भीरभारतीभरितकर्णविवरं प्रिये, मदयन्तिके, इति मा व्याहरति । स्वप्नादाविति यावत् । अथ प्रभवन्निव स्वामीवोत्तरीयाञ्चलावलम्बनपराभवेन ससंभ्रमोत्तरङ्गधमधमायमानहृदया समुत्त्रासयति । मामिति शेष । सम्भ्रम आवेग । 'आदरातिशयाच्चेतस्यावेग सम्भ्रमो मतः' इति लक्षणात् । धमधमायमानमुत्कम्पमानं कुमारीभावसुलभशालीनत्वेन स्ववचनमनङ्गीकृत्यान्यतो व्रजन्तीं मामुत्तरीयाञ्चले गृहीत्वा किं वान्यत्र व्रजसीति शिक्षक इव त्रासयतीत्यर्थ । सहसा विसर्जितापसृततत्क्षणकठोरकमलदण्डायमानबाहुबन्धनापवारितपयोधरोद्गमम् । आलिङ्गनानन्तर तत्प्रथमालिङ्गनजनितत्रासवैलक्ष्यशङ्काविभ्रमाभिरामनायिकाङ्गदर्शनकुतूहलेन सहसा विसर्जितमनन्तरं चापसृतं यदुद्भिन्नरोमाञ्चतया कोमलकमलनालसदृशाभ्या बाहुभ्या बन्धनमालिङ्गन तेनापवारितः पयोधरोद्गमो यथा स्यादेवमित्यर्थ. । विघटमानविह्वलमेखलावलयसंधार्यमाणपीव-

णीं वि सव्वावत्थपमत्तणिव्वडिदमुद्धत्तणो दोसराअदुल्ललरुलीकिद
हिअअं सिणिद्धपुणरुत्तपहुत्तत्तणेण विहाविदासेसविसारं उव-
हसिअ दुउणबाहुबन्धणावेट्ठणणिबिडमिलिअं पिअसहि, पच्चग्गस
दूलकठोरकरुहप्पहारविअडपत्तावलीपसाहणघणचच्चणणिठ्ठुरपि
वेसणणीसहं कदुअ सावेअणिठ्ठूमअरअपाअविद्धकवरीणिहिदकरपरि
मासपुलीकिदुण्णमिअणिच्चलमुद्धाणअणसच्छन्दविलसिदविलग्गतम
णक्कमको माअणमूलचिरविणिहिदप्पप्फुरन्तपुलिआअरसमुग्गममय
हरसहअसारस्सवमणहरुल्लसिदसरीरसोहं उल्लसिदससमसाणन्दविस
मसंममममहरसंवलणमन्थरममन्तचेअणं किं वि किं वि दुम्मिअमसा-

घननिबिडमिलिताप्रेयवियसारसमुपहस्य द्विगुणबाहुबन्धावेष्टननिबिडमिलिता प्रि
यसखि प्रत्यग्रार्द्रकठोरकररुहप्रहारविकटपत्रावलीप्रसाधनघनचर्चन
निष्ठुरनिवेशनानिःसहां कृत्वा सावेगविधूतमकरपादविद्धकबरीनिहितकरपरिमर्श
पुलकितोन्नमितनिश्चलमुग्धाननसच्छन्दविलसितविलग्नमकरमुद्रे कामसम
मूलचिरविनिहितप्रस्फुरत्पुलिकाकरसमुद्गममनोहरसहकारसारतमनोहरोल्लसि-
तशरीरशोभमुल्लसितसाध्वसानन्दविषमसंभ्रममनोहरसंवलनमन्थरममन्दचेतनां

रोऽप्रतिबिम्बमाननिर्वर्ण्यमानाम् । यापारिपूर्णचन्द्रमाप्रियवदनस्य प्रत्याभि
ज्ञातुमसमर्थं विश्लिष्टिरूपं मिलितं च कम्पेनाव्यक्तवर्णं तेन तेनात्मना प्रियतमस्यापि
रोपयन्त्यामेव प्रतिबिम्बमानप्रतिकूलममनाभिसर्पयन्त्या प्रतिकूलमानिनीमपि उपोद
रमनसन्निवेशितमुखपूर्वदेशोपरागमुखपरपीडनपराम् । मामित्यर्थः । तथा स्निग्ध
पुनरुक्तपर्यवसायोऽनुभावितापेयवियसारां प्रेमार्द्रविलोकनेनैव स्निग्धेन कृपितेनं च
तु पश्यतोऽस्मान् कोपः । प्रस्तुत सर्वमेतदभ्यवसितमनुभवमेवेति निर्वर्ण्यानुतर्पसा
मोमुग्धत्वम् तावैर्षं ओपमई यागाम्भेन तामि प्रतिकूलगमनाकाममपि मैत्रैव मस्त्व
की त्वामन्यत्र पतुं न प्रसक्तासीतातिवर्णयन्त्याः परिहासेऽसर्वः । द्विगुणबाहुबन्धा-
वेष्टननिबिडमिलिता प्रियसखि प्रत्यग्रार्द्रकठोरकररुहप्रहारविकटपत्रावलीप्र
साधनमुखास च घनचर्चनं तत्र निष्ठुरनिवेशनं तेन निःसहां कृत्वा सावेगविधू
तमकरपादविद्धकबरीनिहितकरपरिमर्शपुलकितोन्नमितनिश्चलमुग्धाननसच्छन्द
विलसितविलग्नमकरमुद्रः । कार्मुकमकरप्रहारा एव विकटपत्रावली तेन प्रसाधनं
यस्येति पूर्वोपचारस्मरणम् । सावेगं सातोपं विधूतमकरं तेनापविद्धकबरीनिबद्ध
बन्धना या कबरी तस्यां निहितेन करेण यः परिमर्शस्तेन पुलकितैः । कबरीति
पाठः । उन्नमिता निश्चला सा विभाव्यमाना ये मन्मुखासनवदनेषु सच्छन्द
विलसितं सोत्कण्ठा विलग्नेन कूर्मोद्विग्नं मदनकमर्वं यस्य स इत्यर्थः । कामपक्षमू
लचिरनिविहितप्रस्फुरत्पुलिकाकरसमुद्गममनोहरसहकारसारतमनोहरोल्लसितश

हसाणुरूववसाओ मं अब्भत्थेइ । एवं णाम पिअसहि, समक्खं सव्वं अणुभविअ तदो झत्ति पडिबुद्धा सुण्णारण्णसणिभं पुणो वि मन्दभाइणी विभावेमि जीवलोअं ति ।

लवङ्गिका—सहि मदअन्तिए, फुडं आचक्खेहि । अवि तस्सिं अवसरे सिणेहविब्भमुज्जिअहासविअसन्तबुद्धरक्खिदालोअणणिरूविदं आसणमऊरअं परिअणादो गोवणिज्जं होइ वा किं ण वेत्ति ।

मदयन्तिका—अइ असंबद्धपरिहाससीले, अवेहि ।

बुद्धरक्षिता—सही मदअन्तिए, मालदीपिअसहि एव इअं ईरिसाइं जाणाइ ।

किमपि किमपि दुर्विनयसाहसानुरूपव्यवसायो मामभ्यर्थयते । एवं नाम प्रियसखि, समक्षं सर्वमनुभूय ततो झटिति प्रतिबुद्धा शून्यारण्यसंनिभं पुनरपि मन्दभागिनी विभावयामि जीवलोकमिति ।

१. सखि मदयन्तिके, स्फुटमाख्याहि । अपि तस्मिन्नवसरे स्नेहविभ्रमोर्जितहासविकसद्बुद्धरक्षितालोचननिरूपितमासनमयूरकं परिजनाद्गोपनीयं भवति वा किं न वेति ।

२. अयि असंबद्धपरिहासशीले, अपेहि ।

३. सखि मदयन्तिके, मालतीप्रियसख्येवेयमीदृशानि जानाति ।

रीरशोभामुल्लसितसाध्वसानन्दविषमसंभ्रममनोहरसवलनमन्थरभ्रमचेतना किमपि किमपि दुर्विनयसाहसानुरूपव्यवसायो मामभ्यर्थयते एवं नाम प्रियसखि, समक्षं प्रत्यक्ष सर्वमनुभूय ततो झटिति प्रतिबुद्धा शून्यारण्यसनिभं पुनरपि मन्दभाग्या विभावयामि जीवलोकमिति ॥ **लवङ्गिका**। सखि मदयन्तिके, स्फुटमाख्याहि । अपि तस्मिन्नवसरे स्नेहविभ्रमोर्जितहासविकसद्बुद्धरक्षितालोचननिरूपितमासनमयूरकं परिजनाद्गोपनीयं भवति वा कि न वेति । आसनार्थं निर्मितं वस्तु तूलपूरितमिति तन्मयूराकारमासनं मयूरकम् । त्वदीयमासनं मयूरक स्वप्नसमागमनिमित्तचरमधातुक्षरणार्द्रीकृतं सद्विदग्धबुद्धरक्षितया सस्नेहं सपरिहास च स्वाप्निकोऽपि ते प्रियसंभोग पारमार्थिक एव ते जात इति दृष्ट्यैव सूच्यमान परिजनात्परिहासशङ्कया गोपनीयं च भवति वा न वेत्यर्थ । मालत्यपेक्षया मदयन्तिकाया निकृष्टत्वद्योतनाय चेटीजनोचितजुगुप्सितनर्मवचनप्रवृत्तिरिति ग्राह्यम् । **मदयन्तिका**। अयि असंबद्धपरिहासशीले, अपेहि ॥ **बुद्धरक्षिता**। सखि मदयन्तिके, मालत्या प्रियसख्येवेयमीदृशानि जानाति । ईदृशानि मन्त्रयितु न खलु मादृशी त्वत्सखीति भावः। मालत्यामेव दृष्टवतीति कृत्वा तत्सखीत्वेनैवमेषा वदतीति मदयन्तिकायां स्नेहाति-

मदयन्तिका—मा क्खु एव्व मालइं उवहस ।

बुद्धरक्खिता—सहि मदअन्तिए, पुच्छिस्सं दाव किं पि । जइ मे विस्सासभावं करेसि ।

मदयन्तिका—किं पुणो वि पणअमएण कीसाणराहो अणो जेण एव्वं सम्तेसि । विस्सदि, तुवं अणहिमा ण सेवइ हिअअ ।

बुद्धरक्खिता—जइ दे अह वि अमरन्थो पुणो वि दस भोवदइ तदो किं तुए कादव्वं ।

मदयन्तिका—पैडवाणवनिसग्गअम्मिअले चिरं ओ णिव्वइस्सं ।

बुद्धरक्खिता—जइ सो मम्महचलआरिणो जइ अप्प पाणिं तुम ग्गहणि विअ पुरुसोत्तमो सअंगाहसाहसेण सहधम्मा रिणिं करेइ तदो कीरिसी परिणदी ।

---

१ मा खल्वेवं मालतीमुपहस ।

२ सखि मदयन्तिके, प्रक्ष्यामि तावत् किमपि । यदि मे विश्वासं करोषि ।

३ किं पुनरपि प्रणयमयेन कुसुमायुधेनाग्न्यो जनो येनैवं मन्त्रयसे । प्रिय सखि, त्वं अवलम्बितानां च सोढुं मे हृदयम् ।

४ यदि ते कथमपि मकरन्दः पुनरपि दर्शनपथमवतरति तदा किं त्वया कर्तव्यम् ।

५ प्रथमदर्शनविसर्गाभिमुखे चिरं जीवने निर्वृत्तिमिच्छे ।

६ अथ स मन्मथचलआचारिणो यदि अवर्धमानां त्वां ईषदपि पुरुषोत्तमः स्वयंग्राहसाहसेन सहधर्मचारिणीं करोति तदा कीदृशी प्रतीतिः ।

यदो बुद्धरक्षिताय प्रतिवचनमदयन्तिका । मा खल्वेवं मालतीमुपहस ॥ बुद्धरक्षिता । सखि मदयन्तिके प्रक्ष्यामि तावत् किमपि । यदि मे विश्वासं न करोषि ॥ मदयन्तिका । किं पुनरपि प्रणयमयेन कुसुमायुधेनाग्न्यो जनो येनैवं मन्त्रयसे ॥ प्रियसखि त्वं अवलम्बितानां च सोढुं मे हृदयम् ॥ बुद्धरक्षिता । यदि ते कथमपि मकरन्दः पुनरपि दर्शनपथमवतरति तदा किं त्वया कर्तव्यम् ॥ मदयन्तिका । प्रथमदर्शनविसर्गाभिमुखे चिरं जीवने निर्वृत्तिमिच्छे ॥ बुद्धरक्षिता । अथ स मन्मथचलआचारिणो यदि अवर्धमानां त्वां ईषदपि पुरुषोत्तमः ...

मदयन्तिका—(निःश्वस्य ।) किं[1] एत्तिअं आसासिदह्मि ।

बुद्धरक्षिता—सहि[2], कहेहि ।

लवङ्गिका—सहि[3], कहिदं एव्व हिअआवेअसूअएहिं दीह-णीसासेहिं ।

मदयन्तिका—सहि[4], काहं इमस्स तेण एव्व अत्ताणं पणीक-दुअ मिच्चुकवलणादो आकड्ढिअस्स तस्स एव्व परईअस्स किच्चकिं-करस्स अप्पणो सरीरस्स ।

लवङ्गिका—सरिसं[5] खु महाणुभावदाए ।

बुद्धरक्षिता—सुमरेसि[6] एदं वअणं ।

मदयन्तिका—कहं[7] दुदिअआमविच्छेदपडहो ताडिअदि । ता जाव णन्दणं णिब्भच्छिअ सपादपडणं वा अब्भत्थिअ मालदीए उ-वरि अणुऊलइस्सं । (इत्युत्थातुमिच्छति ।)

---

१ कस्मादेतावदाश्वासितास्मि ।

२. सखि, कथय ।

३ सखि, कथितमेव हृदयावेगसूचकैर्दीर्घनिःश्वासैः ।

४. सखि, काहमेतस्य तेनैवात्मानं पणीकृत्य मृत्युकवलनादाकृष्टस्य तस्यैव परकीयस्य कृत्यकिंकरस्यात्मनः शरीरस्य ।

५. सदृशं खलु महानुभावतायाः ।

६. स्मरिष्यस्येतद्वचनम् ।

७. कथं द्वितीययामविच्छेदपटहस्ताड्यते । तद्यावन्नन्दनं निर्भर्त्स्य सपाद-पतनं वाभ्यर्थ्य मालत्या उपर्यनुकूलयिष्यामि ।

इत्साहसेन सहधर्मचारिणीं करोति तदा कीदृशी प्रतिपत्तिः किं प्रतिपत्तव्यम् । मन्मथबलात्कारः सजातो यस्मिंस्तादृशः । कंदर्पजननीं प्रद्युम्नमातरं मन्मथविकारहेतुं च । पुरुषोत्तमो हरिः पुरुषश्रेष्ठश्च ॥ **मदयन्तिका** । कस्मादेतावदाश्वासितास्मि । मनोरथमात्रमिदं न संभाव्यत इति भावः ॥ **बुद्धरक्षिता** । सखि, कथय । व्यक्ती-कृत्येति शेषः ॥ **लवङ्गिका** । सखि, कथितमेव हृदयावेगसूचकैर्दीर्घनिःश्वासैः । इष्टमेवैतद्यदि सिध्येदिति कथितमेवेत्यर्थः । तस्मान्मकरन्दानयनोपायश्चिन्त्यता-मिति भावः ॥ **मदयन्तिका** । सखि, काहमेतस्य तेनैवात्मानं पणीकृत्य मृत्यु-कवलनादाकृष्टस्य तस्यैव परकीयस्य कृत्यकिंकरस्यात्मनः शरीरस्य ॥ **लवङ्गिका** । सदृशं खलु महानुभावतायाः । त्वदुक्तमिति शेषः ॥ **बुद्धरक्षिता** । स्मरिष्यस्येत-द्वचनम् ॥ **मदयन्तिका** । कथं द्वितीययामविच्छेदपटहस्ताड्यते । तद्यावन्नन्दनं

(मकरन्दो मुखमुद्घाट्य तां हृदये गृह्णाति ।)

मदयन्तिका—सहि मालदि, पडिबुद्धासि । (विलोक्य सर्वं सभयं च ।) अम्महे, एदं अण्णं एव वट्टइ ।

मकरन्दः—

रम्भोरु संहर भयं क्षमते विकार-
मुत्कम्पिनः स्तनतटस्य न मध्यभागः ।
इत्थं त्वयैव कथितप्रणयप्रसादः
संकल्पनिर्वृतिषु संस्तुत एष दासः ॥ २ ॥

बुद्धरक्षिता—(मदयन्तिकामुपसृत्य संस्कृतमाश्रित्य ।)

प्रेयान्मनोरथसहस्रवृतः स एष
सुप्तप्रमत्तजनमेतदमात्यवेश्म ।
प्रौढं तमः कुरु कृतज्ञतयैव भद्र-
मुत्क्षिप्तमूकमणिनूपुरमेहि याम ॥ ३ ॥

---

१ सखि मालति, प्रतिबुद्धासि । अहो, इदमन्यदेव वर्तते ।

निमेषं प्रपादपतनं सम्भ्रमं मालत्या उपरंयुक्तमित्यामि । मदयन्तिका । स खि मालति प्रतिबुद्धासि । प्रियतमदर्शने इयमेतत् कुतूहलात्मसुखिता व्यापार-रहिता सम्भवति । अहो इत्याश्चर्यम् । इदमन्यदेव वर्तते । प्रस्तुतमालतीमन्द- भागेन मकरन्दमदयन्तिकायोर्वर्तमानं वर्तत इत्यर्थः । अथ मक रन्दो मदयन्तिकाया भीतत्वेनोन्मुखीकर्तुं प्रियतमां चाटुवचसा प्रसादयति—र- म्भोर्विति । हे रम्भोरु कदलीस्तम्भसदृशीवरोरु अकाण्डे भयं कोऽप्यपरिचित इति मत्वाऽभयं भव । उत्कम्पिनः साध्वसभीत्योत्कम्पशीलस्य स्तनयुगलस्य विकारं विलोलमत्रिकनीयाम्मध्यभागो न सहते । अतोऽपरिचितात्वं भीतिर्भवति । एष इति आत्मानं निर्दिशति । अयं जनस्तु भावसुताः किमिन्तं पूर्वं सहस्रेण प्रकारेण त्वयैव कथितप्रणय एव प्रसादो यस्य स तादृशः संकल्पसमागमेषु परि मितो दास एव । तत्र कथं ते साध्वसमित्यर्थः ॥ २ ॥ अथ बुद्धरक्षिता कुमारीजनसुलभलज्जावशात्संस्कृतेनानुक्तो मदयन्तिकां प्रतिबोधयन्ती तस्मा सुखसुप्तमध्याजमेव मया किमिति न मकरन्दवचनमनन्तरमेव हेतुमुपन्यस्यति— प्रेयानिति । पूर्वं सहस्रैर्मनोरथैः वृतः । स एव प्रेयानिति विषयप्रेयानित्यर्थः संनिहितो वर्तते । एतदमात्यवेश्म सुप्तप्रमत्तजनम् । तेनात्र कश्चित्पश्यतीति शङ्कापि नास्ति । प्रौढं तमः । तेन अपरस्यालोकस्याऽपि तत्र निरासः । तस्मात्कृ- [illegible] यथा

मदयन्तिका—[1]सहि वुद्धरक्खिदे, कहिं पुणो दाणिं अह्मेहिं
[गन्त]व्वं ।

वुद्धरक्षिता—[2]जहिं एव्व मालदी गआ ।

मदयन्तिका—[3]किं णिव्वुत्तसाहसा मालदी ।

वुद्धरक्षिता—[4]अह इं । अण्णं अ तुमं भणासि । ('का हं इमस्स' इत्यादि पठति ।)

(मदयन्तिकाश्रूणि पातयति ।)

वुद्धरक्षिता—[5]महाभाअ, दिण्णो खु सअं अप्पा पिअसहीए ।

मकरन्दः—

अद्योर्जितं विजितमेव मया किमन्य-
द्द्योत्सवः फलवतो मम यौवनस्य ।
यन्मे प्रसादसुमुखेन समुद्यतेयं
देवेन बान्धवधुरा मकरध्वजेन ॥ ४ ॥

---

१. सखि, वुद्धरक्षिते, क्व पुनरिदानीमस्माभिर्गन्तव्यम् ।
२. यत्रैव मालती गता ।
३. किं निर्वृत्तसाहसा मालती ।
४. अथ किम् । अन्यच्च त्वं भणसि ।
५. महाभाग, दत्तः खलु स्वयमात्मा प्रियसख्या ।

[ए]वं याम । एहि । नूपुरध्वनिरन्यैर्यथा न श्रूयते, तथोर्ध्वमुत्क्षिप्य केश्चिदप्यल[क्षि]तेता यत्र मालतीमाधवौ तत्रैव यामस्त्वरितं मा लम्बस्वेत्यर्थ ॥ ३ ॥ मदय[न्]तिका । सखि वुद्धरक्षिते, क्व पुनरिदानीमस्माभिर्गन्तव्यम् ॥ वुद्धरक्षिता । [यत्]रैव मालती गता ॥ मदयन्तिका । किं निर्वृत्तसाहसा मालती । साहसं स्व[य]मेवात्मप्रदानम् ॥ वुद्धरक्षिता । अथ किम् । निर्वृत्तसाहसैवेत्यर्थ । अन्यच्च [त्]वं भणसि । 'काहमेतस्य' इत्यादि पठति । त्वया यदुक्तं तदनुरूपं विधेहीत्यर्थ ॥ मदयन्तिका गुरुजनविधीयमानसंप्रदान इव स्वयमश्रूणि पातयति ॥ वुद्धरक्षिता आनन्दाश्रुविमोचनेनैव तस्या स्वात्मप्रदानमधिगम्याह—महाभाग, दत्त खलु स्वयमात्मा प्रियसख्या । आनन्दाश्रुपूर्वकमिति भाव ॥ मकरन्दः—अद्येति । अद्य प्रियतमालाभान्मयोर्जितं बलं यथा स्यादेवं विजितमेव सर्वोत्तरत्वं संपादितमेव । किमन्यदित परमाशास्यमवशिष्टम् । न किंचिदित्यर्थ । तया फलवतो दयिताप्राप्त्यैव सफलस्य मे नवयौवनस्याद्योत्सवो मङ्गलदिनम् । यन्मे प्रसादसुखेन मकरध्वजेन माधवाभिलषितं संपाद्य मदभिलपितमपि संपादयता बान्धवधुरा

मदयन्तिका—सहि[1] बुद्धरक्खिदे, कहिं पुणो दाणिं अह्मेहिं [ग]न्दव्वं ।

बुद्धरक्षिता—जहिं[2] एव्व मालदी गआ ।

मदयन्तिका—किं[3] णिव्वुत्तसाहसा मालदी ।

बुद्धरक्षिता—अह[4] इं । अण्णं अ तुमं भणासि । ('का हं इमस्स' इत्यादि पठति ।)

(मदयन्तिकाश्रूणि पातयति ।)

बुद्धरक्षिता—महाभाअ,[5] दिण्णो खु सअं अप्पा पिअसहीए ।

मकरन्दः—

अद्योर्जितं विजितमेव मया किमन्य-
दद्योत्सवः फलवतो मम यौवनस्य ।
यन्मे प्रसादसुमुखेन समुद्यतेयं
देवेन बान्धवधुरा मकरध्वजेन ॥ ४ ॥

---

१. सखि, बुद्धरक्षिते, क्क पुनरिदानीमस्माभिर्गन्तव्यम् ।
२. यत्रैव मालती गता ।
३. किं निर्वृत्तसाहसा मालती ।
४. अथ किम् । अन्यच्च त्वं भणसि ।
५. महाभाग, दत्तः खलु स्वयमात्मा प्रियसख्या ।

[त]ादेवं याम । एहि । नूपुरध्वनिरन्यैर्यथा न श्रूयते, तथोर्ध्वमुत्क्षिप्य कैश्चिदप्यल[क्षि]ता यत्र मालतीमाधवौ तत्रैव यामस्त्वरितं मा लज्जस्वेत्यर्थः ॥ ३ ॥ **मदय[न्]तिका** । सखि बुद्धरक्षिते, क्क पुनरिदानीमस्माभिर्गन्तव्यम् ॥ **बुद्धरक्षिता** । [यत्]रैव मालती गता ॥ **मदयन्तिका** । किं निर्वृत्तसाहसा मालती । साहस स्व[य]मेवात्मप्रदानम् ॥ **बुद्धरक्षिता** । अथ किम् । निर्वृत्तसाहसैवेत्यर्थः । अन्यच्च [त्व]ं भणसि । 'काहमेतस्य' इत्यादि पठति । त्वया यदुक्तं तदनुरूप विधेहीत्यर्थः ॥ [म]दयन्तिका गुरुजनविधीयमानसम्प्रदान इव स्वयमश्रूणि पातयति ॥ बुद्धरक्षिता [आ]नन्दाश्रुविमोचनेनैव तस्याः स्वात्मप्रदानमधिगम्याह—महाभाग, दत्त खलु [स्व]यमात्मा प्रियसख्या । आनन्दाश्रुपूर्वकमिति भाव ॥ **मकरन्दः—अद्येति** । [अ]द्य प्रियतमालाभान्मयोर्जितं बलं यथा स्यादेवं विजितमेव सर्वोत्तरत्व सपादित[मे]व । किमन्यदित परमाशास्यमवशिष्टम् । न किंचिदित्यर्थः । तथा फलवतो द[यि]ताप्राप्त्यैव सफलस्य मे नवयौवनस्याद्योत्सवो मङ्गलदिनम् । यन्मे प्रसादसुखेन [म]करध्वजेन माधवाभिलषितं सपाद्य मदभिलषितमपि संपादयता बान्धवधुरा

(मकरन्दो मुखमुद्घाट्य तां हस्ते गृह्णाति ।)

मदयन्तिका—सहि मालदि, पडिबुद्धासि । (विलोक्य ससाध्वसं च ।) अम्हहे, एदं अण्णं एव्व वट्टइ ।

मकरन्दः—

रम्भोरु संहर भयं श्लथते निकार-
मुत्कम्पिनः स्तनतटस्य न मध्यभागः ।
इत्थं त्वयैव कथितप्रणयप्रसादः
संकल्पनिर्वृतिषु संस्तुत एष दासः ॥ २ ॥

बुद्धरक्षिता—(मदयन्तिकामुपसृत्य संस्कृतमाश्रित्य ।)

येषां मनोरथसहस्रशतैः स एव
सुप्तप्रमत्तजनमेतदमात्यवेश्म ।
प्रौढं तमः कुरु कृतज्ञतयैव भद्र-
मुत्क्षिप्तमूकमणिनूपुरमेहि यामः ॥ ३ ॥

---

१ सखि मालति, प्रतिबुद्धासि । अहो, इदमन्यदेव वर्तते ।

निर्भरस्वं प्रसादयतनं धाष्ट्यं मालत्या [illegible] ॥ मदयन्तिका । स-खि मालति प्रतिबुद्धासि । विलोक्य सर्वतो [illegible] साध्वसं च । अहो आश्चर्यम् । इदमन्यदेव वर्तते । प्रस्तुतमालत्या [illegible] मकरन्दस्य [illegible] वर्तते इत्यर्थः । अथ मक-रन्दो [illegible] प्रियतमां [illegible] प्रसादयति—र-म्भोर्विति । हे रम्भोरु [illegible] भयं कोऽप्यपरोऽपि इति मत्वा भयं त्यज । उत्कम्पिनः [illegible] निकारं [illegible] न धत्ते । यतोऽपरिचितापि [illegible] । एव इति दासभावं निर्दिशति । अयं जनस्तु [illegible] पूर्वं [illegible] प्रकारेण त्वयैव कथितप्रणय एव प्रसादो यस्य स तादृशः संकल्पसमागमेषु परि-चितो दास एव । तत्र कथं ते साध्वसं [illegible] ॥ २ ॥ अथ बुद्धरक्षिता [illegible] मदयन्तिकां प्रतिबोधयन्ती तथा [illegible] मकरन्दस्य [illegible] पूर्वं त्वयैव मनोरथसहस्रैः [illegible] । स एव येषामिति [illegible] वर्तते । एतदमात्यवेश्म सुप्तप्रमत्तजनम् । तेनात्र [illegible] नास्ति । प्रौढं तमः । तेन नगरपालकस्यापि [illegible] निरस्य । कृतज्ञ-तयैव भद्र मकरन्दस्यापि [illegible] कुरु । उत्क्षिप्तमूकमणिनूपुरं यथा

मदयन्तिका—[1]सहि वुद्धरक्खिदे, कहिं पुणो दाणिं अह्मेहिं गन्दव्वं ।

वुद्धरक्षिता—[2]जहिं एव मालदी गआ ।

मदयन्तिका—[3]किं णिव्वुत्तसाहसा मालदी ।

वुद्धरक्षिता—[4]अह इं । अण्णं अ तुमं भणासि । ('का हं इमस्स' इत्यादि पठति ।)

(मदयन्तिकाश्रूणि पातयति ।)

वुद्धरक्षिता—[5]महाभाअ, दिण्णो खु सअं अप्पा पिअसहीए ।

मकरन्दः—

अद्योर्जितं विजितमेव मया किमन्य-
दद्योत्सवः फलवतो मम यौवनस्य ।
यन्मे प्रसादसुमुखेन समुद्यतेयं
देवेन वान्धवधुरा मकरध्वजेन ॥ ४ ॥

---

१. सखि, वुद्धरक्षिते, क्व पुनरिदानीमस्माभिर्गन्तव्यम् ।
२. यत्रैव मालती गता ।
३. किं निर्वृत्तसाहसा मालती ।
४. अथ किम् । अन्यच्च त्वं भणसि ।
५. महाभाग, दत्तः खलु स्वयमात्मा प्रियसख्या ।

स्यादेवं याम' । एहि । नूपुरध्वनिरन्यैर्यथा न श्रूयते, तथोर्ध्वमुत्क्षिप्य कैश्चिदप्यलक्षिता यत्र मालतीमाधवौ तत्रैव यामस्त्वरितं मा लज्जस्वेत्यर्थ· ॥ ३ ॥ **मदयन्तिका** । सखि वुद्धरक्षिते, क्व पुनरिदानीमस्माभिर्गन्तव्यम् ॥ **वुद्धरक्षिता** । यत्रैव मालती गता ॥ **मदयन्तिका** । किं निर्वृत्तसाहसा मालती । साहस स्वयमेवात्मप्रदानम् ॥ **वुद्धरक्षिता** । अथ किम् । निर्वृत्तसाहसैवेत्यर्थ । अन्यच्च त्वं भणसि । 'काहमेतस्य' इत्यादि पठति । त्वया यदुक्तं तदनुरूप विधेहीत्यर्थ ॥ मदयन्तिका गुरुजनविधीयमानसप्रदान इव स्वयमश्रूणि पातयति ॥ वुद्धरक्षिता आनन्दाश्रुविमोचनेनैव तस्या· स्वात्मप्रदानमधिगम्याह—महाभाग, दत्त· खलु स्वयमात्मा प्रियसख्या । आनन्दाश्रुपूर्वकमिति भाव ॥ **मकरन्दः—अद्येति ।** अद्य प्रियतमालाभान्मयोर्जितं बल यथा स्यादेवं विजितमेव सर्वोत्तरत्व सपादितमेव । किमन्यदित· परमाशास्यमवशिष्टम् । न किंचिदित्यर्थ । तथा फलवतो दयिताप्राप्त्यैव सफलस्य मे नवयौवनस्याद्योत्सवो मङ्गलदिनम् । यन्मे प्रसादसुखेन मकरध्वजेन माधवाभिलषितं संपाद्य मदभिलषितमपि संपादयता बान्धवधुरा

तदनेन पक्षद्वारेण साधयामः ।

(इति परिक्रामन्ति ।)

मकरन्दः—अहो निशीथनिःसंचाररमणीयता राजमार्गस्य । संप्रति हि ।

प्रासादानामुपरि वलभीजालवातायनेषु
ग्रासामोदः परिणतसुरागन्धसंस्कारगर्भः ।
माल्यामोदी मुहुरुपचितस्फीतकर्पूरवासो
वातो यूनामभिमतवधूसंनिपातं व्यनक्ति ॥ ५ ॥

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

इति महाकविश्रीभवभूतिविरचिते मालतीमाधवे सप्तमोऽङ्कः ।

...स्तनुष्पसमुपचितोचितपदं प्रापिता ॥ ४ ॥ पक्षद्वारेण पार्श्वद्वारेण । साधयामो गच्छामः ॥ समीहितं निशीथे निःसंचारेण राजमार्गस्य रमणीयतासत्प्रयाणानुगुण्यं वर्तते ॥ प्रासादानामिति । प्रासादानामुपरिभागेषु वलभीजालवातायनेषु प्रविश्य ग्रासामोदः । 'ग्रामामोदः' इति पाठे गवाक्षमार्गेण हर्म्यतलेषु परिभ्रम्य पुनरागतः । अत एव परिणतमधुगन्धवासितवदनासुरभिः । माल्यामोदी पुनः पुनरुपचितस्फुरत्कर्पूरवासकम्पी वातो यूनामभिमतं वधूसंनिपातं व्यनक्तीति मधुपानमाल्यादिभिः सुरताभियोगो व्यज्यते ॥ ५ ॥

मकरन्दस्य मन्मथपितामृत्युञ्जयोऽस्तु मे ।
रणपटवभिव्यक्तं तारयन्तु दुराधिरम् ॥

इति श्रीमद्भारद्वाजकुलतिलकपर्वतनाथयायजूकनन्दनत्रिपुरारिसूरिविरचितायां मालतीमाधवभावप्रदीपिकायां सप्तमाङ्कविवरणम् ॥

अष्टमोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशत्यवलोकिता ।)

अवलोकिता—वन्दिदा मए णन्दणावसथपडिणिउत्ता भअवदी । ता जाव मालदीमाहवसआसं गच्छह्मि । (परिक्रम्य ।) एदे दे परिणिव्वत्तिदगिह्मदिअहावसाणमज्जणा दीहिआतीरसिलातलं अलंकरेदि । ता उपसप्पमि । (इति निष्क्रान्ता ।)

प्रवेशकः ।

(ततः प्रविशतो मालतीमाधवौ उपविष्टावलोकिता च ।)

माधवः—(सानन्दम् ।) वर्धते हि मन्मथप्रौढसुहृदो निशीथस्य यौवनश्रीः । तथा हि ।

दलयति परिशुष्यत्प्रौढतालीविपाण्डु-
स्तिमिरनिकरमुद्यन्नैन्दवः प्राक्प्रकाशः ।
वियति पवनवेगादुन्मुखः केतकीनां
प्रचलित इव सान्द्रः स्फारस्फारं परागः ॥ १ ॥

---

१ वन्दिता मया नन्दनावसथप्रतिनिवृत्ता भगवती । तद्यावन्मालतीमाधवसकाशं गच्छामि । एतौ तौ परिनिर्वर्तितग्रीष्मदिवसावसानमज्जनौ दीर्घिकातीरशिलातलमलङ्कुरुतः । तदुपसर्पामि ।

विबुधरत्नावली ।

अथ मालतीमाधवयोः कामन्दक्यावसथस्थितयोः कुलवेशसपादनानुगुणव्यापारार्थमवलोकिताप्रवेशः । **अवलोकिता** । वन्दिता मया नन्दनावसथप्रतिनिवृत्ता भगवती । तथा वन्मालतीमाधवयोः सकाशं गच्छामि । परिक्रम्यापश्यतीति शेषः । एतौ तौ परिनिर्वर्तितग्रीष्मदिवसावसानमज्जनौ दीर्घिकातीरशिलातलमलंकुरुतः । तदुपसर्पामि ॥ **माधवः** । निशीथस्य वक्ष्यमाणचन्द्रोदयत्वेन मन्मथप्रौढसुहृदः । मन्मथसुहृत्ता च मन्मथसाध्यानुकूलकरणात् । तत्र समये । 'सानन्दसाध्वसाः सुरतव्यवसायिन्यो भवन्ति' इति वात्स्यायनः । तथा हीति कृत्वा तस्या एव निशीथयौवनश्रिय उत्कर्षनिमित्तं व्यनक्ति—**दलयतीति** । उद्गच्छन्नैन्दवः प्रकाशस्तद्वच्छुष्यत्तालीपत्रपाण्डुवर्णस्तिमिरस्तोमं भिनत्ति । मरुद्वेगोद्भेदकेतकीपराग इव स्फारस्फारमुन्मुखीभूय प्रचलित इव प्रकाशोपमा ॥ १ ॥ कुलकुमारीत्वेन तथा प्रत्यवसितचा-

---

१. अष्टम नवम दशमाङ्कानां त्रिपुरारिकृता व्याख्या नोपलब्धेत्यत परं नान्यदेवविरचिता टीका मुद्रिता.

(सभयम्।) तत्कथं वामशीलां मालतीमुपावर्तये। भवत्वेवं तावत्। (प्रकाशम्।)प्रिये मालति,प्रत्यग्रसापत्नव्यसनविशेषशीतलां भवतीं निवापसेवापशान्तये किंचिद्विज्ञापयामि। तत्किमित्यन्यथैव मां संभावयसि।

निर्म्मोक्ष्यन्ते सुतनु कबरीबन्धनो यावदेते
यावन्मध्यः स्तनमुकुलयोरार्द्रभावं बिभर्ति।
यावत्तानप्यतनुपुलकोद्भेदवत्यङ्गयष्टि-
स्तावत्तावद्वितर सकृदप्यङ्गपाली प्रसीद॥ २॥

अयि मालति निरनुक्रोशे,

प्रियत्वेन च तदभिप्रायानुकूल्ये कल्पमिच्छावरन्तीं वामशीलामिव वामशीलामुपावर्तये तामभिमतसिद्धिप्रत्युपस्थितां करोमि। भवत्विति तावदित्यर्थः। एवं तावत्संदेहेन कल्पामिलाषपोषापोषावर्तनार्थं वक्तिव्य इत्यभिप्रायेण मति अवतरण प्रकाशमाह—प्रिय इति। अत्र निवापसेवापशान्तये इत्युक्त्या संतापप्रतीकारमिव च रामिवैव नववधूमार्गेणार्थं विज्ञापयामीति प्रेमपर्म विषमप्रत्यर्पणम्। किमो तान्त इति। इत्यमिति संतोषविशेषाभिव्यक्त्युपपुरुषस्य नायिकावशीरस्मारिय पीतव्यवहारेण किमितीयत्या वचसा वर्णनादि मां न संभावयसि। यथा त्वं च किमपवरे मयापमुनि संभावितासि तत्सर्वं एवार्थं कमप इत्यालापः। किन्चिद्दन्त इत्यात्मनेपदं चिन्त्यम्। अथ तानमिमुखमानकबरीसंबन्धिनो बन्धनपर्याये यावदेव पतन्ति यावद्धा स्तनमुकुलान्तर्मध्यः स्तनमुकुलयोर्मध्ये यावच्च तान्पौनास्त्वामनुपुलकत्वं गता तावदेवाङ्गे देहि, प्रसन्ना भव। एतेन माल्येन मालतीं च तिलक मदनवर्तीमन्मथमतिप्रियतया संतापशान्तये सकामनीयम्। न पुनः कामव्यतिक्रमादि मयाभिप्रायमपेक्षमेव परिभवमिवमयमपास्य किंचिच्चिरेणेति विमृश्य मालती मम कृपालिङ्गनोपचारमुख्य वितरसिति मापमावतः। यस्तु यतु वक्ष्यमाणमध्ये तालाकिम्पि वामिन सोमामीति च तत्र कामितवतार्थम- तत्वेन मरालमुनिर्वभवतामवधोक्ताधिराधारेवाक्षेपमात्रिमापी प्रवृत्तः। 'कामीपवर्य- सम्पाद्युपमोपोपर्ह्यते। अस्करणमज्ञानां सोमेति परिपीडितम्। कान्तिमितु स्यते धापि शोभिताप्येमम्यता॥ तथा। उतितम्भ्या दन्तान्ते मत्सुपस्त्वी पाति मैथ्युन इत्वा घता कान्त्येन नाशो विमुञ्चितकबरीभारतं वहन्त्याः। मुखवत्सप- कान्तिद्विगुणितद्रवमीतिमा शीरिणा वः सम्पात्मानिलय मीर्व मधुरतिविन्मधु कल्याः पुनातु॥ इति॥२॥ अथ कामस्तम्भिनाभावबद्धुवनमपि अनुवदं चोप- मनाय(?)(प्यामित्व) द्वितीयपूर्विनामपि उपनमाह—अयीति। निरनुक्रोशे इति रोषोदयमेव माधवस्य प्रियमिव दर्शिता। यथाह धनञ्जयः—'एवं प्रियानुगो वाक्यमनुपक्षेप प्रमादयेत्। तथा नोपाहता च विप्रिया नापि जायते॥ तासन्व मनुलोम्येन न पादिप्रतिपूरणया। किंकि गच्छति कम्पतः तस्मात्सम्पदेन ताय

जीवयन्निव समूढसाध्वस-
स्वेदबिन्दुरधिकण्ठमर्प्यताम् ।
बाहुरैन्दवमयूखचुम्बित-
स्यन्दिचन्द्रमणिहारविभ्रमः ॥ ३ ॥

अथवा दूरे तावदेतत् । कथमालापसंविभागस्याप्यभाजनमयं जनो भवत्याः ।

दग्धं चिराय मलयानिलचन्द्रपादै-
र्निर्वापितं तु परिरभ्य वपुर्न नाम ।
आमत्तकोकिलरुतव्यथिता तु हृद्या-
मद्य श्रुतिः पिबतु किंनरकण्ठि वाच्यम् ॥ ४ ॥

अवलोकिता—अई अणिव्वहणसीले, जं दाणिं मुहुत्तमेत्तन्तरिअमाहवा दुम्मणाअन्ती मह पुरदो भणासि । चिराअदि अज्जउत्तो । अवि णाम किअच्चिरेण पेक्खिस्स, जेण पुणो विवड्ढिआसेससज्झसा

१. अयि अनिर्वहणशीले, यदिदानीं मुहूर्तमात्रान्तरितमाधवा दुर्मनायमाना मम पुरतो भणसि । चिरायत आर्यपुत्रः । अवि नाम कियच्चिरेण प्रेक्षि-

येत् ॥ आत्मनः प्रीतिजननं योषितां मानवर्धनम् । कन्याविस्रम्भणं वेत्ति यश्च तासां प्रियो भवेत् ॥ अतिलज्जान्वितेत्येवं यस्तु कन्यामुपेक्षते । सोऽनभिप्रायवेदीति पशुवत्परिभूयते ॥' इत्यादि । **जीवयन्निति** । मा गतजीवितप्रायं जीवयन्निव धृतसाध्वसस्वेदरूपसात्त्विकभावो बाहुरधिकण्ठं कण्ठे मदीये स्वयमेवार्प्यताम् । यथाप्रार्थितं एव भवदुपरि प्रकोष्ठो मया कापालिकापसरणायार्जितस्तथेत्याशय । ऐन्दवमयूखचुम्बनेन य स्रवणशीलश्चन्द्रकान्तमणिहारस्तद्विलासस्तत्सदृश । सोऽपि संतापशान्त्यै कण्ठे समर्प्यते । अत्र चाङ्कपालीं देहि तथाधिकण्ठं बाहुरर्प्यतामिति च प्रार्थनाद्वयेन कन्यानुद्वेगकरमुपक्रमं कामसूत्रोक्तं स्मारयति । 'पूर्वकायेन चोपक्रमो विपक्षत्वात्' ॥३॥ अथवा कण्ठबाह्वर्पणानुरूप दूरे तावदत्यन्तदुर्लभत्वात् । मन्दपुण्य कथं केन हेतुनालापसंविभागस्यानुरागव्यञ्जकवाक्यामृतस्याप्यभाजनमस्थानम् । **दग्धमिति** । मम वपुस्तावच्चिरं मलयानिलादिभि स्मरोद्दीपनविभावैस्तत्सम्प्राप्त्यर्थमेव यतमानस्य दग्धमिव । दग्धं यदस्ति तत्परिरभ्य न निर्वापितं न निर्वृतिं नीतमेव । तदेव तावन्मदनौचित्यं तदनुचितं मया न गृहीतं तर्हि श्रुतिर्मदीयमदान्धकोकिलकुहूकारेणात्यन्तमदनोद्दीपनेन व्यथिता सजातदुःखा । हे किंनरकण्ठि, ते वाचं हृद्यां हृदयहारिणीं पिबतु । तुशब्दावत्र क्रमेण पुनरर्थौ । नामशब्द इत्यर्थे । किंनरमधुरकण्ठत्वेन कोकिलध्वनिस्त्वद्वचनादहृद्य इति व्याहृकारित्वम् ॥४॥ **अवलोकिता** । अयि अनिर्वहणशीले, यदिदानीं मुहूर्तमात्रान्तरितमाधवा ।

चिरदुमरिभमिमेसविग्गं ओलोअन्ती एवं भणिस्सं । दुक्खविमो-
डणपरिरम्भणेण संभावइस्सं त्ति । स एव मम परिणामो ।

(मालती साश्रुमिव तां पश्यति ।)

माधवः—(अपवार्य ।) अहो भगवत्याः प्रथमान्तेवासिन्या सर्व-
तोमुखं वैदग्ध्यमसाध्यमुभाषितरसंचारसंस्करणम् । (प्रकाशम् ।)
प्रिये, सत्यमवलोकिता वदति ।

(मालती मूर्धानं चालयति ।)

माधवः—स्थापितासि मम स्वमिकावलोकितयोश्च जीवितेन
यदि मे न कथयसि ।

प्ये, येन पुनर्विवर्धितानोपसाध्यसा निस्पन्दनिमेषविस्मयवलोकनस्तेर्न सवि-
ष्यामि । विगुम्फितावेष्टनपरिरम्भेण संभावयिष्य इति । स एवावं परिणामः ।

मुहूर्तमात्रान्तरितवासी माधवयेति विप्रः । दुर्मनायमाना मम पुरतो भवसिमनि
राघव कार्यमुक्त । अपि नाम निश्चला चिरेण प्रेक्षिष्येऽपि च पुनर्विवर्धितालेपसाध्यस
निस्पन्दनिमेषविस्मं यथा सारेर्य नवनिमीलनमेव विस्मयवलोकनस्तेर्न भविष्यामि
विगुम्फितावेष्टनपरिरम्भेण संभावयिष्य इति । मरणतः मालेयमहीश्वस च एतय
माल्येपावसरस्य परिणामोऽनमपुना संस्थापितेऽपि वैदग्ध्यमित्याशयः । मालती
साश्रुमिव पश्यतीत्याशयः । न तु साश्रुमेव । असूया च कोपो निहितः । कोपाभिप्र
रम महदसमीक्ष्यमनया कामीकृतमिति हेतो । वस्तुतस्तु पूर्णोद्गतगर्वितमनो
रथोऽनवसरे प्रत्यीकृत इति जानन्त्येव पश्यतीत्याशयः । माधवः । प्रथमान्ते-
वासिन्या इत्युक्ता कामन्दक्याः सदृशाचार्यमपि विमलं सम्यगुपदिष्टं यतः
प्रसादे सहितेयामृतमसा रहस्योद्रेकमिति स्वपश्यतीत्याशयः । अवलोकयोऽपि
भगवत्सूर्तिरोमभाषितम्येव स्वानि तेषां संचारोऽन्यत्र सुखवादेऽन्यमापि
कार्याद्भुतमयेन निपीडनम् । संस्करणमप्राप्यतापादनम् । प्रकाशम् । पृच्छतीति
शेषः । अवलोकितयोर्थं स्वस्य मधुरोत्तरं कथयतीति प्रभत्यावमभिप्रायः । यदि
दामहेत्य मोहार्थं स्वामी वनकुमारिका हसरूपोपकारिकर्मेतिस्मि । सततमत्रे
भासा वचनधनजनो भवन्तीति भाववन्येषेतरमात्रयोरनेकत्वनीयः मनसे
माधवः । तदाह— सखी पान्नुहितयोरपि विस्पष्टमनमा हृदा वचनोत्र
मम् । वचितयोरुपी निर्दिष्ट । तां वादितारिकामधिष्ठितेर्हिन्दे दे स्मिताभवति
हृदयोऽवमिति मालत्यपि मुद्रया । तत्र सायनुप मोहनार्थमर्पयं रम्यं सर्व
सूचीमुद्रयेव । निदेशस्वमया तु माहवेर्व अतीर्णीतमपास्तश्लथगति मार्ग दत्तं मु-
मार । मादर्श च निक्षप्तो वचनं यत्र दस्ताप्रयोजीतशयसंगतं नयोपूर्णगा-
वर्तम् । मालती च वचनेस्तुमिति भनिताभार्य स्वीकृत्येव स्मित्वाचरितम्मि
वेदस्य तु स्मितमेव । मालसमाध माधवः । तदाह

मालती—[1]णाहं किं वि जाणामि । (इत्यर्धोक्ते लज्जां नाटयति ।)

माधवः—अहो अनवसितार्थरम्यवचसश्चारुता । (सहसा निरूप्य ।) अवलोकिते, किमेतत् ।

बाष्पाम्भसा मृगदृशो विमलः कपोलः
प्रक्षाल्यते सपदि राजत एष यस्मिन् ।
गण्डूषपेयमिव कान्त्यमृतं पिपासु-
रिन्दुर्निवेशितमयूखमृणालदण्डः ॥ ५ ॥

अवलोकिता—[2]सहि, किं दाणिं उच्चलिअबाहुप्पीडं रोदिअदि ।

मालती—[3]सहि, केच्चिरं लवङ्गिआए असण्णिहाणदुक्खं अनुहविस्सं । पउत्तिलाहो वि से दुल्लहो ।

माधवः—अवलोकिते, किं नामैतत् ।

---

१. नाहं किमपि जानामि ।

२. सखि, किमिदानीमुच्चलितबाष्पोत्पीडं रुद्यते ।

३. सखि, कियच्चिरं लवङ्गिकाया असंनिधानदुःखमनुभविष्यामि । प्रवृत्तिलाभोपि तस्या दुर्लभः ।

कावलोकितयोर्जीवितेन शापितासीत्युक्त्या लवङ्गिकावलोकिते तवात्यन्तहितप्रवृत्ते अनतिक्रमणीयवचने चेत्याशयः ॥ **मालती** । नाहं किमपि जानामीत्युक्त्या चात्मनः कुमारीभावप्रतिपादनार्थं लज्जामिव लज्जां दर्शयति । यथा गुरुजनाननपेक्ष्य साहसानुष्ठानेन सहजलज्जाया असंभवात् ॥ **माधवः** । अनवसितार्थत्वेन रम्यं यद्वचस्तस्य चारुता निरूप्य । वदतीति शेषः । एतेनानवसितार्थत्वं गम्यते । तेन च 'निर्बध्यमाना नाहमेवं ब्रवीमीत्यनवसितार्थं वचनं ब्रूयात्' इति वात्स्यायनोक्तं स्मारयति । अथ मालत्येककरार्पितकपोलमश्रु पातयतीति गम्यते । तेनाश्रुपातनिमित्तं माधवोऽवलोकितां पृच्छति । अवलोकिते, किमेतदनौपयिकमश्रुपातनमिति । त्वमस्या रहस्यवेदिनीति भावः । **बाष्पेति** । अस्या मृगाक्ष्याः स्वभावत एव मलशून्यं किमिति प्रक्षाल्यते । सपदि । आवयोर्वचनान्तरमित्यर्थः । यत्र कपोले स्वभावनिर्मलत्वेनाश्रुजलपूतत्वेन चेन्दुः प्रतिफलितमयूखत्वेन राजते । अस्या मुखामृतसरस्यमृतं पातुमिच्छन्विक्षिप्तरश्मिबिसकाण्ड इवैककरसंक्रान्तत्वेनैककपोलस्याश्रुणा प्रक्षालनं युज्यते ॥ ५ ॥ **अवलोकिता** । सखि, किमिदानीमुच्चलितबाष्पोत्पीडं यथा स्यादेवं रुद्यते ॥ **मालती** । सखि, कियच्चिरं लवङ्गिकाया असंनिधानदुःखमनुभविष्यामि । प्रवृत्तिलाभोऽपि तस्या दुर्लभः । इति

अवलोकिता—तहिं एव्व वअणोवण्णासेण एसा लवङ्गिआ सुमरिअ ताए पडिच्छन्दणिमित्तं उवणिमन्तेदि।

माधवः—नन्विदानीमेव हि मया कलहंसः प्रेषितः। गच्छ त्वं मन्दारकमुपगम्य नन्दनालयं प्रवृत्तिमुपलभस्वेति। (साकूतम्।) अवलोकिते, अपि नाम सुन्दराक्षिलालसयुतः फलोदर्क एव मदभ्यन्तिके मयि स्यात्।

अवलोकिता—महाभाअ, पुढमं एव्व सड्ढूलसंघट्टमुच्छिदस्स मअरन्दस्स मोहविच्छेदं णिवेदअन्तिए भअवदीए णिउणेण भवदा मालदीए सम जीविदेण हिअअं पसादीकिदं। को वि संपदं अवन्तिआलाहो वड्ढावेदि। तस्स किं दाणिं पारिदोसिअं हविस्सदि।

माधवः—अनुयोक्तव्यमेवानुयुक्तोऽस्मि। (हस्तमवलोक्य।) इयमस्ति मालतीमदनवर्धनाभिषङ्गसाक्षिणी कामकाननालंकारस्य कमीपतः केसरतरोः प्रसवमाला।

---

१ तत्रैव वचनोपन्यासेनैषा लवङ्गिका स्मृत्वा तस्याः प्रतिच्छन्दनिमित्तमुपनिमन्त्रयति।

२ महाभाग, प्रथममेव शार्दूलसंघट्टमूर्च्छितस्य मकरन्दस्य मोहविच्छेदं निवेदयन्त्या भगवत्या निपुणेन भवता मालत्या समं जीवितेन हृदयं प्रसादीकृतम्। कोऽपि साम्प्रतं अवन्तिकालाभो वर्धयिष्यति। तस्य किमिदानीं पारितोषिकं भविष्यति।

स्मृत इति शेषः ॥ अवलोकिता। तत्रैव वचनोपन्यासेनैषा लवङ्गिका स्मृत्वा तस्याः प्रतिच्छन्दनिमित्तमुपनिमन्त्रयति ॥ माधवः। अपि नामेति संभावनायाम्। म दभ्यन्तिके मयि दृष्टिव्यापारे अर्केणैवोत्तरफले अस्ये पुनः फलपदोपादानं प्रकृ तफलप्रतिपादनार्थम् ॥ अवलोकिता। महाभाग प्रथममेव शार्दूलसंघट्ट- मूर्च्छि तस्य मकरन्दस्य मोहविच्छेदं निवेदयन्त्या भगवत्या निपुणेन भवता मालत्या समं जीवितेन हृदयं प्रसादीकृतम्। कोऽपि साम्प्रतं अवन्तिकालाभो वर्धयिष्यति। तस्य किमिदानीं पारितोषिकं भविष्यति ॥ माधवः। अनुयोक्तव्यमेव पृष्टोऽस्मि। मया स्थितुमर्थं वक्तव्यं पारितोषिकं वस्तु नेति। पृष्टिपाठोऽपि इत्यर्थकमिति शेषः। अथ माधवो हस्तगतत्वेनोः प्रत्येकं पारितोषिकत्वेन दत्तवानयोग्यमपि मद्- धृति केसरप्रसवस्त्रजम्। पारितोषिकार्थं हस्तमालोकयेममालामिति शेषः। मालत्या मदनवर्धनाभिषङ्गस्य साक्षिणी तदुद्योगामालम्बितस्य मम प्रेमवीरतानकक- पर्यन्तं यतमिति सकलस्यैव बहुमन्यमाना। कामकाननालंकारस्य कामीपत इति

प्रेम्णा मद्ग्रथितेति वा प्रियसखीहस्तोपनीतेति वा
विस्तारिस्तनकुम्भकुड्मलभरोत्सङ्गेन संभाविता ।
संप्राप्तेऽप्यथ पाणिपीडनविधौ मां प्रत्यपेताशया
या मय्येव लवङ्गिकेत्यवगते सर्वस्वदायः कृता ॥ ६ ॥

अवलोकिता—सहि मालदि, वल्लहा क्खु दे इअं वउलमाला । एसा दाणिं परस्स हत्थं गमिस्सदि ।

मालती—पिअं पिअसही उवदिसदि । अवलोइदे, उभअं वि तुमं एव्व उवदिस ।

अवलोकिता—कहं पदसद्दो विअ ।

माधवः—(नेपथ्याभिमुखमवलोक्य ।) अये, कलहंसः संप्राप्तः ।

मालती—दिट्ठिआ वड्ढसि मदअन्तिआलाहेण ।

---

१. सखि मालति, वल्लभा खलु त इयं बकुलमाला । एषेदानीं परस्य हस्तं गमिष्यति ।

२. प्रियं प्रियसख्युपदिशति । अवलोकिते, उभयमपि त्वमेवोपदिश ।

३. कथं पदशब्द इव ।

४. दिष्ट्या वर्धसे मदयन्तिकालाभेन ।

विशेषणद्वयम् । तस्यैव केसरतरो । कुसुमग्रथितेति यावत् । स्वोत्कण्ठातिशयद्योतनं तथा प्रेम्णेति श्लोकेन व्यनक्ति—**प्रेम्णेति** । या प्रसवमालास्याः प्रियसखीहस्त उपनीता । या च विस्तारी परिणाही य स्तनकुम्भकुड्मलभरन्यस्योत्सङ्गस्तेनोत्सङ्गारोपणेन संभाविता स्वाभिप्रेतार्थसाधकत्वेनैव गौरवं नीता । अत्र कुम्भशब्देन स्थूलत्वम् । कुड्मलशब्देन कलिकापर्यायेण वर्धिष्णुता च स्तनस्य सूचिता । अथानन्तरं नन्दनेन सह पाणिग्रहे सप्राप्तकल्पे मा प्रति निराशतया या कुसुमस्रग्लवङ्गिकेयमित्यवगते मयि सर्वस्वदाय. सर्वस्वदान कृता।एतेन पूर्वमनुरागस्तवेदृगासीत्, इदानीं मदसीयर्थसंपादनेन समयोऽतिवाहित इत्याशय ॥६॥ **अवलोकिता** । सखि मालति, वल्लभा खलु त इयं बकुलमाला । एषेदानीं परस्य त्वदन्यस्य प्रियनिवेदकस्य हस्तं गमिष्यति । तदद्य त्वमेव प्रियनिवेदिका भवेत्याशय ॥ **मालती** । मालत्यास्तु प्रियतमकण्ठात्स्वकण्ठ गतां भूयश्च स्वकण्ठात्प्रियतमकण्ठं गता विलोक्यापूर्वानुरागेष्टसंपादकस्येय तथा तद्द्वारैपावयोरन्तक रणसवन्धदार्ढ्यार्थं स्नेहसूत्रस्थानीयेयमिति सन्निन्यावेशात्प्रियं प्रियसख्युपदिशतीति द्विरुक्ति । अवलोकिते, उभयमपि त्वमेवोपदिश । येन परहस्तं व्रजति किं ब्रवीमीत्याशय. ॥ **अवलोकिता** । कथं पदशब्द इव । श्रूयत इति शेष ॥ **माधवः** । अयेशब्द आश्चर्ये ॥ **मालती** । दिष्ट्यानन्देन

माधवः—(सहर्षं परिष्वज्य ।) प्रियं नः । (इति बकुलमालां कण्ठे ददाति ।)

अवलोकिता—णिव्वूढो भअवदीए संभावणाभारो दुक्करसिक्खिदाए ।

मालती—(सहर्षम् ।) अम्हेहिं वि पिअसही लवङ्गिआ दीसइ । (इत्युत्तिष्ठति ।)

(ततः प्रविशति संभ्रान्तः कलहंसो बुद्धरक्षिता लवङ्गिका मदयन्तिका च ।)

सर्वाः—परित्ताअदु महाभाआ । अद्धमग्गे क्खु णअररक्खिपुरिसाभिओओ मअरन्दस्स जादो । तदो तक्कालमिलिदेण कलहंसएण सह अम्हे अणुप्पेसिदाओ ।

कलहंसः—अहं उस्सुआगदेहिं अम्हेहिं कलअलो सुदो, तह तक्केमि अण्णं वि पारक्किअं बलं उवागदं त्ति ।

मालत्यवलोकिते—हद्धि । सअं एव हिअउव्वेअसंभेदो उवगदो ।

---

१ निर्व्यूढो भगवत्याः संभावनाभारो दुष्करशिक्षितया ।

२ अस्माभिरपि प्रियसखी लवङ्गिका दृश्यते ।

३ परित्रायतां महाभागाः । अर्धमार्गे खलु नगररक्षिपुरुषाभियोगो मकरन्दस्य जातः । ततस्तत्कालमिलितेन कलहंसकेन सह वयमनुप्रेषिताः ।

४ अनेनोत्सुकागतैरस्माभिः कलकलः श्रुतः, तथा तर्कयाम्यन्यदपि पारक्यं बलमुपागतमिति ।

५ हा धिक् । स्वयमेव हृदयोद्वेगसंभेद उपगतः ।

सर्वेऽपि मदयन्तिकागमनेन प्रसादयथा । परिष्वज्य । प्रथमं मदयन्तिकासमागमदत्ता प्रच्छादेपत्तिरूपं निपाय यथावेगाद्गमपापधमिव प्रियं नः । चैतत् अस्मदयन्तिकासमयो जात इत्युक्त्वा केसरस्रजं प्रेमसुभगामिव माधवः कण्ठे ददाति ॥ अवलोकिता । निर्व्यूढो निर्वाहं नीतो भगवत्याः संभावनाभारो दुष्करशिक्षितया । संभावनाभारो मदयन्तिकामकरन्दयोर्घटनाव्यापारः ॥ मालती । अस्माभिरपि प्रियसखी लवङ्गिका दृश्यते । अपि संभावनायाम् । इयमपि संभाव्यत इति शेषः ॥ सर्वाः । परित्रायतां महाभागाः । अर्धमार्गे खलु नगररक्षिपुरुषाभियोगो मकरन्दस्य जातः । अभियोगः प्रतिरोधः । तत्कालमिलितेन मकरन्दसंघाताद्विनिर्गतेन इत्येव नाम कलहंसकेन सह वयमनुप्रेषिताः ॥ कलहंसः । अनेनोत्सुकागतैरस्माभिरयमोपनयकलकलः श्रुतः, तथा तर्कयाम्यन्यदपि पारक्यं बलमुपागतमिति । पारक्यं परकीयसैन्यमिति शेषः । 'चार' इति क्वचित् ॥ मालत्यवलोकिते । स्वयमेव हृदयोद्वेगसंभेद

माधवः—सखि मदयन्तिके, स्वागतम् । अनुगृहीतमस्मद्गृहं भवत्या । ननु स्वस्था भवन्तु भवत्यः । एकाकिनोऽपि बहुभिरभियोग इति यत्किंचिदेतद्वयस्यस्य ।

हरेरतुलविक्रमप्रणयलालसः साहसे
स एव भवति क्वणत्कररुहप्रचण्डः सखा ।
स्फुटत्करटकोटरस्खलितदानसिक्तानन-
द्विपेश्वरशिरःस्थिरास्थिदलनैकवीरः करः ॥ ७ ॥

तदहमपि विक्रान्तिपूतं विलसतः प्रियसुहृदः प्रत्यनन्तरीभवामि । (विकटं परिक्रम्य कलहंसकेन सह निष्क्रान्तः ।)

अवलोकितादयः—अवि णाम अप्पडिहदा पडिणिवट्टिस्सन्दि महाणुहावा ।

मालती—सहिओ बुद्धरक्खिदावलोइदाओ, तुरिअं गदुअ भअवदीए उत्तन्दं णिवेदेहो । तुमं वि सहि लवङ्गिए, तुरिअं

---

१. अपि नामाप्रतिहतौ प्रतिनिवर्तिष्येते महानुभावौ ।
२. सख्यौ बुद्धरक्षितावलोकिते, त्वरितं गत्वा भगवत्या इमं वृत्तान्तं नि-

---

उपनत उपागतः ॥ **माधवः** । अस्मद्गृहमनुगृहीतं भवत्येत्युक्त्या मकरन्दे स्वात्मनिर्विशेषत्वं मकरन्दस्वीकारेणास्मद्भवनमेव त्वयालंकृतमित्याशयः । एकाकिनोऽपि वीरस्य बहुभिरभियोग । तथाविधशार्दूलव्यतिकरप्रत्यक्षीकृतपौरुषस्य मत्सहचरतया मत्समानपराक्रमस्य मकरन्दस्य न किंचिदेतद्भवति संत्रासनिमित्तं चित्ते न भवितव्यम् । स्वस्था भवन्त्वित्यर्थः । **हरेरिति** । सिंहस्यैकाकिनः साहसे विधेये स एव स्वकीयः करः सखा भवति । कीदृशः । अतुलेऽसाधारणे विक्रमे यः प्रणयः प्रीतिस्तत्र लालसा वाञ्छा यस्य स तथाविधः । तथा क्वणन्तः शब्दायमाना गजास्थिग्रन्थ्यादिषु ये कररुहास्तैः प्रचण्डः । तथा नखोत्पीडेन स्फुटन्विकसन्करटो गण्डस्तस्य कोटरादग्रात्स्खलितं यद्दानं तेन सिक्तमाननं यस्य द्विपेन्द्रस्य शिरसि स्थिरं दृढं यदस्थि तद्दलन एकवीरः श्रेष्ठवीरोऽसहायवीरो वा । एतेन मकरन्दस्यारिसैन्यदलने शस्त्रापेक्षापि नास्तीति मदयन्तिकावित्रासनिरासार्थमुक्तिक्रम ॥ ७ ॥ तदहमपि विक्रान्त्या विक्रमेण पवित्रं यथा स्यादेवं विलसत इव विलसतोऽवज्ञयैव तैः सह युध्यतः प्रत्यनन्तरीभवामि द्वितीयो भवामि ॥ **अवलोकितादयः** । वदन्तीति शेषः । अपि नामाप्रतिहतौ प्रतिनिवर्तिष्येते महानुभावौ माधवमकरन्दौ ॥ **मालती** । सख्यौ बुद्धरक्षितावलोकिते, त्वरितं गत्वा भगवत्या इमं वृत्तान्तं नि-

विण्णावेहि अज्जउत्तं । जइ दाव तुमाणं अहं अणुकम्पणीआ मो तदो अप्पमत्तं परिक्कमेहत्ति ।

(मालतीमदयन्तिकावर्गं समुपयातेति निष्क्रान्तौ ।)

मालती—हद्धि । ण जाणीअदि कहं इयदी वेला अदिक्कमेम । होदु । पिअसहीए लवङ्गिआए पडिणिउत्तिमग्गं ओलोअन्ती चिट्ठिस्सं । (परिक्रमति । साशङ्कम् ।) फुरिदं मे वामं अवामणअणेण । (अवतिष्ठति ।)

(ततः प्रविशति कपालकुण्डला ।)

कपालकुण्डला—आः पापे, तिष्ठ ।

मालती—(सत्रासम् ।) हा अज्जउत्त । (इति वाक्स्तम्भं मालती ।)

कपालकुण्डला—(सक्रोधहासम् ।) आक्रन्द, आक्रन्द ।

त्वद्वल्लभ क नु तपस्विजनस्य हन्ता
कन्याविटः पतिरसौ परिरक्षतु त्वाम् ।

वेदयतम् । त्वमपि सखि लवङ्गिके, त्वरितं विज्ञापयार्यपुत्रम् । यदि तावद्युष्माकं वयमनुकम्पनीयास्ततोऽप्रमत्तं परिक्रामतेति ।

१ हा धिक् । न ज्ञायते कथमियती वेलातिक्रान्ताम् । भवतु । प्रियसख्या लवङ्गिकायाः प्रतिनिवृत्तिमार्गमवलोकयन्ती स्थास्यामि । स्फुरितं मे वाममवामनयनेन ।

२. हा, आर्यपुत्र ।

वेदयतम् । त्वमपि सखि लवङ्गिके त्वरितं विज्ञापयार्यपुत्रम् । यदि तावद्युष्माकं वयमनुकम्पनीयास्ततोऽप्रमत्तं यथा स्यात्तथा परिक्रामतेति ॥ मालती । हा धिक् । न ज्ञायते कथमियती वेलातिक्रान्ताम् । केन प्रकारेणातिपातमतिक्रान्ता । भवतु । प्रियसख्या लवङ्गिकायाः प्रतिनिवृत्तिमार्गं प्रत्यावर्तनमार्गमवलोकयन्ती स्था-स्यामि । सखीप्रत्यावर्तनपर्यालोचनेनैव समयातिपातोऽयम् इत्यर्थः । स्फुरितं मे वाममनुकूलं यथा स्यात्तथाऽवामनयनेन दक्षिणचक्षुषा स्त्रीणां दक्षिणाक्षिस्फुरण-स्यानिष्टसूचकत्वात् । एतच्चानिमित्तं संनिहितमालत्यनिष्टस्य सूचकमित्याशयः । अथ स-मयपरिजनरहितायां मालत्यां हरणार्थं कृतयत्नायाः कपालकुण्डलायाः प्रवेशः ॥ आः पापे इति कपालकुण्डलया वचो निशम्य सत्रासं मालती रोदितीति । मालती । हा आर्यपुत्रेति । वाक्स्तम्भो मधुरायाः सात्त्विकभावरूपायास्तु वाक्स्तम्भत्वमवग-मितः । तल्लक्षणं च— 'मदहर्षभयदैन्यैः स्तम्भो मधुरं विदुः' इति । नास्तिकत्वा-द्भयादयोऽपि मधुरनिमित्तानि भवन्ति ॥ कपालकुण्डला । त्वद्वल्लभ इति । पातीति पतिः । कन्याविटः कन्यादूषकः । तपस्विजनस्यैव हन्ता न वीर जनस्य । स्नेहस्य सांधारणविशेषस्य प्रत्ययेन पतित्वमस्य व्याजित्वाख्यापनाय वर्तित्व

श्येनावपातचकिताननवर्तिकेव
किं नेक्षसे ननु मया कवलीकृतासि ॥ ८ ॥

यावच्छ्रीपर्वतमुपनीय प्रतिपर्व तिलश एनां निकृत्य दुःखमारिणीं करोमि । (इति मालतीमादाय निष्क्रान्ता ।)

मदयन्तिका—अहं[1] वि मालदीं एव्व अणुवट्टिस्सं । (परिक्रम्य ।) सहि मालदि ।

लवङ्गिका—(प्रविश्य ।) सहि[2] मदअन्तिए, लवङ्गिआ क्खु अहं ।

मदयन्तिका—अइ[3], सभाविदो तुए महाणुहाओ ।

लवङ्गिका—णहि[4] णहि । सो क्खु उज्जाणवाडणिग्गमादो एव्व कलअलं सुणिअ साक्खेवावविद्धविअडणिओरुदण्डणिट्ठुरं पधाविअ पराणीअं पविट्ठो । तदो पडिणिउत्तह्मि मन्दभाइणी । सुणोमि अ घरे घरे गुणाणुराअणिब्भरस्स पोरलोअस्स हा माहव महाभाअ हा

१. अहमपि मालतीमेवानुवर्तिष्ये । सखि मालति ।

२. सखि मदयन्तिके, लवङ्गिका खल्वहम् ।

३. अयि, सभावितस्त्वया महानुभावः ।

४ नहि नहि । स खलूद्यानवाटनिर्गमादेव कलकलं श्रुत्वा साक्षेपापविद्धविकटनिजोरुदण्डनिष्ठुर प्रधाव्य परानीकं प्रविष्टः । ततः प्रतिनिवृत्तास्मि मन्दभागिनी । शृणोमि च गृहे गृहे गुणानुरागनिर्भरस्य पौरलोकस्य हा माधव महाभाग हा मकरन्द साहसिकेति परिदेवनानि । महाराजः किल

पक्षिविशेषयुवतिरिव त्व मया कवलीकृतासीत्यात्मानं नेक्षसे । यदि शक्तिस्तदा तर्हि परिरक्षतु ॥८॥ यावदित्यवधारणे । श्रीपर्वत नीत्वैव । पर्व पर्व प्रति प्रतिपर्वं । प्रतिसन्धीत्यर्थं । तिल तिल तिलश. । तिलमात्रान्मांसखण्डान्कृत्वा चित्रवधेनैना दुःखमारिणीं करोमि । इति बन्धुवर्गैरविज्ञाता मालतीमादाय कपालकुण्डला निष्क्रान्ता । **मदयन्तिका** । अहमपि मालतीमेवानुवर्तिष्ये । अथ मालतीभ्रमेण मदयन्तिका लवङ्गिकामाकारयति । सखि मालतीति ॥ प्रविश्य । **लवङ्गिका** । वदतीति शेष । सखि मदयन्तिके, लवङ्गिका खल्वहम् । न मालतीति भाव ॥ **मदयन्तिका** । अयीति सुकुमारसबोधने । सभावितो दृष्टस्त्वया महानुभावः । माधव इत्यर्थ ॥ **लवङ्गिका** । नहि नहि । स खलूद्यानवाटनिर्गमादेव कलकलं श्रुत्वा साक्षेपापविद्धविकटात्तिजोरुदण्डनिष्ठुर प्रधाव्य परानीकं प्रविष्ट. । साक्षेपं सकोपवचनम् । अपविद्धस्ताडितो निजोरुदण्डो येन स तादृक् । वाटो वृति. । प्राकार इति यावत् । मार्गो वा । तत प्रतिनिवृत्तास्मि मन्दभागिनी । शृणोमि च गृहे

मअरन्द साहसिअ त्ति परिदेवआणो । महाराओ किल मन्तिवअणं विप्पलम्भउत्तन्तं सुणिअ संजाअमच्छरावेओ उवसमविसमि-अणेअपोरपच्चाहणिपद्धो पच्चाअदमसोहिदसोदसिहरविदो पेक्खदित्ति मन्तिअदि ।

मदअन्तिका—हा, हदम्हि मन्दभाइणी ।

लवङ्गिका—सहि, मालदी उण कहिं ।

मदअन्तिका—सहि, सा क्खु पुढमं एव्व दे मग्गं ओलोइदुं पसरिदा । पच्छा अहं तं ण पेक्खामि । सा णाम उज्जाणगहणं पविट्ठा हवे ।

लवङ्गिका—सहि, तुरिदं अण्णेसम्ह । अदिक्कन्दा मे पिअ-सही उववणट्ठिदा इमस्सिं अवसरे न धारेदि अत्ताणं ।

लवङ्गिकामदअन्तिके—(सर्वतः परिक्रमन्त्यौ ।) सहि मालदि णं भणामि सहि मालदि त्ति । (इत्युच्चैः परिक्रमतः ।)

महिपुष्टिमोर्मिमहामहत्तान्तं श्रुत्वा संजातमत्सरवेगसमुपशमितविशमितानेकपौरप्रत्याहतिनिबद्धप्रत्यागतशोभितसोत्सिखरस्थितः प्रेक्षत इति मन्यते ।

१ हा, हतास्मि मन्दभागिनी ।

२ सखि, मालती पुनः क्व ।

३ सखि, सा खलु प्रथममेव ते मार्गमवलोकयितुं प्रसृता । पश्चादहं तां न पश्यामि । सा नामोद्यानगहनं प्रविष्टा भवेत् ।

४ सखि, त्वरितमन्विष्यावः । अतिक्रान्ता मे प्रियसख्युपवनस्थितास्मिन्नवसरे न धारयत्यात्मानम् ।

५ सखि मालति, ननु भणामि सखि मालतीति ।

पदे गुणानुरागनिर्भरस्य पौरलोकस्य हा माधव महाभाग हा मकरन्द साहसिकेति परिदेवनानि । महाराजः किल मन्त्रिपुष्टिमोर्मिविप्रलम्भवृत्तान्तं श्रुत्वा संजातमत्सरवेगसमुपशमितविशमितानेकपौरप्रत्याहतिनिबद्धप्रत्यागतशोभितसौधशिखरस्थितः प्रेक्षत इति मन्यते ॥ मदयन्तिका । हा हतास्मि मन्दभागिनी ॥ लवङ्गिका । सखि मालती पुनः क्व वर्तते ॥ मदयन्तिका । सखि सा खलु प्रथममेव ते मार्गमवलोकयितुं प्रसृता । पश्चादहं तां न पश्यामि । सा नामोद्यानगहनं प्रविष्टा भवेत् । नामेति संभावनायाम् ॥ लवङ्गिका । सखि त्वरितमन्विष्यावः । अतिक्रान्ता मे प्रियसख्युपवनस्थितास्मिन्नवसरे न धारयत्यात्मानम् । लवङ्गिका

कलहंसः—(हृष्टः प्रविश्य ।) [1]दिट्ठिआ कुसलेण ह्मि णिग्गदो संघट्टमग्गादो । हिमाणहे । पेक्खामि विअ णिम्मलणिरन्तरुब्भुत्ततरवारिधारापडिफलिदचन्दकिरणुज्जुलन्तपिञ्जरिअभीसणदंसणं मदलीलाकलिदकामवालविअडभुअदण्डावविद्धहलहेलावित्थारिदुद्धक्खुभिदकलिन्दतणआसोत्तस्सणिहं विसङ्खलुप्पदिदणिद्दआणन्दमअरन्दक्खोभविअलपडिरोधपडिणिउत्तणुद्धअसमत्थगअणङ्गणावआसविअसन्दकोलाहलं पारक्कसमूहं दाणिं वि पेक्खामि विअ। सुमरामि अ भीसणभुअवज्जखचितपञ्जरपज्जत्थसमरविमुहसुभटहत्थावलुत्तविविहाउहोवरुद्धअसेसरिपुसेण्णविअडापसारवइरिक्कमग्गसंचारणिवत्तिदविसमसाहसं णाहं माहवम् । अहो गुणाणुराओ णरेन्दस्स, जं दाणिं सो-

---

१. दिष्ट्या कुशलेनास्मि निर्गतः संघट्टमार्गात् । हिमाणहे । पश्यामीव निर्मलनिरन्तरोद्धृततरवारिधाराप्रतिफलितचन्द्रकिरणोज्ज्वलत्पिञ्जरितभीषणदर्शन मदलीलाकलितकामपालविकटभुजदण्डापविद्धहलहेलाविस्तारितोर्ध्वक्षुभितकलिन्दतनयास्रोतःसंनिभं विशृङ्खलोत्पतितनिर्दयानन्दमकरन्दक्षोभविकलप्रतिरोधप्रतिनिवर्तनोद्धतसमस्तगगनाङ्गणावकाशविकसत्कोलाहलं पारक्यसमूहमिदानीमपि पश्यामीव। स्मरामि च भीषणभुजवज्रखचितपञ्जरपर्यस्तसमरविमुखसुभटहस्तावलुप्तविविधायुधोपरुद्धाशेषरिपुसैन्यविकटापसारव्यतिरिक्तमार्गसंचारनिर्वर्तितविषमसाहसं नाथ माधवम् । अहो गुणानुरागो नरेन्द्रस्य, यदिदानीं सौधशिखरावतीर्णप्रतिहारविनयोपन्यासप्रशमितविरोधः

मदयन्तिके । सखि मालति, ननु भणामि सखि मालतीति ॥ **कलहंसः** । दिष्ट्या कुशलेनास्मि निर्गतः संघट्टमार्गात् । सहर्षं हिमाणहे । 'हिमाणहे भयहर्षे' इति देशी । पश्यामीव निर्मलनिरन्तरोद्धृततरवारिधाराप्रतिफलितचन्द्रकिरणोज्ज्वलत्पिञ्जरितभीषणदर्शनं मदलीलाकलितकामपालविकटभुजदण्डापविद्धहलहेलाविस्तारितोर्ध्वक्षुभितकलिन्दतनयास्रोतः संनिभं विशृङ्खलोत्पतितनिर्दयानन्दमकरन्दक्षोभविकलप्रतिरोधप्रतिनिवर्तनोद्धतसमस्तगगनाङ्गणावकाशविकसत्कोलाहलं पारक्यसमूहमिदानीमपि पश्यामीव । प्रतिनिवर्तनं पलायनम् । स्मरामि च भीषणभुजवज्रखचितपञ्जरतया पर्यस्ता प्रसृता समरविमुखा ये सुभटास्तेषां हस्तेभ्योऽवलुप्तान्याच्छेदितानि विविधान्यायुधानि तैरुपरुद्धं पातितमशेषं यद्रिपुसैन्यं तेन दत्तो यो विकटापसारः । पलायनं तेन व्यतिरिक्तः शून्यो यो मार्गस्तत्र संचारेण निर्वर्तितविषमसाहसं स्मरामि च माधवमिति संबन्धः । अहो गुणानुरागो नरेन्द्रस्य, यदिदानीं सौधशिखरावतीर्णप्रतिहारविनयोपन्यासप्रशमितविरोधः सौम्यैकरसोपनीतौ यौ सकटाक्षनिष्क्रान्तौ माधवमकरन्दौ

मसिउरागविप्पपरिहारविणमोवण्णासपसमिअविरोहो— सोम्मेअरसो वणीदमाहवमअरन्दमुहचन्दे ओलोइअ वारंवारं पसारिदसिणिद्धलो- अणो कण्णहंसआलावो अहिअं सुणिअ णिव्वत्तिअमहग्घगुरुप्पमाणो फुरन्तमच्छरेस्साविवेअसमसीमलिणिअमुहो भूरिवसुणन्दणे मुहुत्ते- वण्णासेहिं किं दाणिं तुमाण जुअलाणं जुअलाभोअमउणेहिं महाणुभावेहिं णवजोव्वणगुणाभिरामेहिं जामाउएहिं परितोसेमि त्ति पडिबोधिअ गदो अब्भन्तरं राआ । इमे वि माहवमअरन्दा आअच्छन्दि इति एदं वि एदं भअवदीए उदन्तं णिवेदेमि । (इति निष्क्रान्तः ।)

(ततः प्रविशतो माधवमकरन्दौ ।)

माधवः—अहो, प्रेयसः सर्वपुरुषातिशायि निर्व्याजमूर्जितं तेजः । तथा हि ।

दोर्निष्पेषविशीर्णसंचयगजस्कन्धाग्रकुम्भमतः

मात्मीरानगुपात्य तत्प्रहरणान्याक्षिप्य विक्रमतः ।

सौम्यैकरसोपनीतमाधवमकरन्दमुखचन्द्रावलोक्य वारंवारं प्रसारितस्नि- ग्धलोचनः कर्णहंसकालापमधिकं श्रुत्वा निर्वर्तितमहार्घगुरुप्रमाणः स्फुरन्मत्सरेर्ष्याविवेकसमसीमलिनितमुखो भूरिवसुनन्दनो मुहुर्तेपन्यासैः किमि- दानीं युवयोर्युगलभोगमूलकाभ्यां महानुभावाभ्यां नवयौवनगुणाभिरामाभ्यां जामातृभ्यां परितोष इति प्रतिबोध्य गतोऽभ्यन्तरं राजा । एतावपि माधवमकरन्दावागच्छत इत्येतदप्येतं भगवत्यै वृत्तान्तं निवेदयामि ।

तयोर्मुखचन्द्रावलोकनेन वारंवारं प्रसारितस्निग्धलोचनः कर्णहंसकालापमधिकं श्रुत्वा निर्वर्तितमहार्घगुरुप्रमाणः स्फुरन्मत्सरेर्ष्याविवेकसमसीमलिनितमुखो भूरि वसुनन्दनो मुहुर्तेपन्यासैः किमिदानीं युवयोर्युगलभोगमूलकाभ्यां महानुभा- वाभ्यां नवयौवनगुणाभिरामाभ्यां जामातृभ्यां परितोष इति प्रतिबोध्य ततो गतोऽभ्यन्तरं राजा । अत्र मत्सरः कोपः उद्वेग ईर्ष्या एतौ द्वौ मषी- स्थानीयौ । ताभ्यां मलिनित मुख यस्य सः । वैवर्ण्यं मषीस्थानीयं भूरिवसो- रिति विवेकः । एतावपि माधवमकरन्दावागच्छत इत्येतदप्येतं भगवत्यै वृत्तान्तं निवेदयामि ॥ माधवः । प्रेयसो मकरन्दस्य । निर्व्याजं स्वाभाविकमूर्जितं बलवत्तेजः प्र दोर्निष्पेषेति । तथा यस्य प्रेयसो मित्रस्य प्रचण्डवीर्यं वीरवृत्तम् मतः । कथमुन्मत्त इत्यपेक्षायां दोर्भ्यामेव यो निष्पेषः चूर्णनं तेन शीर्णं संचितमतैव स्कन्धकूटस्य यथा स्यादिति क्रियाविशेषणम् । अनुपात्य च तेषां प्र हरणान्याक्षिप्य विक्रमतो विक्रमं कुर्वतः । एवंभूतस्य प्रेयसो मे संख्योत्सवैः संगा मसंहरणस्य पुरो येषां तेषां पार्ष्णिरूपे चालिनता निपेक्ष्य मा पतापिपति-

उद्वेल्लद्धनरुण्डखण्डनिकराकीर्णस्य संख्योदधे-
र्द्वैधास्तम्भितपत्तिपङ्क्तिविकटः पन्थाः पुरस्तादभूत् ॥ ९ ॥

वयस्य, नन्वनुशयस्थानमेतत् । पश्य ।

अद्यैवेन्दुमयूखखण्डनिचितं पीतं निशीथोत्सवे
यैर्लीलापरिरम्भदायिदयितागण्डूषशेषं मधु ।
संप्रत्येव भवद्भुजार्गलगुरुव्यापारभग्नास्थिभि-
र्गात्रैस्ते कथयन्त्यसारमिदुरान्प्रायेण संसारिणः ॥ १० ॥

सर्वथा न्यं तु नरपतेरस्य सौजन्यम् । यदपराद्धयोरप्यनपराद्धयोरिव नौ कृतोपसदनं चेष्टितवान् । तदेहि, मालतीसमक्षमधुना मदयन्तिकाहरणवृत्तान्तं विस्तरतः कथ्यमानमनुभवामः । (पुरोऽवलोक्य ।) कथं शून्या इवामी प्रदेशाः ।

मकरन्दः—नूनं शङ्के आवयोः समरसकटोद्वेगेन व्याकुलत्वादितस्ततो भ्रमन्त्यस्ता अत्रैवात्मानं विनोदयन्ति ।

माधवः—

कथयति त्वयि सस्मितमालती-
वलितलोलकटाक्षपराहतम् ।
वदनपङ्कजमुल्लसितत्रपं
स्तिमितदृष्टि सखी नमयिष्यति ॥ ११ ॥

अयमसावुद्यानवाटः ।

त्वया विकटो विपुलः पुरस्तादभूत् । उद्वेल्लन्त ऊर्ध्वं ललन्तो ये रुण्डखण्डनिकरास्तैः कीर्णस्य व्याप्तस्येति सख्योदधेर्विशेषणम् ॥ ९ ॥ वयस्य, अहो एतज्जगत्समरकर्म वानुशयस्थानं पश्चात्तापस्थानम् । अद्येति । यैः सुभटैश्चन्द्रिकोपभोगसमये निशीथे लीलालिङ्गनदायिप्रेयसीपानावशिष्टं तथा प्रतिफलितेन्दुकरकरम्बितमिन्दुप्रभाखण्डरुचिरं मधु पीतं सम्प्रत्येव ते गात्रैर्भवदीयव्यापारभग्नास्थिभिः संसारिणः पुरुषानसारास्तुच्छास्तथा भिदुरान्विकलान्कथयन्ति ॥ १० ॥ तन्मालत्यग्रतो मदयन्तिकायाः कृते कलहंसकेन विस्तरतो वर्ण्यमानमावयोर्व्यापारमतर्कितोपस्थितमनुभवाम । पुरोऽवलोक्य । कथं शून्या इव मालत्या विरहिता इवामी प्रदेशाः । दृश्यन्त इति शेषः ॥ मकरन्दः । नूनं शङ्के । आवयोः समरसकटोद्वेगेनाकुलत्वादुद्विग्नत्वादितस्ततो भ्रमन्त्यस्ता मालत्यादयोऽत्रैवोद्यानगम्भीरस्थाने आत्मनः विनोदयन्ति ॥ माधवः । कथयतीति । वयस्य मकरन्द, त्वयि कथयति सत्यावयोः समरसकटवृत्तान्तं मालत्याः सखी मदयन्तिका मन्निमित्तमनयोः पुरुषप्रकाण्डयोः शरीरसंदेहादयो जायन्त इत्यत्यन्त-

(प्रवेशं नाटयतः ।)

लवङ्गिकामदयन्तिके—सहि मालदि । (सहसा विलोक्य सहर्षम्) दिट्ठिआ पुणो वि ण महाणुभावा दिस्सन्दि ।

माधवमकरन्दौ—भवत्यौ, क सा मालती ।

उभे—कुदो मालदी । पच्चक्खेण अज्ज विप्पलद्धाओ मन्द भाइणीओ ।

माधवः—भवत्यौ, कर्णकटुमपि सहसैव ज्वलते मे हृदयम् । तत् स्फुटमभिधीयताम् ।

मम हि कुवलयाक्षी मत्यनिर्भेकबुद्धे
रविरतमनुबद्धोत्कम्प एवान्तरात्मा ।
स्फुरति च खलु चक्षुर्वाममेतच्च कष्टं
वचनमपि भवत्योः सर्वथा हा हतोऽस्मि ॥ १२ ॥

१ सखि मालति, दिष्ट्या पुनरपि च तौ महानुभावौ दृश्येते ।
२. कुतो मालती । प्रत्यक्षेणाद्य विप्रलब्धे मन्दभागिन्यौ ।

भ्रान्तयोरुद्वेजितयोर्द्वयोः तथा विनिमितमपि निष्फलत्वं सर्वं दुःखं कर्तव्यतासमवधानमविष्यति । पुनः कीदृशम् । सखिता वा मालती तथा माधवमकरन्दौ वे कण्ठलग्नौ पराहतमिव पराहतम् । पराहतिर्दुःखस्य मया सार्धं कर्माभिप्रायेणैव ईदृग् निमित्तमसाहितनिमित्तमिति मालत्याः सखित्वं कर्माभिप्रायवने च हेतुः ॥ ११ ॥ अथ माधवमकरन्दौ परस्परं श्रुत्वा मालतीमभिमतां प्रति तद्विरहमाकुले कर्तव्यमसमञ्जसमिति । प्रवेश इति शेषः । सखि मालति । अनन्तरं माधवमकरन्दावालोक्य विलोक्य सहर्षं वदतः । दिष्ट्या पुनरपि च तौ महानुभावौ दृश्येते । अथ लवङ्गिकामदयन्तिकयोः सखि मालतीति वचनं श्रुत्वा पूर्वस्मृतमनुनिमित्तबाधितौ माधवमकरन्दौ पृच्छतः क सा मालतीति । उभे । कुतः कुत्र सा मालतीति । कुत इति सप्तम्यर्थे तसिः । एतेन त्वं मालती नास्त्येवेत्यर्थः । प्रत्यक्षेण भवतोरपि मन्दभागिन्यौ विप्रलब्धे । भवत्सकाशम् मालतीप्रत्यक्षमालक्ष्य सखि मालतीसुखमित्यर्थः ॥ माधवः । भवत्याविति द्विवचने । कर्णकटुमपि किंकेनापि प्रकारेण श्रुतमप्यवश्यं सहसैव ज्वलते हृदयम् । तत् स्फुटमभिधीयताम् । मम हीति । मम तस्यैव तस्या मम चेतो हि स्फुटं कुवलयाक्षी मालती प्रति 'प्रेम पश्यति भयान्यपदेऽपि' इत्यनिर्भेदनिश्चयबुद्धेः तैरनुबद्धोत्कम्प एव । यतः अत्र च एव असावसत्यं भविष्यति कर्माकुलतयोपस्थितं निमित्तमिति वचनमप्यनुपपत्ति च तथोत्कम्प इत्यर्थः । तथा वामाक्षिस्फुरणं कष्टोद्भावकम्, तथैवैतद्वचनमपि वचनं कष्टम् ।

मदयन्तिका—तह क्खु इदो विणिग्गदे महाणुहावे बुद्धरक्खिदं अवलोइदं अ भअवदीसआसं विसज्जिअ अप्पमादणिमित्तं विण्णवेहि अज्जउत्तं त्ति लवङ्गिआ अणुप्पेसिदा । तदो उत्तम्मभाणा अ एदाए मग्गं ओलोइदुं अग्गदो पसरिदा मालदी । पच्चादो अहं । तदो ण पेक्खामि । तदो अह्मेहिं मग्गिदा एत्थ विडवन्दराइं जाव तुह्मे दिट्ठत्ति ।

माधवः—हा प्रिये मालति,

किमपि किमपि शङ्के मङ्गलेभ्यो यदन्य-
द्विरमतु परिहासश्चण्डि पर्युत्सुकोऽस्मि ।
कलयसि कलितोऽहं वल्लभे देहि वाचं
भ्रमति हृदयमन्तर्विह्वलं निर्दयासि ॥ १२ ॥

उभे—हा पिअसहि, कहिं ग आसि ।

मकरन्दः—वयस्य, किमित्यविज्ञाय वैक्लव्यमवलम्ब्यते ।

माधवः—सखे, त्वमपि किं न जानासि मत्स्नेहदुःखितायास्तस्याः कातर्यचेष्टितानि ।

---

१. तथा खल्वितो विनिर्गते महानुभावे बुद्धरक्षितामवलोकिता च भगवतीसकाशं विसृज्याप्रमादनिमित्तं विज्ञापयार्यपुत्रमिति लवङ्गिकानुप्रेषिता । तत उत्ताम्यमाना चैतस्या मार्गमवलोकयितुमग्रतः प्रसृता मालती । पश्चादहम् । ततो न पश्यामि । ततोऽस्माभिर्मार्गितात्र विटपान्तराणि यावद्युवां दृष्टाविति ।

२. हा प्रियसखि, कुत्र गतासि ।

तद्धतकदैवेन हतोऽस्मि ॥ १२ ॥ **मदयन्तिका** । तथा खल्वितो विनिर्गते महानुभावे त्वयि सति बुद्धरक्षितामवलोकितां च भगवतीसकाशं विसृज्याप्रमादनिमित्तं विज्ञापयार्यपुत्रमिति लवङ्गिकानुप्रेषिता । तत उत्ताम्यमाना चैतस्या मार्गमवलोकयितुमग्रत प्रसृता मालती । पश्चादहं प्रसृतेत्यर्थ । न तत पश्यामि । ततोऽस्माभिरत्र विचिता यावद्युवां दृष्टाविति ॥ **माधवः** । **किमपीति** । हे चण्डि अतिकोपने, अय परिहास स्वात्मप्रच्छादनरूपो विरमतु । परिहासं परित्यज । ततः किमपि किमपीति यद्वक्तुमपि न शक्यते मङ्गलेभ्यो यदन्यदमङ्गलं तदहं त्वयि शङ्के । अतस्त्वद्दर्शनार्थं पर्युत्सुकोऽस्मि । अथवा कलयसि ज्ञातुमिच्छसि मामनुरागवानयं विरागो वेति रूपेण, तर्हि कलितोऽहं त्वयैव महामांसविक्रयप्रक्रमादिषु । तदिदानीं वल्लभे, वाचं प्रयच्छ । यतो मदीयं हृदयं विह्वलं विकलमन्तरेवावस्थितिं न लभते । त्वं चैवं निर्दयासि ॥ १३ ॥ **मकरन्दः** । अविज्ञायानिश्चित्य । तद्विपदमित्याशय ॥ **माधवः** । अन्यस्तावदुदासीनो न जानाति ।

मकरन्दः—अस्त्येतत् । किंतु भगवतीपादमूलगमनमप्यसम्भाव्यते । तदेहि । तत्र तावद्गच्छामः ।

उभे—एदं वि संभाविअदि ।

माधवः—एवमस्तु नाम । (इति परिक्रामति ।)

मकरन्दः—(स्वगतम् ।)

यावद्भवेद्भगवतीभवनं सखी सा
जीवन्त्यवेष्यति न वेत्यभिशङ्कितोऽस्मि ।
मायेव सान्द्रघनसुप्रियसंगमादि
सौदामिनीस्फुरणचञ्चलमेव सौख्यम् ॥ १४ ॥

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

इति महाकविश्रीभवभूतिविरचिते मालतीमाधवेऽष्टमोऽङ्कः ।

---

१ एतदपि संभाव्यते ।

त्वमपि किं मालतीति न जानासि । मम मालती मत्तोऽहेव दुर्लक्ष्यता यावत्त्वया गवेषितमिति मौरिकामिवाद्भुतावे मालत्याः शरीरपरित्राणाय्यवसायं करोमि ॥ उभे । एतदपि संभाव्यते । भगवतीपादसेवा कर्तुं मया भवि-ष्यतीत्येतत् ॥ माधवः । एव नामास्तु । नायकस्य संभावनासाम् ॥ मक-रन्दः । यावदिति । या मोऽस्माकं सर्वेषां माधवप्रेमनिर्भरतया तथा एव गुण-विशेषेण स्निग्धेभवोऽस्मिन्नसमात्मवति सखी मालती यावत् भवा । भगवती-भवनम् तपस्विजनाश्रमोचितपर्णशालमाश्रितिमिः तत्रैव जीवन्ती मालत्या-ऽस्मत्प्रीत्या पुनरवेष्यति न वेत्याशङ्कितोऽस्मि । अपीष्टजनसमागमजन्यस्य मनसः सुखस्य- पारस्य मालतीमिलनसंभावनया अभिलापोत्पत्ति । अथ मालतीविषयमता विस्मिता । वैमतिकसुखसंस्थितत्वं श्लोकमोत्तरार्धेन व्यवस्थापयति—मायेवेति । सान्द्रधन-विप्रलम्भसौख्यं सौदामिनीस्फुरणचञ्चलम् । भवतीति शेषः । सान्द्रघनवियत्-आविर्भेदस्य सौख्यस्य तदाह । अथ च प्रथमाङ्कसूत्रधारोपसूचितायाः सौदामिन्याः स्फुरणं स्फूर्तिर्मायापरविक्षेपो वा तन्मात्रनिमित्तं मालतीपरप्रतिकरणं माधव-दुःखाभावार्थं च भवति इत्यतः प्रकरणसमाप्तिमाह सौदामिनीप्रवेशसूचनाय च सौदामिनीपदमष्टमाङ्कान्ते निवेशितवान् ॥ १४ ॥

यत्परत्वाभिनीता प्रकरणलोकेऽत्र भवभूतेः ।
स्वरोत्कर्षे मम परमोत्सवं कृतौ व्याख्याति तस्याः ॥

इति श्रीनान्यदेवस्य कृतौ त्रिपुरसारावल्यां मालतीमाधव-टीकायामष्टमाङ्कविवरणम् ॥

नवमोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशति सौदामिनी ।)

सौदामिनी—एषास्मि सौदामिनी भगवतः श्रीपर्वतादुपेत्य पद्मावतीं तत्र मालतीविरहिणो माधवस्य संस्तुतप्रदेशदर्शनासहिष्णोः संस्त्यायं परित्यज्य सह सुहृद्वर्गेण बृहद्द्रोणीशैलकान्तारप्रदेशमुपश्रुत्याधुना तदन्तिकं प्रयामि । भोः, तथाहमुत्पतिता यथा सकल एव गिरिनगरग्रामसरिदरण्यव्यतिकरश्चक्षुषा परिषिच्यते । (पश्चाद्विलोक्य ।) साधु साधु ।

पद्मावती विमलवारिविशालसिन्धु-
पारासरित्परिकरच्छलतो बिभर्ति ।

श्रीपर्वते कपालकुण्डलापहृतां मालतीमाच्छिद्य निष्प्रत्यूहे देशे निधाय मालतीविनाशशङ्किनो माधवस्यावश्यंभाविविनाशमाशङ्क्य जीवत्येव समागमिष्यतीति माधवप्रतीतिहेतो मालतीकण्ठाद्बकुलावलीमादाय सौदामिनी सत्वरमुत्पतिता । अस्मिन्नवसरे नवमाङ्कारम्भः । तत इति । सौदामिनी स्वात्मगतमेव स्वविधेयं विचारयति—**एषास्मीति** । एषाहं सैव सौदामिनी नान्या । या भगवत्याः कामन्दक्या योगाभ्यासाद्युपदेशेनानुगृह्यैतावत्पदं प्रापिता । तदवश्यं मया कामन्दक्या प्राणेनापि रक्षणीययोर्मालतीमाधवयोर्विपत्प्रतीकारः प्राणव्ययेनापि विधेय इत्येषास्मीति पदस्याशयः । भगवतः पूज्याच्छ्रीपर्वतादुपेत्य गत्वा पद्मावतीम् । तत्र पद्मावत्यां मालतीविप्रयुक्तस्य माधवस्य बृहद्द्रोण्योपलक्षितो यः शैलस्तस्य कान्तारं दुर्गमार्गस्तत्र प्रदेशस्तत्र प्रवेशमुपश्रुत्याधुना तदन्तिकमनुप्रयामि । भवतु तस्य कान्तारप्रवेशः किमेतावता स्यादित्याशयः । किंभूतस्य माधवस्य—मालत्या सह क्रीडाद्यधिकरणत्वेन संस्तुतः परिचितो देशस्तस्येदानीं मालतीं विना तदवलोकनासहिष्णोः कथं कान्तारप्रवेशः किंविधो वेत्यपेक्षाद्वये सह सुहृद्वर्गेण संस्त्यायं गृहं परित्यज्येति पदद्वयं योज्यम् । अत्र भगवच्छब्दोक्तपूज्यत्वं च श्रीपर्वतस्यानेकमन्त्रसाधनक्षेत्रत्वेन । **तथाहमिति** । तया तेन वेगातिशयेन तथोच्चदेशगमनमाश्रित्य वोत्पतितेनात्मनः शरीरलघुतोत्कर्षसहितं योगपरिपालनलिङ्गभूतं तथा शीघ्रगामिता चाश्चर्यहेतुत्वेनात्मगतमेव चिन्तयति । लघिमा लघुर्भवति येन सूर्यकरानवलम्ब्य तद्बिम्बं प्रविशतीत्युच्चैर्गगनारोहणं च माधवस्य गिरिद्रोण्या श्रीपर्वतस्यापि स्पष्टदर्शनार्थम् । व्यतिकरो विशेषः समूहो वा । चक्षू रश्मिमण्डलेन परिषिच्यतेऽभिव्याप्य गृह्यते । साधु साधु । पद्मावतीं शीघ्रं प्राप्तास्मि । भद्रमासन्नमिति साधुपदाभ्यासहेतुः । **पद्मावतीति** । पद्मावती नगरी अन्तरिक्षं गगनमिव बिभर्ति । कस्मादित्यपेक्षायां विमलवारिभिर्वि-

उत्तुङ्गसौधसुरमन्दिरगोपुराट्ट-
संघट्टपाटितविमुक्तमिवान्तरिक्षम् ॥ १ ॥

अपि च ।

सैषा विभाति लवणा ललितोर्मिपङ्क्ति-
रम्भागमे जनपदप्रमदाय यस्याः ।
गोगर्भिणीप्रियनवोलपमालभारि-
सेव्योपकण्ठविपिनावलयो विभान्ति ॥ २ ॥

(अन्यतो विलोक्य ।) स एष भगवत्याः सिन्धोर्वारिविवरसंभेदावपातः ।

यत्रैष पुण्यसलिलनिर्झरगर्भ-
गम्भीरनूतनघनस्तनितप्रचण्डः ।
पर्यन्तभूधरनिकुञ्जविजृम्भणेन
हेरम्बकण्ठरसितप्रतिमानमेति ॥ ३ ॥

एताश्चन्दनागरुकर्पूरकपाटलामापतत्रणगहनाः परिणतमालूरमधोऽ-
रण्यगिरिभूतयः [illegible]

पारा विपुला वा सिन्धुर्नाम नदीविशेषः । अन्तरिक्षमाकाशम् । उत्तुङ्गा ये सौधा-
स्तेषां संघट्टेन पूर्वं पाटितं पश्चाद्विमुक्तमिवेत्यर्थः । अन्तरिक्षं नाम नदीजल-
प्रतिबिम्बितं प्रतिभाति तज्जलम् । अन्यथा विमुक्तेनान्तरिक्षस्य पतनाभिधा-
नानुपपत्तेः ॥ १ ॥ सैषेति । सैषा लवणा नाम नदी । जनपदसम्बन्धेन जनपद-
लोक उच्यते । तेषां प्रमदाय गोगर्भिणीषां प्रियाणां नवतृणाभिधारिण्यो
वारणीकाः सेव्या एव वनावलयो विभान्तीत्यन्वयः । अत्र मालवदेशस्य
भूमयो नीवारणीमाश्रयन्ते निकुञ्जादिषु इति प्रसिद्धम् । गोगर्भिणीति स्त्री च
गर्भिण्यां गर्भिण्य इति सूत्रेण जातिसमासे गोगर्भिणी । [illegible]
[illegible] ॥ २ ॥ स एष पूर्वपरिचितः । भगवतीपदेन पुण्यत्वाभिप्रायकेन
तीर्थत्वं सिन्धुनिपातस्याः सरितः सूच्यते । [illegible]
प्रपातः । [illegible] । यत्रैषेति । अत्र प्रपातोऽयं संघट्टो निर्भा-
[illegible] । अयं च [illegible]
[illegible] । अत्र च [illegible]
[illegible]
[illegible]
॥ ३ ॥ एता इति । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]

गिरिनिकुञ्जगुञ्जद्गम्भीरगद्गदोद्गारघोरघोषणगोदावरीमुखरितविशालमेखलाभुवो दक्षिणारण्यभूधरान् । अयं च मधुमतीसिन्धुसंभेदपावनो भगवान्भवानीपतिरपौरुषेयप्रतिष्ठः सुवर्णविन्दुरित्याख्यायते । (प्रणम्य ।)

जयदेव भुवनभावन जय भगवन्नखिलवरद निगमनिधे ।
जय रुचिरचन्द्रशेखर जय मदनान्तक जयादिगुरो ॥ ४ ॥

(गमनमभिनीय ।)

अयमभिनवमेघश्यामलोत्तुङ्गसानु-
र्मदमुखरमयूरीमुक्तससक्तकेकः ।
शकुनिशबलनीडानोकहस्निग्धवर्ष्मा
वितरति बृहदश्मा पर्वत प्रीतिमक्ष्णोः ॥ ५ ॥

दधति कुहरभाजामत्र भल्लूकयूना-
मनुरसितगुरूणि स्त्यानमम्बूकृतानि ।
शिशिरकटुकषायः स्त्यायते सल्लकीना-
मिभदलितविकीर्णग्रन्थिनिष्यन्दगन्धः ॥ ६ ॥

(ऊर्ध्वमवलोक्य ।) अये, कथं मध्याह्नः । तथा हि संप्रति

योऽन्धकारस्तेन गुरवो ये निकुञ्जा लतादिपिहिता कदरीविशेषास्तेषु गुञ्जन्ती शब्दायमाना गद्गदध्वनिप्रधानप्रवाहनि सरणा या गोदावरी तया मुखरितविपुलमेखलाभुव इत्यन्वय. । **अयमिति** । मधुमती नदीविशेष । संभेद संगमस्तस्य पावन पवित्रतोत्पादक । अपौरुषेयप्रतिष्ठ पुरुषप्रयत्नाजन्यस्थापन श्रुतिप्रतिपाद्यमाहात्म्यो वा स्वर्णविन्दुरिति नाम तस्य भगवत । **जयेति** । भुवनभावन चतुर्दशभुवनोत्पादक, अखिलवरद समस्तानतकामप्रद, निगमनिधे समस्तवाङ्मयनिधे । आदिगुरुत्व च सर्गादौ ब्रह्मणोऽप्युपदेशकत्वात् ॥ ४ ॥ **अयमिति** । अयं पर्वतो दृश्यमानो नेत्रयो सुख जनयतीत्यन्वय· । तस्य विशेषणानि । नवजलदै श्यामीकृतोच्चसानु । अत एव हृष्टमयूरीमुक्ताविच्छिन्नकेक । तथा शकुनिभि पक्षिभि शबलाः कर्बुरा ये नीडानोकहास्तै स्निग्ध वपुरस्य स तादृक् । शकुनयश्च बलाका केकिनश्च प्राह्या । तेषामेव तदानीं नीडारम्भ । तैरेव श्वेतश्यामै कर्बुरता नीडाना स्यात् ॥ ५ ॥ **दधतीति** । अत्र ये तरुणाश्च भल्लूकास्तेषामम्बूकृतानि सनिष्ठीवनानि भुक्तानि कुहरभाक्त्वेन प्रतिशब्दगुणोत्कृष्टानि कर्तॄणि स्त्यान स्त्यानत्वं दधति बिभ्रति । यथा सल्लकीना वृक्षविशेषाणामिभै. पूर्वं दलिता· पश्चाद्विकीर्णा विक्षिप्ता ये ग्रन्थयस्तेषां यो निष्यन्दो द्रव क्षरणं तद्गन्ध स्त्यायते सर्वत· संहतो भवति । प्रसरतीत्यर्थ· ॥ ६ ॥

उत्तुङ्गसौधसुरमन्दिरगोपुराट्ट-
संघट्टपाटितविमुक्तमिवान्तरिक्षम् ॥ १ ॥

अपि च ।

सैषा विभाति लवणा ललितोर्मिपङ्क्ति-
रम्भागमे जनपदप्रभवाय यस्याः ।
गोगर्भिणीप्रियनवोलपमालभारि
सेव्योपकण्ठविपिनावलयो भवन्ति ॥ २ ॥

(अन्यतोऽवलोक्य ।) स एष भगवत्याः सिन्धोर्दारितरसातलस्तटप्रपातः ।

यत्रैष गुमगुमायितनिरन्तरगर्भ-
गम्भीरनूतनघनस्तनितप्रचण्डः ।
पर्यन्तभूधरनिकुञ्जविजृम्भणेन
हेरम्बकण्ठरसितप्रतिमानमेति ॥ ३ ॥

एताश्चन्दनाशोकचम्पकस्फाटिकमाभातगहना परिणतमालूरसुरभयो-रम्यगिरिभूमयः सारयन्ति तरलकलम्बजम्बूपनागवल्लीनागरुत्

छाया विपुला वा सिन्धुनाम नदीविशेषः । अन्तरिक्षम् । उत्तुङ्गा ये सौधा-स्तेषां संघट्टेन पूर्वं पाटितं पश्चाद्विमुक्तमिवेत्यर्थः । अन्तरिक्षं नाम [illegible] आरोपोत्प्रेक्षे प्रतिभाति तज्जेयम् । अन्यथा विमुक्तमिवान्तरिक्षस्य पतनादिना-संभवप्रसङ्गः ॥ १ ॥ सैषेति । सैषं लवणा नाम नदी । जनपदप्रभवाय जनपद-लोका लभन्ते । तेषां प्रभवाय गोगर्भिणीनां प्रियाणां नवतृणप्रभृतिभिर्भासिन्यो धारयन्तीत्य आवलय एव वनावल्यो विभान्तीत्यन्वयः । अत्र भावप्रत्यय 'द्रुत्केपीवस्यकवर्गा नितान्तप्रभारेषु' इति लक्षणम् । गोगर्भिणीति रूपं च 'वत्सप्राये गर्भिण्या' इति सूत्रेण समासे गोगर्भिणी अत्यन्तगर्भिणीति च । नवतृणारेऽपि [illegible] गोगर्भिणीति, अत्रातापि [illegible] गर्भिणीति रूपं स्यात् ॥ २ ॥ स एष पूर्वपरिचितः । भगवतीपदेन पूज्यत्वाभिप्रायकेण तीर्थत्वं सिन्धुनाम्न्याः सरितः सूचयति । [illegible] प्रपातः । [illegible] । यत्रेति । [illegible] विभा-[illegible] । [illegible] पर्यन्तभूधरनिकुञ्जेषु [illegible] मालतीविरहिणो माधवस्य धृतिपथ [illegible] हेतोः ॥ ३ ॥ एता इति । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

गिरिनिकुञ्जगुञ्जद्गम्भीरगद्गदोद्गारघोरघोषणगोदावरीमुखरितविशालमेखलभुवो दक्षिणारण्यभूधरान् । अयं च मधुमतीसिन्धुसभेदपावनो भगवान्भवानीपतिरपौरुषेयप्रतिष्ठः सुवर्णबिन्दुरित्याख्यायते । (प्रणम्य ।)

जयदेव भुवनभावन जय भगवन्नखिलवरद निगमनिधे ।
जय रुचिरचन्द्रशेखर जय मदनान्तक जयादिगुरो ॥ ४ ॥

(गमनमभिनीय ।)

अयमभिनवमेघश्यामलोत्तुङ्गसानु-
र्मदमुखरमयूरीमुक्तसंसक्तकेकः ।
शकुनिशबलनीडानोकहस्निग्धवर्ष्मा
वितरति बृहदश्मा पर्वतः प्रीतिमक्ष्णोः ॥ ५ ॥

दधति कुहरभाजामत्र भल्लूकयूना-
मनुरसितगुरूणि स्त्यानमम्बूकृतानि ।
शिशिरकटुकषायः स्त्यायते सल्लकीना-
मिभदलितविकीर्णग्रन्थिनिष्यन्दगन्धः ॥ ६ ॥

(ऊर्ध्वमवलोक्य ।) अये, कथ मध्याह्नः । तथा हि संप्रति

योऽन्धकारस्तेन गुरवो ये निकुञ्जा लतादिपिहिता कदरीविशेषास्तेषु गुञ्जन्ती शब्दायमाना गद्गदध्वनिप्रधानप्रवाहनि सरणा या गोदावरी तया मुखरितविपुलमेखलाभुव इत्यन्वय. । **अयमिति** । मधुमती नदीविशेष । सभेद· सगमस्तस्य पावन पवित्रतोत्पादक । अपौरुषेयप्रतिष्ठ पुरुषप्रयत्नाजन्यस्थापन श्रुतिप्रतिपाद्यमाहात्म्यो वा स्वर्णबिन्दुरिति नाम तस्य भगवत । **जयेति** । भुवनभावन चतुर्दशभुवनोत्पादक, अखिलवरद समस्तानतकामप्रद, निगमनिधे समस्तवाङ्मयनिधे । आदिगुरुत्वं च सर्गादौ ब्रह्मणोऽप्युपदेशकत्वात् ॥ ४ ॥ **अयमिति** । अयं पर्वतो दृश्यमानो नेत्रयो सुखं जनयतीत्यन्वय । तस्य विशेषणानि । नवजलदै श्यामीकृतोच्चसानु । अत एव हृष्टमयूरीमुक्ताविच्छिन्नकेक । तथा शकुनिभि पक्षिभि शवला· कर्बुरा ये नीडानोकहास्तै स्निग्ध वपुरस्य स तादृक् । शकुनयश्च बलाका केकिनश्च प्राह्या । तेषामेव तदानीं नीडारम्भ । तैरेव श्वेतश्यामै कर्बुरता नीडाना स्यात् ॥ ५ ॥ **दधतीति** । अत्र ये तरुणाश्च भल्लूकास्तेषामम्बूकृतानि सनिष्ठीवनानि भुक्तानि कुहरभाक्त्वेन प्रतिशब्दगुणोत्कृष्टानि कर्तृणि स्त्यानं स्त्यानत्वं दधति बिभ्रति । यथा सल्लकीना वृक्षविशेषाणामिभैः पूर्वं दलिता· पश्चाद्विकीर्णा विक्षिप्ता ये ग्रन्थयस्तेषां यो निष्यन्दो द्रव क्षरणं तद्गन्ध स्त्यायते सर्वत· सहतो भवति । प्रसरतीत्यर्थ· ॥ ६ ॥

काश्मर्या कृतमालमुद्गतदलं कोयष्टिकष्टीकते
तीराश्मन्तकसिम्बिगुम्फितमुखा घावन्त्यपःपूर्णिकाः ।
पत्यूहैस्तिनिशस्य कोटरवति स्कन्धे निलीय स्थितं
वीरुन्नीडकपोतकूजितमनुक्रन्दन्त्यथ कुक्कुभाः ॥ ७ ॥

तद्भवतु । माधवमकरन्दावन्विष्य यथाप्रस्तुतं साधयामि । (इति निष्क्रान्ता ।)

शुद्धविष्कम्भः ।

(ततः प्रविशति माधवो मकरन्दश्च ।)

मकरन्दः—(सकरुणं निःश्वस्य ।)

न यत्र मत्याशामनुपतति नो वा रहयति
प्रतिक्षिप्तं चेतः प्रविशति च मोहान्धतमसम् ।
अकिंचित्कुर्वाणाः पचन इव तस्यां वयमहो
विधातुर्वामत्वाद्विपदि परिवर्तामह इमे ॥ ८ ॥

माधवः—हा प्रिये, मालति, क्वासि । कथमविज्ञाततत्त्वमनुभवमेव झटिति पर्यवसितासि । मन्दभाग्ये, प्रसीद । संभावय माम् ।

काश्मर्या इति । काश्मर्याः मधुपर्णीतरोरस्मिन्काले विपन्नात् । उद्गतदलं उद्गतपत्रम् । कृतमालमारग्वधम् । कोयष्टिका पक्षिविशेषः । तस्य वने संभवात् । टीकते गच्छति । सरित्तीरे तेऽश्मन्तकाख्या लताः पर्यायात्सिम्बिगुम्फितमुख्यः व्यापकमुखमात्रमुखाः । न तु पिपासया ते चालितमुख्य इति गुम्फितपदस्वारस्यम् । पूर्णिका नाद्योऽपरनामानः पक्षिविशेषाः । घावं धावन्ति । पत्यूहैस्तिनिशस्य स्यन्दनापरनाम्नो मूले स्कन्धे वाससामर्थ्यादिवेष्य स्थितम् । तथा कपोतस्य तत्कुक्कुमपरिपाराद्वकूजितमनुक्रन्दन्तो वेशे कुक्कुभाः कूजन्ति । कुक्कुभो माधवकजातीयः पक्षिविशेषः । यथाह—'वनभिक्षुकवर्णितपुष्कलो नीलमहा आरण्यकचटकाकृतिः । कुक्कुभाः कुक्कुटाकाराः स्वस्थो रक्तवर्णकाः ॥' इति ॥ ७ ॥ इति शुद्धविष्कम्भ । मकरन्दः । सकरुणं निःश्वासमप्यतमेव । न यत्रेति । इमे वयं सर्वे बुद्धिपौरुषोत्साहयुक्ता अपि तस्यां विपदि वर्तामहे विभ्रमः । अत्र विपदि मया कर्तुं । तामपि तत्प्राप्तिहेतुं भमनन्यमप्यापादकरूपां प्रसारणां बहुपतति भावकन्नते । तत्राप्यसमर्थामिपरामर्शैर्बोधाभावात् । न वा प्रतिक्षिप्तं चित्तं तत्समक्षितिप्रकारां रहयति त्यजति । मनुजोऽस्मोऽरप्यप्राप्तविकल्पेऽपि पुनःपुनरपरमरस्पर्शनात् । मोहान्धकारमेव केवलं प्रविशति । मोहान्धकारमेवापरिच्छेदः । अकिंचित्कुर्वाणा विपत्प्रतीकाराद्युक्तं किमपि कर्माकुर्वन्त आहारमात्रव्यापारः पचन इव । मम च प्रतिकूलदैवविलसितमेव हेतुर्वामत्वं पुरुषकारवैगुण्यमित्याशयः ॥ ८ ॥ माधवः । अभिज्ञाततत्त्वमभिज्ञातविधावसरस्य

प्रियमाधवे किमसि मय्यवत्सला
ननु सोऽहमेव यमनन्दयत्पुरा ।
स्वयमागृहीतकमनीयकङ्कण-
स्तव मूर्तिमानिव महोत्सवः करः ॥ ९ ॥

[व]यस्य मकरन्द, दुर्लभः खलु जगति तावतः स्नेहस्य संभवः ।

सरसकुसुमक्षामैरङ्गैरनङ्गमहाज्वर-
श्चिरमविरतोन्माथी सोढः प्रतिक्षणदारुणः ।
तृणमिव ततः प्राणान्मोक्तुं मनो विघृतं तया
किमपरमतो निर्व्यूढं यत्करार्पणसाहसम् ॥ १० ॥

अपि च ।

मयि विगलितप्रत्याशत्वाद्विवाहविधेः पुरा
विकलकरणैर्मर्मच्छेदव्यथाविधुरैरिव ।
स्मरसि रुदितैः स्नेहाकूतं तथाप्यतनोदसा-
वहमपि यथामूवं पीडातरङ्गितमानसः ॥ ११ ॥

यथा स्यादेवं पर्यवसितासि विनाशं गतासि । अत एवाकूतम् । प्रियेति
प्रियो माधवो यस्या इति प्रियमाधवा स्वभावतो भूत्वा किमस्यनिमित्तवत्सल
न चाहमन्य. किंतु स एव माधवो यस्त्वदर्थे कृतमहामांसविक्रयप्रस्तावोचित
दशव्यापार इत्यात्मानुरागं मालत्यास्ताद्दग्विपत्प्रतीकारकर्तृत्वं चात्मनो मन
कृत्वाह—यमनन्दयदिति । मां तव करो मूर्तिमान्महोत्सव इवानन्दयत् । कीद
इत्यपेक्षायामागृहीतकमनीयकङ्कण इति । कथमनन्दयदित्यपेक्षायाम् । स्वयमि
यतस्त्वद्दर्शनजडीभूतस्य मम कण्ठे लवङ्गिकाधिया स्वकरेण वकुलावलीसमर्प
तया निजदेहदानादपीति योज्यम् ॥ ९ ॥ वयस्येति । दुर्लभ इति यावद
मयि तया मदनोद्यानप्रस्तावनादारभ्य दर्शितस्तावत. स्नेहस्य जगत्यन्यत्र मा
विहायासंभवः । अन्यत्र नायक ईदृगनुरागो न दर्शित इत्यर्थः । तमेव स्नेहोत
माह—सरसेति । मध्याह्ने नवमल्लिकादिकुसुमवत्क्षामैः सुकुमारैश्चिरमनवरतमु
थनशीलस्तावत्सोढ ।क्षामपदस्य सुकुमारार्थतायामभिभवासहिष्णुतायामुभयत्र
ममैवेति बीजं प्रतिक्षणदारुणमृत्योर्विशेषेण निमित्तमिति ज्वरविशेषणम् । तद
दनन्तर च मदप्राप्तिशङ्कायां तृणप्रायान्प्राणान्ममत्वात्तानेव त्यक्तुं चित्त वि
व्यवस्थापितम् । आस्ता सर्वमेतद्यत्तया कुलकुमार्या गुरुजनमनादृत्य करार्पणसा
मनुरागेण पाणिग्रहणसाहसं निर्व्यूढं निर्वाह नीतमतः पर किं ब्रूम इत्याशय ॥ १
अपि चेति कृत्वा मालतीगुणान्तरकीर्तनेन चतुर्थस्मरावस्थालिङ्गैरुन्मादाख्य
माधवस्थाया भूमिका रचयन्नाह—मयीति । स्मरसि यथा त्वं नन्दनवि

(आवेगम्।) अहो नु खलु भोः,

दलति हृदयं गाढोद्वेगं द्विधा तु न भिद्यते
वहति विकलः कायो मोहं न मुञ्चति चेतनाम्।
ज्वलयति तनूमन्तर्दाहः करोति न भस्मसा-
त्प्रहरति विधिर्मर्मच्छेदी न कृन्तति जीवितम्॥ १२॥

मकरन्दः—निरवग्रहो दहति दैवमिव दारुणो विप्रलम्भः। इयं च ते शरीरावस्था। तदस्य पद्मसरसः परिसरे मुहूर्तमास्स्व। अत्र हि

उत्फुल्लकमलकाकरमाकरन्द-
निष्यन्दसंवलितमांसलगन्धबन्धुः।
एतां प्राणयिष्यति पुनः परिवर्तमान-
कल्लोलशीकरतुषारवहः समीरः॥ १३॥

प्रत्यासन्नमूर्च्छं मन्यमानो विप्रलम्भप्रकाशपरत्वाद्विप्रलम्भस्य मर्मच्छेदे वा यथा तथा विधुरैर्वियोगोद्वेगवादिभिः शरीरेणापि तस्यामपि दशायां मयि प्रेमस्तुतं प्रेमभङ्ग-गमनाद्यनमत्वयोद्धुवारिस्त्याथी। अतएवमपि यथापूर्व गाढमात्वं पीडतर्जितचे-तसस्तत्र जमेव स्मरदीक्षमनः ॥११॥ आवेगं सर्वसम्भ्रमम्। अहोश्चर्य आश्चर्ये। नु वितर्के। भोः संबुद्धौ। खलुवीति। कर्मण्येदीर। स्वयमेव विभाव मदीयं हृदयं दारुणमयतमविकम्पापि गाढोत्कण्ठं यतो विदीर्णं किमिति भोरुत्थाव इत्यत्र द्विधेत्युत्तरम्। अन्तरेण हि दलने मालती यथा स्वान्तरस्थी यथा इति वर्तेत इति मकरन्दे प्रश्नयति। यथा कायः शरीरं दृश्येवपङ्क्तिको विह्वले मोहं दैन्यमिव वहति। यदि मोहः तदमेवं नान्यथीदमोत्तरम्। चेतनां मालती वियोगमेवेदनाकारं तु न मुञ्चतेवैमाशयः। तथान्तर्दाहः स्मरशरसंधुक्षितशोक-दहनसमूहं दहति। तर्हि तव भस्मीकरणे इति भावमायाक्तिमिति भस्मरूपता न एवत इत्यत्र मनमाना करोतीत्युत्तरम्। वैदग्ध्ये मालती कथं मालती वर्तेत इति प्रष्टव्ये। तथा विधिरमर्मुक्तमादरम्ममच्छेदेनजीवः प्रहरतीव। तर्हि एवं जीवतीति चेदम न कृन्ततीत्युत्तरम्। विरमममनुभवत्र यातनामिति जीविताक-ल्पमे हेतुः ॥१२॥ मकरन्दः। निरवग्रहो निरङ्कुशो निर्मर्यादो वा। निरवग्रहमिति क्रियाविशेषणं वा। इयं यातनामसहमानेव शरीरमपि प्रयत्नकरो यत्नादेव तां दहति। इयमीदृशी दुरविस्मरवाञ्छातरलमतिनिर्भूय। पद्मसरः पद्मप्रधानं सरः। उत्फु-ल्लेति। अत्र सरसि तावीदृशावस्थां पवनः प्राणयिष्यति। मरुद्विशेषणमाह— उत्फुल्लेति उद्रूपवन्ति यानि वाकलमलानि प्रसमन्विकसानि तेषामाकर-वासितस्थानं तत्र यो माकरन्दो निष्यन्दः सुतिः। सान्द्रमिति यावत्। तेन संव-

(परिक्रम्योपविशतः ।)

मकरन्दः—(स्वगतम् ।) भवतु । एवं तावदाक्षिपामि । (प्रकाशम् ।) वयस्य माधव,

एतस्मिन्मदकलमल्लिकाक्षपक्ष-
व्याधूतस्फुरदुरुदण्डपुण्डरीकाः ।
बाष्पाम्भःपरिपतनोद्गमान्तराले
दृश्यन्तामविरहितश्रियो विभागाः ॥ १४ ॥

(माधवः सोद्वेगमुत्तिष्ठति ।)

मकरन्दः—कथं निष्प्रतिपत्तिशून्यमुत्थायान्यतः प्रवृत्तः । (निःश्वस्योत्थाय ।) सखे, प्रसीद । पश्य ।

वानीरप्रसवैर्निकुञ्जसरितामासक्तवासं पयः
पर्यन्तेषु च यूथिकासुमनसामुज्जृम्भितं जालकैः ।
उन्मीलत्कुटजप्रहासिषु गिरेरालम्ब्य सानूनितः
प्राग्भारेषु शिखण्डिताण्डवविधौ मेघैर्वितानायते ॥१५॥

अपि च ।

लितो मिश्रीभूतो यो मांसलः पुष्टो गन्धस्तद्बन्धुस्तत्सहचरः । तथा पुरः परिवर्तमाना ये कल्लोलास्तेषां शीकरा एव तुषारास्तैर्जडो मन्दगतिः ॥१३॥ अथ मकरन्दो मित्रस्य दुरन्ताधिदर्शनेन भ्रान्तचित्ततया विरहिविपक्षतामुद्दीपनभावनां विस्मृत्य माधवस्यान्यचित्तताकरणाय तानेवोपन्यस्यति । आक्षिपाम्यन्यमनस्कं करोमि । **एतस्मिन्निति** । एतस्मिन्सरसि भूप्रदेशा दृश्यन्ताम् । प्रदेशानां विशेषणान्याह—सहर्षमन्द्रध्वाना ये मल्लिकाक्षा हंसविशेषास्तेषां पक्षव्याधूताः पूर्वं पश्चात्स्फुरन्त उरवो दण्डा येषां पुण्डरीकाणां तानि येषु भूभागेषु ते तादृशाः । बाष्पाम्भःपूरितलोचनत्वात्कथं दृश्यन्तामित्यत आह—एकस्य बाष्पाम्भसः परिपतनमन्यस्योद्गमनमित्यनयोरन्तराले ॥ १४ ॥ माधवस्य मकरन्दोक्तविनोदनोपदेश एवोद्वेगनिमित्तम् । **मकरन्दः** । निष्प्रतिपत्त्या मम तावद्वाक्यार्थानवबोधेन शून्यं शून्यहृदयता यथा स्यात्तथैवमुत्थाय मकरन्दोपदिष्टात्मविनोदनहेतून्विपरीतानाशङ्क्यावलोकयितुमसमर्थः । उत्थायान्यतोऽस्मात्स्थानात्स्थानान्तरं गन्तुं प्रवृत्त इत्यर्थः । अथ मकरन्दो मित्रस्य दुःसहं दशान्तरमापतत्प्रतिकर्तुमसमर्थो निःश्वस्य वदति—प्रसीद चित्तस्याभिलाषितां मुञ्च । अथवा प्रसन्नो भव । **वानीरेति** । वयस्य, निकुञ्जसहितानां नदीनां वेतसकुसुमैर्हेतुभूतैः प्राप्तसौरभं पयः पश्य । अत्र मनो विनोदयेत्याशयः । पर्यन्तेषु नदीनां तटेषु । यूथिकाकुसुमानां जालकैर्मुकुलैरुज्जृम्भितं विकसितं तदपि पश्येत्याशयः । इतश्च सानूनालम्ब्य शृङ्गाण्याधारीकृत्य मेघैर्मयूरोद्धतनृत्तनिमित्तं वितानायते पटमयनृत्तमण्डपतयाचार्यते । केषु देशेष्वित्यत

(सावेगम् ।) अहो नु खलु भो,

दलति हृदयं गाढोद्वेगं द्विधा तु न भिद्यते
वहति विकलः कायो मोहं न मुञ्चति चेतनाम् ।
ज्वलयति तनूमन्तर्दाहः करोति न भस्मसा-
त्प्रहरति विधिर्मर्मच्छेदी न कृन्तति जीवितम् ॥ १२ ॥

मकरन्दः—निरवग्रहो वहति दैन्यमिव दारुणो विकलान् । इयं च ते शरीरावस्था । तदस्य पम्पासरस परिसरे मुहूर्तमास्स्वस्व । अत्र हि

उत्फुल्लकमलाकरमाकरन्द-
निष्यन्दसेकशिशिरमांसलगन्धबन्धुः ।
त्वां मामयिष्यति पुनः परिवर्तमान-
कल्लोलशीकरतुषारभरः समीर ॥ १२ ॥

मत्सम्बन्धात्पूर्वं मरणासौ विपक्षिणमसारवत्सार्द्धिमलयचेतसा मर्मच्छेदे वा अथवा तत्र विधुरे वियोगे निवासिनी सविदेहवापि तस्यामपि तत्रावां मयि चेतश्चलं वेदनया गमायममतनोद्विग्नपरिणती । अतावहमपि मथापूर्वं वारयामि पीतान्तरितचेतसा समेव स्मरणीयमयः ॥११॥ सावेगं सवेगमम् । अहोत्यत्र आश्चर्ये । नु वितर्के । भोः पशुतो । खलु तावदिति । कष्टमिति । आवेगेन विषाद मर्पीन हृदयं तावत्ममममविकलापि यातोत्सुक्यं यतो विदीर्णं भिनत्ति मोहकल्पत इत्यत्र भिद्यतेत्युत्तरम् । अन्तरेण हि हृदये मालती स्थिता व्यथा हरि वर्तत इति मकरन्दे प्रत्यायति । यथा कायः शरीरं दृश्यमेतदुद्विग्नो विकलो मोहं वैचित्र्यं वहति । यदि मोहः कथमेवं चानाधीनमोक्षम् । चेतनो मालती वियोगविस्मापन तु न मुञ्चत्येवोपायः । तथान्तर्दाहः कामदहनसंभूतिसन्तापोभ मकरन्दवपुं दहति । तर्हि तत्र भस्मीकरणे इति भावार्थमितिमिति भस्मरूपता न सम्यत इत्यत्र भस्मसाच्च करोतीत्युत्तरम् । वेदनार्ते मालती कृता मालती वर्तव इति व्यपदि । तथा विधिरपनुकूलमायः मर्मच्छेदनशीलः प्रहरतीव । तर्हि कथं जीवतीति चेदत्र न कृन्ततीत्युत्तरम् । निरवग्रहमनुभवन् मारणमिति जीवितार्थ ध्याने हेतुः ॥१२॥ मकरन्दः । निरवग्रहो निरङ्कुशो निर्मीतो वा । निरवग्रहमिति क्रियाविशेषणं वा । इदं मालवममाकलनैव रचितमपि प्रत्यक्षतो मम्भाते तां दहति । इयमीदृशी तुष्टिमरणाम्बरसमभिभूय । पम्पासरः पम्पासरं सरः । तथा छेति । अत्र सर्वत्र सामीप्यन्यायेन पवनः प्रापयिष्यति । नवग्रीष्मेत्यनयार— उत्फुल्लैः मकरन्दमति यानि कमलवनानि प्राप्तमधिष्ठानि तेषाम्तर इत्यतिसारं तम यो मकरन्दो निष्यन्दः पुष्टिः । सरणमिति सरः । तेन पेच-

(परिक्रम्योपविशत. ।)

मकरन्दः—(स्वगतम् ।) भवतु । एवं तावदाक्षिपामि । (प्रकाशम् ।) वयस्य माधव,

एतस्मिन्मदकलमल्लिकाक्षपक्ष-
व्याधूतस्फुरदुरुदण्डपुण्डरीकाः ।
बाष्पाम्भःपरिपतनोद्गमान्तराले
दृश्यन्तामविरहितश्रियो विभागाः ॥ १४ ॥

(माधवः सोद्वेगमुत्तिष्ठति ।)

मकरन्दः—कथं निष्प्रतिपत्तिशून्यमुत्थायान्यतः प्रवृत्तः । (निःश्वस्योत्थाय ।) सखे, प्रसीद । पश्य ।

वानीरप्रसवैर्निकुञ्जसरितामासक्तवासं पयः
पर्यन्तेपु च यूथिकासुमनसामुज्जृम्भितं जालकैः ।
उन्मीलत्कुटजप्रहासिषु गिरेरालम्ब्य सानूनितः
प्राग्भागेषु शिखण्डिताण्डवविधौ मेघैर्वितानायते ॥१५॥

अपि च ।

लितो मिश्रीभूतो यो मांसल पुष्टो गन्धस्तद्बन्धुस्तत्सहचर. । तथा पुर. परिवर्तमाना ये कल्लोलास्तेषां शीकरा एव तुषारास्तैर्जडो मन्दगति ॥१३॥ अथ मकरन्दो मित्रस्य दुरन्ताधिदर्शनेन भ्रान्तचित्ततया विरहिविपक्षतामुद्दीपनभावनां विस्मृत्य माधवस्यान्यचित्तताकरणाय तानेवोपन्यस्यति । आक्षिपाम्यन्यमनस्कं करोमि । **एतस्मिन्निति** । एतस्मिन्सरसि भूप्रदेशा दृश्यन्ताम् । प्रदेशानां विशेषणान्याह—सहर्षमन्द्रध्वाना ये मल्लिकाक्षा हंसविशेषास्तेषां पक्षव्याधूता पूर्वं पश्चात्स्फुरन्त उरवो दण्डा येषां पुण्डरीकाणां तानि येषु भूभागेषु ते तादृशा. । बाष्पाम्भ.पूरितलोचनत्वात्कथं दृश्यन्तामित्यत आह—एकस्य बाष्पाम्भस परिपतनमन्यस्योद्गमनमित्यनयोरन्तराले ॥ १४ ॥ माधवस्य मकरन्दोक्तविनोदनोपदेश एवोद्वेगनिमित्तम् । **मकरन्दः** । निष्प्रतिपत्त्या मम तावद्वाक्यार्थानवबोधेन शून्यं शून्यहृदयता यथा स्यादेवमुत्थाय मकरन्दोपदिष्टात्मविनोदनहेतून्विपरीतानाशङ्क्यावलोकयितुमसमर्थ । उत्थायान्यतोऽस्मात्स्थानात्स्थानान्तरं गन्तुं प्रवृत्त इत्यर्थ. । अथ मकरन्दो मित्रस्य दु सह दशान्तरमापतत्प्रतिकर्तुमसमर्थो नि श्वस्य वदति—प्रसीद चित्तस्याभिलाषिता मुञ्च । अथवा प्रसन्नो भव । **वानीरेति** । वयस्य, निकुञ्जसहितानां नदीनां वेतसकुसुमैर्हेतुभूतै प्राप्तसौरभं पय. पश्य । अत्र मनो विनोदयेत्याशय । पर्यन्तेषु नदीनां तटेषु । यूथिकाकुसुमानां जालकैर्मुकुलैरुज्जृम्भितं विकसितं तदपि पश्येत्याशय । इतश्च सानूनालम्ब्य शृङ्गाण्याधारीकृत्य मेघैर्मयूरोद्धतनृत्तनिमित्त वितानायते पटमयनृत्तमण्डपतयावार्यते । केषु देशेष्वित्यत

धूम्रामर्षरविम्बितम्बरघनश्रीमत्कदम्बद्रुमा
शैलाभोगभुवो भवन्ति ककुभः कादम्बिनीश्यामलाः ।
उपत्यकान्तकेतकप्रसूत कच्छाः सरित्स्रोतसा-
माविर्गन्धशिलीन्ध्रकन्दलकुसुमस्मेरा वनानां ततिः ॥ १६ ॥

माधवः—सखे, पश्यामि । किंतु दुरालोकरमणीयाः संमत-रम्यगिरितटभूमय वर्तिमेतत् । (सास्रम् ।) अथवा किमन्यत् ।

चञ्चत्कार्मुकगर्वपाणिसितमहस्तोरस्यसम्भावन-
प्रेङ्खोल्लसस्मितेन्द्रनीलशकलस्निग्धाम्बुदश्रेणयः ।
धारासिक्तवसुन्धरासुरभय प्राप्तास्त एवाधुना
घर्माम्भोविगमागमव्यतिकरश्रीवाहिनो वासराः ॥ १७ ॥

हा प्रिये मालति,

आह । प्रस्थापेषु गिरिसानुषु । विकसत्कन्दलकुसुमो भवन्ति इत्यन्वयः ॥ १५ ॥ धूम्रेति । धूम्रा विकासवशेन वर्णैः पिञ्जिरितैर्मित्रैः विस्मरकन्दरा घनस्य समूहस्तेन सम्भोगसुखदम्बद्रुमाः शैलपरिसरभुवो भवन्ति । एवाम्भोविषोपर्व वर्णसाम्यम्: । अत्र शैलभुवोऽनुपाता । कदम्बद्रुमाः विशेषाः । एवं दिशो मेघ-सादृश्याद् भवन्ति । उपत्यकाभ्यो मनोविनोदस्थानमत्वेन । उपत्यकावनि समासे च । तथा सरित्प्रवाहाणां कच्छा केतकप्रसवरेखा उपत्यकाश्च हे च न्ते वर्तमानवेति संमतिप्रभावेणापि मनो विनोदवनितासावनः । तथा वनानां ततिरभिर्मुखागन्धानि यानि शिलीन्ध्रकोमलयोः कुसुमानि तैः स्मेरेव स्मेरा । ते मनोविनोदनिमित्तमिन्द्रायुध । अनेन प्रकरेण विरहिणामाभ्यानिष्ठेषुद्दामो वर्षेः सूच्यते । शिलीन्ध्राः पुष्पगविशेषाः । रम्भैस्तम्भे । शिलीन्ध्रः कन्दली पुष्पे करविपुलकस्यासो इति विश्वः । विपुलकेति विषाविशेषः ॥ १६ ॥

माधवः । भवद्वचनगौरवेण पश्यामि । दुरालोकसमसां दशायां उपरोधेन रमणीयत्वं तु दुःखिनामभिरतिणामरण्यगिरिभूमीनामिति विवेकः । रम्यगिरितट-भूमिति सामान्योक्त्या मधुराकृतिकया । कोऽर्थं सर्वमिदं सुहृदोऽस्मत्प्रतिकूलतयैव मायायां मम दुःखदायकं सुखदायकम् इत्यभिप्रायः । अथवा । किमन्यद्वानमपि यथाभिमितान्तरे भवसमसोपम्यायतमे गमेपणीयमिति कारणतमेव दर्शयति । यद्वा रमणीयानां दुरालोकत्वे निमित्तं विषयम् । अथवा किमन्यत्रे विषया प्राप्ता ये दुरालोकत्वे निमित्तायोग्याः । विरहो विषया इत्यत आह—चञ्च-द्वेति । विकसितानि यानि ककुभशाकदुमानि तैर्वासितो वरम्भः प्रसरः पुरोवातस्तैर्विभाग्योक्त्येन स्फारिताः तत्र शायामिव इन्द्रनीलशकलाद्रि गिरा मेघपङ्क्तयो येषु दिवसेषु तादृशाः । तथा भूतधारासारच्छिन्नवसुन्धरा सुरभयः तथा ग्रीष्मान्तसमागमश्रीशालिनो दिवसो दिवसावसानाद प्रसङ्गार्द्धनाद धनमागमिर्मीलनयोर्मेलनयो व्यतिकरं तत्प्रयोगजनर्धीयाः ॥ १७ ॥ हा इति

तरुणतमालनीलबहुलोन्नमदम्बुधराः
शिशिरसमीरणावधुतनूतनवारिकणाः ।
कथमवलोकयेयमधुना हरिहेतिमती-
र्मदकलनीलकण्ठकलहैर्मुखराः ककुभः ॥ १८ ॥

(निश्वस्य शोकार्ति नाटयति ।)

मकरन्दः—कोऽप्यतिदारुणो दशाविपाको वयस्यस्य संप्रति वर्तते । (सास्रम्) मया पुनरज्ञानेन वज्रमयेन किल विनोदः प्रारब्धः । (निश्वस्य ।) एवं च पर्यवसितप्रायेव नो माधवप्रत्याशा । (सभयं विलोक्य ।) कथं प्रमुग्ध एव । हा सखि मालति, किमपरम् । निरनुक्रोशासि ।

अपहस्तितबान्धवे त्वया
निहितं साहसमस्य तृष्णया ।

विषादद्योतकमव्ययम् । **तरुणेति** । हा प्रिये, त्वमपि यदि मद्वियुक्ता जीवन्ती तिष्ठसि तत्कथमधुनेदृशो दिशो द्रष्टुं शक्यास्तत्कथमवलोकयेयम् । कीदृश्य ककुभ इत्यत आह—प्रौढतापिच्छतरुवन्नीलास्तथा बहुला बहवस्तथोन्नमन्तो मेघा यासु ताः । तथा शीतमारुतावधूतप्रत्यग्रशीकराः । तथा हरिहेतिमतीरिन्द्रकार्मुकयुक्ताः । तथा मदेन हर्षेण कला ये नीलकण्ठकलहास्तैर्मुखराः । अत्रेन्द्रचापव्याप्तास्तथा मदान्धबर्हिकलहैर्हुंशब्दान्विताः कथमवलोक्याः संप्रतीदृश्यां दशायामिति दुरालोकत्वे हेतुः । शब्दो ध्वनिः । अर्थस्तूद्दीपनविभावत्वेन ॥१८॥ विरहिजनात्यन्तानभीष्टा उन्नमदम्बुधरादिभिर्व्याप्ताः कथमवलोक्या मादृशैरिति शोकश्चित्तवैधुर्यम् । आर्तिः पीडा । नाटयति माधवभूतो नटो न तु माधव एव । यतोऽवस्थानुकृतिर्नाट्यमुच्यते । न च माधवः स्वस्यावस्थामनुकरोतीति युक्तम् ॥ **मकरन्दः** । कोऽपि वक्तुमप्यशक्यो दशाविपाको मरणावस्थारूपः । वज्रमयेन ॥ सुहृद्विनाशदर्शनदशायामपि जीवतीति वज्रमयत्वहेतुः । विनोदो दुःखनिंवारणोपायः । माधवस्य जीवनोपाय इति निश्वस्य चिन्तयति—**एवं चेति** । आश्वासनोपायाभावादवसितप्रायेव समाप्तेव । सख्युः प्रियात्वेन सखीति सबोधनम् । किमपरं भवद्वहुदूषणोक्त्या प्रयोजनम् । निरनुक्रोशासि निर्दयासीत्येतावतैव त्वया संवृत्तानि स्वदूषणानि ज्ञेयानि । यथा त्वयानवलोकित पतियेस्त्वत्प्राप्तिनिमित्तमारब्धमहामासविक्रयप्रसङ्गेन त्वज्जीवितं रक्षितवांस्तथा त्वमपि कुतोऽप्यतर्कितागमना माधवजीवितं न रक्षसीति निरनुक्रोशा । **अपहस्तितेति** । मालतीसंबोधनमनपेक्षितमातृपित्रादिसमतिरिति । यया त्वया तदानीमस्य माधवस्य लोभेन

तदिह नपराधिनि प्रिये
सखि कोऽयं करुणोज्झितः क्रमः ॥ १९ ॥

कथमद्यापि नोच्छ्वसिति । हन्त, मुषितोऽस्मि ।

मातर्मातर्दलति हृदयं ध्वंसते देहबन्धः
शून्यं मन्ये जगदविरलज्वालमन्तर्ज्वलामि ।
सीदन्नन्धे तमसि विधुरो मज्जतीवान्तरात्मा
विष्वङ्मोहः स्थगयति कथं मन्दभाग्यः करोमि ॥ २० ॥

कष्टं भोः, कष्टम् ।

बन्धुताहृदयकौमुदीमहो
मालतीनयनमुग्धचन्द्रमाः ।
सोऽयमद्य मकरन्दनन्दनो
जीवलोकतिलकः प्रलीयते ॥ २१ ॥

हा वयस्य माधव,

गात्रेषु चन्दनरसो दृशि शारदेन्दु-
रानन्द एव हृदये मम यस्त्वमासीः ।
तं त्वां निकामकमनीयमकाण्ड एव
कालेन जीवितमिवोद्धरता हृतोऽस्मि ॥ २२ ॥

(पतन् ।)

स्वकरार्पणसाहसमनुचितं तदेवमनपराधे कोऽयं निष्करुणः क्रमो व्यापारः ॥ १९ ॥ मातरिति । दलति स्फुटति । ध्वंसते त्रुट्यति । देहबन्धः शरीरसंघटनेति यावत् । ईदृक्सुहृदभावेनेव विना जगच्छून्यं मन्यामि । तथाऽविच्छिन्नज्वाल यथा स्यात्तथान्तर्हृदये ज्वलामीव ज्वलामि । तथान्तरात्मा सीदन्नवसीदन्नन्ध-तमसीव मग्नमस्तित्वमस्ति मज्जतीव । विष्वक्सर्वतो मोहः स्थगयति सर्वेन्द्रियाणि तिरस्करोति । विधुरो व्याकुलः । कथं मन्दभाग्यः करोमि । यस्य प्रयत्नस्वामि-शेषः । अथवा कथमिति किमित्यर्थेऽव्ययम् । किमिदानीं करोमीत्यर्थः ॥ २० ॥ बन्धुतेति । बन्धुता बन्धुसमूहः तस्य हृदये कौमुदी मह इव कौमुदीमहः । महस्तम्भ उत्सवे । मालतीनयनयोः कृते प्रतिपच्चन्द्रः अपूर्वत्वेनाभिनवत्वेन च चन्द्रः इव नयनमिव सा नालीकजा मालत्याः नयनयोः मुग्धचन्द्रमालीकिरा मकरन्द नन्दनो मकरन्दानन्दनिमित्तं जीवलोकस्य तिलक इव तिलको मण्डनविशेषः। प्रली-यते नश्यति ॥ २१ ॥ गात्रेष्विति । चन्दनस्याऽऽगात्रेषु चन्दनरसः । शारदेन्दु-रपि दृश्यमानः । निमीलयामो हृदय आनन्द एव मूर्तः । निकामकमनीयं समा-

अकरुण वितर सितोज्ज्वलां
दृशमतिदारुण देहि मे गिरम् ।
सहचरमनुरक्तचेतसं
प्रियमकरन्द कथं न मन्यसे ॥ २३ ॥

(माधव सञ्ज्ञा लभते ।)

मकरन्दः—(सोच्छ्वासम् ।) अयमचिरधौतराजपट्टरुचिरमांसलच्छविर्नवजलधरस्तोयशीकरासारेण सजीवयति मे प्रियवयस्यम् । दिष्ट्या समुच्छ्वसितस्तावत् ।

माधवः—तत्किमिवात्र विपिने प्रियावार्ताहरं करोमि ।

फलभरपरिणामश्यामजम्बूनिकुञ्ज-
स्खलनतनुतरङ्गामुत्तरेण स्रवन्तीम् ।
उपचितघनमालप्रौढतापिञ्छनीलः
श्रयति शिखरमद्रेर्नूतनस्तोयवाहः ॥ २४ ॥

(सरभसमुत्थायोन्मुख कृताञ्जलि ।)

वरम्य त्वामुद्धरता लोकान्तरं नयता । जीवितमिवोद्धरता । एतच्च सर्वं विलापप्रकारत्वान्न तावद्रसविशेषपोषमावहति ॥२२॥ स्पृशन्माधवशरीरम् । **अकरुणेति** । स्मितसाहचर्येणोज्ज्वलामकलुषां दृशं वितर । तथातिदारुणगिरं स्मितोज्ज्वला देहि । प्रियो मकरन्दो यस्य तादृक् तत्सम्बोधनम् । मा सहचरमनुरक्तचित्तम्, न तु बाह्यानुरागम् । कथं न मन्यसे कथं न जानासि । किमहं कदाप्युपरक्तचेता इति भाव । अत्र विशिष्टदृग्वचनदानमात्रेणैवेदानीं मम जीवन स्यात्तन्मात्रेऽपि किं, ते वैमुख्यमकरुणेति दारुणोक्तौ निमित्तम् ॥ २३ ॥ **मकरन्दः** । अचिरधौत सद्योनिर्मलीकृतो राजपट्ट श्याम- पाषाणविशेषस्तद्वदेव रुचिरा रम्या तथा मांसला पुष्टा छविर्यस्य तादृगभिनवमेघसमूह । आसारो धारासपात । अत्र वियोगिनो माधवस्योच्छ्वासे विरहिवर्गातिदु सहनवजलधरासारानुकूलत्वे प्रार्थनं मकरन्दस्य प्रियाविरहितात्मसमानतयान्येष्वपि जलधरादीना सुखजनकतया भ्रान्तेर्ज्ञेयम् । दिष्ट्या भाग्येन ममात्मनश्च । उच्छ्वसितो विमुक्तनिरुद्धोच्छ्वासस्तावदयं वृत्त इत्याशय ॥ **माधवः**—**तदिति**।'एति जीवन्तमानन्द ' इत्यस्यापि वाल्मीकिवचस प्रत्याशावलम्बनीयेति भाव । चिरेणामुमुपगम्येति पूरणीयम् । किमिति सामान्यजातौ नपुसकत्वम् । प्रियायै मत्कुशलवार्तासमर्पकम् । **फलभरेति** । अद्रे शृङ्ग नवो मेघः श्रयति । तदेनमेव वार्ताहरं करोमीत्याशय । केत्यपेक्षायामुत्तरेण स्रवन्तीमिति योज्यम् । स्रवन्त्या उत्तरस्यां दिश्यदूरे फलभरस्य य परिणाम पाकस्तेन श्यामा या जम्बूलतास्ताभिर्वेष्टितो यो निकुञ्जस्तत्र यत्स्खलनं प्रतिघातस्तेन तनवस्तरङ्गा यस्यास्तथोक्ताम् । तथोपचितघनमाला निरन्तरपङ्क्तयो ये तापिञ्छास्तद्वन्नील इति

सन्दिह्यानपराधिनि प्रिये
त्वयि कोऽयं करुणोज्झितः क्रमः ॥ १९ ॥

कथमद्यापि नोच्छ्वसिति । हन्त, मुषितोऽस्मि ।

मातर्मातर्दलति हृदयं ध्वंसते देहबन्धः
शून्यं मन्ये जगदविकलज्वालमन्तर्ज्वलामि ।
सीदन्नन्धे तमसि विधुरो मज्जतीवान्तरात्मा
विष्वङ्मोहः स्थगयति कथं मन्दभाग्यः करोमि ॥ २० ॥

कष्टं भोः, कष्टम् ।

बन्धुताहृदयकौमुदीमहो
मालतीनयनमुग्धचन्द्रमाः ।
सोऽयमद्य मकरन्दनन्दनो
जीवलोकतिलकः प्रलीयते ॥ २१ ॥

हा वयस्य माधव,

गात्रेषु चन्दनरसो दृशि शारदेन्दु-
रानन्द एव हृदये मम यस्त्वमासीः ।
तं त्वां निकामकमनीयमकाण्ड एव
कालेन जीवितमिवोद्धरता हृतोऽस्मि ॥ २२ ॥

(रुदति ।)

[illegible] साहसमनुष्ठितं तदेवमनपराधे कोऽयं निष्करुणः क्रमो व्यापारः ॥ १९ ॥ मातरिति । दलति स्फुटति । ध्वंसते भ्रश्यति । देहबन्धः शरीरघटनसंधिस्थानम् । ईदृग्दुःखप्रकाशेन विश्वं जगच्छून्यं भावयामि । तथाऽविकलज्वालं यथा भवति तथान्तर्हृदये ज्वलनमिव ज्वलामि । तथान्तरात्मा जीवः [illegible] मज्जतीव । विष्वक्सर्वतो मोहः स्थगयति सर्वेन्द्रियाणि तिरोधत्ते इति । विधुरो व्याकुलः । कथं मन्दभाग्यः करोमि । अत्र मातरिति खेदः । अथवा कथमिति किमित्यर्थेऽव्ययम् । किमित्यामी करोमीत्यर्थः ॥ २० ॥ बन्धुतेति । बन्धुता बन्धुसमूहः तच्चित्तस्य हृदये कौमुदी मह इव कौमुदीमहः । महश्चन्द्र उत्सवे । मालतीनयनयोः कृते प्रतिपच्चन्द्रः [illegible] मालतीनयनयोः [illegible] मुग्धचन्द्रोऽपि मकरन्दनन्दनो मकरन्दनामा [illegible] जीवलोकस्य तिलकः [illegible] प्रलीयते नश्यति ॥ २१ ॥ गात्रेष्विति । आह्लादकतया गात्रेषु चन्दनरसः । दृशि शारदेन्दुः । [illegible] हृदय आनन्द एव मूर्तः । निकामकमनीयं सम्य-

अकरुण वितर सितोज्ज्वलां
दृशमतिदारुण देहि मे गिरम् ।
सहचरमनुरक्तचेतसं
प्रियमकरन्द कथं न मन्यसे ॥ २३ ॥

(माधवः संज्ञां लभते ।)

मकरन्दः—(सोच्छ्वासम् ।) अयमचिरधौतराजपट्टरुचिरमांसलच्छविर्नवजलधरस्तोयशीकरासारेण सजीवयति मे प्रियवयस्यम् । दिष्ट्या समुच्छ्वसितस्तावत् ।

माधवः—तत्किमिवात्र विपिने प्रियावार्ताहरं करोमि ।

फलभरपरिणामश्यामजम्बूनिकुञ्ज-
स्खलनतनुतरङ्गामुत्तरेण स्रवन्तीम् ।
उपचितघनमालप्रौढतापिन्छनीलः
श्रयति शिखरमद्रेर्नूतनस्तोयवाहः ॥ २४ ॥

(सरभसमुत्थायोन्मुखः कृताञ्जलिः ।)

वरस्यं त्वामुद्धरता लोकान्तरं नयता । जीवितमिवोद्धरता । एतच्च सर्वं विलापप्रकारत्वान्न तावद्रसविशेषपोषमावहति ॥२२॥ स्पृशन्माधवशरीरम् । **अकरुणेति** । स्मितसाहचर्येणोज्ज्वलामकलुषां दृशं वितर । तथातिदारुणगिरं सितोज्ज्वला देहि । प्रियो मकरन्दो यस्य तादृक् तत्संबोधनम् । मा सहचरमनुरक्तचित्तम्, न तु बाह्यानुरागम् । कथं न मन्यसे कथं न जानासि । किमहं कदाप्युपरक्तचेता इति भावः । अत्र विशिष्टदृग्वचनदानमात्रेणैवेदानीं मम जीवनं स्यात्तन्मात्रेऽपि किं, ते वैमुख्यमकरुणेति दारुणोक्तौ निमित्तम् ॥ २३ ॥ **मकरन्दः** । अचिरधौत सद्योनिर्मलीकृतो राजपट्टः श्यामः पाषाणविशेषस्तद्वदेव रुचिरा रम्या तथा मांसला पुष्टा छविर्यस्य तादृगभिनवमेघसमूहः । आसारो धारासंपातः । अत्र वियोगिनो माधवस्योच्छ्वासे विरहिवर्गोतिदुःसहनवजलधरासारानुकूलत्वे प्रार्थनं मकरन्दस्य प्रियाविरहितात्मसमानतयान्येष्वपि जलधरादीनां सुखजनकतया भ्रान्तेर्शेयम् । दिष्ट्या भाग्येन ममात्मनश्च । उच्छ्वसितो विमुक्तनिरुद्धोच्छ्वासस्तावदयं धृत इत्याशयः ॥ **माधवः**—**तदिति** । 'एति जीवन्तमानन्द' इत्यस्यापि वाल्मीकिवचसः प्रत्याशावलम्बनीयेति भावः । चिरेणामुमुपगम्येति पूरणीयम् । किमिति सामान्यजातौ नपुंसकत्वम् । प्रियायै मत्कुशलवार्तासमर्पकम् । **फलभरेति** । अद्रेः शृङ्गं नवो मेघः श्रयति । तदेनमेव वार्ताहरं करोमीत्याशयः । केत्यपेक्षायामुत्तरेण स्रवन्तीमिति योज्यम् । स्रवन्त्या उत्तरस्यां दिश्यदूरे फलभरस्य यः परिणामः पाकस्तेन श्यामा या जम्बूलतास्ताभिर्वेष्टितो यो निकुञ्जस्तत्र यत्स्खलनं प्रतिघातस्तेन तनवस्तरङ्गा, [illegible] पिन्छास्तद्वन्नील इति

कच्चित्सौम्य प्रियसहचरी विद्युदालिङ्गति त्वां
प्रीतिर्मुक्तप्रणयसुमधुराश्चातका वा भजन्ते ।
पौरस्त्यो वा सुखयति मरुत्सानुसंवाहनाभि-
र्बिभ्रच्छ्रीमत्सुरपतिधनुर्लक्ष्म लक्ष्मीवदेतत् ॥ २५ ॥

(आकर्ण्य ।) अये, अयं मतिरनमरितकन्दरानन्दितोत्कण्ठनीलकण्ठ-कलकेकानुबन्धिना मन्द्रस्तनितेन मामनुमन्यते [illegible] । भवतु जीमूत,

दैवात्पश्येर्जगति विचरन्मत्प्रियां मालतीं चे-
दाश्वास्यादौ तदनु कथयेर्माधवीयामवस्थाम् ।
आशातन्तुर्न च कथयतात्यन्तमुच्छेदनीय-
प्राणत्राणं कथमपि करोत्यायताक्ष्याः स एकः ॥ २६ ॥

(सहर्षम् ।) अये, प्रचलितः । तदन्यतः संभावयामि । (इति परिक्रामति ।)

तोयधाराभिषेचनम् ॥२४॥ कच्चिदिति । कच्चिच्छब्दः कामप्रवेदने । कीदृशं कर्म ममोरथं कथयेस्त्वम् । सौम्येति संबोधनम् । विरहिजनपीडादिभिरपि सौम्याचारेण स्थ एव मोहनिराकरणात् स्वोपकारत्वात् । प्रियसहचरी विद्युत्त्वामालिङ्गति । मालतीव मां विहाय क्वापि गतेत्याशयः । तथाभिर्मुक्तो वा प्रणयः प्रीतिर्येन सुमधुराः सकलमधुराश्चातकास्त्वां भजन्ते । मकरन्दादिभिर्मां परित्यक्तवन्तः क्वापि यथा इत्युन्मादवैमनस्यकरणं यथा वोऽन्यपक्षवद् इत्योक्तिः । पुरोवातो वा संवाहकः सानुमर्दं यथा सादरं त्वां सुखितं करोति । बिभ्रल्लक्ष्मीः सुरपतिधनुरेव लक्ष्म चिह्नं यस्मिंस्तादृशमिति तदनुसंबोधनम् । [illegible] ॥२५॥ अयं मेघ [illegible] पुनराह—अयं मेघो मामनुमन्यते । अभिमतमिदं करोति मन्दाकुलो [illegible] । केनाङ्गीकृत्य [illegible] मन्द्रस्तनितेनेति पदम् । प्रतिध्वनिभरिता याः कन्दरास्ताभिरानन्दिता उत्कण्ठ उन्नतकण्ठो ये नीलकण्ठास्तेषां कलाः मधुरा या केकास्तदनुबन्धिना तदंशभिरवेनेति यावत् । एतादृशमदिरावचनम् । तदिदानीं मालतीवार्तावेदनाय [illegible] । आत्मनः [illegible] माधवेऽभ्युदये इत्ययम् । तेनाभ्यर्थय एवैनमित्यर्थः । भवतीति । पृच्छेत्यर्थः । मघवच्छब्दः पूज्यानाम् । पूज्योऽपि प्रार्थ्यते । तथोक्तम्—'काम-मोघ वरमधिगुणे नाधमे लब्धकामा' इति । दैवादिति । यदि यदि दैवात् विचरन्दैवात्कस्यापि भाग्यवशेन प्रियां मालतीं पश्येस्तदा आदौ जीवताभिप्रायस्य जीवति त्वत्प्रिय इत्याश्वास्य अनन्तरं माधवावस्थां कथयेः । माधवोऽहमिति प्र-वक्तव्यतामपि कथय । ईदृशमवस्थामाकर्ण्य किं जीवति इत्युक्ते तदवस्थां कथय यदा प्रत्याशातन्तुर्मत्प्राणरक्षणकारणे जीवितावलम्बनभूतो नात्यन्तमुच्छेद्यः । स

मकरन्दः—(सोद्वेगम् ।) कथमिदानीमुन्मादोपराग एव माधवेन्दुमास्कन्दति । हा तात, हा अम्ब, हा भगवति, परित्रायस्व माम् । पश्य माधवस्यावस्थाम् ।

माधवः—धिक्प्रमादः ।

नवेषु लोध्रप्रसवेषु कान्ति-
　दृशः कुरङ्गेषु गतं गजेषु ।
लतासु नम्रत्वमिति प्रमथ्य
　व्यक्तं विभक्ता विपिने प्रिया मे ॥ २७ ॥

हा प्रिये मालति ।

मकरन्दः—

सुहृदि गुणनिवासे प्रेयसि प्राणनाथे
　कथमिव सहपांसुक्रीडनप्रौढसख्ये ।
प्रियजनविरहाधिव्याधिखेदं दधानं
　हृतहृदय विदीर्य त्वं द्विधा न प्रयासि ॥ २८ ॥

माधवः—सुलभानुकारः खलु जगति वेधसो निर्माणसंनिवेशः ।

द्वियोगे त्वद्दयितो न जीविष्यतीत्येवविधैर्वचनैरित्यर्थः । स एवैक आशातन्तुस्तस्या आयताक्ष्याः प्राणरक्षां करोति यतः । तथोक्तमन्यत्रापि—'आशाबन्धः कुसुमसदृशं प्रायशो ह्यङ्गनानाम्' इति ॥ २६ ॥ अये, मद्वचसि कृतावधानो मद्वल्लभान्वेषणार्थं प्रचलित इति सहर्षत्वे हेतुः, तदन्यतः संभावयामीत्यन्यत्र संचरणमीदृक्तदन्वेषणार्थम् ॥ **मकरन्दः** । उन्माद एवोपरागो राहुग्रहो माधव एवेन्दुस्तमास्कन्दत्यभिभवति । हा तातेत्यादिपितृमातृनामोच्चारणं मकरन्दस्य बाल्यात्परं प्रथमयौवनं द्योतयति । भगवतीति कामन्दकीनामग्रहणं विपन्निरासार्थम् । **माधवः** । धिक्प्रमादोऽनवधानमस्मदादीनाम् । **नवेष्विति** । यतो मे प्रिया क्रूरैरेभिर्लोध्रप्रसवादिभिरस्मिन्वने प्रमथ्य भङ्क्त्वा व्यक्तं स्फुटं विभक्ता । तथा हि तत्कान्तिर्नूतनलोध्रप्रसवेषु, तथा हरिणेषु दृशः, तथा गजेषु गमनम्, तथा लतासु नम्रत्वम् । दृश्यत इति सर्वत्राध्याहार्यम् । इतीति प्रकारे ॥ २७ ॥ **मकरन्दः**—**सुहृदीति** । सुहृदि मित्रे गुणवति प्रीतिविषये प्राणनाथे येन विना प्राणान्धर्तुं न शक्यते । तथा पांसुक्रीडनादारभ्य प्रौढसख्ये । प्रियावियोगजन्यो य आधिर्मनोव्यथा सैव व्याधिस्तदुद्वेगं बिभ्राणे सति हृतहृदय, विशीर्य विशीर्णीभूय कथं द्विधा न भवसीति ॥ २८ ॥ **माधवः** । किंचित्प्रशान्तोन्मादवेगो लोध्रप्रसवादिषु प्रिया विभक्तेति सादृश्यनिबन्धना भ्रान्तिरिति जानातीत्यर्थः । भवत्वित्येष तावद्भवतु । जीवतु जीवन्तीतावत्क्वापि

भवत्येव तावत् । (सखेदः) अयमहं भो (प्रणिपत्य) भूधरारण्यवा-
सिनः सत्त्वान्विज्ञापयामि । मुहूर्तमवधानेन मामनुगृह्णन्तु भवन्तः ।

भवद्भिः सर्वाङ्गप्रकृतिरमणीया कुलवधू-
रिहस्थैर्दृष्टा वा विदितमथवा तस्याः किमभवत् ।
वयोऽवस्था तस्याः शृणुत सुहृदो यत्र मदनः
प्रगल्भव्यापारश्चरति हृदि मुग्धश्च वपुषि ॥ २९ ॥

कष्टं भोः ।

केकाभिर्नीलकण्ठस्तिरयति वचनं ताण्डवादुच्छिखण्डः
कान्तामन्तःप्रमोदादभिसरति मदभ्रान्ततारश्चकोरः ।
गोलाङ्गूलः कपोलं छुरयति रजसा कौसुमेन प्रियायाः
कं याचे यत्र तत्र ध्रुवमनवसरग्रस्त एवार्थिभावः ॥ ३० ॥

अयं च

दन्तच्छेदारुणिमरचितकान्तमाक-
मुत्तम्भ्य चुम्बति वलीवदनः प्रियायाः ।

सर्वत्र द्रष्टव्यः । ऊर्ध्वमिति । पश्यतीति शेषः । अयमहं भवतः-प्रणम्य सर्वान् वनचरान्सत्त्वान्विहारशीलानिनो विज्ञापयामि । ते यूयं मां मुहूर्तमनुगच्छन्तु वचनमात्रेण । न बहु किंचित्प्रार्थयामीत्यर्थः । भवद्भिरिति । इहस्थैरिह वने स्थितिमद्भिः । कुलवधूः कामिनी । कुलवधूशब्देन ... विभ्रमसाधारणं सूचितम् । सर्वाङ्गप्रकृतिरमणीयेति । सर्वेष्ववयवेषु स्वभाव रमणीयत्वं न अलंकारादिकृतं रमणीयत्वमसाधारणम् । तावत्स्वं सूचितम् । अथ न दृष्टा तर्हि तदा परं सामान्येन विज्ञायते । किं तस्याः समभवदिति । वयोऽवस्था तस्या इति ... शृणुत । ... प्रगल्भव्यापारो मदनश्चरति वपुषि च रमणीयो मुग्ध इति तेन च प्रथमयौवन वापि सूचिता । तल्लक्षणं भरते— पीनोरुस्तनजघनमध्यं ... पतिमनो- म् । सुरतं प्रति लोलुपत्वं प्रथमं यौवनं स्मरः ... प्रयुक्तम् ॥ २९ ॥ कष्टं भो इति प्रियाभ्युपायाभावेन नैराश्यादुद्वेगात्प्रयोक्तम् । केकाभिरिति । कं याचे कं प्रार्थयामि । प्रियान्वेषणव्यापारमिति शेषः । यथा मदीयोऽर्थिभावः अवसरमेव विहितं सत्त्वानां मयूरादीनामनवसरेणानवसरेण प्रयुक्तो निष्फलः । तथाहि नीलकण्ठस्ताण्डवाडम्बरादुद्भ्रान्तः ... केकाभिः मदीयं वचनं तिरयति आच्छादयति । चकोरोऽपि कान्तामन्तःप्रमोदादभिसरति । न मम वचो अनुमन्यते । गोलाङ्गूलस्य कृष्णमुखो वानरविशेषः । कपोलं प्रियायाः कपोलं चर्चयति । अतोऽनवसरग्रस्त इत्यर्थः ॥ ३० ॥ दन्तेति । अयं वलीवदनो ... प्रियाया ... चुम्बति । मदनविशेषण

काम्पिल्यकप्रसवपाटलगण्डपालि-
पाकारुणस्फुटितदाडिमकान्ति वक्त्रम् ॥ ३१ ॥

अयं च रोहिणानोकहस्कन्धविश्रान्तकण्ठः करी । कथमत्राप्यनवसरः ।

कण्डूकुड्मलितेक्षणां सहचरीं दन्तस्य कोट्या लिख-
न्पर्यायव्यतिकीर्णकर्णपवनैराह्लादिभिर्वीजयन् ।
जग्धार्धैर्नवसल्लकीकिसलयैरस्याः स्थितिं कल्पय-
न्नन्यो वन्यमतङ्गजः परिचयप्रागल्भ्यमभ्यस्यति ॥ ३२ ॥

(अन्यतो विलोक्य ।) अयं तु

नान्तर्वर्धयति ध्वनत्सु जलदेष्वामन्द्रमुद्गर्जितं
नासन्नात्सरसः करोति कवलानावर्जितैः शैवलैः ।
दानज्यानिविषादमूकमधुपव्यासङ्गदीनाननो
नूनं प्राणसमावियोगविधुरः स्तम्बेरमस्ताम्यति ॥ ३३ ॥

अलमनेनाप्यायासितेन । (सानन्दम् ।) एष सानन्दसहचरीसमाक-

माह—अधरारुणिम्ना रक्तीकृता कमनीया दन्तपङ्क्तिर्यत्र वदने तत्तादृक् । तथा रोचनिकाफलवत्पाटला कपोलपालिर्यत्र तत्तथा । पाकेनारुणं बीजोच्छ्वासेन स्फुटितं यद्दाडिम तस्यैव कान्तिर्यत्र वक्त्रे तत्तादृगित्यर्थ ॥ ३१ ॥ एष करी तिष्ठतीति शेष । रोहिणतरुमूले विश्रान्तग्रीव । रोहिणो वटः । अनवसरो मद्वचनस्य । कण्डूकुड्मलितेति । अन्य कोऽप्ययं वनगज कान्तानुवृत्तिपरिचये प्रौढिमभ्यस्यति । किंकुर्वन्नित्यपेक्षाया कण्डूयनेन मुकुलितनयना प्रियां दन्तस्य कोट्या लिखन् । तथा पर्यायेण क्रमेण व्यतिकीर्णौ विक्षिप्तौ कर्णौ तत्पवनैराह्लादिभि सुखजनकैरनुचरीं वीजयन् । तथा भुक्तार्धै प्रत्यग्रसल्लकीपल्लवै सख्या करिण्या वृत्तिं समर्पयन्निति ॥ ३२ ॥ नान्तरिति । अयमन्य । नूनं शङ्के । प्राणसमा प्रिया तद्वियोगेन विधुर स्तम्बेरमो गजस्ताम्यति । यतो गर्जत्सु मेघेषु तद्गर्जित न वर्धयति नाविष्करोति । तथासन्नान्निकटात्सरोवरादावर्जितै शैवलै कवलान्न करोति । तथा मदस्य या ज्यानिर्हानिस्तया मदपाताभावेन यो विषादस्तेन नि शब्दा ये मधुपास्तेषां यो व्यासङ्गो विशिष्टासक्तिर्मदनस्यानास्वादनाय निश्चलतया लयरूपस्तेन दीनमप्रहृष्टं वदनं यस्य तादृक् ॥ ३३ ॥ मत्समानव्यसनोऽयम्, तदलमनेन सलापद्वारायासितेन । एषोऽपरो यूथनाथ सलापयोग्य इत्याशय । अस्य विशेषणम्—सानन्देति । सानन्दा या प्रियतमा तया समाकर्ण्यमानो विशिष्टध्वनिर्यस्य । सरोवरं कर्मतापन्नमवगाह्य विहरतीत्यन्वय. ।

र्घ्यमानमधुरगम्भीरकण्ठगर्जितध्वनिरपरोऽपि मत्तमातङ्गयूथप इव प्रत्यग्रविकसितकदम्बसंपादिसुरभिशीतलामोदबहुलसंवलितमांसलकपोलनिष्यन्दकर्दमिततीरं समुद्भूतकमलिनीषण्डप्रकीर्णकेसरसूपानङ्ग स्याङ्कुरनिकरमनवरतमधुपकमनीयकर्णतालताण्डवप्रपञ्चकर्मजर्जरित- धरत्तरङ्गवितततुषारविसरकुररसारसं सरोऽवगाह्य क्रीडति । भवतु । एवमामापे । महाभाग नागपते, श्लाघ्ययौवनः खल्वसि । कान्तानुवृत्तिचातुर्यमप्यस्ति भवत । (आकाशम् ।)

> लीलोत्खातमृणालकाण्डकवलच्छेदेषु संपादिताः
> पुष्यत्पुष्करवासितस्य पयसो गण्डूषसंक्रान्तयः ।
> सेकः शीकरिणा करेण विहितः कामं विरामे पुन-
> र्यत्स्नेहादनरालनालनलिनीपत्रातपत्रं धृतम् ॥ १४ ॥

कष्टमधीराणामीदृशं भवति हन्त, मूढ एवास्मि, योऽस्मिन्वनचरेऽपि वयस्यमकरन्दोचितं व्याहरामि । हा प्रियवयस्य मकरन्द,

---

सरोविशेषणमाह—प्रत्यग्रविकसितेति । प्रत्यग्रविकसितो नूतनविकसितो यः कदम्बकुसुमसमूहस्तत्समानः सुरभिः शीतलश्च य आमोदस्तेन बहुलः संपूर्णस्तथा संवलिता पुञ्जीभूय स्थिताश्च एव मांसलाः पुष्टा ये कपोलनिष्यन्दास्तैः कर्दमितं तीरं यस्य तत्सरः । तथा समुद्भूतानि यानि कमलिनीषण्डानि परितः प्रकीर्णानि तेभ्यः प्रकीर्णा विक्षिप्ताः केसरादयो यस्य सरसः । अनवरतम् निरन्तरं प्रवृत्तं कमनीयं कर्णतालताण्डवमुद्भूतं तेन जर्जरितौ यौ कर्णौ तस्मात् जर्जरिता ये तरङ्गास्तेभ्यो निर्मिता ये नीहाराः शीकरास्तेभ्यो भीताः कुररसारसौ पक्षिविशेषौ यत्र तत्सरः । भवतु । खल्वसीत्येतदुपमामावमनोहरः । तदेवमामापे । श्लाघ्ययौवनः प्रियाभियोगवर्धितयौवनः । कान्तानुवृत्तिचातुर्यं तव सम्पूर्णम् । तदेव चातुर्यं प्रकटयति—लीलेति । लीलयोत्खाता ये मृणालकाण्डकवलच्छेदेषु समाहितेषु विकसत्पद्मसुरभितस्य पयसः गण्डूषसंक्रान्तयः करीमुखसंक्रान्तयः संपादिताः कृताः । अनेन पुरस्सरं मावकसम्पूर्णम् । पद्मपत्रेण सर्वं पीता जलराशे पानितम् । तथाम्भःकणवता शुण्डादण्डेन सेकः कृतः । यदिदं सर्वं कामं युक्तमेव । शेषमाह—विरामे रतिविरामे पुनर् ऋजुनालपद्मपत्रच्छत्रं च स्नेहाद्धृतम् । एतद्युक्तमित्यर्थः । अतः कान्तानुवृत्ति न मामातीति भावः ॥ १४ ॥ अधीराणां मतिविभ्रमकारणम् । तेन नीरसे यथा स्वरितं मनसीत्यर्थः । हन्तेति विषादे । वयस्यमकरन्दोचितमित्यनेन प्र

धिगुच्छ्वसितवैशसं मम यदित्थमेकाकिनो
धिगेव रमणीयवस्त्वनुभवाद्वृथाभाविनः ।
त्वया सह न यस्तया च दिवसः स विध्वंसतां
प्रमोदमृगतृष्णिकां धिगपरत्र कामानुषे ॥ ३५ ॥

मकरन्दः—अये, उन्मादमोहान्तरितोऽपि मां प्रति कुतश्चिद्व्यञ्जकात्प्रबुद्ध एवास्य सहजस्नेहसंस्कारः । तत्संनिहितमेव मां मन्यते । (पुरतः स्थित्वा ।) एष पार्श्वचर एव ते स मकरन्दो मन्दभाग्यः ।

माधवः—हा प्रियवयस्य । संभावय । परिष्वजस्व माम् । प्रियां मालतीं प्रति तु निराश एव संवृत्तोऽस्मि ।

मकरन्दः—एषोऽहं संभावयामि जीवितेश्वरम् । (विलोक्य सकरुणम् ।) कष्टम् । कथमाविर्भूतमत्परिष्वङ्गोत्कण्ठ एव निश्चेतनः संवृत्तः । तत्कृतमिदानीं जीविताशाव्यसनेन । सर्वथा नास्ति मे प्रियवयस्य इति युक्तः परिच्छेदः । हा वयस्य,

यत्स्नेहसज्वरवता हृदयेन नित्य-
माबद्धवेपथु विनापि निमित्तयोगात् ।

ज्ञेन मकरन्दं स्मृत्वा हा प्रियवयस्येत्युक्तम् । **धिगिति** । उच्छ्वसित जीवधारणमेव वैशस दु ख यदुच्छ्वसित त्वया विनैकाकिनो मम धिक् । तथा रमणीयवस्तु धिक् । वृथाभाविनो निष्फलोदयादनुभवाद्रमणीयता विषयाणा धिक् तत्र रमणीयताविषयानुभवाभावबोधको धिक्शब्द. । त्वया तया मालत्या सह च यो दिवसो न याति स विध्वंसता विनश्यतु । तथा प्रमोदो हर्षभार· स एव मृगतृष्णिका मालतीमकरन्दाभ्यामन्यस्मिन्कामानुषे या स्यात्तां धिक् ॥ ३५ ॥ **मकरन्दः** । अस्य माधवस्य निसर्गस्नेहसस्कार स्मृतिज्ञानबीजभूत· कुतश्चित्स्मृतिबीजबोधकात्सदृशादृष्टचिन्तारूपादुन्मादमोहान्तरितोऽपि प्रबुद्ध एव तिरोहितोऽपि व्यञ्जकादुद्बुद्ध एव माधवो मकन्दरमवलोक्य वदति ॥ **माधवः** । परिष्वजस्व माम् । प्रिया प्रति निराशोऽस्मि ॥ **मकरन्दः** । सभावयामीति परिष्वञ्जनेन । जीवितेश्वर प्राणनायकम् । कथमुद्भूतमदालिङ्गनोत्कण्ठ एव । निश्चेतनश्चेतनारहित । अलमनेन विनापि विफलजीविताशाव्यसनेन । दु खसवेदनायैव हि जीवितम् । इदानीं तज्जीवित परित्यजामीत्याशय· । परिच्छेद· सहायाभावे निश्चय । **यत्स्नेहेति** । यद्भवत्स्नेहेन संतप्यमानेन हृदयेनाबद्धवेपथु यथा स्यात्तथैव यद्भयमन्वभाव्यनुभूतम् । कथमाबद्धवेपथ्वित्यत आह—विना निमित्तमिति । वेपथुनिमित्तं य-

तस्याः पदे गणयतो भयमन्वमायि
तत्सर्वमेकपद एव मम प्रणष्टम् ॥ १६ ॥

अथवा धर्म तु यथातिक्रान्ता मुहूर्ताः, येषु तथाविधमपि म
चेतयमानमनुभूतवानस्मि । इदानीं तु मम

भारः कायो जीवितं वज्रकीलं
काष्ठा शून्या निष्फलानीन्द्रियाणि ।
कष्टः कालो मां प्रति लक्ष्यमाणे
आन्ध्यालोकः सर्वतो जीवलोकः ॥ १७ ॥

(विचिन्त्य ।) तत्किं नु माधवाश्रमसाक्षिणा भवितव्यमित्यतो
यामि । तदस्मादद्रिशिखरात्पाटलावत्यां निपत्य माधवस्य मर
ग्रेसरो भवामि । (उत्थाय परिक्रम्यावलोक्य च ।) कष्टम् ।

दुपस्थितं तद्विनाशे । 'प्रिय पश्यति भवान्मयस्पृष्टेऽपि' इति सूक्तम् । पुनः पी
द्दृत्येव । सम्यीत्यवस्था विभावयता । तत्सर्वं धर्मं समि विमेनने
एकपदे झटिति विनष्टमिति ॥ १६ ॥ तेऽतिक्रान्ता मुहूर्ता एव धर्ममनु
तेभ्यो परम् । अथ इत्यर्थः । मरणमोक्षयो मरणं इत्यपरम्(?)। धर्म विरो
ऽपि मम महात्मभिः इत्यादिमनोपदर्शनात् । तथाविधं तत्परमसर्वदुःखम
मनन्वं येषु येषु मुहूर्तेषु । चेतयमानोऽर्थं यावत् । इदानीं वैराग्यप्रभावाता
संलग्नशरीरमपि विरक्तममप्यसौ मकरन्द आत्ममतमेव विभावयति—भा
इति । यथा मारणान्तोऽपि तत्परिहासमाविर्दुःखा स्यात् एव शरीरमपरिक
गाढाभारहितं मन्यामीति भावे भारतोक्तिः । दैवकायकात्मविनाशेऽपि मम
यादि तथैवितं वज्रकीलमिव वज्रमयम् । वज्रकीलस्योपस्य स्वेनानुभवा दुःख
दुःखानुभवत्वं च जीवितस्य कथितम् । अद्रिरनिवृत्तमाध्यम सर्वाः प्रतिवाति
तदिदानीं सर्वाः काष्ठा दृश्या इव शून्या जनपूर्णाः । निष्फलान्यपरिच्छेदि
यानि नयनप्रभृतिभिरिन्द्रियैः रूपाणि भावानि न प्राप्यन्ते । सर्वव्यापारशून्या निरत
कालस्य कष्टम् । लक्ष्यमाणे मरण इति अवगमे मरणमपत्यापत्ता
तज्जुगुप्सतः प्रभावपरेण स्वस्य तथाविधदर्शनात् यथा देवमठे काष्ठी
दीपमिव होमे च दर्पे च यथोपरते । कमलीवहारस्य यथैव पात यस्यान्त
धाम्नोऽभिरयं घटनः ॥ इति । अत्र दीर्घनिद्रापदः पण्यार्थप्रतिपादकमात्रेण
तात्पर्येण पर्यवस्थानात् । अत्र दीर्घनिद्रापदेन मरणम् । यथोपरमेव इति पदे ।
कमलीवहारस्य पातिका । पालयत्यानीति पारस्य धारका । प्रभृतिस्वं । आन्ध्या-
लोको जीवलोकः । कष्टचैव इत्यनेन जीवलोकस्य तमोमयत्वं प्रतिपादयन्मो-
हमयतामात्मना प्रतिपादयति ॥ १७ ॥ माधवोऽप्यमपमेतीति माधवमरणेति
तमेव मम्रीनिवत्कम् । तर्हि जीवितपरित्यागाय प्रथम कथितमित्याशयः । विरि

तदेतदसितोत्पलद्युति शरीरमस्मिन्नभू-
न्ममापि दृढपीडनैरपि न तृप्तिरालिङ्गनैः ।
यदुल्लसितविभ्रमा बत निपीतवत्यः पुरा
नवप्रणयविभ्रमाकुलितमालतीदृष्टयः ॥ ३८ ॥

हन्त भोः, एकस्यां तनावेतावतो गुणसमाहारस्य सन्निवेशः कथमिवाभूत् । सखे माधव,

आपूर्णश्च कलाभिरिन्दुरमलो ग्रस्तश्च राहोर्मुखं
संजातश्च घनाघनो जलधरः शीर्णश्च वायोर्जवात् ।
निर्वृत्तश्च फलेग्रहिर्द्रुमवरो दग्धश्च दावाग्निना
त्वं चूडामणितां गतश्च जगतः प्राप्तश्च मृत्योर्वशम् ॥ ३९ ॥

तत्परिष्वजे तावदेवं गतमपि प्रियवयस्यम् । अर्थितश्चानेन संप्रत्ययमेवार्थः । (परिष्वज्य ।) हा वयस्य, विमलकलानिधे गुणगुरो, हा मालतीस्वयंग्राहजीवितेश्वर, हा कामन्दकीमकरन्दानन्दजनक माधव, अयमत्र ते जन्मन्यपश्चिमः पश्चिमावस्थाप्रार्थितो मकरन्दबाहुपरिष्वङ्गः । सखे, सम्प्रति मुहूर्तमपि मकरन्दो जीवतीति मैवमंस्थाः । कुतः ।

शिखरात्पाटलावत्यभिधानाया नद्या निपत्य यावदेव माधवो म्रियते तावदेव मज्जीवितं परित्यजामीत्यर्थः । तदेतदिति । तदेतन्माधवशरीरं नीलोत्पलपत्रकान्ति । तृप्तिः संतोषो मम दृढपीडनैरप्यालिङ्गनैरस्मिन्नाभूत् । यदङ्गं नवस्नेहविलासव्याकुलमालतीदृष्टय उपचिताद्भुता पूर्वं निपीतवत्यः । नित्यादरेणालोकितवत्य इत्यर्थः । बतेति खेदे ॥ ३८ ॥ आपूर्ण इति । यथा निर्मलश्चन्द्रः कलाभिरापूर्णोऽकृतानन्दश्च सैंहिकेयेन गृह्यते । यथा संजातमात्र एव घनाघनो वर्षको घनः प्रचण्डवायुवेगाद्विशीर्णो भवति । अकृतधराधरादिसंतापप्रशमः प्रचण्डपवनाद्विलीयते । यथा वा फलेग्रहिः फलितसहकारादितरुः स्वफलैरतर्पितपान्थादिवर्गो दावाग्निना दह्यते तथा त्वमप्यसाधारणैर्गुणग्रामैर्जगच्चूडामणित्वं प्राप्तमात्र एवाप्राप्तगुणग्रामोपयोगो मृत्योर्वशं प्राप्त इत्यर्थः ॥ ३९ ॥ प्रार्थितो याचितोऽयमेवाश्लेषरूपोऽर्थः संप्रत्येव 'वयस्य, संभावय । परिष्वजस्व माम् । प्रिया मालतीं प्रति तु निराशोऽस्मि' इत्यनेन ग्रन्थेन गुणैर्गुरुः, न पुनः शरीरोपचयेन । तथा मालत्या यः स्वयंग्राहो गुरुजनानपेक्षो माधवानुरागमात्रनिबन्धनः स्वशरीरसंप्रदानरूपः कर्मविशेषः स एव जीविते निमित्तम् । न हि माधवविपत्तौ संप्रति मालतीनिरतिशयस्नेहादन्यन्निमित्तमित्याशयः । कामन्दकीमकरन्दानन्दजनकेत्यनेन कामन्दक्या सह मयापि तर्हि

आ जन्मनः सह निवासितया मयैव
मातुः पयोधररसोऽपि समं निपीतः ।
त्वं पुण्डरीकमुखबन्धुतया निरस्य
मेको निवापसलिलं पिबसीत्ययुक्तम् ॥ ४० ॥

(सकरुणं विमृश्य । परिक्रम्य ।) इयमपरस्तात्पाटलावती । भगवत्यम्बे,

प्रियस्य सुहृदो यत्र मम तत्रैव संभवः ।
भूयादमुष्य भूयोऽपि भूयासमनुसंचरः ॥ ४१ ॥

(इति पतितुमिच्छति ।)

सौदामिनी—(प्रविश्य सहसा धारयित्वा ।) वत्स, कृतं साहसेन ।

मकरन्दः—(विलोक्य ।) अम्ब, कासि । किमर्थं त्वयाहं प्रतिषिद्धः ।

सौदामिनी—आयुष्मन्, किं त्वं मकरन्दः ।

मकरन्दः—अथ । स एवास्मि मन्दभाग्यः ।

सौदामिनी—वत्स, योगिन्यस्मि । मालतीप्रत्यभिज्ञानं च धारयामि । (बकुलमालां दर्शयति ।)

मकरन्दः—(सोत्कण्ठं सकरुणम् ।) अपि जीवति मालती ।

सौदामिनी—अथ किम् । वत्स, किमत्याहितं माधवस्य । यदयमिदं व्यवसितोऽसीत्याकम्पितास्मि ।

मकरन्दः—आर्ये, तमहं मधुवनेन वैराग्यात्परित्यज्यागतः ।

नियमसङ्गोचरः इत्य निवर्त वेति मान्याविभिरितरैवरिवाद्विवेव इत्यायत्ता । अपवित्र आयः । पुनर्धर्मादिकमामावयनमेवापधिमो दुर्लभः । पवित्रपात्रस्यात्सायत्त्य । आ जन्मन इति । जन्मप्रभृति सहचरतया मातुः पयोधरपयोऽपि पीतवान् संप्रति बन्धुतया बन्धुसमूहेन निरस्त एव निवापमेक एव पिबसि मकरन्दं विहायेत्ययुक्तम् । निवापः पितृतर्पणम् ॥ ४ ॥ प्रियस्येति । यत्र स्थाने प्रियस्य मे प्रीतिस्थानस्य सुहृदो यत्र देशे संभवो जन्म स्यात् तत्रैव ममापि संभवो भूयात् । तथामुत्र परलोके तस्यैवानुचरो भूयासमिति प्रार्थनाद्वयम् ॥ ४१ ॥ मकरन्दः । कामन्दकीसहचरेयमौदार्यवयोद्रव्यावस्थासुचितया । प्रतिषिद्धो निवारितः । तस्यैवानुसंचरो भूयासमिति प्रार्थनावचो दृष्ट्वा सौदामिनी पृच्छति । किं मकरन्द इति ॥ सौदामिनी । अथ किम् । जीवतीत्यर्थः । अत्याहितं महाभीतिः । किं विनाशो जातो माधवस्येत्याशयः । यदिदं कायपरित्यागरूपं व्यवसितोऽसि एतत्

तदेहि । तूर्णं संभावयावः ।

(त्वरितं परिक्रामतः ।)

मकरन्दः—(विलोक्य ।) दिष्टया प्रत्यापन्नचेतनो वयस्यः ।

सौदामिनी—संवदत्युभयोर्मालतीनिवेदितः शरीराकारः ।

माधवः—(आश्वस्य ।) अये, प्रतिबोधितवानसि केनापि । (विचिन्त्य ।) नूनमस्यायं नवजलधरप्रभञ्जनस्यानवेक्षितासदवस्थो व्यापारः । भगवन् पौरस्त्य वायो,

भ्रमय जलदानम्भोगर्भान्प्रमोदय चातका-
न्कलय शिखिनः केकोत्कण्ठान्कठोरय केतकान् ।
विरहिणि जने मूर्च्छां लब्ध्वा विनोदयति व्यथा-
मकरुण पुनः सञ्ज्ञाव्याधिं विधाय किमीहसे ॥ ४२ ॥

मकरन्दः—सुविहितमनेनाखिलजन्तुजीवनेन मातरिश्वना । अपि च ।

एते केतकसूनसौरभजुषः पौरप्रगल्भाङ्गना-
व्यालोलालकवल्लरीविलुठनव्याजोपभुक्ताननाः ।
किंचोन्निद्रकदम्बकुड्मलपुटीधूलीलुठत्षट्पद-
व्यूहव्याहृतिहारिणो विरहिणः कर्षन्ति वर्षानिलाः ॥ ४३ ॥

रन्दः । प्रमुग्ध प्रकृष्टमोहग्रस्तम् । प्रलयावस्थागतमिति यावत् । **मकरन्दः** । प्रत्यापन्नचेतन प्रादुर्भूतसञ्ज्ञ ॥ सौदामिनी पूर्वमदृष्टमाधवमकरन्दशरीराकारा संप्रति द्वावपि विलोक्याह-**संवदतीति** । मालत्या यादृश्याकृतिः कथिता तादृश्येव द्वयोरपीत्यर्थः ॥ **माधवः** । नूनं शङ्के निश्चितं वा । व्यापारो मन्मोहच्छेदनानुगुणं कर्म । प्रभञ्जनस्य मरुतोऽस्यामवस्थाया मोह एव चरमदशानुभवप्रतिपक्ष इत्याशयः । स्वमोहविच्छेदनहेतु प्रभञ्जनमवधार्य तमेवोपालम्भवाचकैर्वाक्यैराह-**भ्रमयेति** । इतस्ततो मेघान्भ्रमय । जलदानां भ्रमणेन संतापशान्तिर्भविष्यति । अम्भोगर्भत्वेन च संपूर्णकामाञ्जरामरणरहितवारिपिपासार्दितांश्चातकान्प्रमोदय । तथा मयूराने तेनैव हेतुना केकाविषये साभिलाषान्कुरु । तथा केतकान्कठोरय जलसेकव्यतिरेण प्रौढान्कुरु । मादृशविरहिणि जने पुनर्दैवान्मूर्च्छां लब्ध्वा तद्वाराप्यात्मव्यथां विनोदयति निराकुर्वाणे । सञ्ज्ञारूपं चैतन्यरूपं व्याधिं दत्त्वाद्य किमीहसे । स्वार्थं परार्थं वेत्याशयः ॥ ४२ ॥ **मकरन्दः** । सुविहितं भद्रीकृतम् । अखिलजन्तुजीवनत्वं जगत्प्राणतया । **एत इति** । एते वर्षमारुता विरहशीलाञ्जनान्कर्षन्ति । ते कीदृशा इत्यपेक्षायां केतकपुष्पपरिमलवाहिनः, तथा चञ्चलकुन्तललताचालन-

माधव —देव वायो, तथापि भवन्तमेव प्रार्थये ।

विकसत्कदम्बनिकुरम्बपांसुना
सह जीवितं घटय मे प्रिया यतः ।
अथवा सदम्बुपरिवासशीतलं
मयि किंचिदर्पय पयांसि मे गतिः ॥ ४४ ॥

(इत्यञ्जलिं प्रणमति ।)

सौदामिनी—सुसमाहितः सत्त्वमिन्द्रानार्थमस्यावसरः । (अञ्चले बकुलमालामर्पयति ।)

माधवः—(साकूतं सहर्षं सविस्मयं च ।) कथमियमसाविरविन्द प्रियासखमोगाढदुर्ललितमूर्तिर्मदनमन्दिराङ्गणबकुलपादपकुसुममाला । (सम्यग्निरूप्य ।) न संदेहः । तथा हि स एवायमस्याः

मुग्धेन्दुसुन्दरतदीयमुखावलोक-
हेलाविशृङ्खलकुतूहलनिह्नवाय ।
दुर्ग्रन्थपुष्परचितोऽपि कथंचिदस्या
लोभं तथान विषममथितो विभागः ॥ ४५ ॥

(सहर्षोन्मादमुत्थाय ।) सखि मालति, इयं विलोक्यसे । (सकौतुकमिव ।) अपि मदवस्थानभिज्ञे

मालेव परिभुक्तप्रकामधुरसीधुना तथा विकचकदम्बकोसरयोरुमप्रकमूलमधरमनोहरः ॥ ४२ ॥ माधवः । यद्यपि त्वया पेशलरूपाभिर्बोधिता तथापि त्वामेव प्रार्थये देवत्वादेव । विकसदिति । यत्र मे प्रिया वर्तते तत्र परागेण सह मत्प्राणान्नय । तत्सम्बन्धे सार्धं मिमङ्क्षिष्यामि । तदम्बुशीतलं वा किंचित्तु प्रेरय यथाहं जिव्यामि । त्वां विना वने न इदानीं गतिरित्याशयः ॥ ४४ ॥ सुसमाहितः भद्र । न एवात्मनिः प्रथमप्रयाणाभाविर्यापयेन मदन्यप्रेषाभिज्ञानमर्पयति ॥ माधवः । प्रभावेणोपरिपतितैव दुर्ललितमूर्तिः । तथाह कल्पेव इत्यर्थे । मदनमन्दिरमिति तदेवोद्यानम् । अनङ्गमन्दिरसदनमत्र प्रभावकर्त्वे । न संदेहः । पैव विरूपः । तथा हि स एवास्याः प्रयो विभागः । मुग्धेति । दुर्ग्रन्थान्यभ्यस्तानि पेत्यपितानि पुष्पाणि तैः रचितोऽपि कथंचिदस्या लोभं तथान विस्तारमाप्य । दुर्ग्रन्थपुष्परचितत्वेनैव विषममथितः । दुर्ग्रन्थत्वे हेतुमाह—मुग्धेन्दुवत्सुन्दरं यत तदीयं मुखं तदवलोकने हेला प्रमादो मालतीसौन्दर्येण विशृङ्खलकुतूहलं माधवे तदनुरागं तस्य निह्नवाय । मालतीसखिजनेभ्यो गोपनार्थमत्रं ॥ ४५ ॥ अथवाऽत्र रम्यमिदमवलोक्य मालीनीदृष्टादौ मालती मत्कान्तोन्मत्तमनोरमाऽत्र बभ्रे-प्रमिवाह—सारसदृशामी हि पतितया विपत्ते । तं पुनरेवाहं मम दर्शनमिच्छा ।

प्रयान्तीव प्राणाः सुतनु हृदयं ध्वंसत इव
ज्वलन्तीवाङ्गानि प्रसरति समन्तादिव तमः ।
त्वराप्रस्तावोऽयं न खलु परिहासस्य विषय-
स्तदक्ष्णोरानन्दं वितर मयि मा भूरकरुणा ॥ ४६ ॥

(सर्वतो दृष्ट्वा सनिर्वेदम् ।) कुतोऽत्र मालती । (वकुलमालां प्रति ।) अये प्रियाप्रणयिनि, परमोपकारिण्यसि ।

निष्प्रत्यूहाः प्रियसखि यदा दुःसहाः संबभूवु-
र्मोहोद्दामव्यसनगुरवो मन्मथोन्मादवेगाः ।
तस्मिन्काले कुवलयदृशस्त्वत्समाश्लेषणं वा
प्राणत्राणं प्रगुणमभवन्मत्परिष्वङ्गकल्पः ॥ ४७ ॥

(सकरुणं निःश्वस्य ।)

आनन्दनानि मदनज्वरदीपनानि
गाढानुरागरसवन्ति तदा तदा च ।
स्नेहाकराणि मम मुग्धदृशश्च कण्ठे
कष्टं स्मरामि तव तानि गतागतानि ॥ ४८ ॥

(हृदये निधाय मूर्च्छति ।)

मकरन्दः—(उपसृत्य ।) सखे, समाश्वसिहि ।

माधवः—(समाश्वस्य ।) मकरन्द, किं न पश्यसि कुतोऽपि सहसैव मालतीस्नेहस्वहस्तस्य लाभः । तत्कथं मन्यसे किमेतदिति ।

तथा हि । **प्रयान्तीति** । प्राणा निःसरन्तीव । हृदयं स्फुटतीव । अङ्गानि ज्वलन्तीव । तमो मोहः प्रसरतीव । तन्मम जीवितरक्षणाय त्वरया प्रस्तावोऽयम् । न पुनः स्वशरीरप्रच्छादनरूपस्य परिहासस्य विषयः । तवात्ममूर्तिप्रकटनेन मे नयनयोरानन्दं देहि । निर्माया भवेत्यर्थः ॥ ४६ ॥ अथ मालतीमपश्यन्केसरस्रजमुन्मादाच्चेतनामिव मन्यमानः प्राह—**निष्प्रत्यूहा इति** । यथा तस्या मन्मथोन्मादवेगाः संबभूवुः समुद्भूतास्तस्मिन्काले प्राणत्राणमेव यथा स्यादेवं मत्परिष्वङ्गकल्प आश्लेष इव समभवत् । कीदृग्भूता मन्मथोन्मादवेगा इत्यपेक्षायां निष्प्रत्यूहा निर्विघ्नाः । अप्रतिहता इत्यर्थः । तथा देहव्यथनेन गुरवः । तदयमाशयः । यत्तदा तत्प्राणहेतुस्तस्यास्त्वमासीस्तदिदानीं त्वयापि त्यक्ता न जीवतीति ॥४७॥ **आनन्दनानीति** । हे वकुलमाले, मम कण्ठे तव गतागतानि कष्टं यथा स्यादेवं स्मरामि । गतागतविशेषणान्याह—आनन्दनानि कामज्वरोत्तेजनानि । तथा गाढानुरागो यो रसः आसक्तिस्तद्वन्ति तथा स्नेहनिविडानि ॥ ४८ ॥ स्वहस्तलाभो मालत्यसाधारणाभिज्ञानलाभः । तत्कथं मन्यस इति पदस्याशयः । तत्किल जीवन्त्यां

मकरन्दः—इयमार्या योगीश्वर्यस्य मालत्यभिज्ञानस्योपनेत्री ।

माधवः—(सकरुण कृताञ्जलिः ।) आर्ये, प्रसीद । कथय, जीवति मे प्रिया सा ।

सौदामिनी—वत्स, समाश्वसिहि । जीवति सा कल्याणी ।

माधवमकरन्दौ—(सप्रश्रयम् ।) आर्ये, यथैव कथय क एष वृत्तान्त इति ।

सौदामिनी—अस्ति पुरा करालायतनेऽघोरघण्टः कृपाणभिन्नर्व्यापादितः ।

माधवः—(सावेगम् ।) आर्ये, विरम । ज्ञातो वृत्तान्तः ।

मकरन्दः—सखे, क इव ।

माधवः—किमन्यत् । सकामा कपालकुण्डला ।

मकरन्दः—आर्ये, अप्येवम् ।

सौदामिनी—एवं यथा निवेदितं वत्सेन ।

मकरन्दः—भो, कष्टम् ।

कुमुदाकरेण शरदिन्दुचन्द्रिका
यदि रामणीयकगुणाय सेयता ।

तस्यां प्रकम्पमकालनकल्पत्वाद्विवेकः संभाव्यते ॥ मकरन्दः । अथ मकरन्दः कथं भव्यम इति माधवाभिप्रायमालक्ष्यैवमाह—इयमुपनेत्रीति । सौदामिनी । जीवति न वेत्ता । अपि मासेवाधवः । माधवमकरन्दौ । यथैव वृत्तान्तः । कापि च वृत्ते । तदीया चेद कथाभिमते योपं कथ ॥ माधवः । अथ पुरा कापालिकोऽघोरघण्टो माधवेन व्यापादित इत्युपन्यस्तवत्याः सौदामिन्याः प्रश्नसंपूर्तिमनपेक्ष्य तद्वचनमध्य एवाह कपालकुण्डलाकोपस्य फलमिति निश्चितवत्त्वात्कपालकुण्डलाप्रविष्टो माधवो वदति—आर्ये विरमेति । अर्थं प्रमादेन । ज्ञातो मालतीवृत्तान्तः ॥ मकरन्दः । अथ मकरन्दोऽप्युक्तकपालकुण्डलाप्रविष्टः पृच्छति—क इवेति ॥ मकरन्दः । सकामा कपालकुण्डलेति यतो मालतीमिमामप्रतिपादयमपराद्धं निश्चित्य जीवति मालतीति तत्सभाषां सौदामिनीं पृच्छति—आर्ये, अप्येवमिति । सौदामिनी । सौदामिनी तु सकामा मालतीहरणेन न तु व्यापादनेनेत्यभिप्रायेणाह—एवं यथा निवेदितं वत्सेनेति ॥ मकरन्दः । अथ मकरन्दो यथाभिप्रेतं वत्सेनेत्यस्य वचसो मालती नास्तीति तेनाभिप्रायमवधार्य भोः कष्टमित्याह । कुमुदेति । यदि चन्द्रिका रामणीयकगुणार्थं कुमुदसमूहेन सह वैरात्संयता निःसिता, तदा तस्य

सुकृतं तदस्तु कतमस्त्वयं विधि-
यैदकालमेघविततिर्व्ययूयुजत् ॥ ४९ ॥

माधवः—हा प्रिये मालति, कष्टमतिबीभत्समापन्नासि ।

कथमपि तदाभवस्त्वं कमलमुखि कपालकुण्डलाग्रस्ता ।
उत्पातधूमरेखाक्रान्तेव कला शशधरस्य ॥ ५० ॥

भगवति कपालकुण्डले,

निर्माणमेव हि तदा तव लालनीयं
मा पूतनात्वमुपगाः शिवतातिरेव ।
नैसर्गिकी सुरभिणः कुसुमस्य सिद्धा
मूर्ध्नि स्थितिर्न मुसलैर्बत कुट्टनानि ॥ ५१ ॥

सौदामिनी—वत्स, अलमावेगेन ।

अकरिष्यदसौ पापमतिदुष्करुणेव सा ।
नाभविष्यमहं तत्र यदि तत्परिपन्थिनी ॥ ५२ ॥

उभौ—(प्रणम्य ।) अतिप्रसन्नमार्यापादैः । तत्कथय का पुनस्त्वमस्माकमेवंविधो बन्धुः ।

कृतं भद्रमेव चन्द्रिकया कृतमित्यर्थः । अयं पुनः कतमो विधिरकालजलदविततिर्विस्तारः कुमुदाकरेण व्ययूयुजद्वियुक्तं चकार । अत्र चन्द्रिका मालती, कुमुदाकरो माधव, अकालमेघविततिः कपालकुण्डलेत्याशयः ॥ ४९ ॥ अथ माधवो मालतीव्यापादनावस्था चिन्तयन्नाह—अतिबीभत्समसह्यहिंसनेनातिगर्हितम् । **कथमपीति** । अपिशब्द इवार्थे । कपालकुण्डलया ग्रासीकृता त्वं कीदृश्यसीति भाव । यदि कदाचिदप्युत्पातधूमरेखया चन्द्रकलैका ग्रस्यते तदोपमा तव सा स्यादित्यर्थ ॥५०॥ **भगवतीति** । भगवच्छब्दो ज्ञानातिशयवति । तेन प्रकृष्टज्ञानवतीति । **निर्माणमिति** । मालतीशरीरस्य महता प्रयत्नेन लालनीयमाधुर्यलमतिक्रूरस्य राक्षसादेर्लालनीयमाधुर्यस्वभावम् । त्वं पूतनात्व राक्षसीत्वं मोपगा । अयमर्थ । अत्र रमणीयत्वं लालने हेतुर्दृष्टान्तमाह—नैसर्गिकीति । सुरभिण कुसुमस्य स्वाभाविकी स्थिति प्रसिद्धा शिरस्येव । ननु बत कष्टं मुसलैर्न तु कुट्टनानि । अत्र तु कपालकुण्डलायाः प्रकृष्टज्ञानत्वेन सबन्धादयमाशय । यत्किल त्वं तादृक्प्रकृष्टज्ञानतया विचारयसि न तावन्मालती तव साक्षादपकारिणी । न च ते गुरुर्वध्यते, यदर्थं सा व्यापादिता । निर्वापणीयवैरा स्यात् मालती ते । तदर्थतामधिगम्यायमविकलो वर्तते । तदाश्वासयेत्याशय ॥ ५१ ॥ **अकरिष्यदिति** । असौ कपालकुण्डला मालतीमरणरूपं कर्म पापमकरिष्यदित्यतिनिष्करुणैव सा । तत्र स्थाने

सौदामिनी—शासन खल्वेतत्। (ध्यात्वा।) इयमिदानीमहं

गुरुचर्यातपस्तन्त्रमन्त्रयोगाभियोगजाम्।
इमामाकर्षिणीं सिद्धिमातनोमि शिवाय वः ॥ ५३ ॥

(समाधिना निष्क्रान्ता।)

मकरन्दः—आश्चर्यम्।

व्यतिकर इव भीमस्तामसो वैद्युतश्च
क्षणमुपहतचक्षुर्वृत्तिरुद्भूय शान्तः।

(विलोक्य। ससंभ्रमम्।)

कथमिव न वयस्यस्तत्किमेतत्किमन्यत्

(विचिन्त्य।)

प्रभवति हि महिम्ना स्वेन योगीश्वरीयम् ॥ ५४ ॥

(सवितर्कम्।) किमयमनर्थ इति संप्रति मूढोऽस्मि। अपि च।

अस्तोकविस्मयमविस्मृतपूर्ववृत्त-
मद्भूतनूतनमयमन्तरमर्पयेत् मे।

यदि तत्सविपक्षिणी विरोधिनी माधवमभिप्लवम्। एतेन इत्यपक्षेप परं न तु माध-
वस्तदीक्ष्यमाणस्यति ॥ ५२ ॥ सौदामिनी। शासन खल्वेतेनैव मार्हं भगवतोऽभिम-
तम्। गुर्विति। गुरुचर्येति [illegible], तपश्चान्द्रायणादि, तन्त्रं मणकर्ष-
णादि, मन्त्रास्तारादीनां तन्त्रस्य [illegible] योगः समाधिः एतानि
सेवमानस्याभ्यासादिमामाकर्षिणीं सिद्धिमुत्पाद्य कल्याणाय विस्तारयामि ॥ ५३ ॥
मकरन्दो माधवमुपलक्षितुं समागतः ॥ व्यतिकर इति। व्यतिकरो मिश्रो मिश्री-
भावो वा। भीमो भयंकरः। तामसो वैद्युतश्च [illegible]
[illegible]। क्षणमात्रमुदूतस्तामसः। [illegible]
[illegible]। प्रकाशे व्यतिकरे माधवमपश्यन्नकस्मादिह न वयस्य।
[illegible] माधव [illegible] समयस्ये धीमान्। किमन्यदिति
योगीश्वरीत्येव योगसिद्धिरूपेण माहात्म्येन प्रभवति। माधवमपहर्तुं [illegible]
यत ॥ ५४ ॥ किमयं माधवापहरणरूपो व्यापारो मालतीसमागमरूपेणानुरूपः
किमन्यथाकल्पनीयप्रतिपादकमीमांसापूर्वं इत्यर्थः। अस्तोकेति। माधवतो
मन्त्रे [illegible] न गच्छति। [illegible]
[illegible], तयोस्तम्भमप्रमाण
[illegible], तयोरभिनवेन पूर्वं सौदामिन्या माधवाये

कामन्दकी—(सविशेषखेदम् ।) हा वत्सौ,

अभिनवरागरसोऽयं भवतोः कृतकौतुकः परिष्वङ्गः ।
लवलीलवङ्गयोरिव नियतिमहावात्ययाभिहतः ॥ ३ ॥

लवङ्गिका—(सोद्वेगम् ।) हदास, वज्जमअहिअअ, सव्वहा णिसंसेसि । (इति हृदयमाहत्य पतति ।)

मदयन्तिका—सहि लवङ्गिए, णं भणामि खणमेत्तं वि दाव समस्सस ।

लवङ्गिका—मदअन्तिए, किं करेमि । दिढवज्जलेवपडिवद्धणिच्चलं विअ जीविदं मं ण परिच्चअदि ।

कामन्दकी—वत्से मालति, जन्मनः प्रभृति वल्लभतरा ते लवङ्गिका । तत्किमुज्जिहानजीवितां नानुकम्पसे । इयं हि

उज्ज्वलालोकया स्निग्धा त्वया त्यक्ता न राजते ।
मलीमसमुखी वर्तिः प्रदीपशिखया यथा ॥ ४ ॥

---

१. हताश, वज्रमयहृदय, सर्वथा नृशंसमसि ।

२. सखि लवङ्गिके, ननु भणामि क्षणमात्रमपि तावत्समाश्वसिहि ।

३. मदयन्तिके, किं करोमि दृढवज्रलेपप्रतिबद्धनिश्चलमिव जीवितं मा परित्यजति ।

हा प्रियसखि, सुप्रसन्नमुखचन्द्रसुन्दरि, क्व गतासि । कस्ते शरीरस्य दैवदुर्विलासपरिणाम एकाकिन्या उपनत । हा महाभाग माधव, उदितास्तमितमहोत्सवो जीवलोक संवृत्त । **कामन्दकी** । वत्सा च वत्सश्च वत्सौ । मालतीमाधवावित्यर्थ । **अभिनवेति** । भवतोराश्लेषो नियतिरूपया दैवरूपया वात्यया पवनमण्डलेन निरस्त । कीदृश परिष्वङ्ग । नूतनो रागो रसो यत्र । 'रागोद्वेग समाप्ति' इति कामसूत्रदर्शनात् । राग एव रस । रस्यत इति व्युत्पत्त्या रस शृङ्गार इत्यन्ये । कृतकौतुक कृतमङ्गल । उपमानमाह—यथा लवलीलवङ्गयोरुद्याने विदग्धनायिकानायकाभ्यामुत्पादितत्वेन कल्पितविवाहाभाससमये कृतकौतुकयो परिष्वङ्गो वात्ययाऽभिहत इत्यर्थ ॥३॥ **लवङ्गिका** । हताश, वज्रमयहृदय, सर्वथा नृशंसमसि ॥ **मदयन्तिका** । सखि लवङ्गिके, ननु भणामि क्षणमात्रमपि तावत्समाश्वसिहि ॥ **लवङ्गिका** । मदयन्तिके, किं करोमि । दृढवज्रलेपप्रतिबद्धनिश्चलमिव जीवितं मां न परित्यजति । **कामन्दकी** । उज्जिहानजीविता नि सरत्प्राणा । **उज्ज्वलेति** । इय लवङ्गिका त्वयि स्निग्धा स्नेहवती त्वद्वियोगदु खादेव म्लानमुखी त्वयोज्ज्वलदर्शनया परित्यक्ता न शोभते । यथोज्ज्वलद्योतया दीपशिखया त्यक्ता

क्व त्वं कस्यासि, कामन्दकीं त्यजसि। अत्यकरुणे, मदीयजीविता-
वलोम्बनैव ते मधुरिमाण्यङ्गानि।

स्तन्यत्यागात्प्रभृति सुमुखी दन्तपाञ्चालिकेव
क्रीडायोगं तदनु विनयं प्रापिता वर्धिता च।
लोकश्रेष्ठे गुणवति वरे स्थापिता त्वं ममैव
स्नेहो मातुर्मयि समधिकस्तेन युक्तस्तथापि॥ ५॥

(सवैक्लव्यम्।) हा चन्द्रमुखि, समसि निराशास्मि संवृत्ता।

अकारणस्मेरमनोहराननं
शिशुत्वदन्तद्युतिगौरसर्षपः।
तवाङ्कशायी परिवृत्तमान्मथ
मया न दृष्टस्तनयः स्तनंधयः॥ ६॥

लवङ्गिका—भअवदि, पसीद। णिस्सहम्मि जीविदुव्वहणे। सा अहं
इमादो गिरिप्पपादादो अप्पाणं अवमुञ्चिअ णिव्वुदा भविस्सं। ता
मे भअवदी आसिसं करेदु, जेण जम्मन्तरे वि ताव पिअसहिं पेक्खिस्सं।

---

१ भगवति, प्रसीद। निःसहास्मि जीवितोद्वहने। साहमस्माद्गिरिप्रपा-
तादात्मानमवमुच्य निर्वृता भविष्यामि। तथा मे भगवत्याशिषः करोतु, येन
जन्मान्तरेऽपि तावत्प्रियसखीं प्रेक्षिष्ये।

स्तनन्धयपर्यन्तैः शिशुभिः किञ्चूर्णोऽपि तथा पिबतोपरतस्तन्याभिमतमुखी च
राजत इत्यर्थः। 'बालोऽर्भः पृथुकोऽर्भकः' इत्यमरः॥ ४॥ मधुरत्वयुक्तान्येव निर
प्रस्तावत्वत्कृतानि मदीयमत्प्रायणोपमाना हृदि प्रतापीमर्दः। स्तन्येति। माल्यं
स्तन्यपानत्याग्यारम्भ ममैव त्वं बालकीडनकैः क्रीडायोगं तदनन्तरं कलानां
प्रतिशिक्षितं प्रापिता तथा वृद्धिं नीता। लोकश्रेष्ठे गुणवति प्रशस्ते वरे, त्वं
ममैव स्थापिता न पितृभ्यामित्यर्थः। तेन हेतुभूतेन मातुः सकाशात्त्वयापि
स्नेहस्तथापि युक्तो ममैव। यथा मयन्तमसी यथाऽपि सा पुत्रिकादेवपाणिमध्य
माना गुणवति प्रशस्तेऽपि मया स्थापिता बालक्रीडायोपार्दे भीवते तदनन्तरं
वरे स्थापय इत्यर्थः। विषमः पादनियमः॥ ५॥ अकारणेति। परिभ्रमी
मनोहरमाल्यधारिणा मया कदापि कापालानामनोभिरतनयो नावलोकितः। तस्य
विशेषणमाह—अनुत्पादितकार्यं स्मितं येन मनोहराननः। अत एवार्थे हि
दन्तद्युतिरेव गौरसर्षपाः। अकारणस्मितादिविशेषणेन मनोहराननं दृष्टं
जन्मान्तरम्॥ ६॥ [illegible] इत्यादि च। भगवति प्रसीद। निःसहास्मि जीवितोद्वहने। साह
मस्माद्गिरिप्रपातादात्मानमवमुच्य निर्वृता भविष्यामि। तथा मे भगवत्याशिषः

कामन्दकी—(सविशेषखेदम् ।) हा वत्सौ,

अभिनवरागरसोऽयं भवतोः कृतकौतुकः परिष्वङ्गः ।
लवलीलवङ्गयोरिव नियतिमहावात्ययाभिहतः ॥ ३ ॥

लवङ्गिका—(सोद्वेगम् ।) [1]हदास, वज्जमअहिअअ, सव्वहा णिसंसेसि । (इति हृदयमाहत्य पतति ।)

मदयन्तिका—[2]सहि लवङ्गिए, णं भणामि खणमेत्तं वि दाव समस्सस ।

लवङ्गिका—[3]मदअन्तिए, किं करेमि । दिढवज्जलेवपडिवद्धणिच्चलं विअ जीविदं मं ण परिच्चअदि ।

कामन्दकी—वत्से मालति, जन्मनः प्रभृति वल्लभतरा ते लवङ्गिका । तत्किमुज्जिहानजीवितां नानुकम्पसे । इयं हि

उज्ज्वलालोकया स्निग्धा त्वया त्यक्ता न राजते ।
मलीमसमुखी वर्तिः प्रदीपशिखया यथा ॥ ४ ॥

---

१. हताश, वज्रमयहृदय, सर्वथा नृशंसमसि ।

२. सखि लवङ्गिके, ननु भणामि क्षणमात्रमपि तावत्समाश्वसिहि ।

३. मदयन्तिके, किं करोमि दृढवज्रलेपप्रतिबद्धनिश्चलमिव जीवितं मा परित्यजति ।

हा प्रियसखि, सुप्रसन्नमुखचन्द्रसुन्दरि, क्व गतासि । कस्ते शरीरस्य दैवदुर्विलासपरिणाम एकाकिन्या उपनत । हा महाभाग माधव, उदितास्तमितमहोत्सवो जीवलोक संवृत्त । **कामन्दकी** । वत्सा च वत्सश्च वत्सौ । मालतीमाधवावित्यर्थ । **अभिनवेति** । भवतोराश्लेषो नियतिरूपया दैवरूपया वात्यया पवनमण्डलेन निरस्त । कीदृश परिष्वङ्ग । नूतनो रागो रसो यत्र । 'रागोद्वेग समाप्ति' इति कामसूत्रदर्शनात् । राग एव रस । रस्यत इति व्युत्पत्त्या रस शृङ्गार इत्यन्ये । कृतकौतुक कृतमङ्गल । उपमानमाह—यथा लवलीलवङ्गयोरुद्याने विदग्धनायिकानायकाभ्यामुत्पाद्यत्वेन कल्पितविवाहाभाससमये कृतकौतुकयो· परिष्वङ्गो वात्ययाऽभिहत इत्यर्थ ॥३॥ **लवङ्गिका** । हताश, वज्रमयहृदय, सर्वथा नृशसमसि ॥ **मदयन्तिका** । सखि लवङ्गिके, ननु भणामि क्षणमात्रमपि तावत्समाश्वसिहि ॥ **लवङ्गिका** । मदयन्तिके, किं करोमि । दृढवज्रलेपप्रतिबद्धनिश्चलमिव जीवितं मां न परित्यजति । **कामन्दकी** । उज्जिहानजीविता नि सरत्प्राणा । **उज्ज्वलेति** । इय लवङ्गिका त्वयि स्निग्धा स्नेहवती त्वद्वियोगदु खादेव म्लानमुखी त्वयोज्ज्वलदर्शनया परित्यक्ता न शोभते । यथोज्ज्वलद्योतया दीपशिखया त्यक्ता

कथं त्व कस्यासि, कामन्दकी स्यसि । नन्वकरुणे, मदीयचीवर- मलोपमेव ते प्रगुणितान्यङ्गानि ।

त्वन्मात्रागात्रसंसृति सुमुखी धन्त्रपाद्यालिकेव
क्रीडायोगं तदनु विनयं प्रापिता वर्धिता च ।
लोकश्रेष्ठे गुणवति वरे स्थापिता त्वं मयैव
स्नेहो मातुर्मयि समधिकस्तेन युक्तस्तथापि ॥ ५ ॥

(सौत्सुक्यम् ।) हा चन्द्रमुखि, संप्रति निराशास्मि संवृत्ता ।

अकारणस्मेरमनोहरानन
शिखाकलापार्पितगौरसर्षप ।
तवाङ्कशायी परिवृत्तभाग्यया
मया न दृष्टस्तनयः स्तनंधयः ॥ ६ ॥

लवङ्गिका—[1]भअवदि, पसीद । णिस्सहम्हि जीविदुव्वहणे । साहं इमादो गिरिप्पवादादो अत्ताणं अवमुञ्चिअ णिव्वुदा भविस्सं । तहा मे भअवदी आसिसं करेदु, जेण जम्मन्तरे वि दाव पिअसहिं पेक्खिस्सं ।

---

१ भगवति, प्रसीद । निःसहास्मि जीवितोद्वहने । साहमस्माद्गिरिप्र- पातादात्मानमवमुच्य निर्वृता भविष्यामि । तथा मे भगवत्याशिषं करोतु, येन जन्मान्तरेऽपि तावत्प्रियसखीं प्रेक्षिष्ये ।

सुषमामसमर्दिः स्निग्धा तैलपूर्णापि तथा शिखाधेशोपरञ्जनात्मसमसमपुषी न प्राप्त इत्यर्थः । 'मात्सेयी दर्शयोपजोवी' इत्यमरः ॥४॥ मधुरमञ्जुमयीमेव चिर प्रसाधनसमयानि मदीयमलाभलोपमाना इति गतामीत्यर्थः । त्वन्मेति । मातुः समपचामसाम्भवारम्भ मयैव त्वं बालकोमलैः क्रीडायोग्यं तदनन्तरं कलाया दयिमितं प्रापिता तथा इति नीता । लोकश्रेष्ठकुलीनतासिद्धगुणवति प्रवरवरे त्वं मयैव स्थापिता न पितृभ्यामित्याशयः । तेन हेतुभूतेन मातुः सकाशात्समधिकः स्नेहस्तथापि युक्तो भवेत् । यथा सकलमयी धात्रीलिका पुत्रिकास्नेहेनाभिमन्य- माना गुणवति प्रशस्तगुणे व्यवस्थापिता बालकीडायोग्यादिव वीतये तदनन्तरं वरे स्थाप्यत इत्यर्थः । त्रिपथा धात्रीमिव ॥ ५ ॥ अकारणेति । परिभो- गयोग्यमाग्यमितया मया तवाङ्कशायी परिभाग्यया स्तनंधयस्तनयो बालकीडया । तत्र विशेषणमाह—अकारणमिति कारणं विस्मितं तेन मनोहरानन । अत्र तथार्थे हि पाठपाठकीर्तितं मेहवर्णं वस्त । अकारणपिशाचिमित्यस्मिन्नेव मनोहरानन इति पाठान्तरम् ॥६॥ लवङ्गिका । भगवति प्रसीद । निःसहास्मि जीवितोद्वहने । सार मस्माद्गिरिप्रपातादात्मानमवमुच्य निर्वृता भविष्यामि । तथा मे भगवत्याशिष-

क्व त्वं कल्याणि, कामन्दकी त्वमसि । ननु वत्से, मदीयचीवराञ्चलोपस्पर्शेनैव ते प्रत्युज्जीवन्त्यङ्गानि ।

स्तन्यत्यागात्प्रभृति सुमुखी दन्तपाञ्चालिकेव
क्रीडायोगं तदनु विनयं प्रापिता वर्धिता च ।
लोकश्रेष्ठे गुणवति वरे स्थापिता त्वं मयैव
स्नेहो मातुर्मयि समधिकस्तेन युक्तस्तवापि ॥ ५ ॥

(सवैक्लव्यम् ।) हा चन्द्रमुखि, संप्रति निराशास्मि संवृत्ता ।

अकारणस्मेरमनोहराननः
शिशुस्त्वमभ्यर्पितगौरसर्षपः ।
तवाङ्कशायी परिवृत्तभाग्यया
मया न दृष्टस्तनयः स्तनंधयः ॥ ६ ॥

लवङ्गिका—भअवदि, पसीद । णिस्सहम्हि जीविदुज्जहणे । साहं इमादो गिरिप्पवादादो अत्ताणं अवमुञ्चिअ णिव्वुदा भविस्सं । तदा मे भअवदी आसिसं करेदु, जेण जम्मन्तरे वि दाव पिअसहिं पेक्खिस्सं ।

---

१ भगवति, प्रसीद । निःसहास्मि जीवितोद्वहने । साहमस्माद्गिरिप्रपातादात्मानमवमुच्य निर्वृता भविष्यामि । तथा मे भगवत्याशिषः करोतु, येन जन्मान्तरेऽपि तावत्प्रियसखीं प्रेक्षिष्ये ।

सूक्ष्मभस्मार्द्रैः स्निग्धा तैलपूर्णापि तथा स्निग्धत्वेनोपलक्षसाम्यमित्यमुष्मी च राजत इत्यर्थः । आलोको दर्शनोत्सवो इत्यमरः ॥ ४ ॥ मदुत्सङ्गपातेनैव चिर प्रसुप्तान्यङ्गानि मदीयचीवराञ्चलोपस्पर्शेन पुनः प्रत्यागतानीत्यर्थः । स्तन्येति । यथा स्तन्यपानत्यागारम्भ मयैव त्वं बालक्रीडनकैः क्रीडायोग्यं तदनन्तरं क्रमशः प्रतिदिनं प्रापिता तथा वृद्धिं नीता । लोकश्रेष्ठगुणैर्युक्ते गुणवति प्रशस्तवरे, त्वं मयैव स्थापिता च पितृभ्यामित्यर्थः । तेन हेतुभूतेन मातुः सकाशात्समधिकः स्नेहस्तवापि युक्तो भवेत् । यथा गजदन्तमयी पाञ्चालिका पुत्रिकावैचित्र्यविशेषेण क्रमशः गुणवति प्रशस्तगृहे व्यवस्थापिता बालक्रीडायोग्यादिना नीयते तद्वत्त्वं वरे स्थापितेत्यर्थः । स्निग्धा मालिनीवृत्तम् ॥ ५ ॥ अकारणेति । परिवृत्तभाग्यया मया तवाङ्कशायी स्तनंधयः तनयो न दृष्टः । तमेव विशेषयन्नाह—अकारणस्मितमाननं यस्यासौ तेन मनोहराननः । अत एव शिरसि न्यस्तगौरसर्षपः मया । अकारणस्मितयुक्तेन मनोहराननः इति पाठान्तरम् ॥ ६ ॥ लवङ्गिका । भगवति प्रसीद । निःसहास्मि जीवितोद्वहने । साहमस्माद्गिरिप्रपातादात्मानमवमुच्य निर्वृता भविष्यामि । तथा मे भगवत्याशिषः

कथं त्वं कस्मात्, कामन्दकीं त्यजसि । नन्वकरुणे, मदीयपयोधर-क्षीरोपयोगेणैव ते प्रगुणितान्यङ्गानि ।

स्तन्यत्यागात्प्रभृति सुमुखी दन्तपाञ्चालिकेव
क्रीडायोगं तदनु विनयं प्रापिता वर्धिता च ।
लोकश्रेष्ठे गुणवति वरे स्थापिता त्वं मयैव
स्नेहो मातुर्मयि समधिकस्तेन शुष्कत्वयापि ॥ ५ ॥

(सोत्कम्पम् ।) हा वत्समुखि, संप्रति निराशास्मि संवृत्ता ।

अकारणस्मेरमनोहराननः
शिखाकलापार्पितगौरसर्षपः ।
तवाङ्कशायी परिवृत्तमात्मया
मया न दृष्टस्तनयः स्तनंधयः ॥ ६ ॥

लवङ्गिका—भअवदि, पसीद । णिस्सहम्हि जीविदुम्महग्गे । ता अहं इमादो गिरिप्पवादादो अत्ताणं अवमुञ्चिअ णिव्वुदा भविस्सं । तहा मे भअवदी आसिसं करेदु, जेण जम्मन्तरे वि ताव पिअसहिं पेक्खिस्सं ।

---

१ भगवति, प्रसीद । निःसहास्मि जीवितोत्सहने । तदहमस्माद्गिरिप्र-पातादात्मानमवमुच्य निर्वृता भविष्यामि । तथा मे भगवत्याशिषः करोतु, येन जन्मान्तरेऽपि तावत्प्रियसखीं प्रेक्षिष्ये ।

सुतस्यापत्यैः स्निग्धा ऊर्ध्वोपि तथा पितामहेनोपगत्यसाम्यमेवमुखी न रामठ इत्यर्थः । आम्रोष्ठी सर्वतोऽस्मोष्ठी इत्यपरः तत्र मधुरस्वभावत्वेनैव चिर प्रसादात्प्रणयानि मयीयप्रणयोक्तमपि हृदि धृतानीत्यर्थः । स्तन्येति । मातुः स्तन्यपानत्यागमारभ्य मयैव त्वं दन्तपाञ्चालिकेव क्रीडायोगं तदनन्तरं विनयं शिक्षितं प्रापिता तथा वृद्धिं नीता । लोकश्रेष्ठे कुलीनत्वादिगुणवति प्रशस्तवरे, त्वं मयैव स्थापिता च पितृभ्यामित्याशयः । तेन हेतुभूतेन मातुः सकाशात्समधिक स्नेहस्तथापि शुष्को भवेत् । यथा दन्तमयी पाञ्चालिका पुत्रिकारूपेणाभिमन्यमाना गुणवति प्रशस्तगुणे व्यवस्थापिता बालक्रीडायोग्यत्वेन मौनाते तदनन्तरं वरे स्थापय इत्यर्थः । शिखरः शार्दूलविक्रीडितम् ॥ ५ ॥ अकारणेति । अकारणस्मेरमनोहराननः सदा अकारणहासमनोहरवदनो बालक्रीडितः । तत्र शिशुत्वमप्याह—अनुलक्षितकारणं यस्मिन्नेवं मनोहराननः । अत्र रक्षार्थं शिखाकलापीर्पितं गौरसर्षपं यस्य । अकारणस्मितेनैव मनोहराननः इति पाठान्तरम् ॥ ६ ॥ लवङ्गिका । भगवति प्रसीद । निःसहास्मि जीवितोत्सहने । तदहमस्माद्गिरिप्रपातादात्मानमवमुच्य निर्वृता भविष्यामि । तथा मे भगवत्याशिषः

कामन्दकी—ननु लवङ्गिके, कामन्दक्यपि नातः परं वत्सा-वियोगेन जीविष्यति । समश्चायमुत्कण्ठावेग आवयोः । किंच,

संगमः कर्मणां भेदाद्यदि न स्यान्न नाम सः ।
प्राणानां तु परित्यागे संतापोपशमः फलम् ॥ ७ ॥

लवङ्गिका—जहा[1] तुह्मे आणवेत्थ । (इत्युत्तिष्ठति ।)

कामन्दकी—(सदयं वीक्ष्य ।) वत्से, मदयन्तिके ।

मदयन्तिका—किं[2] आणवेध । अग्गेसरीहोहि त्ति । अवहिदह्मि ।

लवङ्गिका—सहि[3], पसीद । विरम एत्तो अत्तणो वावादणादो । मा अ एण जणं विसुमरेसि ।

मदयन्तिका—(सकोपमिव ।) अपेहि[4] । णत्थि दे वसंवदा ।

कामन्दकी—हन्त, निश्चितं वराक्या ।

---

१. यथा यूयमाज्ञापयथ ।

२. किमाज्ञापयथ, अग्रेसरीभवेति । अवहितास्मि ।

३. सखि, प्रसीद । विरमैतस्मादात्मनो व्यापादनात् । मा चैनं जनं विस्मरिष्यसि ।

४. अपेहि । नास्ति ते वशवदा ।

करोतु, येन जन्मान्तरेऽपि तावत्प्रियसखीं प्रेक्षिष्ये । **संगम इति।** मरणचिन्तायां संगमो भविष्यतीत्याशङ्क्य यद्यपि शुभाशुभकर्मणा भिन्नलोकप्राप्तिहेतुना भेदात्कदाचित्संगमः स्यान्न वा स्यान्नाम । तत्फलं मरणफलं भवतु । मालतीमरणरूपदुःखोपशमरूपं भविष्यतीत्यर्थः ॥ ७ ॥ **लवङ्गिका** । यथा यूयमाज्ञापयथ । उत्तिष्ठति पतनायेति शेषः ॥ **कामन्दकी** । सदयं लवङ्गिकां वीक्ष्य । लवङ्गिकां धारयेति वक्तुमक्षमा मदयन्तिकामाकारयति । मदयन्तिका तु मालतीवियोगदुःखमसहमाना लवङ्गिकाविनाशमपि प्रष्टुमसमर्थाह—**मदयन्तिका** । किमाज्ञापयथेति । लवङ्गिकायास्त्वग्रेसरीभवेति । अवहितास्मि सावधानास्मि तथा व्यापारे ॥ **लवङ्गिका** । सखि, प्रसीद । विरमैतस्मादात्मनो व्यापादनात् । आत्मानमुद्दिश्य—मा चैनं जनं विस्मरिष्यसि ॥ **मदयन्तिका** । चिरात्पतितुं कृतनिश्चया लवङ्गिका सकोपमिवाह—अपेहि । नास्ति ते वशंवदा । अवश्यं मरिष्यामीत्याशयः । वशंवदा या भवत्या सैव स्मरिष्यतीत्याशयः ॥ **कामन्दकी** । निश्चितं शरीरपातनकर्मानया । वराकीत्यनुकम्पायाम् । मदयन्तिका मकरन्दपराक्रमक्रीतमात्मनो जीवितं तदायत्तं त्यक्तुं मनसा मकरन्दं जीवितेश्वरं प्रणमति ॥

मदयन्तिका—(सभयम् ।) णाह मअरन्द, णमो दे ।

लवङ्गिका—भअवदि, अअं एव्व महुमदीसोत्तसंदाणिदपडि-णमेहलो महीहरविडङ्को ।

कामन्दकी—त्वमिदानीं मस्तु तदन्तरायेण ।

(सर्वाः परिक्रामन्ति ।)

(नेपथ्ये ।)

आश्चर्यम्,

व्यतिकर इव भीमस्तामसो वैशसस्य
क्षणमुपहतचक्षुर्वृत्तिरुद्भूय शान्तः ।

कामन्दकी—(विलोक्य सप्रत्युद्गमम् ।)

कथमिह मम वत्सस्तिष्ठत्येषः

मकरन्दः—(प्रविश्य ।)

किमन्य
च्छमयति हि महिम्ना स्वेन योगीश्वरीयम् ॥ ८ ॥

---

१ नाथ मकरन्द, नमस्ते ।

२ भगवति, अयमेव मधुमतीस्रोतःसंदानितपतिनमेखलो महीधरवि-टङ्कः ।

मदयन्तिका । नाथ मकरन्द नमस्त इति ॥ लवङ्गिका । भगवति अयमेव मधुमतीस्रोतसा संदानितपतिनमेखलो महीधरविटङ्कः । कपोतपालिकायां तु विटङ्कं पुंनपुंसकम्' इत्यमरः । मधुमती नदी ॥ कामन्दकी । मस्तु मरणम् । तदन्तरायः प्रत्यूहः ॥ व्यतिकर इति श्लोको व्याख्यातपूर्वः ॥ कामन्दकी । आश्चर्यं आर्यं च । वर्ततीति शेषः । तामसीयो व्यतिकरः सं- प्रयोगो वेगपरस्परपरिपाकसमाधिप्रमथनमहत्यानुपपत्तिसूचकः कथमन्यत्र संभाव्यते मदन्येनाभिव्यक्तिरेकेण । तद्व्यतिकरवचनमनुभवमैत्रीयोर्निमित्तमिति भावः । तत्कथं मम वत्सो मकरन्दो वसत इति शेषः । तद्दर्शितस्य तामसव्यतिकररूपेण भ्रम- मिति विशेषव्यतिकरमिदमित्यन्यथा वेदनात्स्यमित्याशयः । तत्किमेतदिति का- मन्दकीप्रश्नापन्नैवोक्तं मति कथाभिप्रायापरमेविनम्य मकरन्दः प्रविश्य च इति—किमन्यदिति । इयं कापि योगीश्वरी महत्त्वोत्कर्षः । तत्प्रभावार्थं व्यतिकर इत्यभिप्रायः । कामन्दकीप्रभृतिभिः शुद्धमूर्तपरसेनापनमकरन्दवचने प्राप्तिः कुसुमिती यावती समापनेति निर्णीतमिति मतीयमानोऽर्थः । अत एव

(नेपथ्ये ।)

कथमतिदारुणो जनावमर्दः संप्रवर्तते ।

माल्त्यपायमविगम्य विरक्तचेताः
सांसारिकेषु विषयेषु च जीविते च ।
निश्चित्य वह्निपतनाय सुवर्णविन्दु-
मभ्येति भूरिवसुरित्यधुना हताः स्मः ॥ ९ ॥

मदयन्तिकालवङ्गिके—झत्ति मालदीमाहवाणं दंसणब्भुदओ झत्ति अच्चाहिदं अ ।

कामन्दकीमकरन्दौ—दिष्ट्या । कष्टं भोः आश्चर्यम् ।

किमयमसिपत्रचन्दनरसच्छटासारयुगपदवपातः ।
अनलस्फुलिङ्गकलितः किमयमनभ्र. सुधावर्षः ॥ १० ॥
संजीवनौषधिविषव्यतिकरमालोकतिमिरसमेदम् ।
अद्य विधिरशनिशशधरमयूखसंवलनमनुकुरुते ॥ ११ ॥

(नेपथ्ये ।)

हा ताद, विरम । ऊसुअह्मि ते वदनकमलदंसणस्स पसीद ।

---

१ झटिति मालतीमाधवयोर्दर्शनाभ्युदयो झटित्यत्याहितं च ।

२ हा तात, विरम । उत्सुकास्मि ते वदनकमलदर्शनस्य । प्रसीद । सं-

---

पतनाद्विरता सर्वो ॥८॥ **नेपथ्य इति** । दारुणदु खजनकत्वात्तत्पतनस्य द्रष्टॄणां संमर्द । **मालतीति** । पुनरपि तथैवापहृतेति सामान्यतोऽधिगम्य ज्ञात्वा सांसारिकेषु ससारभूतेषु विषयेषु जीवितेषु चोपरतमना पुनश्च तमेवापायं निश्चित्य वह्निप्रवेशनाय सुवर्णविन्दुसज्ञकं शिवायतनमभ्येतीति हता स्म इति परिजनवच॰ ॥९॥ **मदयन्तिकालवङ्गिके** । झटिति मालतीमाधवयोर्दर्शनाभ्युदयो जातप्राय इव जातः । झटित्यत्याहित महाभीतिश्च भूरिवसुविनाशशङ्कया ॥ **कामन्दकीमकरन्दौ** । मालतीमाधवयोरभ्युदयेन सहर्षौ, भूरिवसुदहनप्रवेशाच्च सखेदौ । **किमयमिति** । किमयं भूरिवसुदहनप्रवेशश्रवणमालतीमाधवप्रत्यासन्नदर्शनव्यतिकरोऽसिपत्रचन्दनरसच्छटासारत्वमुन्नेयम् । एवमुत्तरार्धेऽपि युज्यते । किमय व्यतिकरो मेघं विना देहदहनकरणामृतवर्ष. ॥ १० ॥ **संजीवनेति** । अद्य विधिर्भाग्यमस्माकं कर्तृ द्वयोरत्यन्तविपरीतक्रिययोर्दु खसुखनिमित्तयोर्वस्तुनोरुद्वेगानन्दजनकत्वेन मेलनमनुकुरुते । तद्यथा सजीवनौषधिविषयोर्व्यतिकरो मिश्रण तथा प्रकाशतिमिरयो. सभेद. सगम. । तथा वज्रचन्द्रकरयो समेलनमिति ॥ ११ ॥ **नेपथ्ये** । हा तात, विरम । उत्सुकास्मि ते वदनकमलदर्शनस्य । प्रसीद । सभा-

संभावेहि मं । कहं मम कारणादो समत्थलोआलोअन्तरालविप्फुरन्तणिम्मलेक्कमङ्गलप्पदीवभूदं अत्ताणं परिच्चअसि । मए उण मन्दभाए णिरणुक्कोसाए तुमं परिच्चत्ता ।

कामन्दकी—हा वत्से, मालति ।

जन्मान्तरादिव पुनः कथमपि लब्धासि माधवस्यमपरं ।
उपराग इव शशिकलां कवलयितुमुपस्थितोऽनर्थः ॥ १२ ॥

इतरे—हा पिअसहि ।

(ततः प्रविशति मुग्धां मालतीं धारयन्माधवः ।)

माधवः—कष्टं भोः ।

एषा भवार्तं कथमप्यतीत्य
बाला पुनः संशयमभ्युपैव ।
को नाम पाकाभिमुखस्य जन्तो
र्द्वाराणि दैवस्य पिधातुमीष्टे ॥ १३ ॥

मकरन्दः—सखे, अथ क्व सा योगिनी ।

माधवः—

श्रीपर्वताद्विहाय सत्वरमपदं सयैव सह सद्यः ।
कल्याणनेपथ्यभवनादन्तरितां त्वां न पश्यामि ॥ १४ ॥

भावय माम् । कथं मम कारणात्समस्तलोकालोकान्तरालविस्फुरन्निर्मलैकमङ्गलप्रदीपभूतमात्मानं परित्यजसि । मया पुनरलज्जया निरनुक्रोशया त्वं परित्यक्ता ।

१ हा प्रियसखि ।

भव माम् । कथं मम कारणात्समस्तलोकालोकान्तरालविस्फुरन्निर्मलैकमङ्गलप्रदीपभूतमात्मानं परित्यजसि । मया पुनरलज्जया निरनुक्रोशया त्वं परित्यक्ता ॥ कामन्दकी । जन्मेति । अपरोऽनर्थो भूरिवसुनिधनहेतुरनर्थमपेक्ष्य जन्मान्तरमिव त्वां कवलयितुमुपस्थितः । कापालिकाभिभवोऽपि मरणेन तत्र कलामत्याद्यमानामकर्षे उपराग इवेत्यर्थः ॥ १२ ॥ माधवः । एषेति । जन्तोः प्राणिनो दैवस्य भाग्यस्य । पुराकृतस्य कर्मण इति यावत् । पाकाभिमुखस्य फलोन्मुखस्य द्वाराणि प्राप्यानि मुखानि पिधातुं निरोद्धुमीष्टे । प्रश्नपरोऽर्थः ॥ १३ ॥ मकरन्दः । क्व सा कामन्दक्या शिष्या सा क्व गता ॥ श्रीपर्वतादिति । श्री पर्वतादेव योगिन्या सह सद्यः मया एवमवलम्ब्यमानोऽस्मि । कल्याणनेपथ्य

कामन्दकीमकरन्दौ—महाभागे, पुनः परित्रायस्व नः । किमर्थमन्तर्हितासि ।

मदयन्तिकालवङ्गिके—सहि मालदि, णं भणामि सहि मालदि त्ति । (सोत्कम्पम् ।) भअवदि, परित्ताहि । चिरणिरुद्धणिस्सासणिच्चलं से हिअअं । हा अमच्च, हा पिअसहि, तुह्मे दुवे वि परप्परावसाणस्स कारणं जादा ।

कामन्दकी—हा वत्से मालति ।

माधवः— हा प्रिये मालति ।

मकरन्दः—हा प्रियसखि ।

(सर्वे मोहमुपगम्य पुनः संज्ञां लभन्ते ।)

कामन्दकी—तत्किमेष झटिति पात्यमानादिवाम्बुदादम्बुनिवहः परिस्खलन्नस्मान्प्रीणयति ।

माधवः—(सोच्छ्वासम् ।) अये, प्रत्यापन्नचेतनेव मालती । तथा ह्यस्याः

भवति विततश्वासोन्नाहप्रणुन्नपयोधरं
हृदयमपि च स्निग्धं चक्षुर्निजप्रकृतौ स्थितम् ।

---

१. सखि मालति, ननु भणामि सखि मालतीति । भगवति, परित्रायस्व । चिरनिरुद्धनिःश्वासनिश्चलमस्या हृदयम् । हा अमात्य, हा प्रियसखि, युवां द्वावपि परस्परावसानस्य कारणं जातौ ।

वचनं भूरिवसुर्वह्निपतनाय सुवर्णबिन्दुमभ्येतीत्येवंरूपम् । तस्मादनन्तरमन्तर्हितां न पश्यामि ॥१४॥ **कामन्दकीमकरन्दौ** । किमर्थं तिरोहितासि । मालतीविपन्निराकरणद्वारेदानीमपि भूरिवसुविनाशरूपमालतीविपन्निरासेन पुनर्नोऽस्मान्परित्रायस्वेत्यर्थः । **मदयन्तिकालवङ्गिके** । सखि मालति, ननु भणामि सखि मालतीति । विलापोक्तिप्रभेदोऽयम् । भगवति, परित्रायस्व । चिरनिरुद्धनिःश्वासनिश्चलमस्या हृदयम् । हा अमात्य, हा प्रियसखि, युवां द्वावपि परस्परावसानस्य कारणं जातौ । द्वयोरपि विनाशहेतुरित्याशयः ॥ **कामन्दकी** । पात्यमानादिवेति स्वाभाविकवर्षविलक्षणाकाण्डप्रवृत्ताम्भःपतननिमित्तकोक्तिरियम् । प्रीणयति संतर्पयति । जीवयतीत्यर्थः ॥ **माधवः** । प्रत्यापन्नचेतनेव प्रत्यापन्नजीवितेव । तल्लिङ्गान्याह—**भवतीति** । प्रथमं निरुद्धः पश्चाद्विततो विस्तारितो यः श्वासोन्नाहस्तेन प्रणुन्नौ पयोधरौ यत्र हृदये तत्तादृक् । उन्नाह उच्छ्रायः । चक्षुरपि च यन्मोहप्रभावादस्निग्धमासीत्तत्प्रकृतौ तत्स्वभावे स्थितं मुग्धमभूदित्यर्थः । अत्र निजेति

स्रवतु पवनं मूर्च्छाच्छेदात्समापि विराजते
परिगतमिव प्रारम्भेऽह्नः श्रिया सरसीरुहम् ॥ १५ ॥

(नेपथ्ये ।)

अविगणय्य नृपं सहनन्दन
चरणयोर्नतमभिमुखे पतन् ।
सपदि भूरिवसुर्विनिवर्तितो
मम गिरा गुरुसंभवविस्मयः ॥ १६ ॥

माधवमकरन्दौ—भगवति, दिष्ट्या वर्धसे ।
सा योगिनीयमचिरविघटितबन्धाम्युपैति नौ यस्याः ।
वागमृतजलासारो भवमरुकान्तारमतिशेते ॥ १७ ॥

कामन्दकी—भिर्यं न ।

मालती—दिट्ठिआ चिरस्स पच्चुज्जीविदम्हि ।

कामन्दकी—(सहर्षोत्कम्पम् ।) एह्येहि पुत्रि ।

मालती—हा कहं भअवदी । (इति पादयोर्निपतति ।)

कामन्दकी—(उत्थाप्यालिङ्ग्य मूर्ध्न्युपघ्राय ।)
जीव जीवितसमाय जीवित
देहि जीवतु सुहृज्जनश्च ते ।

---

१ दिष्ट्या चिरस्य प्रत्युज्जीवितास्मि ।
२ हा कथं भगवती ।

पदं पतत्येव । तदनन्तरं तस्या वदनं मोहापगमात्प्रसादगुणप्रसवं प्रातःकाले श्रिया शोभया परिगतं व्याप्तं कमलमिवेति ॥ १५ ॥ नेपथ्य इति । अत्र म- हाभागे पुनः परित्रायस्वेति कामन्दक्या आदिष्टया सौदामिन्या भूरि- वसुमरणप्रत्यूहाभिप्रायं प्रपञ्चयन्त्या आह—अविगणय्येति । नन्दनेन सहितं नृपं तृणमिवावगणय्य पादयोर्नतमभिमुखे भूरिवसुः सपदि मम गिरा गुरुं चौपदि मालत्युपलम्भया निवर्तितो गुरुसंभवविस्मयो यस्य तादृशः । संभवः प्रत्ययः ॥ १६ ॥ माधवमकरन्दौ । दिष्ट्येत्यादि । सा योगिनीति । यया मालती रक्षिता च वैराग्यभावाभ्यां निवारितमेघाघ्यवसायप्रवृत्ति । यस्या वागमृतासारसंपातोऽतिशेते जयति । भवमरुकान्तारं दुःखसमस्तपुरुषप्रान्तरहेतुभिन्नम् ॥ १७ ॥ कामन्दकी । भिर्यं न इति । इयमभ्युपैतीति संभ्रमोक्तिः ॥ मालती । दिष्ट्या चिरस्य प्रत्युज्जीवितास्मि ॥ मालती । हा कथं भगवती ॥ कामन्दकी । जीवेति । [illegible] जीव । अत एव माधवाय जीवितं देहि । मदयन्तिकादिसखीजनश्च

अङ्गकैस्तुहिनसङ्गशीतलैः
पुत्रि मां प्रियसखीं च जीवय ॥ १८ ॥

माधवः—वयस्य मकरन्द, संभत्युपादेयो माधवस्य जीवलोकः सवृत्तः ।

मकरन्दः—(सहर्षम् ।) एवमेवैतत् ।

इतरे—पिअसहि, मणोरहातिक्कन्तदंसणे, संभावेहि अम्हे परिस्सङ्गेण ।

मालती—हा पिअसहिओ । (इत्युभे आलिङ्गति ।)

कामन्दकी—वत्सौ, किमेतत् ।

माधवमकरन्दौ—भगवति,

कपालकुण्डलाकोपदुर्जातजनितापदः ।
वयमभ्युद्धृताः कृच्छ्रान्निर्बन्धादार्ययानया ॥ १९ ॥

कामन्दकी—कथमघोरघण्टवधविजृम्भितमेतत् ।

लवङ्गिकामदयन्तिके—अहो अच्चरिअं । पुणरुत्तदारुणस्स परिणामरमणिज्जत्तणं विहिणो ।

सौदामिनी—(प्रविश्य ।) भगवति, स एष चिरंतनोऽन्तेवासी जनः प्रणमति ।

---

१. प्रियसखि, मनोरथातिक्रान्तदर्शने, संभावयास्मान्परिष्वङ्गेण ।
२. हा प्रियसख्यौ ।
३. अहो आश्चर्यम् । पुनरुक्तदारुणस्य परिणामरमणीयत्वं विधेः ।

जीवतु । हिमसङ्गशीतलैस्त्वावयवैर्मां प्रियसखीं च जीवयेत्यर्थ । आलिङ्गनदानादिति भाव ॥१८॥ इतरे । प्रियसखि, मनोरथातिक्रान्तदर्शने सभावयास्मान्परिष्वङ्गेण॥ मालती । हा प्रियसख्यौ ॥ कामन्दकी । किमेतदिति माधवमकरन्दौ प्रति प्रश्न ।अथ तयोरिदमुत्तरम्—भगवति, कपालकुण्डलेति । दुर्जात मालत्यपहरणवृत्तान्तरूपं तज्जनितापदो वयं कृच्छ्रादनपायान्निर्बन्धादतिप्रयत्नादुद्धृता. ॥ १९ ॥ कामन्दकी । अघोरघण्टे माधवेन निहते सति यत्तदन्तेवासिन्या माधवं प्रत्यपकाररूपो मालतीहरणद्वारा व्यापारस्तत्किलाघोरघण्टवधविजृम्भितमिति ॥ लवङ्गिकामदयन्तिके । अहो आश्चर्यम् । पुनरुक्तदारुणस्य परिणामरमणीयत्वं विधे । पुनरुक्तमिव पुनरुक्तं पुन पुनर्मालतीहरणम् । परिणामरमणीयत्व चान्तेऽक्षतमालतीलाभेन ॥ सौदामिनी । अन्तेवासी जन इत्यात्मनः पुंलिङ्गनिर्देशा-

कामन्दकी—अये, भद्रम् । सौदामिनि ।

माधवमकरन्दौ—कथमियं सा भगवत्या[1] पक्षपातस्थानमापि शिष्या सौदामिनी । अतः सर्वमधुना संगच्छते ।

कामन्दकी—

> एह्येहि भूरिवसुजीवितदानपुण्य-
> संभारधारिणि चिरादसि हन्त दृष्टा ।
> दत्तप्रमोदमभिनन्दय मे शरीर-
> मालिङ्ग्य सौहृदनिधे विरम प्रणामात् ॥ २० ॥

अपि च ।

> धन्या त्वमेव जगतः स्पृहणीयसिद्धि-
> रेवंविधैर्विलसितैरतिबोधिसत्त्वैः ।
> यस्याः पुरा परिचयप्रतिबद्धबीज-
> मुद्भूतभूरिफलशालि विजृम्भितेन ॥ २१ ॥

मदयन्तिकालवङ्गिके—इयं सा भद्रा सौदामिनी ।

---

१ इयं सार्या सौदामिनी ।

तस्मात्[illegible]मपि जीवितमस्याःपरित्राणस्यमात्मनः पुरस्कार्यत्वं सूचयति । चिरेतना [illegible] [illegible] [illegible] ॥ माधवमकरन्दौ । कथमित्याश्चर्ये । पक्षपातस्थानं स्नेहस्य पूर्वशिष्या सौदामिनीति । अतश्चेषु स्थानेषु सौदामिनीकरण्यकारुणैरिदं मालतीविपत्तौ[illegible]मेतत्सर्वं संगच्छते संगतं भवति । युज्यत इत्यर्थः । एह्येहीति । भूरिवसुजीवितदानेन यः पुण्यसंभारस्तद्धारिणि । जीवितदानं च मालतीभूरिवसुमिपविनिवारणद्वारम् । हन्त हर्षे । शरीरपरामर्शाद्यौद्यमपरिपातनेन दत्तप्रमोदमपि मदुपभिन्ननेत्राभ्यन्तर । प्रणामाद्विरम । त्वमेव जीवितदात्रीत्वेनाद्भुतकर्मेण च प्रणम्या मृगेक्षणाः । 'गुणाः पूजास्थानं गुणिषु न च लिङ्गं न च वयः' इत्यादिवचनात् ॥ २० ॥ एतदेवोत्तरश्लोकेन व्यक्तीकरोति—धन्येति । एवंविधैः परोपकारकैर्विलसितैर्व्यापारैरतिबोधिसत्त्वैरतिक्रान्तबोधिसत्त्वैः । बौद्धपतायमेषु महासत्त्वा बोधिसत्त्वेन कथिता(?)जीवितमपि परार्थेनानेकव्यापारसैर्विलसितैस्त्वमेव धन्या जगतः । तस्मात् धन्यत्वसिद्धिरेवार्थः । स्पृहणीया सिद्धिर्यस्याः सा तादृशी भगवद्भिरस्माभिरपि स्पृहणीया । यस्यास्तव विजृम्भितेनैतद्व्यापारेण पूर्वं मालतीमाधवपरस्परानुरागनिबन्धमुद्भूतभूरिफलशालि[illegible]

मालती—बाढम् । इमाए क्खु भअवदीसंबन्धपक्खवादिणीए णिब्भच्छिअ कवालकुण्डलं अत्तणो आवसहं उवणिअ आसासिदह्मि । किं अ केसरावलीसाभिण्णाणहत्थाए इह आगत्तूण सव्वे तुह्मे संधारिदा ।

इतराः—सुप्पसण्णा णो कणिट्ठा भअवदी ।

मकरन्दमाधवौ—अहो नु खलु भोः ।

अपि चिन्तामणिश्चिन्तापरिश्रममपेक्षते ।
इदं त्वचिन्तितं मन्ये कृतमाश्चर्यमार्यया ॥ २२ ॥

सौदामिनी—(स्वगतम् ।) हन्त, लज्जयति मामत्यन्तसौजन्यमेतेषाम् । (प्रकाशम् ।) भगवति, एतत्प्रहृष्टनन्दनाभिनन्दितेन राज्ञा पद्मावतीश्वरेण भूरिवसोः प्रत्यक्षमभिलिख्य पत्रमायुष्मतो माधवस्य प्रेषितम् । (लेख्यमर्पयति ।)

कामन्दकी—(गृहीत्वा वाचयति ।) 'स्वस्त्यस्तु वः । परमेश्वरः समाज्ञापयति यथा,

श्लाघ्यानां गुणिनां धुरि स्थितवति श्रेष्ठान्ववाये त्वयि
प्रत्यस्तव्यसने महीयसि परं प्रीतोऽस्मि जामातरि ।

---

१. बाढम् । अनया खलु भगवतीसबन्धपक्षपातिन्या निर्भर्त्स्य कपालकुण्डलामात्मन आवसथमुपनीयाश्वासितास्मि । किंच केसरावलीसाभिज्ञानहस्तयेहागत्य सर्वे यूयं सधारिताः ।

२. सुप्रसन्ना नः कनिष्ठा भगवती ।

त्यर्थ । कीदृग्बीजम् । पुरा काले विद्यापरिग्रहसमये प्रीतिबन्धोऽवश्यमावाभ्यामपत्यसबन्ध कार्य इति प्रतिज्ञारूपो मम समक्ष स सबन्धोऽद्यतनतत्तादृग्तेन निस्ताररूपेण स्यादित्याशय ॥२१॥ **मालती** । बाढम् । सौदामिनीयमेवेत्यर्थ । अनया खलु भगवतीसबन्धपक्षपातिन्या निर्भर्त्स्यकपालकुण्डलामात्मन आवसथमुपनीयाश्वासितास्मि । केसरावलीसाभिज्ञानहस्तयेहागत्य सर्वे यूयं सधारिता रक्षिता मरणादमी बन्धुजना इत्यर्थः ॥ **इतराः** । सुप्रसन्ना न' कनिष्ठा भगवती॥ **मकरन्दमाधवौ** । अहोशब्द आश्चर्ये । भो सबुद्धौ । **अपीति** । चिन्तामणिरपि प्रार्थकस्य चिन्तारूपं परिश्रममपेक्षते । इद तु मालतीप्राणत्राणरूपम् । तत्कथं मयाऽचिन्तितं तथाप्यार्यया कृतं तदन्येन कल्पद्रुमादिनाप्यकृतम् । अत एवाश्चर्यम् ॥ २२ ॥ **सौदामिनी** । एतल्लवङ्गिकादीना सतोषणमित्याशय । मदयन्तिकायास्तु भर्तृप्राप्तिसदेशेन हर्षनिमित्तम् । **श्लाघ्येति** । जामातरीत्युक्तिर्बीजम् । 'प्रभवति निजस्य कन्यकाजनस्य महाराज.' इति भूरिवसुवचनसंप्रत्ययेन मालत्यां निजकन्यकाबुद्धिरेव । प्रकृष्टगुणे

तेनेयं मदयन्तिकापि भवतः प्रीत्यै तव श्रेयसे
मित्राय प्रथमानुरागघटिताप्यस्माभिरुत्सृज्यते ॥ २१ ॥

(माधवमुद्दिश्य सहर्षम् ।) वत्स, भूयताम् ।

माधवः—सुखम् । इदानीं सर्वथा कृतार्थोऽस्मि ।

मालती—सिद्धिआ एदं वि दाव अवगदहिअअस्स सल्लअं ।

लवङ्गिका—संपदं णिरवसेसं पूरिआ माहवसिरिणो मणोरहा ।

मकरन्दः—(पुरोऽवलोक्य ।) कथमवलोकिताबुद्धरक्षिते कलहंसश्च दूरतः समागतानस्मान्वीक्ष्य तत्रैव हर्षनिर्भरं नृत्यन्त इव प्रत्यागच्छन्ति ।

(ततः प्रविशतोऽवलोकिताबुद्धरक्षिते कलहंसश्च ।)

सर्वे—(निमिषं नृत्यं कृत्वा सर्वे उपसृत्य सप्रणामं कामन्दकीं प्रति ।) जअदु भअवदि कज्जणिहाणे । (माधवं प्रति ।) जअ मअरन्दणन्दण माहव पुण्णचन्द, दिट्ठिआ वड्ढसि ।

(सर्वे सस्मितं पश्यन्ति ।)

---

१ सिद्धमेतदपि तावदपगतं हृदयस्य शल्यकम् ।
२ सांप्रतं निरवशेषं पूरिता श्रीमाधवस्य मनोरथाः ।
३ जय भगवति कार्यनिधाने । जय मकरन्दनन्दन माधव पूर्णचन्द्र, दिष्ट्या वर्धसे ।

निरवधिरपि महाकुले जामातरि मयि प्रीतिरतिशयस्तव । तेन हेतुना पूर्वानुरागेण प्रथमसमकल्पैव योजितापि तव प्रीत्यर्थं तव मित्राय मकरन्दायास्माभिर्दीयत इत्यर्थः ॥ २१ ॥ माधवमुद्दिश्य कामन्दकी वदति—भूयतामिति । माधवः । निश्चिन्तं इति शेषः । युष्मदनुग्रहादिना सर्वथा कृतार्थोऽस्मीत्यर्थः ॥ मालती । सिद्धा एतदपि तावदपगतं हृदयस्य शल्यकम् ॥ लवङ्गिका । सांप्रतं निरवशेषं पूरिताः श्रीमाधवस्य मनोरथाः । प्राकृते पूर्वनिपातस्यानियमतया श्रीशब्दस्योत्तरनिपातश्चार्थे भवति ॥ कार्यनिधानशब्दस्यार्थमयमेव निधानसंबन्धं सर्वं कार्यजातं त्वयैवास्मिन्निष्पादितमिति तथैव कार्याणां निधिः । जय मकरन्दनन्दन माधव पूर्णचन्द्र । मकरन्दस्य मदयन्तिकालाभादपि माधवस्य मालती लाभ एवातिशयानन्द इति मकरन्दनन्दनत्वे तात्पर्योक्तिः । नाथादिपदपर्यन्तरीत्यैव पूर्णचन्द्रः । सर्वसाधारणमनोरथतया पूर्णचन्द्रत्वोक्तिः । दिष्ट्या वर्धसे । सस्मितं पश्यति । तेषां प्रमोदकृतमिति शेषः । भवदनन्तरमवलोकिता इत्यत्र

लवङ्गिका—तदीअकज्जं वि अ एतस्सिं संपूरिदम् । अदो सव्वप्पआरमहूसवे णच्चइ।[1]

कामन्दकी—एवमेतत् । अस्ति वा कुतश्चिदेवंभूतं महाद्भुतं विचित्ररमणीयोज्वलं प्रकरणम् ।

सौदामिनी—इदमत्र रामणीयकं यदमात्यभूरिवसुदेवरातयोश्चिरात्सपूर्णोऽयमितरेतरापत्यसंबन्धरूपो मनोरथः ।

मालती—(स्वगतम् ।) तं[2] कहं विअ ।

मकरन्दमाधवौ—(सकौतुकम् ।) भगवति, अन्यथा वस्तु प्रवृत्तम्, अन्यथा वचनपर्यायः ।

लवङ्गिका—(जनान्तिकम् ।) [3]भअवदि, किं पडिवज्जिदव्वं ।

कामन्दकी—(स्वगतम् ।) संप्रति मदयन्तिकासंबन्धेन नन्दनावग्रहात्प्रत्यस्तशङ्काः खलु वयम् । (प्रकाशम् ।) वत्सौ, न खल्व-

---

१. तदीयकार्यमपि चैतस्मिन्सपूर्णम् । अतः सर्वप्रकारमहोत्सवे नृत्यति ।

२. तत्कथमिव ।

३. भगवति, किं प्रतिपत्तव्यम् ।

ति सस्मितत्वे हेतु. । अत एव लवङ्गिकाह—**लवङ्गिका** । तदीयकार्यमपि तस्मिन्संपूर्णम् । अत सर्वप्रकारमहोत्सवे नृत्यति । **कामन्दकी** । एवमेतथा लवङ्गिका वदति । अस्ति वा कुत्रापीदृशं प्रकरणं महोत्सवप्रकरणम् । ज्वेराशयस्त्वयम् । अस्ति वा कुत्रचित्केनापि कविना निर्मितमेवंविधं मालतीमाधवसदृशं महाद्भुतरसजनकोत्पाद्यार्थं विचित्ररमणीयं विविधसनिवेशमनोहरमुज्ज्वलमनृतरसवत्सगुणं सालंकारं चेति । अत्रेदानीं कविना मुखसधिसूचितसर्ववस्तुजातं निर्वहणसधौ प्रतिसधत्ते । यथा वास्मत्सौदामिनीसमक्षमनयोर्भूरिवसुदेवरातयो· प्रवृत्तेयं प्रतिज्ञावश्यमावाभ्यामपत्यसंबन्ध. कर्तव्य इति सूचित तत्सौदामिनीवचनसनिवेशेनैव निर्वहणे प्रतिसंहितम् ॥ **मालती** । तत्कथमिवात्र रमणीयमिति । कथमिव हि मत्पितृभूरिवसुदेवरातयोरेवंविधपरिणामप्रकार इत्याशय । **मकरन्दमाधवौ** । यद्वस्तु यत्पाणिग्रहणरूपं तदन्यथा प्रवृत्तं संपन्नम् । वचनपर्यायो वचनक्रमश्चाप्रकट इत्यर्थ ॥ **लवङ्गिका** । भगवति, प्रतिपन्नमिदानीं निगूढं वाक्यतत्त्वं च भवति प्रकटवचनात् । प्रवृत्तिकृतं तत्किं कर्तव्यमित्याशय. । **कामन्दकी** । तथैव जनान्तिकमेव वदतीति शेष । नन्दनस्यानुकूल्यं मदयन्तिकामकरन्दसंबन्ध एव निमित्तमित्याशय. । प्रत्यस्तशङ्का नि शङ्का । अन्यथा वस्तु प्रवृत्तमिति माधवमकरन्दाभ्यामुक्तं तदुत्तरं प्रकाशं वदति—**वत्साविति** । न **खल्विति** च । श्रावकदशा-

न्यथा वस्तु मधुरम्, अन्यथा वचनमस्याः । अतः आवयोर्वत्साया मस्मत्सौदामिनीसमक्षं तयोः मधुरेयं प्रतिज्ञावाभ्यामपत्यसंबन्धः कर्तव्य इति । प्रधानप्रकृतिकोपस्त्वेवं परिहृतः ।

मालती—[1]अहो संवरणम् ।

मकरन्दमाधवौ—(सहर्षम् ।) अयमिव खलु महतां विश्वासादिव मत्यामिव कल्याणा नीतय ।

कामन्दकी—वत्स,

यत्प्रागेव मनोरथैर्वृतमभूत्कल्याणमायुष्मतो-
स्तत्पुण्यैर्महदुपक्रमैश्च फलितं क्लेशैश्च मद्विधयोः ।
निष्णातश्च समागमोऽपि विहितस्त्वत्प्रेयसः कान्तया
संप्रीतौ नृपनन्दनौ यदपरं प्रेयस्तदप्युच्यताम् ॥ २१ ॥

माधवः—(सहर्षम् ।) अत परं मम प्रियमस्ति यथापीदमस्तु भरतवाक्यम्—

---

१ अहो संवरणम् ।

आमुपरेत्ययमने श्रीमत्र परिणयाय नानाविपत्तिप्राप्तस्य वत्साद्यर्थमासीदिति । सौदामिनीसमक्षमिति । तेन सौदामिन्येवात्र साक्षिणी । अन्यथा वस्तुन्या-पारान्नौ तत्र संविधानमेव तत्प्रियंकरत्वेन । इदं तु विस्तरतोऽमरं कृतवतीरूप-वतः । अवयोरपत्याभ्यामपत्यसंबन्धः कर्तव्य इत्यादयस्तु प्रतिविधमवश्यमिदं कुल्यीभावं समस्तश्लेषकपक्षपरिहारं गृह्णाति । अनेनैव भावात्प्रतिपेधः । को-पस्य । विपक्षमनुपाय इति निर्णयार्थं कारयति ॥ मालती । अहो संवरण-मिति । अहो अद्भुतो । संवरण हि तद्विपेयतस्तु वाक्यानिरस्यापि प्रतिसंहि-तम् ॥ मकरन्दमाधवौ । विश्वासिन्यो विश्वम्भताः । प्रजाविन्या प्रगल्भ-गुणाः । प्रथमतरम् प्रमाणपर्याप्तसात्वमानाय दुर्घटेऽपि कार्येऽस्य सन्धि-संघटनेनोन्मेषः । कल्याणाः शुभाः । अयन्तीति च स्तुतौ च कर्म मनसाः शुभे भवो नीतिर्विपर्यस्ते । शुभसंविसुनितमनुसंधेयम् । कामन्दकी । यत्प्रा-गेवेति । कल्याणं करमहरूपं पुण्यैः प्राप्तमिवेति तत्रोपचारैर्महदुपक्रमैः संविधानप्रकारैर्मैन दुष्प्रियापरैः करणस्त्रोत्कल्याणं फलितम् । तथा विश्व योर्भूरिवसुदेवरातयोरभिमतं पाणिमहणं सातिशयसंघटनं विस्तारमेतत् कल्पितम् । त्वत्प्रेयसी मकरन्दस्य कान्तया मदयन्तिकया सह निष्णातो निपुणः समागमो विहितः कृतः । तथा प्रेयसी राजनन्दनाविति यो प्राप्तिपन्तिती सी

मालतीमाधवस्य जगद्धरकृतटीकानुरोधतः

पाठान्तराणि ।

पृष्ठानि ।

१—१० 'सानन्दम्—' इति श्लोकः ॥ १ ॥ 'चूडापीड' इति

जगद्धरकृता टीका ।

चञ्चच्चन्द्रिकचन्द्रचापरुचिरो मायज्जटापङ्क्तयो
हृष्यद्दारुणदन्दशूकमणिभास्वत्पयःशालयः ।
स्थाणुर्मे फलदो भवत्ववितरां गौरीमुखेन्दुद्रव-
त्पीयूषप्रपदोदृशाधिप दृगर्दवल्गुगस्त्वं सदा ॥

नत्वा गुरून्गुणगुरूनवलोक्य टीका
विश्वादिकोपमरतश्रुतिशब्दविद्याम् ।
छन्दांस्यलंकरणमर्थगतिं विचिन्त्य
श्रीमाञ्जगद्धरकृती वितनोति टीकाम् ॥

श्रीकण्ठकण्ठविलुठत्पटुनाटकेऽस्मि-
ष्टीका मयाल्पमतिनापि वितन्यते यत् ।
हासाय दुर्जनगणस्य भवेम चैत-
दुच्चैः पदं यदभिकाङ्क्षति सर्व एव ॥

इह तावदष्टपदा नान्दीं विदधान एव कविरप्रत्यूहमीहितसिद्धिमनुरुध्य प्रचण्डचण्डीपतेरकाण्डताण्डवाडम्बरेण लम्बोदरोत्कीर्तनरूपं मङ्गलं प्रकरणादौ निबध्नाति—सानन्दमित्यादि । वैनायक्यो वदनविधुतयश्चिरं व पान्तु । गजाननाननचालनानि युष्मान्बहुकालं रक्षन्त्वित्यर्थः । इति श्रोतॄन्सामाजिकान्कविराशास्ते । वदनविधूनने कारणमाह—फणिपतौ वासुकिनागे नासाग्ररन्ध्रं नासिकाग्रविवरं सानन्दं विशति सति । नासात्र विनायकस्यैव । त्रस्तस्य झटित्यग्ररन्ध्रप्राप्त्या जीवनप्रत्याशयानन्द इति भावः । अत एव प्रवेशानन्तरमानन्द इति कथं क्रियाविशेषणमिति दोषानवकाशः । अग्ररन्ध्रस्य शीघ्रं प्राप्त्यैवानन्दातिशयात् । यथा भीतस्य शीघ्रं भवनादिप्राप्तौ हर्षः । यद्वा सानन्द यथा तथा पान्त्विति योज्यम् । यद्वा सानन्दमित्याहतविशेषणम् । सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात्समासः । क्रियाविशेषणत्वादेव सानन्दमित्यत्र कर्मत्वैकत्वक्लीबत्वानि । इह नासारन्ध्रमिति वक्तव्येऽग्रग्रहणं त्रस्तस्य झटिति प्राप्त्या हर्षसूचनाय । यद्वा रन्ध्रप्रवेशोऽग्रप्रवेशस्यार्थसिद्धस्यापि शब्देन कीर्तनादुक्तिपोष एवायमलंकारः । यदाह दण्डी— 'उक्तिपोषः । क्वचिदाक्षेपलब्धस्य साक्षाच्छब्देन कीर्तनात् ॥' इति । कीदृशे फणिपतौ । भोगः फणा कायो वा तस्य संकोचोऽविकासस्तं भजतीति भोगसं-

घोषमात्रं तस्मिन् । मिथरानुसरणं मोघिमोगसंकोच इति जातिनियमः । तद् मेव महाकालस्य नाट्यप्रयोगयोग्यतोक्ता । अपेक्षे हेतुमाह—प्रभातोऽभिनव ताण्डवे नृत्ये सति नन्दी पञ्चभेदवाद्यस्य हस्तेनाहतस्य वादितस्य मुरजस्य गम्भीर रवेण कर्णेनाहूतो यः कौमारबर्ही कार्तिकेयमयूरस्तस्य त्रासाद्भयात् । अत्र नन्दिहस्ताहतत्वेन मुरजस्य गम्भीरवादस्तवाभिव्यक्तिवा वर्णिता । मयूरस्य मुरजध्वनि- श्रवणेन त्रासकल्पनम् । विद्युतः शिरसः । सम्भ बहीनामिवर्ण्य गतामित्रमिय- भ्रमणिर्भ्रमरपरिभ्रमिर्भुजरिताः समसमीकृताः फणभृतो विलो पातिताः । तथा च- त्कारो गीतकरियो त्रासम्पाभिव्यक्तिः । विनायकस्य भवानिभवात् । इह साहित्यमार्गे मतन्येः । तथा च भगवान्सुखे त्रिभुवनभीत्कारो पुरुषपूतश्री- माता । कातिरभरः । त्रिपुरेश्वरेणनरेशोऽपि दैवतासु माताचेव रक्षणकृत्यम् । अत एव प्रथमस्यापि तत्कर्तृत्वम् । इह गम्भीरमुरजरवमुखितमयूरमनेन कर्णि- मिथरानुसरणं बलवत्कल्पितम् । अत एव बलवत्कल्पतनुमात्मनैवत्यवलता तान्त इति व्यक्तिम् । तथा च वक्ष्यति—'चाराभिरम्भमुचरानुरमयः' इत्यादि । मुरजवादेन नादम्, अभिमानवा विलो मुरलीकरणेन पीतम्, चरणमिपूतेन नृत्ये च सूचयता तौर्यत्रिकमुक्तम् । गीतस्यादेव पुरतः सम्यक्पाठोऽपि सूचितः । 'कुमारः कौमारहणः' इत्यमरः । कुमारस्येदं कौमारम् । तस्येदम्' इत्यण् । 'मयूरो बर्हिणो बर्ही नीलकण्ठो भुजङ्गभुक्' इत्यमरः । 'वाद्य नाद्य तु वादित्र' इति शब्दभेदः । भोगः सुखे स्त्र्यादिभृतावहेश्च फणकाययोः' इति विश्वः । वहीन इति स्त्रूलीहीरणादो चः । 'भोगिनम्' इति गतयवसम् । 'गणभेदी नर्तकीनाम्नेताः कथमतिनिद्राः' इत्यमरः । 'विलस्तु सकृतः काया' इति च । 'ताण्डवं नटनं नाट्यं लास्यं नृत्यं च नर्तनम्' इति च । विनायको विघ्नराजद्वैमा- तुरगणाधिपाः' इति च । विनायकस्येदं वैनायकम् । तस्येदमित्यण् । 'त्रिपुरम्' इति गीप् । त्रिपुरारिति त्रिपूर्णीकृता शिवा शिव ॥ १ ॥ नाटकादौ नान्दि- प्रेक्षावतां शास्त्रोक्ता । यथाह भरतः—'न तज्ज्ञानं न तच्छिल्पं न सा विद्या न सा कला । नासौ योगो न तत्कर्म नाटकेऽस्मिन् यन्न दृश्यते ॥' नाटके विघ्नविघाता- यादौ नान्दी कार्या यथाह भरतः—यद्यप्यङ्गानि भूयांसि पूर्वरङ्गस्य नाटके । तथाप्यवश्यं कर्तव्या नान्दी विघ्नप्रशान्तये ॥ नान्दीलक्षणं च भरते—'देव द्विजनृपादीनामाशीर्वचनपूर्विका । नान्दी कार्या बुधैर्यत्नात्मङ्गलैरेव संयुता ॥ यथा नागपतिः सोमः कथायाम्यो यथाविधिः । एभिर्मङ्गलपदैः कार्या नान्दी कविभिरीहिता ॥ प्रशस्तपदविन्यासा चन्द्रसंकीर्तनान्विता । आशीर्वादपरा नान्दी योज्यैर्वं मङ्गलान्विता । आशीर्वादपरा नान्दी कविभिर्दृष्टिपरा स्मृता । सूत्रधारः पठेत्तत्र मध्यमं स्वरमाश्रितः ॥ चन्द्रसंकीर्तनं यत्र तदपीष्ये रसो तमः । प्रोक्ते चन्द्रमसि रचिता रसभीतिरिति मातृभिः' ॥ तत्र केवलपद मिश्रपद्यमसमासितव । केचिदिदपदस्य व्याख्यानमिदे । तदिह द्वितीयपदमिति पेन पदद्रूपेणाहरता नान्दीति । नाट्यनिलयेना तथाथत पुनर्मङ्गलाचरण रूपतां नान्दीं निर्दिशति—चूडापीडेत्यादि । पद्येनानेन रसस्य न्यासो

श्लोकः ॥२॥ (नान्द्यन्ते।) सूत्रधारः—अलमतिविस्तरेण।

सभाप्रवान पान्तु। कीदृश्य। चूडाया शिखाया य आपीडस्तिर्यद्बद्धमाला तस्याः कपाले. शुष्कशिरोस्थिपिण्डैः संकुलं व्याप्तमत एव गलन्मन्दाकिनीवारि गङ्गाजलं यासु ता.। माला चेह कपालानामेव। यद्वा येषां कपालानि तेपामन्यैर्जङ्घाजान्वाद्यस्थिभिराभरणार्थं तिर्यद्माला। तत्सबद्धानि कपालानीत्यर्थः। तथा विद्युत्प्रायं विद्युन्निभं यल्ललाटलोचनपुटं ललाटस्थनेत्रसपुटं तत्तेजसा विमिश्रा मिलिता त्विट् प्रभा यासा ता। अत्र पुटमध्यस्थस्य समस्तनेत्रभागस्य तेजोमयता पुटपदेनोक्ता। तथाकठोरया कोमलयासपूर्णया वा केतकशिखया केतकीकुसुमाग्रेण सदिग्ध सशयितो मुग्धो रम्यो बालो वेन्दुर्यासु ताः। हरशिरसि किं केतकशिखेयमित्यनौचिती। तदयं सशयोऽप्यनौचित्यमूलक एवेति भावः। तथा भुजङ्गा सर्पा एव वल्लयो लतास्ता एव वलया मण्डलाकारेण स्थिताः स्रजः पुष्पमालास्ताभिर्नद्धो बद्धो जूटो जूलको निबद्धस्रज ऊर्ध्वभागो यासु ताः। वदनेन जटाजूटस्यानवरतस्नानकपिशस्यापि भुजङ्गनद्धतया तिरोहितरूपत्वेनातिश्यामत्वेन मेघोदयमत एव सर्पविहरणसूचनम्, गङ्गाजलगलनेन वर्षणम्, कपालमालया बलाकावलिम्, ललाटनेत्रत्विषा विद्युदुद्द्योतम्, शिशुशशिना च केतकशिखावत्त्वं दर्शयता मदनमदोद्दीपनमुदिरमेदुरघनसमयसूचनेन शृङ्गाररसशालिताप्यस्य प्रकरणस्य कटाक्षिता। अचेतनाया जटाया अक्षयत्वं देवतानुभावादवधेयम्। वल्लिवलयस्रगित्यत्र रूपकनामालंकार। यत्र मिथोऽपेक्षा तत्र अपि चेति प्रयुज्यत इति व्युत्पत्ति ॥ २ ॥ **नान्द्यन्त इति।** उक्तलक्षणं नाटकाद्यं पद्य नान्दी। आशीर्योगादिना नन्दयतीति नन्दः। पचाद्यच्। नन्द एव नान्द। प्रज्ञादित्वादण्प्रत्यय.। 'टिड्ढाणञ्—' इति ङीप्। नान्दी। सूत्रधारलक्षणं च भरते—'नाट्यस्य यदनुष्ठानं तत्सूत्रं स्यात्सबीजकम्। रङ्गदैवतपूजाकृत्सूत्रधार उदीरित'॥ इति। ननु नान्द्यन्ते सूत्रधार इत्यसगतम्। न हि नान्दीपाठानन्तरं सूत्रधारो रङ्गभूमिं प्रविशति। किंतु प्रविश्य पठति। न चान्येनैव पठनीया। सूत्रधारपठनीयत्वेनैव नान्द्या उक्तत्वात्। 'सूत्रधार पठेन्नान्दीं मध्यमं स्वरमास्थित' इति वचनात्। उच्यते। नान्दीं पठित्वा सूत्रधार. प्रविशति पठति वा। नान्द्यन्ते सूत्रधारस्यैव श्रुतत्वेनेयमपि तेनैव पठनीया। प्रथमं सूत्रधार प्रविशतीति नोक्तम्। मङ्गलार्थं देवतानमस्कारादेरेव विधानात्। यद्वा नान्दी तावद्रङ्गप्रवेशानन्तरं सूत्रधारेणैव पठनीया। नान्द्यन्ते सूत्रधार इति सूत्रधारसाम्यात्स्थापके प्रयोग। यदाह भरत—'नान्दीं प्रयुज्य निष्क्रामेत्सूत्रधार सहानुग। स्थापक प्रविशेत्पश्चात्सूत्रधारगुणाकृति॥ पूर्वरङ्ग विधायादौ सूत्रधारे विनिर्गते। प्रविश्य तद्वदपर काव्यमास्थापयेन्नट॥' अत एव केचिन्नान्द्यन्ते स्थापक इत्येव पठन्ति। ननु प्रस्तावनाया पूर्वं बहूनि नाट्याङ्गानि सन्ति तानि किमिति नोक्तानि। यदाह भरत—'रङ्गप्रसादमधुरैः श्लोकैः काव्यार्थसूचकैः। ऋतु कंचिदुपादाय भारतीं वृत्तिमाश्रयेत्॥ भेदैः प्ररोचनायुक्तैर्वीथिप्रहसनामुखैः। सूत्रधारो नटीं ब्रूते मारिषं वा विदूषकम्॥ स्वकार्यप्रस्तुताक्षेपि चित्रोक्त्या यत्तदामुखम्॥' अत एवाह—

(पुरतोऽवलोक्य ।) अये, उदितभूयिष्ठ एष भगवानशेषभुवनद्वीपदीपकस्तपन । समुपतिष्ठे (नमस्य) 'कल्याणानाम्—' इति श्लोकः ॥५॥ (नेपथ्याभिमुखमवलोक्य ।) मारिष, सुविहितानि रङ्गमङ्गलानि, संनिपतितश्च भगवतः

भस्ममिति । पञ्चमाध्यः—पूर्वोक्ताप्यङ्गानि न भवन्ति किंतु परिसरोऽभिमुखी-करणानि । द्वा पेरक्षणमेव कृतापचाया पञ्चमादभिप्रेक्ष्योक्त्य न तत्पक्ष्यसुम-माननमपि रङ्गमङ्गलं परं भवतीति इत्थं तत्प्रपञ्चमेन । अन्यथा प्रमाणा रङ्गभिप्रेतो मध्येमिति निष्कर्षोति । अये इति निपातो व्याख्याभिधानाभिस्मरणस्येव संभ्रमवाचकः । अवसरप्राप्तप्रयोजनात् । 'ततः श्लोकं पठेदेवं गम्भीरस्वरं युतम् । देवतोत्र पुरतस्तस्य यस पूजा प्रवर्तते ॥' इति भरतमतमनुसृत्य मङ्गल-करणाय पद्यारम्भार्थं श्लोकमुत्थापयति—उदितेति । उदितं भूयिष्ठं बहु यस्य सः । यस्य बहुतरभाग उदितः । किंचिदेवोदयाचलाश्रितस्य इति भावः । अत्र 'नेष्ठ पञ्चमासिसमू' इति निपातितभूयिष्ठ इत्युक्तम् । सर्वं भुवनानि द्वीपमिवाद्यत् । भुवनानि भुवनाभिन्नार्थः । उपतिष्ठे । श्लोकेनेति शेषः । तदेवाह—कल्याणानामित्यादि । सो निष्कर्षं पर्यन्तमेव । वीक्षतीति शेषो मुखमावरणात् । कल्याणानां महती माङ्गलिकानां देवता तां नामन्तं पातमसि । अतः प्रदीप प्रथमो मम । यदि मिहि-पक्षे सूर्यो शङ्कुरेतो अमी संपत्तिमपि मङ्गलमिति नैव विचारोदन । अथचन्द्र-पक्षुत्कार्थः । मैत्रीति स्थाने मैत्रीति पाठे रक्तोक्तः । तथा हि प्रभवन्त भुवनस्य सकलापमरात्मनिरुद्धं नमस्त मेधसि उत्पत्तिमत्तुं पावन । नमतीति वीप्सया अमिकमापिक्रमापत्तिकर्मं पापमनसुकम् । वीप्सा तु न तत्कर्मे कृता । वीप्सितस्यैव तत्कर्मैव पराप्रत्योत्तमेन अनुसन्धेः । अमिवत्स्य एव तत्करोऽपि वीप्सा । यथा 'मा मा मिवा मिवम' इत्यादौ । भागमतोऽपि अवमनीदं निवर मैदि । वह्नि । भर्ग अवमतिरयिनाशीति वेदितमपि । निमर्षम् । सहस्रमार्गसमीपवर्त्य-र्थम् । तदस्मै प्रयुक्ते । महाकाय महार्थं कर्तुमिति वा । पीतमान । भूयते मधुरत्व । तमिह हरिहराविमपात्र भागोऽपन्यासेन प्रकरणवाचकस्य माङ्गल्यं वर्णितम् । अत एव मैत्रीति भाववभीजिता प्रवर्तना । सूर्योपस्थानसकृदेतो प्रभातसारेव प्रकरणकथाभीनसूचनमपि । तथाहि—नमतीति वीप्सया वार्तेन घोरपन्थविमर्दसूचनम् । पापप्रतिपातान्तरं च मार्ग महमिति वीप्सया तस्य मारुतीयमेव मकरन्दस्य च मदनत्रियाव्यमेनैव तस्मिन् सूचिता । भूयो मार-कपेन पुष्पकुम्भमणारामणवनो विपाकप्राप्तिं च सूचितम् ॥ ५ ॥ नेपथ्येति । नेपथ्य रङ्गभूमिः । 'नेपथ्य रङ्गभूमौ स्यात्' इति विश्वः । मम्यो मार्षेति वक्तव्यः किंचिदूनस्तु मारिषः' इत्यमरः । मारिष एव मर्षणस्माद्र्थः । सूत्रधारोपनिबद्धपरिपार्श्विकः । सुविहितानि सविधानाङ्ग-

१ अत्र श्लोकम कल्याणानामित्यादि पठीयतेऽपि प्रायगत्यन्तर्गत विदुषविकल्पाव्याख्यानेन श्लोकसंख्यानिर्धारणेन.

कालप्रियनाथस्य यात्राप्रसङ्गेन नानादिगन्तवास्तव्यो महाजनसमाजः । आदिष्टश्चास्मि विद्वज्जनपरिषदा यथा केनचिदपूर्वप्रकरणेन वयं विनोदयितव्या इति । तत्किमित्युदासते भरताः । **पारिपार्श्विकः**—(प्रविश्य ।) भाव, परिषन्निर्दिष्टगुणं प्रबन्धं नाधिगच्छामः । **सूत्रधारः**—मारिष, कतमे ते गुणास्तत्र यानुदाहरन्त्यार्यविदग्धमिश्रा भगवन्तो भूमिदेवाश्च । **नटः**—'भूम्ना रसानाम्—' इति श्लोकः ॥ ६ ॥ **सूत्रधारः**—

तानि । रङ्गो नृत्यं तदर्थं मङ्गलानि लोकपालपूजादीनि । 'रङ्गो नृत्ये रणक्षितौ' इति विश्वः । संनिपतितः सर्वत्र आगत्यैकत्र मिलित । कालप्रियनाथस्य तद्देशदेवभेदस्य । यात्राप्रसङ्गेनेति नृत्यकालसूचनम् । 'इद ध्वजमह. श्रीमन्महेन्द्रस्य प्रवर्तते' इत्यभिधानात् । वास्तव्यो वासी । महाजनसमाजो विद्वद्गोष्ठी । उदासत उदासीना भवन्ति । भरता नटा. ॥ पारिपार्श्विकलक्षणं भरते—'सूत्रधारस्य पार्श्वे य. प्रवचन्कुरुतेऽर्थनाम् । काव्यार्थसूचनालाप स भवेत्पारिपार्श्विकः ॥' इति । भाव मान्यनट, परिषदा प्रेक्षकेण निर्दिष्टो गुणो यत्र तं प्रबन्धं प्रकरणम् । प्रेक्षकस्तु—'यस्तुष्टे तुष्टिमायाति शोके शोकमुपैति च । क्रुद्ध क्रुद्धे भये भीत. स नाट्ये प्रेक्षक स्मृतः ॥' इति भरतोक्त । पूजावाक्यगर्भं प्रश्नमाह—**कतम इति** । 'गोत्रं नाम च बध्नीयात्पूजावाक्यं च सर्वत.' इति भरत. । कतमे । कियन्त इत्यर्थ. । आर्या. सुकुलादिसपन्ना. । यदाह भरतः—'कुलं शीलं दया दानं धर्मः सत्यं कृतज्ञता । अद्रोह इति येष्वेतत्तानार्यान्सप्रचक्षते ॥' विदग्धाश्चतुःषष्टिकलावेदिन. । मिश्रा वेदान्तवेदिन. । भगवन्तः स्मृतिधरा. । यदाह—'देवाश्च लिङ्गिनश्चैव नानास्मृतिधराश्च ये । भगवानिति ते वाच्याः पुरुषाः स्त्रिय एव च ॥' इति । यद्वा । आराद्याता दूरं गता ग्राम्यत्वादिदोषेभ्य इत्यार्याः । विदग्धा' काव्यरसवशमनस । मिश्रा पूज्या. । पूज्ये मिश्रपदं नित्य बहुवचनान्तम् । 'मरीचिमिश्रैर्दक्षेण' इति विष्णुपुराणात् । भगवन्तो ज्ञानादिसपन्ना । भूमिदेवा ब्राह्मणा' । इह तत्रोद्घातकरूपा प्रस्तावना । यदाह भरत —'सुप्रतीतं विस्मृतं वा यत्र कार्यं प्रकाश्यते । तदुद्घातकमित्याहु प्रश्नोत्तरमनोहरम् ॥' इति ॥ प्रबन्धे गुणानाह—**भूम्नेति** । यत्र प्रबन्धे रसानां शृङ्गारादीनां भूम्ना प्राचुर्येण गहना गम्भीरा. सहृदयमात्रग्राह्या. प्रयोगाः सन्ति । एतेनास्य रसमयत्वमुक्तम् । यत्र प्रबन्धे विचेष्टितानि मालतीमाधवादे. परस्परव्यापारा. सौहार्देन प्रेम्णा हृद्यानि मनोज्ञानि । यत्रौद्धत्यं नायकनायिकासखीभृत्यादिगुणमाहात्म्यमस्ति । कीदृशम् । आयोजितं विहितं कामसूत्रमनङ्गप्रयोगो यत्र तत् । यद्वा । औद्धत्यं निजोत्कर्षपुरःसरमन्यावज्ञाविष्करणम् । तच्चायोजितस्य समन्तात्कार्याभिमुखीकृतस्य कामस्य

स्मर्तं सर्हि । नटः—भाव, किमिव । सूत्रधारः—अस्ति दक्षिणापथे विदर्भेषु पद्मपुरं नाम नगरम्। तत्र केचित्तैत्तिरीयिणः काश्यपाश्चरणगुरवः पङ्क्तिपावनाः पञ्चाग्नयो धृतव्रताः सोमपीथिनो उदुम्बरनामानो ब्रह्मवादिनः प्रतिवसन्ति स्म । 'ते श्रोत्रियाः' इति श्लोक प्रभृ

मम्मपेक्ष्यमाणाः सूत्र सूचकम् । सूर्ये पीमोपा पत्परम्भकल्पसूर्यो । अनेनाव कमोदीपकल्पनीयत्वं गुणाय । नामाभिधम तस्य भूपस्मरमिति दर्शितम् । तत्र निजान्वयेऽधिक कथा कल्पितत्वाद । एवमवसायाचार्यम् । यानि यस्ये कि-त्पस्ता परिपाके निर्दोषत्वं भवता न यत्र । एतेषामपायमनस्माभिरुक्तमल्प मुख्यम् । तं प्रबन्धं वक्तुमभिवाञ्छि । मिथ्या इति वेदा ॥ ६ ॥ नटः—किमिव । किं स्मरतमिसर्वः । बहुधा 'रमति रोदसी नाम नारस्मेर्वरिकल्पर्ति । तत्रस्मिन् पचम्भासे सूक्ष्मं वैपुर्यं परम् ॥' इति विषयावाभिव्यक्तकाम्यद्वस्य तदर्थे असतीत्यादि । दक्षिणदेशस्य पथाऽऽरम्भणतया लोकस्येव नाम दक्षिणापथ वैमल्यकथ्य । विदर्भेष्विति देशे वैदर्भीरीतिप्रतिपादकपद्मपुरी दर्शिता । पद्मवर्त पद्मावती । नाम प्रसिद्धौ । न तु नामपदमिवाथार्थम् । तदा महत्तामिवानुर्वेदा समासिव्यपदेशम् । तैत्तिरीयिणः । तैत्तिरीयशाखासमानविशेषपाठिन इत्यर्थः । काश्यपगोत्राः चरणगुरव इति चरणसमाः शाखाविशेषाध्ययनपरेक्षया गुरवः यावी । तत्र समूहे । ते गुरवः शिष्याः कृत्वा वेदाध्यापनमित्यर्थः । 'स गुरुर्यः क्रियाः कृत्वा वेदमस्मै प्रयच्छति' इति स्मृतेः । यद्वा चरणैः शाखाविशेषैर्गुरवो महान्तः । पङ्क्तिपावनाः पङ्क्तौ भोजनादिविषये पावना अपमलोपिनः पवित्रा वैपत्यो । यद्वा अध्यापं पादयो यस्तु छात्रान् यथापि पावनः । अपर्वगिरस्तोऽप्येवं प्रसमः पङ्क्तिपावनः ॥ इति कथिताः । पञ्चाग्नयो दक्षिणाग्निगार्हपत्याहवनीयसभ्यावसथ्याख्याग्नि-पञ्चकोपासकाः । धृतव्रताः व्रतधारिणः । सोमपीथिनः सोमो यज्ञा येषां हुतशेषो वा तत्पायिनः । अनेन सोमयागयाजित्वमुक्तम् । उदुम्बरनामानो उदुम्बरसुलक्षणसूचकं कुलनाम येषां ते । यद्वा उदुम्बरं प्रसिद्धं नाम येषां ते । प्रसिद्धौ उदुम्बरं भिक्षुः इति मिथः । ब्रह्मवादिनः । वेदज्ञ इत्यर्थः ॥ ते इत्यादि । कथितकथाः श्रोत्रियाश्छन्दोऽध्येतारः । अध्यापनेनापरा प्रायशः वा । भूरि प्रचुरम् । धाम्नर्तं गार्हकाद्यभिकम् । श्रुतमध्ययनमाविष्कम्ये अधुपति । यद्वा धाम्नर्तं निगमनं वेदाध्ययनादिकम्ये । चिरतम् । भूरि पुत्रं बहुभ्यो बहुधा बहुभिः कृत्स्नम् । विमर्षम् । यज्ञेषु कर्माचार्यमपस्तस्य निमित्तम् निर्मायाम । वैदिकमार्गेषु निर्मितवेन प्रारोपितं नामा । श्रोत्रियश्छन्दोऽधीते इति पाणिनिसूत्रम् । 'जन्मना ब्राह्मणो ज्ञेयः संस्कारैर्द्विज उच्यते । विद्यया याति विप्रत्वं त्रिभिः श्रोत्रिय उच्यते ॥' इति स्मृतेः । तपस्थमिवत्र यज्ञपुर्यं नाधिकाः कायते प्रतिनैव इति न्यायपरमाहृत् । तथा तेऽपीन्द्र माम्यद्विजन्ते । दक्षिण कर्मणे नानाविधार्थानि । पुत्रांव कर्मणे पाठादिवा-

तदामुष्यायणस्य तत्रभवतः सुगृहीतनाम्नो भट्टगोपालस्य पौत्रः पवित्रकीर्तेर्नीलकण्ठस्यात्मसंभवो भट्टश्रीकण्ठपद-लाञ्छनो भवभूतिनामा जातूकर्णीपुत्रः कविर्निसर्गसौ-हृदेन भरतेषु स्वकृतिमेवंप्रायगुणभूयसीमस्माकमर्पित-वान् । यत्र खल्वियं वाचोयुक्तिः । 'ये नाम—'

र्थम् । यागादीना धनसाध्यतया तेषां तदादरो न तु भोगायेति भावः । दा-रान्पत्नीराद्रियन्ते । अपत्याय सतत्यर्थं न तु कामायेत्यर्थ । त आयुर्जीवनमा-द्रियन्ते । तपोर्थं तपश्चरणार्थं न तु व्यसनार्थम् । क्लेशबहुलं धर्म्यं कर्म तपः । तदनेन तेषा सर्वगुणवत्त्वं दर्शितम् । 'भूयिष्ठं भूयश्च भूरि च' इत्यमरः । 'अथ क्रतुकर्मेष्टं पूर्तं खातादिकर्मणि । दारा पुं भूम्नि च' । विनिश्चयायेत्यादौ तादर्थ्ये चतुर्थी ॥ ७ ॥ अत्र कुले जात आमुष्यायण । तत्रभवत पूज्यस्य । सुगृहीतं शोभनोच्चारण वलिकर्णादिवन्मङ्गल्य नाम यस्य । भट्टश्चतु शाखाभिज्ञ । पवित्रा पुण्या कीर्तिर्यस्य । तस्यात्मसभवः पुत्र । श्री. सरस्वती कण्ठे यस्य स श्री-कण्ठ । तद्वाचकं पदं लाञ्छनं चिह्नं यस्य स । नाम्ना श्रीकण्ठ । प्रसिद्ध्या भवभूतिरित्यर्थ । 'श्रीर्वेशरचनाशोभाभारतीसरलद्रुषु' इति मेदिनीकारः । जतू-कर्णगोत्रप्रसूता जातूकर्णी तस्या. पुत्र । निसर्गसौहृदेन साहजिकसौहार्देन । ननु 'हृद्भगसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य च' इत्युभयवृद्ध्या सौहार्दमिति स्यात् । उच्यते । हृदित्यादौ प्रतिपदोक्तस्य ग्रहणात् 'हृदयस्य हृल्लेख—' इति हृदादेशस्यादिवृद्धि । यद्वा 'सज्ञापूर्वको विधिरनित्य ' इति वचनादुभयपदवृद्धेरनित्यत्वम् । यद्वा 'सुहृद्दुर्हृदौ मित्रामित्रयो ' इति निपातस्य सुहृच्छब्दस्यावयवो हृच्छब्दस्तदन्तो-त्तरपदवृद्धिर्भवति । एवंप्रायगुणभूयसीं 'भूम्ना रसानाम्' इत्यादिप्रायैर्गुणैरुपचि-तामर्पितवान्प्रयोगतोऽर्थतश्च सक्रमितवान् । खलु प्रसिद्धौ वाक्यभूषाया वा । वाचोयुक्तिर्वचनरचनम् । 'वाग्दिक्पश्यद्भ्यो युक्तिदण्डहरेषु' इति षष्ठ्यलुक् । सप्रति स्वकौशलवलेन सगर्वमाह—**ये नामेत्यादि** । इह तावत्त्रिविधा. पु-रुषा । केचिदज्ञा एव । केचिदद्वैतमतमग्नमनस. । काव्यरसविरसा । इतरे सहृ-यहृदयामोदिकाव्यभव्यरसभररसिका । तत्राद्यान्प्रत्याह—ये केचिदज्ञा नोऽस्मा-कमिह प्रवन्धेऽवज्ञामवधीरण प्रथयन्ति ख्यापयन्ति । नाम सभावनायाम् । सभाव्यत इव न तु वास्तवमित्यर्थ । ते किमपि किंचिदल्पं जानन्ति । तान्प्रति ताल्लक्षीकृत्य मम नैष यत्न । न हि बधिरे गीयते । यद्वा किंशब्द आक्षेपे । ते किं जानन्ति । किंतु न जानन्तीत्यर्थ । द्वितीयान्प्रत्याह—ये नाम निश्चये । वैषयिकसुखविमुखा मुमुक्षव इहावधीरणामाचरन्ति ते किमपि वाङ्मनसागोचरं परं ब्रह्म जानन्ति । ते नमस्यास्तान्प्रति मम नैष यत्न । न हि सम्राजमधिकृत्य कौपीनं स्यूयत इति भाव. । अन्त्यान्प्रत्याह—मम समानधर्मा तुल्यगुण. कोऽपि जन उत्पत्स्यते जन्माप्स्यत्यस्ति विद्यते वा तं प्रत्येष यत्न इति भाव । इहाल्पज्ञत्वेन साधर्म्यमनौद्धत्याय । बहुज्ञत्वेन साधर्म्यं कदर्थदुर्जनविवर्जनायेत्यु-

इति श्लोकः ॥ ८ ॥ अपि च 'भद्रं वाग्यमनम्—' इति श्लोकः ॥ १० ॥ अतो यत्प्रेमाकमर्पितं मित्रमुदूलाममनवा भवभूतिनाम्ना प्रकरणं सुकृतिर्मालतीमाधवं नाम प-

---

मयम मिदश्च । अनेनानीमनुपपन्नस्य कथमुत्पादोऽत्रानुपपन्नस्य वा कथमुपपन्नम् इत्युभयथोपपत्तिमाह—यथा कपोलं निरवधिर्विपुलारत्ना । विपुला महती च पृथ्वी भूमिः । तथा च तदेवानीमनुपपन्नस्य कालान्तरं प्रत्यय उपपन्नस्य देशान्तरे उपलम्भाय सामग्रीति भावः । इह प्रथमार्धे चतुर्थी प्रयोग्ये द्वितीयार्धे एकस्यैव प्रयोगस्य च योगः । मिथ्याज्ञानमात्रकात् । एकस्यार्थस्य तात्पर्येणाभिधानमेकतया योजनात् । तथैव चमत्कारेऽत्रयेव । यद्वा भवदाश्रयस्मरणेऽङ्गीकारेभ्यस्तु योगाद्युर्क्तं मित्रसम्बन्धरूपे कथा-स्यन्नेकम् । यद्वा भावविषयमेकवचनम् ॥ ८ ॥ अधुना मित्रगुणार्थमेव एवैव निश्चयमपि मित्रपदारम्भमाह—यद्वेदेत्यादि । यत्र वाणिनं वाच्योद्गीरिसमाश्रयुक्यते । श्रौतप्रतिपादने वेदमाव उपनिषत्प्रकरणम् । योगः स्व साङ्ख्यम् । तयोरध्यवसायतो ज्ञानेन किम् । अपि तु न किमपीत्यर्थः । मतान्तरे वेदान्तवाक्येभ्योऽत्र कश्चिद्गुणो नास्ति । तेषां नाटकेऽनुपयोगात् । तत इति सम्बोधे पञ्चमी । तस्मात्तत्र नाटके न कश्चिद्गुण इत्यर्थः । सर्वं सर्वमेव मिथ्या भवदभावत्वा पुरुषार्थ न भिन्नत्वमिति भावः । तर्हि कीदृग्विधमस्मत्कर्तृ कर्म कस्य आह—यदिति । यद्यपि कर्मणोऽर्थे वाक्यार्थे पदे पदार्थे चार्थं वाच्यादिः । यथा च दीर्घे किं तु मानुषीयार्थे विशेषवती । अनुमानिकार्थे 'नयन चतुरर्थं ज्योतिरिदं' इति । यथाह दण्डी—'पदार्थे वाक्यवचनं वाक्यार्थे च पदाभिधा । प्रौढिरुक्तौ समासौ च साभिप्रायत्वमस्य च ॥' इति । तच तदपि शास्त्रा मितार्थं कथितमपि यदाभि यतो गुणान्तरेषेति मन्यते । यद्वा, उदार-तार्थत्वादिदोषमप्यस्यम् । यद्वा उदारता गुणश्रेष्ठा । यथाह दण्डी—'उत्कर्षवान्गुणः कश्चिदुक्ते यस्मिन्प्रतीयते । तदुदाराह्वयं तेन सनाथा काव्यपद्धतिः ॥' इति । अर्थान्तरो गौरवमप्यर्थिता । यद्वा वाक्ये वचनमर्थतात्पर्यप्रकरणमर्थ भिन्नार्थ । तदपि नाटकेऽपि तत्रत्यैव पाण्डित्यवैदग्ध्ययोर्गमकं योग्यम् । पठितारो वैदग्ध्यमतिगुणवत्तामतः भावः पाण्डित्यम् । वैदग्ध्यं रसानियोगि प्रमाणपञ्चकमपेक्षकम् । अनेन प्रायो सर्वगुणवत्त्वमुक्तम् । तत्तद्गुणवत्तया सर्वपदार्थमतिमहत्त्वमप्युक्तम्—नाटक इति । ननु नाटकं इत्ययुक्तम् । अस्य प्रकरणत्वात् । प्रकरणनाटकयोर्भेदात् । नैवम् । अत गुणविशेषस्य वाचि वार्थे कानि नाटकमिति । तथा च नाटके नाम इत्यर्थः ॥ १० ॥ भूमिका न्यास प्रवेशः । यदाह भरतः—'अभ्यन्तरैर्यवनिका प्रवेशः स [illegible] भूमिका ।' इति । यो भवा दर्शितः । तदेकरूपा इत्यर्थः । लोकस्य वीक्षणम् । यथात्मनिय

---

१ अभावि भवमाने दयानां मित्रमित्युक्तीकरणुक्तेन उक्तस्तक्रियारचित ।

देव तत्र भवतः कालप्रियनाथस्य पुरतः प्रयोगेण प्रख्यापयितुमुद्यताः। तत्सर्वे कुशीलवाः संगीतप्रयोगेण मत्समीहितसंपादनाय प्रवर्तन्ताम्। **नटः**—(स्मृत्वा।) एवं क्रियते युष्मदादेशः। किंतु या यस्य युज्यते भूमिका ता खलु तथैव भावेन सर्वे वर्ग्याः पाठिताः। सौगतजरत्परिव्राजिकायास्तु कामन्दक्याः प्रथमा भूमिकां भाव एवाधीते, तदन्तेवासिन्यास्त्वहमवलोकितायाः। **सूत्रधारः**—ततः किम्। **नटः**—ततः प्रकरणनायकस्य मालतीवल्लभस्य माधवस्य वर्णिकापरिग्रहः कथम्। **सूत्रधारः**—मकरन्दकलहंसप्रवेशावसरे तत्सुविहितम्। **नटः**—तेन

जेका वृद्धा भिक्षुकी। एतादृशी दौत्ये प्रशस्ता। यदाह भरतः—'विधवेक्षणिका दासी भिक्षुकी शिल्पकारिका। प्रविश्य चाशु विश्वासं दूतीकार्यं च विन्दति॥' इति। वृद्धत्वं चास्या रूपशून्यसर्वंदस्यत्वप्रगल्भत्वसूचकम्। यदाह—'लज्जितं नार्थवन्तं वा रूपिणं वा तथातुरम्। दूतं वाप्यथ वा दूतीं न तु कुर्यात्कथचन॥' अन्तेवासिनी निकटशिष्या। अहं भूमिकामधीय इत्यन्वयः॥ **ततः किमिति।** एतावदुक्त्वा किमिति विरतोऽसीत्यर्थः। प्रकरणलक्षणं भरते—'आत्मशक्त्या कविर्यत्र कथा नायकमेव च। औत्पत्तिकं प्रकुरुते तद्धि प्रकरणं विदुः॥' इदं च शुद्धम्। यदाह भरतः—'द्विधा प्रकरणं तत्तु शुद्धं संकीर्णमेव च। कुलस्त्रीरचितं शुद्धं संकीर्णं वेश्यया कृतम्'॥ अत्र नाटके यादृशो नियमस्तादृशः। नायकलक्षणं भरते—'नेता विनीतो मधुरस्त्यागी दक्षः प्रियंवदः। रक्तलोकः शुचिर्वाग्मी रूढवंशः स्थिरो युवा॥ धृत्युत्साहस्मृतिप्रज्ञाकलामानसमन्वितः। शूरो दृढश्च तेजस्वी शास्त्रचक्षुश्च धार्मिकः॥ विनयः शीलसंपत्तिर्मधुरः प्रियदर्शनः। त्यागः सर्वस्वदानं स्याद्दक्षः क्षिप्रकरो मतः॥ प्रियंवदोऽनुत्कटवाक्सस्नेहो लोकरञ्जकः। मितप्रस्तुतवाग्वाग्मी नित्यकर्मरतः शुचिः॥ ख्यातवंशो रूढवंशः षोडशात्त्रिंशको युवा। वाङ्मनःकर्मभिर्यश्च न चलः स स्थिरो मतः॥ धृतिः सर्वेषु या प्रीतिरुत्साहोऽग्लानिरेव च। स्मृतिः कालान्तरज्ञानं प्रज्ञा तीक्ष्णमतिर्मता॥ कलाश्चात्र चतुःषष्टिर्मानश्चित्तसमुन्नतिः। शूरः संग्रामनिपुणो रूपवान्दृढ उच्यते॥ अतिप्रतापस्तेजस्वी शास्त्रचक्षुस्त्रयीपरः। आत्मवत्सर्वभूतानि यः पश्यति स धार्मिकः॥' इति। ननु मालतीवल्लभत्वं माधवस्य न योग्यं माधवेन वसन्तेन समं वर्षाकालीनाया मालत्या जातेः संबन्धाभावात्। मैवम्। अपूर्वमेव हि पदार्थसार्थं योनिनीप्रभावात्संपन्नमासाद्य सहृदयहृदयचमत्कारकारिणीं वैदग्धीमेव क-

हि तत्प्रयोगादेवात्रभवतः सामाजिकानुपासते

सूत्रधारः—पाठकम् । एषोऽस्मि कामन्दकी संवृत्तः

विप्रलम्भमिश्रितशान्तिरसपोषः । मालव इति भाषा शृङ्गारमन्थरपोष्य । अन्य श्रृङ्गारमवलम्ब्य श्रृङ्गारमयत्वेन विप्रलम्भमपि व्याश्रितम् । यदाह भरत- शृङ्गारो विप्रलम्भश्च' इति । अत एव श्यामत्वमपि वक्ष्यति कुवलयदलश्या- ज्ञानिषादिता । 'श्यामो भवेत्तु शृङ्गारः' इत्यपि भरतः । अथवाभावनाकृतोऽत्र नायकः । यदाह भरतः—'देवाधिराजस्य धीरोदात्तो प्रकीर्तितौ' इति । मालती नायिका । तल्लक्षणं भरते—'कान्यधाधारत्वातीति तत्तुल्य यस्ति स्त्रिया । यथैवा तत्र लज्जया युक्ता मध्या प्रगल्भिका ॥ धीराधीराविशेषैश्च कुपिता च पतिव्रता । स्वाधीना वासकसज्जा विप्रलब्धा च खण्डिता ॥ प्रोषित- गमिका कलहान्तरितादीर्मधुर । रसेषु च रसेन कर्तव्या मह्यं बिना । स्त्री त्रिविधा प्रोक्ता कन्यकोढा तथा परा । रसे प्रधाने कर्तव्या कन्यो- पाध्यायैर्भिः ॥ कन्यानुरागमिच्छातः कुर्यात्प्राधिरेवमवम् ॥' इति । अपि प्रसङ्गादुच्यते । तथा हि—'भारती सात्वती प्रोक्ता आरभटी कैशिकी । भारती कैशिकी चैव सात्वत्यारभटी तथा ॥' तत्र शृङ्गारे कामकलाविभ्र- व्यापारः कैशिकी ॥ 'विशोका सात्वती सत्त्वशौर्यत्यागदयार्जवैः । मायेन्द्र- जालसंग्रामक्रोधोद्भ्रान्तादिचेष्टितैः । संयुक्तारभटी नाम ज्ञेया विज्ञैः इत्यतः । भारती शब्दवृत्तिः स्यात्सैव रौद्रे च युज्यते । शृङ्गारे कैशिकी वीरे सात्वत्यारभटी पुनः ॥ एवमङ्गानि सर्वाणि प्रधानस्याविरोधतः । आदौ विष्कम्भकं कुर्यादङ्क वाक्यार्थमुद्रितः ॥ अपेक्षितं परित्यज्य नीरसं वस्तुविस्तरम् । यदा संदर्शयेच्छेषं कुर्याद्विष्कम्भकं तदा ॥ यदा तु सरसं वस्तु मूलादेव प्रवर्तते । आदावेव तदाङ्कः स्यादामुखाक्षेपसंश्रयः ॥ प्रकरणेऽपूर्णचरितो विभ्रमाश्रितपुरुषदृशः । नाट्ये नानाप्रकारा- र्थसंविधानरसाश्रयः ॥ अनुपानविभावाश्च स्थायिना व्यभिचारिभिः । सर्वे- रसयुक्तः कर्तव्यमङ्गिनः परिपोषणम् ॥ न चातिरसतो वस्तु दूरविच्छिन्नतां नयेत् । रसं वा न तिरोदध्याद्वस्त्वलंकारलक्षणैः ॥ एको रसोऽङ्गीकर्तव्यो वीरः शृङ्गार एव वा ॥ अङ्गमन्ये रसाः सर्वे कुर्यान्निर्वहणेऽद्भुतम् ॥ शृङ्गारहास्यकरुणरौद्रवीरभया- नकाः ॥ बीभत्सोऽद्भुत इत्यष्टौ नाट्ये रसाः स्मृताः ॥' यद्यपि अभिधानेऽपि 'शान्तः सात्त्विको नवमो रसः' इत्याह तथापि स न सर्वसम्मतो न वा नाट्य- विषयोऽपि च पुष्टः । स्थायिभावाभावात्तस्य नाट्यविषयता न संभव- तीति चेत् । नायिका च मालत्युपात्तविषया । कुलजात् । यदाह भ- रतः—'कुलजाभिरता चैव भवेत्तु कुलजाङ्गना' इति वर्णिता पत्नी ॥ धार्य- त्वम् । कामन्दकी संवृत्तः कामन्दकीरूपः । एतेन सूत्रधारेण कामन्दकीरूपं ग- मैमिति भवभूतिना कामन्दकीरूपमपि सूत्रधारेणैव कर्तव्यमिति दर्शितम् । प्राप्ते महत्त्वेन मालत्यादि कर्तव्यमिति पुंसां मौख्यपात्राय सूचितम् । कामन्दकी

नटः—अहमप्यवलोकिता । (इति परिक्रम्य निष्क्रान्तौ ।)

प्रस्तावना ।

पृ० प०
१० ५ ०नेपथ्ये कामन्दक्यवलोकिते प्र० ।
११ १ ०रभिमतः पाणिग्रहः स्यात्० । ५ ०चित्तविक्खेवो० ।
७ ईरिसे आ आसे० ।
११ ८ तहिं उक्खण्डिद० । ९ णिउज्जिअदि ।

नीतिग्रन्थभेदस्तं वेत्तीति कामन्दकी । 'तदधीते' इत्यण्, ङीप् च । अनया नामव्युत्पत्त्या नीतिवेदितावोधनेन प्रकृतसिद्धहेतुतोक्ता ॥ तदन्तेवासिनी अवलोकिता दृष्टिरिति कार्यसिद्धिद्दष्टेरपि कार्यसिद्धिहेतुतोक्ता । तदुत्तेजनिकेति । निष्क्रान्तौ । सूत्रधारनटाविति शेषः ॥ प्रस्तावनेति । निवृत्तेति शेषः । एतल्लक्षणं भरते—'नटी विदूषको वापि पारिपार्श्विक एव वा । सूत्रधारेण सहिताः सलाप यत्र कुर्वते ॥ आमुखं नाम तस्यैव सैव प्रस्तावना मता' इति । परिवृत्य पुनरागत्य । रक्ता पट्टिका लोहितपट्टिका नेपथ्यमलंकारो ययोस्ते ॥ अधुना कामन्दकी समस्तप्रकरणोपयुक्तमुपक्षेपमाह—अपीत्यादि । यदाह–'काव्यार्थस्य समुत्पत्तिरुपक्षेपस्मृतो बुधैः' । इह तु मालतीमाधवयोर्विवाहनिर्वाहः काव्यार्थः । अपि नामेति । नाम संभावनायाम् । तेन भवेदपीत्यर्थ । निश्चये वा नाम । तेन निश्चितमेव भवेदित्यर्थ । कल्याणिनोरित्यनेनाशंसनीयकुशलतयानुग्राह्यत्वमुक्तम् । भूरिवसुर्मालतीपिता । महाधनिककन्याया आवश्यकी वराकाङ्क्षेति नामतात्पर्यम् । देवरातो माधवपिता । देववद्राति दत्ते । 'रा दाने' कर्तरि क्तः देवरातः । तथा च जनो दातरि विवाह्यत इति महाधनिकवद्वदान्यत्वप्रभुत्वादियोगिनोऽनुरूप एव प्राय पुत्र इति वरे कन्याकाङ्क्षासूचनं नामानुनयेन । एवं च योग्ययोर्योग्य एव संबन्ध इति भावः । पाणिग्रहो विवाहः । विवृण्वतेति । अपिरवधारणे । तेन वामकेनैव वामेनैव चक्षुषा दाक्षिण्यमवलम्ब्यते । कीदृशेन । स्फुरता स्पन्दवताऽत एव कल्याणं विवृण्वता सूचयता । स्त्रीणां वामाङ्गस्फुरणस्य शुभसूचकत्वात् । आन्तरज्ञेनेव मदीयचित्तवृत्तिज्ञेनेव । इवोत्प्रेक्षायाम् । 'उत्प्रेक्षा व्यज्यते शब्दैरिवशब्दोऽपि तादृशः' इति दण्डी । अथवापिर्विरोधे । वामेनापि प्रतिकूलेनापि दाक्षिण्यमानुकूल्यमवलम्ब्यत इति विरुद्धमिदम् । वामक इति स्वार्थे कन् ॥ ११ ॥ अवलोकिता । अत्र खलु निश्चये । चित्तविक्षेपोऽसद्विषयाभिनिवेशः । चीरेण वस्त्रखण्डेन चीवरं, सौगतपरिव्राजकवासस्तदेव परिच्छदः परिकरो यस्यास्ताम् । पिण्डपातो नाम बौद्धानां भिक्षाभ्रमणेन भोजनम् । तन्मात्रेण प्राणयात्रा जीवनं यस्यास्ताम् । ईदृशे विवादकार्ये । इह पुरंध्रीणामेवाधिकारो न तु भवादृशीनामिति भावः । उत्खण्डित उन्मूलितः संसाररूपोऽवग्रहो मोक्षप्रतिबन्धो यत्र

पृ० पं०

१२ ३ ॰मैवं ब्रूहि । ५ अपि किं॰ यदेकत्र नो विधा॰ । ॰मस्य-
वासिनां सा॰ । ७ ॰मेवैव पाप॰ ।

१३ २ ॰स्तो कीर्ति॰ ।

१४ २ ॰भिरपेक्षस्याप क॰ । ८ मेघोऽप्यस्या॰ ।

पः । महा अग्नुमितः संसारसमोऽप्यन्नो महो मम सः ॥ कामसूत्री । म मेति । पौप्यानन्यविशेषे । यस्मामित्यादि । स महान्मूनो मुनिसत्तमं विषेषविषये नियोगप्रयोगारे विपुले नियोगमपि तत्रोदृश प्रीतो वक्तम् । तत्कार्यं मेमपात्रमिति भावः । यदी नियोगः प्रवचस प्रमयस सार स्तव्यौ नियोगे वा । यदि यदीयैः प्राणैरथवा यदीयैस्तपोभिः पुनरो मित्रमार्यमिदं कार्यमिदं सर्वं कार्यं घटेत तदा तत्कार्यं कुर्वं स्यात् । मत्प्रमाणैरिमिरपि ममेत्सार्थः । यत्र प्राणैः अमिमतमिदं यदि घटेत विपद्येत तदा यदीयैः प्राणैस्तपोभिर्वा तत्कार्यं कुर्वं स्य । अघटने तु सर्वमिदं व्यर्थमित्यर्थः । एतेषावस्यकर्तव्यतोक्ता । 'अथवा मैत्रि नियाके मानामाधमयोरपि' इति नियः ॥ १२ ॥ मुनिवसो: सौजन्यौचित्यमनोमि प्रमपोमपर्वि नाह—किं मेत्यादि । म इति वहुवचनेन समुरिपहुदैत्यगोत्रपाद्यपात्रम् । मस्मरिदिति । यस्मादं सौदामिन्यान प्रकाशमित्यर्थः । यमलवं कन्यो विवाहः । सौदामिनीसमानमित्यनेन तथा दैत्यधनग्रुपना यथयाहे वा यतमबलाबलारम्भसमसा नाम न सुचितम् । युक्ते चेदम् । 'मासूचितं निषेत्स्यामम्' इति भरतः । एवमन्यत्रापि सूचितसैव प्रवेश । वाल्मीकिमते च यथाजनम् । यत्र सर्वमङ्गलविनिहतेन तद्व्यापारान्यकस्य कौशिकमिवाहे स्वेऽनुचम् । यथार्थ पाठः । कुमितपुरे मिद्धसंबन्धवयाची । प्रतिभया स्वाप्यता । युधिष्ठिरं सोमम्ये क्रमम् । अपत्येत्यादि । देवरतेन पुत्रे प्रतीक्ष्य सापसंबन्धमिपिप्रतिष्ठा विवाहप्रतिष्ठा प्रियस्य सुहृत प्रीतिमिमस्य मुनिवसोः । सुहृत सोममनितस्य वा स्मार्ति स्मार्ते सीता स्थापिता । यथोक्तव्यापारान्यपुष्णो लोकनिर्व्यग्रापः पुत्रो मतोपमार्थं प्राधिपादपार्थ सुग्रीवादय । मतोचयसैव सर्वकार्यसिद्धजातारकम् ॥ १३ ॥ अपयोक्तिया । ममासक्तो मुनिवस्तु । मामयस कृत इति शेषः । प्रतिपादयति दयाति । चोरित्या विवाहस्य यमोपाधे नियोजारिति भावः ॥ तामित्यादि । यत्नवाप्या रक्षोऽन्यपुरुषैनो गृहस्य [illegible] यावदे । तम यातामिषेधा क्लेशाय राज्ञः । वर्ष तु महान्त एवो ययस्ताद उपायः शिवः । परिणामसुखद इत्यर्थः । भावी उन्नतः । स्नानमेकपिता लोम्ये कुपितसौभ्रातृकः । यन्मवतीति यन्मना: । एतेषामनन्तरवक्तास्त्वा-पुरुषपिता पुत्रेति प्रमतात्पर्यम् ॥ १४ ॥ कामसन्दृष्टी । पेयार्थं संयोगम् । पितृोपत इत्यादि । तेन मुनिवसुना वयोरीतलपैर्विशेषेण समानिमित्ता ययौ नियमागमोपर्यं यथेन्द्रम् । वाक्यतापिपुरुपेन । प्रकाशितानिमित्तयोः ।

पृ० पं०

१५ २ ०कारप्रगुणरम० । ४ ०मभिसंधाय० । तेण तेण वअणोवण्णासेण० ।

१६ ३ वाढम् । जदो ताए वि अत्तणो विणोदणिमित्तं मा हव० । ४ ०अज्ज णिहिदं० । ०यतो माधवा० । ७ ०तीर्थेन घटते । ८ ०उपोद्घातेन ।

१७ २ ०मह्रूसवं मअरन्दुज्जाणं अज्ज पभादे अ० ।

यथा तावपि प्रकृत न जानीतस्तथा कृतं तेनेति भाव. । युक्तं चादः । 'नादेशे नाकाले नापरिपक्वेन्द्रिये न गुणहीने । कथयति हि कथा स्वगता न तथास्य कथा भवति वन्ध्या ॥' इति नीते ॥ १५ ॥ **अनुरागेत्यादि** । तयोरनुरागप्रवादः सर्वलोकविदित सन्नस्माकम् 'श्रेयानस्ति' इति वा पाठः । श्रेयोलक्ष्मी । यत एवं सति राजा नन्दनश्चोभौ वञ्चनीयौ तयोरन्योन्यानुरागादेव परिणयो वृत्तो न मया कारित इति वक्तव्यमेवेति भाव । सार्वलौकिक इत्यत्र सर्वलोका ठञ् । अन्योन्यानुरागेण गान्धर्वविवाहोऽपि सूचित. ॥ १६ ॥ **बहिरित्यादि** । विद्वान्सुबुद्धिरेक. श्रेष्ठोऽद्वितीयो वा सकल जन कपटैरभिसधाय वञ्चयित्वा स्वानर्थान्स्वप्रयोजनानि सपादयति । मौनमभाषणं भजते च । विधिनिषेधपरं वचो न वदतीत्यर्थ. । अत एव तटस्थ उदासीन इवानभिव्यक्तव्यापार इत्यर्थ । कथम् । सर्वाकारेणेङ्गितादिना स्वभावसुन्दरं यथा भवति तथा बहि प्रकट व्यवहरन्नपि सूक्ष्माण्यपि पराभ्यूहस्थानानि परस्य तर्कस्थानानि स्थगयति पिदधाति । अपिर्भिन्नक्रमः । 'अभिसधिर्वञ्चनार्थ.' इति धातुसग्रह । 'केवलश्रेष्ठयोरेक' इति धरणि. ॥ १७ ॥ **अवलोकिता** । अत्रोपन्यासो व्याजेन कार्योद्भेद । राजमार्गेणेत्यनेन सर्वसाधारण्यान्माधवस्यानौद्धत्यमद्वितीयवेद्यता च सूचिता । सञ्चारणं च तद्दर्शनेन मालत्या अनुरागायेति भाव । अत्र कामन्दक्यावलोकितायामेवमनुक्तत्वात्कथं तव वचनादिति घटत इति न देश्यम् । प्राणैस्तपोभिरित्यादिना तदभिधानात् ॥ **कामन्दकी** । धात्रेय्युपमातृसुता । एतेन बाल्यात्प्रभृति सकलचेष्टावेदित्वं ध्वनितम् । तथा च लवङ्गिका मालतीगतं यत्कथयति तत्प्रमाणमेवेत्येवकारव्यङ्ग्यम् । अनेनास्याः सखीत्वमप्युक्तम् । यदाह भरत.—'कारुदासी च धात्रेयी प्रतिवेश्या च शिल्पिका । बाला प्रव्रजिता चेति नायिकाना सखीजन ॥' इति ॥ न इति बहुवचनेनात्मनि लवङ्गिकाहृदयजागरूकबहुमानेन वञ्चकतानिरास सूचित । **भूय इत्यादि** । मालत्यङ्गकैस्ताम्यति खिद्यत इति कथितमेव लवङ्गिकयेत्यन्वय. । अङ्गकैरित्यत्राल्पार्थे कन् । कल्पता मृदुत्वेन । बहुवचनात्सर्वाङ्गमुक्तम् । तथा च मृदुभि सर्वाङ्गैरित्यर्थ· । कीदृशै । त माधवं दृष्ट्वा दृष्ट्वा पुन पुनरवलोक्य । गाढोत्कण्ठया दृढाकाङ्क्षया ललितल्ललितैरतिम्लानकान्तिभि । 'ललितल्ललितै.' इति पाठे पूर्वं ललितै-

पृ० प०

१८ १ °पुराण्यवासिणो° ।

" ७ °पिर्म किर्द होवि ।

" १२ °मालती । सभि° । ११ °कस्यः सूत्रविसम्पः ।

रम्भैः पुना प्रवितैरम्यर्थैरिमानीय मीरहम् । समिचसपरीरम्भया मालतीपुरमिथ्या
वमार्गेण भूयो भूयः पुनः पुनः पर्यन्तर्न मच्छन्तम् । इह राजमार्गसमाजेन मक
स निम्नद्वः देवाये मालत्याम तद्दर्शनेन परस्तितमाला सूचिता । नयने नि
पुन्येन दर्शने प्रति दाव्यमुक्तम् । दर्शनेन च पीनाङ्गुल्येन तस्मा तत्कर्थी
उक्ता । यद्वा प्रथमयीन्यया दर्शने ए्सुकतया प्रथमं स्न्यपञ्जलमत्वरेण
समिक्षमानाज्ञुरत्ययाद्वारेण मेत्रपीतिदुल्लये । द्वितीयकोप्यया सहचरीमित्य
मयमथीवित्स्य । ममरीपरेण स्थापा कनीकनीतुलमारतोस्य । तथा मेत्रो
कौतुकसुन्दर्धमवरसितत्येन मानसम स्न्यगद्दर्शनदीपाकनिक्षयर्धकनिनि
निमर्द उक्ता । स्ताम्भमसेन नावन्तरमाभिनिक्रत्याला मिलनान्तरदर्शनारेमसी
मानसामापन्नारसन्त्यासुरपोल्लिखा सूचिता । कथमन्तःपुरस्था ध दर्शे
नाह—मयनेति । मनस प्रयातायेशो मकरन्दुपरिक्रुद्धी तस्मो गुरुषर्ण महा
मर्वे मघायमनस्ता । गुरुषया । मथानुगुदर्शनमुक्तम् । मत्यमनेनैतनेव नाम्नकर
ममन नगेति प्रत्युत्पत्या मर्मोमित्यापवती मनीरसमीरपरिशीलनार्थं नातीति प्र
रेण निरर्दच्छमसा ममर्न तमेति सूचितम् । यद्यपि 'सौभोपरिस्थिती रक
मिछु' इति यथयरस्य मतामेन् तथापुकिमोपक्रमकारभोलनार्थं मदनस्य
यद्वा मदयस्ता कथ्नी मालतीपदधिः सौधोपरिस्थितीमध्ये । एवेन्यसा मिन
दात्कर्नीममर्य किमर्थमिसम्याण्डुरयपित्तुरो निरर्थकं च तद्दर्शनं मनवीति
सितम् । यथा पति कामयमस्ता मर्म तातामन्तरसुल्लपे सामाप्रसर्गे पर्म प्र
हैत्याम्पति तपेकमर्थे । मालती रतिमीभवत्य चन्म इति तयोर्गुरुमेतर्वकुलेड
यपि रामप्रमरोज्यामें मकम इति आया । यद्वा मधोऽन्यत्रपायसलो हृदय
ममोल्लेखा मिथिद्धसेन । मालाप्रमतान्न मर्म नामशिमेसर्थे । साम्यतीसमयेखीरे
कन्त । यदाह भरत—'मिन्यानिन्यामवर्णेन हृदयासियवेन च । कमाद्रोपा
मेघामिद्योपामिमयो भवेत्' ॥ इति ॥ १८ ॥ अवलोकिता । माम
मितपमनुरत्या मालतीमार्थे । मिनोद्र मीवा दर्शी वा । प्रतिपत्तन्दर्व प्र
रूपमम् । तावरस्तेन मन्वारिकालतनिवासस प्रकृतप्रयोमकमः सूचितः
मत एव मयमन्त्रमा प्रमिहितमित्युक्तम् ॥ कामन्दकी । मिक्ष
सीपतमभाजिकव्यापाकस्या । तम व्यापृता दासी मिक्षारथाकी । एवेन प्रकरण
मामललुप्यम् । यदाह रत्नी—'धात्री कुशिमी दासी वर्णमाश्रयविंश्या । मिरु
पशुरयो निर्म वयन्ताः प्रकरणे मताः ॥' दीर्घेण हृदय वदर्मेन मा । 'दीर्घश्रुप
मङ्गलमित्रु' इति मिषः । उपोद्घातेन प्रस्तीय । अभिमायप्राधमिदि नामिमा

पृ० ५०

१९, २ वरीयानन्यो०।

त्वेति शेषः ॥ **अवलोकिता**। 'कौतुकं तु कुतूहलम्' इत्यमरः। मदनसहोत्पन्नेन वसन्तकालः सूचितः। तस्य च वैवाहिकत्वम्। यदाह—'शरत्सङ्ग्रामविषये विवाहे ज्येष्ठमाधवौ' इति। किल प्रसिद्धौ। इति हेतौ। अनुप्रेषणे तत्र किलेत्यादेर्हेतुत्वम्। अन्योन्यदर्शनेनोभयानुरागे विवाहनिर्वाहः। प्रिये प्रीतिविषये कार्येऽभियोग आसङ्गः। अत्र कपालव्रतं महाव्रतम्। कुत इत्यादिना श्मशानाङ्कसूचनम् ॥ **कामन्दकी**। किल प्रसिद्धौ। विविधा नानारूपा जीवा मानुषादय उपहारा बलयः प्रिया यस्या सा अनेन मालत्युपहारः सूचितः। आत्मनिरपेक्षं कर्म साहसम्, तेन वर्तन्ते ते साहसिकाः। प्रवादः प्रसिद्धिः। इह प्रियेत्यस्यानन्तरमिति पदं देयमन्यथा पूर्वापरानन्वयात्। तथा च प्रियेत्यनेनाकारेण साहसिकानां प्रवाद इत्यर्थः। अत एव वाक्यार्थकर्मादावितेरध्याहारः ॥ **अवलोकिता**। इह खलु प्रसिद्धौ। तस्याश्चामुण्डाया नातिदूरेणात्यासन्ने वस्तु शीलं यस्य। तस्य एतेन देवकुलस्य लोकसङ्कुलतया किंचिद्विप्रकृष्टं साधकसंस्थानमुक्तम्। साधकस्य योगिनः मुण्डधारिणः कापालिकस्य। **अघोरघण्टेति**। 'कापालिकास्तु घण्टान्तनामानः समुदाहृताः।' भरतः। अघोरोऽविमृश्यकारीति नामव्युत्पत्तिः। अनुसन्ध्यं संध्यायाम्। प्रवृत्तिर्वार्ता। सर्वमघोरघण्टनाशनमाधवरक्षणादिकम्। अत्रैतेन कापालिकादेः कथनेनालं निष्फलमधुनानुपयोगात् ॥ **अवलोकिता**। बालमिति भावप्रधानम्। तेन बाल्यान्मित्रमित्यर्थः। समुद्वहति विवहति ॥ **कामन्दकी**। बुद्धरक्षितेत्यनेन भिक्षुकीत्वं सूचितम्। अत एव दौत्ये नियुक्ता ॥ **अवलोकिता**। उत्तिष्ठेत्यत्रोर्ध्वकर्मत्वान्न तङ् ॥ **कामन्दकी**। अत्युदात्ता गभीरा प्रतिपन्नार्था सवादिनी प्रकृतिर्यस्याः सा तथा। निसृष्टार्थेति। नायिकाया नायकस्य वा मनोरथं ज्ञात्वा स्वमत्या कार्यं साधयति सा निसृष्टार्था दूती तस्याः कल्पो व्यापारः। प्रस्तावनीय इत्यर्थः। दूती च त्रिविधा। यदाह—'निसृष्टार्था मितार्था च तथा शासनहारिका। सामर्थ्योत्पादिता हीना दूती तु त्रिविधा मता ॥' इति। **शरदित्यादि**। सा मालती तं माधवं नन्दयतु प्रीणातु। यथा शरच्चन्द्रिका कुमुदं नन्दयति। यथा चन्द्रिकाकुमुदयोर्नित्यं प्रीतिस्तथा तयोरप्यस्त्विति भावः। कीदृशम्। कान्तं रम्यम्। सुजातं शोभनजन्मानम्। शोभनता च गुणवत्त्वेन। यद्वा कान्तमन्यस्त्रीभोगचिह्नशून्यम्। यदाह भरतः—'अन्यस्त्रीभोगसंभूतं चिह्नं यस्य न विद्यते। देहे वाप्यधरे वापि स कान्त इति कीर्तितः ॥' सा कीदृशी। कल्याणी निरवद्या। स च युवा कल्याणी विवाहकल्याणयोगी सत्तां प्राप्य कृतकृत्यः कृतार्थो भवतु। युवेत्यनेन कन्यायां मदनमदोद्दीपकतायोगित्वमुक्तम्। एवं सति विधातुः प्रयत्नः सफलो भवतु मनोहरश्च भूपनन्दनाविरोधेन सर्वावर्जकोऽस्त्वित्यर्थः। कीदृशः। अन्योन्यं कामिनोः प्रभुणा अनुरूपा ये गुणास्तेषां निर्माणे कुशलोऽत एव वरीयान्श्रेष्ठो गरीयान्गुर्वो। यद्वा अन्योयं प्रगुणा उत्कृष्टा ये गुणास्तेषां निर्माणे

पृ० पं०
२० २ °माग दृमसि उ° । °ममरत्वमन्वर्ण । ६ °मद्य ७°
मैव ग° । °दिसार्म वम° । ९ किमप्यविदो° ।

कुपक ॥ १९ ॥ विष्कम्भे कायन्तवपयमोक्ति । विष्कम्भक इति । ये तोऽपि लेषकथा प्राप्तः संकमैयोरपि । विष्कम्भक स विज्ञेयो वस्तु संसूचकः ॥ विष्कम्भको द्विधा शोअं शुद्धः संकीर्ण एव च । शुद्धो मध्यमपात्रेण संकीर्णो मध्यमाधमैः ॥' इति भरतः ॥ तपकरणमुपक्षेपनम् । कामदेव । अत्र इत्थितो मकरन्दस्य कामसायकैमो मर्मो नैव रूपविभ्रमेण सौन्दर्येण तेन तेषामसिते तिरस्कृतं मालतीवृत्तस्य माहात्म्यं गाम्भीर्यं मेव तम् । 'म हैमः स्मृतो मर्मः' इति यादवः । मकरन्दस्य मन्दर्म इत्यैकम् । मकरन्दः सर्वेषां च च मदपि विरामसामोऽपि योगिनीप्रमाणाद्वयन्ते निश्चित इति नामायिकः । मकरन्दः । विस्मेयस्य इवें । माधवस्य पश्चात्तस्य मकरन्दः शुभ्रतम पतो शुम्बत एव । इह एकतीम । रह शृङ्गारो द्विविधः । यथाह भरतः—'संभोगे विप्रलम्भश्च शृङ्गारो द्विविधो मतः' । संभोगोऽपि विप्रलम्भपूर्वक एव जायते । यथाह— न विना विप्रलम्भेन संभोगः पुष्टिमश्नुते । कषायिते हि वस्त्रादौ भूयान्रागोऽभिवर्धते ॥' स च दशावस्थः । यथाह भरतः— अभिलाषश्चिन्तास्मृतिगुणकीर्तनमुद्वेगः । एष स्थानानि कामस्य कामसन्दर्शितपदः । अभिलाषोऽत्र प्रथमे द्वितीये चिन्तनं तथा । अनुस्मृतिस्तृतीये च चतुर्थे गुणकीर्तनम् ॥ उद्वेगः पञ्चमे ज्ञेयो विलापः षष्ठ उच्यते । उन्मादः सप्तमे ज्ञेयो भवेद्व्याधिस्तथाष्टमे ॥ नवमे जडता ज्ञेया दशमे मरणं भवेत् ॥' इति । तदिहानुस्मरणपरो माधवो मकरन्देन कथ्यते—गमनमिति । अत्र गमनमर्थं गच्छत् । ननु शरीरम् । शरीराश्रयमप्रधारणाद् । अन्तरान्तरा विष्कम्भकसम्भावितविचयभावनाम्नात्य । इयमनुस्मृतिनिबन्धम् । यथाह— अनुसंधर्भिर्भावैर्योगुणमिश्चिन्त्यैः । अन्यैरारम्भकार्याणां वचितानुस्मृतिर्यथा ॥' तथा मालो माधवपि न स्मरति पुनः उन्मादकरणे अपि कामम् । तथा च विस्मारयतिपरतया प्यायामानेन शून्य मानसायमाश्रयी शरीरस्य । यथाह—'शून्या यदि स्यात् विस्मार्यमोहप्रयता' । ह्यात् विष्कम्भमन्याह—'निश्चय उपचारा च प्राप्ताद्याग्रमगच्छी । तथा सम्पुटोपेता शून्या रतिरम्याश्रया ॥' तथा मकरन्दापदतो स्मृतिः । सा च पीनकपोलव्यापियोमीयते । अत एव शरीरसमोऽस्य निकयम् । इहमकममममाभ्यर्थमाह—धनितमभिकम् । पृथक् तु स्यात् । एतदकम्प्यमनसादिक रोमसे अन्यकर्म वेधि निर्ते इत्यो । रोमकिशाखामारमकाकिशायत्य नियतमाह—किमप्यमिति । अथवा पक्षान्तरे । इतः आमास्त्रिमयात् । माध्यमैयमी । किमप्ये निर्देशे । अत्र पोत्रुमीयमसमयात्प्रभृतमाधवशरीरे तस्थितिप्रकरोंपादकैमिता मितो मकरन्दस्य परिच्छेदो शुभ्रत एवेति । नियतमित्याह—शुनये संसर्गम प्रमाति धर्मे नमस्यत्कम्पति । निर्द्धं पीनसमोति विकारो । पूर्वस्यासात्मेव ए

पृ० प०
२२ ५ ०ल्लवनादिवाभूत् । ८ 'इत इतः' इत्यस्याग्रे माधवः—(परिक्रम्य ।) कथं प्रियवयस्यो मम मकरन्दः । मकरन्दः—(उपसृत्य ।) सखे माधव, ल०' इत्यधिकम् । ८ ०तपति तपनः । त० ९ माधवः—यदभिरुचितं वयस्याय । (इत्युभावुपविशतः ।)' इत्यधिकम् । १० ०बालवउल्लज्जाणं० ।

शान्तरयोगो विकारस्तद्योगि यौवनम् । अयं तु युवेत्यर्थः । अत्र भ्रमविपदेनानवच्छिन्नक्रियता, तद्द्वारा सर्वकालता, भुवपदेन सर्वदेशता, आज्ञापदेन युक्तिजिज्ञासां विना स्वीकार, विकारिपदेन माधवाङ्गीकारिता च ध्वनिता । ललिताः सुन्दरा मधुराः परिभाव्यमानास्ते ते प्रसिद्धा भावा रमणीवदनविभ्रमादयो धीरतां धैर्यं क्षिपन्त्यपनयन्ति । तदनेन कामकृतमेतदुन्नीयत इति भावः । 'प्रकृतिमधुरा' इत्यपि पाठ । तत्र प्रकृत्या स्वभावत एव मधुरा मनोहराः ॥ २० ॥ माधवप्रवेश इह द्विपदिकया । यदाह—'शोकविभ्रमयुक्ते तु व्याधिचिन्तासमाश्रिते । श्रुतवार्तादिवैरूप्ये योज्या द्विपदिका बुधैः ॥' इति । **स्वगतमिति** । 'यत्तु श्राव्य न सर्वस्य स्वगत तदिहोच्यते' इति भरतः ॥ अनुस्मृतिमाह—**तामित्यादि** । ता नायिकामचिरमधुनैव विचिन्त्य कथं मम चेतः । कर्तृ । कथमपि महता कष्टेन व्यपवर्तते व्यावर्तते नागच्छति वा । तस्या लग्नं तामेव धावतीत्यर्थः । किं कृत्वा । बालत्वेन कुलीनत्वेन च या लज्जा तामकाण्ड एवाप्रस्ताव एव विजित्य । रभसकाल एव हि लज्जाद्यभावप्रस्ताव इति भावः । विनयं मनोमलक्षालनोपदेशं दूरीकृत्य । महानायकतया साहजिकं धीरत्वमुन्मूल्य । कीदृशम् । मन्थरो मन्दो विवेक इतिकर्तव्यता यत्र तत् । क्रियाविशेषणं वा कीदृशम् । इन्दोश्चन्द्रात्सुन्दर मुख यस्यास्ताम् । वैयधिकरण्येऽपि गमकत्वात्समास । इह तामित्यनुस्मृतिः, इन्दुसुन्दरेति गुणकीर्तनम्, विभाव्येति चक्षुः प्रीतिः, कथमपीत्युद्वेगः, लज्जा विजित्येत्युन्मादः, मन्थरविवेकमिति जडतेत्यनेकावस्थोक्ता ॥ २१ ॥ **यदित्यादि** । तत्संनिधौ यन्मदीयं हृदयं विस्मयेनाद्भुतरसेन स्तिमित निश्चलम् । एतेन स्तम्भ उक्त । अस्तएवास्तमितो नाश प्रापितोऽन्यो भावो विस्मयातिरिक्तो धर्मो यत्र तत् । अनेन जडतोक्ता । यदाह—'इष्टं वानिष्टं वा सुखदुःखे वा न वेत्ति यो मोहात् । तूष्णीकः परवशगः स भवति जडसंज्ञकः पुरुषः ॥' आनन्देन निरन्तरसुखेन मन्दं मन्थरं चाभूत् । अमृतप्लवनादिव सुधासेकादिव । अथ च योगाभ्यासेन कुण्डलिन्याचरणेनामृतसेकादिवेत्यर्थ । तत्रापि परमानन्दसंदोहो भवत्येव एतेनाद्भुतनायिकादर्शनजातभावभरमन्थरता दर्शिता तद्धृदयमधुना तद्वियोगेऽङ्गारचुम्बितमिवाङ्गारावसृष्टमिव व्यथमानं पीडायुक्तमास्त इत्याश्चर्यम् । न च

पृ० प०

२३ १ °महता मुहुर्त वि° ३ °काचनारपा° । ६ °माग मव किल स° । ७ °रा ममवनोपा° ८ °मपि म मनागवति° । °गोचरम् । १० तत्किमवनत° १२ °मन्तपु रमलम° १३ °परमेश्वरे च ।

२४ २ °पतनम् । तत्र °यैयस्त° । °परिकम्पावलोक्य च प°

प्रियासङ्गे सुखं तद्वियोगे दुःखमिति तत्परमेव तत्कमभावधर्ममिति गम्यम् । [illegible] मकरन्दस्य तस्य विशुद्धैव [illegible] वद्व्याज एव [illegible] स्वभावात् ॥ ११ ॥ मकरन्दः । इतः । [illegible] । [illegible] । एतेन माधवस्य [illegible] महाभिमानस्य सूचितम् ॥ मकरन्दः । कमदे उपति [illegible] । '[illegible] [illegible]: इति [illegible] । विलाम्बुम् । [illegible] वचनम् ॥ माधवः । वनमापेति । '[illegible] प्रीयमाणः' इति [illegible] [illegible] । तत्र मकरन्देन पुष्परसेन सहचरो माधवो वसन्तो [illegible] [illegible] [illegible] । मुहूर्तं [illegible] सुस्थिते चित्ते [illegible] पुष्पमिति भावः मकरन्दः । [illegible] वै [illegible] [illegible] कषायो [illegible] [illegible] च आमोदस्तेन शालितं पुष्पमीत्या [illegible] [illegible] तस्य । 'कषायः सुरभौ [illegible] [illegible]' इति [illegible] । [illegible] सौरभस्य [illegible] [illegible] इति । [illegible] [illegible] ॥ [illegible] [illegible] [illegible] । इह मकरन्दपदवेन [illegible] [illegible] यथाह— '[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]' इति । [illegible] [illegible] [illegible] । इदं [illegible] । [illegible] । [illegible] कामः । मकरन्दः । सुग्धं [illegible] । पुण्डरीकं सितपद्मम् । [illegible] मुखस्य पुण्डरीकसाम्यम् । तस्य [illegible]—[illegible] । माधव [illegible] [illegible] मा भूत् । [illegible] मा [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] भावः । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] कामः [illegible] । [illegible] इति भावः । [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] परमेश्वरे [illegible] [illegible] [illegible] च [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] च [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] पर मेश्वरे [illegible] च [illegible] इति [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] भावः ॥ २१ ॥ माधवः । परिकम्पासितव [illegible] । [illegible] न तु [illegible] [illegible] भावः । [illegible] [illegible] परिसरः [illegible] । '[illegible] [illegible] परिसरः' इति [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] वा [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।

पृ० प०
४ ०रमणीयस्याङ्गनभुवो वा० । ६ ०मार०भ्रत्रानसि० ।

यद्वा मदिरामोदेन मधुर इति समासः । तेन मदिरामोदस्य बकुलपुष्पोद्गमं प्रतिदोहृदत्वमाह । अङ्गनभुवोऽङ्गनस्थस्य । अनेन निकटवर्तिन. सेकादिना मनोज्ञता दर्शिता । इहाङ्गनपदेऽनुविधायकाभावाण्णत्वश्रुतिरयुक्ता । पृषोदरादित्त्वाण्णत्वमित्यपि वचोऽमूलकमेव । प्रत्युत 'अङ्गनं प्राङ्गणे जाले कामिन्यामङ्गना मता' इति विश्वादिकोषात्तवर्गपञ्चमोपात्तमङ्गनं केवलमिति शब्दप्रकाशाच्च नान्तत्वमेवेत्यवधेयम् । आलवालं खल इति ख्यातम् । 'स्यादालवालमावालमम्भसा यत्र धारणम्' इत्यमर । **विदग्धेति** । मालानिर्माणं कामशास्त्रवैदग्ध्यद्योतनाय । उक्तं च मालाग्रथनविकल्पा इत्यादिनेति भाव । अतिसुकुमारतया कामिनोर्मनोहरतया सुगन्धितया सुन्दरतया चान्यपुष्पाणि त्यक्त्वा बकुलपुष्पैर्मालाग्रथनमिह । अत एव दमयन्तीस्वयंवरादावपि बकुलमालासममधूकमालापरिग्रह । सचारिणी गमनशीला मकरकेतो कामस्य वैजयन्तिका पताका । गर्भभवनान्मध्यावासादुज्ज्वलया निर्मलया प्राम्यया च शिशुप्रसाधनविरचनयोन्नीत कुमारीभाव कुमारीत्वं यस्या । कुमारीत्वेनावगुण्ठनपटाद्यभावात्तदुन्नयनमिति भाव । महानुभावप्रकृतिरतिप्रभावस्वभावा । अत्युदारो महान्दक्षिणो वा 'उदारो महति दक्षिणे' इति शाश्वत । परिजनदाक्षिण्यं सांनिध्यानयनेन ज्ञेयम् । तत एव तत्रैव ॥ तद्गुणकीर्तनमाह—**सेत्यादि** । सा स्त्री रामणीयकस्य मनोहरताया निधेराधारस्याधिदेवताधिष्ठात्री देवता । यद्वा रामणीयकमेव निधिस्तस्याधिष्ठात्री रक्षिका देवता । सौन्दर्यसारसमुदायस्य कान्तिनिर्यासपूरस्य निकेतनं गृहं वा । निकेतनस्याजहल्लिङ्गतया सामानाधिकरण्यम् । मनोहरत्वं कान्तिमत्त्व च तत्रैव दृष्टमितिभाव' । वा समुच्चये । यद्वा वा विकल्पे । तत्र निर्णेतुं न शक्यत इति विकल्पार्थ । यद्वा वेवार्थे । रामणीयकनिधेर्देवतेवेत्यर्थः । 'वा स्याद्विकल्पोपमयोरिवार्थेऽपि समुच्चये' इति विश्व । यद्वा । रामणीयकं रूपादिसपत्तिस्तन्निधेरधिदेवता । अनेन शोभोक्ता । यदाह—'रूपयौवनलावण्यैरुपभोगोपबृंहितै । अलंकरणमङ्गाना शोभेति परिकीर्तिता ॥' सौन्दर्येत्यादिना कान्तिरुक्ता । यदाह—'शोभैव कुसुमास्त्रेण पूरिता कान्तिरुच्यते' । अतोऽनयोर्भेद अत्यन्तविलक्षणां तामालोक्योत्प्रेक्षते । नियतं नूनं तस्या. कारणं समवायिकारणमिन्दुसुधामृणालज्योत्स्नादिकमभूत् । चन्द्रो मुखस्य, सुधाधरस्य, मृणालं भुजयो , ज्योत्स्ना लावण्यादीनामिति भाव । आदिपदेन पद्मौ पादयो , किसलयौ हस्तयोरिति ग्राह्यम् । सर्वोपमाद्रव्यघटितेयमिति भाव' । एवं मदन एवास्या वेधा स्रष्टाभूत् । चकारोऽवधारणे । वेदजडस्य पुराणस्य ब्रह्मणो नात्र निर्माणकौशलमिति भाव. । अत्र कामस्य स्रष्टृत्वेनाश्रुतत्वात्कथमिति न देश्यम् । अस्या मोहिनीत्वेन मोहनपटुकामजन्यत्वोत्प्रेक्षणात् । अदृष्टचरत्वस्योत्प्रेक्षायामनुकूलत्वात् । अमदारोपणस्योत्प्रेक्षात्वात् । नियतपदमुत्प्रेक्षाव्यञ्जकम् । 'नूनमित्येवमादिभि ' इति वचनात् ॥ २४ ॥

पृ० प०

२१ १ °महता मुहूर्तं वि° ४ °कामनारपा° । ६ °मा
मम किल स° । ७ °रा ममवनोपा° ८ °मपि म
मनागपति° । °गोपरम् । १० सरिकमवनस्य°
१२ °मन्तुपु रजसम° १३ °परमेश्वरे च ।
२४ २ °पवनम् । तत्र पेशल° । °परिकम्पावलोकय च प

मिपासहे पुनः तद्विलोपे पुष्पमिति तत्परमेव तत्कामभावमिति वाच्यम् । व
सम्पूरसस्य तस्य शिशुत्वेन किमिदं सद्भाव्य एव अभैति तत्समवात् ॥ २१
मकरन्दः । हन्त । हृदयवल्लभोऽयमर्थः । मायामिवाततिः । एतेन माधवस्य का
महाग्निभावर्थेन सूचितम् ॥ मकरन्दः । कमर्दं तपति कन्दर्पः । अस्य
कश्चरोः इति कम्परसमः । शिवाम्बुम् । माधवीयमन्मथोन्मादस्य वचनोपवर्ण
वचनम् ॥ माधवः । वचसायेति । स्पर्शानां प्रीयमाण इति संप्रदाय
कलहंसः । अत्र मकरन्देन पुष्परसेन सहचरो माधवो वसन्तो मकरकुसुम
स्पर्शेनेति मनिरनुगियमपि । मुहूर्तं चैकत्र कुसुमिते चित्ते वर्तं पुष्पमिति माध
मकरन्दः । सकलकुसुमानां ये केसराः किञ्जल्कैः कषायो लोहितः पी
कस्य न मामोदस्तेन वासितं पुष्पपीतमधुपानं मेव तत्र । 'कषायः सुरभौ पी
हितेऽप्यभवद्' इति मेदिनीकारः । कषायाशिवसन्तेन सौरभस्याभिमतीरतोऽप्य
मधुपपेभ्योऽमेसामोद इति । कषायाशिवपदे मधुनात्पेसुच्यम् ॥ स्पर्शिता कषा
मभिरामेति मायाम्यपि । इह मकरन्दवचनेन वर्णस्य प्रतिमुखसंधिरस्य
वदाह— प्रधानार्थं मधुकारि माधवं बोधितुं वर्गे यत्' इति । अपि छनुचने
नाम संनामयमानाम् । इह चेतन्योऽप्यपीयमर्थः । मनायत्तम् । रविरमणा कामः
मकरन्दः । पुष्पं किञ्जल्कमधुकाम्यम् । पुण्डरीकं सितपद्मम् । निरवधूसरते
मुखस्य पुण्डरीकस्याम्भम् । तस्य कषायाकवनमायतमाह—अम्येष्वपिस्यादि
माधव तथापि श्रीमेत्रया कर्णमिवापि मा भूत् । कषायापवर्ग मा कृथाः । एवमव
दीकाराः स्यादिति भावः । यह यतः सोऽयं नितम्बमा काम प्रसादपीका
मितोऽभ्यासमिव इति भावः । कीदृशः । निपस निवसरि चपलस्परि परमेश्व
हरेऽन्येषु जगत्सु माध्यमिषु च रजस्तमोगुणप्रधानेषु समस्तुत्तम्यापरः । यः
मन्येषु मानुषादिषु रजस्तमप्रधानेषु च तिर्यग्योनिषु मितस्य मावरि प्रमाणि पर
मेश्वरे हरे च चय इति मिश्रमेव बोध्यम् । अतो कर्मा सफला कथयेति माध
॥ २१ ॥ माधवः । परिणमासितस्य रजनमनः । परिणमासितमयोऽयं न तु सम्प्र
कुलामिति भावः । परिरम्भोऽयमम्बोहरो वा परिमधा कुसुमम्ना । 'स्याम्बुम-
कम्ये परीमधं' इति विश्वः । मिजम्यालितम् । संकुचित म्याशाकुलिता वा मधु
मधुकरपतौ मित्रपामिमुखकलिकयापि तैन मनोहरमावरणं तेन रमणीयता ।

पृ० पं०

२८ १ अन्योन्यभावच° । ५ °मञ्जीररसितानु° ।
कलापकलकिङ्किणी° ।

२९ १ मकरन्दः—(स्वगतम् ।) । °महतः प्रागनु° ।
७ °विविभ्रममुत्पलाक्ष्याः ।

एव । निमित्तनिवृत्तौ तन्निवृत्तेरावश्यकत्वात् । अत आन्तरनिमित्तापेक्षैव स्नेहस्येति भाव । विप्रतिषिद्धं विरुद्धम् । बाह्यनिमित्तापेक्षया विरोध इति भाव. । स्नेहे युक्तिमाह—व्यतिषजतीत्यादि । आन्तरो हेतु कोऽप्यनिर्वचनीयः पदार्थान्नरनारीप्रभृतीन्व्यतिषजति विशेषतो मेलयति । यत प्रीतयो बहिरुपाधीन्बाह्यहेतून्सौन्दर्यादीन्न संश्रयन्ते प्रकर्षेणावलम्बन्ते । अत्र कोपीत्यनेन जन्मान्तरतानुभवजनितसंस्कारताध्वनिः । न खल्वित्यनेन दृष्टश्रुतानुमितसकलैहिकोपाधिनिषेधात्तथावसाय । अत एव विशेषप्रकर्षद्योतकाभ्यामुपसर्गाभ्यामासङ्गस्य जीविताविधित्वमुक्तम् । उक्त दृढयति—यत पतङ्गस्य सूर्यस्योदये पुण्डरीक विकसति । चन्द्र उद्गत उदिते सति चन्द्रकान्तो द्रवति क्षरति च । तथा च तीक्ष्णकरोदये कोमलकमलदलविकासादमृतकरोदये पाषाणदारणाच्च सहजसिद्ध एव हेतुः । इह किं बाह्यं कारणं दृश्यते । तद्वत्प्रकृतेऽपि स्वाभाविक एव स्नेह इति भावः । पुण्डरीकपदमिह पद्ममात्रपरम् । अर्थान्तरन्यासोऽयम् ॥ २७ ॥ ततस्तत इति कथोपक्रमरीति ॥ माधवः । तत्र स्थाने । सभ्रूविलासमित्यादि । अथ तस्या सखीजनेन तदा सोऽयमित्युक्त्वा सप्रत्यभिज्ञमिव पूर्वदृष्टमिति मामवलोक्य सभ्रूविलास सभ्रूभङ्ग यथा तथा कटाक्षा क्षिप्ता. । एतेन कटाक्षाणा पूर्वदृष्टप्रत्यभिज्ञाकारार्पणत्वमुक्तम् । कीदृशेन अन्योन्याशयविज्ञेन । अनेन नायिकाव्युत्पत्त्यतिशय उक्त । कीदृशा । स्मितमीषद्धसितमेवामृतं तेन मनोज्ञा 'ईषत्प्रफुल्लितैर्गण्डै कटाक्षै. सौष्ठवान्वितै । अदृष्टदन्तकुसुमैरुत्तमाना स्मितं मतम् ॥' इति भरत । स्वस्यादृष्टचरत्वेन संभावनायामिहेवशब्द । अवलोक्येति । ललिता दृष्टिरियम् । यदाह—'मधुराकुञ्चितारा च सभ्रूक्षेपा च सस्मिता । समन्मथविकारा च दृष्टि सा ललिता मता ॥' इह तु हर्षोदयमुचिता । यदाह—'धृतौ हर्षे च ललिता' । भ्रूविलासेत्यनेन मोट्टायितमपि कटाक्षितम् ॥ २८ ॥ मकरन्दः । प्रत्यभिज्ञिकस्य तत्तेदन्तावैशिष्ट्यम् (?) । अस्या एवाकार सोऽयमिति । नाम संभावनायाम् । अदृष्टचरत्वेन माधवप्रत्यभिज्ञाया असंभवादिति भाव । तामेव स्फोटयति—अथेति । अनन्तर ता सख्यो हे भर्तृदारिके स्वामिपुत्रि, हर्षेण वयं वर्धामहे, यतोऽत्रैव स्थाने कस्यापि कोऽपि तिष्ठतीत्युक्त्वा मामङ्गुलीखण्डलीलया कथितवत्य. । किं कृत्वा । सलीलं सविलासचेष्टितं यथा तथा प्रतिनिवृत्त्य । 'स्त्रीणा विलासचेष्टितं लीला' इति भरत । उत्तालमुद्भटम् । विभ्रमो विलासो विशिष्टभ्रमण वा मधुर्मनोज्ञ. । मञ्जीरो नूपुर । रसितानुविद्धः

पृ० प०

२५ ५ अथ सा प्रण० । ०अनुचरीभिरविरलकुसुमसंचयाय-
मल्लीमयोहृदिनीभिः० ।

,, ८ यतोऽस्याः ।

२६ २ ०च्छेदपाण्डु क० । ४ ०अन्तःकरणमाक्रामती । किं

२७ १ वयस्य माधव, खे० ।

,, ९ ०योऽयमितीरयित्वा ।

प्रभविनी भिन्ना । अनुचरी दासी । संचयः समूहः । अवचयमोऽठयव । के हृदोऽभिमवः । सहसैवाह—तमेवेति । कोपेनैवाह—कथमपीति । " पयेवं मान्मथ' इत्यमरः । हृतत्रपामवतो धर्मैर्वृतिः कथिमिदितवेनेके । यदाह—'व्याप्नेन व्यापव्यापनमनुमानमुपैरितम्' इति ॥ भिक्षापतिमन्म-परिम्लुदितेति । यथासा वर्यं परिसमिता मर्दनमियमीकृत्य वा मुग्धानि सक्वा सद्गुम्भनम् । किंवानु तामृक्षणमधाषित परितनयवा यथाभिरसाः क-मपि प्रवृत्तिः । इह यथासमीपरेव वस्तुता व्यवस्था मिथापक्षेरः कमलपीत्सायिना मि-मलिनपैः कथिता । वहुलम्भानमयम्पीरमिमिरसा । यदाह— गमयो वडवनेव स्वैमन्दवासैरिवर्णवम्' । ननु तद्गतासिना व्यभिचारिणा कथं कामभिज्ञयोपम-मत आह । कम्पनवीति । तस्याः कपोले हिमांशोः शोभां कम्पति । अनेन पा-मृत्य हर्षिता । धीरता । मूतनवृत्तिरन्तवशयवीरः । स्मित इति कोश कम्पः हृतामिनयपरेण वहुकारणं भणितम् । यथा च कपोलप्राप्तसवशुक्लसारिया प-मभिचारत्वासेन वहुवचनमिति भावः । मिहे पाण्डुतापि । यदाह— ना हलाते दृष्टे तापः पाण्डुता हृता इति ॥ २५ ॥ वर्णितमाययमवैषा । वयस्यकर्ष स्नेहाकर्षणे मतिः । स्नेहपातुर्भेदकर्म दुःखम् । कम्पाकरणं मता । समाम्यान्त रणमाक्रामतीसर्पः । किं नूनेऽनमेन सर्वोदयमिथ्यावत्सूचनम् । संतापेत्यादि मर्मैतमेवतवासी मिपय कावचम्, समस्तानामयवीसर्पः । संतापपरीत महात्म्यप्रथमं तदर्थम् । तादृशं चतुर्थी । संतप्तिपरेण भावशीलमनस्त्वरेच मा-मीपमतिष्केरयदलभे प्रणताभियोषा । भीरुत्वम् । अनपेक्षितनिमित्तम् एतेन विषयान्तरेऽप्यास वाचामिषि मीलितया । यदाह— अन्यायाधरमिमा-नाय तथा पंचमनायादपि । विपयेऽन्यय तत्ताय मिथुः मीति चतुर्विधाम् ॥ अने-मिषम्पन्नमुहूर्तमपि मिरतम् । अत एवाह—प्रथम इति । मधुन्येव नवयौ-वनविस्तृततापसंभवपि प्राप्तमत्यं पीतानां प्रथमधर्मं च विद्याति । अत ए-षा सर्वथा वर्णितः । तथा च ममागमनं तुष्यम्, त्वं तु यतोऽमितं कुर्यो इति भावः । बाधयेव्यस्त्यतम् वय वचनावं' वा । सर्वतरोऽहि तत्समये स्थित-मुच ॥ २६ ॥ मकरन्दः । माधवोक्तानीतनिमित्तकमनुचरत्येव—खेद इति । निमित्तमिह दुःखं बाधमानम्यर्थं च । तदिह कामदेवसेवा भेदोऽभिसा

पृ० प०

२८ १ अन्योन्यभावच° । ५ °मञ्जीररसितानु° ।
कलापकलकिङ्किणी° ।

२९ १ मकरन्दः—(स्वगतम् ।) । °महतः प्रागनु° ।
७ °विविभ्रमसुत्पलाक्ष्याः ।

[व । निमित्तनिवृत्तौ तन्निवृत्तेरावश्यकत्वात् । अत आन्तरनिमित्तापेक्षैव स्नेह- [ये]ति भाव । विप्रतिषिद्धं विरुद्धम् । बाह्यनिमित्तापेक्षया विरोध इति भावः । [उ]क्तो युक्तिमाह—व्यतिषजतीत्यादि । आन्तरो हेतु कोऽप्यनिर्वचनीयः [प]दार्थान्नरनारीप्रभृतीन्व्यतिषजति विशेषतो मेलयति । यत. प्रीतयो बहिरुपाधी- [न्]बाह्यहेतून्सौन्दर्यादीन्न सश्रयन्ते प्रकर्षेणावलम्बन्ते । अत्र कोपीत्यनेन जन्मा- न्तरतानुभवजनितसस्कारताध्वनिः । न खल्वित्यनेन दृष्टश्रुतानुमितसकलैहिकोपा- धेनिषेधात्तथावसाय । अत एव विशेषप्रकर्षद्योतकाभ्यामुपसर्गाभ्यामासङ्गस्य जीविताविधिलमुक्तम् । उक्तं द्रढयति—यत पतङ्गस्य सूर्यस्योदये पुण्डरीकं विक- सति । चन्द्र उद्गत उदिते सति चन्द्रकान्तो द्रवति क्षरति च । तथा च तीक्ष्णकरो- दये कोमलकमलदलविकासादमृतकरोदये पाषाणदारणाच्च सहजसिद्ध एव हेतु । इह किं बाह्य कारणं दृश्यते । तद्वत्प्रकृतेऽपि स्वाभाविक एव स्नेह इति भाव. । पुण्डरीकपदमिह पद्ममात्रपरम् । अर्थान्तरन्यासोऽयम् ॥ २७ ॥ ततस्तत इति कथोपक्रमरीति ॥ माधवः । तत्र स्थाने । सभ्रूविलासमित्यादि । अथ तस्या सखीजनेन तदा सोऽयमित्युक्त्वा सप्रत्यभिज्ञमिव पूर्वदृष्टमिति मामवलोक्य सभ्रूविलास सभ्रूभङ्ग यथा तथा कटाक्षा क्षिप्ता । एतेन कटाक्षाणा पूर्वदृष्टप्रत्य- भिज्ञाकारार्पणलमुक्तम् । कीदृशेन अन्योन्याशयविज्ञेन । अनेन नायिकाव्युत्प- त्त्यतिशय उक्त । कीदृशा । स्मितमीषद्धसितमेवामृतं तेन मनोज्ञा 'ईषत्प्रफु- ल्लितैर्गण्डैः कटाक्षै. सौष्ठवान्वितै । अदृष्टदन्तकुसुमैरुत्तमाना स्मितं मतम् ॥' इति भरत । स्वस्यादृष्टचरत्वेन सभावनायामिहेवशब्द । अवलोक्येति । ल- लिता दृष्टिरियम् । यदाह—'मधुराकुञ्चितारा च सभ्रूक्षेपा च सस्मिता । सम- न्मथविकारा च दृष्टि सा ललिता मता ॥' इह तु हर्षादियमुचिता । यदाह— 'धृतौ हर्षे च ललिता' । भ्रूविलासेत्यनेन मोट्टायितमपि कटाक्षितम् ॥ २८ ॥ मकरन्दः । प्रत्यभिज्ञैकस्य तत्तेदन्तावैशिष्ट्यम् (?) । अस्या एवाकार सोऽयमिति । नाम संभावनायाम् । अदृष्टचरत्वेन माधवप्रत्यभिज्ञाया असभवादिति भाव । तामेव स्फोटयति—अथेति । अनन्तर ता सख्यो हे भर्तृदारिके स्वामिपुत्रि, हर्षेण वयं वर्धामहे, यतोऽत्रैव स्थाने कस्यापि कोऽपि तिष्ठतीत्युक्त्वा मामङ्गुली- खण्डलीलया कथितवत्य. । किं कृत्वा । सलीलं सविलासचेष्टितं यथा तथा प्रतिनिवृत्य । 'स्त्रीणा विलासचेष्टितं लीला' इति भरत । उत्तालमुद्भटम् । वि- भ्रमो विलासो विशिष्टभ्रमणं वा मञ्जुर्मनोज्ञ । मञ्जीरो नूपुर । रसितानुविद्ध-

पृ० पं०

२५ ५ अथ सा प्रण° । °मनुपरिभिरविरलकुसुमसंपयाव° यष्टीकादोहदिमीभिर° ।

,, ८ यतोऽस्याः ।

२६ २ °ध्येयाप्यु° क° । ४ °मन्त करणमाकृष्टवती । कि°

२७ १ वयस्य माधव, खे° ।

,, ९ °शोऽयमितीरयित्वा ।

प्रभविष्णी भिरणा । अनुचरी दासी । सेवकः समूहः । अवलम्बमानोऽस्य । मै इदोऽभिलाषः । तदेवाह—तमेवेति । कोऽपीत्याह—कश्चिदपीति । म मयैव मान्यम्' इत्यथतः । तदनुपानरमो पर्यवसितः कश्चिदिचित्वेद । यथाह—'ध्यानेन आपन्नानपगुमानमुपीव्यम्' इति ॥ निमग्नचित्ता परिस्फुरितेति । यथास्या मनः परिमथिता मदनमिपवीकृत्य वा मनस्मी सक्ता तदुन्मथनम् । किंवात्र ताम्बूलमपनादिषु परिचमवावकाभिरता मपि प्रवृत्तिः । इह यथाशीपचेन पहुता स्वामा निद्राप्येन समपीकारिता मनिरोधिः कथिता । तद्गतमन्मथसमाम्भीर्यकीनिरता । यथाह—'स्वभो तदुन ध्यानमत्ताभिनिरर्थनम्' । अत्र तदुभाविता ममिभाविता वन मनभिमपोतय मप चाह । कम्पतीति । तस्याः कपोले हिमांशोः कोमां कमति । अनेन पा मृता दर्शिता । भीरता । नूतनमभिनवम्तवम्बर्यीरः । निमथ इति प्येत्तः बन्धः इहाभिमपचेन तदुन्मनं भणितम् । तथा च कपोलमाधसमपुत्रमापिता क मभिमारम्भातेन तदुमवमिति भावः । भिरो पाणुतापि । यथाह— महसाचे दर्पं तापः पाण्डुता कृशता रतिः' ॥ २५ ॥ वर्तिर्भिभावचनेन । अवस्यन्द कोहालीचे मपि । छोहपातुमीरस्ते प्रथम । अम्यालरत्वं मतः । ममन्ताय रणमाकामरुवसर्थः । कि नूनेनलेन सवेवमिन्भासमूचनम् । संतापेत्यादि मनैतपेतरसा निवत्र बालकम्, उपमन्ताममसलीसर्थः । संतापपरतैः महसम्वर्धनं तदर्थं । तात्पर्ये चतुर्थी । संतापिपचेन मारुन्तीममसपन्यरेण बाम बीयमभिनवेनरतरसमे प्राणाभिषेका । निरपम । अनपेक्षितनिमित्तम् एवैप निपसायमेवम्मस्त कामाभिषि प्रीतिकच्च । यथाह—'अभ्यासादभिमा नाच तथा संप्रत्ययादपि । विषयेभ्यश्च तज्ज्ञा विदुः प्रीतिं चतुर्विधाम्' ॥ अनेन निमसम्भूतममपि निरतम् । अत एवाह—अथ इति । वातुरमेन भयार्थ मभित्वमतापसंभवापि प्राकमन्त्री वीणायां प्रथमगुण च निदधाति । अत एव पा सर्वथा प्रवीरा । तथा च समानसर्वं युगलम्, तं तु मनोभिर्व कुर्यां इति भावः । नातिदूरपूर्वोक्त एव समवायेः' चः । सर्वत्रैव अनुमन्ते विला- स्युम् ॥ २६ ॥ मकरन्दः । माधवोऽप्यपीतेनिश्चितमनुपपादयति—भेद इति । निमित्तमिह द्वयं माधमालत्योर् च । तमिह माधवेनापेक्षा वेदोऽप्रसिर

पृ० प०
२८ १ अन्योन्यभावच°। ५ °मञ्जीररसितानु°।
कलापकलकिङ्किणी°।
२९ १ मकरन्दः—(स्वगतम्।)। °महतः प्रागनु°।
७ °विविभ्रममुत्पलाक्ष्याः।

एव। निमित्तनिवृत्तौ तन्निवृत्तेरावश्यकत्वात्। अत आन्तरनिमित्तापेक्षैव स्नेहस्येति भाव.। विप्रतिषिद्धं विरुद्धम्। बाह्यनिमित्तापेक्षया विरोध इति भाव.। स्वोक्ते युक्तिमाह—**व्यतिषजतीत्यादि**। आन्तरो हेतु कोऽप्यनिर्वचनीयः पदार्थान्नरनारीप्रमृतीन्व्यतिषजति विशेषतो मेलयति। यत. प्रीतयो बहिरुपाधीन्बाह्यहेतून्सौन्दर्यादीन्न सश्रयन्ते प्रकर्षेणावलम्बन्ते। अत्र कोपीत्यनेन जन्मान्तरतानुभवजनितसंस्कारताध्वनिः। न खल्वित्यनेन दृष्टश्रुतानुमितसकलैहिकोपाधिनिषेधात्तथावसाय। अत एव विशेषप्रकर्षद्योतकाभ्यामुपसर्गाभ्यामासङ्गस्य जीवितावधित्वमुक्तम्। उक्त दृढयति—यत पतङ्गस्य सूर्यस्योदये पुण्डरीकं विकसति। चन्द्र उद्गत उदिते सति चन्द्रकान्तो द्रवति क्षरति च। तथा च तीक्ष्णकरोदये कोमलकमलदलविकासादमृतकरोदये पाषाणदारणाच्च सहजसिद्ध एव हेतु.। इह किं बाह्यं कारणं दृश्यते। तद्वत्प्रकृतेऽपि स्वाभाविक एव स्नेह इति भाव। पुण्डरीकपदमिह पद्ममात्रपरम्। अर्थान्तरन्यासोऽयम् ॥ २७ ॥ ततस्तत इति कथोपक्रमरीति ॥ **माधवः**। तत्र स्थाने। **सभ्रूविलासमित्यादि**। अथ तस्या सखीजनेन तदा सोऽयमित्युक्त्वा सप्रत्यभिज्ञमिव पूर्वदृष्टमिति मामवलोक्य सभ्रूविलास सभ्रूभङ्ग यथा तथा कटाक्षा क्षिप्ता। एतेन कटाक्षाणा पूर्वदृष्टप्रत्यभिज्ञाकारार्पणत्वमुक्तम्। कीदृशेन अन्योन्याशयविज्ञेन। अनेन नायिकाव्युत्पत्त्यतिशय उक्त। कीदृशा। स्मितमीषद्धसितमेवामृतं तेन मनोज्ञा 'ईषत्प्रफुल्लितैर्गण्डै कटाक्षै. सौष्ठवान्वितै। अदृष्टदन्तकुसुमैरुत्तमाना स्मितं मतम् ॥' इति भरत.। स्वस्यादृष्टचरत्वेन सभावनायामिहेवशब्द। अवलोक्येति। ललिता दृष्टिरियम्। यदाह—'मधुराकुञ्चितारा च सभ्रूक्षेपा च सस्मिता। सममन्मथविकारा च दृष्टि सा ललिता मता ॥' इह तु हर्षादियमुचिता। यदाह—'धृतौ हर्षे च ललिता'। भ्रूविलासेत्यनेन मोट्टायितमपि कटाक्षितम् ॥ २८ ॥ **मकरन्दः**। प्रत्यभिज्ञिकस्य तत्तेदन्तावैशिष्ट्यम् (?)। अस्या एवाकार सोऽयमिति। नाम सभावनायाम्। अदृष्टचरत्वेन माधवप्रत्यभिज्ञाया असभवादिति भाव.। तामेव स्फोटयति—**अथेति**। अनन्तर ता सख्यो हे भर्तृदारिके स्वामिपुत्रि, हर्षेण वयं वर्धामहे, यतोऽत्रैव स्थाने कस्यापि कोऽपि तिष्ठतीत्युक्त्वा मामङ्गुलीखण्डलीलया कथितवत्य.। किं कृत्वा। सलीलं सविलासचेष्टितं यथा तथा प्रतिनिवृत्य। 'स्त्रीणा विलासचेष्टितं लीला' इति भरत.। उत्तालमुद्भटम्। विभ्रमो विलासो विशिष्टभ्रमण वा मञ्जुर्मनोज्ञ.। मञ्जीरो नूपुर.। रसितानुविद्धः

धन्यास्तुमताः । मेचकरुचाः कल्पो पुष्पकः । यत्र मेचकस्य च कल्पस्य च किञ्चित् सुखमन्दितम् । मेचकस्य च कल्पस्य मनोज्ञोऽभिनिसृतम् । एतच्च मेचकत्वाद् मेचकस्य व्यपदेशः ॥ एवमा चोक्तं हेला कल्पः पर्यन्तिकमिति इति भरतः । इदं सर्वं विपर्ययक्रियानिर्देशनम् । पक्षिरिव विभ्रमः । यथा— भावेषु चैव हर्षे च कार्ये च भरतान्विते । एतेषु च यदि प्राप्तो विभ्रमं तं योजयेद् ध' इति । 'राजा मत्सरको वैकल्यता भर्तृदारिका' । राजपदमिदं मात्रपरम् । वेषाभरणस्यापि भर्तृदारिकेत्युच्यते इत्यनेनेयम् । कोऽपीत्यत्र पीतवेषमञ्जुस्मरेणापनेन वासो चातुर्यमुक्तम् । अत एव कस्यापीति सामान्ये वैयक्तीकरणम् । अन्यथा कीर्तिनिर्देशः स्यात् । कोऽपीति पुंनिर्देश सामर्थ्यः । अन्यथा किमपीति निर्देशे पुष्पादिप्रतिपत्त्या संशयः स्यादिति भावः । बहुवीहिरूपेण सविभ्रमास्यादयमुक्त वेशसमवस्थानं वा भवितव्यम् । इदमत्र समीचीनम् । यथाह—'सहास्यवचनप्रायं मर्मच्छन्ति मनीषिणः' । तत् रन्ध्रः । इन्त हर्षे । श्लेषः प्रकाशः ॥ कलकलः । मधुरगिरमी सी माया ॥ अत्रान्तर इत्यादि । वधीनां दर्शनावसर एव यत्नसमा संदर्शनमात्रेण कामयमानायैकमुपदेशकमनियतशीलवलीमुखम् । भीरुत्वम् । विभ्रम निर्वचनीयमव एव चाग्निमपायप्रयत्नमपयाद्विभुक्तमविपर्ययं वैचित्र्यं यत्र तत् एकवित्त वक्रितो विभ्रमो भावभेदो यत्र तत् । वनितानवेरुमसितत्वं शृङ्गार को विभ्रम उच्यतेऽसौ । वेषाभरणमाल्य मयायुक्तव्यत्ययेन संज्ञा कथित मि तपैः ॥ इति भरतः । भूरि प्रचुरः सात्त्विकविकारो यत्र तत् । सर्वं भावत् किमपि येन निर्दिष्टः सात्त्विको भावः । यथाह— सत्त्वोत्कटे मनसि ये प्रभवन्ति भावास्ते सात्त्विका निगदिता कविभिः पुराणैः । ते च— स्वेदः स्तम्भोऽथ रोमाञ्च स्वरभङ्गोऽथ वेपथुः । वैवर्ण्यमश्रु प्रलय इत्यष्टौ सात्त्विका मताः ॥ इति । अपरत्र भित्तं धीरत्वं येन तत् । महाभिज्ञत्वात्परैरस्मानिति भावः । विमति सर्वभावप्रति हतम् । कुमारा अपि चित्रकाद्रिव इति भावः । वल्लभस्या इत्यनेन प्रकृति वै प्रतिमारे प्रीतिसो हाव इत्योक्तः । यथाह— अनेकाविविधलयः शृङ्गारस्य रसूचकः । स्थायिभावः स्थितो हाव ईर्ष्यितः प्रीतिमोऽपि च ॥ इद श्लोके विभ्रम वस्था । यथाह— 'वनितावक्षेपणवृत्ती विशेषोऽप्रविचार वा । शृङ्गारपेयवद्दितो विभ्रमा सम्पूर्णितः' ॥ १९ ॥ संप्रति 'हेला हावानुसारिणी' इति भरतानुसारेण हावा- नन्तरं हेलामाह— स्तिमितेत्यादि । नारीणां निजधर्मोपलक्षणत्वाद् यत्पीदृशे । समासाभिसृत्वो हेलो हेलेति परिकीर्तितः ॥ इति भरतः । श्लोकार्थस्तु तथा भावोभिसृता सहसा दर्शमाना पार्श्व सौम्योऽप्रमभूतं इतोऽपि च । यदा दर्शं मारमारप्रकोपितद्युत्पवे' इति भरतः । भीरुत्वानाम् । मरीचरसनिरूपणार्थेन स्तिमितानि विकासनि हर्षेण विकसितानि प्रसृतानि च तेषाम् । दृष्टिरिवमनुरा । यथाह— समानुशिततारका विस्मयोत्फुल्लतारका । सौम्या विकसितान्ता च दृष्टिः शास्त्रजातिमिता ॥ यथा स्तिमितं भवेद् यथा तथा विकसितानां प्रसारि- तानां प्रथमं आवश्यकर्मेण शनैः शनैः प्रसारणमिति भावः । अनेकोपरीतारत्वं

पृ० पं०
३१ १ तैश्च।

भिलाष- सूचित'। दलसन्वी चपला भ्रूलतेव येषु तेषाम्। दीर्घत्वेन भ्रूलतयो रुप- १। अनेन कान्तादृष्टिरुक्ता। यदाह—'दर्पप्रमादजनिता कान्तात्यर्थं समन्मथा। भ्रूक्षेपकटाक्षा च शृङ्गारे दृष्टिरिष्यते॥' मसृणानि चिपणानि लज्जया मुकुलि- नि च तेषाम्। दृष्टिरियं मुकुलिता—'मुग्धा निमीलितान्ता च मुकुला दृष्टिरि- ष्यते॥' इति भरत। यद्वा सुखभावनया मसृणं मन्दं यथा भवति तथा मुकुलि- तानाम्। एतेन दर्शनजनितानन्दसंपत्पर्यवसान सूचितम्। पुन पुनर्दर्शनाकाङ्क्षया तिर्यगायतत्वेन प्रान्ते निकटे च विस्तारवताम्। शङ्किता दृष्टिरियम्। यदाह— किंचिच्चलस्थिरा किंचिन्नमिता तिर्यगायता। गूढा चकितातारा च शङ्किता दृष्टि- रुच्यते॥' अनेन कटाक्षपर्यवसानमुक्तम्। प्रतीपदिगायतमनेत्रपाते सति लज्जया दर्शनोत्सुकतया च किंचिदाकुञ्चितानां मुद्रितानाम्। आकुञ्चितेय दृष्टि। यदा- ह—'अनाकुञ्चितपक्ष्माग्रा पुटैराकुञ्चितैस्तथा। सनिकुञ्चिततारा च कुञ्चिता दृष्टिरु- च्यते॥' न च 'कुञ्चिता सूचिता नष्टदुष्प्रेक्षाक्लिष्यतासु या' इति भरते नियमा- दिह कुञ्चितदृष्टिकथनमयुक्तमिति वाच्यम्। लज्जया माधवे दुष्प्रेक्षत्वसंभवात्। पात्रं कीदृशम्। विविध नानाप्रकारम्। स्तिमितदृष्टिप्रयोगेऽपि मयापि तथैव दृष्टि- प्रयोग कृत इत्यर्थः। 'योग्यभाजनयो पात्रम्' इत्यमरः। अभूवमिति भुवो लुङि सिचि रूपम्॥ ३०॥ अलसेत्यादि। पक्ष्मलाक्ष्या प्रशस्तपक्ष्मयुक्तायास्तैरव- लोकितै कटाक्षतापन्नैर्मम हृदयमपहृतं स्ववशीकृतम्। इह रक्षकबाहुल्येन गम- नत्वरया शङ्कया वावलोकितानामेव कटाक्षत्वमुक्तम्। कटाक्षस्तिर्यग्विलोकना- त्मक कर्णाभ्यर्णसचारितारक सर्वानङ्गरङ्गजनक इति भाव। तथा निश्चल- त्वेनापविद्ध मथितम्। मथ्यमानतया द्रवरूपत्वेन पीतम्। अत एवोन्मूलितम्। तदा किमपि मया न ज्ञातमित्यर्थः। अत एवाशरणं रक्षकशून्यं जातम्। ततो यथार्ह कुर्विति भाव। कीदृशै। लज्जयालसैर्मन्दै कौतुकेन वलितैश्चलितैः। अथ मुकुलनेन मुग्धै रम्यै। प्रीत्या स्निग्धै रूपदर्शनाद्भुतचिन्ताभ्यां निष्पन्दैरनि- मेषै। पुन कोऽय द्रष्टव्य इति विषादान्मन्दैरित्यर्थं। इयं विषादिनी दृष्टिः। यदाह—'विषादविस्तीर्णपुटा पर्यस्तान्ता निमेषिणी। किंचिन्निष्टब्धतारा च नार्या दृष्टिर्विषादिनी॥' यद्वा अलस मन्द यथा तथा वलितै। इयं निर्विकारा दृष्टि। यदाह—'ललिताकुञ्चिता या च या च धीरावलोकिनी। निर्विकारा दृगिष्टा सा साध्व्येवाकारगुप्तिषु॥' तथा प्रथमदर्शनापेक्षयाधुना विशेषदर्शनादधिक विकसता- न्तर्विस्मयेन स्मेरा मुग्धा तारा येषा तै। इयं दृष्टि स्निग्धा। यदाह—'किंचि- त्सहासेव सविस्मयेव सभ्रूसमुत्क्षेपकटाक्षयुक्ता। स्निग्धा निकाम प्रमदेव निष्ठा शृङ्गारजा दृष्टिरिह प्रदिष्टा॥' यद्वा कटाक्षैर्मम हृदयमपहृतमित्यनेन प्रीतिरुक्ता। अन्यस्यापि चक्षु प्रीतिहेतोर्मनोहरत्वं भवत्येव। अपविद्धमित्यनेन चित्तासङ्ग उक्त। अपव्यधेरत्यन्तासङ्गवाचित्वादिति भाव। पीतमात्मायत्ततां नीतम्। अनेन

पृ० प०

१२ १ रसेनाभिसंधिना° । २ °भासनोऽपनि° । ३ °येन सपा० । ५ °पुष्पवती तथाप० ।

योऽस्य तत्रः । भावसम्यापारभासमयकलापिति भावः । तन्मूलितमिनेन मित्र गतिविः सूचिता । आचरणमितेनैव चितापद्धरणाविनिपातकमाव स्व भामिकाया निरपेक्षता च सूचिता । आश्लेषमेव चिरमेव, अपि इतनेव मधुरता शुभवाचैव मधुरता निग्रहवैव सामिक्षपवनम् अनेन यौवनस्य मेहनिवत्वसाभिप्रायतया निर्दोषसुखम्, मदनेव लघुत्वम्, अपि वैभाविवास्तविकावधिनी स्नेहधारा पैशुन्यम् । एव चाक्रव्यतिरेकोऽपि योऽपि हि योऽपि कश्चिदपरति च सर्वं सर्वं गच्छ इति भावः । इति सहवस्पर्शमातिमोहवदिः चिरमेवमितिपयमेत्यूपदेशमित्यर्थमिदं चिर परामृष्टमिति भावः । 'स्थिरमितेरिताः समाः' इत्यमरः । अनेन चेतसोऽपि दर्शिता । ननु चिताग्रहेयविचारर्थं तत्तुल्याचारितं किमिति न इत्यत आह—निष्कलङ्कचिन्तैर्नैर्दिकविभ्रान्तेय धीते तदिवरतुल्येनानस्यं इत्यम् । इत्य वाच्यमिवत्रपरिपीतकल्पेति भावः । अविवेकावितोऽम्लानम् । अनेन सर्वं महाभावो निर्लोपदेवागतपरस्य सूचितः । तत पूर्वमनेन भावेनाव स्वरूप आयोऽनिव्याप्तसाम्यक्रमसमयोर्भवाद । भावकस्य रसामिसंधिसप्तमा ॥ ११ तथाविधभावदर्शनेन हृदयमत्र उपमाम्यते । अपरोऽपि प्रेम्णोऽपि यथाविरुद्धी स्मय । अनिर्धार्यमिति भ्रमः । यथाक्रमयविदितिति । चेतसावगस्वरूपमावि भावः । वर्षेषराः स्त्रीपालकव्यापारमयपाः । यथा विनीताः सर्वेषामाव ई यायेव समावृत्ताः । आत्मा न दोषिवर्षेव ते वै वर्षवरा मताः ॥' इति पठित निया वर्षवराः । इतिनीतसमारोपादिता महाविवदत्वेन भावकस्य तस्य चीर्णं सूचितम् । यत्र इतिनीतसमारोपेपापानुस्वगतया मृदुत्वं सूचितम्, तथापि भव्यारणविधेयभावः इतिनीतत्वम् । इतिमात्रापि चिता भव्यरवी मन्यात् । एतदुभयं चिरं भावनावशेषकतापेति भावः ॥ पार्श्वेत्यादि । तप स्मगतया पार्श्वा मम हृदये पार्श्वं गता तथा कश्चिद निपात इव एव इव तथा तवदर्शनेन मम हृदये समभिषेचनं । निपात इत्यनेन कटाक्षस्य सूक्ष्म सहुत्वम् । धीरत्वा । तप्तामम तप्तमा । चीरम् । मृदुर्भविता यतिता केवर भाव यत्र तद् । सर्वं सर्वं भावार्थमार्थं परपर्यवसर्वः । अशुद्धतत्वमान चिन्तार्थं पत्यक्षतत्वं यथ ततो निरतिशयता भा वीक्षितस्य तद् । तथिमं मनु स्मृतिरि वा । इन्द्रवारण्यार्थनैव पयाभिवर्धनविदिः । धीरज्ञा प्रथमसमय स्वेच्छतमाययेन चिरम अपवितः यथा प्रेमानमभिव्यक्तेन चिरा ॥ १२ । तदुपरि तथाचारश्च ॥ परिच्छेदेत्यादि । विभ्रान्ता यमयो मामोऽत्यर्थं रूपमिव मोहमवि तार्यं च कश्चित्यावमाति । यथा तथाविधविन्या तथा अवदेवरच पौरविपत्तिः । यदा च तथाविधविलिन्या तदा तद इति प्रकर्मेणैव चाम्यवाप पीत निरोधः । तदुपगमनवचनोऽभावमयाह—योऽपि विविधामिवैक-

पृ० प०
३५ १ अहो अभिष्वङ्गः । ५ °मेव यस्मात् ।
३६ २ °लम्ब्य बालबकुलकुसु° । ४ °एष वः सुमनसां संनि° । ५ °दारिका वर्तते । तस्या अभि° ।
७ °णीयता विधातुः स° ।
३७ २ तथा च म° । ६ °सिदं खु म० । ता जिदं° ।

नीय परिच्छेदमियत्तामतीतोऽतिक्रान्तो निर्वक्तुमशक्यश्च । य पुनरस्मिञ्जन्मन्यनुभवपथं न गतवानत एव परिच्छेत्तु निर्वक्तुं चाशक्य इति भाव । साम्प्रतं तदनुभवेन तद्वयं किमिति न क्रियत इत्याशङ्क्याह—विवेकप्रध्वंसात्प्रशस्तज्ञानाभावादुपचितमहामोहेन गहन. सकट । तदानीं विवेकाभाव इति भाव । अनेन जडता दर्शिता ॥ ३३ ॥ **परिच्छेदव्यक्तिरित्यादि** । सनिकृष्टेऽपि घटादौ परिच्छेदव्यक्तिर्निर्णयाभिव्यक्तिर्न भवति । घटादिकमपि निर्णेतु न शक्नोमीत्यर्थ । अनेन बाह्येन्द्रियाणा विषयव्यावृत्तिरुक्ता । अभ्यस्तेऽपि वारंवारमनुभूतेऽपि स्मरणमतथाभावेन खण्डस्फुटिततया विरस वैरस्यवत् । एतेन मनसोऽपटुत्वमुक्तम् । इयमनुस्मृत्यवस्था । विषयनिवृत्त्या सताप. शीतलसेवनादपि नापैतीत्याह—हिमसरसि शीतलसरोवरे चन्द्रमस्यमृतकरकिरणे वा मन.सतापहानि. । चन्द्रम पदं लक्षणया स्वकिरणमाह । इयमुद्वेगावस्था । यदाह—'आसने शयने वापि न तिष्ठति न तुष्यति । औत्सुक्यं च भवेन्नित्यमुद्वेगस्थान एव च ॥' निद्राशून्य धैर्यरहितं मनो भ्रमति च स्वल्पत्वात् । किमपि मनोरथमालिखत्यालिङ्गति । अनेनोन्मादावस्थोक्ता ॥ ३४ ॥ **कलहंसः** । अपहृतो वशीकृत । अपि सभावनायाम् । नाम प्रकाशे ॥ **स्वगतमिति** । 'यत्तु श्राव्य न सर्वस्य स्वगत तदिहोच्यते ।' इति भरत । अभिष्वङ्ग आसक्तिरूपो मन पराभव. । 'आक्रोशशापाभिभवेष्वभिष्वङ्गपद विदु ' इति शाश्वत. ॥ **मा मूमुहदिति** । अनन्यजन्मा काम स्वल्वस्यं मा मूमुहत् । न चित्तविप्लवसहितमजीजनत् । एव च ते मतिर्मलीमसविकारेण कामजेन घना निबिडा मा भूदित्यादिनिषेधवाक्यमिहानर्थकमेव । ननुपदमनन्वये । यत कामो जृम्भितो वलयितो गुणो ज्या यस्य स । जृम्भितगुण उपचितव्यापारो वा काम । नवयौवन च जृम्भितगुणम् । प्रकाशितरूपादिकमस्तीत्यर्थं । अतस्तत्पराधीनोऽय न निषेद्धुं शक्य इत्यर्थ. ॥ ३५ ॥ **प्रकाशमिति** । 'यत्तु सर्वजनश्राव्य प्रकाश तदिहेष्यते' इति भरतः । अन्वयो वश. ॥ **माधवः** । करेणुका हस्तिनी । अन्यतमान्या । स्वार्थे तमप् । यद्वा एकपर्यायोऽयमव्युत्पन्न एवान्यतमशब्द. । चारयोपिद्गणिका । तस्या ईदृक्त्वादुपादानमिह । विलम्ब्यैकाकिनी भूत्वा । नेदीयसी निकटस्था च भूत्वा । उभयत्र पुष्पत्रोटनक्रमेणेति योज्यम् । कुसुमापीडव्याजेन पुष्पदामच्छलेन । अभ्यर्थनाभङ्गभयेन च्छलेन मामाहेति भाव । अथ च कुसुमेनापीडयति कुसुमापीड काम । तद्व्याजेन मा प्रणम्येत्यर्थ. । महाभाग महाभाग्य । 'भागो

पृ० प०

१८ १ सा च किल रामा° । °नाय प्रार्थयते इ° ।

 ४ °तया चाहमनुरूपमा° । ८ °पौरजनस° ।

१९ २ °कामाभिप्राय° । ४ °भागधेया कुमार्योऽन्यास° ।

मागधाप्यमोऽप्यपि' इति भिया । सुचिरगुणतया सुलभप्रसरेण । संनिवेशे त-न्मात्रेण । कुसुमकिनी पुष्पवाणि कौतुकवती । मधुकरिकेसरेण कुसुमाकरेण स्तबकमुकुलम् । मधुकरेण कन्यायां विश्रम्भपात्रसखीभरणमिव कन्दर्पे तस्याभवम् । मणिमयो कोकोत्तरो विचित्रो बहुप्रकारः । कुसुमेषु पुष्पेषु च पादो रचनाप्रबन्धः । एतेन मालतीमाधवकुमारमदयन्तिकामकरन्दकुसुमकिनी हेतुम् वैदग्ध्यस्य प्रथनचातुर्यम् । कृतार्थेयं कुसुमयोजनता । विदग्धप्रेमकौशलमा-त्रेति भावः । फलतु यत्फलम् । विदग्धजनाय दापयत् । परस्य एतावन्त स-कलसंनिवेशः । महार्घता बहुमूल्यताम् यस्ते यो गुम्फस्य संनिवेशः तेन । परस्परानुरूपाभिमा रमणीयः कौशलोऽर्थोऽपीष एव । इह च इति गुम्फो उ-चेकेषाम्' इति गौरवे बहुवचनम् । कुसुमकिनी सुवसमाप्ते साधकः । करिष्यते-सुपूर्वैः । तदेकावकाशात् । विचित्रः साधुः । विविधविकारचरितेयमर्थे मध्ये वा कुसुमेषोः अयम आपादो मोहनम् । वैदग्ध्यस्य सकलकलाभिज्ञया सार्थकत्वम् । विदग्धप्रीतिविभवसात् । निर्माणरमणीयता वदनसौन्दर्येण । सम-समनुरूपजनसंयोगात् ॥ नो केवलं सर्वं व्यर्थमिति भावः । इतरा रागपेशु रागो वा । कन्याजनस्यायामिनम् । महार्घता दुर्लभत्वम् । तदेव किमपरेण नायकस्यानुरूपमिमिमर्थं च कृत्वा कुसुमव्यापारः प्रसरतीति ध्वनितम् ॥ मक-रन्दः । वैदग्ध्य किमपरमयोग्यमिति भावः ॥ माधवः । अनुरूपता इयता । प्रसुविरचनम् । प्रसादभूमिर्विवाहस्यार्थं तस्याः । तत्र च प्रसादभूमिरनुरूपा-पात्रं भाजनमस्ति ॥ कलहंसः । अत्र निर्वर्तितं निष्पन्नमित्यर्थः । अनयोरन्यो-न्यानुरागमितीति भावः ॥ मकरन्दः । बहुमानस्य गौरवस्यास्पदीभूतमासिति-कम् ॥ अनभिज्ञोऽप्यस्यास्यमनाविर्योऽप्यासिति भावः ॥ माधवः । अनुकम्पमानो सुहृर्योऽप्यमानः । सखी स्वामिन्या । अभिनिविष्टचरित्रविनिवेशितया । विदग्ध-तया चातुर्यतया ॥ महाभाग प्रसाद इति । यतो न वस्तुनि प्रेम किंतु गुणेष्विति भावः ॥ मकरन्दः । सुघटितं निश्चितम् । तत्पूर्वे पूर्वं तत्र । ता-दृशो महाकुलजाः । अनुरागपरस्परयोरेकविपर्यासे भरतमतम् । अन्यदन्यत्र-पचितमाह—अन्योन्येत्यादि । तानि तथाः प्रत्युत्पन्नानि भवत्येवाहि । कथम् । सखीनामन्योन्यसंपादने कदापि कोऽपीति निवेदयेयम् । कथम-न्यथा सखीजनस्य शीलं ज्ञायमानिति वा वर्णं वा सखीजनो यदृच्छयमिति भावः । अपरं कथयितव्या चतुरार्थं वचनम् । कथमन्यथा कुसुमकिनीमात्रं यदृच्छमिति भावः । 'पंचते पारिते भिक्षः इति भिया ॥ १६ ॥ कलहंसः । अत्र नैव क-वैवमागतम् । पवित्रमाणोऽस्य कामभिचार इति भावः ॥ मकरन्दः । मालत्या

पृ० पं०
४० ३ °केनैतन्माधवस्य प्रतिच्छन्दकमभि० । ७ °ते वितर्कः
८ °कलहंसक, कु० । १३ °विणोदो चि ।
१४ °स्य माधव, सर्वथा समा° ।
४१ ४ °द्रष्टव्यस्वरूपा° । °लिख्यतां मालती । ५ °स्याय तदुपनय चित्रफलक चित्रवर्तिकाश्च । (मकरन्द उपनयति ।) (लि०) । ६ °दृशोरुद्गमं वा° १० तथापि व्यवसितो° । ११ °तोऽभिष्वङ्गः ।

लिखितमित्यर्थ ॥ **कलहंसः** । अथ किं स्वीकारे ॥ **माधवः** । वितर्क ऊह॰ ॥ **मकरन्दः** । अधिगम प्राप्ति॰ ॥ **कलहंसः** । **उत्कण्ठाविनोद इति** । माधवानुरक्ता मालती तमननुप्राप्तवती चित्रलिखितालोकनेनापि रमत इति भाव॰ ॥ **येत्यादि** । हे सखे, तत्सगमं प्रति नैव सशयोऽस्ति । भवतो नयनयोर्या कौमुदी ज्योत्स्ना आनन्दकारित्वात् । तस्या मनोरथबन्धबन्धुरमिलापनिबन्धाय प्रिय शोभनजन्मा भवानपि । ननु परस्परानुरागेऽपि विधिकामवैमुख्यान्न सिद्धिरत आह—यस्मिन्सगमे विधिमदनौ कृतप्रयत्नौ । चक्षु प्रीत्या काम', एतद्देशानयनाद्विधि कृताभियोग इत्यर्थ । अभियोगाच्च कन्यालाभ । यदाह—'अभियोगाद्धि कन्याया लाभो निश्चित एव च' ॥ ३७ ॥ चित्रेण माधवचित्तानुरागमुद्दीपयति—**द्रष्टव्येति** । **माधवः** । वयस्यायेत्यत्र 'रुच्यर्थाना प्रीयमाण ' इति सप्रदानता । अधुना मन सङ्गे हर्षात्सात्त्विकभावमाह—**वारंवारमित्यादि** । अयं मम पाणिर्लेखाविधिषु चित्रनिर्माणेषु नितरामत्यर्थं वर्तत एव न तु लिखति । अत्र किं करोमि । यथा तथा लिखामीत्यर्थ । 'न तराम्' इति पाठे नैव वर्तत इत्यर्थ । यतो बाष्पपूरस्तदनुध्यानादानन्दाश्रुप्रवाहो वारंवारं दृशोद्गमं प्रचारं तिरयति च्छादयति । तस्या सकल्पेन चिन्तनेनोपहितो जडिमा सर्वकार्याप्रतिपत्तिर्यस्य तद्गात्रं शरीर स्तम्भं निश्चलत्वमभ्येति । 'हर्षरोगभयविस्मयविपादमददोषसभव स्तम्भ ' इति भरत । कीदृश सद्यो लिखनोपक्रमकाल एव स्विद्यमार्द्रीभवन् । अविरतोत्कम्पेनाधिकचलनेन लोलाङ्गुली यत्र स । अङ्गुल्या लिखनहेतुतया तच्चापल्यादलिखनं सूचितम् । तदिहाश्रुस्तम्भस्वेदकम्पा उक्ता । रोमाञ्चादिकं च नोक्तम् । तेषां लिखनाप्रतिकूलत्वात् । सर्वमिदं सात्त्विकं हर्षात् । यदाह—'क्रोधभयहर्षलज्जादुःखश्रमरोगतापपीडाभ्य । व्यायामसाध्वसादे स्वेदः स्यात्पीडनेनापि ॥ शीतभयहर्षरोधस्पर्शजरारोगज कम्प ॥' इति ॥ ३८ ॥ अधुना मालती चित्र द्रक्ष्यतीति सानुरागोपालम्भं श्लोक लिखति—**जगतीत्यादि** । ते ते नवेन्दुकलादयो भावा पदार्था जयिनो मदजनने सर्वत्राप्रविहता स्वभावतो मनोज्ञा अन्ये सन्त्येव ये मनो मदयन्ति । मम पुनर्न मदहेतव प्रत्युत दाहहेतव एवेति भाव. । अत्र जयिन इत्यनेन कालविशेषे

पृ० पं०

२८ २ सो च किल राजा° । °नाय मार्यमते इ° ।

४ °सया चाहमनुरूपमा° । ८ °पौरमनस° ।

२९ २ °कामाभिप्रा° । ४ °भागधेया कुमार्योऽन्यप्राप° ।

मान्यार्यमोरपि इति मिश्रः । सुश्लिष्टगुणतया सुखप्रसूतत्वेन । संनिवेशो र-चनाभेदः । कुसुमलिपी पुष्पवाणि कौतुकवती । मधुवारिकेसनेन कृष्णपार्थे दृष्टमनुरूपम् । यद्वा भरतेन कन्याया मिथुनपात्रवसीकाराविह कल्याणे दृष्टमनुरूपम् । अभिनवो लोकोत्तरो विचित्रो बहुप्रकारः । कुसुमेषु पुष्पेषु मा-र्गो रचनाप्रबन्धः । एतेन माल्यमथनकुशलतामुपपत्तौकयकुसुमलिपी हेतुमत्। वैदग्ध्यस्य प्रवचनचातुर्यस्य । कृतार्थता कृतप्रयोजनता । विदग्धप्रेमवतीर्थ अन्ते-येति भावः । कल्याणमस्तु । विदग्धतमाय रागाद् । सरस एकान्त स-न्नसंनिवेशः । महार्घता बहुमूल्यताम् यद्वे यो युष्माकं संनिवेशः संप्र। परस्परानुरूपाभिना रमणीयः कौतुकोऽर्पणीय एव । इह च इति युष्मदो 'उप-वेदेयम्' इति गौरवे बहुवचनम् । कुसुमलिपी कुसुमारचे साकाङ्क्षा । अभिनवो-मूलपूर्वः । तदेकायत्तत्वात् । विचित्रः साधुः । विविधविभ्रमरमणीयतावचन-मध्ये वा कुसुमेषोः कामस्य व्यापारो मोहनम् । वैदग्ध्यस्य सकलकलाधिष्ठानस्य सार्थकत्वम् । विदग्धप्रीतिजनकत्वात् । निर्माणरमणीयता चतुरदर्शनीयम् । कल-समनुरूपजनसंसर्गोऽद् ॥ यो भविष्यति सर्व अर्थमिति भावः । सरसो मधुरोऽनु-रागो वा । कन्याजनसमवगाहनम् । महार्घता दुर्लभत्वम् । तदिह किञ्चिदेव नायकानुरूपतिमभिप्रायं च अन्या स्त्रीव्यापारः प्रसरतीति ध्वनितम् ॥ मक-रन्दः । वैदग्ध्य किञ्चनप्रयोग्यामिति भावः ॥ माधवः । अनुरूपमा पूजा । प्रसादनमम् । प्रसादभूमिर्विश्वासस्थानं तस्याः । तत्र च प्रसादभूमिरनुरूप-पात्रं मानसदानात् ॥ कलहंसः । अत्र विकसितं विजृम्भितम् । अवलोक्यते-न्यानुरागमिति भावः ॥ मकरन्दः । बहुमानस्य गौरवस्यापत्यमितिरतिशयमिव-लम् ॥ अतमिदेनोऽन्यत्ररमणासिनोऽप्यरिति भावः ॥ माधवः । अनुरूपमावे सुदुर्लभमयता । असौ लवङ्गिका । अभिनिविश्याभिसत्तनिवेशितया । विदग्ध-तया आकुलतया ॥ महाभाग प्रसाद इति । यतो च वस्तुनि प्रेव किन्तु सुखेभिमिति भावः ॥ मकरन्दः । ग्रथित निश्चितम् । तत्पूर्वैः पूर्वं तदा । ता-दृशा महाकुलाः । कथान्तरानुरागयोरेकनिपवार्तं भरतमतम् । अन्यदन्यपुरा-णमिदमाह—अन्योन्येत्यादि । तानि तथा प्रागनुरागमिदं अन्यमेवासि । वचन् । दयीनामन्योन्यसंगततया तथापि कोऽपीति विशेषमेवम् । कथम-न्यथा दयीयमरता कोक व्यवहरति ता वर्ण वा दयीयमो चरेविनमिति भावः । अपरं तवचिन्त्यया स्मृतवर्णं वचनम् । कथमन्यथा कुसुमलिपीस्यावि चरतीवमिति भावः । संपदे दारिके निगतेः' इति मिश्रा ॥ २६ ॥ कलहंसः । अत्र मैव च-कैवात्ययम् । अविकल्पयोऽस्य चाधिकार इति भावः ॥ मकरन्दः । वयस्य

अनेन नायिकाया· सुकुमारतया ति सहत्वमुक्तम्। मालत्याः कन्यात्वेन पत्रा-वल्यभावात्परिजनेत्युक्तम्। माङ्गल्यतया प्रातरेव कुङ्कुमेन पत्रावलीलिखनम्। अत एव वसन्तकालस्य शीतत्वात्कुङ्कुमेन भूषाकरणमिति मतमपास्तम्। 'धारा-सिक्तवसुंधरासुरभय' इत्यभिधानाद्वर्षाकालप्रस्तावात्। 'समूहे निवहव्यूहसंदोह-विसरव्रजा' इत्यमर। इहोन्मादावस्था। अत एवात्र तत्सवद्धा कथा। यदाह— 'तत्संवद्धा कथां युङ्क्ते सर्वावस्थागतामिह' इति॥ ४०॥ उन्मीलदिति। हे पवन, उन्मीलन्मुकुलेन विकचकोरकेण करालाद्विषमात्कुन्दगुच्छात्क्षरन्भिविडम-करन्दश्च तयोर्बन्धो। मकरन्दस्य यो गन्धस्तद्वन्धो। तत्सहचरेति वा। ईदृ-शोऽपि त्व मे न सुखाय किंतु तापाय अतस्ता मालतीमीषदालिङ्गन्ममाङ्गमङ्गं प्रत्यङ्गं स्पृश। अमृतमयतदङ्गसङ्गशीतस्त्वं मम तापशान्तये भविष्यसीति भाव·। यद्वा तदीयतापशान्तिर्भवत्वित्यनुरागात्तामालिङ्गन्नित्युक्तम्। तां कीदृ-शीम्। प्रचलनेत्रां विरहे पवनस्य दुःसहत्वेन भयादितस्ततः क्षिप्तनेत्राम्। अत एव नम्रीभवदङ्गां च। इह विषमकुन्दकोशसचरणेन गतिप्रतिबन्धान्मा-न्द्यम्, मकरन्दसङ्गाच्छैत्यम्, गन्धवन्धुतया सौगन्ध्यं च वायोरुक्तम्। ईषद्वा-लिङ्गन्नित्यनेन सुरभिपदेनाभिघातनि सहत्वं मालत्यामुक्तम्। 'करालो दन्तुरे तुङ्गे' इत्यमर॥ ४१॥ माधवस्यानङ्गदु सहत्वमाह—अभिहन्तीत्यादि। एष सरोऽनवग्रहः प्रतिरोधशून्य· कोमलकायं माधव कथमचिरेणैवाभिहन्ति। हन्तानुकम्पायाम्। 'हन्त हर्षेऽनुकम्पायाम्' इत्यमर·। कीदृश·। विकृतस्य भावो वैकृतम्, तस्य विवर्तोऽन्यथावसानं तेन दारुणो दु सह·। यथा कलभं करिवालकं मृदुकायं कठोरो दु सह· कूटपाकलो हस्तिवातज्वरोऽचिरेण हन्ति तथेत्यर्थ। सोऽप्यनवग्रहोऽप्रतिकरणीयो विकृतिविवर्तदारुणश्च भवति। 'गजं वातज्वरो हन्ति तथा वै कूटपाकल' इति वैद्यके॥ ४२॥ माधवः। इदं स्वगतम्। स्वयमनध्यवसायादाह—तदत्रेति। अत एव भगवती ज्ञानसपन्नेह शरणं रक्षिका। द्वितीयाङ्कावतारोऽयम्। यदाह—'अङ्कावसाने यत्रैव भावि-नोऽङ्कस्य सूच्यते। वस्तुबीजमुपोद्धातै सोऽङ्कावतर इष्यते॥' इदानीमुन्मादा-वस्थोद्भावनावलात्तन्मयत्वमाह—पश्यामीत्यादि। तामेकामेव विवर्तमाना प्रपञ्चरूपा परित सर्वत्र पश्यामीत्याश्चर्यम्। विवर्तमानत्वमेवाह। इत इत उभ-यपार्श्वे। पुरतोऽग्रे। पश्चात्पृष्ठे। अन्तर्मनसि। वहिस्त्वग्भागे। अनेन तदावेशा-त्सर्वत्र तन्मयत्वमुक्तम्। यदाह—'यो येन भावेनाविष्ट सुखदेनेतरेण वा। स तदाहितसस्कार सर्वं पश्यति तन्मयम्॥' परित इत्यत्र 'पर्यभिभ्यां च' इति तसि। कीदृशीम्। वक्र वहन्तीम्। उद्बुद्धं विकसित मुग्धं कान्त यत्सुवर्णपद्मं ततो निरतिशया भा दीप्तिर्यस्य तत्। तन्निभ तत्तुल्यमिति वा। एतेन गौरीत्व-मुक्तम्। आमकेन मध्यासत्त्या तिर्यगपवर्तिता दृष्टिर्यस्य तत्। यथा यान्त्या तयाह दृष्टस्तथैव ता पश्यामीति भाव॥ ४३॥ अधुना सर्वाकारेण पीडा-माह—प्रसरतीत्यादि। वयस्य, पश्य। सप्रति मम कोऽप्यनिर्वचनीयस्वरूपो देहदाह प्रसरति व्याप्नोति। अत एव परिमाथी सर्वतो मथनशील·। करणाना-मिन्द्रियाणामर्थग्राहकत्व मे प्रमोहस्तिरयति पिदधाति। सर्वेन्द्रियसमोहो ममे·

पृ० पं०

४२ ५ (प्रविश्य सखाम्।) | ६ कलहंसक, अन्यत्र। उपहृ० |

४३ १ (मालतीमकरन्दौ विलोक्य सह ।) | ३ भूत भास्वर

४ (उपविश्य ।) कृतं० | १२ भ्रमात्, भद्र ! |

४४ ८ भ्यस्त, सततरविकिरणोऽयं भगवान्सहस्रदीधितिस्तर रोति मध्यमह्नः | ह० | मेघ गच्छाव |

देवभिन्नेभे च वनभाजि भावत्कर्षेदोदरा स्तुष्यम् । मालत्यै मालत्यै सुन्दरतमेति भावः । मालतीमिताः साधनाकाश्यका । ते त इति देव मन्त्रायतो देवायतनप्रविशतु एवेति वर्णितम् । वर्णनमा च वे यत्र येऽस्मै प्रस्रवे तत्र पूयन्त इति वर्णितम् । तुल्यवेत्ताम्भेषां तपस्वं तदनप्रविशतिर्भ स्तुष्यम् । वसाहि मदनोत्सव आह—मम पुनरिदं चित्रलिखिता मालती मनसे वर्णोत्सवा मनोरमोपरं प्राप्ता स एवैषोऽत्र सम्प्रति महोत्सवः । अत्र कि ई संभोगाभिलाषमनुरागः । स एव महोत्सवः । अनुरागो भवतु मा वा मूर्ति पात्रमन्मथः । एवेनासन्यानुरागो मालत्या वर्णितः । एकपदेनान्येषामपि मीयते नामन्तव्यम् । अत एव स एवैतस्य सन्तोषः । सम्प्रतीति समागमेऽपि समस्तसम्पत्ति मालतीतुल्या नारतीति व्यज्यते । वाणिकोऽयं रसः । मदन-रसानुभवरसपैः सौन्दर्यानैः पद्मावता । तातावेक्षतदेनुवेदर्पणिले स्व ध्यते ॥ इति । इह प्रकृतिमनुरूपमपि मालत्या एव मदनवनगमनाधिरेककार भिनत्यानारम्भोऽलंकारः । विशेषणमभिव्येति रूपकम् । न नाम मनोनुरूप प्रतिपन्नत्वम् सा च न मदहेतुरिति वाच्यम् । यतो सूचय इति मया प्र योग्युपिकत्वः । भद्र मम मूतनमिच्छूष्यामिदं चाति दृष्ट्वा । मद्रा मदर सापर हुरितमात्रः । पूर्वं एवैतार्थः ॥ १९ ॥ प्रविश्येति । मम पटीक्षेपेण प्रवे यत्र प्रविश्येत्युक्तिः । अनुसारोऽनुसरणम् । एवेऽपि ये चित्रफलके लिखिता इव पौरस्थापत्यै अनुसरणम् । हितैर्वा अनुसरणम् ॥ कलहंसः । अभिलि खित इति शेषः । तथा च मालत्या निर्गोपाय माधवो लिखितस्तेनापि सा तप लिखितेत्यर्थः ॥ मन्त्रारिका । अत्र निहायं लिखितमेवैतत्सम् । अनुरूपानु पमयोरिति भावः । अभिनव सखम् । एवमेतस्यास्त्यैव माधवप्रतिपन्न लिखितमित्यर्थः । स्वस्तीत्यर्थः । लवङ्गिकया द्वारा माधवानुरागो मालत्या सिताकर्थः ॥ मकरन्दः । संस्थानो यदम् । 'संस्थानः संनिवेशे च संस्थेऽ च दृश्यते इति मेदिनीकारः ॥ धर्मेत्यादि । मालत्याः परिचयवाक्यान्यपि यथोक्तानुमानि प्रतर्किपितमिथिलप्रायवर्णोदृष्ट्यं चतरपुषा मध्याह्ने भयं सपमित । पै० । समाप्तयो विश्रमस्य समुद्रस विसर्जनैर्निजनकलो कस्यै

अनेन नायिकाया सुकुमारतया निःसहत्वमुक्तम् । माल्त्याः कन्यात्वेन पत्राद्यभावात्परिजनेत्युक्तम् । माङ्गल्यतया प्रातरेव कुङ्कुमेन पत्रावलीलिखनम् । अत एव वसन्तकालस्य शीतत्वात्कुङ्कुमेन भूषाकरणमिति मतमपास्तम् । 'धारासिक्तवसुधरासुरभय' इत्यभिधानाद्वर्षाकालप्रस्तावात् । 'समूहे निवहव्यूहसंदोहविसरव्रजा' इत्यमर । इहोन्मादावस्था । अत एवात्र तत्संबद्धा कथा । यदाह—'तत्संबद्धा कथा युद्धे सर्वावस्थागतामिह' इति ॥ ४० ॥ उन्मीलदिति । हे पवन, उन्मीलन्मुकुलेन विकचकोरकेण करालाद्विषमात्कुन्दगुच्छात्क्षरन्निविडमकरन्दश्च तयोर्बन्धो । मकरन्दस्य यो गन्धस्तद्बन्धो । तत्सहचरेति वा । ईदृशोऽपि त्व मे न सुखाय किंतु तापाय अतस्ता मालतीमीषदालिङ्गन्ममाङ्गमङ्गं प्रत्यङ्गं स्पृश । अमृतमयतदङ्गसङ्गशीतस्त्वं मम तापशान्तये भविष्यसीति भाव । यद्वा तदीयतापशान्तिर्भवत्वित्यनुरागात्तामालिङ्गन्नित्युक्तम् । तां कीदृशीम् । प्रचलनेत्रां विरहे पवनस्य दुःसहत्वेन भयादितस्ततः क्षिप्तनेत्राम् । अत एव नम्रीभवदङ्गां च । इह विषमकुन्दकोशसंचरणेन गतिप्रतिबन्धान्मान्द्यम्, मकरन्दसङ्गाच्छैत्यम्, गन्धबन्धुतया सौगन्ध्यं च वायोरुक्तम् । ईषद्वालिङ्गन्नित्यनेन सुरभिपदेनाभिघातनि सहत्वं माल्त्यासुक्तम् । 'करालो दन्तुरे तुङ्गे' इत्यमर ॥ ४१ ॥ माधवस्यानङ्गदु सहत्वमाह—**अभिहन्तीत्यादि** । एष स्मरोऽनवग्रहः प्रतिरोधशून्य कोमलकायं माधव कथमचिरेणैवाभिहन्ति । हन्तानुकम्पायाम् । 'हन्त हर्षेऽनुकम्पायाम्' इत्यमर । कीदृशः । विकृतस्य भावो वैकृतम्, तस्य विवर्तोऽन्यथावसानं तेन दारुणो दु खद । यथा कलभं करिबालकं मृदुकायं कठोरो दु सह कूटपाकलो हस्तिवातज्वरोऽचिरेण हन्ति तथेत्यर्थ । सोऽप्यनवग्रहोऽप्रतिकरणीयो विकृतिविवर्तदारुणश्च भवति । 'गजं वातज्वरो हन्ति तथा वै कूटपाकल' इति वैद्यके ॥ ४२ ॥ **माधवः** । इदं स्वगतम् । स्वयमनध्यवसायादाह—**तदत्रेति** । अत एव भगवती ज्ञानसपन्नेह शरणं रक्षिका । द्वितीयाङ्कावतारोऽयम् । यदाह—'अङ्कावसाने यत्रैव भाविनोऽङ्कस्य सूच्यते । वस्तुबीजमुपोद्घातै॰ सोऽङ्कावतर इष्यते ॥' इदानीमुन्मादावस्थोद्भावनाबलात्तन्मयत्वमाह—**पश्यामीत्यादि** । तामेकामेव विवर्तमानां प्रपञ्चरूपा परित सर्वत्र पश्यामीत्याश्चर्यम् । विवर्तमानत्वमेवाह । इत इत उभयपार्श्वे । पुरतोऽग्रे । पश्चात्पृष्ठे । अन्तर्मनसि । बहिस्त्वग्भागे । अनेन तदावेशात्सर्वत्र तन्मयत्वमुक्तम् । यदाह—'यो येन भावेनाविष्ट सुखदेनेतरेण वा । स तदाहितसंस्कार॰ सर्वं पश्यति तन्मयम् ॥' परित इत्यत्र 'पर्यभिभ्यां च' इति तसि । कीदृशीम् । वक्त्र वहन्तीम् । उद्बुद्धं विकसित मुग्धं कान्त यत्सुवर्णपद्मं ततो निरतिशया भा दीप्तिर्यस्य तत् । तन्निभं तत्तुल्यमिति वा । एतेन गौरीत्वमुक्तम् । आसक्तेन मय्यासक्त्या तिर्यगपवर्तिता दृष्टिर्यस्य तत् । यथा यान्त्या तयाह दृष्टस्तथैव ता पश्यामीति भाव ॥ ४३ ॥ अधुना सर्वाकारेण पीडामाह—**प्रसरतीत्यादि** । वयस्य, पश्य । सप्रति मम कोऽप्यनिर्वचनीयस्वरूपो देहदाह प्रसरति व्याप्नोति । अत एव परिमाथी सर्वतो मथनशील । करणानामिन्द्रियाणामर्थग्राहकत्व मे प्रमोहस्तिरयति पिदधाति । सर्वेन्द्रियसमोहो ममे-

पृ० पं०

४९ ८ मासस्फति० ।

४७ ९ इति पङ्कजवीथिनाम प्रथमोऽङ्कः ।

सर्वः । मम गात्रं शरीरम् सर्वं । रणरणकस्य मियोगमदरोऽभिमुखत्वं भि
यावर्ति प्राप्नवन्ति । मन्ये रणरणः कामस्तस्य मिहसिमभिघामिकस्कामसिम्
'मारो रणरणः स्मरो मिपरः' इत्युत्पलिनी । तथा मम हृदयम् । सर्वं । स्न
ईदृशि । अवरुद्धीसर्वः । तम्भसर्वं मालतीमवर्त्तं च यत्ते ॥ ईदृशी दशा
सा एव मिपतिमयव्याति । तस्य बन्धनमायन्तरेति भावः । सखी
स्मादिः । अवरुद्धीस्तुहेयः । तम्भवत्वमिरुग्माद्यः । हृदयस्य तु तम्भवनातो
इत्सहृदयानामपि वीथययास्या वर्णिता । 'कार्यं छायकवर्मं क्षेत्रमात्रेमिति'
इत्यमरः ॥ ४४ ॥ निष्क्रान्ता इति । वीथार्थं पुष्प कृत्वा विष्कम्भे सति
महाह— वीथार्थं पुष्पिपुष्प च कृत्वा कार्यं समारम्भम् । विष्कम्भं तत्र कुर्यात्
सर्वेषां राजवर्त्तिनाम् ॥ इति ॥ पङ्कजवीथीति । नानारसमनुष्य संरे
इत्यभिरूपिता । सर्वप्रकृतिभिः पूर्णा सारेखाहा तु वीथिका ॥ त्रिभिः पर्वै
प्रयोग्मेयप्रयुतमायमम्भसिः । कर्तव्या नाविका पात्र स्वात्मयसंयुता ।
इति भरतः ॥

प्राप्तवान् मे रसवरो गुणाढ्यो गुप्तस्यमया दृश्यमस्थित च ।
वपसरं तत्पङ्कजवीथिपिऽङ्को गतोऽप्रमाणो रसप्रकाशी ॥

इति प्रथमोऽङ्कः ।

पृ० प०

४८ ३ °दुईआ तुमं किं मन्तअन्ती° ।

„ ६ °णिवेदिदो । प्रथमा—तदो कि । द्वितीया—तदो भ° ।

४९ १–२ °त्ति मअणुज्जाणादो जेव नामदा ता कि संपदं सपत्ता ।

„ ३ °खु परापतन्तीं °हत्थे गेह्णिअ पडिसिद्धपरि° ।

५० २ ता जादो आमरणं° ।

अधुना वकुलमालामादाय लवङ्गिका गता, ता प्रतीक्षमाणा मालती सौधारूढा तन्मार्गं पश्यति, मकरन्दश्च 'कामन्दकी नः शरणम्' इत्युक्त्वा ता तत्कथनाय गत, इति स्थिते चेट्यो. प्रवेश । चेटीभाषा सौरसेनी । यदाह—'नायिकायां च चेट्यां च सौरसेनी प्रयुज्यते' । न च 'नाटकप्रकरणयोरङ्कः कार्यो प्रत्यक्षनायका' इति भरतादिह माधवप्रवेशाभावात्कथमङ्कावतार इति देश्यम् । मालत्या नायकत्वेन तत्सत्त्वात् । यदाह—'गुरु पुरोहितोऽमात्यो नायको नायिकापि च । सार्थवाह इति प्रोक्ता पञ्चैते नायका बुधैः' इति ॥ **प्रथमा** । अत्र हला सखि । परिसरे निकटे ॥ **द्वितीया** । अत्र वृत्तान्तो वार्ता ॥ **द्वितीया** । भर्तृदारिका मालती । प्रवृत्तिर्वार्ता विविक्त विजनम् । इह मकरन्दाज्ज्ञातमाधवावस्थया कामन्दक्या प्रकृतसिद्धयेऽवसरज्ञानार्थं मालतीवार्तां ज्ञातुं प्रहितावालोकितेति भावः ॥ **प्रथमा** । अत्र केसरो वकुल । अवचिनोमि त्रोटयामि इति हेतौ । **द्वितीया** । अत्र परापतन्ती सत्वरमागच्छन्ती । कृतकार्यत्वेन सत्वरमागमनं भूतधर्मं । उपर्यलिन्दकम् । बाह्यप्रदेशालाया । उपरीत्यर्थं । **द्वितीया** । अत्रातिभूमिमुत्कर्षम् । अभिनिवेश आसक्ति । कल्यं प्रातः । 'कल्लि' इति पाठे कल्लिशब्दो देशी पूर्वदिनवाचक. । अत एव 'कल्लि पल्लीनिवासिन.' इति **प्रथमा** । किं विज्ञसमित्यर्थं । **द्वितीया** । इदमभूताहरण वाक्यम् । यदाह—'अभूताहरण तत्स्याद्यद्वाक्यं कपटाश्रयम्' वाक्यतत्त्वमज्ञात्वाह । अत्र दुःखदत्वेन शल्यमिव शल्यम् । अजहल्लिङ्गम् ॥ **प्रथमा** । अत्रापि नाम सभावनायाम् । भगवतीत्व ज्ञानादिवैभवम् । निष्क्रान्ते चेट्यौ ॥ **प्रवेशक इति** । वक्तव्यस्य च बहुलाद्रसभङ्गप्रसङ्गेनान्योक्त्या प्रवेशक. । यदाह—'यस्तु प्रयोगबाहुल्यादङ्केऽर्थो न समाप्यते । बहुवृत्तान्तोऽल्पकथै स विधेय. प्रवेशके ॥ अङ्कानामन्तरालेषु सक्षिप्तार्थप्रयोजनै । भृत्यवर्गे कथाबद्धो विज्ञेयोऽयं प्रवेशक ॥' **मालती** । हु प्रश्ने । लवङ्गिकाकथितवकुलमालाप्रार्थनापर्यन्तश्रुतवार्तया मालत्याग्रिमवार्ताकर्णनोत्कया पृच्छ्यत इत्यर्थ ।

पृ० पं०

५१ २ पीदा° मे हृदं° ।

५२ २ परन्तपरिमपणाभि° ।

५३ २ दळे पच्चाविषासि । ५ °सभो णाम णा° ।

५४ १ °अपणो पहुस्स द° । ४ °णिवावलंतु° । ७ क
सहो । जे° । °संभावेमि । ९ °रवाए हसिस्सदि

निरहोत्कण्ठितेयम् । यदाह— अनेककार्यसंयुक्तो यस्या नायको नि
यसमयमनुपयातः निरहोत्कण्ठिता तु सा' प्रियकथापरत्वे मोहमिदमङ्गल
यदाह—'श्रुत्वा कथां प्रियतमस्य सखीमुखेभ्यः कर्णोपरिस्थितकराङ्गु
लम् । यत्तत्प्रसङ्गमिह पश्चिमपद्धतानां मोहमितं तदुदितं कविभिः पुर
मालती । मदिरया पठिता ॥ मालती । मालती माधवप्रेमकथा
वत्सावलीयाह—कथमिव । कथ ममापराधे इत्यर्थः ॥ लवङ्गिका ।
ईर्ष्यासहिता भद्रामिति तात्पर्यमुक्तम् । तथाविधैकमीमप्रकारेण । मि
ष्याकुलः ॥ लवङ्गिका । सोत्प्रेक्ष्य । अत्र च तथापि विशेषवाम्यां नि
प्रमयीकृत्ये इव एवैकमपि । अपरिभिन्नकामा । स्नेहानुरूपमलम् । वि
मिलित भ्रान्तिः साऽवमिवावगत । आरव्वे वा विभ्रमः । माधवस्य पुन
पत्ययात् । विरचनापथेनेव चक्रमाख्यातेन वा चेतसोऽस्यातदर्शनं तं सुपिता
पक्ष्मलोपमा रमस्तरमेण विहारं पञ्चमयम् । रजसोर्तितामतस्मरे वेदी
पथम्यलमोश्रनिवसनेष लोचनप्रसन्नामिति मतं तथापि विविधभेदप्रविपा
मार्गे तदुच्यम् । विस्मयमावो वर्णमात्रः । विमिलितः विलप । धैर्यसर्वान्तर्मा
धैर्यम् । परिवर्तनम् पुनःपुनर्वर्तनम्, तत्र विमलो विविधचिन्तासरले
सम्भावितया मलितया भूभवया विजम्भितः सखीकृतोऽन्यस्यापयमिम्रमः प
मद्गुविलसमानो विजम्भमिति क्रियाविशेषणम् । वनवायवपाणिपातेन ध
र्मेण यवमपुना च कमी । तस्मिन्नेवमस्मे दवमवलाभिनवे नूतनव वि
क्षः ॥ इति भरत । मावरातव इति मयोभायमाठेति मिथ्ये रेफा
'नारं वपुषि स्मरम्' इति माघवः । ततस्ततएवाभेयमिकथ्यं माधवम्भा
वैद्युषिति तात्पर्यमिह—मालती । भामिति तदुक्तमीश्वरे । अन्यो' पा
पाठे अन्यो दृढे वितर्के वा । विस्फम्भितो विस्फम्भं प्रापितः ॥ तत्रापित
मितम् । ततः नाये वा । मायुमम्तोऽस्मातोविमावपदः । चीक्स मदुप्रमर्पि
वैभवया मुदर्भमावर्तिमिषाने विश्रम्भानिम्मा । किमिदं मवमनिभरानिवाक
निम्मवुदपर्मिदं वेति याद न लक्षयन इति भावः । विस्रम्भसखार्' इ
पाठे विस्रम्भानिम्नस्य इति शेषम् ॥ लवङ्गिका । अत्र मन्मथेनाहि वेपा
थर्घपीतमं सिहवपूर्व यथा तथा पूर्व मनीतमपीममे । तात्पर्य पर्योकमि
यम् ॥ मालती । हुमिति प्रणयकोपे ॥ लवङ्गिका । अत्र धमिन्मानी
वा देवी । स्वीकृतं व्याचीस्यत् ॥ लवङ्गिका । अत्र अमयवत् ।

पृ० प०

५५ १ °ताओ अम्मकाओ जाओ° । °पहवन्ति । (इति रोदिति ।) (साम्रम् ।) १० विसेसदो अज्ज पिअसहि, (सस्कृतमाश्रित्य ।)

५६ १ °रागस्तीव्र वि° । विसर्पत्यविरतं° । २ °निर्धूमो ज्व° । ५ °एव्व जेव्व पच्च° । ७ °णेण सविसेससमि° । ८ °संमत्त° । ९ °दंसणा भविअ अज्ज° ।

च्छति ॥ **लवङ्गिका** । अत्र दुर्लभाया त्वयि मनोरथाभिनिवेशस्तेन यो दु सहाया-सस्तेन दह्यमाने चित्ते क्षणमात्रनिर्वापकमिति ॥ **मालती** । अत्रानाश्लोऽनाश्वास । लवङ्गिका स्वयं लिखिता माधवलिखिततत्वेन बोधयतीति भाव ॥ **सदृशमिति** । मधुरतया निर्माणस्य सदृशं वचनमित्यर्थ ॥ तवाकृतिर्मधुरा यथा तथा वचोऽपि मधुरमित्यर्थ । यस्येदृश वचस्तस्य कथमेवं दर्शनमित्युपालम्भपूर्विका पृच्छा । यदाह—'यत्र भावनयोपेतमात्मानमथवा परम् । पृच्छन्निवाभिधत्तेऽर्थं सा पृच्छेत्यभिधीयते ॥' नाट्यधर्मत्वेन परोक्षस्यापि प्रत्यक्षीकरणम् । यदाह —'परोक्षेऽपि च वक्तव्यो नार्या प्रत्यक्षवत्प्रिय ' ॥ अम्मकाशब्द स्त्रिया कन्याया वा देशी ॥ **लवङ्गिका** । अन्नोत्खण्डित छिन्नम् । वन्धन वृन्तशाखासयोग । कङ्केल्लिरशोक । नि सहाऽक्षमा । परिखिद्यसे परिहीयसे । एतेन कामावस्था तनुतोक्ता ॥ **मालती** । अस्र नेत्रजलम् ॥ **संस्कृतमिति** । आसन्नमरणतया प्रकृतिविपर्ययद्योतनाय स्त्रिया सस्कृताश्रयणम् । यद्वा मरणसमये प्राकृतस्मरणस्य हीनयोनिजन्मफलकत्वेन वोधनात्तत्काले स्त्रिया सस्कृताश्रयणम् । यद्वा वैदग्ध्यद्योतनाय तत् । यदाह—'सस्कृतभाषावाच प्रायो नाट्ये खलु स्त्रिया श्लाघ्या । क्वचिदपि विदग्धताया प्रबोधनार्थं प्रशस्यन्ते ॥' **मनोराग इत्यादि** । प्रियसखि, मामद्य त्रातु न तात प्रभवति न वा माता न वा त्वम् । कुत । मनोराग आधिरविरतं प्रमाथी क्षोभकारी यथा तीव्र विष तथा विसर्पति व्याप्नोति । यथा धातुत्वगादिषु विष व्याप्नोति तथाङ्गानि म उद्वेग इत्यर्थ । यद्वा सविशेषदर्शनाच्चित्तानुराग इच्छाभेदस्तीव्र यथा तथा मनो विसर्पति व्याप्नोति दाहकारित्वाद्विषमिव । तथा विधुत सधुक्षितोऽग्निर्यथा ज्वलति विधूननान्निर्धूमं यथा तथा स एव रागो ज्वलति ज्वालामालाकुलीभवति । इत इत सर्वत्र प्रत्यङ्ग हिनस्ति पीडयति गरीयाञ्ज्वर इव । तं त्यक्त्वा ममाधिस्त्वया समाधातु न शक्यत इति भाव । यद्वा तातस्त्रातु न शक्नोति । नन्दननिरासेन माधवाय मददानात् । अम्बापि न तथा । तथानुवर्तमानस्य तातस्यानिषेधात् । लवङ्गिकायाश्च तयो समशीर्षिकया गणन स्वाच्छन्द्येन स्वमतप्रकाशनाय ॥ १ ॥ **लवङ्गिका** । अत्र भणितव्यं युज्यत एवेत्यर्थ । यस्याव्यक्त दर्शनं चन्द्रस्यामित्व जीवितसशयं च कुरुते तस्य व्यक्त दर्शनं त्वदुपन्यस्तप्रकार ताप कुरुत इति किमत्र चित्रम् । चन्द्रेऽम्नित्वेन ज्ञानान्निद्राच्छेद उक्त । सुकु-

पृ० पं०

५७ १ °स्रोअस्स गुरु° । २ °सरिसं म° । ४ °भारं पओग्ग दुक्खक्खवत्थाविद्धी° । ५ °पूरविअग्गमाणदुत्तिमग्ग सुपण एत्थ° ।

५८ २ °रेण विपासति ।

५९ २ °सुसमीहिद° । ७ °अतिक्करसंविभानप्येत्तमसुं प्रमो° । ८ °हि दारकर्मणि प° ।

मारायामस्नामति पीडाडामिरपेन निष्क्रमसम् । व्यापारो दुगवसः । अत्र वैद्यमिवत्व आह—जहिति । तथा च गुरुतरातुरापसेवनत्वं मत्सदृश- मनसमापनः कारयितव्य इति भावः ॥ मालती । अत्र एमिव प्रियम् । सर्व- सकलङ्कपद्मा वाहनम् । अत एव रादनम् । तथा च समपेक्षमपना । प्रिय पिथी सा प्रिमपिस्सिपाति मदहमेषाम सम्पेसाह—अयमेति । अत कर्म कुर मात्मेकनाकुलसादुःखम्यवस्थापित बहुतरं तस्मात्कम्मोऽभिसमाचमेनैवपाठेऽपि नैसर्पः । रूपी कपुता मता । अहमनापराध्यामीति नैव तदैव्याकम्पसोऽन्या इति भाव । तथापि प्रियसखि । मधुमा पापसावत्वं इति विचार्य तनीर्भैरमाह— व्यलीकविस्याति । मविराम पूर्वोक्तो व्यवद् तापयदु । तथापि न पाप- करोमीति भावः । गमन दृश्यमेमाप्राप्त्यभावानुपायममीचयोरप्य । तर्हि भयतां पीडयिष्यतीत्यत आह । मदनो बहु । मृत्योर्मरणात्परं स कि करिष्यति । मरणे सति दुःखस्यापि स्वापादिकमेव तसिति भावः । परेमेति । मरणमपि अपर्वसा- नम्' इति तृतीया । इदं भाविकाथा सत्यमेवैतम् । यदाह—'मापविमुपवेद मिवं मैत्रमुदीरितम्' । नहु दुःखदानाय मामवासरत्वमेव परमत आह—मम पुनरमयं पिता इमित इत्ता । पितरः । माधव । सर्वगामामिकः । अममन्त्रीचा याचेदा । कि- मैतं कुर्वं चेष्टम् । कर्म कृमिस्मो वनो मामको मैत्रीव । पादपतितेवति देशः । तर्हि कर्म जीवनमत आह—न च जीवितमिदम् । अत्र जीवितदेशात्प्रवेषावस्था । यदाह— प्रोक्षा प्राणितरमी पः स तद्वेषः स्मृतो बुधे ॥ २ ॥ सपरिष्कृता । पुना भगवती कामम्बुर्षि । माम्बीजीवनोपाय इति भावः । प्रतीहारीमसैव पंच- मभवनं सूचितम् । यदाह चिन्तितमदृश्यम्वाभावादस्मन्नित्रम् । निवेदनीय गाः भवें प्रतीहारीसुतां मताः ॥ प्रतीहारीजन बहुभवबाम्बुलोऽपि पीते ॥ उमयापोतम्ये । विप्रमागवेचानी । अत एतामिमतत्वे तत्राचाराननम् ॥ सपरिष्कृता । सुसमीहितं कथातम् । एतावी मत्काममन्त्यन्ताप्यन्तमिति मावः ॥ कामसन्नद्धी कममेति । यत्मेष्यभिसं पादाकामवशेनैव राजकोपागमनम् । परमेषामेरोपस्थानीयम क्षमापिमयत प्रभुने परत्वपि आकारमेनवा प्रसाद-

पृ० पं०

६० ११ अथवा । नियत° । १२ °मसृणमधुराकेक° ।

६१ ६ °महाभागे, समीहितफलभाजनं° । ७ लवङ्गिका—सुविहिदं आसणं । एत्थ उवविसदु भअवदी ।

दीरणादित्यर्थः । व्यतिकरो मिलनं तद्रूपं सविधानम् । दारकर्मणि परिणये । परार्घ्यं श्रेष्ठम् । अनुबन्धो रति । ऋद्धिरुपचय ॥ **निकाममित्यादि** । इयं कल्याण्यस्माकं मनो रमयति । कुत । अत्यर्थं क्षीणाङ्गी । सरस आर्द्रः । अपर्युषित इति यावत् । कदल्या गर्भो मज्जा तद्वद्रम्या क्षीणत्वपाण्डुत्वाभ्याम् । इह गर्भपदेनातिपाण्डुत्वं चोक्तम् । कलाशेषा शशिनो मूर्तिरिव द्वितीया चन्द्रलेखेव । अत एव प्रस्तुतकार्यसंपादकत्वेन रमयति । उद्दाहेनोत्कटदाहेन विह्वला दशामापन्ना सती मन· कम्पयति । अतिपीडनादनिष्टशङ्कित्वादिति भाव· । इह तनुताख्या कामदशा सूचिता ॥ ३ ॥ **परीत्यादि** । पाक्षल रूक्षम् । पाण्डुरूक्षकपोलवदनापीयं रम्या । यतो मनोज्ञजन्मनि जने वलन्कामस्य विकारो यादृशस्तादृश ईप्सित· संनिवजयी भवति ॥ ४ ॥ सकल्पो मनोव्यापार ॥ **नीवीत्यादि** । जघनवस्त्रबन्धन नीवी । तस्या बन्धस्य ग्रन्थेरुच्छ्वसन शिथिलता । वास श्लथतानुरागादपि । यदाह—'स्वेदोरुवेपथुस्तम्भा· श्लथता जघनच्छदे । आविर्भवति नारीणामनुरागवशात्मनाम् ॥' अधरस्पन्दनमधरकम्पनम् । एतत्तु स्फुरितचुम्बने । यदाह—'रदने विशान्तमोष्ठं ग्रहीतुं या समिच्छति । निजोष्ठ कम्पते यत्र स्फुरितं चुम्बनं मतम् ॥' दोर्विषादो बाह्वोर्नि सहत्वमालिङ्गनसौख्यात् । स्वेद आयासात् । मसृणं कोमलम्, मधुरं ललितम्, संकल्पलब्धस्य दुरालोकत्वादाकेकरम्, शृङ्गारात्स्निग्धम्, सुखभावनया मुग्धं, चक्षु । संकल्पमात्रलब्धतया प्रियेऽसूयायोगाज्जिह्मा दृष्टि· । जिह्मा दृष्टिरसूयायाम् । यदाह—'ललिताकुञ्चितपुटा शनैस्तिर्यग्विसर्पिणी । निगूढा गूढतारा च जिह्मा दृष्टिरुदाहृता ॥' लब्धे सति धृतिहर्षाभ्यां ललितम् । तल्लक्षणं तूक्तमेव । 'आकेकरा घनालोके विच्छेदे प्रोषितेषु च । आकुञ्चितपुटापाङ्गसंगतार्धनिमेषिणी ॥ मुहुर्व्यावृत्ततारा च दृष्टिराकेकरा मता ॥' 'दोर्दोषा भुजा भुज·' इति शब्दभेद । गात्रस्तम्भ· शरीरनिश्चलता । अतिहर्षात् । यदाह—'अतिहर्षभयरोषरागेभ्य· स्तम्भसंभव ।' मुकुलाकारत्वात्स्तनावेव मुकुलौ । तयोरुत्प्रबन्धो विच्छेदरहित· कम्प· । प्रियस्य गाढालिङ्गनात् । गण्डाभोगे गण्डमण्डले पुलकपटलं रोमाञ्चसङ्घ· । प्रियचुम्बनसकल्पात् । आत्यन्तिकत्वार्थं पटलग्रहणम् । मूर्च्छना मोह । निरतिशयानन्दयोगात् । यदाह—'स्रस्तता वपुषि मीलनं दृशोर्मूर्च्छना च रतिलाभलक्षणम्' ॥ रतिविलाससकल्पेनान्तरा चेतना च ॥ ५ ॥ **मालती** । बौद्धानां प्रव्रजितं प्रति वन्दामीति नतिसंप्रदाय । यद्वा वन्दामि वन्द इति सामान्यत एव ॥ **कामन्दकी** । मालतीचित्तविनोदाय स्वस्य च तद्विषयावष्टम्भदर्शनायाह—**भाजनमिति** । **लवङ्गिका** । कपटमेव नाटकम् । अत्र

पृ० पं०

६२ ५ °खगाणीसास° । ९ °रिसं जेव्व मम° ।

६३ २ °ती वैमित्तं ना° ।

६४ ७ °मप्प ममा म° । ११ °साहसामासमि° ।

नाप्य वैतव्यम् । सम्भाः । प्रतिभम्भाः । मन्मथितो मन्मीकृतः । तत्सम्बे विकमो विस्मायो मम तत् ॥ कामम्यकी । परिचयो मालसमिप्यः । ये कारणमिति शेषः ॥ इदमित्यादि । मालत्या इदं शरीरं मिकन्दगुणाविर्य मतीति त्वं किं न वेत्सि । अनुचितमाप्यनुपकम्पाशोचनायाहम् । मत । म मति परत्रमस्स वैरं मवनपीतमस्य सहजमित्रस्य निरभावं कारण ॥ तदैव सहजमित्राच्च जायन्त इत्यर्थः । यतो नामावसि मैत्रे इति मित्र । वैमित्त विपतस्थानम् । नाटयति करोति ॥ कपालकुण्डला । पितुर्मित्रैः स कार्यं इति घोतयति कार्तिक्य । कम शुणुयते निम्मति ॥ मालती । मन पहरणीयाप्सुपहारीकृतेनमेव व्यापेन पितुर्गुणानाभिमतं सुचितम् उपहारेण म सरत्नसम्पादिः कियत इति मरणानुसरणतास दर्शिता । इह पश्चात्तापस्य कर । यदाह— अनुतापादिरेवास्तु पश्चात्ताप उदाहृतः ॥ इति मालत्या दाय तातस्य गुणाकमित्वं मालती च नानायीसापवेनाह—गुणैरित्यादि । कार्यं गुणनिरपेक्षमस्यास्येन कपालरम्भम् । कथमिमावि गुरुत्वे इति व्याहृत मन मलनीयानं व्यसुपपन्नमिति भावः । अत एवाचर्षम् । यथा स्वान्ते कृतिकाये परस्परपीडी प्रसरनिपातायां कुतोऽप्यसतेः । वैषम्यः । लोहस नि पानुपरुरैन्कान्तस्य कृपाद्वारमायागुणाभावस्यायासितमर्थः । इह मधुकस्य तदे मर्मभिरपरम् । एतदभिप्रायकमिति भावत् । मधुर्मर्मविदात्मिरमरणे प्यन् । नियमे मित्रर्वे वा । मधुपर्वभेदमिनो नम्य कम्पारत्वारमाकं निममनस्य मदरिपवेशनुपमत्वम् । निम्मात इत्यत्र निगमीम्या मायेः कौशके इति नम तत निषममितवेयोः इति मतभिः । कमोपचरणं यमी । यदाह— उपम कीडुकयोर्मैत्रीसम्प्रमिमन्ययः । स पुनात परिकितो कपोतम प्रयोगुणिमें ॥ ए भरता ॥ ७ ॥ कपालकुण्डला । रक्षीति दुर्वचनमित्यम् ॥ कपालकुण्डला । मन र्व स्तिमपि निष्कलाङ्गसनुकम्पाभ्यां मरणकार्यं जीवितमरणम् ॥ कामन्दकी कामन्दीव मालतीमेवम मिपाया—अयी ति । मपदसेति । इत्यस्यां कर्मी णा इति तृतीया न तु षष्ठी । मसमन्नमिवमारमेवेरसमभावत् । मात्सर्यमेवाहे प सम्यरो समम्य इति प्राणपरित्यागम् । कमसिथेति । रामेति भावः । माधवमि वाहे सरिपद्वरेण पाशुमतः । अत एव सरव इत्युचम् । किन्त प्रतिहरी । कौशिक कुमिर्निर्भयता । यक्के कामचले वा । नामानं पुरात्तम् । इहाकरम्पनामा नाम्मा कंसरः । यदाह— नामानं तु भगुरिद्धं मधुरात्तमिदंसम् ॥ इति । निर्वेक नाम नाम्यामक्सतेऽपि । यदाह— कमसापनपेतामां सापमितिर्निर्वेदम् ॥ इति

पृ० पं०

६५ ५ °अस्सत्थसरीरो महा° ।

६६ ४ °अप्रस्ताविकी म° । ८ °त्मनः सतीर्थ्य पि° । १२ अकलितमहि° । १३ कथमपि सु° ।

कल्पपदेनोपदेष्टव्यत्वसूचनम् ॥ अधुना साहसेऽपि प्रवृत्त्यर्थं मालत्यनुशयाय पितुर्नरस्य च दोषमाह । **राज्ञा इति** । कार्योदाराधनादेर्न लब्धार्थमित्यर्थ । अनेन सचिवेन । वार्धक्यात्कौरूप्याच्च दुर्दर्शनेन । धूमग्रहेण राहुणोत्पातधूमग्रहेण वा । पीडाकारित्वाद्दुर्दर्शनेन । ग्रहण ग्रह ॥ ८ ॥ **मालती** । मालती जातानुशयाह एव निःस्पृह इत्यर्थ । **भोगेति** । स्वभोगाय त्वमेवं करोषीत्यर्थ ॥ **अवलोकिता** । अत्र चिरायित वहुकालमागतम् । **इतीति** । अत शीघ्रं गम्यतामिति भाव ॥ **लवङ्गिका** । **जनान्तिकमिति** । 'उक्तस्याश्रवण कार्यात्पार्श्वस्थै स्याज्जनान्तिक' इति भरत । लवङ्गिका मालतीं साकाङ्क्षयति । उद्गममुत्पत्तिम् ॥ **मालती** । अस्ति मे कुतूहलम् । तत्पृच्छेत्यर्थ ॥ **लवङ्गिका** । अत्र यस्य कृत इति शेष ॥ **कामन्दकी** । सकृत्रिमावहित्थमाह—**अप्रस्ताविकीति** । अयमाशय । माधवगुणस्तुतावुपाधिमाशङ्क्य मालत्या अनादरे मम तटस्थता न घटेत ॥ **लवङ्गिका** । अत सानुबन्ध पृच्छत्विति सानुबन्धमियमप्याहेति ॥ **कामन्दकी** । समग्र सपूर्ण । धुरि कार्यभारे साधुर्धुर्यो मन्त्री । प्रकाण्डं प्रशस्तम् । चूडामणिरिव चूडामणि श्लाघ्य । सर्वमन्त्रिप्रधानमित्यर्थ । महनीयं पूज्यम् । पुण्य प्रशस्तम् । यद्वा महनीयौ पुण्यमहिमानौ यस्य तम् । सतीर्थ्य एकगुरु । समान तीर्थमुपाध्यायो यस्य । 'तीर्थे ये' इति यत्प्रत्यय । **व्यतिकरितेत्यादि** । इह जगति कथमपि शापादिना तादृशा स्वर्गिण संभवन्ति । कीदृशा । यशोभिर्व्याप्तदिक्स्वरूपा । श्वेतमानैरिति वर्तमाननिर्देशेन तेषामभिनवयशोयोगित्वमुक्तम् । बलवतां पुण्यविपाकानां त एव स्थानम् । त एव महासुकृतिन इत्यर्थ । यद्वा पुण्यविलासानां बलवता च त एव स्थानम् । तथा च पुण्यवन्तो बलवन्तश्च त एवेत्यर्थ । अत एवाधिकमहत्त्वा । मङ्गलानामर्थसिद्धाना केतनं निवास । 'केतन तु ध्वजे कार्ये निमन्त्रणनिवासयो' इति विश्व ॥ ९ ॥ **मालती** । अत्र नामाग्रहण श्वशुरत्वेनाङ्गीकारात् । 'गुरोर्नाम न गृह्णीयात्' इति स्मृते । त देवरातम् ॥ **लवङ्गिका** । अत्र समं तुल्यं यथा तथा पाठः कृतो देवरातभूरिवसुभ्याम् । मन्त्रयन्ते कर्णाकर्णिकया वदन्ति ॥ **कामन्दकी** । प्रकृतसिद्ध्यर्थं पितृगुणानुक्त्वा नायकगुणानाह—**तत इत्यादि** । ततो देवरातादेक एव बालश्चन्द्र उदियाय । एको बालो जात इत्यर्थ । यद्वा बालश्चन्द्र इव बालचन्द्र । एकापत्यतया स्नेहाधिक्यसूचनार्थमेकग्रहणम् । धरायामेकाधिपत्यकथनाय वा । कीदृश । स्फुरिता व्यक्तीकृता गुणानां शीलादीनां या द्युतिरौज्ज्वल्य तया सुन्दर । यद्वा स्फुरितगुणद्युतिश्चासौ सुन्दरश्चेति । कलावांश्चतु षष्टिक-

पृ० प०
६७ ६ °वैक एव । १२ °पिपासाप्तः क्षि° । १३ °[illegible]
६८ ८ °[illegible]मासो । ([illegible] [illegible]: ।) । ११ °[illegible]
६९ १० °दिमा सोपानेन [illegible]° । ११ °[illegible]

[illegible] । '[illegible] [illegible] [illegible] च [illegible]' इति भरतः । [illegible]
[illegible] महोत्सवस्य कारणम् । [illegible] । [illegible]
[illegible] सोऽपि [illegible] वा इति [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] भवति ॥ १ ॥ [illegible]
[illegible]—[illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] । [illegible] । पिपासार्तः [illegible] । [illegible]
[illegible] । '[illegible]' इति वचनात् । [illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible]—[illegible] पूर्वो वा [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] । [illegible] पुरं [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible]
[illegible] ॥ ११ ॥ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] न [illegible] ॥ मालती । [illegible] । पुत्र [illegible] । [illegible]
[illegible] ॥ [illegible] । [illegible] । [illegible] ॥ [illegible]
[illegible] [illegible] ॥ कामन्दकी । [illegible] [illegible] ॥ [illegible]
[illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible], [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] । '[illegible]' इति वा [illegible] । [illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] ॥ १२ ॥ मालती । [illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible]' इति भरतः । [illegible] [illegible] [illegible]—
[illegible] । '[illegible]' इति [illegible] [illegible] [illegible] ॥ कामन्दकी । [illegible]
[illegible] [illegible] । [illegible] । '[illegible] [illegible] च [illegible]
[illegible] । [illegible] वा [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ॥
[illegible] भरतः । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।

पृ० पं०
७० ३ स्तुतं तन्माहात्म्यं । ४ ०त्यथ विधिविधे० ।

इति धवलगृहो नाम द्वितीयोऽङ्कः ।

त्कृते निष्पन्नं स्वव्यापारमाह—**वर इत्यादि** । अन्यस्मिन्वरे नन्दने द्वेषः कारितः । पितरि निन्दा जनिता । पुरावृत्तोद्गारैः शकुन्तलादीनां पितृनिरपेक्षात्मदानकथनैः कार्यपरिपाटी कथिता । माहात्म्यं महत्त्वं तस्य स्तुतं यत्कुलाद्यन्च गुणात्तदपि । इति हेतोः । अनन्तरं वत्सस्य परिचयः समागमो विधातुः कर्तव्यः । एतेनाङ्कावतारोऽपि सूचितः । प्रसङ्गाध्याजादन्यापदेशादिति सर्वत्र योज्यम् ॥ १३ ॥ **धवलगृह इति** । धवलगृहोपलक्षित इत्यर्थः ॥

असूत यं रत्नधरोऽनवद्योऽनवद्यरूपा दमयन्तिका च ।
जगद्धर तत्कृतटिप्पणेऽङ्कोऽगमद्द्वितीयो रसराशिवासः ॥

इति द्वितीयोऽङ्कः ।

पृ० पं०

७१ ४–५०द्वासिं । को वि स कालो म° । ८ °संकरपसं

७२ ३ °संकरपरं ग° । ४ मोदु त्ति । पु० ।

७३ २ °माए दूरं आरोविदो परोक्खाणुरामो । एसो [illegible]
मणो° । ७ (ततः प्रविशति कामन्दकी ।) । १० [illegible]
पयाहेन स° । ११ मीत्या दाय ए° ।

परिचयस्मान्योऽन्यवस्थामाथापविरूपसमाप्यरमभ्यस्या तदारम्भस [illegible] रवैव तरिपरिहितया मदयन्तिकया सुचनाय तत्वेवन्यानुबन्धमिति [illegible] मिवुभैव मया बुद्धरक्षितेयमनेन प्रथमाह् द्वितीये च मालती प्रति [illegible] दस्येव प्रतितो बुद्धरक्षितायाः प्रवेशः ॥ अवलोकिता । अत्र प्रसुना [illegible] पिल्लपातः सौभाग्यम् । [illegible] निषिद्धवाचः । तथा च [illegible] मीपे मणयती पतेव इत्यर्थः ॥ बुद्धरक्षिता । कुसुमवती [illegible] किता ॥ अत्र कुम्भके 'कुम्भा' इति [illegible] । [illegible] नम दुःखैपारस्यविस्मयं सूचितम् । पयन्तो मध्यम् । [illegible] मरः ॥ अवलोकिता । अत्र [illegible] । सौभाग्यातिप्रयोजनस्य [illegible] पन्नमिति । [illegible] पूजनेमर्थः । आरोप्यतीति । [illegible] माधवयोरुत्कण्ठितवंशेन मिलने तयोरुद्धरणो वर्धतामिति भगवता [illegible] मानः ॥ बुद्धरक्षिता । [illegible] । पञ्चमे । मदयन्तिका [illegible] सेषः ॥ अवलोकिता । मकरन्दमदयन्तिकासम्पत्तिमये [illegible] पुनमिति [illegible] बुद्धरक्षिता । अत्र विस्मयो विषादः । [illegible] इति मकरन्दबुध्यक [illegible] मविलर्यः । तथा मदयन्तिकया । ते मकरन्दम् ॥ अवलोकिता । [illegible] ममवतीभावे [illegible] इति भावः ॥ तयोरित्यादि । तथा तेन प्रकारेण [illegible] माधवस्यानुरक्तया तया मालती [illegible] मया [illegible] विवाहबुद्धिमर्दनेन [illegible] परिहारं नीता । [illegible] एवार्थे । यद्वा [illegible] न समाप्तमितिः ॥ १ ॥ [illegible]—मयवतीत्यादि । संप्रति [illegible] मिरते [illegible] गच्छति वा [illegible] भवति । [illegible] मया [illegible] । मीमा [illegible] उत्तरं ददाति । [illegible] ददाति । [illegible] । [illegible] उपगुर्ग [illegible] प्रकाम [illegible] प्रकाशति [illegible] च । [illegible] सीमि । अत्र [illegible] यथा या मे मनोरथं [illegible] । [illegible]

पृ० ५०

७५ ७ मरालमंसलजह° ८ °चलणसंचारमसिणगमणोवणीदसे° । ९ बिन्दुज्जन्तमु° । १० °इदो पविसह्म ।

७६ २ (सहर्षम् ।) हन्त° । ५ सतापदग्घस्स शिख° ।

व दाय स्याद्दाय' सोल्लुण्ठभाषणे' इति मेदिनीकार ॥ २ ॥ साधीय' साधु. । निबन्धनं कारणम् ॥ **शकुन्तलादीनित्यादि** । इयं शकुन्तलादीनितिहासवादान्पुरावृत्तान्यन्यपरैर्वचोभिरन्यकथाप्रसङ्गेन प्रस्तावयति । शकुन्तलादिभि पितृनिरपेक्षमेवात्मा दत्त इति भगवति किं सत्यमिति मां पृच्छतीति भाव । अत्रान्यपदेनाखेटकाश्रमवर्णनशुश्रूषादे साक्षादुद्देश्यत्व साहसकरणं चाशयस्थमिति सूचितम् । एवमिति श्रुत्वा चेतोधृतनायकानुस्मरणान्मदीयक्रोडे निवेशितशरीरा भवति । तत किमेव करोमीति चिन्तास्तिमितत्वं निश्चलत्वं चिरकालमेति । चिन्तेत्युपलक्षणम् । निश्वासादिनापि लक्षिता भवतीत्यर्थ । यद्वा मदिति पञ्चमी । मत्सकाशात्तुत्वैवं करोतीत्यर्थ ॥ ३ ॥ समक्ष प्रत्यक्षम् । उत्तरमनन्तरकृत्यम् ॥ इत आगच्छेति शेष ॥ **लवङ्गिका** । अत्रैप खलु कुसुमाकरोद्यानमारुतस्त्वा परिष्वजतीति सबन्ध । कीदृश । अतिमधुरमधुरसेनार्द्राया मञ्जर्या. कवलने भक्षणे केलि. क्रीडा तया कलमव्यक्तध्वानं यत्कोकिलकुल तस्य कोलाहलेनाकुलितादतिसुरभिचूतशिखरादुड्डीनश्चटुलो मनोज्ञो यो भ्रमरसमूहस्तस्य सपर्केण विकसितपुटस्यात एव करालस्य दन्तुरस्य चम्पकस्याधिवासेन गन्धेन मनोहरा । एतेन शैत्यसौगन्ध्ये दर्शिते । सहकारमञ्जरीणां कोकिलाकुलत्व भ्रमरस्य तत्त्यागे हेतु । मरालो हस्ती हसो वा । तस्य मासलजघनपरिणाहोद्वहनेन मन्थरावलसौ यावूरू । लघीयाविति भाव' । तयोर्गौरवेण विसष्ठुलं विषमं यथा तथा स्खलितस्य चरणस्य सचारेण मसृणं मन्दं यद्गमन तेनोपनीतेन स्वेदशीकरेणामृतविन्दुसदृशे मुग्धमुखचन्द्रे । अर्थात्तत्र । चन्दनायमान शीतल स्पर्शो यस्य स । अनेन मान्द्य शैत्यमपि ध्वनितम् । 'सहकारोऽतिसौरभ' इत्यमर । चञ्चरीकोऽलिगीतयो' इति धरणि. । 'करालो दन्तुर' इत्यमर । 'मरालो हसगजयोर्मरालो विस्तृते शुभे' इति विश्वः । तेन मरालस्य विस्तृतस्य शुभस्येति वा योज्यम् । 'मसृणं चिक्कण समम्' इत्यमर ॥ **माधवः** । हन्त हर्षे । परागता याता ॥ **आविरित्यादि** । इयं भगवती प्रियाया पुरस्तादाविर्भवन्ती प्रथम मम चित्त सविकास करोति । कीदृशस्य । सतापदग्घस्य कामाभिदग्धस्य । यथा विद्युद्दृष्टे पुरस्तादाविर्भवन्ती मयूरतरुणस्य चित्तं सोच्छ्वास करोति निदाघतप्तस्य । युवग्रहणमुन्मादहेतुद्योतनाय । प्रियाया इत्यत्र 'षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेन' इति षष्ठी । अत एव प्रियाया प्रथममिति न योजना । प्रथमपदयोगे षष्ठ्यभावात् । अनेन प्रियाम्यागमिष्यतीति सूचितम् ॥ ४ ॥ मालतीत्यत्रापिशब्दो गौरवे । निपातानामनेकार्थत्वात् ॥ **आश्चर्यमित्यादि** । अस्याः पक्ष्माक्ष्या मुखनिर्मलचन्द्रसंनिधौ वारंवारं जडिमान सर्वकार्याप्रतिपत्तिरूपं प्राप्य

पृ० पं०

७९ ७ दृष्ट्वा स्व° । १० बाल्येन प°

७८ १ °वि अण्णासिं अ° । ८ °आवासि । समाहि° ।

८० ३ °मामकीनस । °य निय° ।

बाल्येन अविरला तरुणेन मम मनसा विकारः सततमन्यथाभावः संचार्यते । रतः । द्रुमस्य इव द्रुमसः । द्रुमवल्लीकपोतसीतादिमत्त्वात् । अमरस्य मधु मात्रमनोविकारोऽप्यस्य कामित्वाद्येवेति कर्मोतिशयस्वरूपमात्रावबोधम् । यदाह रत्ना— 'कर्मोतिशयनिर्वृत्तो मनोवृत्तिसवर्णमतः । शिशिरिमानेप्यावी छाया प्रवर्ते भाविनिः ॥' यथामदोन्मुखेनिणौ अतिमानं लेखमात्राय [illegible] मन्मथस्यैव [illegible] द्रुमसो विकारो द्रुमस्य संचार्यते । मम मद्दीपरणाद्यपेन मामकस्य धीरत्वमि [illegible] सम्यक्संचार तथा । 'बाल्येन' इति पाठे बाल्येन बालिशता । तरुणेनेति अन [illegible] मन्मथस्यैवेत्यस्य परं विशेषणं द्रष्टव्यम् । यद्वा मनोविशेषणमपि । बालेनापि नवत्वमपि । मनापिरम्यातायोः । अत एवमर्थम् ॥ ५ ॥ संप्रतीति । पुष [illegible] मवेमस्यानुरूपसाया रमणीया । अद्भुता ॥ तत्र पवनितत्वेन रमणीया ॥ इद [illegible] स्येरमपि—ज्यायपटीत्यादि । संप्रति मामका [illegible] समाकिंशुकोपमति । [illegible] शोन्मत्त करोति । येनं कुसुमयोरर्थं विपते । ममेति शेषः । कीदृशैः । परि [illegible] स्तबकमकमालमहिमा [illegible] लक्ष्मीभिः विरहस्येति भावः । [illegible] स्नायावपार्थिना [illegible] भाम् । कपरागविशेषो वा य विकासो यस्ये कुचे [illegible] इति भरतः । 'इन्द्रपात्रवानिस्वादमूर्तेमोऽमयोपितम् । [illegible] मपरिमाणेन [illegible] ततिमपचे ॥ इति भरतः । यद्वा परिसहितस्तबकमकमालमतिविकसन्ति [illegible] अविरलपीतवला किंशुकानि । अन्यानि मन्दानि । तथाविनयदन्तिनारवा । [illegible] कुसुमस्तार्थेऽपि । बालोरमेणार्थानाद् । 'कृशिताङ्गैः' इति पाठे कृशितापीतवत् किंशुकविशेषः ॥ ६ ॥ प्रथमेत्यादि । संप्रति मया मेचमायवमनकोषमचेन [illegible] सरस्वतीकनपीपस्य वमारा शाम्यं प्रयाति मासमन्मथे । कीदृशेन । प्रथमप्रिया नमसंभवमायमवरोमाणेन । संतापीति पाठे संतापः परिचयः । तत्रैव यत्नं उपनीतं पुलक तस्य च स्वैरेसुरभम् । 'मधूकमूलपुञ्जिर' इत्यमरः ॥ ७ ॥ माधव अपरिमेयेत्यादि । पुष्पमोहनमाले मालतीकाश्मुख्य [illegible] नाश्रयमस्यैव मामकस्य संतोषप्रकाश इति भावः ॥ अन्यतमात्मसंवितव्ये मालती धर्मोपम समाजेन सममन्वयी विकलमेवममाह—आपीत्यादि । निःसहा परिमन्तरा अमरते निरम जव । येदमिति शेषः । यद्वा निरम पुष्पामवनाद् । रूपमिति भावः पक्षे निःसहा समामृत्याशा तं आसाद्य ततो विशेषेण रमता । बाल्याय सेन ॥ रसक्वपटीत्यादि । हे सखि कोमलभुजते बालमात्मेवनीय यमे य तथा अपि येसो विकसति स्वप्यापार कुरुते । यथा बालमात्मेषणं तथा मेव [illegible] भावः । पक्षे बालमेवमपमोषणं मैवन । अत एव भवतीति द्रष्टव्यम् । तदेवाह—

पृ० पं०

८१ १ ०खलु मन्मथोद्यान० । ९ शास्त्रेषु निष्ठा स० ।

८२ १ अतस्ते जी० । ५ दाहप्रेम्णा० । ०पत्रमात्रान्तराय० ।

खेदो वचनं तव स्खलयति । प्रत्यग्र सश्रयत्याश्रयति । 'स्रंसयति' इति पाठे शिथिलयति । आस्यशशिनो नि सरत्स्वेदकणाञ्जनयति । नयनद्वयं मुकुलयति च । 'रतान्ते च श्रमे चैव सुखसंभोगभावने । गन्धे स्पर्शे च हर्षे च मुकुला दृष्टिरिष्यते ॥' इति भरत । वल्लभालोकनेऽप्येवं भवति । इह वल्लभालोकन त्वयि वर्तेत इति भाव ॥ ८ ॥ **लवङ्गिका** । विरम्यतामित्याशय ॥ **कामन्दकी** । चिबुकम धरतलावयवमुन्नमय्योत्तोल्य । सुभग इत्यनेन माधवचित्ताकर्षणेन त्वमेव सौभाग्यवतीति ध्वनितम् ॥ **कामन्दकी** । कुमार इत्यनेन विस्मय उक्त । निबन्धनमालम्बनम् ॥ **कामन्दकी** । परवानस्वतन्त्र ॥ **यदित्यादि** । शरीरोपतापेनायं परवानिव । यद्यस्माच्चन्द्रे प्रणयिनि जने वानन्द प्रीतिं न भजते न लभते । तत्तथार्थे । तथातिधैर्ययुक्तोऽप्ययं दु सहमन्तस्तापं प्रकाशयति । फलिनीश्यामशरीरस्वभावोऽप्यापाण्डुमधुरमीषत्पाण्डु मनोहरमतिक्षीण वपुर्वहति च यथा यथा तथा तथा रम्यश्च भवति । अपिर्विस्मये । चकार. समुच्चये । अपिचेति समस्त एव समुच्चये वा । तदिह रागावस्थाया यथोचितं विधेहीत्याशय । 'प्रियङ्गुः फलिनी' इत्यमर ॥ ९ ॥ **कामन्दकी** । यावदवधारणे । मालत्येव हेतुरित्येवाश्रणवमित्यर्थ । अश्रणवमश्रौषम् ॥ **अनुभवमित्यादि** । अथ वदनेन्दुरस्य महात्मनो निश्चितमेवानुभवमुपागमदुपागत । यत्कारणादस्य स्तिमितस्य स्थिरस्य मनो विचलितम् । तदेवं ममापि स एव निश्चय । किंभूतम् । उत्कण्ठाचपलम् । यथा स्तिमितस्य निश्चलस्य महात्मनोऽगाधस्य समुद्रस्य चन्द्रानुभवात्कल्लोलचपलं जलं क्षुभ्यति । 'कथितोत्कलिकोत्कण्ठाहेलासलिलवीचिषु' इति मेदिनीकार ॥ १० ॥ **माधवः** । शुद्धिरक्लिष्टता ॥ दूतीगुणानाह—**शास्त्रेष्वित्यादि** । निष्ठेदमित्थमेवेति निर्णय । तत्र सहजो बोधो नैसर्गिक ज्ञानम् । ज्ञाने सति प्रागल्भ्यं वावदूकता । अभ्यस्ता गुणा श्लेषादयो यत्र तादृशी वाणी । यद्वा अभ्यस्तमभ्यासस्तदनुगुणा वाणी च । कालावबोध. समयज्ञानम् । प्रतिभानमनुरूप तात्कालिकस्मरण तद्योगित्वम् । एते गुणा सर्वकर्मसु प्रकरणाद्दूतीकृत्येषु वा कामदुहोऽभिलषितप्रदा तत्र शास्त्रनिष्ठया पटुत्वं प्रागल्भ्येन धाष्टर्यं प्रतिभानवत्त्वेनेङ्गितज्ञत्वं दूतीगुण उक्तम् । यदाह—'पटुता धृष्टता चेतीङ्गितज्ञत्वं प्रतारणम् । देशकालज्ञता चैव दूतीकृत्ये गुणा मता ॥' कामदुह इत्यत्र सत्सूद्विषेत्यादिना क्विप् ॥ ११ ॥ **कामन्दकी** । जीवितादुद्विजमानेनेति 'प्रद्वेष प्राणितव्येषु' इति भरतानुसरणम् । 'न क्रियते' इति पाठे न. शिरश्चालने ॥ दुष्करमेवाह—**धत्त इत्यादि** । तेन दुष्करं क्रियते । यस्मादयं नवाम्रे कलिकायुक्ते ध्वनत्कोकिले मृत्यवे मरणाय नेत्रं धत्ते । बकुलगन्धबन्धोर्वातस्य वर्त्मनि शरीरं क्षिपति स्थापयति । अत्र मार्गपदेनानागतेन, वायुना येन पथा समागन्तव्य तत्सूचितम् । बकुलामोदपदेन

पृ० प०

८२ ६ माधवः—अन्य एवानुपम कथाप्रकारो भगवत्या । ७ मदिदु० । ९ ०सी । यतोऽधुना स० ।

८३ १ मालती—(स्वगतम् ।) स० । २–३ ०आसहन्तीए ममवदीए भीदामिपदि । ता किं दाणीं एत्थ पडिवज्जिस्सं । ८ ०वेअणापिभवरम० । ९ ०णन्दइ केलिरसाओ । केवलं कमलाभस्सकन्त० ।

स्वमर्मस्पृशा यभेपयेन मामान्तरमोपमारब्धेष्य । तपमन्या वननिर्गमिव चक्रभिरमान् वारंवारं भवति । एतेन चक्ररासीनां सादृश्यमुक्तम् । अत्र प्रे मपरेन मायिकानुरागस्य च विरोधिविमर्शसम्पत्त्यं तृतीयया चाज्ञसहचेतस्य च चलितम् । प्रेरकः । परस्परविरोधिप्रमाणान्तरितो स्वमममानस्य । सर्वत्र सुखम् इति योग्यम् । तथा च मरणमपि कृतोपम इति भावः । यद्वा अन्तरायो मरणे विघ्नः । तत्र परिपन्थिमहेतुत्वम् । तदिह चन्द्रपादादीनां कमलोदीपकत्व सायधीहेतुत्वेन विप्रलम्भस्योत्कर्षः सूचितः । किं च मनोभिभार इन्द्रियवर्गस्य सर्वेन्द्रियाणां शान्तिः कृता । मध्यपुरःसर्वेन नेत्रस्य चूतरागवल्लरुचितला स्यामसिद्धु वदनम् । कोकिलस्वरश्रवणेन श्रोत्रस्य । वकुलकुसुमगन्धेन घ्राणस्य । पादुपमकरयोः स्पर्शेन त्वच इति ॥ ११ ॥ माधवः । यद्धुन्येऽन्यामन्नभूतः कथाप्रकारः कथनक्रमः ॥ मालती । वाक्पूर्वसर्वाद्वैरस्यपीडाकरत्वेन मालत्यापि प्रमारेषुक्तमिति भावः ॥ कामन्दकी । अन्यमेवाभिना अन्येव प्रथम मधुरयोऽयमिति दर्शितम् । तपस्व्यनुकम्प्याः । 'तपस्वी तापसे चानुकम्प्ये च' इति विश्वः । अनेन दैवविपाकेऽयं वराक इति मनोदुःखचे न धारयमित्युक्तम् । कथमिति । तथा च कमलरागिणी मधीरधी ॥ मालती । अवसरमयं मम । किमपीयमसमस्यत्वमायमीय मरणमित्यसौ । भीतामितिवकासकारे वचन् । किमिति । दर्शनसाय ममापि तमनुराग इति पाठुम्बित्वमपि कुमारीत्वेनाधृष्यमतत्त्वं करोति भाव । कामन्दकीं प्रति स्वगतमिदम् । माधवस्य गुप्तः ॥ माधवः । च कुमार—विरूपेत्यादि ॥ कपालिका । अत्र एवमादिवचनं कामायस्या गुरुजने समयः एतुमनयोऽपि मालतीनिमित्तमपायसस्यायमनात्ययापि तन्निमित्त कल्पत इति भावः । भस्मार्कं मर्दुपारिका परिभवं कुर्वोऽधिसम्भवः । आचिर्ण स्वकम् । सुमो माला । चन्द्रे भिवम् । वाक्यमिश्रीमूढं मधुरतरं रतिकरस्पर्शालम्भनं च भवति । तदनेन सम्यगेव निःसाहसत्वमपि भवसमाप्यमुच्चे । तद्धामामपि सौन्दर्यशोधनाय अन्तरपदम् । अपिकतररमणीयमपीतत्वेन कामाभिहितकामस्य व्यवस्थितकर्म तथा । अत एवापि निर्मले । अवितिकन्दस प्रथमवलनैस्तस्येन दुःखजनकत्वे विनाद् । दुःखमकारमाह—धामीत्यादि । अत्र यत हतमभागायेम् । केलिः क्रीडा । कमलमनुल्यादि । यद्वा केलीनां कर्म समागमम् । कथं तर्हि दिवानि यमयतीत्याह—कैरवकमित्यादि । कमलमनेमान

पृ० प०

८४ २ ०त्तम्मिअदि । जं च तस्सिं जत्तादिअसे णिअ०। ३ ०दंसणपडि० । ४ ०भअवदो कामस्स विअ काम- काणणलंकारआरितस्सणो विवि० । ०विब्भमाहिरामं अणुरूआणुराआणुबन्ध०। ६ ०कोदूहलं समुल्लसिदस०। ७ पुलअडक्कम्पसुन्दरं आण०। ८ ०विअम्भमाणुद्दाम- देहदाहदारुणं द०।

प्रसारितम्। इदं भरतानुमतम्। यदाह—'अप्राप्ते च प्रिये कार्यं स्त्रीभिर्गण्डान्वित. कर'। पर्यस्तं क्षिप्तम्। नि स्यन्द क्षरणम्। 'ईषदर्थे दराव्ययम्' इत्यमर । दलितं विकसितम्। माकन्दश्चूत । पुष्पपरमत्र। 'माकन्द· सहकारेऽस्त्री' इति मेदिनी । एतेन वायोस्त्रैगुण्यमुक्तम् । यच्च प्रियसख्या यात्रादिने तस्य दर्शनसुखं समासादित तत आरभ्य सा कमलिनीव प्रम्लायतीत्यन्वय· । प्रतिपन्नरूपस्य कृतदेहपरिग्रहस्य । कामस्यानङ्गत्वात्पुरातनत्वाच्च । महोत्सवदर्शनार्थमिदमुक्तमिति भाव । अद्भुतप्रतिपन्नरूपस्येत्याहितास्यादिः। विविधविलासैरभिरामम्। यद्वा विविधभ्रमणमभिरामोऽभिरतिर्यत्र तत्। वञ्चना दर्शनाभाव । त्वरमाणं शीघ्रमुपजायमानम्। कथं पश्यामीति कुतुकं तयोश्चित्तेऽभवदित्याशयः। आनन्दितसखीजनं कामसपत्त्येति भाव । विजृम्भमाणो वर्धमान· । उद्दामो महान्। दारुणो भयंकर । मरणशङ्कयेति भाव । दशा कामावस्था। यथा क्षणमात्रप्राप्तचन्द्रोदया कमलिनी म्लायति तथेयमपि प्राप्तपूर्णचन्द्रोदया म्लायति। चन्द्रकरमपि सोढुमक्षमेति भाव । यद्वा यथा प्राप्तचन्द्रोदया पद्मिनी म्लायति तथा प्राप्तदर्शनसुखेयं म्लायतीत्यर्थ । ननु चन्द्रेण विरोधात्पद्मिन्या म्लानिर्युक्ता। अस्यास्तु माधवानुरागात्तद्दर्शने कथं म्लानिरिति। मैवम्। यथा शीतस्पर्शत्वेन चन्द्रः क्षण पद्मिनीं सुखयति तथा माधवो मालतीमिति विवक्षितत्वात्। यद्वा मुहूर्तपदेनेह प्रथमचन्द्रोदय उक्त । एवं चाभिनवोदितं चन्द्रं रक्ततया सूर्याभं दृष्ट्वा भ्रान्त्या मुहूर्तं पद्मिनी तिष्ठत्यथ प्रम्लायति तथेयमपीत्यर्थ. ॥ तथापि चेत्यत्रापि चेति भिन्नक्रम । तथा शीतलायत इत्यपि जानामि चेति सवन्ध. । निर्मायं मायारहित सत्यमित्यर्थं । समागमेति भावनाबलादिति भावः। मेदिनी ग्रीष्मावसानकालीनेत्यर्थ । समागममेव द्रढयति—येनेति। येन हृदिस्थकान्तसगमेनैवं सा भवति तेन विदग्धसहचरीचित्तसशयितकौमारभावा भवति। वैदग्ध्यप्रयुक्ततया सहचरीसङ्घेनैवं चशय्यते यन्मत्परोक्षेऽपि प्रियसगतेयम्। कथमन्यथैतादृक्सस्थानमस्या इति भाव । दशनच्छदमधरम्। उच्छलन् प्रकाशमान. । अधरस्फुरणं भावनार्पितप्रियतमचुम्बनात्। 'मुक्तिका मौक्तिक मुक्ता' इति शब्दभेद । निरन्तरेति । सकल्पकृतवल्लभसमागमोद्भूतसात्त्विकभावेनेत्याशय । घूर्णमानं लसमानम्। यद्यपि रोमाञ्चः सर्वाङ्गीण एव भवति तथापि रागातिशयद्योतनाय

पृ० प०

८५ १ °स्फुरन्तकान्तवसणच्छतुच्छकन्तद° । मोत्तिमावलि । २ °पसलकन्तकपोल° । ईसविअसिमपि° । °न्दम न्यहा° । ४ °सुन्दरकअटपहणपपन्द° । ८ °मदमी पवसेपाहणाविषा° । ९ °मम्हासणपीप ठ° । १० °मुहा सेणपअरिवपाव° ।

८६ १ °मूलविसे° । २ °णीसासपसवि° । ३ परिमिहिदवे° ४ °विसज्जिदुविण्णादि° ।

कपोलमुकुल एव वर्मते कणिकेप्रपाणेनेवलपेलम् । मन्दतारं किंचिच्चलतारक्षं । छत्रमनूर्ध्वनिरुतम् । आत्मोपवीतप्रिये कान्तारिष्वाम्यामीवल्लिकवितलम् । कि मन्ताया मौग्ध्यात् । मन्दतारया चलदपमलवमावनया प्रियं प्रति सास्वसम् । घलमसं मुखरिपवा । मधवर्जं वेदमावनया । मुकुलत्वं रागभावमावनया । यदाह— निपत्तं वया पाठो मुकुलस्व च लोचने' । वक्त्रिपलमुलम् । सेवेति । एविममार्ष वेणः । वयमेव प्रमन्मेव सुभिरया । यदाह— रोमाञ्चे मैचुः सेरो हसिते च निलोचने । मयन्त्या इव देहेषु मान्येपत्वतिलवम् ॥ वहि वयीवं महमवसाय्य व मानाति वदा बन्धमवरत्नान्याभिमठी मात् । कुम्भ रस मावः कौमारं देवं वस मावोष्मिमावः स्वयमिलेपारी संवलितो बसा । निवानेवमाह—किंचेति । नितुम्बः चपूः । तुम्बिवेम तुम्बनेन प्र वनितः स्वन्दः संबलवतः कव 'चन्द्र' इति चला प्रसिद्धिः । सम्बुमिर्व निवर्ती त्वम् । संवाहयमर्थनम् । निविवोपमीत निरचनेवाहरणम् । वस्मिन् परे पूरा वमूहः पूर्वं वा । सविशेषपविल पीतकर्पूरचलपवीतविवीतकमठपम् । करले पमस वावलेव वैसवोकुमार्यं वले । कमबिम्बीदकमेव वक्षार्थैवलं तत्कन्या वाम् । मार्दवलं वक्ष्यमाणं स्यात् इति वातपवी । बोधिवेनोमितवा । वा स्वः सवीमां चेति देवा । प्रतेम विवाच्छेदोदेयपुची । निवेव मुखं निवाङ् वम् । तद्वेपाविपुत्रपरभावपरिपर्वरुपमलाविलम् । निवेवं निम्वावयत् । यदाह— दैर्ध्येनाकालनिम्नादर्विद्या स्मारकवर्गापि च' इति । वकासमप्रासंवरूपवले वेम प्रसवपरपमावैनोद्वान्तः पिण्डीमूतावलवरसो यस्याः सा । पकवसस्व- मिवाद्युदममिपोद्मवीति भावः । वजियवकार्य पिण्डपदम् । करगवमार्म कम्प- मामम् । पीवरं महत् । वर्ष संपवम् । निर्ववविव स्वाठितम् । प्रियवोदौनमन- १
मावनया प्रकम्पः । तत्कपेवमावनया नीवीस्वलनम् । वस्वलनमवावसुप्तकम् । कपटो मावावावपात् । विवर्षं यथा तथोप्तुवम् । पवमकः पटेमापः । वैसं पेटः । इह इयमीस्पवमानिर्वं प्रियसंभोपम्यावावमावनया । उपरिवर्तिप्रियस भुमवन्तावमवमनचिह्नमावनया प्रियमासा प्रवृत्ता । प्रयोजन स्वर्णीरिमा भवति । मोदेदेति । स्पषयन्वामिर्वसंमाम्मूर्च्छितेवाः । वर्वप्रमः पाददः पावेमो वा सं

पृ० ५०

८६ ६ ०णीसाससेसजीविदा किं० । ०दामूढदाए पढमप्प० । ८ वावारं अह्मारिसं जणं क० । ९ ०परिवेलवेसुअङ्गे ।

८७ १ ०हस्स भविस्सदि । कु० । २ ०कोवोवराअप० । ४ ०परिमलुग्गारसंवलणम० । ५–६ ०मुहा वसन्तरअणीपरिणाहा अण० । ७ **कामन्दकी**—लवङ्गिके, यदि० ।

८८ १ ०एव हृदयोद्वेगो भ० ।

गलितो नि सृत । अनेन युगपन्नासापुटनि सरणमाह । मूर्च्छाविच्छेदे तथैव श्वासप्रवृत्ते । **जीवितेति** । मोहे सखीजनसेकादिना मूर्च्छापगमे दीर्घेनि श्वासेन जीवतीत्यवधार्यत इत्यर्थः । **किंकर्तव्येति** । जीविता सती कि करोमीति न वेत्तीत्यर्थ. । प्रथमेति । वयमेव प्रथमं म्रियामह इत्यर्थ । स्वयमनध्यवसायाल्लवङ्गिका कामन्दकीं पृच्छति—**तस्मात्प्रेक्षतां भवतीति** । पेलवं कोमलम् । दारुणत्व देहदाहादिकारित्वात् । इमानि विभावरीमुखानि प्रियसख्या कथमेव भविष्यन्तीत्यन्वय. । उपरागो लौहित्यम् । पल्लवित. पल्लवाकारीकृत. । केरली केरलदेशस्त्री । तस्या अतिगौरत्वेन लौहित्यार्थं ग्रहणम् । उद्वेल्लन्पतन् । उद्दामदलितमतिदारितम् । इह रुष्टकेरलीकपोलसाम्येनोदितचन्द्रेण तिमिरावरणनाशे रात्रेरुपक्रम कथितस्ततश्चन्द्रस्य दु सहता मालत्या ध्वनिता । परिमलितं कृतम् । निर्मन्थनं मर्दनम् । उद्गार उद्गम । संवलनं मिश्रीभाव । मसृणं मन्दम् । मांसल पुष्ट । धूमायित धूमेनेवाकुलीकृतम् । परिणाह आभोग ॥ **कामन्दकी** । एवं श्रुत्वा कामन्दकी तटस्थेवाह—**यदीत्यादि** । यदि तद्विषयोऽनुरागस्तदा गुणज्ञताया प्रव्यक्तमेतद्विशिष्टं फलम् । तदा सैव गुणं जानातीत्यर्थ । एतद्धीति पाठ एतद्गुणज्ञताया फलमेवेत्यर्थ. । हिरवधारणे । इति नन्दितमानन्दं प्रापितमपि मे हृदयमस्या अवस्थया विदार्यते । एतदवस्थतया मरणमप्यस्या. संभाव्यत इति भाव ॥ १३ ॥ **माधवः** । स्थाने युक्तम् । स्थानेशब्दोऽत्र योग्यवाची । ह्लासो हृदयशोष । **कामन्दकी** । **प्रकृतीत्यादि** । अस्या वपुरिदं स्वभावसुन्दरं सौकुमार्यमेवैक सार स्थिरांशो यत्र तत् । एतत्सत्य निश्चितम् । अयमेव कामचरितानुभावात्कामोऽप्ययं निर्दय । अदोऽपि सत्यम् । पञ्चबाण इत्यनेनैकबाणापेक्षया दु सहत्वमुक्तम् । अयमपि कालश्चलन्मलयानिलकम्पितचूतपुष्पश्चारुचन्द्रभूषणश्च । कथमिति शिरश्चालने । हिमादेरपगमाच्चारुचन्द्रत्वम् । तवीदृशेऽनर्थहेतौ कथमियं जीविष्यतीत्यहो प्रमाद । अत्र नाथपदेन चित्रगतस्यापि माधवस्य मालतीनाथत्वं ध्वनितम् ॥ १४ ॥ **लवङ्गिका** । विरचितेति हेतोः । जीवितफलकत्वाज्जीवितम् । कार्यकारणयो-

पृ० पं०

८९ १ माधवः—(एवम् ।)° । ७ °संकरपराभिवासिपो जणवया° । °म्भगयसमरि° । ८ °पवरणिवदरिङ्क- काणिरोहपरिभग्गसंकलियणिवलीम्° । ९ °मुक्कन्त- महल्लघा [illegible]° । १० °न्तिमहम्भरता° ।

९० १—२ °कन्वरो पभण्डयअणिम्भावमारुप्पवमेहामोहमपा- डियाणेअणरत्तु° । ३ °वम्मपडिरपामीणमीसाविरण्ड- विद्दाविया° । ४° कप्परकमणम्मिहमवारिवम° । ५ °मूम

रमेवाद् । माधवः । [illegible] [illegible]दर्शनात्मसुखम् । [illegible] स्यादि । [illegible] [illegible] मनेह मुवने स्थितम् । यतः प्रौढ[illegible] [illegible]पराक्रमा [illegible] माधव [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible]सुखम् । [illegible]मात्रेण [illegible]सुखम् । तथा च [illegible] तव [illegible] न मनेति भावः ॥ १५ ८ [illegible] [illegible] । पुनर्मैपस्य इति । [illegible] भाषा [illegible] कुरुते । सर्वे [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ॥ [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । कर्पूर इव कर्पूरः ।

पृ० पं०

कुविअक° । ६ °ता रक्खध जधासत्ति पिअसहीए मदअन्तिआए जीवि° ।

९१ ६ **माधवः**—(ससंभ्रममुत्थाय ।) वुद्ध° ।

९२ ४ **माधवः**—(साटोपं परिक्रामति ।) । ४—५ **कामन्दकी**—अप्रमत्तो भूत्वा विक्रमस्व । °खु जादो । (सर्वास्त्वरितं परिक्रामन्ति ।)

९३ ३ °तदभिपाति° । °युधः पूरुषात् । ६ ७ ८ **कामन्दकीमाधवौ**—(सभयम् ।) दृढं च पशुना हतः । **इतराः**—अच्चाहिदं अच्चाहिदं । **कामन्दकीमा-**

निम्नत्वात् । 'उरङ्गिर्गलगर्जितम्' इति रत्नकोशः । **माधवः** । मदयन्तिकापरिरक्षणत्वरयाह—**कासाविति** । **मालती** । अम्महे सभयहर्षे आश्चर्ये वा । एषोऽपीहस्थ एव । अत्रापिर्विस्मये । यस्यावस्था भगवत्योक्ता, यन्निमित्ता वा ममेयमवस्था स एष इति भावः । स्वच्छन्दप्रियालोकनतुष्टस्य माधवस्योक्तिः—**हन्तेत्यादि** । **अविरलेत्यादि** । अयं श्लोको गद्यादि । हन्त हर्षे । अचिन्तितोपस्थितदर्शनानन्दितलोचनयानया चक्षुषा पौण्डरीकेणेव दाम्ना स्रजाविरलं घनं यथा तथाहं नद्धो बद्धः । आवृत इति यावत् । कान्तालोकनेन सात्त्विकभावाविर्भावात्स्वीयस्तम्भं ज्ञात्वा नद्ध इत्युत्प्रेक्षितम् । अत्राविरलपदेन पौनःपुन्यं पुण्डरीकपदेन श्वेतभागविभावनं च ध्वनितम् । दुग्धस्रोतसा दुग्धाम्भःप्रवाहेण निर्भरेण निरतिशयेन संसक्तेन वा स्नपित इवाप्लुत इवाहम् तथाविधावलोकनजातरोमाञ्चतया स्नपितत्वेनोत्प्रेक्षितम् । अत्र निर्भरपदेन परिचयपर्यवसानतोक्ता । एवंच द्वाभ्यां नेत्रनैर्मल्यमुक्तम् । कृत्स्नो निःशेषोऽहं स्फारितेन विस्तारितेन चक्षुषा कवलित इव पीत इव । स्फारितत्वेन कवलनयोग्यतोक्ता । कवलनेन बाह्यसंवेदनाभावात्प्रणय उत्प्रेक्षितः । सान्द्रेण निबिडेन सुधामयजलधरेण प्रसभं बलात्सिक्त इवाहम् । आनन्दातिशयशालितयामृतसिक्तत्वेनोत्प्रेक्षा । तदिह माधवस्य परमनिर्वृतिसौख्यमुक्तम् । तत्र च प्रथमपदेन तारकातरलता, द्वितीयेन गोलकचाञ्चल्यम्, तृतीयेन पुटविस्तारो विलासश्च, चतुर्थेन चैतत्त्रयसपत्नौ पुण्यवत्तोपपादनम्, तत्रापि मेघपदेन संतापशान्तिः, अमृतपदेन स्तम्भसंभावना, प्रसभपदेन तत्संगतिरेव विषप्रतीकार इति सूचितम् । सेचनपदेन तस्मिन्दरालोकनेऽसंपूर्णता-सान्द्रपदेन तात्कालिकसकलक्लेशविलयः सूचितः । स्रोतसां निर्झरेणेति पाठे निर्झरेण प्रवाहेणेत्यर्थः ॥ १६ ॥ **बुद्धरक्षिता** । कासाविति प्रश्नस्योत्तरमिदम् ॥ **माधवः** । साटोपं सावेगम् ॥ **कामन्दकी** । अप्रमत्तं सावधानम् । क्रियाविशेषणमिदम् ॥ **माधवः** । रुधिरादिकं वीक्ष्य सबीभत्सं सघृणम् । अहह विस्मये

पृ० ५०

८९ १ माधवः—(मध्यमम् ।)° । ७ °सकरचरापिवासिपो घणवदा° । °म्मगवसंमरि° । ८ °पञरणिपवधिङ्क्षणिरोहपडिमञ्जसकलिदणिमळीळा° । ९ °सुवेहन्त-मदळघुम° । १० °न्तिमदम्मारक्षा° ।

९० १–२ °कन्दरो पवण्डवज्जणिग्घासमाकम्पचपेदमोडमम° दिवाणेणपरद्ध । ३ °भुम्मपडिरवामी ममीसाम्बिवण्ड विद्दाविदा° । ४ °कप्परकममणिद्दमचारिदम° । ५ °भूमे

रमेदाद् । माधवः । पर्वोद्धुरुपवननेन अकम्पनपर्वतमस्तकम् । शिवमि त्यादि । पवि मकुम्माले, मनेद मुम्मे विदम् । यतः मेकमूपकरनक महमनोहरवनविस्तारविपमघपताकेमासा मासक्या बलमा बादाम्बि । मामन्वी नामभासमबीलुखम् । इदमपारमेव मामेसुखम् । तथा च मामसाकिरवं यम संयम न यमेति मावः ॥ १५ ॥ कमकमाः कोमहकः । पुनर्वेपम्य इति । मनैव व्याघ्रः दुन्दममिकावं कुस्ते । एवं मयसपदीक्षर्थः । ममम्काप्रमिपदाभि वैम । वीरवः । वौषमात्म्मेव महतो पो दुःखहारवान्तिमसोयो वनोर्मिम्मेव यो मकमतमरवेम विधरितं कामममवीजमपुरयदिव कोटिरं च ममोहपवरं तम महिपरम्महममिरोयमपतिमगो मिपपीतमतरवेन संकलिता मिमिथा वा नियमीम तद्विमवपर्योम्त शोभमम्ममानोऽत्र एतोऽकनूर्वं नमकन्सो महक- इमणाहुक स्तुमोभिदूतमनूनकाम विदीर्णमवमिनममरमरमनेतोऽामर ङ- तम्वचमेरविम। पदीरसंमिमतो यम सः । पणुमामशिनुकमनो । येषा योग एव । महा शिरा योग एवामपीः । महाङ—योगाः हत्यासपमेङ शिरोऽमर्वं इति शिरा । मशिम्बेतु तेष्वमय प्रयोगा योग वम्यते ॥ महा ममपोऽम्यम्मिता । पत्यर्थं उद्धृत्य कमलिता यैऽनेकमानियरीरापमतावेधं मम्मे कतोरामि धाम- स्थीनि येषां यस्ते वमनसे मयहारो धनिभेदनेन मयमप्पममानाः करपप्रमतः- ङ्मिना वा संदुरयामिः करमो मीपमो भुवकम्मर मासकहर्त यम सः । इहारेण दुर्भेयमुखम् । दुर्भेयमतो इत्याग्नी कमन्यापन्यमरवं समाना । मिदीर्णमहा तम्मर इव सम्मरः । प्रवामममकरवारम्भो मममेवः पायितमम्हारतेन यदामो रूपं पूर्वोर्न तेन कमलिता माजामिता येऽनेकमयहरराय यथा यावद्धं मांस तमसे- इरेण महूरमेव मरितो यो मकमुखापमकाम मम्भीतो वर्परो दीर्घमहुरो च कठिन- स्वदीर्घे तेन यो मदरूपमन्मतास संयमेन समूहेन मतिरवामोऽत्र प्रतिपयमि धारणेन मीमितो मर्व मीतो यतो विदामो मिद्रापितो विद्रावमर्दं कम्पितोऽम्येपय यमिनरो येम सः । चमोरमकमर्पणमपेम निर्दयं पातितं यममुखपर्दिरं यदा मातं रचेम संयमतरविरेष मर्दमीमको मक्षिपयो यममानो येम सः । कपर इव कर्परः ।

पृ० प०
९५ ६ ०पटाञ्चलेन वत्सौ वीजयन्तु ।
९६ १ सहि लवङ्गिए, दि० । २ ०भणामि पडिवुद्धो जेव्व ते पिअवअस्सो पडि० । भाओ मअरन्दो त्ति । ४ ०जीवितवत्सा० । ११ ०क्खु अण्णाणसेसु० ।
९७ ७ ०नगर एव० । १३ ०दिष्ट्या सुहृद्बुद्ध्या वर्धं० । १४ ०सरः प्रीतिदायस्य । १७ कारुण्याद्विहित० ।
९८ ८ ०जाणादि महाभाअधेओ जणो अवसरे गुरुअरमणिज्जं मन्तिदुं । ७ ०हविस्सदि । माधवः—वयस्य, का पुनर्ममाधिकोद्वेगहेतुर्वार्ता । १२ ०यावः प्रमोदसि० ।

तत इति । सभ्रान्ता व्याकुला ॥ **मदयन्तिका** । अत्रापन्नामापद्गताम् ॥ **मदयन्तिका** । अम्महे हर्षे आश्चर्ये वा ॥ **मालती** । वर्धस इत्यनेन वर्धापनं याचनोक्तिप्रकार. । **कामन्दकी** । शिरस्याघ्राणमायुर्वर्धनायेति वृद्धा. । **बुद्धरक्षिता** । हलेति सखीसंबोधनम् । मकरन्दनामाग्रहणेन स्वामित्वमभिप्रैति । **मदयन्तिका** । संभावनायामपिशब्द । **मदयन्तिका** । न हि पक्षपातिन्यस्त्वादृश्यो मन्दं भद्रं वदन्तीति भाव । **कामन्दकी** । अक्लेशोपनतत्वेन रमणीयम् । शार्दूलनाशेनोपकारपूर्वकमुत्पन्नत्वादूर्जितं सातिशयम् । 'आयुष्मानिति वृद्धेन वाच्यो बाल' शुभाशय.' इति भरतः ॥ **मकरन्दः** । उद्यानवृत्तान्तो मालतीप्रत्यक्षमुत्तरोपक्रम । परापतन्नागच्छन् । अवस्कन्दोऽतिक्रम. । गोचरमित्यजहल्लिङ्गतयान्वय । अभिजाता कुलीना । तथा चाभिजात्येन मदुपकार ज्ञास्यतीति भाव । आभिजात्येन ज्ञानं च तथाविधाकारादिना । कन्यकेत्यत्रानुकम्पायां कन् । अभ्युपपत्ति प्राप्ति । विमृशत । परस्परक्लेशकारिण्या शङ्कयेति भाव ॥ **कामन्दकी** । प्रीतिदायस्य वर्धापकदानस्य ॥ **यदित्यादि** । व्याघ्रखण्डितसुहृत्प्रमोहेन संतप्तं मा सौजन्येन विगतक्लेशं कृतवती । ततोऽस्यर्थे मम हृदयं जीवितं च पूर्णपात्रवृत्त्या वर्धापकेन स्वीकर्तुमियं प्रभवति । त्वं च प्रभवसीत्यर्थः । तदायत्ते मे हृदयजीविते इति भाव' । यद्वा चोरिकाविवाहसंपादनेन हृदयहारिता नोचेज्जीवितहारितेत्यर्थ. । 'वर्धापकं यदानन्दादलंकारादिकं पुन. । आकृष्य गृह्यते पूर्णपात्रं पूर्णानकं च तत् ॥' इति हारावली । 'पूर्णपात्रं वर्धापकेऽपि च' इति मेदिनीकारोऽपि ॥ १ ॥ **मदयन्तिका** । गुरुकरमणीयं श्रोत्रसुखदम् । माधव मकरन्देन काञ्चिद्वार्तामुपश्रुत्येति यदुक्तमेतच्छङ्कमानः पृच्छति—**वयस्येति** । **पुरुषः** । ज्यायाञ्ज्येष्ठः । परमेश्वरो राजा । विश्वासम-

पृ० प०

घरौ—(सदर्पम् ।) प्रमथितश्च दंष्ट्रायुधः । इतरा —
(सानन्दम् ।) दिष्टिया परिहृतं दुष्कृतं ॥ १० प्र-
छनिपच्चेन ।

९१ २ रोसि । तदेहि तावत्पश्यामः ।

इति शार्दूलविक्रमो नाम तृतीयोऽङ्कः ।

[illegible] च ॥ संसक्तेत्यादि । [illegible] मार्गः [illegible] भवति । [illegible] । [illegible] विसर्पित [illegible] सत्वो [illegible] [illegible] तत्र वा । [illegible] पाठ [illegible] [illegible] मांसम् । [illegible] गुल्फयो गुल्फपरिमाणः [illegible] यत्र । अत एव बीभत्सयोग्यत्वम् । '[illegible]' इत्यमरः । [illegible] शरीरे [illegible]' इति मेदिनीकारः । [illegible] । '[illegible] पापे च [illegible]' इति [illegible] ॥ १७ ॥ [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] मध्ये [illegible] स्थितः । तेन [illegible] । अत [illegible] । अत एव [illegible] । [illegible] इत्यमरः । [illegible] । [illegible] इति [illegible] । [illegible] । इतरा । [illegible] महाभयम् । '[illegible] महाभीतिः' इत्यमरः । कामन्दकीमाधवौ । [illegible] । [illegible] ॥ १८ ॥ इतरा । [illegible] । काम न्दकी । [illegible]' इति [illegible] । स मकरन्दः [illegible] । [illegible] यथाह—'[illegible]' इति । [illegible] । [illegible] । [illegible] । कामन्दकी । [illegible] इति [illegible] इति भाव ॥

[illegible] ।
[illegible] ॥

इति तृतीयोऽङ्कः ।

पृ० पं०

९५ ६ ०पटाञ्चलेन वत्सौ वीजयन्तु ।

९६ १ सहि लवङ्गिए, दि० । २ ०भणामि पडिवुद्धो जेव्व ते पिअवअस्सो पडि० । भाओ मअरन्दो त्ति । ४ ०जीवितवत्सा० । ११ ०क्खु अण्णाणसेसु० ।

९७ ७ ०नगर एव० । १३ ०दिष्ट्या सुहृद्बुध्या वर्धे० । १४ ०सरः प्रीतिदायस्य । १७ कारुण्याद्विहित० ।

९८ ८ ०जाणादि महाभाअधेओ जणो अवसरे गुरुअरमणिज्जं मन्तिदुं । ७ ०हविस्सदि । माधवः—वयस्य, का पुनर्ममाधिकोद्वेगहेतुर्वार्ता । १२ ०यावः प्रमोदसि० ।

तत इति । सभ्रान्ता व्याकुला ॥ **मदयन्तिका** । अत्रापन्नामापद्गताम् ॥ **मदयन्तिका** । अम्महे हर्षे आश्चर्ये वा ॥ **मालती** । वर्धस्व इत्यनेन वर्धापनं याचनोक्तिप्रकार । **कामन्दकी** । शिरस्याघ्राणमायुर्वर्धनायेति वृद्धा· । **बुद्धरक्षिता** । हलेति सखीसंबोधनम् । मकरन्दनामाग्रहणेन स्वामित्वमभिप्रैति । **मदयन्तिका** । संभावनायामपिशब्द· । **मदयन्तिका** । न हि पक्षपातिन्यस्त्वादृश्यो मन्दं भद्रं वदन्तीति भाव । **कामन्दकी** । अक्लेशोपनतत्वेन रमणीयम् । शार्दूलनाशेनोपकारपूर्वकमुत्पन्नत्वादूर्जितं सातिशयम् । 'आयुष्मानिति वृद्धेन वाच्यो बाल शुभाशय.' इति भरत· ॥ **मकरन्दः** । उद्यानवृत्तान्तो मालतीप्रत्यक्षमुत्तरोपक्रम । परापतन्नागच्छन् । अवस्कन्दोऽतिक्रमः । गोचरमित्यजहल्लिङ्गतयान्वय । अभिजाता कुलीना । तथा चाभिजात्येन मदुपकारं ज्ञास्यतीति भाव· । आभिजात्येन ज्ञानं च तथाविधाकारादिना । कन्यकेत्यत्रानुकम्पायां कन् । अभ्युपपत्ति प्राप्ति । विमृशत· । परस्परक्लेशकारिण्या शङ्कयेति भाव ॥ **कामन्दकी** । प्रीतिदायस्य वर्धापकदानस्य ॥ **यदित्यादि** । व्याघ्रखण्डितसुहृत्प्रमोहेन सततं मां सौजन्येन विगतक्लेशं कृतवती । ततोऽत्यर्थं मम हृदयं जीवितं च पूर्णपात्रवृत्त्या वर्धापकेन स्वीकर्तुमियं प्रभवति । त्वं च प्रभवसीत्यर्थः । तदायत्ते मे हृदयजीविते इति भाव । यद्वा चोरिकाविवाहसंपादनेन हृदयहारिता नोचेज्जीवितहारितेत्यर्थ· । 'वर्धापकं यदानन्दादलकारादिकं पुनः । आकृष्य गृह्यते पूर्णपात्रं पूर्णानक च तत् ॥' इति हारावली । 'पूर्णपात्रं वर्धापकेऽपि च' इति मेदिनीकारोऽपि ॥ १ ॥ **मदयन्तिका** । गुरुकरमणीयं श्रोत्रसुखदम् । माधव मकरन्देन कांचिद्वार्तामुपश्रुत्येति यदुक्तमेतच्छङ्कमानः पृच्छति—**वयस्येति** । **पुरुषः** । ज्यायाञ्ज्येष्ठ· । परमेश्वरो राजा । विश्वासम-

पृ० ५०

९९ ६ °क्षिपां पतावेग । स° । ७ फलिया पो° । ९ °भिसरे वाणी विवाहमहूसवं° । १० सुन्दरयिता—एहि, एहि गच्छाव । (स्तुतिमन्तः ।)° । ११–१२ °महा पदे हिअअमरिदुपिदविसमाणन्तसुन्दर आन्दोलअन्तवी- रपेरन्तमणो° ।

१०० २ °कन्दोट्टदामसरिच्छा कडक्खविक्खेवा तहा क्खोमि मणो । ३ °मिम्मुहसम्बन्धा प° । ४ नन्विमौ विलो- कनेन मानस मुहुर्मुहुर्मोहयमनु° । ७ °क्खिमितचक्खित° । ८ °स्पर्श स्तम्भनि° ।

मेघम् । पंसावसाना आरवापा । वसन्तपूर्णिमे हर्षः प्रमोदः । मदयन्तिका । मधुमासपूर्णिमिप्यधीति भावः । कामन्दकी । शोणस्तोऽस्माकमिमर्थे निरोधे च तुल्यरूप इति निषेधोऽस्मात् स्फुरति । अत एव खेदकम्पमाह—प्राप्नुहि इत्यादि । मदयन्तिका । समयतोत्तरमाह । मसिला इति पाठे सखः पूर्ण इसवी । समसमनिर्वेषिः । पूर्ण एतः प्रथमितो वर्ष सेवकाः । अतो युष्मत्स्वे स्नेह वर्ष पूर्णमनोरथा इति वचनमासम् । पद्मावतु तदुवर्म्य एतास्माकं च भवितेति । माधवविवाहस्मापसम्भाव्य । लवङ्गिका । यथा वदेवत्वमा भवि- तमस्माकं मनोरथः पूर्णो युष्माकं समेवेति वचमेव तदुक्तमः । तेन त्व मकर- न्देन परिणेतम्येति मनोरथा अस्माकमेव पूर्णा भविष्यन्तीति सूचितम् । अर्थ तु युष्माकं तत्रमित्राभ्यां अनेन तन्नतीयका वचमेव पूर्णमनोरथा इति भावः । यद्वा एतत्त्वमन्यस्माकं मवाकर्ष इत्यमत्साकमन्याय निर्वर्ते वर्तते तेन प्रति हतमेतद् । लवङ्गिका । अत्र भरमितो भरिता । धवन्यात्रिकात्स्वरूपम् । यद्वा । भरर्भ भरः संघातोऽस्य । तारकामिताश्रितम् । अवस्थितनिश्चयथा येद मासो । अत एव माधवहताशी भरितेति प्रयोगः । हृपे भरिती पूर्णावुल्ल- समाप्तौ निरुपमानन्दौ ताभ्यां सुन्दरता । आयमिपातहृदयनिहितो विसमः । हृदयसंपातावन्धः । आन्दोलितं परिवाय मदीवर्त तेन मनोहरा । दर्शितं नि- क्षिप्तम् । कन्दोट्टं नीलोत्पलम् । सद्भावानुभावः । आन्ता दर्शितम् । का- मन्दकी । मोहनं सुरतम् । अत एव नामपाठम्—'मोहनं सारमेतास्य मोहनस्थिता स्त्रियां' इति । ईपदित्यादि । एतत्तनयोर्दर्शनं मात्र धन्यो नवीनी मनसं मोहनमसमयत एवमन्यः । दर्शं दर्शनम् । ईप्समानिर्मलीवेव विषम मन्यम् । अनेन योध्यसंभवतान्तस्य पराप्नुप्रतिहेर्भ दर्शितम् । च दाह—'धाहतो हरिता ज्ञेया' इति । कुचिताम्बितयाकुचितावाद्यम् । मदयन्ति- कया कन्दलाम्बकरमसमानदर्शने तासुपर्त्यविमा इति । यदाह—"विभा

पृ० ५०

१०१ १ वत्स इत इतः । ४ °अणुकूलं भविस्सदि त्ति ।
८ °तिष्ठामव्याजं व्रज° । विधिः स्वास्थ्यं घ° ।

१०२ ५ (प्रकाशम् ।) पृच्छामि तावदायुष्मन्तम् । अपि भवा-
नमंस्त यथा भूरि° । ८ °स्थायाः परिहीयसे ।

दृष्टिरसूयायां जडतालस्ययोस्तथा' इति । दृष्टिद्वयेन सुरतप्रागवस्थोक्ता । प्रेम्णा उद्रेकादतिपरिपाकात्स्तिमितं स्थिरं छलितमर्धमुकुलितं च । अर्धमुकुलितेयं दृक् । यदाह—'अङ्गादिष्वर्धमुकुला गन्धस्पर्शसुखादिषु । अर्धव्याकोपपक्ष्माग्रप्रस्तार्ध-मुकुलैः पुटैः ॥ स्मृतार्धमुकुला दृष्टिः किंचित्कीलिततारका' । अनेन रताभोग उक्तः । नखदशनक्षतादिशङ्कया मानं सूचयति । किंचिदाकुञ्चिते आनमिते भ्रुवौ यत्र तत् । एकस्या एव भ्रुव उत्क्षेपणं कुञ्चनमिह । यदाह—'एकस्या एव उत्क्षेपो भ्रुवः कुञ्चनमुच्यते' । कोपे चास्य प्रयोगः । यदाह—'कोपे वितर्के हेलायां ली-लादौ सहजे तथा । दर्शने ग्रहणे चैव भ्रुवमेकां समुत्क्षिपेत् ॥' मानस्याल्पत्व-सूचनार्थमाद्यप्रयोगः । रतावसानमाह—हृदये हर्षानुभवेन मसृणं स्निग्धं मन्दं वा । रतान्ते लज्जामाह—स्तम्भं लज्जान्विततया परितोऽर्धपुटत्वात् । कथं पुनः संभोगो भावीति चिन्तया निष्कम्पम् । शून्यतया निष्कम्पं वा । तादृशं पक्ष्म यत्र तद्विच्छेदमाह—आकेकरमक्षि यत्र तत् । 'आकेकरा त्वरालोके विच्छेदे प्रोषितेषु च' इत्याद्युक्तम् । तदिहाकेकरलक्षण आकुञ्चितेत्यादि प्रथमपदेनोक्तम् । द्वितीयेन मुहुर्व्यावृत्ततारेत्युक्तम् । तृतीयेन हर्षितार्धेत्याद्युक्तम् ॥ २ ॥ **मद-यन्तिका** । अपिनाम संभावनायाम् । अव्ययसमुदायत्वात् । **माधवः** । करु-णावस्थामाह—**चिरादित्यादि** । चिराशङ्कित आशातन्तुर्मालतीप्राप्त्याशारूप-हृदयावलम्बनं संप्रति भिद्यताम् । बिसिनीसूत्रवद्भिदुरो भेदनस्वभावो यतः । भिदेः कर्मकर्तरीति कुरच् । सभूय त्रुटितत्वेन मृणालतन्तुसाम्यम् । नैराश्यान्म-रणमाह—आधिर्मनोव्यथा तद्रूपो व्याधिरनवच्छिन्नोऽत एव महान् । व्याप्नोतु । इह महत्त्वनिरवधिलाभ्यां मरणमाह । आशाच्छेदानन्तरं च मरणमुचितमेव । यदाह—'सर्वैः कृतैः प्रतीकारैर्यदा नास्ति समागमः । कामाग्निना समास्तस्य जायते मरणं ततः ॥' स्त्रीहेतुमरणादधीरत्वमाशङ्क्यानुशोतरमाह । पारिप्लवधुरा चपलकक्षा सत्यं स्थितिं मयि बध्नातु । अभीष्टलाभेन विधिर्निराकुलो भवतु । मालतीं विना दुःसहवेदनादायी मनोभूः कृतकृत्यो भवतु । मरणादधिकं किं कर्तव्यमस्येत्यर्थः । एतदुपालम्भगर्भं वचः उद्वेगात् । यदाह—'हृद्दाहचिन्तानि-श्वासग्लानिखेदप्रजागरैः । रोदनैर्मन्दभणितैर्दैवोपालम्भनेन च ॥' इति । **समा-नेत्यादि** । वामारम्भे प्रतिकूले विधौ ममैषा परिणतिः पूर्वोक्ता युक्तैव । की-दृशस्य । तुल्यप्रीतिं दुष्प्रापं जनं याचितवतः । वामे हि विधौ सुलभमपि न लभ्यते किं पुनरसुलभमिति भावः । दृष्टकारणस्यानुपलम्भाद्विधेर्वामत्वम् । अ-

पृ० पं०

१०३ २ ॰पति निजस्य कु॰ । ॰तिष्ठानिबन्धानि दे॰ ।

१० ॰त्वसावविमार्शितव्यमेव॰ । ॰च वत्स मा॰ ।

१०४ १ मा मा सप० । ८ अतश्च ममब्याप्तुकमसमन्यया॰ ।

१०५ ४ ॰मुलमव । १२ मालती—(सपवम् ।) पं० ।

१३ ॰हृदयो मुखमवेक्षस्व॰ ।

मुखमसं परवशत्वात् । यद्यपि पुत्र्यर्थे स्नेहो नास्ति तथाप्यस्य मालत्या-स्तं पुत्र मध्यन्तरेहति । एतन्मुखे वीक्ष्य मनस्तापो मे भवतीति भावः । अचिन्त्यावसरपरममये सम्बन्धाय मालती तावन्मेति मुक्ता स्नेहात्मान्वित-त्वसम् । अत एव प्रातस्तमात्मन्यि कापि विषयकान्ति भवति । अथ च प्रतयन्नोपममया तमन्योर्मिति प्रति मालतीक्षेपोऽपि सूचितः ॥ ४ ॥ काम-न्दकी । दृष्यन् यथा तथा प्रमितिं वीक्षते । धर्मस्त मन्यते स्म । काम-न्दकी । प्रमयस्ता मालतीप्रातिष्ठया । तदा तस्मात्तनमिति भावः । मथ-यन्त्र । स्तनस्पर्श एवं तथा । मुखपेति समासः । इदं च यपरेतः । काम-न्दकी । नामिति यानि सर्वे प्रतिष्ठितमिति भावः । अनुत्वासिनश्चतस्य । पर्वा-नारसमयो धार्मिकस्थितान्तः । अथवा धपयाचारप्रकस्थितम्बसमिदं इति विधः । निषायधनमाह—मा चेति । असौ मालत्यं त्वमि च मत्स्यर्थं निषादान्निर्मोहे मरणरूप वहनीयं निष्प्रयोपवन्मपुराणादि वा तन्मुखमपि । माम मापमस्थे । मा यामूर्ध्वेव भविष्यति । यावच्च एवार्थे । तत्प्रेममाह—रमिति । तन्मातृपत्योः पंचन्नाय सर्वप्रकारेण वीतरागेणापि मया प्रयम कार्यः । यदि दुःखितोऽस्मि न स्थितिरस्य प्राणव्ययेनापि लभ्यमिमपि अरसा । मरणादेरनन्त-त्वमा पापपत्नोपम्यास्तः । मधुरापि मामृतिति श्लेषाविम्बालाङ्कारः ॥ ५ ॥ दधेत्यादि । हे भगवति अभिजन् सिद्धुमये वात्सल्ये माधवे मालत्यां च तथा करुणा स्नेहो ममता च सेवातरीयुक्तमपि भवत्साधितं हृदयमार्द्रीकरोति । न तथा इति तथापन्यमपि नितरामपि च वाक्याभिप्रायस्मात् । माधव्यार्थे । अत एव नितरमपात् । अत्यन्तमपूर्णकर्णेयप्यानितरीतिः प्रमम्या । तथा मुखसोऽस्य सर्वमायी उपसारारोऽप्युपमितेपो भ्यानामिति विपरतया निहतो नितरो यमये ममप्योऽधीष्ठिमः सन् प्रभवति । च पुनार्थे । अधाभिस्थिरतममित्यस्मात् तम न म-यमा तोप इमाद । अपरं पुनरेवं प्रभवति । ईश्वरोऽपि दशीपदोपचारेण महीपति-त्वम् । मरतोऽप्याह— राजमिपतु पंचात्मानः तनोः परिधमेण तु । मतिश्री नाम पौरस्येयं नाट्ये प्रादुर्भवत्वाः ॥ ६ ॥ माधवः । श्लेषावाम तर्षयामिमम् । अहो नु एतद् मो इसम्भवत्प्रतापो निर्वेदे । सुखमित्यादि । एकरैव रसो रसिक भावाम् । यथा । एक एव रसः श्यामते यथा तम् । निरन्तरं मातृरत्व मातृरत्वं प्रथमं प्रभावस्य मुग्धयो विधिः पुनर्भवतो एवं वीतं प्रतिपत्तिमती

पृ० ५०

१०६ १ ०समारम्भसरिसो परिणा० । ३ इदो । (इति कामन्दक्या सह निष्क्रान्ते ।)७०विक्रयादन्यमुपा०।८०मदयन्तिकायाः।

१०७ ३ **माधवः**—सुलभैव बुद्धरक्षिताप्रियसखी भवतः ।

शयिता करोति । कीदृशः । अकाण्डादकस्माद्विवर्तनेनान्यथाभावेन विरुद्धवर्तनेन वा । दारुणो दुःखदायी सुहृदिव । यथा मित्रमानुकूल्यमुत्पाद्य सुखप्रदं सदकाण्ड एव विरुद्धाचरणान्मन पीडा करोति तथेत्यर्थः ॥ ७ ॥ **मालती** । पुनर्दर्शनं न भवितेति भाव । अत एवैतावदित्यनेन करुणा । नयनानन्देत्यनेनानुराग । **मालती** । अत्र पुरा विरहदशाया माधवप्रतिच्छन्दकादिदर्शनाद्धारितस्य जीवितस्य पर्यवसानं वृत्तमिति परिणतपदस्यार्थं । कापालिकत्वं नृशंसता । अघोरघण्टस्य सूचनमप्येतत् । **माधवः** । जन्मसाफल्यं मालतीप्राप्त्या । महामासेति भाव्यङ्कसूचनम् । वीरहस्तान्मास गृहीत्वा वीरायाभिमतवरदानमिति श्मशानसिद्धयोगिनीमतम् । यद्वा उभयथा मरणमुपस्थितम् । महामासविक्रये मालतीलाभोऽपि शक्यत इति तत्करणम् । मासविक्रयस्य मकरन्दसंनिधावशक्यत्वान्मकरन्दं मदयन्तिका प्रत्युत्कण्ठयति—**वयस्येति** । मदयन्तिकाया कृत इति शेष । यद्वा अधीगर्थेति कर्मणि षष्ठी । **मकरन्दः** । अथ किं स्वीकारे । **तन्म इत्यादि** । तन्मम चित्त हरति यदेतादृशैरङ्गैर्मामालिङ्गितवती । सरस सरक्तः प्रहारो यत्र तादृशं मामवलोक्य । अत एव त्वरयागणितं स्खलत् प्रभ्रश्यदुत्तरीयं स्तनावरणवासो यस्या सा । एतेन निरन्तरस्तनस्पर्श सूचित । अत एवानन्दसंदोहदायित्वादमृतसिक्तैरिव । भयवत्त्वेन त्रस्तैकवर्षीयहरिणस्येव चञ्चला दृष्टिर्यस्या सा । 'वर्षोऽब्दो हायनोऽस्त्री स्यात्' इत्यमर ॥ ८ ॥ **माधवः** । त्रासेन त्वदालिङ्गनं न तु स्नेहादिति शङ्कापनोदाय दूतीसुलभतयानुरागमेवाह—**सुलभेति** । **प्रमथेत्यादि** । सा तवालिङ्गनं प्राप्यान्यत्र कथं रमताम् । अपितु नैव । इवशब्दोऽनवक्लृप्तौ । कुलीनैकमालिङ्ग्य नान्यत्र रमत इति भाव । कीदृशस्य । क्रव्यमाममासमत्तीति क्रव्याद्याघ्र । तं विनाश्य मरणकाले ता रक्षितवत । एतेन कृतोपकारितोक्ता । अतोऽपि नान्यत्र रमते पद्माक्ष्याश्चक्षुषोस्तथा तेन प्रकारेण त्वयि व्यापारश्च व्यक्त स्नेहास्तिमितो मन्दोऽत एव रमणीयश्चिरमभूत् । रागेण तया साभिलाषमालोकितोऽसीति भाव । एतेनानुराग उक्तः । यदाहानुरागप्रकरणे, 'तुष्यत्यस्य कथासिक्तु सस्नेहं च निरीक्षते ॥' 'क्रव्यमामिषमुद्दासम्' इति हारावली ॥ **मकरन्दः** । पारा च सिन्धुश्च ते नद्यौ तयोः समेद संगमः । अवगाह्य विलोड्य । स्नात्वेति यवत् । क्रमशान्तिहेतुतया महामासादानहेतुतया ·च स्नानम् । **माधवः** । व्यतिकर संगम. । **जलेत्यादि** । वधूभिर्नारीभि सेविततटदेश. । कीदृशीभिः । जलेन निविडितमङ्गलमं यद्वासस्तेन व्यक्तौ निम्नोन्नती जघनादिस्तनाद्यौ यासाम् । अत एव

पृ० प०

अ° । १० मकरन्दः—सदुपिह । परास्मिन्नु ।
माधवः—अय° । नयोः संभेदः ।

१०८ ४ इति शार्दूलविक्रमो नाम चतुर्थोऽङ्कः ।

नानमालोत्थितवासिः । मामपवेन नामार्थंवतापरिस्थापः सूचितः । अप च माधवरेप्सया नममपि । तौ पूर्व तासां कामामाह मयोक्तयोः परिपूर्णता मयोक्तकुमयोवयोर्विनिविष्टौ वतौ इत्यायेव वाविभे नामिनामिः । इत्यान्वतौ सविबोऽन्योन्यमसक्षिपनिमाधा । यथाह—'मनीषम निष्कलमराव्यौ नीश्नोसितौ । तत्तामी वामपर्णसो साविकः परिकीर्तितः ॥' यथाक्रमेणम्—नाथा चतुर्वेशावरा कुमितोऽनुरूपा । सेवा मिमोभीर मिवा वराभेमुकामः करे ॥' इमवस्थामिया तासां नीविसमुचम् । माधवस्य नायामिनैषा सर्वेनेवधिवितरपि सूचिता ॥ १ ॥

अस्तुत यं रत्नाये द्विवेदो द्विवेदच्या समयन्वितमपि ।
नमसरं तत्रचरित्रपदेऽमुत्पन्नचतुर्थो रसतास्मिमाता ॥

इति चतुर्थोऽङ्कः ।

पञ्चमोऽङ्कः ।

तत इति । सम्प्रति प्रमथ्य क्रव्यादमित्यनेनाघोरघण्टकपालकुण्डलाप्रवेशे सूचिते महामांसविक्रयप्रतिज्ञया च माधवस्य श्मशानप्रवेशे सत्यङ्कावतारः । आकाशयानेन प्रवेशो योगसिद्धिसूचनाय । भीषणा भयंकरी । उज्ज्वलवेषा विशुद्धशरीरा । एतदपि योगिनीत्वादेव । **षडधिकेत्यादि** । स शक्तिनाथ शिवो जयति जययुक्तो भवति । कालसामान्ये भवत्विति वक्तव्ये भाष्यकारवचनात्कालत्रितयेऽपि वा लट् । श्मशाननाथस्य जयेन श्मशानसाधनसिद्धि सूचिता । कीदृश । अविचलितं निस्पन्दीभूतम् । विषयान्तरव्यावृत्तमिति यावत् । मनो येषां तै' साधकैर्मृग्यमाणोऽन्विष्यमाणः । अनेन ध्यानानुष्ठानमुक्तम् । यदाह—'रूपवर्णप्रमाणाय परिकल्प्य सुबुद्धिना । तथा ध्यायेत देवेश यथा चित्तं स्थिरं भवेत् ॥' चित्तस्थैर्यं तु निर्विषयतयैव । यदाह—'मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः । बन्धस्य विषयासङ्गि मुक्तेर्निर्विषयं मन' ॥' तथाच निराकारोऽप्ययं सहसैव न साक्षात्कारविषयो भवतीति न योग्यानुपलम्भमात्रेण निरस्य इत्यपि कटाक्षितम् । शक्तिभिर्ब्राह्मीमाहेश्वरीकौमारीवैष्णवीवाराहीमाहेन्द्रीचामुण्डाचण्डिकाख्याभिरष्टाभि परितो नद्धो वेष्टितो भैरवमूर्तित्वात् । यद्वा शक्तिभिर्ज्ञानेच्छाप्रयत्नात्मिकाभि परिणद्ध उपचितः । अत एव शक्तीनामणिमादीना नाथ प्रभु' । अत एव जयति सर्वोत्कृष्टो वर्तते । कीदृश । षट्सु कर्णनाभिहृत्कण्ठतालुभ्रूमध्यवर्तिषु शिवशक्तिसंघट्टस्थानेषु नाडीसंघट्टेषु हृष्टाद्यधिष्ठितप्राणविशेषचलनयोगाच्चक्रेष्विव मध्येऽधिक प्रधानं यद्दशनाडीचक्रमिडापिङ्गलासुषुम्णागान्धारीहस्तिजिह्वापूषारुणालम्बुषाकुहूशङ्खिन्याख्या दशनाड्यो हृद्गतैकोत्तरशतसंख्यासु तिर्यगूर्ध्वाधोगतनाडीषु प्रधानतमास्तासां चक्रं तस्य मध्ये पद्ममध्यवर्तिसूक्ष्माकाशदेशे प्राणाद्याधारे स्थित आत्मा कूटस्थो नित्यो यस्य स तथा । तत्र प्रमाणम्—'आशिर श्रवणं देहं यद्यपि व्याप्य तिष्ठति । तथाप्यस्य परं स्थानं हृत्पङ्कजसमुद्गकम् ॥' इति । स्थितिरपि तस्य तत्र परमात्मतत्त्वाविर्भाव एव । यद्वा । षड्भिरधिका दशनाड्य षोडशसंख्यास्तासां चक्रं तन्मध्ये स्थितश्चासावात्मा चात्मस्वरूप । तदुक्तम्—'सर्वं शिवमय मतम्' इति । यद्वा षडधिक यद्दशनाडीचक्रम् । मतभेदेनैते पक्षा । हृदि हृत्पद्मे विनिहितरूपो ध्यानमूर्ति सन्यस्तद्विदा शिवसाक्षात्कारवता सिद्धिदोऽणिमाद्यैश्वर्यप्रद । अत्र मानम्—'ईश्वर· सर्वभूताना हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति' । 'सकलं चिन्तयेत्तस्मात्सिद्ध्यर्थं सततं शिवम् । ध्यानेन तत्परं गच्छेत्सर्वैश्वर्यगुणाष्टकम् ॥ महिमा लघिमाणुत्वं प्राकाम्यं वशितेशिता । प्राप्ति कामावसायित्व शम्भोरैश्वर्यमष्टधा' । मृग्यमाणोऽप्ययं केनापि ज्ञायते न तु सर्वेण । यदाह—'यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वत·' इति । यद्वा तद्विदा ताः सिद्धीरुपायदेशकालप्रमाणेतिकर्तव्यताभिर्ये विदन्ति तेषां सिद्धिदोऽभिलषितसिद्धिद इत्यर्थ· ॥ १ ॥ आत्मनि योगसिद्धिमाह—**नित्यमित्यादि** । इयमह-

२७ माल०

पृ० १०

११० ५—६ अपि च । ६ °ठलोकस्सालि° ।

मिदानीमभ्यासस्थानीयस्थानामिमुखमागत्य भीपर्यवाभिसाक्षेपात् । श्रीरहे । चिरकालरूपमात्मानं पश्यन्ती । अभ्यासाभिरतिकामतया । अनेन सर्वेषां तत्प्रकारेऽपाश्रयः । श्रीरहम् । निशमनिनापिनम् । स्थानानि देहे मनस्स्थापेयानि स्थिति यानि षडङ्गानि हृदयशिरःशिखानेत्रकवचास्त्राणि तेषां मध्ये समूहे निहितमात्मेति मनस्स्थापेन । यदाह—'षडङ्गमेतत्कथितं सर्वसिद्धिप्रदायकम् । स्थाने मनिषु' भावना साधके ध्यानतिष्ठतः ॥ त्रिकालमेककालं वा शरीरे विन्यसेद्बुधः' । अनेनाध्यात्मप्रमुक्तम् । निशमयतीति पाठे नित्यं प्रसादं ध्यानाभीप्सितं । हृदय मध्ये हृत्कमलकर्णिकायां ध्यानाभ्यासात्सूक्ष्मपुरितम् । यदाह— पद्मकोशप्रतीकाशं हृदयं तत्र दृश्यते । सूक्ष्मो हि पुरुषो ह्येषः परमात्मा इति स्थितः ॥ अन्यान्यात्पदे सूर्यं परमात्मानमात्मना' । यामिमां पूर्वोक्तामभिरूपविज्ञप्तिमङ्गुष्ठमात्रेण वायुपूरणपरिपूर्णस्य जपतः शरीरस्य पञ्चभूतात्मकस्य पञ्चात्मतायां पृथिव्यादेरेव व्यापकतायां योगसिद्धिकाय आकर्षणसमाप्तोऽस्वरूप प्रसादनेनाकाशमात्रेण सर्वे यथा वा । यद्वा अनवरतमिवाभ्यस्तं योगसिद्धिहेतुत्वात् । तत्पुनर्बिन्दुस्थानाभ्यासि यौवनेनैव प्रशस्तमिवेषो रसमाय स्थितप्रज्ञसमाधिविशेषो वा । स हि ध्यानस्यैव परमपदप्राप्त्यै । तदाकर्षणात् । यद्वा जपतः शरीरस्य पञ्च भूतस्थानानि विष यात्मकत्वानि रूपरसगन्धस्पर्शशब्दलक्षणानि निमाणि सूक्ष्मसूक्ष्मभावमापद्यन्ते पश्यति । योगिनीनां तेषामुपयोगात् । तदाकर्षणेन सामर्थ्यातिशयं योगिनीनामिति यावत् । न च स्वरूपतोऽस्य निमित्तततोऽसत्त्वं न संभवतीति वाच्यम् । अन्यस्य स्यापि सामर्थ्यात् । यदाह— यथोऽप्यन्यत्र निर्मितं चतुरस्यात्र पार्थिवम् । एतत्रापि योगिना योगो विनिश्चितः प्रकीर्तितः ॥ वसन्तमभिसारयन्त्याः पश्यन्ती पुरोवर्तिनो मेघान् विलसन्ती श्रियं कुर्वन्ती । अग्रे नम इति पाठे वाक्य मेघानग्रे विलसन्तीत्यर्थः । न च नमःशब्दैकार्थ्यम् । नभःशब्दस्यापि मेघसङ्घा तेन तद्विषयत्व आकाशनामिततोऽनर्थमभिप्रायत्वात् । यद्वा अग्रेऽयमो नमति मेघान् विलसन्ती । अग्रेऽयम्भी निमग्निमग्निसम्पन्नो निपातः । तस्य निमग्नसर्वस्वमीयमान अनेन श्लोकद्वयेन शान्तो रस उक्तः । अत्र भरतोऽपि 'शान्तस्तु नवमो रसः' इत्याह । स च विषयवैराग्यमुपजायते । यदाह 'शान्तो विषयवैराग्यप्रकृतिः संजायते पुनः' इति ॥ १ ॥ कपालकुण्डलाया: पूर्वोक्तमीक्ष्योऽन्यत्प्रसङ्गमुपपादयति—ब छोवेति । भगवत्कृपापात्रिणो मति सकलं रमणीयतमत्वं रमणीयत्वं मनोहरत्वं कामत्वं भीषणत्वमुद्धतत्वं वा केलिपरम्परानिर्भरत्वं वा वीक्षते समर्थं कुरुते । 'काम रोऽद्भुतरौ भीमे केलिपरम्परानिर्भरे' इति रत्नकोशः । भैरवप्रसङ्गेन मातापायेन स्वस्थिता वा कपालकर्षणगामिनी मात्रा तस्याः पीयूषममितेवात्यकपालकर्षण ह्रियमिता करात मूल हृदयस्थितः तत्र सः । कपालमात्रेण वर्जिता तत्पुनेरभय मूलमिव मूलम् । यद्वा तपानिपाताभिवेन करात भवत । तिमसेति यावत् ।

पृ० ५०

१११　२ ०ग्रन्थिबद्धोऽपि । ३ ०वृत्तिख० । ५ ०पताकाः । ६ (गन्धमाघ्राय ।) । ०मानरसोनगन्धि० । ७ धूमैः पुरस्ताद्विभावितस्य महतः श्म० । ११ ०इति तद्विचिनोमि ।

११२　३ ०दधत्परिपाण्डुरं । ०नेन । भवतु समी० । ९ तथाहि । संप्रति ।

किङ्किणी यत्र स । कुलयोगिनीना किङ्किण्यादिध्वनिना सानन्दत्वम् । यदाह—'समुद्रघोषसभारकिङ्किणीघण्टिकास्वनै. । सदानन्दो भवेद्योगी न निद्रा न क्षुधा तृषा ॥' इति ॥ ३ ॥ तदेवाह—**विष्वगिति** । जटानां भार समूहो निबिडं दृढं यथा तथा ग्रन्थिबद्धोऽपि विष्वग्वृत्ति सर्वतोव्यापी सन् प्रचलति । गगनगमनवेगादित्यर्थात् । विष्वक्शब्दो नानार्थं सुपामादिषु पठ्यते तेन पत्वम् । कृताऽऽवृत्ति कृतगतागता कृतमण्डलभ्रमणा खट्वाङ्गसहिता घण्टा सस्कारेण सतानेन यः क्वाणो ध्वननं तेन दीर्घं पटु रमणीयं च यथा तथा रटति शब्दायते । एतेन डामरत्वमुक्तम् । खट्वाङ्ग वाद्यमेद । वायुरूर्ध्वं पताका धूनोति कम्पयति । धूञ् कम्पने । दीर्घान्त स्वरतीत्यादिसूत्रे न्यासकारेणोक्त· । कीदृश । विवृतानि यानि निर्मांसतया शवशिरांसि तेषा श्रेणयः पङ्क्तयस्तासां यानि कुञ्जानि गहना प्रदेशास्तेषु गुञ्जन्ध्वनन् । अत एवोत्ताल उद्भटध्वान· क्षुद्रघण्टिकानामजस्त्ररणत्कृतिहेतुश्च । अनेन रमणीयत्वमुक्तम् । 'निक्वाणो निक्वण· क्वाण क्वण· क्वणनमित्यपि' इत्यमर· । यद्वा पटुरटनेन रमणीयत्व पताकाकम्पनेन डामरत्वमत्रोक्तम् ॥४॥ **इदं तावदिति** । पुराणेत्यादिना चिताधूमानां स्वभावाख्यानम् । अक्तं म्रक्षितम् । परिभर्जनं वह्निमध्यनिक्षेपपाक । अम्लरसेनैकेनोनं पञ्च रसं रसोनम् । लसून इति ख्यातम् । वट्यते वेष्ट्यतेऽनेनेति वाट । हलश्चेति घञ् । 'पन्था वाट पथो माथ ' इति भागुरि । नेदीयो निकटम् । पर्यवसित समाप्तं विनष्टं च । मन्त्रसाधनं पुरश्चरणजपादि । समार समूह । उपयाचितं मनीषितार्थं स्वीकृतम् । 'यदीयते तु देवेभ्यो मनोराज्यस्य सिद्धये । उपयाचितकं तत्तु दोहदं सप्रचक्षते ॥' इति हारावली । **स्त्रीरत्नमिति** । 'जातौ जातौ यदुत्कृष्ट तद्धि रत्नं प्रचक्षते' इति विश्वः । विदितमुपलब्धम् । विचितमिति पाठेऽन्विष्टम् । **गम्भीरेत्यादि** । 'विकारा सहजा यस्य हर्षक्रोधभयादिषु । भावेषु नोपलभ्यन्ते तद्गाम्भीर्यमुदाहृतम् ॥' इति । 'अभ्यासात्करणाना तु श्लिष्टत्वमुपजायते । महत्स्वपि विकारेषु तन्माधुर्यमुदाहृतम् ॥' इति भरत । उत्तम्भितो जूटाकारेण बद्ध कुटिलो वक्र· कुन्तल केशपा यस्य स । एतेन रौद्ररसवत्तोक्ता । **कुवलयेत्यादि** । य एष स्वभावान्नीलनलिनपत्रवच्छ्यामोऽपि विप्रलम्भात्सर्वत पाण्डुरमङ्गं दधत् । ललितो रमणीयो विकटो भीषणो न्यासो देहन्यासो यस्य स । ललितत्वं स्वभावात् । विकटत्वं रौद्रात् । यद्वा न्यास करचरणादिचालनम् । श्रीमानतिरम्य· । मृगाङ्काभि·

पृ० प०

११५ १ अतिमुक्तकमञ्जरि° । २ अपि कर्णेनाह° । ४ तदर° परिवर्तेमा° ।

रचिथया मा मम तावकमाधर्म यस । अत एव देवतायै मुग्धाङ्गवैयोऽस्मात्। मम भामा पाणिर्मिव हरस्पममति । तत्र हेतुमाह । प्रतिपक्षसपत्न्या भाव पितृकर्म । अकथकं मरणार्थं महामोहे यत्र सः । न हि विमोहो एवं यत् मोहे न धारयति । अत्र पूर्वार्धेन कल्पितसमुत्पत्त्या विप्रलम्भमुक्तम् । अत ए नवधावृत्तः । महामोहपातिरेषेण मोहपीमरणमुक्तो । यदाह—'तत्कालमपि समाश्रित्यात्पर्यंच मोहात् । निमित्तान्यविशेषमीरलो नाम संभवति ॥ तत् निमदर्पणेन च सन्दशलस्यापेक्षसंयोगेन । अतो वेव बहुभिर्वासरैः सह यति ॥ इतरत्र नाम्नकालकृतम्' इति हुमो निषेधः । अतएव निर्मलत्वे निष्क्रियो विधिवेऽविषयम्' इति मेदिनीकारः ॥ ५ ॥ पञ्चाविता निषेधा। विपरीतप्रायो प्रबन्धः ॥ स्पोक्त इत्यादि । मणमसोपान्त्या पान्थभाविनी प्यान्ते । तमामपुष्पस्तबकमञ्जरिमिव । एवं च पुष्पिनुष्यान्तमात्रेण सूचने चे मत्वाप । अप्रेसेयम् । निवामा तन्मिः । मारम्भे प्रयोगनाशेऽपि मौक्तं निं यत्रैतु तत्मनदि । अपरम् । नाताना मधुरो नाम्ना वस्तुः संपेन निर्वतेन निम्न यदर्पितं मितता मिथ्यमिता तामिता नवमात्मरा स्पीता नमीय वा भूत्वा भूमधमूतो धीवारो वा तस्मरकम् । एवं नाम्नकारोपमाङ्गधया संबन्धे: । भूत्वा भूमधमूलेऽपि नौदारेऽपि निपतये' इति परमिः ॥ ६ ॥ तावदे समार्गेणम् । प्रेमेत्यादि । सुगतयो मानस्नातात्मा बहुभूतानेन संयोगे मुख नायको मयि पुनर्भूयाद्धा । 'योग्यविशेषाः संयोगे पुष्पमालिकमादरः' इति कल्पमरणम् । अपरक । प्रथमं प्रेम्णा संभोगमीषन्तो इव तावत्यानिवृत्तयेनाप्य निमयमनात् । ततो निष्पावमुपेत्य निपतसावयश्व । ततः परिचयसमुदाय- समेषामुद्वराणोऽपि । विपरीतमुक्ता सहवमनोवाः । नायकसंयोगसीतानि तथाभिरक्षितमधुवचनो यतो श्रीमता भवति तस्य पीडासु मनो श्रीमत इत्यर्थः । अपरः । अन्तःकरणस्य मनसो नायकेनिमित्तापारतरोपपत्तीनः । मात्सर्यमव सेन तस्मयो नायकविषये न व्याप्रियत इत्यर्थः । अत एवास्मिन्नपराधे उपकृतेऽपि तत्र स्थाने भावस्य न सम्पादितमपीति भावः । गद्य । तत्तावेन बहुमानोत्पादित नायकस्य प्रत्यावर्तते यदि भवेयुः । तावदेव दुर्लभतत्संयोगवीरता ॥ प्रथम श्रीहेतुमाताभिसमाख्याते—अतिमुक्तेत्यादि । प्रियता रूप तदङ्गपरिचयि मञ्जरीमाहुयम् । तत्तमा भोः भरे सर्वतोभावेन वर्तनम् । इत्यादिकमनिवर्तः । नापितिमिरकम्पा । बाह्य तद्वै परिवर्तनमूर्च्छीभवनमेव पुष्पादिकमनुयाम् । अपरोऽथ प्रियया कर्णेनाहे कर्णमूले निवेशितमात्मनं यत्र । ममापि सः । प्रथमपदे कर्णे मूलेऽर्पितमात्मनं येन सः । 'तत्र नाम्नमूले पीतनालिकसंनिभ्या कुसुमानस्थी' इति मूले नातपरस्मपः । अतिशमन्या मुक्ता यथा नातिमुक्ता । मुक्ता मुक्तार-

पृ० पं०

११६　३ ०धुना तत्सदर्शनेनातिस्वल्पोऽपि न विशे० । ४ ०स-
भावितात्मजन्मनः संस्का० ।

११७　१ ०करोत्यन्तर्वृत्ति० ।

रमपास्य तदर्पणादतिक्रम । यद्वा अतिमुक्तातिविरला मालत्यवलोकनव्यासङ्गात् । एतादृशी या मङ्कथिता केसरावली तस्याः सतताधिवासेन सुभग. सुरभिरर्पित-स्तनौ यत्रेति क्रियाविशेषणम् । अविमुक्तेति पाठो न मनोहर । अविमुक्तत्वादेव सतताधिवासस्य लब्धत्वात्सततग्रहणस्य व्यर्थत्वात् ॥ ८ ॥ **संभूयेत्यादि** । तस्या-स्तन्मुखं पुनरपि पश्येयमित्येतदेव प्रार्थये । अङ्कप्राप्तेर्दुर्लभत्वादिति भाव । कीदृ-शम् । कामस्य मङ्गलार्थं गृहम् । तत्र कामो हृष्टो वसतीत्यर्थ. । यद्वा कामस्य मङ्गल-घटित हिरण्यघटित गृहम् । 'कल्याणं मङ्गल विद्यात्काश्चन च तदक्षमम्' इति विश्व' । यद्वा अनङ्गस्य मङ्गलानामुपचयहेतूना सौकुमार्यादीना गृहम् । अत एवोत्प्रेक्षते । वालचन्द्रकलोदयात्सारैर्गृहीतैरुत्पादितमिति । अत्रोदयादिति भावेन द्रव्याभिधाना-न्नवेन्दुकलाया अवचिता सारास्तैरुत्पादितमिवेत्यर्थ । सकलजनानन्दिनवेन्दु-कलातोऽप्यधिकमनोहरमिति भाव । यद्वा ल्यब्लोपे पञ्चमी । तेन वालेन्दुकलोदय गाप्यावचितैरित्यर्थ. । यद्वा वालेन्दुकलोदयात्प्रतिपच्चन्द्रकलोदयादारभ्यावचितै पूर्णिमापर्यन्तमित्यर्थात् । आरभ्येत्यस्य लाभ. पञ्चमीत एव । तथा च पूर्णेन्दुना मुखसाम्य लभ्यते । कचित्कलोच्चयादिति पाठ । तत्रोच्चयात्समूहादित्यर्थ । यत्र मुखे समुखीभूते सुखानि । कर्तृणि । मिलित्वेव परं भूमान वाहुल्य विस्तारयन्ति चित्ते । अनेनान्त.प्रीतिरुक्ता । इवशब्द उत्प्रेक्षायाम् । एवपाठे विस्मय एवशब्द' । वहि.प्रीतिमाह—नेत्रोत्सवोऽलब्धलाभाभिमानोऽनुरागं प्रस्तौति स्रवति । रतेर्द्रव-मयीत्वात् । समाधिरलकार ॥९॥ मानसमौत्सुक्यातिशयमाह—**मम हीति** । मामकीन. प्रियास्मरणरूपज्ञानोत्पत्ते. सतान. परिणतिसमूह स्मृतिरूप एव मम चैतन्यमात्मतत्त्वं तन्मयमिव करोति । मालतीमयं करोतीत्यर्थ. । कीदृश । प्रताय-मानो दीर्घीभवन् । अत्र हेतु । संस्कारस्य भावनाया अतिशयितप्रवोधादुद्रेकात् । कीदृशस्य संस्कारस्य । सातिशयात्सादरात्स्फुटाकाराद्वा बकुलवीथ्यां पूर्वकालानुभ-वाल्लब्धजन्मनः । प्रतायमानत्वमेवोपपादयति—तद्विसदृशैर्मालतीविलक्षणविषयै-र्ज्ञानान्तरैरतिरस्कृतप्रवृत्ति । तथा चान्तरा विषयान्तरास्फुरणान्न प्रवाहतिरस्कार इति भावः । नन्वात्मतत्त्वस्य पुष्करपलाशवन्निर्लेपतया कथं मालतीमयत्वमत आह—**अन्तरिति** । अन्त.पदमिह बुद्धितत्त्वपरम् । तथा च बुद्धितत्त्वस्य या प्रवृत्ति' सहजसिद्धो व्यापारः सा यत आत्मतत्त्वे भेदाग्रहात्प्रतिभासते तस्मात् । साङ्ख्यदर्शने बुद्धेर्भोक्तृत्वात् । यद्वा अन्तर्वृत्तिरिति भावप्रधानम् । तथा चान्त-र्वृत्तित्वादन्तरवस्थानरूपं सादृश्यमात्मबुद्ध्योस्तस्मात् । स्वोक्तमेव दर्शयति—**लीनेवेत्यादि** । सा प्रियास्माक चेतसि लग्ना सबद्धा । संबद्धत्वे यथासंभवं

पु० १०

११८ ४ संप्रति मगस्समानकौपपनिकरस्य म० । ५ प्रत्य। मस्मिन्नि° । ६ °मेतुरपमस्या° ।

प्रकारमाह—लीनेव विद्रुतेव । यत्र पुनः संपर्कस्य न प्रकाशोपलम्भस्त-ल्लीनमित्युच्यते । यथा पयसि क्षीरं लवणम् । सर्वथात्र स्फुरणस्य प्रकाशे नोपमामेदः । पूर्वपूर्वोपमितोपाधा । तथा हि । लीनत्वस्याप्रतिभासस्य प्रतिभ सार्थमाह—प्रतिबिम्बितेव । यत्र वस्त्वन्तरस्याभिहतं वस्तु परितः स्पष्ट एकादि तत्तत्र प्रतिबिम्बितमित्युच्यते । यथा स्फटिके रक्तपुष्पम् । प्रतिबिम्बित वस्त्वन्तरसंसर्गसंस्कारवशादविकलात्वाद्विकलोपपत्त्यैवाह—लिखितेव । लिपिविशेषवर्णसंयोगमयेव द्रव्येण वस्त्वन्तरोपरि संस्थानविशेषविनिर्मितं तत् लिखितमित्युच्यते । यथा पत्रे लिपिः । लिखितस्य वस्त्वन्तरपतितस्य विरस्थायित्वाभावत्वपर्यवाह—उत्कीर्णरूपेव । यत्र विविध धातुना किंचिदवयवविभागः क्रियते तदुत्कीर्णम् । यथा पाषाणे क्षरादि । अस्याप्यैकमात्रस्थितत्वात् सर्वस्थितत्वार्थमाह—प्रत्युप्तेव प्रत्युप्तत्वं दम् । यत्र द्रव्यान्तरसंसर्गे तत्तत्र प्रत्युप्तम् । यथाङ्गुलीयके मण्यादि अस्यापि तत्कोटरत्वाविशिष्टत्वाभावादाह—वज्रलेपघटितेव । यत्र किंचि मद्रव्याभिपातनक्रमैकावयवसंयोगविभाग्यतामयस्तत्र वज्रलेपघटितम् । य हीरकादि । तथापि केवलं बहिरेवस्थितत्वादन्तःसंपर्कपर्यवाह—अन्तर्निखातेव यत्र संपर्कमूर्ध्वाधःसंयोगाभिमात्रं नोपलभ्यते तत्र निखातमित्युच्यते । य भूमौ शूलकादि । निखातस्य सर्वतोऽवयवप्राग्भावसंयोगकल्पनयोर्भेदः । निख तापि निर्गमाभिप्रायेण तत्कोटरत्वात् निवेशविशुद्धत्वार्थमाह—पञ्च भिः शरैः कीलितेव । कीलितस्य प्रतिविशेषणोत्पाटनाशक्यत्वादाह— चिन्तापरम्परासूत्रतन्तुमूलेन बाढं यथा कालका स्यूतेव कीर्णा ग्रथितेव । अ निबिडसीवनेनातिदुष्प्रेरणीयत्वमुक्तम् । इहोपाधेराभेदेऽप्युपाधिभेदात्प्रत्येकत्वमभि प्रायेणाह । एकमेव हि वस्तु तत्तदुपाधिभेदाद्भिन्नमिव प्रतिभासते यथा दर्पितकुन्त स्थितादि । यद्वा कोऽप्यावेशे चेतसि सा तथा दृढं संपन्ना । रज्जुवद एव अस्य पदार्थः । सरोरुहमर्द्दहनादौ तथा दर्शनात् । रज्जुवद एव भावाभ्यासेन स्थिरीक्रियते । क्रमशस्त्वपप्रकारेण कीलितेव । चिन्तासंततितन्तुजालनिबिडस्यूतेव । यत्र ग्रथनमन्यतो न युक्तम् । यथा सत्स्वन्तरस्य चैतन्यस्य संबन्धाभावात् । अतो निबिडविषयिभावप्रकारान्तरमेवाह—लीनेवेति । लीनत्वं तदात्मतया संपर्कत्वम् । विषयविषयिभावोऽद्वैतरूप एव संबन्ध इति योगाचारमतमनेनोक्तम् । प्रतिबि म्बितेवेति योगमतोपदर्शनम् । लिखितेवेति सौत्रान्तिकमतोपदर्शनम् । तत्र हि ज्ञानेन नीलाद्याकारार्पणं क्रियते लिखित इति तदाकारस्याभिव्यक्तिः । विकारो त्पत्तिरित्युत्कीर्णमित्यन्यम् । सांख्यीयक्रमेणेति विकाराकारेण चैतन्यपरिणाम इति स्थैर्यदर्शनम् । अविकृतमिन्नमतम् । प्रत्युप्तेवेति पूर्वापरविरोधाकारस्य रूपस्याभिधीयते

पृ० पं०
११९　३ भवत्वाघोषयामि तावत् (उच्चैः ।) भो० । पूतं निर्व्याजं० । ७ ०दुत्तालवेतालमुक्तमु० ।
२२०　५ ०विघसैराघर्घरं क्र० । ८ ०शाचानाम् । एते हि० । ९ तपपृथुरस० । १० ०दार्ये विवर्णदे० ।

सुवर्णरचितभाजनादाविव तत्तद्विषयाकारतया ज्ञानविपरिणाम इति पातञ्जलमतम् । वज्रलेपघटितेवेति नैयायिकमतम् । तदीयतामात्ररूपो हि स्वभावभेदः प्रकाशस्य विषयविषयिभावः । अयं च तावद्वस्तुस्थिरतया वज्रलेपघटनातो न भिद्यते । अन्तर्निखातेवेति विज्ञानवादिमतोपदर्शनम् । अत्र हि विज्ञानस्यान्तर्निखननान्न बाह्यवस्तुस्थितिरिति । इहापि तथा । एते च विषयविषयिभावविकल्पास्तच्चिन्ताप्रकारत्वान्माधवस्य चित्ते विपरिवर्तन्ते । एवं च चेतसा सह संबन्धः । पश्चात्कीलनेन वा सीवनेन वा गाढसंबद्धता गता भवति लग्ना । ततश्च तद्दर्शनं महापुरुषानुभूतं तस्येति किमत्र चित्रमिति भावः । अत्र पञ्चभिरित्यनेन युगपत्कामबाणविषयत्वमात्मनो निवेदयता तु सहृदशाशालित्वं सूचितम् । चेतोभुव इत्यनेन तत्प्रभवस्य तस्य मर्मज्ञता ध्वनिता । 'यथाशक्ति यथायुक्ति यथागति यथामति । यथाधीति यथानीति विवेचितमिदं मया' ॥ १० ॥ **माधवः** । कौणपनिकायो राक्षससमूहः । रौद्रता भीषणत्वम् ॥ **पर्यन्तेत्यादि** । तमः कर्तृ । चिताज्योतिषामौज्ज्वल्यं परभागतो गुणोत्कर्षाधानात्प्रकटयति व्यक्तीकरोति । तमसि संनिहिते सति तेजसां कान्त्युत्कर्षः स्फुट एवेति भावः । कीदृशं तमः । आभोगात्परिपूर्णतया भीमम् । चितालोकमण्डलस्य पर्यन्ते निकटदेशे प्रतिरोधनशीलं मेदुरं स्निग्धं चयेन सङ्घेन स्त्यानं घनम् । यद्वा । पर्यन्ते यः प्रतिरोधोऽन्धकारस्य प्रसरणनिवारणं तेन मेदुरो मांसलो यश्चयस्तेन घनमित्यर्थः । कटाः शवाः । पूतनाः श्मशानवासिनो राक्षसास्तत्प्रभृतयोऽन्येऽपि तत्रत्याः शृगालादयः किलकिलाकोलाहलैः किलकिलारूपारावैः सांराविणं परस्पराह्वानं कुर्वते । समदाद्धर्षात् । उत्ताला उद्भटाश्चपला वा । तालादुद्गता उत्तालाः । सुप्सुपेति समासः । तेनान्योन्यहस्ततालवन्त इति वा । संसक्ता मिलिता आकुलास्त्वरायुक्ताः केलयः क्रीडा येषां ते । यद्वा संसक्तत्वेनाकुला केलिर्येषां ते । संसक्त इति भावप्रधानम् । यद्वा संसक्ता कुलेन स्वयूथेन केलिर्येषां ते । त्रिपदबहुव्रीहावुत्तरपदत्वाभावान्न पुंवद्भावः । 'सान्द्रे स्निग्धे च मेदुरः' इत्यमरः । किलकिलेत्यव्यक्तशब्दः । अविभावितविशेषः शब्दसमूहः कोलाहलः । संपूर्वाद्रौतेरभिविधौ भाव इनुण् । तदन्तात्स्वार्थेऽण् । आदिवृद्धिः । शवानां शब्दकरणं वेतालाधिष्ठानात् । रौद्ररस इह । तल्लक्षणं भरते—'इति रौद्रो रसो दृष्टो रौद्रैरेवाङ्गचेष्टितैः । शस्त्रप्रहारभूयिष्ठभयकम्पक्रियात्मकः ॥' इति ॥११॥ भो भो इत्यभिमुखीकरणरूपे संबोधने । निकेतनं गृहम् । **अशस्त्रेत्यादि** । अशस्त्रपूतं संमुखपतितस्य स्वर्गिणो मांसं शस्त्रपूतमतस्तेषामग्राह्यम् । इदमिति न

पृ० ९०

११८ ४ संप्रति मगस्ममानकोणपमिकरस म० । ५ प्रमृ। असिन्नि० । ६ ०मेदुरपयस्त्या० ।

प्रकारान्तरमाह—लीनेव सिक्तेव । यत्र यस्य संबन्धस्य च प्रसक्तोपमानस्य तल्लीनमित्युच्यते । यथा पयसि क्षीरं लवणम् । सर्वभाग व्याप्तस्य प्रकारेऽे-ोपमानमेरा: । पूर्वपूर्वापरितोषाद्वा । तथा हि । केवलस्याप्रतिमाभासस्यापि-सापेक्षमाह—प्रतिबिम्बितेव । यत्र सत्त्वप्रख्याभिहितं वस्तु परिस्य स्वच्छे एवापि वस्तु प्रतिबिम्बितमित्युच्यते । यथा स्फटिके रक्तकुसुमम् । प्रतिभासस्य वस्त्वन्तरसंसर्गसंपीनरवैमात्रापि चिरकालस्थायित्वाभिव्यक्त्योपवर्णनमाह—लिखितेव । तत्र प्रतिबिम्बितवस्तुसंबोधमरेण दृश्येन पत्रस्योपरि वस्त्वानभिव्यक्तमभिर्व्यज्यते तत्र लिखितमित्युच्यते । यथा पत्रे लिपिः । लिखितस्य कदाचित्प्रक्षालनेन विलयो न निरस्यापि तस्मात्सापेक्षमाह—उत्कीर्णेव । यत्र लिखित-मात्रेण किञ्चिदवयवनिमापा क्रियते तदुत्कीर्णम् । यथा शिलायां लि-पिः । उत्कीर्णस्याप्येकस्थानप्रतिबद्धतया सर्वोत्पत्तिकापेक्षमाह—प्रत्युप्तेव प्रत्युप्तमपी-त्यम् । यत्र प्रत्यन्तरितरूपेऽर्पितं तत्र प्रत्युप्तम् । यथाङ्गुलीयके मणिः । प्रत्यु-प्तस्यापि कदाचित्पातसंभवात्तदपेक्षमाह—वज्रलेपघटितेव । यत्र किञ्चि-त्सम्यग्विभागमन्तरेणापि संश्लेषविभागाभावस्तत्र वज्रलेपघटितम् । यथा हीरकादि । तथापि केवलं बहिरवस्थितत्वात्संस्पर्शापेक्षमाह—अन्तर्निखातेव । यत्र संबद्धमूलं सर्वतोऽनालक्ष्यं दृढं नोपलभ्यते तत्र निखातमित्युच्यते । यथा भूमौ मूलवस्तु । निखातस्य सर्वतोपलम्भसंभवपेक्षमाह समयोगैः । निखा-तस्यापि नैश्चल्यविरहेण चलनोत्सारणतया निश्चलत्वप्रतिपादनमाह—चल-यन्तिभिः शरैः कीलितेव । कीलितस्य प्रतिबन्धनोत्सारणवत्त्वाद्वन्धनोन्मूलनमाह—चिन्तासन्ततितन्तुजालनिबिडस्यूतेव लग्ना । यथा कान्तया स्यूतेव सौचर्यं प्राप्तेव । अत्र निबिडसीवनेनात्यन्तमेवसंबद्धत्वम् । इत्युपायेनासीनेऽप्युपायाभिमतस्यैवासक्ती स्मृतेयम् । एकस्येव हि वस्तु तत्तदुपायैर्विविधाभिव्यक्तिविषयो यथा परिकल्प-नियाति । यथा कोऽप्यर्थो नैवाति स्म यथा तथा संबद्धः । तत्संबद्ध एव वा पदार्थः । 'तरोरपि स्वभावो यथा दर्शनात् । तत्संबद्ध एव वाक्यप्रकारेण निरूपितमिति । कामबाणपञ्चकेन कीलितेव । चिन्तासन्ततितन्तुजालनिबिडा स्यूतेव । ततु सकलमन्त्रतो न दुष्टम् । तथा संतानाद्रस्य भेदस्य संतन्यमानत्वात् । लीने-ति पयसि क्षीरमिवावस्थानमत्र वर्तते इत्याह—लीनेवेति । क्षीरवत् तदात्मतया संश्लिष्टत्वम् । निरवयवनिरवयवयोरत्यन्तसंश्लेषरूप एव संबन्ध इति सोपाधारमत्यन्तमेवोक्तम् । प्रतिबि-म्बितेवेति सोल्लासमतोपवर्णनम् । लिखितेवेति सौभाग्यविषयतोपवर्णनम् । तत्र हि प्रायेण सौभाग्यपदेषु लिख्यते लिपित इति तत्तदाधारसाभिव्यक्तिः । उत्कीर्णे-त्यस्याभिव्यक्तिमिति निखातप्रायम् । उत्कीर्णरूपेति निखातमपि नैव भावपरिणाम इत्ये-तदपेक्षया । अर्पितरूपमितम् । प्रत्युप्तेवेति पूर्वसमानदेशाधारस्य रूपान्तरोपेत

पृ० पं०

११९ ३ भवत्वाघोषयामि तावत् (उच्चै ।) भो० । पूतं निर्व्याजं० । ७ ०दुत्तालवेतालमुक्तमु० ।

२२० ५ ०विघसैराघर्घरं क्र० । ८ ०शाचानाम् । एते हि० । ९ तपपृथुरस० । १० ०दार्यं विवर्णदे० ।

सुवर्णरचितभाजनादाविव तत्तद्विषयाकारतया ज्ञानविपरिणाम इति पातञ्जलमतम् । वज्रलेपघटितेवेति नैयायिकमतम् । तदीयतामात्ररूपो हि स्वभावभेद. प्रकाशस्य विषयविषयिभाव. । अय च तावद्वस्तुस्थिरतया वज्रलेपघटनातो न भिद्यते । अन्तर्निखातेवेति विज्ञानवादिमतोपदर्शनम् । अत्र हि विज्ञानस्यान्तर्निखननान्न बाह्यवस्तुस्थितिरिति । इहापि तथा । एते च विषयविषयिभावविकल्पास्त्वचिन्ताप्रकारत्वान्माधवस्य चित्ते विपरिवर्तन्ते । एवं च चेतसा सह सबन्ध. । पश्चात्कीलनेन वा सीवनेन वा गाढसवद्धतां गता भवति लभा । ततश्च तद्दर्शन महापुरुषानुभूतं तस्येति किमत्र चित्रमिति भाव । अत्र पञ्चभिरित्यनेन युगपत्कामबाणविषयत्वमात्मनो निवेदयता तु सहृदशाशालित्वं सूचितम् । चेतोभुव इत्यनेन तत्प्रभवस्य तस्य मर्मज्ञता ध्वनिता । 'यथाशक्ति यथायुक्ति यथागति यथामति । यथाधीति यथानीति विवेचितमिदं मया' ॥ १० ॥ **माधवः** । कौणपनिकायो राक्षससमूह । रौद्रता भीषणत्वम् ॥ **पर्यन्तेत्यादि** । तम कर्तृ । चिताज्योतिषामौज्ज्वल्यं परभागतो गुणोत्कर्षाधानात्प्रकटयति व्यक्तीकरोति । तमसि संनिहिते सति तेजसां कान्त्युत्कर्षे स्फुट एवेति भाव । कीदृशं तम । आभोगात्परिपूर्णतया भीमम् । चितालोकमण्डलस्य पर्यन्ते निकटदेशे प्रतिरोधन. शीलं मेदुरं स्निग्धं चयेन सङ्घेन स्त्यानं घनम् । यद्वा । पर्यन्ते य प्रतिरोधोऽन्धकारस्य प्रसरणनिवारणं तेन मेदुरो मासलो यश्चयस्तेन घनमित्यर्थ । कटा. शवाः पूतना श्मशानवासिनो राक्षसास्तत्प्रभृतयोऽन्येऽपि तत्रत्या. शृगालादय किलकिलाकोलाहले किलकिलारूपारावे साराविणं परस्पराह्वानं कुर्वते । समदाद्दर्पात् । उत्ताला उद्भटाश्चञ्चला वा । तालादुद्गता उत्ताला । सुप्सुपेति समास । तेनान्योन्यहस्ततालवन्त इति वा । संसक्ता मिलिता आकुलास्त्वरायुक्ता केलय क्रीडा येषां ते । यद्वा संसक्तत्वेनाकुला केलिर्येषां ते । संसक्त इति भावप्रधानम् । यद्वा ससक्ता कुलेन स्वयूथेन केलिर्येषां ते । त्रिपदबहुव्रीहावुत्तरपदत्वाभावान्न पुवद्भाव । 'सान्द्रे स्निग्धे च मेदुरः' इत्यमर । किलकिलेत्यव्यक्तशब्द । अविभावितविशेष शब्दसमूह' कोलाहल. । सपूर्वाद्रौतेरभिविधौ भाव इनुण् । तदन्तात्स्वार्थेऽण् । आदिवृद्धि । शवानां शब्दकरणं वेतालाधिष्ठानात् । रौद्ररस इह । तल्लक्षणं भरते—'इति रौद्रो रसो दृष्टो रौद्रैरेवाङ्गचेष्टितै । शस्त्रप्रहारभूयिष्ठभयकम्पक्रियात्मक ॥' इति ॥११॥ भो भो इत्यभिमुखीकरणरूपे संबोधने । निकेतनं गृहम् । **अशस्त्रेत्यादि** । अशस्त्रपूतं संमुखपतितस्य खर्गिणो मांस शस्त्रपूतमतस्तेषाममाद्यम् । इदमिति न

पृ० प०

१२१ १ समवसगर° । २ इत्व, वीमसममेवामेव° । निर्मिके स्कृत्य कृ° । °पृपृष्ठोफम्° । ५ °षु पिण्डाप° । ६ मार्गः पमसनेत्र° । ९ °कचनपरिणमन्सेव° ।

१२२ २ °पिशाचाञ्जनानाम् । तथा हि । मौ° । ७ वे मुरा कपा° ।

वारयमिदम् । यद्वा [illegible] । पादन्यामनेकमर्थाद् । [illegible] घस एवे पुरुमतया तेषामसहाय इत्यमवायमभिसमाप्य । [illegible] इत्यसिद्धि पन्थोक्तम [illegible] पार्जितम् । [illegible] विमागमनेतन्मोर्च मिथुनार्थं इति परिमापितमेव । 'शिवमपुष्प्ये भेद्यः पुरुषा छिद्यते तथा' इति [illegible] स्मार्यमाह—पुरुषस्थ [illegible] पोपजीवितम् । [illegible] विकत्स मूल्यापेक्षत्वाद् । यद्वा [illegible] । [illegible] ॥ ११ ॥ [illegible] तु पोपयं' इत्यमरः । वेताकः [illegible] । 'तुमके [illegible] कुले' इत्यमरः । तेषामन्योन्यस्तपसा एवे [illegible] । [illegible] [illegible] । प्रभवित [illegible] । [illegible] । कर्पेस्यादि । [illegible] तेषां ते [illegible] येषां [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] एव [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] सप्तधातनामामभिप्रायतेव [illegible] । [illegible] [illegible] कोटिभिरमैभिरव [illegible] [illegible] मिथुनमनुल्लानि [illegible] तैः । [illegible] मिथुनत्वता । [illegible] इति पक्षः [illegible] [illegible] मिथुनानि दुर्लभानि [illegible] तेषाम् । एतेन दुर्लभमुक्तम् । [illegible] इत्यमरः । [illegible] पूर्वनिपात [illegible] पूर्वनिपातः । [illegible] स्यति [illegible] । कर्मेषि [illegible] । [illegible] ॥ १२ ॥ अपि चेति । अपि [illegible] । [illegible] । पद्योमाह—एव-मित्यादि । [illegible] । किं कुर्वन् । [illegible] [illegible] मूर्ती [illegible] एव [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] दर्शितानि । [illegible] 'भरत' इति [illegible]

पृ० प०

१२३　०कथं द्रागतिप्रशान्तभी० । २ ०भिकाप्रकारै० । निः-
सत्त्वता पिशाचानाम् । ४ ०घूत्कारसंवलित० । ५
०चण्डडाकृति० ।

१२४　१ अन्तःशीर्णकरङ्ककर्कतर० । १० देहोत्कम्पः स्व० ।

घनानि दृढान्यस्थ्ना पञ्जराणि येषां तादृशा जरन्तो जीर्णा कङ्काला मांसादिशून्यास्थिभागा यस्य तत् । वृकपदं शृगालाद्युपलक्षणपरम् । 'कोकस्त्वीहामृगो वृकः' इत्यमर । यद्वा 'शालावृका कपिक्रोष्टुश्वान' इति नानार्थेऽमरदर्शनादेतस्यैवैकदेशो वृकशब्द । तेन भीमसीमसेनादिवदस्यापि तावदर्थप्रतिपादकतेत्यवधेयम् । यद्वा वृको 'घोष' इति ख्यात । 'विघसो भोजनशेषेऽपि' इत्यमर । 'स्याच्छरीरास्थि कङ्काल' इत्यमर ॥ १४ ॥ विहस्येति । अतिसात्त्विकेऽपि मयि भीषणत्वममी पूतना कुर्वन्तीत्यसवद्धक्रियया हासः । यदाह—'असंवद्धैस्तु हास स्याद्ग्राम्यपथ्यक्रियादिभिः' इति । प्रकारो वैलक्षण्यम् । ततेत्यादि । एते पूर्वोक्तादन्ये पिशाचा विस्तृतदीर्घजिह्वाभीषणमुखविवरं विदार्य व्यादाय दग्धपुराणरोहिणानामिव द्युतिं दधति धारयन्ति । दग्धत्वेन श्यामत्वं पुराणत्वेन जीर्णत्वं दर्शितम् । रोहणो 'रोहिण' इति ख्यातस्तरु । 'घोघरात्ति' इति ख्यातो वा । रोहितोऽपि स एव । अत एव 'रोहित प्लीहनाशक' इत्यमरोऽपि । रोहणानामिति पाठे रोहन्तीति रोहणास्तरवस्तेषामित्यर्थः । ललता चलताजगरेण सर्पेण भीषणच्छिद्राणाम् । 'निष्कुह कोटरं वा ना' इत्यमरः । तदिह कोटरेणास्यमजगरेण रसना रोहिणेन पिशाच उपमीयन्ते । भयानको रस । यदाह—'विकृतरवसत्त्वदर्शनसत्रासारण्यशून्यगृहगमनात् । गुरुनृपयोरपराधात्कृतश्च(?)भयानको ज्ञेय ॥' १५ ॥ बीभत्स घृणाकरम् । निर्भिद्येत्यादि । अयं प्रेतरङ्कः प्रेतरूपो रङ्क । क्षुधाभिशुष्यच्छरीरोऽव्यग्रमनाकुलं यथा तथा क्रव्य मांसमत्ति खादति । किं कृत्वा । प्रथममादौ कृत्तिं चर्म निर्भिद्य निर्भिन्नीकृत्य पश्चादुत्कृत्य छित्त्वा उत्कृत्येति पाठे चर्मकोषाकर्पणमुत्कर्तनं तत्पुन पुनः कृत्वेत्यर्थ । अथानन्तरं पृथुना महतोच्छोफेन भूयांसि बहूनि मांसानि जग्ध्वा भक्षयित्वा । कीदृशानि । अंसयो. स्कन्धयो स्फिचो कटिमांसपिण्डयो. पृष्ठे कायपश्चाद्भागे पिण्डयो जङ्घापार्श्वात्यभागयोरादिपदात्कक्षामूलाद्यवयवेषु सुलभानि । उच्छूनत्वात्तेषाम् । उग्रपूतीन्युत्कटगन्धीनि । पृथूत्सेधेति पाठे पृथुनोत्सेधेन कायेन बहुता गतानीत्यर्थः । यद्वा उत्सेधेनोन्नत्या भूयांसीत्यर्थ । 'उत्सेध' काय उन्नतिः' इत्यमर । कीदृशो रङ्क । आर्तस्वरावान् । पर्यस्तमितस्तत क्षिप्तं नेत्र येन स । एतदुभयं रङ्केषु प्रसिद्धमेव । 'अन्त पर्यस्तनेत्र' इति पाठेऽन्तर्मध्ये स्थितनेत्र । रङ्कत्वेन कोटराक्षत्वादित्यर्थ । 'आत्तस्नाय्वस्त्रनेत्र' इति पाठ आत्तानि गृहीतानि स्नाय्वस्त्रनेत्राणि येन स. । अत एवाभ्यायत्पारनाय ...

पृ० प०
१२५ ७ °अम्म सिणेहमअहिअए हवा° ।

रभरुदितपरमसम् । आहस्तात्कोपीकृतात्करादाव कपालपात्रस्यैवाक्षेपात् अन्यथापादानानुपपत्तिः । बीभत्स कर्म्यम् । भजिनु वसेतितिरिति तद् । स्फुट पतमपि शिरोजतविमस्तामतमपीत्यर्थः । अत एव रङ्कः । 'शिरो शिरं करिप्रोथौ' इत्यमरः । 'पिण्डः कम्मेऽप्रमेदे स्यात्' इति मेदिनीकारः । करं मस्तकेऽपि स्यात्' इति धरणिः । अयं बीभत्सो रसः ॥ १६ ॥ निष्कपेत्यादि एतेऽपि कुणपभुजः श्मशानवासिनः पिशाचाः महीम्नाथितात्मनः प्रेतप्रयाणाकूप टेपामेव महानलक धाराप्रयाणमस्ति निकृष्य निपतमांसावर्तं हत्वा मत्ताः पिबन्ति । मत्ताश्चिमध्यस्थितशेषाः । बीभत्सीः । आरादूरत एवोप विनोर्दमानमानाः । प्रथमयत्नात् । यद्वा आरात्समीपे पिबन्तीति योजना । आराद्दूरसमीपयोः इति विश्वः । चिताभूमस्पेनाविभीषणतोयः । बीभत्सम् निष्कपेनेत्यापेन शिरस्पस्यापि येषाम् । पश्चो- इत्यादिस्वेनाधरूष भ्रमात्समारेसेऽभेपे समम् । धरम इति पाठो न युक्तः । तृतीयापाषण्डीसामि बागद्विभिन्नात् । यद्वा प्रेतकायानिति पत्रमन्यवः पाठः । अतोऽत्र इति पच म्यामनदि रूपम् । चितान्य इति स्यम्लोपे पञ्चमी । निष्क्रान्तरती' इत्यमन्याटवी चतम् । कपमेव पाकमोधानेषु परिपक्वामीर्यैम्मेरो मैषा वाग्वेशकुम्भानपि । बीभत्सं महानलकम् । तत्पाकमपूर्वं हत्वा पक्वमव एव भवमपीकं मांसं च स्यात् । यद्वा चलकेनोत्सुकपाकेन वंशि मांसं यस्मात् । बलक इति मासे कः । प्रथमस्यः शिथिलीमवस्य रमयतो वानूच्यतीयो गुल्काय वे सम्बन्धोऽस्मात् पर स्तमितमस्यानापि तैर्निर्मुक्तम् । प्रवकमिति पाठ स्वयवः पार्षोऽस्मी प्रवकम् । अत एव अग्निपरिस्रुतमित्यर्थः । 'कूमपः शवमस्त्रियाम्' इत्यमरः । अर्कं 'नराह' इति स्यातम् । वर्षे' इति स्यात् वा । बीभत्स एवात्र रसः ॥ १७ ॥ मतो इति बीभत्सशृङ्गाररसयोर्वैमाम्यर्यम् । प्रायोपिश्चो शान्तिशृङ्गारस्य । शृङ्गारबीभत्सयोः परस्परविरोधेऽपि संस्थानाश्रमात्यभेदाभाव इह मनोरमनाभात्र शृङ्गारः । यथाह— मधुमास्तालंकारैः शिवपदमामण्डकाम्यवीरभिः । उपवनगमनविहारैः शृङ्गाररसोऽपि संभवति ॥ अत एवार्थं श्लोकः कण्ठमरणेऽपि रससंकरामाव उदाहृत इति । अर्धैरित्यादि । एताः पिशाचस्त्रियः कान्तैः संभूय मिलिता कपालपत्रैरस्थिवेष्टुरामममरापि पिबन्ति । बीभत्सः । अधे रचितो मत्र कार्यं प्रतिसरो रक्तसूत्रमूर्णामयं याभिस्ताः । नवैचयनिह मङ्गलप्रतिसरो भवति । यद्वा प्रतिसरः कङ्कणम् । तदप्यार्यैमम्नविहितया मङ्गलम् । 'कङ्कणे करसूत्रे च भवेत्प्रतिसरोऽस्त्रियाम्' इति मेदिनीकारः । बीभत्स एव रसपदं तेन अगम्भुतस्व कर्ममूलं विभूति या । सदया बीभत्स उत्पन्नमानाः पिबन्ति परिपाम । हत्पयस्य मेदसा पुण्डरीकपत्रैर्नोपम्यातः । यथाह—'हृदयाङ्कुरसंपूर्णं मेदे हृदयपद्मे' इति भाषाया मनोहरतमाम्या मा पुनारित्विति परिपाने बीभत्स ।

पृ० पं०
१२६ ६ निशुम्भनिर्भरन° । ९ °रिषद्यक्तर्द्धि वः क्रीडि° ।

अत एव प्रीता रक्तकर्दमकुङ्कुमवत्य· । अत्र पिबन्त्यस्थीत्यादौ यतिभङ्गशङ्का न कार्या । अधिकृतपदविच्छेदे तस्यादोषत्वात् । 'रेवा द्रक्ष्यस्युपलविषमाम्'इत्यादौ तथा दर्शनात् । 'चषक पानपात्र स्यात्' इति हारावली । इह बीभत्सामिश्र शृङ्गाररसः ॥१८॥ झटिति शीघ्रम् । विभीषिका परभयदायिनी रौद्रता । तस्या प्रकारा भेदा । अपक्रान्तं प्रपलाय्य गतम् । नि·सत्ता इत्यनेनात्मप्रौढिर्दर्शिता । महामासविक्रयादपि नेष्टलाभ इति निर्वेद । विचितो व्याप्त· । तमोव्याप्तत्वेन कथं विचितलक्षानमित्यत आह—इयमिति । गुञ्जदित्यादि । इयं सरित्पुरत एवास्ति । पारेश्मशानं श्मशानपारदेशे । 'पारे मध्ये षष्ठ्या वा' इति समास· । कुञ्ज एव कुटीरोऽल्पा कुटी तत्र या कौशिकघटा पेचकसमूह । गुञ्जन्तीनां कुञ्जकुटीरकौशिकघटाना घूत्काररूपं सवलितं ध्वनितम् । क्रन्दच्छृगालानां डात्कृतिर्डात्कार शब्दविशेष· । अनयोर्द्वन्द्वः । ताभ्या भृत पूरितो य· प्राग्भारोऽग्रतटं तेन भीषणैस्तटैर्लक्षिता । लक्षणे तृतीया । अन्तरभ्यन्तरे शीर्णास्त्रुटिता ये करङ्काः कपालानि तेषां कर्करो भग्नावयव 'काकर' इति प्रसिद्धो वा कर्करो यत्र । अत एव तरता सतरणशीलाना सरोध्यवरोधक· कूलङ्कष कूलविदारको यः स्रोतोनिर्गम स्तेन घोरो घर्घरोऽव्यक्तरूपो रव· शब्दो यत्र सा । तर सरोधीति पाठे तरसा वेगेन सरोधि गमनविरोधि । कर्करेण दृढेन तरसा सरोधीत्यर्थ । 'अल्पा कुटी कुटीर· स्यात्' इत्यमर । घटाशब्द समूहमात्रवचनोऽपि करिघटादौ त्वात्यन्तिकस्तस्य प्रयोग इत्यवधेयम् । घूत्कारडात्कृती अनुकरणशब्दौ । क्वचित् फात्कृतीति पाठः । तत्रापि फात्कृतिरनुकरणशब्द एव । 'फेरुफेरवजम्बुका·' इत्यमर । 'तट प्राग्भार इत्यपि' इत्यमर· । 'कर्करो भग्नभागेऽपि दृढेऽपि खण्डितेऽपि च' इति धरणि । तदिह करङ्ककर्करसकुलनदीप्रवाहस्तीर पातयति घर्घररवं च कुरुत इति स्फुटमेव ॥ १९ ॥ नेपथ्ये । हा तात इत्यत्र हायोगेऽपि न द्वितीया । हाशब्दस्य शोकवाचिन उपग्रहात् । तस्य च संबोधने प्रथमाप्रयोगात् । तदन्यार्थस्य योगे द्वितीयेति न्यास । अङ्कमुखे ओरल्लापहारस्य सूचितत्वान्नेपथ्ये भणनमिदम् । नाद इत्यादि । अयं तावन्नाद श्रोत्रयो· संवाद पूर्वोपलम्भाकारतामेति । कीदृश । विकला त्रस्ता या कुररी 'हापूती' इति प्रसिद्धा पक्षिवधूस्तस्याः कूजितवत्स्निग्ध स्नेहलस्तार उच्चश्च । आसान्मालत्यास्तारो नाद । अत एव चित्ताकर्षी प्रियत्वाच्चित्तानुकर्षक । परिचित इव पूर्वमुपलब्ध इव । अत एव श्रोत्रसंवादितास्य । परिचयश्च शंकरगृहे वृत्त । यदि श्रोत्रसंवादमेति कथं तर्हीविकार (?) इत्यत आह । अन्तर्भिन्न द्विधाभूत संशयाक्रान्तं हृदयं भ्रमति दोलायते । उभयत आकर्षात् । अत्र मालतीगमनासंभवात्संवादस्य च स्फुटत्वात् । यद्वा अन्तर्भिन्नं विद्धमसंभवेनेत्यर्थात् । तथा बन्धुगतानिष्टशङ्काकलङ्कात्प्रत्यङ्गं विह्वलति । करादीनि कम्पन्त इत्यर्थ· । तस्या· कथमिहावस्थान·

पृ० प०

१२७ ४ निष्पीडनस्फारफुल्लस्फणा° । ७ स्फुटाट्टहासी° ।

मिति सन्धारेवस्तम्भः । यथाह— दुर्भाषितश्रवणोपायैः स्तम्भः संभवति । निष्प्र-तिभिवसाकृतिरेव स्तब्धता' । अयमनन्तरोदित यमेव इतमिति निर्दशयाह— कोऽयं प्रकारः किमिमिव सेव्यामित्युक्तोऽसि । किमेतत् । सैवैव विस्मयप्रश्नरू-समित्यर्थः । संपुरवमिति पाठे कर्णपीडां करोतीत्यर्थः । अयशुका मोहाय ॥ १० ॥ करालेत्यादि । अपसृतिप्रकपस्तो ध्वनिः कथ वा संभावित इत्यमया । अभ्युदितम् । मितर्कसंभवाराभमाह—अन्धिवति । नन्त संभावनासाम् । इत्थ-संभाव्यमानमस्थीमतागमनियमो ववच्नासामिव करालवदन स्थानमिति संभाव्यते ॥ ११ ॥ वचनमिह व्यवहारकमेव्यामि । मालती । अत्र भगवति कामन्दकी इति शेषः । निरस्य बहुमानम् । एकमुखस्थाने । एकमुखमिति पाठ एकमुखमेकमानम तापकम् । माधवः । हन्तेति । विषयागमे । कापालिको । सायहस्मेत्यादि । हेमि पुष्पाक मरिति पुत्र रुपे । धीरहम् । आयोगो यो निष्कम्पो निर्वेदपर्य करणमेवस्तत संभ्रमारादमपतो मुण्डेऽस्माभनिकाश विष्कम्भेन व्यवस्थेमतद्य कर्परे पुत्रसि यस्य कुलिस तस्य कपेनाद्यनात्मेव विषकण्डी प्रसरन्ती प्रसारि-कामस्य स्थितिर्यत्र तत्तथा । अतेन भूतस्य वधः । तथा च मनीषामूलोके न मेधामात्रत्येषत्पादात्मानुमध्यवतिवरे मस्तिष्कः समानीता तम तत् । मम्भिवमेत-सम च मप्रदमिसमयम् । 'इतिहासा तु मनोरमार्थिन्मिष्मोऽम्यं विषयके । मष्टस्मोऽस्मा-वितः सर्वः पापामवहन्दाकारी ॥ इति भरतः । अस्माद् च कपालेऽपि तुषास्मि च कपेरः इति माधवः । मामेवमेवीयमेवमिदम् ॥ ११ ॥ एवमाह—मन्त्र किरेत्यादि । देमि पुष्पाक तामवमधुरत पुरामपकाममनीषा अतुमवास्य तुष्मा भावन्नाय च भूताव । भक्तिवा इति पाठे शिशिरत्नम वचमाणोऽभिरीयसे । भरेन मात्मविष्णुर्वदूवकण्मोऽभ्युव । यथाह— भावकिनस्त्रसंपत समर्पमिय पद्मरेव । वाचामन्ते च प्रवः सामुत्मपनिषेषसुवकः ॥ रीति सर्वे पापमे ची इति मेदिनीकारः । भरिवे तु शुभामेवे' इत्यमरः । यद्वा अवरो देवमाता स्यात् इति कोषाहययागसंयुक्तो गुणे च हे वा देवपात्रा इत्या धनीशी मूर्खा-दिसर्पः । धीरहम् । प्रभवितपमायुरूपमोपर्यमध्येऽपूनयतो यथावमप्राप्तिर्विपतारत्कु-स्थिताऽपीमवस्य सम्पातपरयमवस्य भोजनाप्रेन वीवन्तीसि करालभयमिति-ममाभाभिहितैव्यपादाक्षेषत्वेनाऽपवतो बहुमतप्रपन्नत्नो प्रसृता स्तुतिर्यत्र । यद्वा महापुने प्रसृता प्रवर्तिता स्तुतिर्येन तत् । अत्यर्थमित्यर्थः । यद्वा प्रभवित कमित्यमेवमोऽभिमित्रेन तत् । पचारम्भेवारये । तथा तात्काकस्मातपाठेन यस्ता स्मात्मप्रभा कायेन केयूराकारमनामकेषु निष्पीडयेतोल्लास च्छूरवत्य मिवाधवतरको वा पुष्पाभिव्यामितावयवः कपापीठः । मिलावितया पीठेन रूप-कम् । ततो निर्वतमिपामिमन्दमपेतापिपयेनोक्तामरः । केवलमपत्र रत्नवितयो म बदरो वा मित्रो वा अथ तत्ततोऽनामी मिवाये पीते वो दोपच्छ मकुरवेन

पृ० ५०

१२८ १ ०प्रमादः । ३ रम्भकयो० । ९ ०हा दइअ माह० ।

१२९ २ (शस्त्रमुद्यम्य ।) यदस्तु तदस्तु व्यापादयामि । चा० ।

१० ०त्यक्त्वा शङ्कां प्रलापनिर्गलं।

पर्यासित क्षिप्त॰ पर्वतो यत्र तत् । देव्या अनेकबाहुशालितया दो खण्ड इत्युक्तम्। 'अब्जादिकदम्बे खण्डमस्त्रियाम्' इत्यमरः । तथा ज्वलतानलेन पिङ्गलं यन्नेत्रं ललाटलोचन तस्य छटा ज्वालानिर्गमप्रसरस्तस्य साटेन विस्तारेण भीमं यदुत्तमाङ्गं शिरस्तस्य भ्रमिर्मण्डलाकारेण भ्रमणं तयाप्र स्तुता प्रारब्धालातचक्रक्रिया वह्निप्रज्वलिताधकाष्ठविशेपकर्म तया स्यूता इवैकत्र प्रतिबद्धा इव दिग्भागा यत्र तत्। तथातिमहत्खट्वाङ्गाग्रध्वजोत्कम्पाद्विक्षिप्त इतस्ततस्तारागणो यत्र तत्। तथा हृष्टकटपूतनोद्भटवेतालाना तालेन कलकलेन स्फुटत्कर्णात एव सभ्रान्ता त्रसन्ती सत्वरा वा गौरी तस्या निविडालिङ्गनेन हृष्यचित्तं त्र्यम्बकं शिवमत्यर्थमानन्दयति। आभीक्ष्ण्ये णिनि । 'साटो निकुञ्जे विस्तारे' इति विश्व । 'शृङ्गमग्रेऽपि कीर्तितम्' इति शाश्वत ॥ २३ ॥ **माधवः** । धिक्प्रमाद इत्यत्र वर्तत इति क्रियाध्याहार । तत् 'उपपदविभक्ते कारकविभक्तिर्बलीयसी' इति धिग्योगे द्वितीयां बाधित्वा प्रथमेत्यवधेयम्। **न्यस्तेत्यादि**। सेय भूरिवसो सुता यस्याः कृते मयैवं दु खमनुभूयते पाखण्डचाण्डालयोर्गोचरं समुख गता। पाखण्डेपु चाण्डालोऽसौ। तद्दर्शनविरुद्धक्रियाकारित्वात्। यदाह—'न भुञ्जीतार्कपत्रेषु स्त्रीबालं नैव घातयेत्'। यद्वा । पाखण्डौ च तौ चाण्डालौ च । निषिद्धक्रियत्वात्। यदाह—'अवध्यास्तु समाख्याता सर्वयोनिगता॰ स्त्रिय॰'। चाण्डालत्वादेव पापारम्भवतोर्मारणप्रवृत्तयो । न्यस्ते अलक्तकरक्ते माल्यवसने यस्या सा। एतद्वध्य॰चिह्नम्। यथा मृगी वृकयो समुखं गता तथेयं भीरु । मृगीत्यनेन भयचलनेत्रतोक्ता। वसोर्देवताभेदस्य। एतेनास्य सुखित्वमुक्तम्। मृत्योर्यमस्य मुखे वर्तते। अत एव हाशब्द॰ परिदेविते स्त्रीरत्नमपि वध्यत इति । निन्दायां धिगिति। विषादे कष्टम्। कोपेऽनिष्टम्। अस्ता नष्टा करुणा दया यत्र एतादृशो विधेरारम्भ॰ कोऽयम्। निन्दितोऽयम्। कीदृग्वा। 'किं वितर्के प्ररिप्रश्ने क्षेपे निन्दाप्रकारयो' इति विश्व । करुणोऽयं रस । 'इष्टवधदर्शनाद्वा करुणरसो नाम सभवति' इति भरत । 'चण्डालोऽपि च चाण्डाल' इति शब्दभेद । 'पुण्यपुष्पस्रजौ माल्यम्' इत्यमर ॥ २४ ॥ **त्वं भद्रेत्यादि**। प्रहर्षिणीच्छन्दसा श्लोकार्धम्। चामुण्डे भगवतीत्याद्यग्रिमार्धम्। हे भद्रे, यस्तव दयितो वल्लभस्तेनेष्टस्तं स्मर। गुरुत्वात्स्मरणमस्य। यदाह—'पतिरेको गुरु॰ स्त्रीणाम्' इति। यद्वा मदुपहरणीयत्वेन स इह जन्मनि ते वल्लभो न भूत एव । अतो जन्मान्तरेऽपि तल्लाभाय तं स्मर। यदाह—'यं यं वापि स्मरन्भावं त्यजत्यन्ते कलेवरम्। तं तमेवैति कौन्तेय सदा तद्भावभावित॰ ॥' इति। कृतान्तो यम । **मालती**।

पृ० प०

१२९ १ ०कृत्य मस्तताम् ।

सत्यमाह—असमेसत्य अपीयतं इति कर्मणि षष्ठी । मम गुरुमिति वा । सम्बन्धे मात्रसत्यम् गुप्तिहेतुरिति कथयितम् । कपालकुण्डला । इन्त खेदे । राम स्पर्शमिनिभ्रमुखान्यमपि मात्रकाराम एव । तदनुरत्का येन कर्म कर्मेति येन इति भावः । अत एव तपस्विन्यनुकम्पया । अघोरघण्टः । उदितं वाच्य प्रति श्रावयम् । उपनिविष्टाङ्गुपर्शिनिताम् ॥ २५ ॥ माधवः । कपोलेवरयोमार्गे मणि- सम्पर्कयन्तः प्रकोष्ठः । विक्षिप्यावसानं । ब्याघ्रस्येव बाहुमध्येऽवधारण वाहितः । प्रविष्टो विपाण्डुः । अपसर निन्दित । मरणेत्यादि । योऽत्र तन मित्र पुरुष एव वर्तते इत्याक्षेपात् । यो ब्रह्मणीष्वादिषु सानुरागमदर्शनप्रसवया कथा कीर्तितः । मरणसमय इत्यनेनानुरूप उच्यः । यदाह— साहसानुरक्त ह्रियो भवन्ते' इति । तत्र मुख्यार्थो निर्भयः । पापस्यामिति भावः । अत एव प्रतापेन निर्वर्त्योऽयमिति भावः । प्रत्यवेति पाठे तु भाव मायवैवाविभावनीयस्य- मेव निर्वर्त्य सम्पूर्णम् इत्यर्थः । अथवा पवनमिति पाठे वधा भयं कथयितुं वा समस्ता । प्रतापनिरपुणो वा । प्रतापनिरूपो वेत्यर्थः । यद्वा यहां समस्ता यं प्रति त्वया प्रकटितो विघ्नसेतुः सोऽयमभिसन्धेः । यद्वा अत वीरता । प्रकाशितास्मदेहः । मरणसमये रक्षणमिति भावः । हे दुष्ट, अत उद्धत कर्म सत्र । अयो पापः सं- प्रत्येव पापमो निपित्य पापस्य फल मरणमनुभवं जीवमनुभवमिष्यामि । संप्रत्येवेव प्रकोपपुष्प निपातस्त्वं पौरुषं च व्यपितम् । वीरस्य । प्रदीपो विपरीतो वि- पाके विपरीतनिर्देशेन वत्स । अनुभवनीयस्य वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा' इति भविष्यति लट् । प्रत्याख्यातोऽद्य ॥ २६ ॥ अघोरघण्टः । अन्यतमो मिमः । कपालकुण्डला । भूमिः स्थानम् । मालती । मायाविपरीतविनाशि- स्वादः । कमोपरि स्वोपरि । अभिन्ने ओरे' इति प्रसिद्धे । पूयमिति । क- हमथवा वृत्ता प्रार्थनेनशीता पूर्वं वीर विपुला अपीत्यावीमिह विपर्ययमवम इत्यर्थः । टटदित्यादि । हे वीर महामांसविक्रयाय इमशाने भ्रमतस्य कश्चिद् वाच्यानर्णोपगतोऽसि । महामांसविक्रयमाह—अपीति । तद्विपाके वध्यमान्य पुष्पमग्याह मयामीत्यभिनिविष्टेनातिमनोभवेन वा पर्युपेयमानः पीयमानः । जयस्तवं मिथ्या च मे जीवनमिति संशाप्यमानफलतया मोक्षमित्यन्ये प्रवृत्तोऽस्मीति भावः । त्वत्तातरणजेऽपि पाठे प्रेयसीमरणमरणस्य भाव एव कर्मधवना साक्ष- पात्यमेवोत्तरोत्तरं परिचेतासक्षिप्तवान् । अत एव अवस्थापितत्पुच्छमिति भावः । 'चण्डः पुष्पमपि स्तवः इति विपः । कुशिताोऽर्थः कथयः । वीर इत्यदेव येन मोक्षपरित्यस्य । तमिह त्वमिमितमाह सावधी त्वं पुनः वीरधीरिति च आय इति तात्पर्यम् ॥ २७ ॥ मालती । अत एव इतिमिभवनयादाह मालती— कथमित्यादि । परिभ्रमणभीतयतो गमनम् । आरव्धनिरपेक्षा आपातमनभनेव । माधवः । भिसनेको तु यत्र भोः आश्वासीयमनोविनोदोपगतम् । यथा

पृ० ५०
१३३ ५ छिन्नस्कन्ध° ।

काकागमनतालपतनयोरेकदा संभवो दैवाधीनस्तथेदमपीत्यर्थः। **राहोरित्यादि।** दैवाद्विधिवशादासाद्य प्राप्य। अर्थात्प्रियाम्। अस्य दस्योश्चौरस्य खड्गपातविषयात्प्रेयसीमाकर्षतो मम चेत कथं वर्तताम्। नवनवरसोदयात्तन्न जान इत्यर्थः। कामिव। राहोराननचरीमिन्दुकलामिव। कृपाणपातविषयामिति पाठे खड्गपतनस्य विषय आश्रयो यत्र तामेतादृशीं प्रेयसीं प्राप्य कथं मम चेतो वर्ततामिति योजना। यद्वा अस्य कीदृशस्य। आच्छिन्दतो द्विधाकर्तुमुद्यतस्य। प्रियामित्यर्थात्। ततो जीवनाभाव एवास्या इति भावः। चौरिकयापहरणेन दस्युत्वम्। तदिह प्रथमार्धेन हेतुरुक्तः। द्वितीयेन फलमाह—आतङ्काश्चित्तचमत्काराद्विकलं नलस्य निसर्गसात्त्विकस्य भयमिति यद्यपि तथापि प्रियप्राप्त्या जीवनसव्यपेक्षतया भयमुचितमेव। पूर्वं तु जीवननिरपेक्षतया निर्भयत्वमित्यातङ्को भयमेव। राहोरित्युपमानं भयहेतु। चन्द्रकलोपमया जगन्नेत्रोत्सवकरीय व्यसनमुपगतेति करुणया द्रवीभूतम्। दैवादासाद्येति विस्मयाद्विचलितम्। दस्योरित्यनेन मालतीमयं हन्तुमुद्यतश्चौर इति कोपेन दीप्तम्। आच्छिन्दतः प्रेयसीमिति प्रियाजीवननिर्वाहेण हर्षेण प्रसन्नम्॥ २८॥ **अघोरघण्टः।** ब्राह्मणेति सिध्यनुगुणशुचित्वार्थं यज्ञोपवीतधारणात्। डिम्भो बालकः। ब्राह्मणकपालभोजिनो मम ब्राह्मणवधेऽपि न दोष इत्युक्तमनेनेत्यपि भाव॥ **व्याघ्रेत्यादि।** हे पाप, मालत्युपहारकृत्यपरस्य मे गोचरं समीपं यत्प्राप्तोऽसि। अत एव विघ्नकारितया पापेति। कीदृशस्य मे। व्याघ्रगृहीतहरिणीकृपयाकुलो यो मृगस्तन्न्यायेन मृगीमनुसरन्व्याघ्रसन्निधौ पतन्मृगस्तस्य वध्यो भवत्येवं हिंसारुचे एना न रक्षसि त्वं तु म्रियस इति भावमाश्रित्य। पाठान्तरं हिंसारुचे इति संबोधनं वा। सोऽहं भवतैव प्रागग्रे भूतजननीं जगन्मातरं चण्डिकामृध्नोमि प्रीणयामि। 'ऋधु वृद्धौ' इति स्वादिरपीति धातुप्रदीपः। कीदृशेन खड्गहत्या व्यस्तस्कन्धश्छिन्नग्रीवः अत एव कबन्धस्तस्य रन्ध्राद्रुधिरप्राग्भारं श्च्योतनं समूहं वा निःस्यन्दितुं शीलं यस्य तेन। रुचेरिति पञ्चम्यन्तपाठे रुचेर्हेतोर्मे गोचरं प्राप्तोऽसीत्यर्थः। पापस्थाने आय पाठे समस्तमेव पदम्। 'केतनं कृत्ये केतावुपनिमन्त्रणे' इत्यमरः। 'गोचरस्तु समीपे स्यात्' इति धरणिः। यत एव च्छिन्नग्रीवोऽत एव कबन्ध इति हेतुहेतुमद्भावेनोक्तिपोष एव वीररसोऽयम्॥ २९॥ मारणेऽपराधमाह—**असारमित्यादि।** हे पाखण्ड, जगदसारं सारशून्यं विधातुं कर्तुं कथं व्यवसितः कृतप्रारम्भोऽसि। 'अशक्यानि दुरन्तानि समव्ययफलानि च। असत्यानि च कार्याणि नारमेत विचक्षणः॥' इति। न श्रुतं त्वया। तथा च संसारसारभूतेयमेव। अनया विनासार एव स इति। यदाह—'सारं तु महिलारत्नं संसार इति निश्चयः।' इति। 'जातौ जातौ यदुत्कृष्टं तद्धि रत्नं प्रचक्षते।' इति। तत्सर्वमाकृष्येयं निर्मिता। अतो रत्नमियम्। मनोहरत्वदीप्तिमत्त्वतरलत्वादिनेयं वा रत्नम्। अत एव तदभावात्प्रमु-

पृ० प०
११६ १ °न्वयं मयासि । २ °मणव्यसंसमावो ।

पितरम त्रिभुवनं कर्तुं व्यवसितोऽसि । तदेतत्सर्वमिपर्यं मौव पुरस्तमिति भावः । इममतिकस्य मनुष्योपवतीस्मालोकमूला । एतदभावाभिरालोकं तमःप्रचिर्ध लोकं मम कर्तुं व्यवसितोऽसि । अत एवोत्कृष्ट प्रति लोकोचितेन विनाश्यमप्रत्यवायं कर्तव्य इति । मामवलम्बमामेतत्सर्वामिर्यं जीवनहेतुः । अत एवम् दाम्पत्यहरण उद्योधनं निवार्य व्यवसितोऽसि । अस्मत्कृतनाशे तवासौ दुःखिता । एवमाये भियन्त एवेति भावः । अथाचारं संसारमिथ्याविना भाविममवदमणीयमाविमयवर्णनमुपक्रम्य मरणवरणमित्यादिना विभववामविपारयादिकम्यावतनेदवनिपात इत्यादिसमम् । मात्रादिकन्तुमयक्षितिविधेयावीयवनन्तरप्रेम इवमाननवक्त्रात्ससैव मावदयया मिपति सुवयनीयस्तोयाह, वदीयन्मवाश्रम निम्नमारेव मरणवरणया ममेक्षाकरणनिर्मीलम् । कन्दर्पचेतवा मोहमारोव इवं करोति । एतदभावान्तरं कन्दर्पम् । वयनवनमेतदर्शनमेव फलम् । अत एव व्याघातवन्तं वमदयनाश्रेमलमेव । एवदमावाभ्यीर्वरम्यतुल्यं तदिति । अत्र मिपालयंसया भ्रमारो मन्युमरणोत्कण्ठा पावकव्याक्षेपाद्वीरः करुणमिश्चुतमिति माना रसाः ॥ १ ॥ पुनरपि योषद्वत्सान्न इवं निर्भर्तुरहा—प्रणयीत्यादि । हे पाप तव शिरसेव मुख माकलितमयश्च इव पततु । आकलितमत्येवम बीभिमलछुल्पम् । वीररसः । तत्र मधुपि गवाय वक्षमुखोन्नतः । अत्र मुञ्चमैव बाहुमापारमानेवैव हन्तव्योऽसीति वीर्योविचार उक्ता । यद्वा मुञ्चाराधि यैष्युप्माघावितरपि तस्माहि विपाति । वीरदो । घमनवसवीसमिलयपरिहायरप्रमाधेः । अत्रापि एहारवीरव्यमसमुद्देसः ॥ ११ ॥ मालती । अत्र मयीमदे मम जीवनमपि सफलम् । अन्यथा तु मरणमेव वरमिति भावः । कपालकुण्डला । मालतीव कपालकुण्डलापि समाचमाह—भगवतीति । भगवन्मीयमस्त इति । इयोर्भयं वास्तीमाबाहु—धैर्यमित्यादि । हे वीर, त्वं इदमे धैर्यं कुरु । एव पापो हतः । अस्य गते कृत्या वीरम इति कृता सर्वं च इति भावः । अत्र युक्तिमाह—वापदोष मनोप वह बुधमिवाये हरेः शिवम प्रमाथोऽभ्यवपातवा किं वा मेवनिरतश्चाप्यनुगतः । वीररसः । इमकुम्भमर्मवकृष्टमुपपरीतवकुम्भवदीर्णं इव एव गर्भ यस्य । मद्ग हरेरिभाय इक्षिणा यह युद्धे नास्ति प्रमादः । वीररसः । इभिकुम्भमवपीत्वाप्रकृतेष प्रमिलनुभिर्भय । कम्मकहरपाणियुक्तिमपो वायपार्थिवाश्चि । आरला युंसि हरेवे नाशके च मवसर्व इति वेदिवीमदः । वीरो रस इह ॥ १२ ॥ मालतीपरकथाकम्यमाह—भो भो इति । नामदिव्येतेऽि वराचमनैवायेः । पूर्वेणानेरयश्वो माल्कमपरा इति कामन्दकीवमन वचनम् । मालतीप्राणरयोग विपाद सम इति मागमयतार इति सूचितम् । पर्वतकम्पनं सर्वतो वेषनम् । मैत्यादि । एतत्कर्म माल्कमपरस्यासमर्थं मीमर्त शिल्पीकारणात् । वज्रर्य महासबकरस्थिताया अपि

पृ० प०

१३७ २ °षिणः सैनिकाः इय° । ३ °प्रज्ञागतिर्भग° । °मन्दकी वः समा° । ५ °घण्टादन्यस्य कर्मैतद्भीषणाङ्कुतम् । १० °बान्धवसमाजसुस्थितां मालतीं विधाय° । १४ °व्यतिकररणत्कार° । १५ °वेगव्युपशमः ।

१३८ १ °पिशितपिण्डेषु विलस–° ।

इति स्मशानवर्णनं नाम पञ्चमोऽङ्कः ।

हरणात् ॥ ३३ ॥**कपालकुण्डला** । स्त्रीत्वाद्भयेन पलायनेच्छुराह—**भगवन्निति** । **अघोरघण्टः** । समामादपसरणस्याधर्महेतुतया सात्त्विकतया चाह—**संप्रतीति** । पौरुषं पुरुषस्य व्यापारस्तेजो वा । 'पौरुषं पुरुषस्योक्त भावे कर्मणि तेजसि' इति विश्व· । **मालती** । मालती तत्रावेगातिशयादाह—हा तात, हा भगवति, इति । **माधवः** । मालतीरक्षार्थं कापालिको मया हत इत्यमात्यो जानात्वित्याशयेन मालतीं च कातरां वीक्ष्याह—**भवत्विति** । बान्धवेत्यादिना भाविकार्योपयोग उक्त । अन्यत कापालिकादन्यदेश स्वसंमुखमिति यावत् । माधवाघोरघण्टौ द्वावप्येकश्लोकेन प्रहारव्यापारमाहतु·—**कठोरेत्यादि** । हे पाप, ममासि खङ्गस्तव प्रत्यङ्गं लवश खण्डं खण्डं सपदीदानीमेव विक्षिपतु । कर्दमेष्विव मांसपिण्डेषु निरातङ्को यथारुचि विचरन्सन् । कीदृश कठिनास्थिग्रन्थिघटनेन यो रणत्कारो व्यक्तध्वनिस्तेन मुखर सशब्द· । कठिनस्नायुच्छेदेषु मुहूर्तं कृतवेगोपरमश्च ॥ ३४ ॥

कतीह पञ्चमाङ्कके स्फुरन्ति नोद्भटा रसा· ।
मदीयबुद्धिरल्पिका क्व वेद तानशेषत· ॥

प्रासोष्ट यं रत्नधरोऽतिभव्योऽऽतिभव्यरूपा दमयन्तिकापि ।
जगद्धरे तत्कृतटिप्पणेऽङ्कोऽगमन्मनोहारिणि पञ्चमोऽयम् ॥

इति पञ्चमोऽङ्कः ।

षष्ठोऽङ्कः ।

पृ० पं०

१३९ २ °निमित्तं व्यापादितास्म° । ५ °कोपस्य विजृम्भितम् ।

१४० ४ °मङ्गलाय गन्तव्यमित्यादिशन्ति भगवतीनिदेशवर्ति-
नोऽमात्यचारा । अन्य° । १० °परद्विरेफ समभरन्तेण
पांडुमाहपेण । मदा आणीदि दाव अचादिकुदं पउदा
मालदी पव ति । सा साव° ।

संप्रति पूर्वाङ्कस्यमुक्तमपरार्धमाधायाथ मालतीविवाहमङ्गलोत्सवप्रस्तावमाह—तत इत्यादि । अतः पीवरायां कोपे च । आशु सात्कोपपीवरयो' रित्यमरः । तन्निमित्त चापाधिकपापेन पापेति । इहामुत्रमिप्याशीलत्वेन अस्याः पर्यवसितत्वः । यदाह—'आमिषोऽपि स्यात्मने जनः स परिकीर्तितः' इत्यमरः कामोपहतात्मनः । निमित्तं आत्मव्यापादनमेवेति भावः । तदेवाह—शान्तिरि त्यादि । तस्य भुजङ्गयोः सर्पेभ्यश्च गतस्य वा कुतः शान्तिर्निवृत्तिर्भवती वा । अपि तु नैव । वधिकाभिलाषेणा सिंहमन्यमाना विषोद्गारेण दुःखदा सर्वथा सदैव संताप जागर्ति । एवकारेण मुहूर्तमात्रमपि न तस्योपशमः । भुजङ्गयो मन्दरोपः । यदनन्तरे तापश्चीः द्वारं जागर्ति । तस्मात्तदभावात् तस्करोपेक्षीति युक्त मेव ॥ १ ॥ नेपथ्ये । अधुना विवाहमङ्गलमेव दर्शयति—भो राजान इत्यादि । अन्या नरस्य तिग्मांशोर्या याम्या प्रतीची तत्पुरस्ससंतः प्रत्यासन्न समीपवर्तमेव एतासर्वं करोति । ततो भो राजानः क्षत्रियाः विवाहस्थेषु पर नयनयो दक्षसायमाता संपादयं प्रवर्तनम् । विवाहारम्भे दक्षो रक्षामेव कर्मेणैः क्रियते । इह तु मङ्गलाशिर्वाद एव कर्तव्य इति दर्शितम् । भूमिदेवाः ब्राह्मणाः कर्ममनोहरं यथा तथा पठन्तु । वैवाहिकमन्त्रपाठेनानिष्टनाशात् । यद्वा मङ्गलकर्मं भवषुमयं मङ्गलकलापाशयमिषायर्थः । पुरन्ध्रीभिर्वधीमाह—आनारचनायां मङ्ग यतीनां धत्तेः करमेषितमङ्गलं यथा तथा भवतम् । मातृ तद् । यद्वा निर्व मायाकर्म । केचिन्मङ्गलमिति केचिदापं केचिद्युक्तं कुर्वन्त्यित्यर्थः । मङ्गलेभ्यो मङ्गलं कर्तुम् । क्रियार्थोपपदस्य इति चतुर्थी । तादर्थ्ये वा । संपत्स्यमिति 'नमस्त स्वीयानुष्ठाय' इति तद् । 'यतः स्त्रियोऽपि कर्मी स्यात्' इति मेदिनीकारः । एतेन चौरिकाविवाहप्रख्यमपि व्यनियोक्तम् ॥ २ ॥ संवत्सिन्तो वरस्य प्रासादः । प्रासादीनां मन्त्रे हस्तेऽर्थमपातिति । परापतन्त्यायातीति । परिणेति माधवविवा हादीति भावः । मन्दमविवाहस्य विषमत्वात् । निर्देश आज्ञा । अभ्यासो पुनिवङ्ग दाराः क्रिया । मनुष्यमर्ग तत्र नियुक्त मातुसाक्षिणो मायाबहुधामी । कपालकुण्ड लश्च । कामन्दकीप्रायप्रवचनीया निष्क्रमणायैवाह—भवत्विति । यदिव मैतिर्भ्यवत्स । अपक्रान्तयेति । मङ्गलीयपाश्र्वेऽपि पैशाचिकविस्तारस्य यत इति भावः । मायचापलादमित्रस्येति सुखतमी विषमुद्योतयति । भमि

पृ० प०

१४१ ३ °प्रथमावलोकदिवसादार° । ७ °वत्याः सुमेधसो नीतिर्वि° । ८ °खु जत्ताहिमुहं मा° । १० °पि नाम स° ।

१४२ २ °न्तरग्रहणश° ।

निविष्टा बद्धकक्षा ॥ 'भो राजान' इत्यादौ श्लेषेण चौरिकाविवाहस्याप्यभिधानाज्जन्यपदेन माधवपरिजनतया कलहंसस्यापि वचनात्तत्प्रवेशमाह—**प्रविश्येति**। गर्भगृहवर्तित्वेन माधवस्य गुप्तत्वम् । **माधवः** । राजविरुद्धचौरिकाविवाहस्य दुष्करतया कामन्दकीप्रतिज्ञासत्यत्वेन च संदेहवानाह—**मालत्या इत्यादि** । ममास्य विप्रलम्भजक्लेशस्य सर्वथोभयप्रकारेण निश्चितमद्यान्तः समाप्तिः । कीदृशस्य मृगदृशो मालत्याः प्रचुरप्रेम्णा यानि विचेष्टितानि तैः परां कोटिं प्रकर्षकाष्ठां प्रापितस्य । आद्यदर्शनदिनादारभ्य विस्तारं गतैः । तत्र प्रथमे बकुलवीथिचेष्टाभिर्द्वितीये माधवचित्रावलोकनादिना तृतीये स्वप्नोपभोगवर्णनादिना चतुर्थे मोहनाशककरस्पर्शादिना पञ्चमे भयकम्पिताङ्गालिङ्गनादिना विस्तार इति भावः । पर्यवसानमाह—**भगवतीनीति** कामन्दकीनिसृष्टार्थदूतीकल्पः कल्याणं शुभं मालतीविवाहलक्षणं वा करोतु विपर्येतु विफला वा भवतु । तथाच विवाहे सति । शृङ्गारसंभोगलाभेन कामायासशान्तिः । विपर्यये मरणादिति भावः ॥ ३ ॥ **मकरन्दः** । सुमेधसः सुबुद्धेः । विपर्येष्यति विपर्ययमेष्यति ॥ **कलहंसः** । अत्र यात्रा गमनम् । तस्य सुखमारम्भम् ॥ **माधवः** । तद्वाक्यस्याश्वासपरत्वं तर्कयन्नाह—**अपीति** । अपि नामेति संभावनायाम् ॥ **अस्माकमित्यादि** । वातविस्तारिमेघसमूहशब्दिततुल्यो गम्भीरमङ्गलार्थमुरजसहस्रजन्मा शब्द एकपद एकस्मिन्क्षणेऽस्माकं शब्दान्तरग्रहणसामर्थ्यं निराकरोति । वाद्यरवेणान्यशब्दो न श्रूयत इत्यर्थः । सहस्रग्रहणमनेकोपलक्षणम् । सहस्रपत्रवत् ॥ ४ ॥ **कलहंसः** । माधवोत्साहार्थमाह—**नाथेति** । अत्र उत्पतित उड्डीनः । विभ्रमो विलासो विशिष्टभ्रमणं वा । अभिरामस्तुल्यः । उद्वेल्लन्कम्पमानः । कदलिका पताका । तरङ्गितं तरङ्गयुक्तम् । उत्तानमगभीरम् । गगनमेव सरः । उद्दण्डमुद्गतदण्डम् । आतपत्रं छत्रम् । मङ्गलातपत्रमिति पाठे विवाहे शुक्लच्छत्रस्य प्रशस्ततया मङ्गलपदेन श्वेतत्वमुक्तम् । एताः करिण्यश्च दृश्यन्त इत्यन्वयः । चकारोऽत्राध्याहर्तव्यः । चर्वितं भक्षितम् । व्यतिकरः संघट्टः । स्खलितः भङ्गिमत् । मङ्गलोद्गीतं मङ्गलरूपमुद्घोषणम् । विडम्बितं सदृशीकृतम् । विच्छेदः खण्डः । विच्छुरितं व्याप्तम् । क्षणत्क्षणारूपो झङ्कारशब्दः ॥ **प्रेङ्खदित्यादि** । तरणिकिरणसंपर्कोद्भूतमुखैर्मणिदीप्तिसंदोहविवर्तिभिरितस्ततो गतैः प्रान्तेषु निकटेषु पर्यावृत्ता व्याप्ता इव दिशो व्यक्तेन्द्रचापा इव भवन्ति । कीदृशैः । प्रेङ्खन्त इतस्ततश्चलन्तो भूरिणां सुवर्णानां मयूखाः किरणा यत्र तादृशो मेचकः स्निग्धश्यामो येषु तैः । मयूरमेचकनिभैरिति पाठे प्रेङ्खद्भूत्यन्यो बहुमयूरस्तस्य मेचकाश्चन्द्रकाञ्चिरतिशया

पृ० पं०

१४२ १० °मापसलण्डवि° । ११ °निणीवासरणि° ।

१४३ ५ °रिमयूखमे° । ८ °कल्हो अवदातविचित्र ।

१४४ १ °मणहरा प्पण्डुर° । ब्रेहसोहा पश्मुभामच दे°

१४५ २ °अपस्पोपयमने । ४ °क्षिपवामी च म° ।

मा मेघा दैः । 'मेचकश्यामके तिन्ये श्यामकेऽपि च दृश्यते' इति विश्वः । 'सूरिं क्लीबं सुवर्णे च प्रत्ये साक्षात्पवित्रम्' इति मेदिनीकारः । उत्प्रेक्षते—यथा पश्चिमेदयस्य कलशस्थापनया पयःपूर्णा शेखरीकृतविव मिलितौ । चीरस्य । कहल निभस्य चीनदेशभवस्य प्रकारेण अन्यथा प्रकारेण वा वस्त्रा इव । प्रकार° स्थानिर्वं मन्वा इति हारावली । मनव श्यामरत्नसरस्वानि ॥ ५ ॥ कलहंसाः । पक्षावर्जिता विवेकसत्त्व । कनकं हिरण्यम् । कलधौतं रजतम् । कलधौतं हेमरूप्ययो' इति विश्वः । पहेन केसेन । धौतकला धौतरक्तिका । परिमिता रचिता । मण्डल इति । समासान्मवत्स्नेनापि न तदीयैन्यामिति भावः । दूत एव मत्स्या इत्यर्थः । शुभविम्बपूर एव सम्भारापदेशोपरक्त विनि सारस्य वस्त्रा बन्धन पूर्णतो क्रमगाया वा वक्तुमाख्य एतविविशतिमौक्तिकमाला इतिमहायनभेदो वा देवासमर्थं तयारिवीम् । रजिपत्नौ नवरत्नमाला तारका माला । करेणुधेनिमी देव राशिकाम् । हसमाया सारी मनोहरा चेति समासः । पाण्डुरा पुष्पा परिवासक्तिचमत्कारदीप्तिर्भासाः वा । एतेन नमस्कारमन्त्र यम् । इत्यमामेवस्नेनात्मेतो हर्षमार्तं तव परसुमनोमो मालस्या इति सुनि तम् । पाण्डुरेखालिखा माल्यामान्तर योग वस्त्र । किनिरम्बरे किरणम् । मधुना पक्ता । कलधौतवक्षपनेति पाठे रक्षण परिक्षेपः । प्रमितिस्यादि । इसं वपरोहा प्रसवभोगिनिय विवाहमहोत्सवयोपपति प्रकृत्या रम्यो न वहति । न इमरसमीपसमात् । कहूलां प्रथमं स्तिपीतां न प्रकाशयति । धीरस्य । पाण्डु श्यामेरहैरर्कस्वप्रभुता । पतिरम्यामयामीभिरैव भूषणाम्बरभूषितम् इति भावः । सम्बरम्यम्बरे परिशोभिनी । पत एवाकारां पाण्डुरामलम् । कर्णिकं परिहितं कुसुमं मया दा । तार्थं गोदवपदिवसर्थ अनवधेयित्नेन तपोहीमं पाण्डुरा सुखम् । कथेव । यथा कथा यथा नवमस्याविप्रभावात्प्रसुप्तापि हृदयमितिकथान्तरा परिघोषं वहति तथैवमपीलार्थः । मिथामिता सपवैविता । अपवारणार्थमित्य ॥ ६ ॥ कामन्दकी । सर्वैमित्रमीतसंपादनामिति भावः । विपातेत्यादि । मोऽस्माकं मनोज्ञानं इतिस्माय विभवे आपाराय प्रजावनिवाहाय मां कुसुमनिमे निपाता दयाद । विनय दयाम तास्त्रों चतुर्णा । विवाहार्थमिपरसेति वा । एतेऽपि कार्ये राजनिरोधादनिष्पाषणाद—परस्परमनीयामविरोपधियां यौनवि- सुतरमिष्मनि देवाः कुर्वन्तु । तत्रापि फलमाह—अहं इत्यस्य पूजाधम् ।

पृ० प०

१४६ ३ (प्रविश्य पेटकहस्ता)। ६ युक्तमाहामात्यः। माङ्गलिकं हि तत्स्थानमतो दर्शय। ११ ॰ष्यति मदयन्तिका। (प्र०)०। भवत्वोमित्युच्य०।

१४७ ८ ॰इतस्तावत्स्तम्भापवारितौ तिष्ठावः।

यतो मालतीमाधवयोर्विवाहे समस्तोऽयं प्रयत्न. फलतु। उत्तरकालशुद्ध्या फलदायी भवत्वित्यर्थ। परिणतिशुद्ध्या शिवदायी भवतु। कल्याणकरोऽस्त्वित्यर्थ.। शिवतातिश्च भवत्विति पाठे शिवताति शिवकर। 'सर्वदेवात्तातिल्' इत्यनुवर्तमाने 'शिवशमरिष्टस्य करे' इति तातिल्। अत्र मरणमेव सर्वदु.खनाशकतया निर्वाणं मोक्षस्तस्यान्तरमवसर। यद्वा मरणमेव निर्वाण निर्वृति. सुखम्। 'निर्वाणं निर्वृतौ मोक्षे' इति विश्व। 'अन्तरमवसराध्यात्मसदृशेषु' इति मेदिनीकार ॥ ७ ॥ **मालती**। संभावयिष्ये सम्यक् प्राप्स्यामि। भूप्राप्तावित्यस्यात्मनेपदिनो रूपम्। सांप्रतमित्यनेन माधवालाभान्नन्दनलाभाविलम्बनाच्चेति दर्शितम्। मन्दभाग्यतया माधवप्राप्तिवन्मरणमपि न स्यादिति भाव। **लवङ्गिका**। अत्र क्लमिता क्लमं श्रमं प्रापिता। अनुकूलेन माधवेन सह विप्रलम्भो विरहस्तेन। यद्वा अनुकूलो नन्दनस्तस्य विप्रलम्भेन वञ्चनया। **प्रतीहारी**। पेटक मञ्जूषा। 'पेटकं पुस्तकादीना मञ्जूषायां कदम्बके' इति मेदिनीकार। पेटकग्रहण तु नन्दनप्रसाधनार्थम्। अत्र नेपथ्यं प्रसाधनम्। **कामन्दकी**। **युक्तमिति**। एतत्प्रसाधनान्मकरन्दमलंकृत्य मदयन्तिका विवाहयिष्यामीति भाव। माङ्गलिकं मङ्गलहेतुः। **प्रतीहारी**। अत्र धवलं यत्पट्टं सूत्रमयमंशुक तेन निर्मितश्चोलक कूर्पासक। 'चोल कूर्पासकोऽस्त्रियाम्' इत्यमर। उत्तरीयरूपं रक्तांशुकं सिन्दूरीवस्त्रम्। 'आपीड शेखरोऽस्त्रियाम्' इति मेदिनीकार। भवतीति संबोधनम्॥ **कामन्दकी**। गुरुसमक्षं मालत्यनुरागानुभवो माधवस्य न स्यादत उक्तम्—**प्रविश त्वमिति**। **कामन्दकी**। विविक्ते विजने॥ **मालती**। हृद्गतमरणावकाशप्राप्त्या सानन्दोक्तिरियम्। बाह्यसंवेदनाभावान्मालतीं न पश्यतीति भाव॥ **मकरन्दः**। अपवारित व्यवहितम्॥ **लवङ्गिका**। अत्राङ्गरागः कुङ्कुमादि। **मालती**। तत्प्रयोजनमपश्यन्तीवाह—तत किं मयानेन कर्तव्यमित्यर्थ। **लवङ्गिका**। अत्र पाणिग्रहणेति सामान्योक्त्या माधवनन्दनयोर्विवाहश्लेषेण नर्मस्फोटोऽयमिति भाव। यदाह—'श्लेषेणोक्तिस्तु भावानां नर्मस्फोट इतीरित।' **मालती**। अत्र दुर्विलासपरिणामः प्रियत्यागाप्रियप्राप्तिलक्षण। दु:सहमिति क्रियाविशेषणम्। अनया श्लिष्टं मद्वचो न ज्ञातमत इयमेव वदत्वित्यत आह—**मालती**। अत्राभिनिवेशिनो मनोरथेन विसंवाद प्रतिकूल भाग्यं

पृ० पं०

१४८ १ °णिहुदमाणसं पु° । ४ °व्वं दाणिं° । ६ सुरसंतोसम हअस्स । १२ °माहवसिरिणो सुहा° । १३ सिणिं भअक्कोमइस्ससि ।

१४९ ६ °धारणो जणस्स मअ° । १० °सहीए प्पसादवदो मालदी किदत्था भोदि ।

१५० १ °कस्यं वर्तते ।

जस्य वा । मकरन्दः । माधवे दुर्लभां मालतीं मत्वाह—सखे ध्रुवमिति । माधवः । किं चन्द्रमसानिवासीतमाह—असन्तोष इति । मालती । अत्र परमार्थेनाविज्ञा विभावपात्रमनुक्तम् । किंच उपचितः दर्पं यथा तथा परिभाव्येसम्बन्धः । अनुवर्तनीयोपकर्तव्या । सकलौ- मानपदेनारविन्दस्पर्धिनी शोभोक्ता । यदाह—'उत्तमैर्गुणिभिः स्पर्धा या सा शोभा प्रकीर्तिता' । मां इत्ये चारचन्द्रक्रमेण परंपरया ममापि दर्शं स्यादित्युक्तम् । मापवभिव इत्यत्र प्राकृते पूर्वनिपातानियमात्पुंसामवसेयम् । आमन्त्रमतत्परेण शिरसा पतितव्य । स्नातमस्मेत्यादि । यत्रांसेषामस्मानि मयापि शिरसा निर्मितानि । तथा कुसुमिताभिः निर्मितानि यथा तदुनेसपि प दार्थ । अमृतकुल्यमाह—स्नातस्य प्रसादगामकत्वेन संपोषितस्य जीवपुष्पस्य प्रक्षालनानि । अमृतेऽपि सर्वप्रकाशकत्वा स्नातपुष्पप्रकाशकत्वम् । संतर्पणानि तृप्तिकरणानि । अमृतेऽप्येवम् । संतर्पणे सति चाक्षेन्द्रियतर्पकानि । अमृतेऽप्येवम् । आनन्दनाम्यन्तर्मोचकानि । आम्यत आनीयतेऽनेनेत्यायनम् । रसायनं रसायनम् । यद्वा । निरोधायकत्वेन चक्षुरानन्दनादिप्रापकस्य जरादिनाशकत्वेन लक्षणमासिदमिति भावः । यद्वा अमृतपदेन मोक्षपीयूषानुभवे । तत्रापदेन मोक्षाम्यम् । मोक्षसाम्यार्थमितरपदत्वम् । मोक्षे हि तत्परत् तिमिरये निराकाङ्क्षेव । इन्द्रियमोहोऽपि विषयसङ्गाभावात् । आनन्दं ब्रह्मणो रूपं तच मोक्षे प्रतिष्ठितम्' इति श्रुतेरानन्दमयता मोक्षे । यद्वा आयतनाम्ना अत्र साम्यमितरपदाम्नां मोक्षसाम्यम् । पीयूषसाम्यार्थं शेषपदम् । अमृतं मौ क्षपीयूषसन्निधेषु पदेऽपि च इति भावः ॥ ८ ॥ मालती । अत्रापरिचिता सुता तथामिषमनिर्वचनीयम् । न परिहीयते च मन्यसि तथा करिष्यसि त्वयः । क्षेत्रमात्रा नार्हत्यम् । अपलीकत्वं वा । आपतासिष्यस्यानाराशनै पैशाचत्वम् । मकरन्दः । इत्यनुकम्पायाम् । करुणमिति । आकस्मारिकसुखो निरपेक्षभावः करुणः श्रीरत्नविन्यासप्रभवः सापेक्षभावो विप्रलम्भ इत्यनयोर्भेदः । अत एव निरपेक्षदोपलक्षितनैराश्यमाह । माधवः—नैराश्ये स्यादि । नैराश्येन प्रसादगामार्तेन कातरा विशुष्का धीर्यस्य इत्यनेनैव । कातरत्वं क्रियापि चेदे प्रमत्तमेवा । मोहो भ्रमः तदुत्साहवतोऽपि नैराश्यानिमित्तः । ताम्यो वारिदैर्यं चित्तं दुत्पर्शनानन्दमनिन्दितमतिवर्ये मनोज्ञे च दुःख

पृ० पं०
१५३ १० °चिरं महूसवो लोअणाणं° ।
१५४ २ °दूसहारम्भदूमा° । ६ °सिरिसह° ।

चिन्तया यो विषादस्तेन विपत्तिमुद्वहामि । चिन्ताविषादरूपा वा विपत्तिं महोत्सव चोद्वहामि । चकारो मिथो विरुद्धरसयोजने । इह हेतुफलभावेनान्वयः । तथा हि नैराश्यकातरबुद्धिलाद्वात्सल्यम् । ततः परिदेवनम् । तच्छ्रुत्वा मनोविषाद । तथा हरिणेक्षणत्वेनापहृतचित्तस्य ममालाभान्मनोज्ञपरिदेवितं श्रुत्वा महोत्सव । 'स पुनः क्रन्दनैर्मोहैः प्रलापैः परिदेवनैः । देहायासाभिघातैश्च करुणाभिनयो भवेत् ॥' इति भरतः ॥ ९ ॥ **लवङ्गिका** । अत्रामङ्गलप्रतिघातो विवाहादिति वाच्यम् । माधवसंनिधानादित्यान्तरम् । **मालती** । वाच्यार्थमाकलय्याह—अत्र तच्छरीरावच्छिन्नात्मा मालती । जीवनं त्वदृष्टविशेषकारितदेहात्मसंयोग इति जीवनमालत्योर्भेद । जीवनस्य सुखहेतुतया प्रियत्व, तच्चेह दु खसंततिजनकमतस्त्याज्यमेव भवतीति भाव । **मालती** । अत्रान्यजनेत्यत्रान्यपदेन माधवाभिधानम् । नन्दनापेक्षयान्यत्वात् । दुर्लभत्वेन परकीयत्वारोपाद्वा । बीभत्समिह नन्दनविवाहार्थमङ्गलस्यानिष्टस्य दर्शनात् । अनपराद्धमितीपदर्थे नञ् । आनन्दनविवाहपर्यन्तस्थायित्वे महापराधो यत । अन्यस्य सभोगादेरभावादेष एवेत्युक्तम् । अपरिपन्थिन्यविरोधिनी । एतदात्मत्यागरूपम् ॥ सज्ञया सकेतेन ॥ **माधवः** । परवाननायत्त । साध्वसेन जडतया । **मकरन्दः** । अत्यभीष्टलाभादियम् । नेदीयसा निकटानाम् ॥ स्वैरं शनै । **मालती** । अत्र मर्तुं स्वीकुर्वित्यर्थ ॥ माधवस्य सस्कृतभाषया लवङ्गिकाभ्रमो न स्यादिति भाषासमावेशेनाह—**सरल इत्यादि** । साहस आत्मनिरपेक्षकार्ये रागमनुरागं परिहर । हे रम्भोरु, कदलीसमोरुदेशे, सरम्भ मरणे त्वरा त्यज । जीवन्त्या प्रत्याशापि स्यादिति भावः । विरस रसशून्य तव विश्लेषदु.खं सोढु मे चित्तमक्षमं यत. । अतोऽय वल्लभस्त्वयि दत्तोऽतस्त्यज मरणाभिनिवेशमिति लवङ्गिकाभिप्राय· । अत एव सरले अङ्गे, ऋजुप्रकृतिके वा । माधवपक्षे सरले हे अजानति, तव विरहायास सोढुं मे चित्तमसहमतस्तव समीपमागतोऽस्मि तन्मरणं त्यज । इतरत्समभेव । तदिह संस्कृतप्राकृतयो साम्यात्प्राकृतसमकम् ॥ १० ॥ **किं वेत्यादि** । किं वा भणामि । त्वदारम्भनिषेध न करोमीत्यर्थ । हे विरहदु सहकष्टकारिणि सुश्रोणि, काममभीष्टं कुरु । यद्येव तदा ममालिङ्गनं देहीति लवङ्गिकापक्षे । माधवपक्षे । तु किंवा भणामि किं वक्तव्येन कामं कामव्यापारं कुरु । अत परिरम्भण देहि । 'आरोह श्रोणिकाययो ' इति धरणि । श्लोकद्वयमिदं सौरसेन्या । यदाह—'सद्यार्थ लक्षण प्रोक्तं सौरसेन्या· प्रपञ्चत । लक्षणं त्वेकमेवास्या· सस्कृतायदनूनता' ॥ ११ ॥ **मालती** । अत्र उत्पीड प्रबलीभूया निर्गम· । उत्पीड समूहो वा । अपश्चिमं चरमम् । प्रियस्पर्शादाह्लादात्सहर्षम् । कठोरमरालगर्भो बीजकोश· । पक्ष्मलो रोमाञ्च·

पृ० पं०
१५५ २ मि सम्बन्धेन° । ४ °मात्मनिवेदि° । °परम्परानभि° ।
१५६ ८ °ण्यपि कङ्कणाभरणं करे विधा° ।
१५७ ८ मकरन्द —साधु मदयन्तिके, साधु । अवसरे खलु रागो° ।

बोधात् । समासिता सुकुमारः । अन्यादृश इवामृतमयीस्पर्शविषयो इवामृतस्पर्शतुल्यः । निर्वापयति तापं शमयति । तथा तस्याः स्पर्शः प्रकाशितो ऽन्यत्र नेति निर्वेदास्तत्तुल्या । अत्र विकसन्ति यत्र पश्यामि मम तद् । अत मेदं सर्वं स्यात् । सम्बन्धस्य संपूर्णार्थम् । निरभिलाषेन स्वाधीनमर्दन समुत्थम् । सुरतानिरस्तैर्नैसा परतः पार्श्वपरतः प्रियः । सामोऽनुपर्यत्तमसा सर्वस्य धीनमर्दिका ॥ निवेद्य दुःखं सुखी भवेदिति । पूर्णसुमनुपुष्प निवेदयति—म निरतेत्यादि । स्वदर्शनादनुन्मुक्तिं यन्मनं सौर्वं वस तद । सन्तर्त तस्या पत्त्वानं तस्मोत्पन्नसुन्मूलयारम्भ इति पाठान्तरव्याख्या । नमिताभेत्यादिना व्याप्यमस्तोषा । नतिवाहिताधिमन्ता । तन्त्रावप इति वापकारितात्पत्ता । एतेषामनर्थत्वमाह भरतः— संयोगे मे सुखं कुर्वन्ति दुःखं विरहे सततं' इति । सर्वत्र्येतनेन करुणव्यभिचारिभावं सारयमाह । यदाह— 'व्यभिचारिणोऽत्र निर्वेदो ग्लानिमरणव्याधिदैन्यप्रमादश्च । नैतत्साम मरणेषु । यदाह— 'सर्वैरेतैः प्रतीकारैर्नैव शान्ति समागमः । कामाग्निना प्रदीप्तस्य जायते मरणं ततः ॥ विप्रलम्भकरुणानन्तरं स्वामिनः शृङ्गारस्योपक्रममाह—एषा वेति । साध्वर्थं भवन् । माधवः । हन्त । हन्त हर्षे । पक्षीत्यादि । अथवा मालती कर्पूरविषयं एभिर्जनः समालिङ्गन मे अपि निषिक्त इव । स्पर्शस्य सन्निविष्टमा मतवा नवीत्सुकम् । निर्भिन्नो निरन्तरायः पीनो पीनो स्तनकुम्भयो प्रभावना । हरिचन्दनं चन्दनविशेषः । निःशब्देन ह्याभिधायकम् । 'अत्यधिकं मनो मे अवरमनमन्तरे' इति न्यायात् । निःशब्दीति पाठे विस्रम्भिणः सरसाः शैवालस्य इवार्थः । अनेन प्रशान्तो मे मनमथताप इत्युक्तम् । बहुलमेवम् ॥ १२ ॥ मालतीसुखमभिव्यक्तमसामर्थ्यमाह—वयीति । वत्सलेत्यादि । एतावन्ति दिनानि मयापि किं वा वाचिकमस्मि । अपि वाचिकमस्त्येव । किं नेति संभ्रमानाम् । यद्वा किं विधेये नैवार्थे । कीदृशानि । वक्ष्यामि । यदा तरसे वेदनाय एव महान्तो वेद्य । एतेषोऽपि सन्तः । संकल्पसंगमेनापनीता अथवा वेदु । अनेनोन्मादस्तयः । यदाह—'बाहू प्रसार्य यमन्ते संकल्पकल्पिते प्रिये । निर्वृतिः साध्यान्निमुन्मादे हि प्रयत्नतः ॥ यद्वा । संकल्पसंगमेनापनीतोऽपि सुचिरमेव च निःसपत्नीकरणं कल्पाहरणीयमाह । यदाह— अथवा वा हर्षेण सुखमनुपश्यमेकपत्नीकस्त्री वा वर्तमेत्' इति । सर्वेणकेतनेनापकल्पितं जीवितं वेदु । अस्मिन्नन्तर्मम मरणमेव व्यवसितमस्यः । 'व्यवसितमिति निश्चितम्' इत्यमरः ॥ १३ ॥ मदयन्तिका ।

पृ० प०

१५८ ४ °रेकमप°। ६ °लितं नस्तर्हि°। ७ तत्किमिति बाष्पायितं भगवत्या। ८ कामन्दकी—विज्ञापयामि कल्याणिनम्।

अर्हेऽनीयद्। कलहंसः। अत्र सरसत्वेन शृङ्गारादित्वेन रम्यता। यदाह—'शृङ्गारकरुणावेव रसेष्वादौ प्रकीर्तितौ'। सविधानं नायिकासंघट्टनप्रकार.। त्वमित्यादि। त्वं वत्सला सस्नेहेति हेतोरयं जनो माधवो विधृतजीवितः सन्सत्यमियद्दिनानि कथमप्यनैषीन्नीतवान्। अत आबद्धकङ्कणो धृतविवाहसूत्रो धृतविभूषणो वा यः करस्तस्य प्रणयो विवाहकाले ग्रहणं तद्रूपं प्रसादं प्राप्य नन्दतु। बहुकालमभीष्टाः संभोगादय फलन्तु। 'कङ्कणं भूषणे सूत्रे' इति विश्वः॥ १४॥ लवङ्गिका। अत्राप्रतिहत. परिगृहीतः। अय जनो मालती। स्वयमेवास्याः करं गृहाणेत्याशयः। मालती। अत्र अम्मका कुलकन्यका। विरुद्धमिति। कुलकन्यकाविवाहा दैवार्षब्राह्मा एव शुभा दृश्यन्त इति भावः। कामन्दकी। स्वयंग्राहविवाहं कर्तुमनर्हमिति मन्यमाना मालतीमाह—पुत्रीति। अत्र गौरादित्वान्ङीषित्यवधेयम्। कातरे विह्वले॥ मालती। करग्रहभयेन तदङ्गस्पर्शेन माधवस्य दर्शनहर्षेण च मालत्या कम्प'। यदाह—'शीतभयहर्षरोषस्पर्शजरासंभवः कम्प.'। नर्मस्फोटोऽयम्। यदाह—'नर्मस्फोटस्तु भावानां देहस्थानां प्रकाशनम्'। कामन्दकी। चिबुकमुन्नमय्योष्ठाध'प्रदेशमुत्तोल्य। 'अधस्ताच्चिबुकम्' इत्यमरः॥ पुरावृत्तं सकलय्याह—पुर इत्यादि। प्रथमं नेत्रप्रीतिरथ मनसस्तद्गतत्वं शरीरग्लानिश्च त्वद्विषये यस्याभूद्यद्विषये तवाप्येतादृशा अभूवन्। हे सुमुखि, सोऽयं युवा प्रेयान् प्रियतमः। अतो जडतां कार्याप्रतिपत्तिं त्यज गान्धर्वविवाहपरा भवेत्याशयः। तेन धातु प्रयत्नो विलसतु। कामः पूर्णेच्छो भवतु। आत्मव्यापारस्त्वनौद्धत्याय नोक्तः। इह चक्षूरागादिकं कामावस्था। यदाह—'चक्षु प्रीतिर्मन.सङ्ग सकल्पोत्पत्तिरेव च। निद्राच्छेदस्तनुत्वं च व्यावृत्तिर्विषयान्तरात्॥ लज्जाप्रणाश उन्मादो मूर्च्छा मरणमेव च॥' इति। मनसोऽनन्यपरतया मन सङ्गसंकल्पोत्पत्ती उक्ते। ग्लानिरित्यनेन निद्राच्छेदादयो मूर्च्छान्ता उक्ता'। तेषा ग्लानिहेतुत्वात्। अत्र च पुरस्तदन्वित्यादिना हेतुफलभाव सूचित.। युवत्वप्रियत्वे प्रवृत्तिहेतू उक्ते। प्रियश्च 'यो विप्रियं न कुरुते न चायुक्तं प्रभाषते। तथार्जवसमाचार स प्रिय. परिकीर्तित.॥' इति भरतोक्त.। तत्रापि प्रकर्षं ईयसुन्। जडता प्रियदर्शनात्॥ १५॥ लवङ्गिका। अत्र कृष्णरजनी कृष्णपक्षचतुर्दशीरात्रि.। विषमव्यवसायो महामांसविक्रयः। निष्ठापितो निहत.। पाखण्डोऽघोरघण्ट। साहस जीवघरूपम्। साहसिकाद्धि भयं भवत्येव। तथा च प्राणदानेन माधवक्रीतमात्मानं कथं न समर्पयसीति भाव'। मालती। साहसविवाहारम्भाद्दुर्जनभयात्पित्रादिवियोगशङ्कनाच्च खेदे हाशब्दः। कामन्दकी।

पृ०	प०
१५९	१ °परस्तात् । २ (इति पञ्चमिष्यति ।) ७ °सौहृदमरेति° ।
१६०	८ °त्येन प्रस्तापिताः परिणायमारमानम् । (इति पेयमय ।) १० यथाज्ञापयति भगवती । १२ °सुभमय° ।
१६१	१ °न्वम । य मियमीदशी काम° । १ °आर्यमसाहि

तदेषः कर्पूरे च खेचरे च अभीर्तितः इति मिश्रः । अनुभिरेव वाक्ये प्रमाणादरम्यतोक्ता । अन्योन्यदर्शनेन वाता । प्रीतिवचनादरमेव । बोधिस्मी यादृश्यमेवायवतः । मायसः । सम्भावितपुरतवाच्य इतम् । मावस्वरेतेरवा पथम् । परिपदीत्यादि । सहितार्था कुमतिमती मीतयः परिपाकस्य भवन्ति । मधुमावस्वस्तेव परिपतिपरम् । वैवैर्गुणिभि पिवानुलोपदेशमा सिद्धं तत्र मान्य । हेतवो बहुत्वेन वीप्सा । तत इह मत्सरी मतः परस्व स्तरोले परिणमकस्यावो या निर्दीर्मो निरतो भविष्यति । तस्मात् पाठे 'सुरत्वानिरतमसारावोवासुपवेशनावम्' इति पञ्चमी । सत्वेति वर्षे वं मिस्तमयेतीति ई त्वव मापक । मता वातो निवेशः । 'वावो निवेशे मवके' इति मिश्रः । निरवीरिमव 'यामि तर' इति भविष्यति इव । नरलत्वात्परमनुभवता मविकल्पोऽन्यथात्वम् । मम माम माम वाक्यालङ्कारकथनम् । यदाह— 'यत्र बहूनां हेतूनां निर्देशः सम्भवितव्यैः' इति ॥ १६ ॥ महाम्मारम्यपेत्यादि । वचनमनुरूप । मधुर्दीप्तिमती समस्ती । अपनिवसौदार्यविकपातुरम्य । पुनः मवम धीमामिमती । एतेस्वर्यं वचीकरणमस्तेव पुरस्सरम् । एवं सति पुष्पार्थ मिषमिति हेतोरस्म्तर् किं मतीमि । अतः परे न वाक्यमतोत्सर्पैः । इतिमार्ग सुदर्शं वाक्योपदर्शनमय । तथा च वाक्यार्थेन सहुवतिदेवेति माया । इह प्रतिमि मास्य मधुर्यालङ्कारः । यदाह—'यमीने मधुरो मधु पुष्पमोत्सीर्वर्णं भवेत् । प्रीति सिद्धि या सैया नाटके कथिता बुधैः ॥' इति ॥ १७ ॥ प्रेम इत्यादि । नरूपोऽभिरुपीमाघयोरन्योन्यमेतद्विजितमस्तु यत्कोपा मतो प्रेमः प्रियतर्म यो मीमं सूरय् मन्दुता मन्दुसमुत्थः सर्वे ईप्सिताः समया विवितः वेदनिर्मितिविर्मवं च । सुखानां वनीयसः पाणिगृहीताः प्रेम इत्यादि । मन्दुतेनाह 'प्रमयवचनं साधयेन्मार्गम्' इति समूहे तत् । 'निमितो वेदमितं' इत्यमरः । अनेन सम्यां विवाहो वर्णितः । च मानुराममूलमान्येकः । यदाह— मधुरार्थमनस्येव वन्धैः भेदनो मतः' इति ॥ १८ ॥ मकरन्दः । यवनिका पिधायस्य । तदा स्वपोषम् । परिणायमे श्रीमितार्भिकरवेकयोर्विवाद । मकरन्दः । माधवस्य च रूप इत्यनेन वैमूढयमा माव उक्तः । यदाह—'वैरहक तु कास्ते सार्धका वीवेदपरम्' इति । माधवः । समयिष्यत दुर्जनेन पराहतताः कृता । कामन्दकी । मदुपकम्पार्थमाह—सुस्पादमिमेति । यत्येव पदेन विपर्ययं च । नदर्थं निषये निधु इति निषः । महात्मार्थं विवाहार्थे धर्मे । मारे

पृ० पं०

हारिकायाः पश्चा० । ५ ०गण्डावपा० । ६ फलिनव्या० । ७ गत्वा च तत्रै० ।

१३ ०ल्याणावतंसा । १४ ०द्भवति ।

१६२ १ ०संदेह एवात्र भ० । ०एत्थ तुवराम ।

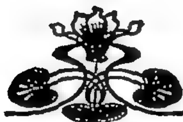
इति मालत्युपहारो नाम षष्ठोऽङ्कः ।

त्यादि । तद्भुवो भागा उद्यानवाटिकायाः प्रदेशा वां युवयोः श्रेय श्शृङ्गारादिक विधास्यन्ति शृङ्गाररसस्योपवनविहरणजन्यत्वात् । यदाह—'उपवनगमनविहारैः शृङ्गाररस समुद्भवति'। कीदृशा । ताम्बूली पर्णलता तासा समूहै पिनद्धा चेष्टिताः फलिनः फलयुक्ता अत एवानता क्रमुकवृक्षा येषु ते । सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात्समास । कीदृशै । गाढोत्कण्ठा यस्या सा च कठोरा तृतीययौवनवयाः केरलदेशवधूस्तस्या कपोलवदवपाण्डुरीषद्धूसरश्छदः पत्रं येषां तै ॥ 'रतिसभोगे दक्षा प्रतिपक्षासूयिका गुणाढ्या च । अनिभृतगर्वितचेष्टा सा विज्ञेया तृतीया तु॥' इति भरत । अत एवोत्कण्ठाधिक्यम् । केरलदेशजत्वेन गौरत्वमुक्तम् । अत पीतसबन्धाच्छ्वेत ईषत्पाण्डुरत्वम् । यदाह—'सितपीतसमायोगादीषत्पाण्डुरिति स्मृतः'। पिनद्धेति 'वष्टि भागुरिरल्लोपम्' इत्यल्लोपे रूपम् । फलिन इति 'फलबर्हाभ्यामिनच्' इतीनच्मत्वर्थीय । तथा कक्कोलीफलस्य जग्ध्या भक्षणेन मुग्धाः प्रीता ये विकिराः पक्षिविशेषास्तेषा व्याहार उक्तिर्येषु ते । 'कक्कोली वदरी कोली' इत्यनेकार्थः । भूमिं नखैर्विलिख्य ये चरन्ति ते विकिरा । 'नगौकोवाजिविकिरविविष्किरपतत्रय' इत्यमर । 'अदो जग्धि'। 'व्याहार उक्तिर्लपितम्' इत्यमर । तथा प्रेङ्खिता वातेन चलिता मातुलुङ्गवृतिर्वेष्टनं येषु ते । तथा चैवविधनानागुणवनगमनेन सर्वमनोरथसिद्धिस्ते भविष्यतीति भावः । मातुलुङ्गश्छोलङ्गवृक्षः । 'रुचको मातुलुङ्गक' इत्यमर ॥१९॥ **माधवः** । कल्याणान्तरावतसा मकरन्दविवाहकल्याणभूषणा माधवविवाहसपत्ति । **कलहंसकवाक्ये** । मकरन्दविवाहेनाप्यस्माकं प्रमोदः स्यादित्यर्थ । **कामन्दकी** । सभोगार्थं विजनकरणाय कर्तव्यमकरन्दविप्रलम्भार्थं च सर्वेषां निष्क्रमणमाह—**वत्स इत्यादि** । **मालती** । सखि, त्वयापि गन्तव्यम् । एकाकिन्या मयात्र कथं स्थातव्यमिति भाव । **लवङ्गिका** । साप्रतं खलु वयमत्रावस्थास्यामहे । यूयं सर्वे एव स्वार्थं चलिता इत्यर्थ । **अमूलेत्यादि** । अस्या रम्यं हस्तं हस्तेन गृह्णामि । यथा सरस्या ईषद्रक्तपद्मं मनोज्ञं हस्ती करेण स्थूलहस्तेन गृह्णाति तथेत्यर्थ । कोमलाङ्गया कर ईषद्रक्त एवेति साम्यम् । कीदृशम् । आमूलं कक्षादेशपर्यन्त कण्टकितो रोमाञ्चित कोमलो बाहुरेव

मानं यस्य तत् । 'कम्बुकः [illegible] च [illegible] च [illegible]' इति मेदः । [illegible] एव [illegible] पत्राणि यस्य तत् । [illegible] । [illegible] एव ग्रीष्मस्तेन तप्तः । तथा च [illegible] । [illegible] तस्य [illegible] । [illegible]ऽपि ग्रीष्मतप्तः । [illegible] । [illegible] ॥ १० ॥

[illegible] ।
[illegible] ॥

इति षष्ठोऽङ्कः ।

सप्तमोऽङ्कः ।

अधुना मालतीरूपधारिणा मकरन्देन कथं नन्दनविप्रलम्भो मदयन्तिकाहरणं च कृत भवेदिति प्रबन्धाभिधानाय नियुक्तैव तत्र मयेत्यादिना प्रथमाङ्कसूचितबुद्धरक्षिताप्रवेश ॥ **बुद्धरक्षिता** । अत्र माधवविवाहनिर्वाहाद्दर्पाध्ययेऽम्महेशब्द. । सुश्लिष्टत्वं मकरन्दस्य गौरत्वादश्मश्रुलत्वादिना मालतीसाम्यात् । भगवतीति भगवत्यैवालंकृत्य प्रहित इत्यर्थ । क्षेमेण कुशलेन । एतत्तु केनाप्यनुपलम्भात् गोपायितो गुप्तीकृतः आपृच्छ्य सवादं कृत्वा । तत्र नन्दगृहं गच्छामीति तद्भ्यानमनुमन्यतामिति सवाद॰ । आपृच्छि॰ सवादार्थ इति शाब्दिका । अत एव 'आपृच्छस्व प्रियसखममुम्' इति मेघदूतादौ टीकाकृता तथैव विवृतमित्यवधेयम् । 'आवसथं गृहम्' । कौमुद्याश्विनपूर्णिमाव्रतम् । यद्वा कार्तिक्यां चन्द्रमण्डलपूजा कौमुदीव्रतम् । तदुभय च ग्रीष्मे प्रवृत्तमित्यकालकौमुदीत्युक्तम् । यद्वा जननयनानन्दकत्वेन कौमुदीव कौमुदीति रूपकम् । कौमुदी चन्द्रज्योत्स्ना यथाकालसंभवा सध्याकालीना वर्षर्तुभवा जनानन्दाय तथेयमपीत्यर्थ । अ॰ केशवस्तस्य कालो वर्षाकाल॰ संध्याकालश्च । 'प्रदोषो रजनीमुखम्' इत्यमर । व्यवसितं मदयन्तिकाविवाहरूपम् । अन्यकार्यव्यावृत्ते जने तदप्रत्यूहं निर्वहेदिति भाव । त्वरमाणेति विलम्बासहकामावेश इत्यर्थ । तिरस्काराद्वैलक्ष्येण स्खलदक्षरैः सह स्वरो यस्य स । रोषेण निर्भरं व्याप्तम् । खुलुङ्कितमिति पाठे खुलुङ्कितं मौनम् । 'खुलुङ्कितमाहुर्मुखसकोचं च काव्यविद' इत्यभिधानात् । कौमारबन्धकी वेश्या माधवानुरक्तत्वात् । तदत्र नन्दनस्य विवाहदिन एव बलादभिद्रवणेनाधार्मिकत्वं कामशास्त्राविज्ञत्व च दर्शितम् । यदाह—'सुकुमारा पुरुषाणामाराध्या योषित सदा । अनिच्छया प्रवृत्तश्चेच्छृङ्गारं नाशयेद्रसम्' । बन्धकीति परुषवाक्येन दुराचारत्वमप्यस्य । यदाह—'ताडन बन्धनं वा यो न विमृश्य समाचरेत् । ब्रूते परुषवाक्यं च दुराचार॰ स उच्यते ॥' प्रसङ्गेन साविधानकेन । एतेन सूचनात्प्रवेश । **शय्यागत इति** । सुप्तस्य प्रवेशो भरतनिषिद्ध इति शय्यागत इत्युक्तम् । **मकरन्दः** । भगवतीनीतेरव्यभिचारित्वेऽप्याश्रयभेदात्तदाशङ्क्याह—अपीति संभावनायाम् । अव्यभिचारित्वमेवाह—**लवङ्गिकावाक्ये** । क॰ सदेहोऽत्र महानुभावस्य । मदयन्तिकापरिणयोऽवश्यंभावीति भाव । अत्र किंबहुना भणितेनेत्यर्थ॰ । मञ्जीरो नूपुरम् । व्यपदेशेन मालतीप्रबोधच्छलेन । उत्तरीयेति उपरिवास पिहिताङ्ग इत्यर्थ । इह नर्मगर्भा कैशिकीवृत्ति॰ । यदाह—'कार्यकारणतो यत्र नायको गोपयेत्तनुम् । नर्मगर्भः स कथितो नाट्यवेदिभिरुत्तम॰ ॥' **मदयन्तिका** । अत्रात्याहितमतिक्रम । **निर्भर्त्सयाम इति** । 'त्रिरात्रं नायकं ज्ञात्वा वाचा हीनं तु कन्यका । पश्यन्ती स्तम्भवच्छन्नं निर्विद्येत तत॰ परम् ॥' इति भरतानुरोधेन कन्याविस्रम्भपरे मे भ्रातरि व्यर्थमियं रुष्टेति निर्भर्त्सनामस्या इति भाव॰ । **बुद्धरक्षितावाक्ये** । एतद्वासभवनद्वारम् । तत्प्रविशेति शेषः । **लवङ्गिका** । अत्र कथमस्माद्दुराचारात्स्थास्यामीति चिन्तया दौर्मनस्या-

पृ० प०

१६२ ४ °ज्जणकिदकर° । °भअवदीजअणसंविहाणेहिं सेमे° ।

६ °सवडपडिपण्णा । ७ °कामो कामिणी कामे° ।

प्रिया । यदाह— भाव्यमसौमीनसाङ्केतमयनिम्नतलमाधेम्यः । रात्रौ चापर यापि प्रिया सङ्गे प्रियापि धीमयति ॥ यथा च कुलस्त्रीजनस्य निरतापि सर्व नयत्रिमभिसाधनः । अपह्नुतिका । अत्र विसम्भम विषादमुत्पाद्य वशीकरणम् । स्मरं मनोहरम् । विरसं कषायितम् । सततमुपसम्भ्रमोपायवृत्तामुपभिरामम् । यदाह— यावत् तास्मूत्माकर्ष्य... इत्यादिका पुनरिव एव । प्रकृते तृणाभ्यपरतया परीवार्यरूपमिति भावः । मद्यपस्त्रिका । विपरीतमपि विपरीतम् । पादपतितस्य यथानुवर्तनाम्माक्षेपोपालम्भा तदकरणादिविपरीतमिति भावः । पादपतनेऽप्युपायो भरतः— सीमामुखापि वा योषिदविरतापि वा भवेत् । पादे पतन्तं पुरुषमनुवर्तेत सर्वदा ॥ कुलस्त्रीशिक्षावाक्ये । विपरीतं न वा विपरीतम् । प्रियानुवर्तनेव क्रीडाकृत्या निराकरणेव च वैपरीत्यमिति भावः । कुलस्त्रीशिक्षा । कामिजनं योषामिदं साकारयोग्यता ... पदति—अन्येनमिति वक्तव्ये यम इत्यभिधानं मालतीमकरन्दसाधारण्यार्थम् । नववध्वा अभ्यासविधये च योगः । यदाह—'नवपरिणीता योषित्सततापरनीम सामर्थ्यं सदा । विविधविनोदकलाभिर्विधायं नीयते वशे ॥ रमणीयतया उपधा प्रकृतिः । स च विरसः । यदाह—'सहसा नाप्युपक्रान्ता कन्याविरतमनिन्दता । सामर्थ्यं भावस्नेहेन सद्यो द्वेषं च विन्दति ॥ सा प्रीतियोगमप्राप्य तेनोद्वेगेन दूषिता । पुरुषद्वेषिणी वा स्याद्विद्विष्टा वा ततोऽन्यथा ॥ स्वयमनुपक्रम्यानि नाह । विश्वासितं विरहीनम् । अपरिस्थापकमपरिस्थिति । अधैर्यमिति यावत् । मूलमुपक्रम्या इति मदयन्तिकायां प्रति वचनम् । प्रागुपक्रमणेऽपत्यम् । नवेति पाठे कुलस्त्रीशिक्षा मदयन्तिका सह कामेनं मन्यमाना वचनमिदमाह । विश्वासार्थं स्नानादिकम् । यदाह—'विश्वासानि पणिधानानि विश्वासायैव च । विरम्य नारः प्रिया भार्या संस्पर्शेनापि योजयेत् ॥ यथा कामसूत्रानुकरणात्संस्पृष्टमाना । धर्म्यमनुत्तमाः । उपक्रम आरम्भः । प्रथम हठात् । धीमवोपः पुरतम् । विप्रविरोधे । कामसूत्रकार मताभ्यन्ते । अपह्नुतिका । अत्र विशेष आरोपणम् । उपक्रमे निन्दन्ति । कुपितेन कन्या मा नाशयामिति भावः । मदयन्तिका । अपायमयसुखिमयमिति भावः । मदयन्तिका । अत्र प्रमपामीति परमभिप्रेति काचि प्रणयवशयन्तपातकमिति भावः । अपह्नुतिका । अत्र यथेष्टमपि तथा मह्यमर्थं । मदयन्तिका । कामेऽसोऽपि कुपितेऽपि । यथा निरतिशया परिक्रमेण । भवेदिति । कोऽपि देवः कुलस्त्रीणां पतिरेव परमपि' इति वचनात् नीडु भर्ता प्रभवतीति भावः । म , चेति । न च न यावीष । किन्तु यावीप परिचर्णः । मदयन्तिका । अत्र किम प्रविरोधे । तात्पर्यमर्थं मेम । तत्र यापषे ।

पृ० पं०

१६४ २ ०जामादा । तदो सो क्खु अविअवेलक्ख० । ३–४ ०क्खरो सरोसणिब्भरदुक्खिदो मदप्पप्फुरन्तणअणो ण मे संपदं तुए कुमारवन्धईए पओ० ।

अतिभूमिमतिदूरम् । तत्खल्विति । माधवानुरक्ता मालतीत्यस्यानुनय इत्याशय । विजृम्भते प्रकाशते । अपक्षे मालती माधवपरेत्यसत्पक्षे । अभिनिवेशो रोष । निरवशेषमिति क्रियाविशेषणम् । दोष इत्यस्या दौर्भाग्यं त्यागो वा नित्यशङ्काकुलतया स्यादिति भाव । निष्कम्पेति । सततपरपुरुषालोकनेन लज्जाहीनतया दारुणत्वम् । अत एवेय कुलटा न वेति परेषा सदेह इति भाव । लवङ्गिका । अत्रापेहि दूर गच्छ । मदयन्तिका । अत्र न यूयमिति त्वदस्फुटवादे वा मेऽवसाद इत्यर्थ । न खलु न जानीम । अपितु जानीम एव । च तथा त्वमपह्नव किं करोषीत्यर्थः । कठोर. परिणतो जातपाण्डिमेत्यर्थ । यद्वा अकठोरा बाला केतकीत्यर्थ । तादृशी सातिपाण्डुरैव भवति । न विभावित न ज्ञातम् । अपितु सर्वैरेव ज्ञातमित्यर्थ । तत्किमपह्नवं करोषीति भाव । विभ्रमो विलास. । स च स्त्रिया यथा—'यानस्थानासनादीना नेत्रवक्त्रादिकर्मणाम् । उत्पद्यते विशेषो य स विलास इति स्मृतः ॥' पुरुषे यथा—'मन्दसचारिणी दृष्टिर्गतिश्च वृषभायिता । स्मितपूर्वस्तथालापो विलास' कथ्यते यथा ॥' किं न त्वया निरूपिता येनापह्नव इत्यर्थ । आवेगोऽप्राप्तिदु खम् । अङ्गारित सुतप्तम् । उद्वर्तमानमुत्पतत् । आवेगोऽयमिष्टानाप्तिज । यदाह—'आवेगश्च भवेत्पुसामिष्टानवाप्तिसभवात्' । लवङ्गिका । किमिदानीमपरम् । त्वया स्मृतमिति शेष । मदयन्तिका । अत्र चेतनाप्राप्तिरूपमेव प्रियम् । पारितोषिकं यद्यालम्बणिवेत्यादिश्लोके दर्शितम् । नियुक्तं दत्तम् । तच्चित्तानुरागं विना नोपपन्नमिति भाव. । अर्थान्तरोक्तिप्रसङ्गेन प्रकृतापह्नवार्थमाह—आं सखि इति । आमिति पूर्वस्मरणार्थ. । विस्मृतमिति । ज्ञात्वापि तत्कथाकथनायायं प्रश्न इति भाव । मदयन्तिका । व्याजेन यम इत्यर्थ. । अवलग्नसनिहितेति पाठेऽवलग्नं कण्ठः । सभावित ख्यात. । कर्मधारयोऽत्र विकट विशालम् । मासलं स्थूलम् । उत्तानमुच्छ्रितम् । जरठं कठिनं जर्जरितं विध्वंसितं यदोण्ड्रपुष्पमुकुट तदिव हरति । 'कर्तर्युपमाने' इति णिनि. । हरणमिह समीकरणम् । रक्ताक्तदेहतया साम्यम् । शिखाग्रम् । लवङ्गिका । अत्र हुं वितर्के । 'हु वितर्के विस्मये' इत्यमरः । मदयन्तिका । अत्राह्लादातिशयात्पुन पुन. प्रश्न । प्रियनाममधुपानेऽपि न तृप्तातो श्रुत्वेवाहेति भाव. । लवङ्गिका । ननुशब्द आशयाविष्कारे । अहमित्यादि । यथा त्वमात्थ तत्तथा । मालती माधवानुरक्तेति स्वीकृतमित्यर्थ । अहं किं नाम वदामीत्यभिनिवेशमात्रम् । अयं पुन' कुलकन्यकाजन. कथामध्ये कथम-

पृ० पं०
१६५ २ °सहो सुणीअदि तह° । १२ °आसमवणदुवारे ।
१६६ १ घेहि सदो प । ५ ईस मण्णु उज्झिअ पसुवेदि । सदो° । ६ °अणुप्पन्ते सप° । °मासिण ससिणे इस्सरो° ।

कस्मात्स्वस्मागेत्यवसरमाभिताः । महत्पुण्यप्राप्तिवशात् । विक्को विह्वलः सन् । धीरधाः । विद्धसो निष्फलम् । कामाभिपातरोपस्य इति भावः । सुखो रसानन्दिनः । सर्वमिदं सोत्साहम् । अत एव वैरस्यतया विस्मयाभिनीतेन ते स्वागमनम् ॥ १ ॥ मत्पन्तिका । अत्र उपरतधीरेति भावं मकरन्दोऽनुरक्तया इव किंतु तदीरसममितन्त्रामीति च हास्यस्थानमिति भावः । अत एव विस्मयोक्तिमाह—अन्यिति । एव सापेक्षात्प्रयाविशिष्टमुक्ता विमाहस्य वै दावितं मकरन्देऽन्यथयति—तया चेति । विमारितशरीरेति मूर्च्छोक्तयम् । संयमितो विहितः । स्पीतः पूरः । कन्योऽसे गीतोत्सवम् । मोहेति मोहेन नेत्र मीलन मद्गु मदद्यत्वादिति भावः । यदाह—'वसनाक्षिपातनपूर्वैरसत्स्वो मवति मोहः' इति प्रहारमूर्च्छने कम्पमत भूमौ च पतितोऽत आह—भूमीति । विश्वस्ताः संबन्धः । विच्छर्दितः परिस्रवः । महाक्लार्जमतिदुर्लभम् । बोधकोऽपि मर्संभुक्तम् । क्रियाविच्छिन्नमरण्यास्थिता कोपावेशम् । कोपावेशैनिवृत्तेन किंचिदिव मावाभिव्यक्तम् । यदाह— गतस्वार्थविहितसाहसः कृत्यापारैर्मनोहृत' । तमीताभि- व्यक्तिः बीर्षा तदाहुः किंचित्स्मितम् ॥ अत्र कोपाभिमता तप यदीरेण मकरन्दमोगोऽभिवर्णित इत्यर्थः । साक्षिका । अत्र पदाभिप्रायाः सन्ताः । मार्गमवलोपानियोऽस्त्रिन्ना किंतु मदिरन्मकथयेति भावः । अभिनन्द्यामीति पाठेऽभिमत्तार्थीकार्यः । अत्र आशीष एवेति आमन्त्रणाभिप्रायतया मकरन्दस च वीर्ति प्रातमेव । तत्प्रथमपरम इति भावः । अपवेशाप्रकार । सत्यमिति मकरन्दे वैराग्यन्यामपि कम्पेताताया । प्रथममपि विशाभिषेचनम् । पुरुषरसिता । अत्र बोमर्म कथयितुमर्हसीत्यर्थ । साक्षिका । अत्र मकरन्दवियोगेन दुर्लभं मर्थं च इति भावः । मत्पन्तिका । अत्र नियामय पत्र । एतत्पयममिद परीक्षापेक्षया । पुरुषरक्षितया विदितत्वात्प्रत्यवात् । कथारूपं तु रामाच्ये यदाह— 'यात्रा पुररचन्द्रमहुस्वनो वा कलोऽस्य विर्म रविवर्तना च । सपन्तुभावा प्रथमावलोके पूर्णोत्तंसो इतिसुखेति तावा ॥' पक्षपात इति पुरुषरक्षितपक्षपातो गुणमात्रम् मिथा न भवतीति विचार इति भावः । मनोहृतमतिरिच्छामयत् । चेतोस्मरत्य च मनोरथमेवेति विमहः । तथो पादुमीति । महा अतिरिक्तोऽमयत् वेतस्तम्भः स्यष्ठ च यत्र मनोरथे तावतो मनोरथो यत्र तत्तथा । सर्वाङ्गरागो व्याख्यानसाभाम् । यदाह—'अनर्गलोरसर्वाङ्गरागरसान्तरिविक्षया । विरतो वैराग्यमिव व्यापैरभिमतो यथा ॥' अत्यमेव निर्भीय मोक्षाय सर्वानुसन्धानस्वरूपनात् । मपमा-

पृ० प०

१६७ १ ०विप्पदीअं अम्मे वि उवालम्भिआमो । ६ ०विरुद्ध-साहसो० । ७ ०किं वि अपरिट्ठाणं तेण तुम्हे त्ति ।

१६८ २ ०माणाः सद्यः सम्र० । ३ ०आरा आमणन्ति । ४ ०पुरुसा अम्मकाओ समुव्वहन्ति ण खु कोवि लज्जापराधीणं अ-णवरद्धं मुद्धलडहसहावंपह० । १० ०राहो से की० ।

दिष्टसङ्गस्तव स्यादिति बुद्धरक्षितावचनम् । विसष्ठुला सशयितचित्ता । जीवलोकस्य परिवर्तोऽन्यथात्वं मूर्च्छेत्यर्थं । यद्वा 'मूर्च्छानन्तरं पुनर्जीवलोकप्रवेशोऽत्र परिवर्तनम् । सकल्पान्तरे भावनाबलजज्ञानमध्ये स्वप्नज्ञानमध्ये चेत्यर्थ । निर्व्यूढ उपचितः । उद्वेल्लत्सभ्रूक्षेपम् । प्ररूढमैरेयं प्रसन्नमद्यम् । तस्य मदो मत्तता । 'मैरेयमासव. सीधु ' इत्यमर. । घूर्णितमिति क्रियाविशेषणम् । निर्ध्यायति चिन्तयति । कषाय. सुरभित' । कलहंसो राजहंस. । घोष. शब्दः । घर्घरमस्फुटम् । स्खलितं च्युतम् । एतदुभयं साध्वसवशात् । हर्षसजातस्वरभेदाद्वा । यदाह—'स्वरभेदो भयक्रोधमदहर्षादिभिर्भवेत्' । भरितकर्णविवरमिति क्रियाविशेषणम् । वस्त्राञ्चलग्रहणेन स्त्रीप्रसादनम् । यदाह—'रहसि ग्रहणेनापि हस्ते वस्त्रे च मूर्धनि । कार्यं प्रसादनं नार्या अपराध समीक्षता ॥' परिभवेन प्रतिकारबुद्ध्या । सभयं पूर्वाननुभवात् । अत्र किं स्यादित्युत्तरङ्गि कम्पवत् । आतङ्काद्धमधमायमानमुष्णमिव चित्त यस्यास्ताम् । यद्वा उत्तरङ्गमुद्गतकल्लोलम् । धमधमायमान, सकम्पम् । कल्लोलश्च कम्पस्योत्तरोत्तरप्रकर्ष. । उत्त्रासयति चकितां करोति । शीघ्र त्यक्तवस्त्रा च सा प्रसृता गमनोद्यता च । कर्मधारय. । पुलकितत्वेन दण्डायमानता अपवारितोऽपिहित । उद्गमो विस्तार. । आलिङ्गनविघटनं कुलापसरणे कुचालोकनादिक नायकस्य जायते । नायिका च तदा सवरणाय न प्रभवतीति भाव. । तर्हि पलायते किमिति नेत्यत आह—**विघटमानेति** । विघटमानालिङ्गनजरोमाञ्चसचयात् । विकला स्वस्थानचलनात् । सदानं बन्धनम् । तत्प्रापिताभ्यामित्यर्थं । प्रतीपं प्रतिकूलम् । गमनाभावे पुन. कान्तावरुद्धतया हुं हुमित्यादिनिषेधायाह—**प्रतिकूलेति** । उपराग संबन्ध. निषिद्धपुनरुक्ते पुन पुनर्निषेधवाक्ये पर्यस्त निषेधविपरीत स्निग्धत्वादिधर्मलात् । यद्वा पर्यस्त विश्रान्तम् । चित्तसार सभोगेच्छापरता । उपहास. परिहासः । स च हृदि सभोगेच्छा, वाचि परं ते निषेध इत्येवरूप इत्यर्थ । स्निग्धपुनरुक्तेतिपाठे स्निग्धपुनरुक्तं पुन पुनः स्निग्धं पर्यस्तं क्षिप्तं लोचनमित्यर्थ । आवेष्टनमावेष्ट । तेन गाढालिङ्गनमुक्तम् । कररुहो नख । ओरम्फ आक्रमणम् । प्रौढव्याघ्रनखवत्कठोरं यत्कररुहमिति भाव । निष्ठुरं निबिडम् । निवेशोऽर्पणम् । निःसहा वचनाद्यक्षमाम् । अत्र कररुहाक्रमणमेव पत्रावलीति रूपकम् । चुम्बनमाह—**सावे-**

पृ० प०

१७१ १ °तुह्मे अप्फुटं भणि° । २ °जीवलोअं माल° । ५ ५ °म्वमेत्त संघारिदजीवणं मा° । ८–९ °प्फुल्लपसरन्तणअणुप्पलवहलविलासमसिणसंचारचारुतीरआविराअन्तविब्भमाअणङ्गट्ठाआरिअसद्माआरोपदेस° । १० महुरा तुए वि णं णिरू° । ११ °तक्खणुच्छलिदगम्भीरावेअवइ° ।

१७२ १ °ह्माणं उवत्तमाणमूलं विअ° । ६ णासबोधिदेण° । ७ अंगाहसाहसे णिउ° । १२ सावदावदेसकालग्गो° । °रणा तक्कालसणिहिदेण जीविदप्पदायिणा पीअर° ।

१७३ २ दिढदाढाविदारिअविअ° । ३ °त्थलेण जरढजज्झ° । °करुणेक्कमणेण । ४ °किदे विसहिदा अतिदुट्ठासद्दूलणहसिहावजपहारा मारि° । १० अहं तथा° । ११ °म्ययं त्वकसा° ।

णीकृत्य मूल्यतया यो व्यवस्थाप्यते स कृत्यकरः। **लवङ्गिका**। अत्र महानुभावता कृतज्ञता। **बुद्धरक्षिता**। साम्प्रतमेवैतद्वचनस्योपयोगं स्थिरीकृत्याह। स्मरिष्यसीदं वचनम्। **मदयन्तिका**। अत्र 'नाडी कालेऽपि षट्क्षणे' इत्यमर.। षट्क्षणावच्छिन्न. कालो नाडी। द्वितीया नाडी द्वादशक्षणात्मक. काल । मदयन्तिकामकरन्दसघट्टनविषस्य समाप्तिपटहोऽयमित्यर्थ.। यद्वा द्वितीयनाडी द्वितीयभगिनी मालती तया सह विच्छेदो वियोगो यथोपक्रान्तसबन्धविघटनमित्यर्थ·। **मकरन्दः**। गृह्णाति मदयन्तिकामित्यर्थ । **मदयन्तिका**। अत्राम्मो इति स्वच्छन्दप्रलपितस्वाभिप्रायानुतापे। **रम्भेत्यादि**। हे रम्भोरु, भय त्यज। यतस्तव स्तनभारस्योत्कम्पं सोढुं मध्यभागो न क्षमते समर्थो न भवति। अतिकृशो मध्यदेश कुचयोर्भयकम्पस्य भारं न सहत इति भाव.। भयमिहापरिचितदर्शनात्। विकारमिति पाठे तव सकम्पस्य स्तनभारस्य विकार मध्यभागो न क्षमते। सकल्पसुखेष्वनेनोक्तप्रकारेण त्वयैव कथितप्रार्थनासपत्तिरेषोऽहं सस्तुत परिचितो दासो विधेय.। प्रणयः प्रेम तद्रूपो वा प्रसाद ॥ २ ॥ **प्रेयानित्यादि**। प्रेयान् प्रियतमो मनोरथसहस्रैर्वृत प्रार्थितो यस्त्वया सकल्पादिष्वनुभूत स एष सोऽयमित्यर्थ इति प्रागनुरागोद्भेद। अत कृतज्ञतया पूर्वोपकारस्य स्मरणेनैव भद्रमभीष्ट विवाहरूपं कुरु। तत्र सामग्रीमाह—एतदमात्यगृहं केचित्सुप्ता· केचित्प्रमत्ता जना यत्र तादृशम्। गाढं

पृ० प०

१४९ १ सुर्दं भवेहि यथा मम ण तुए। संपदं कोमारबम्भई एव्वोभवं ति । महयन्ति° १ व्यसो ति । मव्वं च तुये° । ११ व्याअम्मकुसणस्स वं मू° ।

१५० १ व्कयं वा भामन्तिदं ति णाम ण आणीमो । ४ व्व्वीपे गारामेवणं आसी तहिं सब° । ५ व्तुमो भवम्सा° । ६ व्महाबोसो ति आ° । ७ व्एमा अम्मकाओ कूमावेन्ति हिम° । ८ वति मा णं म णिस्तण मव° । ९ व्माइ असमयाणे असेब° । १० सह वम्पिस्सं ।

गोति । सोयमिव पुवीकृतं कम्पितमित्यर्थः । शुभावयवा कम्प्यावयवा । निकाशितं पुम्बनादिनिपुणम् । यद्यपि चैरग्यं पुम्बनचातुर्यात् । इह कम्पयाविमिदं पुम्बनम् । कम्पितकम्पुरितकवरितकभेदात् । तत्र कम्पितकमाह—प्रस्कुरितेति । चरितकमाह—पुरितं गोचितम् । ईषत्स्पर्शनमीवितनेत्रा चिकम्पेव घटयति करेण नैव तथात्मकवतीति चरितम् । पुरितकं तु प्रगेयोक्तम् । सह्यम उत्प्रेक्षा । एवं च सर्वोपमायात्सर्वोपमोद्मा—मनोहरेति । कर्पितमुग्धरोमाञ्चम् । नायिकाया नामाग्रे सकम्पेपरम्परमाप्यकामकपोलिमुखम् । वर्णमसौ पुरतयसामाह—समुल्लसितेति । सद्भावसितान्त्या सम्यगसन्यान्त्या विषमो वा पंचमस्य संयेपतन मोहेन किञ्चे चारामूल्यमा सम्भवमेवपरयकामवतिमि सम्यग्वेन प्रतिदानन्देन च निवृतिरिवाश्रया । अयम्नयीयं पुरताभितम् । ततो उदितीति अपराधस्यापनम् । उपशिक्षा । अत्र मधुरं निवापीति चलनम् । निम्बदवश्वेनाथ सम्पूर्णेऽपि चातुर्याप्पानचैरुपरीवमिति भावः । पुष्पवतीकल्पया परिजनतहानि वारणस्य गोपनम् । पुरुपरहिता । अत्र पुष्पामि यदि कुर्त एतस्ं वयमपीति भावः । मद्यपन्त्रिका । अत्र कृत्यापराध एवात्र निरस्तावपतिः । पुरुपरहिता । अनात्मसमर्पणमेव त्वया कार्यमिति भावः । मद्यपन्त्रिका । अत्र तदर्पणसदनेन दीयचमभिप्यामीति भावः । निरुक्ता पचोऽस्मापी । पुरुपरहिता । अयमयम्यो सपनेंवधात्सरिमे तत्रायापेण प्रवर्तिता प्रवर्तिमपी समयता प्रभुममानुलावपरो कामावस्थानारिणीम् । पुरुषोत्तमः कृष्णः अथ च पुरुषेषूत्तमो मकरन्दः । तर्कमाहेण सम्पर्चेन । तत्समीपचारिणी मार्यो । प्रतिभातो । मद्यपन्त्रिका । इह मम भागेन कि स्यादिति निष्पात इति भावः । मद्यपन्त्रिका । अत्र चारमात्मपरीरत्न किम्म कापि । मकरन्दस्यैव मम्पदीरमिति भावः । कैरव्यापत्र इत्थंकरसपी । च

पृ० प०

१७४ ६ °हासु णामग्गहणसुमरणाई । सह ण सो सुए° । ७ °सलिलुप्पीलो मोह° । ८ °मुमिमिलगिरासिस्या विद्दु° । ९ °पभन्तिआणिमिसमेत्त° । वीसमेसो महा° ।

१७५ १ सुदूर०—ववसिदं पिअसहीए सरीरेण । ४ °ाअठिणी पीठम्भेण । ६ °ान्तसरिसं सु० । ८ °कमलिणा सणादि । ९ °पवं पिअसहीओ ।

१७५ ४ °वणे अदिमुमिं गओ अणुराओ । अवि अ तस्सि वणे मरिदुबन्तकोदुह° । ५ °मोणमिठत्त° । °ा-रुच्चापआडु° । ६ °वीविदा संभाविमयि । विअ म्मि° । ९–१० °संकप्पसिमि° । १० अवं । सोमि° ।

१७७ १ मिअसहि, सुहुवणिभूदवि° । वित्थरन्तअलिअयेण । २ °वणकम्मीअअम्भरपरिकुरमेरेमअप्पं विअ चि रेअिमसामदि मे किं अ° । ४ °मीरवारधीर-णावमरि° । ४–५ °मह पफ्फुरन्तपओहरम्भन्तु थरीमअमवकामअम्भणपरिमवेण° । °भमं म स-मु° । °अभिमंसुम मो° । ७ °न्तविमअमेह° ।

तमा । अन्यमिति पाठेऽर्थं करोत्यीअन्यम् । तत्र हसर्थः । तरिमसुरोमित्यव एव मूकमतप्पं वमिप्रमानं नूपुरं यथा तथेति भावः । निवाहपेपाएवापेति भावः । तत्र सुसारिणा पुरकोपयामवर्षणं भीवनयवतथा वहिर्वेशयामवर्षणम् । नूपुर शाम्यावस्थवसा परमितव्यंवात इति पयनमसूई न वातीति वर्णितम् । प्रमत इति रहाम्यां निपतते च' इति नत्वं न भवति । 'न पावनापूर्वमवाप्' इति निषेधात् ॥ २ ॥ मदयन्तिका । अनानेन मुकरन्दर्शमाहिमाह—यथैव मालती । यदेव इति शेषः । एतेनास्याभिमोहकावतारः सूचितः । मदयन्तिका । अत्र पितुरेव पैत्रमेव मामसास्यमिविहवं यदि तथा ममापि तस्याविवालवा । बुद्धरक्षिता । अत्र च तथा प्रतीय मत्तमवं तथा मकरन्दरयात्मा सततः । इदानीं कुमलेऽपात्र निमयणः । आपदस्याननुग्राहयुसलेन सूचितात्मानं मदयन्तिकामाह—अत्र पुम्यमिति शेषः । अपेक्षसादि । अपोलिते वातिपर्वं दृष्टा मया निर्मितम् । यवीवर्मसंपादनात् । उदयस्य नीनवतापोस्तया । अत एकापरिकम् । अपि

पृ० प०

१७८ १ ०वि अच्चाअरपअ० । ३ हसदि । दिउणवा। ०वेढणणिअन्तिदं पि० । ४ ०रुहोरम्फविअ० । ६ ०परिग्गहोवग्गिदुण्ण० । ०च्छन्दविआसवि० । ७ ०मूलोवरिणिहि० । ०गअमणहरफंसणिभरुममाविदुसरीर० । ८ ०संभवलणमोहमन्थरभमन्तलोअणं किं वि०।

१७९ १ ०मं अणब्भत्थणीअं अब्भत्थेदि । पिअ० । २ ०भविअ झत्ति प० । ५ ०विब्भमुम्मीसहास० । ५–६ ०रूविदं परिअणा० । ६ ०णिज्जं दे णिअम्बस्स मूलं स अणिज्जपच्छदवडावबारिदं मोदि किंण० । ८–९ ०पिअसही क्खु ईरिसाइं जेव्व मन्तिदुं जाणादि ।

१८० २ ०मदअन्तिए, भणिस्सं दाणिं० ।

१८१ ६ दुअ दुट्ठसद्दूलकवलादो क० । ०एव्व केरअस्स अत्तणो सरीरस्स ।

१८२ १० ०दुदीअपहरणाडिआविच्छे०। ११ ०च्छिअ से पाद०। २ ०लदि, विप्पवुद्धा० । ३ ०अम्मो, अण्णं जेव्व किंपि एदं व । ५–६ ०मते विसोढुमुत्कम्पितं स्तनभरस्य न० ।

तु न किमपि साध्यमस्तीति शेष । यस्य मम बान्धवधुरा मित्रकुलं कामदेवेन सम्यग्धृता । प्रसभतया सुमुखेन । एवकारोऽप्यत एव । यदि माधवसंगतेयं स्यात्तदा मया सर्वाकारं जित न स्यादिति भावः । कन्यावरणे बान्धवा एव भवन्ति । यदाह—'कन्याया वरणे मातापितरौ बान्धवा अपि' ॥ पक्षद्वारं खडक्किका ॥ ॥४॥ 'अर्धरात्रनिशीथौ द्वौ' इत्यमर' । प्रासादानामिति । अथ वायुस्तरुणानां नूतनस्त्रीसमागमं प्रकाशयति । अनेन मदयन्तिकाप्रोत्साहनमुक्तम् । कीदृशः । रक्तस्थानेषु भ्रान्त्वावृत्त' । आदौ भ्रान्त पुनरावृत्त आयात. । अनेन मन्दलम् । भ्रान्त्वा भ्रमणेनायात इति वा । परिणतपुष्परसगन्धसमूहबन्धुः । पुष्पस्रजा हृष्टतुरभिर्वा । मुहुरुपचितोऽत्यर्थं प्रवृद्ध. । स्फारो दीर्घतया बृहत्तर. । कर्पूरसंपर्की

पृ० प०

१८३ १२ यस्य मशा° । समुन्नते ।

१८४ १ द्वारेण निर्गत्य साध° । ६ भ्रान्त्वा पुनः परि° ।
७ °चित्रस्कारकर्पू° । ८ वायुर्मूनामभिनवरूप° ।

इति नन्दनविप्रलम्भो नाम सप्तमोऽङ्कः ।

च । पश्चात्कर्मधारयः । यद्वा कर्पूरमित्रेणनयेन द्रवम् । एभिरधिष्ठीयमाने
वानिते । यतोऽतिमनोहरोऽतः सकलीसामिन्यकर इति भावः । उपमितसमासेऽपि
पक्षेऽपि कर्मधारयः ॥ ५ ॥

प्रासोष्ट य रामचरो द्विजेशो द्विजेशवन्द्या श्रयवल्लिकापि ।
चमत्कृतं तत्कृतचन्द्रिकायामङ्कोऽयमत्यन्तमनोहारिणि सप्तमोऽयम् ॥

इति सप्तमोऽङ्कः ।

अष्टमोऽङ्कः ।

पृ० प०

१८५ ९ वर्तेते हि० । १४ ०सान्द्रो मकरन्दः परा० ।

१८६ ३ ०मित्यद्यानिमित्तमन्यथैव सं० । ८ ०यि निरनुरोधे,

तदेवं मदयन्तिकामादाय मकरन्दे माधवान्तिकं चलिते मालतीमादाय निर्गतस्य माधवस्य कामन्दकीगृहस्थितस्य वार्ताप्रस्तावनायावलोकिताप्रवेशः । सूचनं च पूर्वाङ्के । जहिं ज्जेव्व मालदीति वचनेन मालतीमाधवयोरेकत्रवासः सूचितः । तत्र च यद्यपि तयोरेव प्रवेशोऽर्हति तथापि कन्याप्रलोभने सख्यानुकूल्ये तत्प्रवेश इति पूर्वाङ्के कृतमेव । **अवलोकिता** । अत्र 'सरो वापी तु दीर्घिका' इत्यमरः । **दलयतीत्यादि** । अयं चान्द्र उद्योत उद्गच्छन्नत एव शुष्यत्प्रगल्भतालीपत्रवत्पाण्डुरस्तिमिरसङ्घं खण्डयति । प्रथमतो व्योम्नि वायुवेगेनोर्ध्वमुखीभूय प्रचलितः घनः केतकीपराग इव । इन्दोरयमैन्दवः । मन्दमन्दमिति प्रचलनक्रियाविशेषणम् । उपवर्तये संमुखीकरोमि ॥ १ ॥ **निश्च्योतन्त इत्यादि** । हे सुशरीरे, यावदेते कवरीजलबिन्दवः स्रवन्ति, यावत्कुचकलिकयोर्मध्यमार्द्रता न त्यजति, यावच्च निबिडव्यापि रोमाञ्चं प्रकाशयन्ती काययष्टिस्तावद्गाढं यथा तथा सकृदपि मेऽङ्कपालिं क्रोडप्रदेशं देहि । अतः प्रसीद । तदिह निदाघतापशान्तये जलबिन्दवः । कुचार्द्रता पुलकोद्गमश्च सर्वाङ्गशैत्यापत्तये । यावत्तावच्छब्दाववध्यर्थौ । सान्द्रेत्यादिपदे कर्मधारयमत्वर्थीयाद्बहुव्रीहिरेवेष्टो लघुत्वादिति न्यायेन बहुव्रीहिसंभवे कथं मत्वर्थीय इति न देश्यम् । एतद्वचनस्य प्रायिकत्वात् । तथैव नानाप्रयोगदर्शनादिति दिक् । 'पालिः पङ्क्तिप्रदेशयो' इति शाश्वतः ॥ २ ॥ **जीवयन्नित्यादि** । बाहुः कण्ठेऽर्प्यताम् । कीदृशः । समूढं सद्योजातं पुञ्जितं वा यत्साध्वसं भयं तेन स्वेदबिन्दुर्यत्र सः । अननुभूततया भयम् । चान्द्रकरस्पृष्टोऽत एव स्यन्दी क्षरन्बालचन्द्रकान्तहारस्तत्तुल्यः । घर्मविघातकत्वात् । अत एव सौहित्याज्जीवयन्निव । 'समूढं पुञ्जिते भुग्ने सद्योजाते सुनिश्चिते' इति विश्वः । ससाध्वसश्रमेति पाठे ससाध्वसो भयवान्यः श्रम इत्यर्थः । सविभागो भेदः । अभाजनमस्थानम् । अजहल्लिङ्गोऽयम् । अयं जन इत्यनेन दीनतोद्भावनेनानुकूल्यं स्वीयमाह । भवत्या इत्यनेन नायिकोत्तेजनम् ॥ ३ ॥ **दग्धमित्यादि** । चिरं दक्षिणवायुचन्द्रकरैस्तापितं मे वपुरालिङ्ग्य न चेन्निर्वापितमतसीकृतं तदा समदकोकिलरवपीडितामे श्रुतिः कर्णोऽद्येदानीं हृद्यां वाचं पिबतु । सादरं शृणोत्वित्यर्थः । अत एव वाङ्माधुर्यद्योतनाय किंनरकण्ठि इति संबोधनम् । हे किंनरस्येव कण्ठः स्वरो यस्यास्तादृशि । 'स्वरे कण्ठः प्रकीर्तित ' इति रत्नकोशः । अङ्गकण्ठगात्रेभ्यूपसंख्यानान्ङीप् । पूर्वार्धे तुशब्दो यद्यर्थः । द्वितीये पुनरर्थः । यदि नालिङ्गनं देयं तदा मधुरमालपेतिभावः । नाम संभावनायाम् । आलिङ्गनादानं संभाव्यते । यतः त्वयि वदन्त्यां क-

पृ० पं०

१८७ ११ येन विश्वजितासे° ।

१८८ ४ °भगवतीमपानान्ते वा° । ५ °वैदग्ध्यम् । मकरन्द सुभाषितरत्नकोष ।

१८९ २ °सार्थमन्यरस वच° । ७ वाहुम्यीभमन्थरं रोदिसि° । १० °पठितिकम्पो वि मे दुःख° ।

१९० १ °पुष समपोषण्णा° । ४ °मुपगम्य मन्मनाथासम° । ५ °मनः सफलो° । ७ अवलोकिता—°कुतो संदेशे महाणुभावस्स । पक्ष्म° । ८ °मोहविराममहुत्तं मिते ।

न्योविस्तरोऽपि कर्मबहुरिकजुगमानिल्पमासमय तथ्यम् । इहायपदमिवावीर्य अन्यथा निपीपवर्मेऽपास्मिनावीमस्यावर्कसापते । एव वासासिनाई म्युत्पत्तिः प्रसिद्ध ॥ ४ ॥ अवलोकिता । अत्र यदित्यामीमिति वाक्यमूप मास् । मयमसरूमेयम—निरमतीतिसंसायपेरितीमन्तम् । सांप्रतमिति विरच कमकमे । निरमति निकम्पते । विचर्तितं वाक्यम् । निप्रमिति क्रियाविशेषणम् । परिणाम इति । या तं विरविरहमदनमाया मालयाविनी सा कथमपुना तत्र वाम्यमनमाकल्पाद इति भावः । असूयागुणेषु दोषारोपः । सा चेह रहसमिवेत्या इति भावः । माधवः । सर्वतोमुखं सर्वतोपाणि । सुभाषितान्येव रत्नानि तेषां कोषः पात्रम् । 'कोषोऽस्त्री कुड्मले पात्रे' इति मेदिनीकारः । स्निग्धानि प्रम वाक्यम् ॥ मूर्धन्यम् उत्कृष्टमेवाह । माधवः । आपिताति सपदीकृताति । अनवसितोऽभिषितः । निमेतमिति वस्त्रमाणमस्यार्थस्य प्रश्नः । याप्येस्यादि । हरिणाक्ष्या एव कपोले वामभावेन उपरि प्रकाशते अत एव भिन्नतः । किमे तद् । यत्र यत्नो राजते । कीदृक् । मनूपेन सुवर्णरचेन पातम्ये दीप्तमर्थ पाण्डुमि च्छुरिव विश्रुतः किरण एव सूनाकम्पो येन सः । किरणरूपसूत्रकल्पितकपा पाण्डुमिष्ठतीसर्पः । अनेन कपोलस्य सम्यगधिककान्तिमत्त्वमुक्तम् । 'मनूपो मु वर्णो स्याद्' इति यादवः ॥ ५ ॥ अवलोकिता । अत्रोत्कण्ठितो वायुधीम न् । मन्थरमिति क्रियाविशेषणम् । मालती । अत्रार्थनिपातनु—वाक्यपत्येन वनिक्षेपम् । प्रकृतिकम्पो वार्थोत्पत्तिः । 'वातो मर्तिदिशात्मा तस्याः स्याद् वाहकः' इत्यमरः । अवलोकिता । अत्र निमित्तमनस्य मालया इत्यन्वयः । मालया इति वाक्यान्तरम् । मालयाः कृत इत्यर्थः । माधवः । उद्गुण्ठनः पुष्प । कपोलहरणाभेदमयामालिनोदकसारपपोतनाय । प्रयत्नः पुष्पम् । प्रेम्णेत्यादि । या माला प्रियसख्या कामदिक्षया हस्तेनोपनीता तदुषिरीति हेतोः प्रेम्णा तथा सक्षा पीनकुचतटपुरस्तात् मतो यत्र तेन अद्वैतेन बद्ध प्रेमापितापेमयपनां पीना वक्षे बन्धनेन सह विदारे पोमासे मां प्रति निरवयसत्त्वापमा कामदिक्षेपमिवकल्पयते मन्ये वच सर्वस्वदानं कृतम् । अनेन पूर्वोक्तसम्बन्धेन यासिकामिरम्य कृता ।

पृ० प०

९ किदं । जइ को वि तुमं संप । १० त्ति- आलम्मेण वक्खावेदि तदा तस्स० । १२ ०साक्षिणः काम० । ७ मङ्गधितेति या प्रियसखीहस्तोपनीतानया० ।

१९१　३ ०भासे त्वथ ०पा । ४ ०सर्वस्वदायी कृता० । ६ माला । तदो अवहिदा भव । मा दाणिं एसा सहसज्जेव परहत्थगदा भविस्सदि त्ति ।

१९२　३ ०णिव्वूढो खु भअ० । ५ ०अम्महे, पिअ० । ११ ०अम्मेहिं महत्तो फल० ।

१९३　२ ०ननु स एवासौ किमित्यस्तस्या भवति । एका० । ५ ०लालसस्याहवे । ६ स्फुरत्कर० । १० ०णाम अ- णाहदा पडिणि० । १३ ०उत्तन्तं कहेध । तुमं० ।

विस्तार परिणाह । कुम्भपदेनोन्नतता । कुड्मलपदेन मृदुता । भरशब्देन प्रौढिरुक्ता । पाणिपीडन विवाह । दीयत इति दाय॰ ॥ ६ ॥ **अवलोकिता** । अत्र येनैव मकरन्दस्य मदयन्तिकालाभ कथनीयस्तेनैवेयं प्राप्या । अतस्त्वमेव तं कथयेति गुप्त्या माधवेन सहात्मानं सभावयेत्याशय । **मालती** । तथा चाहमेव कथयामीति भावः । **अवलोकिता** । अत्र श्रूयत इति भावः । **मालती** । अत्र मकरन्दस्य मदयन्तिकाविवाहेनेत्यर्थ. । इद वचनं मालत्या माधवं प्रति । **माधवः** । प्रियं न इति । आलापलाभेनातिप्रियमित्यर्थ । **अवलोकिता** । अत्र निर्व्यूढो निर्वाह नीत. । खलु निश्चये । सभावना प्रतिष्ठा । **मालती** । अम्महे विस्मये । **लवङ्गिका** । अत्राभियोग. अवस्कन्द. । **कलहंसः** । अत्र पारक्यं परकीयम् । **माधवः** । स्वागत कुशलम् । स एव प्रसिद्धपौरुष । असौ मकरन्द । यत्किंचिदिति न गणनीयमित्यर्थ. । **हरेरित्यादि** । हरे. सिंहस्य स उक्तगुणः कर एव सखा द्वितीयो भवति । विक्रमे कर्तव्ये । नान्यमत्रापेक्षत इत्यर्थ । कर कीदृश । अतिपराक्रमप्रश्रये सतृष्ण । शब्दायमाननखै. प्रचण्ड. । स्फुटत करटस्य गण्डस्थलस्य मध्याच्च्युतेन मदजलेन सिक्तमुखहस्तिराजमस्तकस्थितास्थिविदारणे श्रेष्ठवीर' । तथा च सखा मकरन्द. सिंह इव साहसे द्वितीयानपेक्ष इत्यर्थ. । 'काकेभगण्डौ करटौ' इत्यमर. । 'निष्कुह कोटरं वा ना' इत्यपि ॥ ७ ॥ विक्रान्तस्य वीरस्य शुतं गतिविशेषं विलसत कुर्वत । प्रसनन्तरो द्वितीय । **मालती** । अत्र वाममनिष्टम् । अवामो दक्षिण । दक्षिणाक्षिसन्दनं

पृ० प०

१९४ ४ °भप्पमत्ता परि° । कर्ड मेला गमीमतुचि । होड
५ °भे पामेतरेण कोमपेण । ११ सद्वत्सक क स वप
१९५ १ पकिता वनवर्ति° । २ °र्कि चेहसे मनु खिरातम
९ °तमुचीर्म कवहो कपस पर्मो निहस्स दुःसमर
क° । मणुगमिस्स° । १० °ध्रुचिम सामिस्सेर्व
रचिमसेराविधुविमहोरुव्व° ।
१९६ २ °मच्छराचिस्सेवो सकस° । १ °पोकपाइकमिप
पन्याच्चेप सोहसिह° । ८ °पेक्स्सामि । मवि था
उज्जा° ।

कीपसमिडस्वकमिति भावः । अनेन कपकञ्जकमपेकोऽपि सूचितः ॥ त्वं विस्माविं । मनु हे, व कठिनः क वर्तते । तापतवनसापोरेपकस भावक कम्पाया मिदोऽक्षिसमुचोऽन्यो वा रक्षतु । अत एव पावीति पवि । बचिपम कमिमाति कि पेइसे वनवर्तिकेन । स्नेम 'वधाव' इति समासः पत्नी वस्पमपावो प्रतिपेमसेन मह्यारमकवर्तिका मयेत्यर्थः । वर्तिके वर्तिकामृमः' इत्यमरः । अत्र वनमाहमेन वर्तिकायाः वाकुलीशितसमुच्चम् । एवमात्मनेपठेसमिति भावः । मत्र वनेपारमितत्वेन वर्तिकायाः वतिमीसमसूचम् । मत्र वनमसारनेव वर्तिकाया एकाकिनीत्वमुक्तम् । अत एव मावस्यापि तपेति साम्यम् । मनवर्तिकसापि पत्र ॥ ८ ॥ कमहो कमहोऽनेकरूपत्वात् नमा ॥ नामिप्य पद्मिमा । मधुपम्बिका । कदापि प्रभे । संमावितो कपः । कपाङ्गिका । अत्र उपनिर्यमः समीपयमन्यम् । एतेन मार्गस्य सुगमत्वमुक्तम् । कमहोपोऽमरेम । अपनिय माकरूणम् । मिषामेस्सुवकम्पारमा निर्मेर पाव मघा तथा पामित्येत्यर्थः । ममीर्ह धेम्मस् । पिमा दूषिता । मिप्रकम्पो मनसम् । पन्यातपमनापकायाः । माकसा मिमोमयवाधा तापकपोमानुमवावाव इत्युक्तम् । मकमदे पौरकोमेनेव । मधुपम्बिका । अत्र प्रसाता मिर्पेता । मा मस्तकेमनाया । अपीस्मामि वचाराम् । कपाङ्गिका । अत्र नमारम् । कम्पमकायपेकमर्थनम् । तथा च मधूपनमपि च पयोमीरर्थः । कपमसकः । अत्र दीमालमे इति हे पावतरिक्षिपनीपस इर्पस्पर्धे । पस्सापीक पावकमिसम्मायः । पीतो मिचिता । तरपारिः मागः । मिडुमिर्व पीपयम् । कचितः नीकृतः । 'कविमाषी कामवेद' इति कामिप्या । 'ममपाक्षे इत्यमुपः इत्यमरः । कामिता पर्व मेरिता । देम पसेरा । कमिन्द तपमा मधुना । पेमिममिति भावा वनेन एकाहप मधुना प्रतिपम्मकमा तथा पर वनमपीति भावः । मिमारेम पा मकस तारमयसुपापाम्यम् । मिम्र्व विदीर्ण मघा तथा । मिमाइकः सापकमः । मापचितः पेसुपालाः । निर्दयो निष्करुणः ।

पृ० प०

१९७ १ °कुसलेन अह्मे णिग्गदा सं° । २ घट्टदुग्गमादो । २—६ हीमाणहे, पेक्खामि विअ णिम्मलणिरन्तरुद्धूदधोदतरवारिधारापरिप्फुरिदचन्दकिरणुज्जलविब्भरिल्लदंसणं मदलीलाकलिदकामवालविअडभुअदण्डाविद्धहलहेलाविक्खुभिदुव्वेल्लिदतरङ्गकलिन्दतणआसोतसणिहं विअडविसंखलुप्पडिदणिद्दआमन्दमअरन्दवइअरक्खोहविअलपडिजोहपरिवत्तणुग्गदसमत्थगअणङ्गणावआसओसरन्तकलअलं पाइक्कसमूहं । ९-१० °वज्जसज्जरिदपञ्जरोवसण्णसुहडहत्था° । होवमद्दसमोसारिअसेणिअणिअरं पाइक्करिक्कमग्गसचारणिवच्चिदविसमसमरसाहस णाहमाहवं । अहो गुणा° ।

१९८ १—२ °सिहरं तरिदावदि° । °ण्णासपडिसामिदविरोहसकडोउवणीदमाहवमअरन्दमुहचन्दे वारंवारं सचारिअसिणि° । ३ °जणं जाणिअ णिव्व° । ४ °मच्छरवेल° । ५ ण्णासेण किं° । ६ °णवदंसणगुणा° । °जामादुकेहिं अपरितोसोच्चि पडि° १२ । °सचयदलत्क° । १३ °नुपत्य° ।

अमन्द सत्वर । व्यतिकरेण मिलनेन क्षोभ । परिवर्तनेन पलायनेन । उद्भूत उत्थित । विशङ्खलितो व्यास । ‘दोर्दोषा भुजाभुज’ इति शब्दप्रकाश । जर्जरितपञ्जरा अत एवापसृता पलायिता. । ओअल्लोऽपसृत । हस्तेभ्योऽवलुप्त आच्छेदित' । विकटो विषम. । अपसार. पलायनम् । रिक्त शून्य । **सौधेति** । प्रतीहारेण सौधाग्रादवतीर्य तयो स्वरूप ज्ञात्वा तदुपन्यास कृत इत्यर्थ । अभिजनो वंशः । बहुमान सम्मानः । तावानीय दृष्ट्वा तयो सापराधयोरपि गुणानुरागादतिगौरवमेव राज्ञा कृतमिति भावः । न परितोष इति न शिरश्चालने । **मकरन्दः** । प्रेयसः प्रीतस्य । मकरन्दस्येत्यर्थ । निर्व्याज वास्तवम् । ऊर्जित बलवत् । **दोरित्यादि** । प्रेयसो युद्धार्णवस्य पन्था अग्र एवमभूत् । द्वेधा पार्श्वद्वये स्तम्भितया पत्तिपङ्क्त्या भयंकर । प्रेयस कीदृशस्य । बाहुसंचूर्णनत्रुटितसन्धिस्फुटत्कङ्कालं यथा तथा प्रथम वीरानुन्मथ्नतोऽभिभवत. । इतरत्र तदीयायुधानि गृहीत्वा पराक्रम कुर्वत. । इदं विशेषणद्वय योग्यतया प्रेयस्य इत्यस्य । सख्योदधे कीदृशस्य । स्फुरन्नरमुण्डखण्डसमूहव्याप्तस्य ॥ ९ ॥ **अथेत्यादि** । ये राज्युत्सवे

पृ० पं०

१९९ ४ °सण्णसपिर्त° । ७ सारविधुर° । १० कथय श्रोतुमिच्छामि । तथा च, [अत्र कथयतीत्यादि' इत्यादि (इति परिक्रम्य ।)

१९ °गुयानगाट कथं शून्य एव वीथिकाप्रदेश । करन्द —वयस्य, नूनमस्मद्व्यतिकरोद्वेगपर्याकुलमधि सखसा परिभ्रम्य आसनोऽत्रैवोद्यानगहने विनोद स्यो भविष्यन्ति ।

२०० १० प्रवति हृदयमन्तःप्रस्पदीयान्तरात्मा । १२ °मवन्ति मव° ।

२०१ ४–५ °पसरिदा । पद्मादो अक्षे ण तं पेक्खामो । अक्षेहिं दाव विरअन्तराइं विचिणिदाइ ताव तुमेवि

१४ °मानासि माधवस्नेह° ।

चन्द्रकिरणसम्पर्कचकित चकोराविरलपतनिताम्बुपाननिरत मधु पीतमपि संप्रस्नेप भेकाम्भाकुम्भेन दुष्कविकल्पनानी कथयन्ति । कौतो । त्वयैवगु भेकमवस्थाननागुप्तितासिभिः । तथा च लवङ्गवल्लुम्पर्यवीहिया प्रत्यक्षमात्र वस्ता इति भावः ॥ ९ ॥ कथयतीत्यादि । त्वयि कथयति सति यस्य यसी मालसा एव मदयन्तिका समभिष्यति । वीररसम् । सहायस्कन्धे वचन स्मयमलधी पथरहम् । अद्भुतकल्पानिधिवलती च । मदयन्तिकामिमितुस्मर्या मालसा इव ॥ ११ ॥ स्वयक्षिकामदयन्तिके । समानेयवाम्भी सखी मालती । अनुगा [illegible] दुष्कोरवकोकनेनामां चकिते इक्ष्वाणैः । माधवः । कथं प्राप्ते । कथमस्यनिर्वचनीयेन रूपेण मांसवे स्थितिं न याति । अभीत्यादि मतोऽयं ममाम्बरस्माजायेमनुपवोत्त्यस्य एताधि । धीरयम । पथादी मम वैक्रमतेः । मम मार्गं चक्षुः स्फुरति च । [illegible] भवसोपेचनम् । कथमेतत्तु त्वदर्शि दृ क्ये । सर्वथा हतोऽस्मि । अन्तरामनोऽयनुमस्य भवदत्तवान् वैचमत्वा भावः ॥ १२ ॥ मदयन्तिका । अथ पथापायां प्रसते हसम्पर्य । विचिन्त भिवामि । किमपरीत्यादि । महासेऽम्योऽयमपि किमप्यनिर्वचनीयं भयक्तरितापतरं पदे स परिहासो विरमतु । परिहासेन तव निवेदितोऽयं जोऽस्मि तुमेति भावः । हे सखि धोवने समुत्पन्नोऽपि पतः । तथा च धैर्येनापि निमा दुर्निवारपरः । अथ मायवेन प्रकारेण कक्ष्यस्थि जिज्ञासते तहि कथितो हारमम् । हे मधमे मार्गं वेहि । तेन मे मालती मतो भवेत् । निश्चयमयीरं सम चनितामन्तर्भवति स्थितिं न लभते । अत एव लोराकम्पमाह निष्फलानि ॥ १३

पृ० पं०

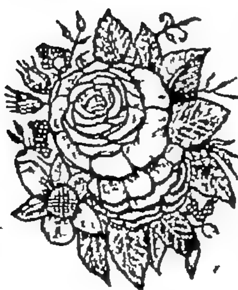
२०२ २ °तावत्पश्यावः° । ६ °सखी नो । ७ जीवन्त्युपेष्यति नवेत्युपशङ्कि° ।

इति मालत्यपहारो नाम अष्टमोऽङ्कः ।

मकरन्दः । वैक्लव्यं दु खितम् । माधवः । कातर्यं कातरत्वं तेन चेष्टितानि प्राणत्यागादीनि । यातेत्यादि । अस्माकं सखी भगवतीगृहं यदि गता भवेत्तदा जीवन्ती समागमिष्यति । न वा गता तदा नागमिष्यतीत्याशङ्कितोऽस्मि । तत्र हेतु । बन्धुजनमित्रप्रियाणां सगम आदौ यस्य तत्सौख्यं बाहुल्येन विद्युत्स्फुरणचञ्चलमेव भवति । तदिह भगवतीपादमूलेति साधारणपदोल्लेखेन मालत्या भविष्यत्सौदामिनीपार्श्वगमनस्य सूचनेन नवमाङ्कावतारोऽपि सूचित. । अत एवाङ्कावतारोऽयम् । यदाह—'समाप्यमान एकस्मिन्नङ्केऽन्यस्य च सूचनम् । समासतो हि नाट्यज्ञैरङ्कावतार उच्यते' ॥ सुहृन्मित्रम् प्रियं प्रीतिविषय मनोज्ञं वस्तु ॥ १४ ॥

सुते स्म यं रत्नधरोऽतिमान्यो द्विजेष्टमान्या मदयन्तिकापि ।
जगद्धरं तत्कृतटिप्पणेऽङ्को गतोऽष्टमोऽय रसरम्यरूप ॥

इत्यष्टमोऽङ्कः ।

नवमोऽङ्कः ।

पृ० प०

१०१ ३—४ °पर्वतानुलग्न (पद्मावतीमुपाश्रिता) -माक° । ५-६ प्रदेशमभिनिविष्टो माधवस्तामनुनान्विष्य° । ६ °मुरक्ष एव । ७ °परिक्षिप्यते ।

अधुना पूर्वप्रस्तुतसौदामिन्या मालतीवियोगनिर्विण्णेन माधवमनुगच्छन्त्या प्रवेशमाह—तत इति । गगनाभिनिपातवशेन वेगातिशयवशात् गगनलाघवं शोभते । संप्लुतः परिक्षिप्त । ग्रीष्मो यथा गम्यम् । तदेवमेवोपलब्धस्य सुरतमुत्तमम् । मनिकरः समूहः । परिक्षिप्यत इव नेत्रमण्डले प्रतिबिम्बित इव । पद्मावतीत्यादि । पद्मावती पुरी गगनमिव धारयति । विमलवारिपरिपूर्णा महती सिन्धुश्च पारा च सरितौ तयोः परिकरो वेष्टनं तस्मात् । उच्चतरप्रासादभवनगोपुरप्राकाराट्टालिकाभिर्नगरी विस्तीर्णं ततो विशेषेणोन्नतमत्युच्चम् । उच्चतरप्रासादम् आकाश एव मिता निर्मिताः । अत्र प्रतीयमानेन उत्प्रेक्षया पवितमभिधेयमर्थः ॥ १ ॥ सैषेत्यादि । सैषा अजगा नदीभेदो विभाति । मनोज्ञमनोहरपरिसरः । यस्याः सता यथा यस्मिन् नीलो स्निग्धा यथा गोकुलपानाय सुजनविशेषपरिचिता विभाति । तास्वीरे तिनि । अत एव देव्याः परिपीतप्रसन्नसुगन्धाः समीपपवनपल्लवो कोकनदपीय गगनस्थीति । सैषेत्यनेन पूर्वप्रस्तावनमुक्तम् । यथो विमलीकरणम्, नमति पश्यति वैनतम् । यथो नभस्तुल्य तद् । अयुक्त चेद पदमिलनयोगम् । चतुष्पादो पार्षिग्या इति समासः । 'तप्तो वा तृष्णान्तरे' इति मेदिनीकारः । मालतीमधिकृत्य 'इदमेवोपिदमालतो निवस्त्वना-रिषु' इति इत्यः ॥ २ ॥ त्वत्तदत्तः पूर्णीतता । तत्तपरः अस्मे । प्रपातोऽयम् । यद्रा तदे प्रपातोऽतितपर्वि पवनमुपपाद्येत्यादि । मयीय एव महाध्वनिः सिन्धोः पर्वतनितम्बेषु सर्वमात्रापितगर्जननिरालम्बं पश्यति । तत्र गजाननस्येव नदी एवानिलात् । धौरेयः । जलमूर्धगभीरगम्भीरमेघध्वनिः प्रसन्नतः । 'हृदुष्मे महति स्वराः इति विषः ॥ ३ ॥ चमत्य रक्षनन्दनं देवपारक्षी तपत्ताप्य । अन्न धारस मङ्गलजलनिरोधात् । अन्यरूपो हरिमेघः । मापप्रमुखः प्रसन्तवो घातुल्यानो वा । परिमत पात्रम् । मातरं मिस्तफलम् । तस्यो इषमेरः । अपवदो दतः । तद्गुरः प्रतिपन्नः । गोदावरी नदीभेदः । मेखला नितम्बः । मूलतन्म-मारीन् । तौरामिम्या दक्षिणदेशप्राचीरणेन धारणम् । मधुमतीसिन्ध्वोर्नियो संभेदः संगमतस्य पावना पानिम्नहेतुः । लवमूलनिधानस्य महातीर्थहेतुत्वात् । अपरिमितप्रमाता पुरुषाणां प्रतिष्ठा स्थितिर्येस्य । एतेन सार्वभौमत्वम् । आत्मानं प्रतिदिग्गतस्वार्थे विपर्ययमाह—अयेति । शुभवाक्यं सार्वभौमानां मानम उरसा एव तोम्यतीति वेद पुनिरुक्तं अमलम् अर्थं तत्त्वाय तदुक्त । तथाप रामेद्वपरि रक्षित इमर्थः । तुतियमाह—अविलम्बराम्रुचिमुखमालीमध्यापि तारतो नियमो

पृ० प०

२०४ ४ ०लवणा ललितो० । ९ ०तुमुलो ध्वनि० । ११ ०विजम्भमाणो । १३ एताश्च चन्दनाश्च कर्णकेसरपाट० । १४ ०सारयन्ति खलु तरुण० । ०वनाववद्धान्ध० ।

वेदस्वनिधे तत्कर्त. । यद्वा निगम आविर्भावस्तदाश्रय । तथा च वेदद्वाराविर्भावेन जगदुपकारक इत्यर्थ. । मनोज्ञचन्द्रभूषण । तथा च वेदकारणाय कृतशरीरपरिग्रह इत्यर्थ. । तर्हि पौरुषेयत्वाद्वेदाप्रामाण्यं स्यादित्यत आह–**मदनेति** । सर्वदोषनिधेः कामस्य नाशन निर्दोष । अत एव भगवन् । तथा च नोक्तदोष· । आदौ सर्गादौ गुरो । ब्रह्मादीनामित्यर्थात् । तथा च वेदस्य भगवत्कर्तृत्वमायाति ॥ ४ ॥ **अयमित्यादि** । अयं गिरिर्नेत्रयोर्हर्षं ददाति । कीदृश. । नवीनमेघश्यामतुङ्गसानु. । हर्षप्रीतमयूरस्त्रीकृता ससक्ता मिलिता केका मयूरवाणी यत्र सः । शकुनिभि पक्षिभि शवला कर्बुरा ये नीडानोकहा पक्षिवासवृक्षास्तै स्निग्धं वर्ष्म शरीर यस्य स· । तरुणा पक्षिव्याप्तत्वेनाशेषपक्षिणो नीड एव वसन्तीति भावः । बृहदश्मा विपुलशिला । 'केका वाणी मयूरस्य' इत्यमर । 'शबलैताश्च कर्बुरे' इति च । 'कुलायो नीडमस्त्रियाम्' इति च । 'अनोकह. कुट. शालः' इति च । 'शरीरं वर्ष्म विग्रहः' इति च ॥ ५ ॥ **दधतीत्यादि** । अत्र गिरौ गुहावासिना तरुणभल्लुकानामम्बूकृतानि सश्लेष्मकघूत्कारध्वनयोऽनुरसितेन प्रतिरवेण स्थूलानि स्त्यानं घनता दधति । शल्लकीना वृक्षभेदाना गजखण्डितविस्तीर्णसंधिपर्वनिर्गतगन्ध स्त्यायते निबिडीभवति । निष्यन्द. स्पर्शोच्छिशिरः शीतो रसत कटु· कषाय । स्त्यानमिति भावप्रधानो निर्देश. । 'अम्बूकृत सनिष्ठीवम्' इत्यमरः ॥ ६ ॥ **काश्मर्या इत्यादि** । गम्भार्या. सकाशात्कृतमालभारग्वधवृक्षमुद्धृतपत्रम् । घनच्छायमिति यावत् । कोयष्टिकः 'कोंवा' इति ख्यात. पक्षी टीकते गच्छति । गम्भार्या अल्पपत्रत्वात् । यद्वा कृता सपत्रा माला वृक्षपङ्क्तिर्यत्र तं प्रदेशं गच्छतीत्यर्थः । तीरस्थोऽश्मन्तकस्तीराश्मन्तक· । शाकपार्थिवादिः । 'अश्मन्तकोल्लकोला' इति ख्यात आम्रातको वा वीरणं वा तस्य शिम्बि· शिखा लताभेदो वा तस्याश्चुम्बनं चुम्बनकरणं सुखं यासा तादृशा पूर्णिका पक्षिजातयोऽप पानीयानि धावन्ति गच्छन्ति । ग्रीष्मतप्तास्ता नीड विहाय जलमनुगच्छन्तीत्यर्थ· । यद्वा तीराश्मन्तकं तीरवर्तिवीरणमप पूर्णिका कुम्भीरमक्षिका धावन्ति मज्जन्ति । ग्रीष्मतप्तजलं त्यक्त्वा तीरवीरणादिच्छायामनुसरन्तीत्यर्थ । यद्वा अश्मन्तकं शिंशिपावृक्षस्तस्य शिम्बिरग्रमित्यर्थ· । तिनिशस्यातिमुक्ताख्यवृक्षस्य छिद्रवति स्कन्धे प्रकाण्डे छायासेवनार्थं दात्यूहे पक्षिभेदे· 'कोण्डाढाडक' इति ख्यातैर्निलीय स्थितम् । वीरुलता नीड वासो यस्य कपोतस्य पाण्डुनामपक्षिण शब्दितं लक्षीकृत्य कुकुभा अधस्तरूणा रुदन्ति । ग्रीष्मतापात्कपोता निजनीडवासिन ककुभाश्च तृषार्ता रुदन्तीत्यर्थ । जातिस्वभाव एवासौ । यद्वा ककुभा. क्रन्दन्त्याच्छादयन्ति । अहो कपोतरुतमि-

नवमोऽङ्कः ।

पृ० पं०

१०२ १–४ °पर्वतादुपत्यका पद्मावतीमुपाश्रिता । माल° । ५–६ प्रदेशमपिविशिष्टो माधवस्याधुनान्विष्क° । ६ °सुकर एष । ७ °परिपिण्यते ।

अधुना पूर्ववर्णितसौदामिन्या मालतीमपनीतवत्येन माधवप्रवृत्तिमन्विष्य प्रवे-शमाह—सैव इति । पाषाणशिलातलस्थैव देवतामण्डपस्था मण्डपतलं श्रीपर्वते । संस्तुतः परिचितः । द्रोणी नद्या मध्यम् । तयेत्यनेनोपत्यकस्य प्रत्युत्तमम् । प्रति-कर समूहः । परिक्षिप्यत इव वेशमध्ये प्रतिबिम्बित इव । पद्मावतीत्यादि । पद्मावती पुरी मध्यमिव धारयति । विमलनीरपिच्छलतया महती सिन्धुश्च पारा च सरितौ तयोः परिक्षेपे वेष्टनं तस्मात् । उन्नतप्रासादवेश्मगोपुरप्राकारशिखरन्द-र्पणेसादृशी निवीर्थ ततो निवेशितोऽत्यन्तरम् । उन्नतप्रासादस्य आलय पत्र-विता निर्मिताः । अत्र मध्यदेशेन तयास्य पतितमिवेत्यर्थः ॥१॥ सैषेत्यादि । सैषा अथवा मधीनेरो निभाति । पयोधरोन्नमति । वर्षासु वसा नवा पवि-चौभौ भिन्ना पया योषमपास्य तुपनिश्चेषराशिका विभाति । तामनीले विनिः अत एव तिष्ठः परिधीकनमुखाः समीपगतपद्मयो लोकदर्शन भवन्तीति । सैषेत्यनेन पूर्वदत्तमुखम् । पयो निमतीमध्यम्, नमति पच्छति वैसमम् । नवो नवपत्रुप त्वम् । अनुपं नैर्व पश्मिवनवेषम् । 'मनुष्यारो मार्गिमप' इति समासः । 'तल्पो वा तुम्बरुरे' इति वैजयन्तीकारः । माकन्दपीतत्र इत्येवोप्रमासमणा निवतन्मा-रिणु' इति हत्वा ॥१॥ एवावतरतः पुष्पीकता । तलपम्पः वलमे । प्रपातोऽस्यम् । महा तटे प्रपातोऽतिचरितं पतनम् प्रपातस्येत्यादि । यमीर एव महाध्वनिः सिन्धोः पर्यन्तमिरिकुञ्जेषु पर्यसावमिश्रिततत्वामिसाम्यं गच्छति । तस्य पवासत्येन यमी रमणिलात् । चौरकः । अस्यपूर्वमसीरवतमेवपानिवत्मयमः । कुसुमे महति स्वतः इति मिश्रः ॥ १ ॥ अनन्तरं रवपमले वेदपारमां तपसारम् । अत्र धाम्य मध्यमततिरोधात् । अपपर्णो वृक्षभेदः । अगस्त्यः प्रत्यमर्थौ पत्तु स्यान्तौ वा । परिणत पक्वम् । मादरं निम्बफलम् । पनसो वृक्षभेदः । मधपको घटः । कल्हारः प्रतिबिम्बः । पोतामती नदीभेदः । मेखला नितम्बा । मूलतास्यक-पापीम् । सौदामिन्या दक्षिणदेशवासिनेन चारणम् । मधुमतीसिन्धोर्मपोः संभेदः संगमस्तस्य पावनः पावित्र्यहेतुः । काममूर्तेरिप्यालय सदातीर्थहेतुत्वात् । अपरिमितप्रमाणा पुरपरूपा महिमा निवसितेन । एतेन सर्वमुपपन्नम् । सम्प्रति मणिदिमामरार्थं विप्रलम्भमाह—जयेति । मृगमाया कार्यव्यतया माधव तत्ता-त्य पीम्यतीति देव पुष्टिपुष्प, अपराम् सर्व तापकरणं पातुम् । तथाच रागद्वेषादि रहित इत्यर्थः । मुनिरूपमाह—अखिलमरान्मुखिसुभवादीन्मिधानि तमसो नियमो

पृ० पं०

२०४ ४ ०लवणा ललितो० । ९ ०तुमुलो ध्वनि० । ११ ०विजम्भमाणो । १३ एताश्च चन्दनाश्च कर्णकेसरपाट० । १४ ०स्मारयन्ति खलु तरुण० । ०वनाववद्धान्ध० ।

वेदस्तन्निधे तत्कर्तः । यद्वा निगम आविर्भावस्तदाश्रय । तथा च वेदद्वाराविर्भावेन जगदुपकारक इत्यर्थ. । मनोज्ञचन्द्रभूषण । तथा च वेदकारणाय कृतशरीरपरिग्रह इत्यर्थः । तर्हि पौरुषेयत्वाद्वेदाप्रामाण्यं स्यादित्यत आह—**मदनेति** । सर्वदोषनिधेः कामस्य नाशन निर्दोष । अत एव भगवन् । तथा च नोक्तदोषः । आदौ सर्गादौ गुरो । ब्रह्मादीनामित्यर्थात् । तथा च वेदस्य भगवत्कर्तृत्वमायाति ॥ ४ ॥ **अयमित्यादि** । अयं गिरिर्नेत्रयोर्हर्षं ददाति । कीदृश । नवीनमेघश्यामतुङ्गसानु. । हर्षप्रीतमयूरस्त्रीकृता ससक्ता मिलिता केका मयूरवाणी यत्र स. । शकुनिभि पक्षिभि॰ शवला कर्बुरा ये नीडानोकहा॰ पक्षिवासवृक्षास्तै स्निग्धं वर्ष्म शरीर यस्य स । तरूणां पक्षिव्याप्तत्वेनाशेषपक्षिणो नीड एव वसन्तीति भाव. । बृहदश्मा विपुलशिला । 'केका वाणी मयूरस्य' इत्यमर॰ । 'शवलैताश्च कर्बुरे' इति च । 'कुलायो नीडमस्त्रियाम्' इति च । 'अनोकह कुट॰ शाल.' इति च । 'शरीर वर्ष्म विग्रहः' [इ]ति च ॥ ५ ॥ **दधतीत्यादि** । अत्र गिरौ गुहावासिना तरुणभल्लुकानामम्बूकृ[ता]नि सश्लेष्मकघूत्कारध्वनयोऽनुरसितेन प्रतिरवेण स्थूलानि स्त्यानं घनता दधति । [श]ल्लकीना वृक्षभेदाना गजखण्डितविस्तीर्णसंधिपर्वनिर्गतगन्ध. स्त्यायते निबिडीभ[व]ति । निष्यन्दः सर्वाङ्गशिशिरः शीतो रसत. कटुः कषाय. । स्त्यानमिति भावप्रधानो निर्देश. । 'अम्बूकृत सनिष्ठीवम्' इत्यमरः ॥ ६ ॥ **काश्मर्या इत्यादि** । गम्भार्या. सकाशात्कृतमालमारग्वधवृक्षमुद्भूतपत्रम् । घनच्छायमिति यावत् । कोयष्टिकः 'कोवा' इति ख्यातः पक्षी टीकते गच्छति । गम्भार्या अल्पपत्रत्वात् । यद्वा कृता सपत्रा माला वृक्षपङ्क्तिर्यत्र तं प्रदेशं गच्छतीत्यर्थ. । तीरस्थोऽश्मन्तकस्तीराश्मन्तकः । शाकपार्थिवादि । 'अश्मन्तकोलकोला' इति ख्यात आम्रातको वा वीरणं वा तस्य शिम्बिः शिखा लताभेदो वा तस्याश्चुम्बनं चुम्बनकरणं सुखं यासा तादृशा. पूर्णिका. पक्षिजातयोऽप. पानीयानि धावन्ति गच्छन्ति । ग्रीष्मतप्तास्त्वा नीड विहाय जलमनुगच्छन्तीत्यर्थ । यद्वा तीराश्मन्तकं तीरवर्तिवीरणमप पूर्णिका. कुम्भीरमक्षिका धावन्ति मज्जन्ति । ग्रीष्मतप्तजलं त्यक्त्वा तीरवीरणादिच्छायामनुसरन्तीत्यर्थ. । यद्वा अश्मन्तकं शिंशिपावृक्षस्तस्य शिम्बिरग्रमित्यर्थ॰ । तिनिशस्यातिमुक्ताख्यवृक्षस्य छिद्रवति स्कन्धे प्रकाण्डे छायासेवनार्थं दात्यूहे॰ पक्षिभेदे 'कोण्डाढाडक' इति ख्यातैर्निलीय स्थितम् । वीरुलता नीड वासो यस्य कपोतस्य पाण्डुनामपक्षिण शब्दितं लक्षीकृत्य कुक्कुभा अधस्तरूणा रुदन्ति । ग्रीष्मतापात्कपोता निजनीडवासिन. कक्कुभाश्च तृषार्ता रुदन्तीत्यर्थ. । जातिस्वभाव एवासौ । यद्वा कक्कुभा. क्रन्दन्त्याह्लादयन्ति । अहो कपोतरुतमि-

पृ० पं०

२०५ १—२ ०गुरुनिकुञ्जगम्भीरगह्वरोद्गारगोदा० । २ ०प्रसरित-
शिम्पमिश्रा० । ११ अपि च । ०दय ।

समिवकन्दीसर्पः । 'गम्भारी सर्वतोभद्रा काश्मरी मधुपर्णिका' इत्यमरः । 'भार
गवे राजवृक्षपन्यापकपतुरङ्गुलः । आरेवतव्याधिघातकृतमालसुवर्णकाः' इति च ।
घोषवीकवितिमकः' इत्यपि । 'आमाचकेऽम्बिकायामामसन्तापे धीरकेऽपि च ।
विषपाषमन्तके प्राहुः' इति धरणिः । 'शिम्बिः शिम्बा अथामेदः' इति विश्वः ।
'माषाभिकच्यो तु पूर्णिका' इति च । पूर्णिका पानीति भाषायां पत्तमिश्रेति बनाता
वा । 'मपत्पूर्णिका कन्दीरमल्लिका' इत्यपि धरणिः । 'दन्तुरः कालकण्ठकः' इत्य-
मरः । 'तितिरिः कम्बलो नैमी रक्तपुरसिमुत्कटः' इति च ॥ अभी प्रकम्पा
स्कन्धः स्यात्' इति च । 'तितिरिः कुसुमे कना' इति च । मधूरमपत्पमेतं
पक्षी ॥ ७ ॥ तदित्युपसंहारे । विष्कम्भक इति । कल्पितकम्पकोऽयम् ।
यदाह—'वृत्तो मध्यमपात्रेण संक्षेपोऽनया निबध्यते' इति ॥ न पर्येत्यादि ।
वैरस्यमिवसत्त्वं राजकैम्बं चिरमिमे वयं कृष्णास्याद्विपक्षे पुनाङ्गुमर्वसारे ।
यत्र विपदी निरतम् । कर्दे । प्रसादो पांशुमन्दति न च भवति । अन्यमनावि-
रेकामिकवात् । तथा च सा भीवति अभेति च शायत इति भावः । दद भागे'
सार्धं मिष् । प्रतिविधितं पुनाङ्कुशः प्रेरितं सचेतः पुनर्मोक्षकम्पपात्रान्वयरं प्रति-
पति । किमर्थमिति च भाषीम इति भावः । अत एव कमरन्धविच्छिन्नामङ्ग-
योः पतन इव ॥ ८ ॥ माधवः । अथ एतासिद्धे तत्समव एयामवेम् ।
पर्यवसिता समाप्ति यस्य । संमानवासायम । प्रियेत्यादि । हे प्रियमाधवे मयि
किमशिथ्यादि । माधवान्यकाममयनवती—तत्र हे, यत्रमेव च ये पूर्वं तव कराः
ययमनन्ययत् । तथा च माधवान्यकामपि मा कृथा इति भावः । आरब्धित-
मीनद्युतिर्वं सात्विककम्पादिना चपलतया मनोरथर्यं येन च । मद्य मालती-
तमस्मिन्नतीव करसमर्पणम् । अत एव मूर्तिमान्कन्येपरिमहो महेश्वर इव ।
सोऽपि गृहीतमन्त्रयो कन्यकां भवति । शङ्कितमिति पाठं तत्रैवोपपत्तिमि-
यमो । 'कङ्कणं मण्डने सूत्रे' इति विश्वः । तात्पर्यमेतानुसन्धिः परमदयमहोत्स-
वमनुष्यायवास्यास्याम्याछना । यदाह—'कास्यान्यम्याखञमुस्ता श्रुतिपर्णवसेम-
पानुस्मृतिः' इति ॥ ९ ॥ सरस्वेत्यादि । तथा अमयदन्यतोऽन्यसारणको
गुरुमण्डे खेदः । अमय एव महाज्वर इति वा । मधुपुष्पमधुसितौ । धीरता ।
संततमवैम्यपावरी । अत एव मतिमुकुलैर्मुन्मूलमोपपता । एतेन कुमादसमुच्यम् ।
तता प्रम्यांसशङ्कु तथा मनो निरोधेन निपेधनवा हतम् । अत एव तृष्णैव ।
धारयान्—हतः करार्पणवचनपरं निम्यति । अपितु च विस्मयीसर्पः । तत-
एकार्थं कमलेन हर्षं तदेव पातयं निम्नूढं निक्षेपेण रोपमपहाय हतम् । कुम-
कम्पपर्यां तमिपेषास्तावलयम् । तृपमिवैतान् मिश्रणमवैम्बोमसारोपो भवति ।

पृ० प०
२०६ २ ०चुम्बिनसु०।

रसान्तर्गतत्वेन धीमतामनुद्वेगात्। 'यत्रोद्वेगो न धीमताम्' इति दण्डिवचनात् ॥ १० ॥ **मयीत्यादि**। सखे, असौ प्रिया स्नेहेङ्गितं रुदितैस्तथा विस्तारयामास यथा पीडाचपलचित्तोऽहमप्यभूवं भूतोऽस्मीति स्मरसि। इतिरध्याहार्यः। अन्यथा कर्माप्राप्तिः। रुदितस्य करुणजन्यत्वात्करुणहेतुमाह—विवाहविधे पूर्वं मयि नैराश्याद्विकलानि स्वविषयव्यावृत्तानि करणानीन्द्रियाणि तैर्लक्षिता। अनेन मोह उक्तः। लक्षणे तृतीया। कीदृशैः। मर्मच्छेदव्यथादीनैरिव। अनेन निःश्वासवत्त्वमुक्तम्। निःश्वासेन मर्मच्छेदोन्नयनात्। तथा च निःश्वासरुदितमोहैः करुणरस उक्तः। यद्वा विकलकरणैर्व्यतनोद्रुदितैरिव। इतरत्समम् ॥ ११ ॥ अहो नु खलु भो इत्याश्चर्ये ॥ **दलतीत्यादि**। मम हृदयं दलति विदीर्यते। सवेदनत्वात्। दृढोद्वेगं नैव द्विधा भिद्यते द्विधा भिन्नं न भवति। स्फुटितेऽपीद्धोपशान्तिरिति भावः। तुशब्द एवार्थे पुनरर्थे वा। पुनर्न भिद्यत इत्यर्थात्। भिद्यत इति कर्मकर्तरि तङ्। अथ च दलति तन्न भिद्यत इति विरोधाभासः। एवमुत्तरत्रापि। विह्वलः कायो मोहं दधाति न तु चेतना त्यजति। पुनश्चैतन्ययोगात्। स्थिरे मोहे तु स्वाज्ञानात्कृतार्थः स्यामिति भावः। तदिहाध्यात्मिकविपद्द्वयमुक्तम्। अन्तर्दाह शरीरं दीपयति न भस्मसात्करोति। कार्त्स्न्येन भस्मरूपं न करोतीत्यर्थः। सातिः कार्त्स्न्ये। तथात्वे तु स्वाज्ञानमेव स्यादित्याशयः। अनेनाधिभौतिकी विपदुक्ता। तदिह व्याधिदशायां मोहादय उक्ताः। यदाह—'मनःसंमोहसर्वाङ्गदाहनृत्त्यादिभिस्तथा। शिरसो वेदनाभिश्च व्याधेरभिनयो भवेत्' इति। इह कायावच्छिन्न आत्मा कायपदेनोक्तः। अन्यथा मोहस्यात्मधर्मतया कायेऽसंभव इत्यवधेयम्। 'स्त्रिया मूर्तिस्तनुस्तनूः' इत्यमरः ॥ १२ ॥ जडतानिवृत्त्यर्थं माधवमन्यचित्तं कर्तुमाह—**वयस्य इति**। निरवग्रहं निष्प्रबन्धं यथा ॥ उपवेशनफलमाह—**उन्नालेत्यादि**। समीरो वायुरिह त्वा प्रीणयिष्यति प्रीतिं करिष्यति। तद्योग्यतामाह—ग्रीष्मान्तेऽल्पोदकतयोद्गतनाला बाला ये पद्मसंघास्तेषां पुष्परसीयक्षरणेन यन्मिश्रणं तेन मांसलः पुष्टो यो गन्धस्तन्मित्रम्। अग्रे दोलायमानकल्लोलशीकरैः शीतलो जडो मन्दः। यद्वा शीकर एव तुषारस्तैर्जडः शीत इत्यर्थात्। 'आकरो निवहोत्पत्तिस्थानश्रेष्ठेषु कथ्यते' इति मेदिनीकारः। मकरन्दः। 'तस्येदम्' इत्यण् ॥ १३ ॥ आक्षेपोऽन्यमनस्कता। **एतस्मिन्नित्यादि**। अत्र सरसि भुवः प्रदेशा दृश्यन्ताम्। अश्रुपूर्णनेत्रतयादर्शनमाशङ्क्याह—एकस्य नेत्रजलस्य परिपतनमन्यस्योत्थानं तयोर्मध्ये। कीदृशाः। हर्षाव्यक्तमधुररवहंसविशेषपक्षकम्पितवलद्दीर्घनालपद्माः नीलोत्पलयुक्ताश्च। पूर्वं विशिष्टपद्ममुक्तमिह तु नीलपद्ममात्रमित्यपौनरुक्त्यम्। यद्वा पूर्वं श्वेतपद्ममुक्तम्। इह तु नीलं तदित्यदोषः। श्वेतश्यामकमलसवलनेनातिरम्यतोक्ता। अविरहितश्रिय इति पाठे श्रीः शोभा लक्ष्मीर्वा। सरसि तस्याः सतताधिवासात्। तथा च श्रीयुक्ता इत्यर्थः।

पृ० पं०

२०७ १२ ष्वथा व्यतनो° ।

मणिमयमेखलायाम्' इत्यमरः । मणिको 'हंसमिवापि' इति मेदिनीकारान्मधीके-
मास्या यतेति दृश्यते । मधुप्रायस्य भाषणमेति समासश्रुत्यापि संभवतीत्यवे-
यम् । रोद्धेर्यं पीवरतासिद्धुःप्रहाणामिति भावः ॥ १४ ॥ प्रतिघातमप्रमाणाम्
कुसमाकोस्मदर्पणम् । तूष्णीम्भावो निषेधस्य वक्तायां भवन्ति हि ॥' इति । अत
तामिदं भावये वचनमप्यरमाह—कथमिति । मिल्यं मेयं वक्ता किं अनु-
प्याविविसार—शून्यमिति । सूर्यं निर्मूलमध्यतो घमनेयानुत्पवि । यद्वा
मन्यस्त यत्नं मान्ध्रीमतिरिक्षमतत्समानात् । अत एव प्रत्युत्तरमचर्याप-
कमिवाङ्गुरस्तमिति । कासितपितिमिति पाठेऽनवधानेन चित्तविरहो यथा
तथोरत्यावेसर्पः ॥ वानीरेत्यादि । घने कुसुमपवित्र नवीना पत्र पत्र ।
चैतप्पुष्पैर्घर्षसैरमम् । ताषामेषोपम्येषु च पूर्विकाकुसुमानां बालकैः कोरकैः
चिन्मलितम् । यद्वा पूर्विकाम कुसुमस्य तासां बालके । पूर्विका वृत्तीति प्रसिद्धा ।
सुमनसो बालः । सुमना मालती जातिः इत्यमरः । तथा सिते: सन्तूने
करेणागमम्यतेह प्रसमारेषु शिखरेषु नवीनानैर्मेघैर्वितायाम्यते । वितायाभार
मिच्यते । मयूरनृत्यविधाननिमित्तम् । निमित्तसप्तमीयम् । कीचकेषु । विकसत्कुन्द-
मपुष्पकपहासस्फु । तमिह मयूरस्थार्थं मेघैर्वितायं कृत्वैरपि इति भावस्यासे
मर्थः । एवं च कुन्दहासा प्रहरो मयूरा नर्तक मेघो वितानमिति कुसुमामर्थः ।
वानिषु शिखण्डिपदेन पञ्चपूरोपेतचिरत्नपदेन विदूषक उक्तः । प्रश्मारपदेन च
आनवीति यत् प्रकृष्टानवाम्भारो कुम्भो यस्य स मूर्खो दशेनक तस्य च इव
वनित एव । यद्वा शिखण्डिपदेन शिखिसम्भवोमितया बाल उक्तः । तस्य च मूर्खे
मूर्खो हसमेव । 'बालस्यापि कदेम्यं निरतिशयविभूषणम्' इति भाववा वि-
शमिते भावम् । 'भाषीरशतुनाः' इत्यमरः । 'कारपो बालक हीने कठिन
स्वेरकः पुमान्' इति च । वितानभावपरतीवयें नवकन्याचाकि वितानान्यत इति
स्मरन् ॥ १५ ॥ विद्युन्मेत्यादि । घने लेकपक्षेन्द्रमूयवो मम्मदा विस्फोटन
वैरः पुष्पपुरो यो विम्बो योगकणस्य कन्दरपारम्भेन व्याप्ता अत एव भीयन्ते
भीपरता यत्र तादृशो भवन्तीति नवलत्पस्पेशर्पः । एवं सर्वेत्र विपरो मेघमाव
स्वामा भवन्ति । यद्वा कादम्बानां कन्दलानां शिवः कादम्बिमप्रवासिः स्वामाः ।
नवीननादानां कन्दलाः कुसुमान्युपरि बिलिकसिते कन्दलैनवाङ्कुरैः कान्ता मनोज्ञा मे
केतकवनस्तवकारका भवन्ति । यद्वा तपमन्यकश्रुण कन्दलो यस्य कान्तकेतकसेवर्थः ।
यद्वा नवान्यः कन्दलो भाविस्वर्णं कान्तकेतकं च शिलमयीसर्थः । नवानां भावा-
निर्मन्थानि भयधौभवत्तीरमानि यानि शिलीन्ध्राणि कुसुमानि तैः केतं सहास्येव ।
मनोज्ञा वा । 'शिलीन्ध्रं कन्दलीपुष्प'मिति विश्वः । 'शिलीन्ध्रं स्तूल' इति यादवम् ।
धनमिह पर्वं वर्क विपिनं वा । 'कन्दला विलासकुम्भयोः' इति विश्वः । 'शिम्बो-
ऽप्येऽपि च मोचके' इति यादवः । 'कन्दरोऽस्त्री समारम्भ' इति विश्वः । अथ

पृ० प०
२०८ ६ वयस्य, निरवग्रहं दह° । १० °संवलनमांस° । ११ त्वा प्रीणयिष्यति° ।

म्विनी मेघमाला कादम्बिनी च कथ्यते' इति शाश्वत. । 'कन्दल· कलहे कन्दे मल्लयामङ्कुरसंचयो.' इति मेदिनीकारः । 'पुंसि कच्छस्तथाविध.' इत्यमर । 'वनं नीरेऽम्बुजे क्लीवं काननेऽप्यालये वनम्' इति मेदिनीकार. ॥ १६ ॥ उत्फुल्लेत्यादि । अधुना त एते दिवसाः प्राप्ता ये मनोराज्येन मया धृता इत्यर्थ. । इह त एत इति सर्वनामभ्यां दिनानामत्युत्कण्ठाहेतुत्वं ध्वनितम् । कीदृशा. । उत्फुल्लाभ्यामर्जुनशालाभ्यां वासितः सुरभीकृतो वहन् पौरस्त्य प्राच्यो यो झञ्झानिल· प्रचण्डवायु· प्रावृषेण्यवातो वा तस्य प्रेङ्खोल आन्दोलनं तेन स्खलिता स्वस्थानच्युता इन्द्रनीलमणिखण्डा इव श्यामा मेघपङ्क्तयो येषु ते । अत्रार्जुनग्रहणेऽपि द्वितीयतरो सर्जस्य ग्रहणं कदम्बाद्युपलक्षणार्थम् । तथा ग्रीष्मोष्मतप्तमहीसेकसौरभवन्तः । ईषद्दृष्टौ तदुद्गमाव् । घर्मस्य ग्रीष्मस्य विगमोपगमोऽम्भस आगम आगमनं तयोर्व्यतिकर सबन्धस्तेन श्रियं शोभा वोढुं शीलं येषां ते । यद्वा घर्माम्भसः स्वेदजलस्य यौ विगमागमौ तयोर्व्यतिकर समेद । वर्षारम्भ इत्यर्थ । तस्य श्री सम्पत्तिस्तद्वाहिन इत्यर्थः । पौरस्त्य इति पुरसस्त्यक् । 'झञ्झा ध्वनिविशेषे स्यात्' इति मेदिनीकार । तदन्वितोऽनिलो झञ्झानिल । यद्वा 'झञ्झानिलः प्रावृषेण्य·' इति रत्नकोश· । अत्र वास्यमानेति कर्तव्ये संपूर्णक्रियत्वपरनिष्ठाप्रत्ययान्तवासितपदोपादानात्समस्तपुष्पसौरभसक्रान्तिर्वायोर्ध्वनिता । अत एव मलयानिलाज्झञ्झानिलोत्कर्ष कटाक्षित· । उन्मादावस्थो माधव. । उन्मादश्चेष्टवियोगाद् । यदाह—'इष्टजनस्य वियोगादुन्मादो विभवनाशाच्च' ॥ १७ ॥ तरुणेत्यादि । कथमधुना दिशोऽहमवलोकयेयम् । तरुणतमालान्नीलास्तद्वद्वा नीला· प्रचुरा उद्गच्छन्तो मेघा यासु ता । शीतवातक्षिप्तनवजलकणाः । हरेरिन्द्रस्य हेतिरस्त्रं धनुस्तद्वती मदकलमयूरकोलाहले शब्दवतीः । 'कलं कलकलेऽपि च' इति विश्व । सरित इति पाठे प्रतिबिम्बेन मेघवत्त्वम् । हरे कृष्णस्य हेतिश्चक्रं तन्नामकपक्षियुक्ता । दु खितेनर्तुज्ञानं दुःखमयत्वेनैव । यदाह 'ऋतून्पश्यति दु·खार्त. सर्वान्दु खसमाश्रितान् ॥' इति । तदनेन प्रबन्धेन वर्षाकाल उक्त· । यदाह—'कदम्बनीपकुटजे शाद्वलै सेन्द्रगोपकैः । मेघवातै सुखस्पर्शै प्रावृट्काल प्रदर्शयेत्' ॥ १८ ॥ शोकेति । मूर्च्छित पततीति भाव । मकरन्दः । विनोदश्चित्तस्वास्थ्यम् । प्रमुग्ध सज्ञाशून्य. । अनुक्रोशोऽनुकम्पा तद्विपरीतासि । अपेत्यादि । अगणितमात्रादिके हे सखि, अस्य लोभेन त्वया साहस कृतम् । तदिह प्रिये प्रीते निरपराधेऽपि निर्दयः क्रम· कोऽयं केयं परिपाटिस्तवेत्यर्थ । कथमीदृशं पतिं त्यक्त्वा निर्दयासीति भाव ॥ १९ ॥ उच्छ्वास· संज्ञालाभ· । मातरित्यादि । मातर्मातरित्यावेग· । द्विधा भवति हृदयमिति पीडा । अवयवसंधि शिथिलीभवतीत्यस्वस्थता । विश्वं शून्यं मन्य इति बाह्यसवेदना निर्वेद ।

पृ० पं०
२०९ ९ °कर्म प्रतिपत्ति° । १४ मार्गमारेषु° । °आनायते ।

मनिरस्यार्थं मया तथाप्यजीवामीति चिन्तामनियो दाहः । मन्दभाग्या निरुपमस्य धीरमनसार्थं मन्दभाग्या मन्मकारे मनाधीपेति ग्लानिः । विषयस्वैवो मोहप्रसरपरीति मोहः । मन्दभाग्योऽहं किं करोमीति दैन्यम् । कम्पोऽत्र क्रिमिसर्वे । सर्वमात्मसात्म्यनापैता । विषमिमम् सुधामारिसात्पतम् ॥ १० ॥ परिदेवितमाह—कथमिति पान्धुवेत्यादि । सोऽयं मन्मुखसमूहनिपतन्हिंसुरसयो माधवीनेत्राकमपतो मकरन्दस्यैककः सर्वमतिक्लेशस्य प्रथम मामपत इत्यर्थः । 'मा स्वस्य पातक' इत्यमरः ॥ ११ ॥ गात्रेषिपित्यादि । वस्ते मम काये चन्द्रमस आसीः । सुधास्पर्शत्वात् । नेत्रे चन्द्रज्योत्स्ना । आनन्दजनकत्वात् । चित्त आनन्द एव साक्षादपि पुनासीः । तं सामर्थ्यप्रमत्वात्प्रेम मम जीवनमियोरुरलोन्मुक्तमता कालेन वमयेन यमेन वा हृतोऽसि । यथा जीवयोरिवात्र इत्यथा अनुहारेपीति भावः ॥ १२ ॥ प्रोम्मादो निपति—अकरुणेत्यादि । हे निर्दय दारुमयोर्ग्रां इयं देहि । इत्यपूर्वं परिसर्पः । बद्धा स्नितेन निरपेक्षेणान्यतमं निकटिततामित्यर्थः । हे मन्मथदारुविदारक मे मार्गं देहि । निष्प्रमनुरक्तमिति हे प्रियमकरन्द, कथं न मन्यसे । कथं मार्गीकरोषि । इत्यादीनामिति सापराधत्वे एव । यथाह— दत्तमार्गमनापाय बन्धुमव्यवधानतः । तालोत्थोपपाठेन जायते करुणो रसः । अनुशिष्यानवेक्ष्य प्रत्याश्रैव रसस्थितेः । परिदेवितशोषापरिनिवेश च सुषैव ॥ १३ ॥ मकरन्दः । अभिरोतरेव पत्रपाल नीलरतिरिपरये वहे । पद्यमई पठीति स्थानम् । पश्चि दीप्तिमती मालिका यथा इति: वाम्भिर्वेद्य च: । माधवः । मार्गीदये गुणः । अतिशयकाम्यता लुप्तेश्रमम् । यथाह—'प्रेमप्रसरकारणीं मनुष्यामप्रमुदिता । तापसारर्थमार्गं तु प्रेरितुत्वमानन्तः ॥ मं स्नेहेत्यादि । मधुमेचो निरोधं भवति । [illegible] मतो सुवर्णेन यथा करतरसमीपे । एतया द्वितीया । नीरदः करति निपरमर्थं कर्षं स्वार्थं मनमम् । निराश्रितमाकुल्याभीलमनुप्राप्तीतं । कपटिताम्पमाढ्रि पाठ वन निता यथा च गात्र वैषामित्यर्थः । यथे मूलरवेन्दुशिरपाभयः । यद्वा अत्र मधुरापि निपतमाणो निर्मिमयस्तेन मनम् । प्रलोभितरहेते । प्रतरेणेति निर्मलप्रतिरपाने निपतमः निविरोतरोषेतैरतद् । आपनार्थरक्षा बहे: प्रतर्म वनः । पयन्ती निस्पन्दा' इत्यमरः । पुण्डरीकिन्यपेन निपन करा । निपतनुदेव पदेशः पार्थः । यथाह—'मेरौ पैव रसायां प्रस्थानम् त्वायमम् । तस्मै एतस्मै नियतः नियतेन हि' नियतेन ॥ १४ ॥ कचि दित्यादि । मार्गमेघितं प्रमापकार—हे धीरस सुमर, प्रिया सतम करपति तलतनुलना निपुरवाताङ्गि वधित् । कचवैरसः ॥ 'कचित् काम्प्रदे' इत्यमरः । दिदृक्षितेन कम्पाभिज्ञानवर्णं कम्पापेक्षकरता । मानहरा

पृ० प०
२१० ४ ०माविर्भूतशिलीन्ध्र० । ९ ०मासास्त एतेऽधुना० ।
१० ०श्रीवाहिणो वा० ।

जयोः सौम्यः' इति शाश्वतः । प्रियालिङ्गने सुखं तद्विरहे दुःखमिति त्वमपि जानासीति ध्वनितम् । यद्वा कश्चिदेवमभिमतं ममेत्यर्थः । उत्पन्नस्नेहेन सुभगाः सुमुखाश्चातकास्त्वा सेवन्ते । वा समुच्चये । अनेनार्थिसंपत्तिरुक्ता । पुरोवातश्च मृदुप्रेरणाभिस्त्वा सुखयति । अन्योऽपि सहायश्चरणमुष्टिग्रहणादिरूपसंवाहनां कुरुत इति ध्वनिः । अनेन सहायसंपत्तिरुक्ता । विष्वक्सर्वतो लक्ष्मीं शोभां बिभ्रदिन्द्रधनुः । कर्तृ । लक्ष्म चिह्नं तव तनोति । अनेन प्रसाधनमुक्तम् । विश्वं बिभ्रदिति पाठे हे विश्वं बिभ्रद्भुवनं दधान । वर्षेण सस्यादिसमृद्ध्या जगदुपकारकत्वमुक्तम् । प्रसाधनमाह । इन्द्रधनूरूपं चिह्नं तव शोभां तनोति । बिम्बं बिभ्रदिति पाठे तु बिम्बं मण्डलं शोभां तनोति । कीदृशम् । इन्द्रधनुश्चिह्नं बिभ्रद्धानम् । तदिह जगदुपकारकतया ममाप्युपकारं करिष्यसीति भावः ॥ २५ ॥ गर्जितेनानुमतिमाह—अयेति । प्रतिशब्दभरितकन्दरत्वेनानन्दिता समृद्धोत्कण्ठा यस्य स । यद्वा आनन्दिता हृष्टा उत्कण्ठा उद्ग्रीवा इत्यर्थः । मन्द्रं गभीरम् । अनुमन्यते स्वीकरोति । आर्तिवशाद्देवत्वारोपणेन भगवन्निति । अवधारणे यावत् । जीमूत मेघ ॥ दैवादित्यादि । इच्छया जगति विचरंस्त्वं मत्प्रिया यदि दैववशात्पश्येर्द्रक्ष्यसि तदा प्रथमं तां प्रमोष्याय माधवदशां कथयिष्यसि । अवस्थानिवेदनेन तन्मरणमाशङ्क्याह—कथयतां त्वयाशा पुनःसंगमप्रत्याशा सैव तन्तु । जीवनबन्धहेतुत्वात् । नैवात्यर्थमुच्छेद्यः । च एवार्थे । अत्र हेतुमाह—स आशातन्तुरेकस्तस्याः प्राणत्राणं कष्टाकष्ट्या करोति नाहमित्यर्थः । इह तावत्कालं सा जीवति न वेति संभावना दर्शनस्य दैवादित्यनेनोक्तम् । प्रसङ्गतो मत्कार्यमिति जगति विचरन्नित्यनेनोक्तम् । मत्प्रियामित्यनेन सुकुमारत्वादिना विरहदुःखासहिष्णुतोक्ता । आदावाश्वासनं वार्ताश्रवणपटुत्वार्थम् । अत्यन्तमित्यनेन मध्यमविधया दशाकथनम् । तेन च तन्नैराश्यनिषेध इत्युक्तम् । कथमपीत्यनेनाशातन्तुमात्रं तद्रक्षणाय कल्पत इत्युक्तम् । आयताक्ष्या इत्यनेन कटाक्षादिस्मरणेन गुणकीर्तनम् । माधवस्येयं माधवीया । वृद्धाच्छः । उन्मादावस्थेयम् । असंबद्धप्रलापात् ॥ २६ ॥ सहर्षत्वं मद्वचनमङ्गीकृत्य प्रचलित इति । मकरन्दः । उपरागो राहुग्रासः । शैशवे संकटप्रदेशे पित्रादीनां स्मरणस्य स्वभ्यस्ततया विरहसंकटेऽपि तदाह हा तातेति । माधवः । प्रमादोऽनिष्टम् । नवेष्वित्यादि । नूतनलोध्रपुष्पेषु कान्तिः पाण्डिमा गौरत्वं वा । इह नवपदेन स्निग्धतोक्ता । दृशो विलोकितानि हरिणीषु । गमनं हस्तिषु । नम्रत्वं लतासु । इतिशब्द आद्यर्थे । 'हेला लीलेत्यमी हावाः' इतिवत् । प्रमथ्य मारयित्वा मे प्रियाविपिने विभक्ता खण्डखण्डिकृत्य धृता । यद्वा इति प्रकारार्थः । तेन लोध्रप्रसवादिभिर्मे प्रिया विभागीकृता । कान्त्यादिविभागद्वारा प्रियाविभाग

पृ० पं०

२११ ७ ०भया पुनर्वञ्चमानेन विनो० । ८ ०मामेव नो मा
पथ मत्याशा० ।

पयोधीमिव इत्यन्वयः । मिमिव इति [illegible]भिप्रायम् ॥ २७ ॥ मुद्द-
रीत्यादि । हे [illegible] त्वमपि [illegible] न प्रयासि । [illegible]
याम् । [illegible] [illegible]
[illegible] यदि । [illegible] । 'पूर्ति
[illegible]' इत्यमरः ॥ २८ ॥ [illegible] [illegible]—[illegible]ति ।
[illegible] प्रचरः । [illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] न तु [illegible] भावः । [illegible]
[illegible] [illegible] ॥ [illegible]रित्यादि । [illegible] [illegible] [illegible]
या [illegible] वा । [illegible] [illegible] किं [illegible] । [illegible]
किं [illegible]र्थः । ननु [illegible] किं [illegible] इत्याह—हे [illegible]
[illegible] । [illegible] इति [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
रति । एवेन [illegible] । [illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] । '[illegible] [illegible] [illegible] ॥ इति [illegible]
॥ २९ ॥ केकाभिरिति । किं [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] ।
[illegible] । [illegible]—[illegible] मयूर
केकाभिरेव [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible] इति भावः । '[illegible]
[illegible]' इत्यमरश्च । '[illegible]' इति पाठे [illegible] [illegible]
॥३ ॥ [illegible]रित्यादि । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible] पुष्पेण [illegible] वा [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] एव ।
'[illegible]' इत्यमरः । '[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]'
इत्यमरः । [illegible] [illegible] ॥ ३१ ॥ [illegible]रित्यादि । [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] ।
[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible]
एव [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible]
॥ ३२ ॥ [illegible]रित्यादि । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

पृ० प०
२१२ ३ ०तोऽसि दैवेन० ।
२१३ ९ ०तत्क्रमत्र वि० । ११ ०स्खलिततनु० ।
१२ ०उपरिविघटमानः प्रौढ० ।
२१४ ८ ०विचरन्निच्छया मत्प्रियां चे० ।

नूनं निश्चितं प्रेयसीविश्लेषेण विह्वलः । जलदेषु ध्वनत्सु सत्स्वीपद्गम्भीरमुद्गत-कण्ठगर्जन नान्तर्वर्तयति न करोति । समीपस्थात्सरस आवर्जितैर्मिलितैः शैवलैः कवलान्न करोति । मदहान्या यो विषादस्तेन मूकाना भ्रमराणां व्यासङ्गेनान्य-चित्ततया शोच्यमुख· । यद्वा व्यासङ्गो विशेषेणासङ्ग इत्यर्थः । तदिह मदहानिश्चि-न्तया संतापात् । दीनत्वमधोमुखचिन्तनात् । एतेनानुस्मृतिर्संजाता विषयव्यावृ-त्तिरुक्ता ॥ ३३ ॥ अहमिवायमपि कान्तातिरिक्तमन्यन्न वेत्तीत्यत आह—अल-मिति । रतौत्सुक्यान्मधुरकण्ठगर्जितश्रवणाद्वा सानन्देति । मातङ्गो हस्ती । संपात· सपर्क । संगलितो मिलित । मांसल पीनः । निष्यन्दो मदः । कषायः सुगन्धि । करटो गण्डदेश । 'सुरभौ च कषायः स्यात्' इति शाश्वतः । समुद्द-लितमुन्मूलितम् । पर्णं पत्रम् । 'तालो गीतक्रियामाने मध्यमाङ्गुलिसंमिते' इत्यमर-माला । 'नीहारस्तु कुहेलिका' इति हारावली । कुररः पक्षभेदः । अनुवृत्तिः सेवा । सापवादं सदोषम् ॥ लीलेत्यादि । क्रीडोन्मूलितबिसदण्डकवलसमाप्तिषु विकसत्पद्मसुरभितस्य जलस्य गण्डूषसंक्रान्तयः संबन्धा· संपादिता दत्ता· । 'पुष्य-दि'ति पाठे पुष्टीभवदित्यर्थ· । अम्भ·कणवता स्थूलहस्तेन सेकः कृतः । तदिदं द्वयं कामं युक्तमेव । दोषमाह—विरामे सरोऽवगाहविरतौ गमनकाले पुनरकुटि-लनालपद्मपत्रच्छत्रं न स्नेहाद्धृतम् । एतदयुक्तमित्यर्थ । अतः कान्तानुवृत्तिं न जानासीति भावः । 'पुष्कराम्भोरुहाणि च' इत्यमरः । गण्डूषपदेन स्वयं पीत्वा जलदानं ध्वनितम् । 'नलिनी पद्मिनी पद्मम्' इत्यमरलता । 'अराल कुटिले मत ' इति मेदिनीकार । आतपात्त्रायत इत्यातपत्रमित्युचितं पदम् ॥ ३४ ॥ चलचित्तत्वेन पार्श्वस्थं मित्रमपश्यन् सखेदमाह—कथमिति । धिगित्यादि । इत्थमेकाकिनो मम यदुच्छ्वसितवैशस प्राणधारणदु खं तद्धिग्वृथा । एकाकित्वमत्र हेतु· । धिगेव रमणीयवस्त्वनुभवान्मृथाभाविन इति मुख्य पाठ । रम्यपदार्थवि-षयानुभवान्निष्फलोत्पादशीलान्धिक् । रमणीयवस्त्वनुभवादिति पाठे वृथाभाविनो-ऽनुभवाद्रम्यवस्तु धिक् । निष्फलं तज्ज्ञानमित्यर्थ । 'धिगेव रमणीयतां त्वदनुभा-वभावादृत' इति पाठे मम सौन्दर्यादिक धिक् । कृत तवानुभाव· सहभावस्तत्र भावोऽभिप्रायस्तं विना । यद्वा अनुभावे वागङ्गसत्त्वाभिनये भाव· सत्त्वं तं विना । 'वागङ्गसत्त्वाभिनयेऽनुभावस्तु स्मृतो बुधैः' इति भरतः । भावादित्यृतेर्योगे पञ्चमी । त्वया मकरन्देन तया मालत्या च सह यो दिवसो नास्ति सोऽपि दिवसो विलीयताम् । अन्यत्र मालतीमकरन्दाभ्या या प्रमोदमृगतृष्णा मम जायते तामपि

पृ० प०
२११ ७ प्यथा पुनर्वेष्यायमाणेन विभो० । ८ प्यायेष मो मा
यव प्रत्याशा० ।

पयोधीमव इत्यपेयम् । मिथिव इति प्रमिवसत्याभिप्रायम् ॥ २७ ॥ सुद
वीत्यादि । हे इत्हृदय त्वमपि निधीय द्विपाल न प्रजासि । इतेति मिथा
याम् । मिथे गुणविधानेऽपीभिमवति यौवैस्परे वसुपृक्तिमीलनपर्येष सत्या-
मियोजमयोऽत्यवाप्याभिमतयनाने उदि । प्रकृतिसारो हेतुहेतुमद्भावः । 'पूनी
मिथां पांशुर्यं' इत्यमरः ॥ २८ ॥ प्रियाभिमान्यवती निरमति—सुखमेति ।
छेनिषैतः प्रचरः । सत्प्रचार साधनम् । तत्र योगपद्मयापीति प्रियाम्-
म्यायपुष्पवीति च ॥ सा मिमवेति भावः । तत्प्रकृतिरिवो निद्रायमीयी
पाठ्यर्थं वचनम् ॥ अवनिरित्यादि । मनःसुधिरितैः स्वीयेषु समानल्पो
या पुष्पपुष्पा या । अवपाता मयमिः कि मिमितमभवत् । प्रसमहर्षे च
कि मिप्रत्वमिमर्थः । ननु तथाः कि यत्र इत्याह—हे प्रहृष्टतमा मवोगसर्वां
घतुत । यत्र नवोपसायां इति भवतः प्रचममव्यापारो यदपि सुखो यत्र
इति । एतेन मनःसम्भिरवत्य । सर्वोहासमेव्यभिप्रायकालम् । क्रमपूर्वैव
भावस्मानापः । इहसैरितिमेव परिपचपालुटि । वाक्यद्वयेन वर्णितसात्त्वयोः
समस्तर्भं इस्वपति । हृदये निरावायत्य आपास्यं भद्रताहम् ॥ इति मयार
॥ २९ ॥ कैकासिरिति । कि कपाल यावे । यापि तु किमपि मर्यादे ।
यतोऽप्यवगमनयोरप्रियतयोरर्थितम् । ननवरस्माह—गुणवद्गुणपिच्छपायें मयूर
कैकानिर्वचन प्रदर्शति । यकोरः परिमोषो मयवया तमस्यारकः पेषितवर्ण-
त्रिवामयमिमद्वति । पेशनहूक निमनपुष्पो नायरः पुष्पचहुला धन्यावाः कपोली
निमयति । सदा सरलमायव्यापारजनासिवाववसर इति भावः । 'इमजमीतक-
मपेक्ष्यद्रुपलक्ष्मीगुणाः' इत्यमरकोष । 'के नाथ' इति पाठे के प्रार्थितं प्रार्थेन इत्यर्थः
॥३ ॥ इत्तेत्यादि । नवीनपत्री नायरोऽसं धन्यायाः पुष्पगुम्फिन्य गुम्फति । किर
वम् । नयरत्नेन रक्षा मनोज्ञा पत्रमा यम तत् । कामिनामे रोचमीत्यान सार्वे मत् ।
तस्य प्रसवेन पुष्पेण फलेन वा स्वल्पमप्रदेश । पापाण्वरमिमिमपावक्षतः
स्फुरितं निरीर्थं मनसिमवर्णं प्रत्यानिव । तत्पमिवर्धः । तमिहात्प्रवपर एव ।
'माधवसुपवर्णेषुका' इत्यमरः । कामिनाः कर्णोत्पलो स्थानो पीपीसमपि
इत्यमरः । रोहिणामोक्तो रोहिणहा ॥ ३१ ॥ कपिलस्यादि । नवं पुरुष
क्षमरसमासात् प्रियायाः परिचयमवसनं सुरतनिधाय नवतममधिपति । शीतरा ।
कम्पूसिद्धिरितेमना मिलौ स्वमोपमाक्षिपमीपत्रुपिकम् । कम्पूयमिमर्थः । अत
एव कम्पूपके इत्यमिवेतपलं चाति । पर्वोपेन क्षमीव मिपितौ पयौ पयो-
भौतैः सुखैर्वेतवम् । कमलितामैवयमपिपावेरसाः प्रमथार्थं वर्तमन्
॥ ३२ ॥ मात्सरिस्यादि । मर्व । कम्पोयो इत्वी साम्यवि स्वमी मयति

पृ० प०
२१२ ३ ०तोऽसि दैवेन० ।
२१३ ९ ०तत्क्रमत्र वि० । ११ ०स्खलिततनु० ।
१२ ०उपरिविघटमानः प्रौढ० ।
२१४ ८ ०विचरन्निच्छया मत्प्रियां चे० ।

नूनं निश्चितं प्रेयसीविश्लेषेण विह्वलः । जलदेषु ध्वनत्सु सत्स्वीषद्गम्भीरमुद्गतकण्ठगर्जनं नान्तर्वर्तयति न करोति । समीपस्थात्सरस आवर्जितैर्मिलितैः शैवलैः कवलांश्च करोति । मदहान्या यो विषादस्तेन मूकानां भ्रमराणां व्यासङ्गेनान्यचित्ततया शोच्यमुखः । यद्वा व्यासङ्गो विशेषेणासङ्ग इत्यर्थः । तदिह मदहानिश्चिन्तया संतापात् । दीनत्वमधोमुखचिन्तनात् । एतेनानुस्मृतिर्संजाता विषयव्यावृत्तिरुक्ता ॥ ३३ ॥ अहमिवायमपि कान्तातिरिक्तमन्यन्न वेत्तीत्यत आह—**अलमिति** । रतोत्सुक्यान्मधुरकण्ठगर्जितश्रवणाद्वा सानन्देति । मातङ्गो हस्ती । संपातः संपर्कः । संगलितो मिलितः । मांसलः पीनः । निष्यन्दो मदः । कषायः सुगन्धिः । करटो गण्डदेशः । 'सुरभौ च कषायः स्यात्' इति शाश्वतः । समुद्दलितमुन्मूलितम् । पर्णं पत्रम् । 'तालो गीतक्रियामाने मध्यमाङ्गुलिसंमिते' इत्यमरमाला । 'नीहारस्तु कुहेलिका' इति हारावली । कुररः पक्षिभेदः । अनुवृत्तिः सेवा । सापवादं सदोषम् ॥ **लीलेत्यादि** । क्रीडोन्मूलितबिसदण्डकवलसमासिषु विकसत्पद्मसुरभितस्य जलस्य गण्डूषसंक्रान्तयः संबन्धाः संपादिता दत्ताः । 'पुष्यदि'ति पाठे पुष्टीभवदित्यर्थः । अम्भःकणवता स्थूलहस्तेन सेकः कृतः । तदिदं द्वयं धर्मं युक्तमेव । दोषमाह—विरामे सरोऽवगाहविरतौ गमनकाले पुनरकुटिलनालपद्मपत्रच्छत्रं न स्नेहाद्धृतम् । एतदयुक्तमित्यर्थः । अतः कान्तानुवृत्तिं न जानासीति भावः । 'पुष्कराम्भोरुहाणि च' इत्यमरः । गण्डूषपदेन स्वयं पीत्वा जलदानं ध्वनितम् । 'नलिनी पद्मिनी पद्मम्' इत्यमरलता । 'अरालः कुटिले मतः' इति मेदिनीकारः । आतपात्त्रायत इत्यातपत्रमित्युचितं पदम् ॥ ३४ ॥ चलचित्तत्वेन पार्श्वस्थं मित्रमपश्यन् सखेदमाह—**कथमिति** । **धिगित्यादि** । दारयमेकाकिनो मम यदुच्छ्वसितवैशसं प्राणधारणदुःखं तद्धिग्वृथा । एकाकिसमत्र देवं । धिगेव रमणीयवस्त्वनुभवान्मृषाभाविन इति मुख्यः पाठः । रम्यपदार्थविषयानुभवान्निष्फलोत्पादशीलान्धिक् । रमणीयवस्त्वनुभवादिति पाठे मृषाभाविनोऽनुभवाद्रम्यमस्तु धिक् । निष्फलं तज्ज्ञानमित्यर्थः । 'धिगेव रमणीयता त्वदनुभावमाषादत्' इति पाठे मम सौन्दर्यादिकं धिक् । कुतः तवानुभावः सद्भावस्तत्र भावोऽभिप्रायस्तं विना । यद्वा अनुभावे वागङ्गसत्त्वाभिनये भावः सत्त्वं तं विना । 'वागङ्गसत्त्वाभिनयेऽनुभावस्तु स्मृतो बुधैः' इति भरतः । भावादित्यूतेर्योगे पञ्चमी । त्वया मकरन्देन तया मालत्या च सह यो दिवसो नास्ति सोऽपि दिवसो निर्दीयताम् । अन्यत्र मालतीमकरन्दाभ्यां या प्रमोदमृगतृष्णा मम जायते ताम्पि

पृ० पं०

२१५ १२ कथमपि सह° ।

२१६ १३ °रक्षितप्रान्तवन्°।

२१७ १ एष मिपतमासक्तन्पविश्यान्तकर करी° । ८ °न्मनो ।

मिव पुनाम्नो मिया पैशम्ये दर्पोऽप्याधातीभूत इति भावः । अत एव प्रयो दस्म पम्पूज्याया स्पर्शेऽपनीतस्तुच्छम् ॥ १५ ॥ मकरन्दः । कन्यारत्नाया मनिषयावता प्रवर्तितुमुचम् । अवकाशदेयमरणाभिमतकाल् । प्रयुक्त च हुतः ॥ माधवः । पैमानय पाल्य । अथाहेरमपाय मूर्छितेनैवर्व निराक ह्युचम् । मकरन्दः । श्रीविशेषनिमित्तेन कृत्वा जीवनसामन्युच्य । मिथेच प्रस्मृत्तवचनादयः । परिष्वङ्गो निमग्नः । यविन्त्यादि । वैरस्यसंतापवत हुत्वा मिपापि समस्तरवेण सहर्ष मनो निरामनयायमनुभूतं यत्तत्सर्व मम सर्व शरीरमिदपाीर्णमवतः संमानपत एकस्मिन्नपि परिसमाप्तम् । कदा ते किं कर्त दिस्यामिमर्द मङ्गलरचना प्रणाम्यमिति भावः । एतस्याहे यनवतोनि पाठे निषिवे समंद । यद्वा तन्मात्रतो यथमता हुत्वा मन्नयमनुभूतं तदनुना पतमिश्रणः । तथा च त्वामिमित्यननुना तु कोह्नुवेव निपदिति भावः ॥ १६ ॥ शं मयामिहे । मया मिहे दर्द पद्मु कथितम् उपल्पपम् इति भावः । अस्मदायामदेयवशात् योऽर्थः पुष्प एव । चैतन्यमार्ग चैतन्यमज्ञम् । मारद इत्यादि । ययो मारो वहुनयमाः । पारम्परुनयवता व्याधिः । श्रीवर्म वनप्रतिकल्पमनुष्ठेयात् । मनेन ममपच्छेदः । मनोपच्छेदेन निम्ना । दिशा छाया इति भवता । इन्द्रियाणि नेत्राणि भ्यक्तानि कर्मोपमानि । वामनिपयामहारेणम् । तथा कथो दुस्तर । दै भ्येन जीवनभ्रमणा । वेदाराः सर्वत्र प्रमाम्यदर्शना यथा च मिमा न मनी वमनिति भावः । तत्काले तव यमने विषाद इति भावः । वविवसमीयम् । मं प्रतीति सर्वेण योग्यम् । यद्वा पृथिव्यादिभिरन्यपदे प्रथमभवश्रमेण योग माह—तत्र यथ इति पृथिव्याः जीवनमित्यनमनः वायु इति एव इन्द्रियाणी तीभिरथां यज इति वामन योक इति विपदाणां योग इत्यः । यस्याने धेद्भुतमोष्य इत्यर्थः ॥ १७ ॥ भवयतो विषादः । व्यापिरस्थायामनम् । म दार—निर्वेत्येव निम्ना न दैर्घ्यं गच्छति अपनयता । मवता मते मैव मानो तु कश्चिदपि च ॥' पाठकपादी मतीमेदः । प्रियदर्शनार्थ निवर्तनम् । मूर्छा एत्य वचनम् ॥ तावचो दृष्ट्वा कीदमाह—तदित्यादि । तदे भगवती जीवनमिच्छयामर्म वेतव् । अभिमता पातालमवेत्यादिप्रवेशेन पृथि मीभूत् । वत्तं मयपेदिमित्यवलाजुपयालीतेन उपस्थितपुत्रा पूर्वं मिपी तवमा । मिमाव्यायाकोशिवस्य इत्यर्थः । वद मेरे ॥ १८ ॥ सवत्से हृतने । कमाढये मेकः । आपूर्य इत्यादि । वधि त्वं वैदास्य पूरामनी मृताय मत्यं प्रसाप । अत्र पुत्यनोमितया तावदयाह—निर्मिपरः प-

पृ० प०
२१८ १ ०रपरो मत्तमातङ्गयूथपालः प्र० । ३—४ ०कर्दमित-कषायमुद्दलितकमलिनीखण्डविप्रकीर्णपर्णकमलकेसर-मृणालबिसकन्दकोमलाङ्कुरनिक० । ४ ०प्रचलजर्जरित-जलतर० । ५ ०गाह्य विहरति । भव० ।

लाभि. पूर्णश्च राहुग्रस्तश्च । मेघो घनाघनो वर्षुकाब्दश्च वातवेगाद्विशकलितश्च द्रुमश्रेष्ठ फलेग्रहि फलभारवान्निर्वृत्तो जातश्च वनाग्निना दग्धश्च । यथा त्वमपी-त्यर्थ । 'घनाघनो मत्तगजे वर्षुकाब्दमहेन्द्रयो.' इत्यमरमाला । यद्वा घनाघनोऽति-निविड. घनशब्दस्यैवावृत्त्या प्रयोगाद्वादवद् इतिवत् । फलेग्रहिर्निपातनात् । फ-लानि गृह्णाति धारयतीति फलेग्रहि. । 'स्यादवन्ध्यः फलेग्रहिः' इत्यमरः ॥३९॥ एवंगतं मूर्च्छितम् । अयमर्थ आलिङ्गनरूप' । मया सहेति शेषः । अपश्चिमो दु-र्लभ । पश्चिमावस्था शेषावस्था । **आजन्मेत्यादि** । हे पद्मास्य, जन्मन आरभ्य मयैव समं तुल्यगृहतया मातु स्तन्यं पीत्वाधुना त्वमेको निवापसलिलं प्रे-तोदकाञ्जलिं बन्धुसमूहेन दत्तं पिबसीत्येतदयोग्यम् । सहपानार्थमहमप्यागच्छामी-त्यर्थ । 'निवापः पितृदेये स्यात्' इत्यमर. ॥ ४० ॥ आपगा नदी । **प्रियस्ये-त्यादि** । मित्रस्य सभव उत्पत्तिर्यत्र ममापि तत्रैव भूयात् । अमुत्रापरस्मिंल्लोके पुनरप्यस्यानुचरो भूयासमित्यर्थः । भूयादित्यादौ प्रार्थनायां लिङ् ॥ ४१ ॥ **सौ-दामिनी** । अस्याहितं प्रमोहोऽभूत् । **माधवः** । प्रभञ्जनो वायुः । **सौदा-मिनी** । उभयोर्माधवमकरन्दयो. मूर्च्छयैव तं सोपालम्भमाह—**भगवन्निति** । पौरस्त्येत्यनेन भिन्नदेशकथनम् । तेन सहजकृत्रिमवैरशङ्का निरस्ता । तव विरहि-दुःखमेव न कृत्यम् । अपि त्वन्यदपीत्याह—**भ्रमयेत्यादि** । जलपूर्णान्मेघाश्चा-लय । कोकिलान्हर्षय । केकयोत्कण्ठानूर्ध्वगलान्सेच्छान्वा मयूरान्कलय नर्तय कलेरनेकार्थत्वात् । केतकान्केतकीवृक्षान्कठोरय कोरकितान्कुरु । कोरकि-तत्वेन निम्नोन्नततया कठोरत्वम् । 'केतक्यामपि केतक.' इति शब्दभेदः । अत एव 'केतकाधानहेतो.' इति मेघदूते । यद्वा केतकीपुष्पाणि कठोरय विकासय । 'तत्करोति' इति णिच् । अस्मिन्पक्षे 'लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य' इत्य-नुधेयम् । विरहिजने मूर्च्छां प्राप्य व्यथां स्फाटयति सति पुन. सद्भाव्याधि चेतना-रूपं रोगं कृत्वा किं त्वमिच्छसि । महता दु खितदुःखशान्ति क्रियते । त्व प्रबोध्य दु खयसीत्यनर्हम् । अत एवाकरुणा इत्युक्तम् । प्रमोदय चातकानित्यपि पाठ । प्रथमपाठे तु कोकिलप्रमोदो वर्षास्वपि कविसंप्रदाये वर्ण्यत इत्यवधेयम् ॥४२॥ **मकरन्दः** । मातरिश्वा वायु । वातीति वायुरित्युचितपदन्यासेन जीवनयोग्य-तोक्ता । **माधवः** । तथाप्यनिष्टकरणादपि । **विकसदित्यादि** । मम प्रिया यतो यत्र तं देशं मम जीवितं प्रफुल्लकदम्बसमूहधूल्या सह प्रापय । 'घटय मे' इति वा पाठः । सा विरहदीना म्रियेतातस्तज्जीवनाय मज्जीवितं नयेति भाव. । पांशुना

पृ० पं०

२१९ २ °समणीयता त्वदनुभावमावासते। ३ °सह न मावि

मोऽत्र दिवसोऽपि स पर्व°। ४ °त्र या मायते°।

५ °पारानाम°। १० °निराश° परिभ्रान्तोऽस्मि।

(इति मूर्च्छति।)

परेऽमनेन परमासुखनं मे मनोऽपि तत्सम्मुखे पमिष्यतीति न ते प्रवासोऽपि सारि-त्सुपम्म्। यो वा प्रियाजनपार्श्वस्थितिरियं परिस्फुरितुं मनि तत्पर्व येदि। हे-वेति पाठे प्रेरणैकार्थः। तदेव मे तापशान्ती स्यादिति भावः। अत्र हेतुमाह—यतो मम समाप्तविषमया। आमजन्माभिलषितं सुखमेषेति भावः। यदि वेति पाठेऽपि सैमायमानाम्॥ [१]४४॥ सौख्यामिमी। सवाहितो सुखः। वाङ्मयंबप्रकरणात्। मायकः। प्रियाजनप्रियमाणमेवत्तदनैकम्। यदाह—प्राप्ते मानप्राप्ते कर्मोऽवर्णे प्रियसमागमे वापि। हृदयमनोरथलाभे हर्ष-पैवाप्तये सुखम्॥' तथाह तत्रैव उपरिपहर्ने वा। हर्षक्रियाविभिन्ना। अथ एष मन्दिरमनहस वा मन्दिरम्॥ मुग्धेत्यादि। यया मानवतः प एतावं माघ्ये यो न्यसितनाना अपि पैशोपमकरोत्। अपिपरागम्नाक्सा अपीतर्थे। विपर्मं मार्दित मन्मथा मम यः। विषमेव मतित इति वा। अत्र हेतुमाह—सुमर्म मनोऽभिसिन्धुचन्द्र पम्मात्सलीमुखम्। यद्वा विरहतपमवारिमा पसेन्दुसम्पन्दं पततास्मं तदाजेके हाति हेलया श्रृङ्गारपेशया विप्रलम्भं सर्वत्र वर्तमानं सम्भोगं तद्रोपमान दुर्मदैः पूर्वमन्मनास्मना यतो सुखे रचिता। एतत्तु प्रथमतः एव व्यक्तम्। यत्तु हेम नीलिमया। यदाह भरतः—'यौवने विरहतीनां विभाव मैश्वयमायाः। नारी मनोऽभ्यवाक्षेपो हव आभासिकसम्पदा'॥ तथाचैव हाव-हेलालक्षणम्—'नानिभृ्तैर्विसरापाः श्रृङ्गारस्य च सूचकाः। समीपारोपका माया हावाःसेम्याः पशुलिताः॥ स एव हावः वैपाको श्रृङ्गाररससंमया। समा व्याख्या सुसर्जेण क्षीणतामिभवासिमय॥ अतो मानमे हेम्मिमुखम्। मैषम्। सौन्दर्भिसरसोपक्रमत्यवास्सुखमेऽपि कायात्मकस्वाधाम्मायेऽवमवयादान्यदाह—'हेम हासय मानव व्याजो विमन्मममापमम्। याद्वः प्रेमाभियोगाय वर्जितं च विरम श्रियम्'॥ तत्र यताः सहसा प्रवृत्तौ हेतुर्विस्तोभको हेलेति। यद्वा मनयोगस्य दमदकोकः। कर्मेति यम्। उत्सुकस्मरमाजस्रीमुखेऽप्यवलोकया दृशा वा हेम यथा विप्रलम्भं मन्मायवस्स कृपातु तद्रोपमानेनामर्दैः॥ ४५॥ पैककसंस्थितविप्र-मारमैनामतः। हर्षमायास्मा पुनराह—नन्विति। अवाप्यवाभावुपाक्रम्यतेऽपीति परिहाप्यरवर्षमापश्च हपमपदरमाह—प्रयाम्बीत्यादि। प्रयाः प्रयान्तीव प-र्वतः प्रत्यवात्। हे शुभ्र, यतो पंचत हव मोहात्। आत्मपाक्षमतिपातात्।

---

१ अत्र विपरीतपायस्यामितलोऽपि विप्रलम्भतमपरवाचोऽभ्युत्थार्थ पैकमात्र पाशुभावादित्यवगन्तव्यम्।

पृ० प०

२२० १ ०त्वद्व्यापदो गण०। २ मम० प्रशान्तम्। ९ ०तु० खलु मा०। साक्षिणा मया भवि०। १० ०भवत्वमुष्माद्गिरि०।

२२१ ३ ०दुल्लसितविसया वत०। १२ ०विमलविद्यानि०। १३ ०मकरन्दानन्दनमुखचन्द्र मा०।

एतेन व्याधिरुक्तः। सर्वतस्तम प्रसरतीव। अनेन जडता। सकलेन्द्रियाणामग्रहात्। जडतानन्तरं मरणशङ्कायामाश्वास एष युक्त इत्याह—त्वरेति। खलु निश्चये। यत एवं तवो नेत्रप्रीतिं देहि। स्वं दर्शयेत्यर्थः। मद्विषये निर्दया मा भविष्यसि। यद्वा अकरुणा मा भूर्न भवस। 'माङि लुङ्' इति कालसामान्ये लुङ्। पूर्वंकरुणेदानीमपि निर्वाह्यतामित्यर्थः। इवशब्द उत्प्रेक्षायाम् ॥ ४६ ॥ **निरित्यादि**। यदा मालत्या पद्माक्ष्या कामोन्मादोद्वेगा निर्विघ्ना अत्यर्थं दु सहा अङ्गदाहदुःखमहान्तस्तद्दु खोपदेशकारा सवभूवु। सभूयोद्गतास्तत्र काले तस्यास्त्वदालिङ्गनमेव शीघ्र प्राणरक्षकमभूत्। अत एव मदालिङ्गनतुल्य। उन्माथ उन्मथनमुद्वेग इति यावत्। प्रगुणमिति पाठे प्रकृष्टगुणमित्यर्थः। क्रियाविशेषण वा। कामदु खोद्वेगस्य प्रियसङ्गस्यालाभादविघ्नत्वम्। मालतीप्रणयित्वात्प्रियसखि इति। दु.सहत्वमधृतिकरणात्। उद्दाह उद्गतदाह। व्यसनस्थाने 'व्यथन' इति पाठे व्यथनं पीडा। अधुना मालां विनास्याः कथं जीवनं भविष्यतीति भाव ॥ ४७ ॥ निर्वर्ण्य निरूप्य। **आनन्देत्यादि**। मम मालत्याश्च कण्ठे तव तानि गतागतानि स्मरामि। स्मरणस्यातिदुःखदत्वात्कष्टम्। तदा तदा तस्मिंस्तस्मिन्काले। तत्र चोरिकाविवाहात्पूर्वं मालतीकण्ठगतेति गतं लवङ्गिकाबुध्या माधवकण्ठमागतेत्यागतमित्येकम्। चोरिकाविवाहे मालत्या माधवकण्ठनीतातो गतमथ तन्मुखदर्शनात्स्वकण्ठेऽर्पितेत्यागतमिति द्वितीयम्। पुनस्तत्र प्रणयवशान्माधवेन मालत्यै दत्तेति गतमिदानीं तु सौदामिन्या मालतीसकाशादानीय दत्तेति त्रीणि गतागतानि। अत एव बहुवचनम्। कीदृशानि। तद्दशायामन्तरान्तरा हर्षलाभादानन्दमिश्रितकामतापप्रकाशनानि। दृढानुरागरसयोगीनि। स्नेहस्याकरो येषु तानि। स्नेहं प्रीतिमाकुर्वन्ति व्याकुर्वन्तीति स्नेहाकाराणि। 'कृञो हेतु–' इत्यादिना टप्रत्ययः। तदा चेति चकारात्कालान्तरपरिग्रह ॥ ४८ ॥ **मकरन्दः**। आर्या मान्या। **माधवः**। सकामा मदपकारेण सिद्धप्रतिज्ञेत्यर्थः। **कुमुदेत्यादि**। कुमुदसमूहेन यदि शरच्चन्द्रचन्द्रिका सौन्दर्यगुणार्थं संगता प्राप्ता तत्प्रकृत शोभनकरणमस्तु। द्वयोरपि रम्यत्वात्। अय पुन क प्रकारः कुत्सितप्रकारो वा यदकालमेघपङ्क्तिर्व्ययू युजद्वियोजयामास। विच्छेदं कृतवतीत्यर्थः। ध्वनिनात्र कुमुदाकरो माधवश्चन्द्रिका मालती मेघसतति कपालकुण्डलेत्युक्तम् ॥४९॥ अतिग्रामत्समिति। उद्वेगहेतुकपालकुण्डलादर्शनाद्बीभत्स। यदाह—

पृ० प०

२१९ २ ०रमणीयतां स्वदनुभावमावादते । ३ ०सह न माति मोऽत्र दिवसोऽपि स ध्वं० । ४ ०त्र मा भासते० । ९ ०व्यञ्जनास्म० । १० ०निराश० परिमान्तोऽस्मि । (इति मूर्च्छति ।)

धदेयनेन परमाद्भुतं मे मनोऽपि तत्समुद्रे पतिष्यतीति न ते प्रभावोऽपि स्यादि स्तुत्यम् । यो वा प्रियायास्तवानुशिष्टिर्मम प्रतिकिशयत्र मयि तदर्थम येति । इर वेति पाठे मेरमेमर्थः । तदेव मे तापवान्मेव स्यादिति भावः । अत्र हेतुमाह—यतो मम प्रमाण्यविरामकः । आमरणाभिमतीर्वतं पुनमेवेति भावः । अपि वेति पाठेऽपि संमावनायाम् ॥ '४४ ॥ सौदामिनी । समाहितो पुनः । मधुमार्जनप्रकरणाद् । मरणस्य । प्रियाऽङ्गप्रिमाणमेवास्तदर्शनम् । यदाह— 'प्राप्ये चाप्यप्राप्ये क्लेशेऽर्थे प्रियसमागमे चापि । हृदयमनोरथवसने इष्टे संजायते पुनः ॥' इत्याद्युक्तेव उपनिपतनं वा । कुलविद्यादिप्रिया । अत्र एव मन्दिरमङ्गस्य वा मन्दिरम् ॥ मुग्धेत्यादि । अस्मा मान्मथाः च एतावं माध्ये यो व्यतिरेकया अपि संतोषमकरोत् । अपिपद्गम्भाराख्या सभीसती । विपर्ये प्रविष्टं मन्मथा यत्र सा । विषमेव मपित इति वा । अत्र हेतुमाह—दुर्गं मनोऽभिनिवृत्तस्य पश्चात्कठिनम् । यद्वा विरहव्यापव्यापिता वाडेन्दुगतत्वं वत्तदास्तं तदा यदि हेत्वा शृङ्गारेणाप्या विप्रलम्भे सर्वत्र वर्तमानं वल्लेन्दुके तद्रोपभाग दुर्मनसः पूर्वमन्मथपात्त्या वर्तेः पुनः रचितः । एतत्तु प्रथमाह एव मधुम् । मधु हेम सौविधता । यदाह भरतः— यौवने विरहजीना निशाप मेनपत्रमाः । नारी मनोऽभ्यस्तेषां एव कामाभिमन्यवः ॥ तथाऽप्येतद् हास- हेमलम्पम्— अश्विपुष्पेभिरारयाः धारारस च सूचनाः । समीपव्यैवस्य माषा हाकारोन्मा वक्तुमिच्छा ॥ न एव हाम वियाध्ये शृङ्गाररसेभवा । यस्मा कस्मात्ते दुर्गेऽस्मि कलिताभिमतामिथ ॥' अतो माधवे हेमन्तपुष्पम् । मैवम् । सौदामिनीपक्षोऽपकारानुपगतेऽपि कामबन्धासामान्यायेत्यपचयात्मदाह—हेम हरसम भरस भारो विभव्यवपायनम् । यद्वा प्रेमाभिसंधाय पतितं च विज मितम्' ॥ तत्र एवतः सहस्य महत्वे हेतुमितोऽस्तो हेतुरिति । यद्वा अथवोपहत हृदयकोकः । कर्मीति यम् । हनुमत्परमोत्कर्षपुनेऽप्युपेक्षा रसा वा हेम तथा विप्रलुब्धे पन्मायवस्य प्रमाद तद्रोपमानेऽपि ॥ ४५ ॥ पंचतरविशिखवदि- मापर्यन्तम् । दर्शनाभ्यासा पुनराह— नमिमिति । अभाव्यकमनुपाक्रम्यतेऽपीति परिहारयपरदेवमायाज्ञ तदनभावमाह—अयास्तीत्यादि । अयः प्रमाण्वीय स- वीतः प्रस्मस्तात् । हे कृत, मनो भंवत इव मोहम् । अद्यप्रकारमतिवाहम् ।

१ अस्य विपरतारिकार्यस्वामितत्तोऽपि विप्रुतारिकानामस्त्वेषतुम्भस- वैषम्यात चतुर्मतारिकामनतरणम् ।

पृ० प०

२२० १ °त्वद्यापदो गण° । २ ममः प्रशान्तम् । ९ °नु° खलु मा° । साक्षिणा मया भवि° । १० °भवत्वमुष्मादिरि° ।

२२१ ३ °दुल्लसितविसया वत° । १२ °विमलविद्यानि° । १३ °मकरन्दानन्दनमुखचन्द्र मा° ।

एतेन व्याधिरुक्तः । सर्वतस्तम प्रसरतीव । अनेन जडता । सकलेन्द्रियाणामग्रहात् । जडतानन्तरं मरणशङ्कायामाश्वास एष युक्त इत्याह—त्वरेति । खलु निश्चये । यत एवं तवो नेत्रप्रीतिं देहि । स्वं दर्शयेत्यर्थ. । मद्विषये निर्दया मा भविष्यसि । यद्वा अकरुणा मा भूर्न भवस । 'माङि लुङ्' इति कालसामान्ये लुङ् । पूर्वकरुणेदानीमपि निर्वाह्यतामित्यर्थ· । इवशब्द उत्प्रेक्षायाम् ॥ ४६ ॥ **निरित्यादि** । यदा मालत्या पद्माक्ष्या कामोन्मादोद्वेगा निर्विघ्ना अत्यर्थं दु सहा अङ्गदाहदु खमहान्तस्तद्दु खोपदेशकारा· सवभूवु । संभूयोद्गतास्तत्र काले तस्यास्त्वदालिङ्गनमेव शीघ्र प्राणरक्षकमभूत् । अत एव मदालिङ्गनतुल्य । उन्माथ उन्मथनमुद्वेग इति यावत् । प्रगुणमिति पाठे प्रकृष्टगुणमित्यर्थ । क्रियाविशेषण वा । कामदु खोद्वेगस्य प्रियसङ्गस्यालाभादविघ्नत्वम् । मालतीप्रणयित्वात्प्रियसखि इति । दुःसहत्वमधृतिकरणात् । उद्दाह उद्भूतदाह· । व्यसनस्थाने 'व्यथन' इति पाठे व्यथनं पीडा । अधुना मालां विनास्या कथं जीवन भविष्यतीति भाव ॥ ४७ ॥ निर्वर्ण्य निरूप्य । **आनन्देत्यादि** । मम मालत्याश्च कण्ठे तव तानि गतागतानि स्मरामि । स्मरणस्यातिदु.खदत्वात्कष्टम् । तदा तदा तस्मिंस्तस्मिन्काले । तत्र चोरिकाविवाहात्पूर्वं मालतीकण्ठगतेति गतं लवङ्गिकाबुद्ध्या माधवकण्ठमागतेत्यागतमित्येकम् । चोरिकाविवाहे मालत्या माधवकण्ठनीतातो गतमथ तन्मुखदर्शनात्स्वकण्ठेऽर्पितेत्यागतमिति द्वितीयम् । पुनस्तत्र प्रणयवशान्माधवेन मालत्यै दत्तेति गतमिदानीं तु सौदामिन्या मालतीसकाशादानीय दत्तेति त्रीणि गतागतानि । अत एव बहुवचनम् । कीदृशानि । तद्दशायामन्तरान्तरा हर्षलाभादानन्दमिश्रितकामतापप्रकाशनानि । दृढानुरागरसयोगीनि । स्नेहस्याकरो येषु तानि । स्नेहं प्रीतिमाकुर्वन्ति व्याकुर्वन्तीति स्नेहाकाराणि । 'कृञो हेतु–' इत्यादिना टप्रत्यय । तदा तदा चेति चकारात्कालान्तरपरिग्रह ॥ ४८ ॥ **मकरन्दः** । आर्या मान्या । **माधवः** । सकामा मदपकारेण सिद्धप्रतिज्ञेत्यर्थः । **कुमुदेत्यादि** । कुमुदसमूहेन यदि शरच्चन्द्रचन्द्रिका सौन्दर्यगुणार्थं संगता प्राप्ता तत्सत्कृत शोभनकरणमस्तु । द्वयोरपि रम्यत्वात् । अय पुन क प्रकार· कुत्सितप्रकारो वा यदकालमेघपङ्क्तिर्व्ययूयुजद्वियोजयामास । विच्छेदं कृतवतीत्यर्थ । ध्वनिनात्र कुमुदाकरो माधवश्चन्द्रिका मालती मेघसतति· कपालकुण्डलेत्युक्तम् ॥४९॥ **अतिवीभत्समिति** । उद्वेगहेतुकपालकुण्डलादर्शनाद्बीभत्सः । यदाह—'उद्वेजनैश्च बहुभिर्बीभत्सरस.

पृ० पं०

२२२ १९ तास्मि । अथ माधव क० ।

२२५ ६ °कारिष्यसि । अत्र॰ सागतं भवत्या° । ८ °वैहो-
दाहृत्य° । °न्मायवेगा । १२ °आनन्दमिश्रमवन° ।
१९ °मालतीयेहं महतो मकुम्भ्यामो साम । तत्कर्म
■ मन्यसे कुत एतदिति ।

उद्ध्रुतपदि । कथमित्यादि । तत्कलिता हे पद्ममुखि तदा समपि कथम-
पत्र । ममात्वयं त्वमासीः किं त्वयोक्तं कष्टे भाग्यमुखिमामिशापद्मम क्व
मिति सम्यग्वनिर्देशः । केतुकलिता पत्रायौन । एतद्गुणममा भीमत्वमविपार
सेमत्र स्वमितिस्तुष्य । पद्यम्— अपमारुतयोम्मारो विपाको मद एव च ।
मतुम्मीविभेदं नैव माया भीमत्वमेवमतः ■ ॥ ५ ॥ वीपार्ते नैव एक-
मेद' इति नियमे नाम्ना त्वया सा माविवेति शोकुल्यमाह—भगवती
इति । निर्माणमित्यादि । तन्निर्माणं मालतीरूपाभिरूपेण तदादरेण रक्षणीयं
भवति । एन्यत्वादेव । पूतनात्व राक्षसीत्वं तन्यायेन मोक्ष्य मा भविष्यति । यदा
मार्ये मे वतो मयासितव्यं किमिति निन्दनस्य पूतनात्वम् । 'पूतनात्वम्' इति पाठे
राक्षसत्वमित्यर्थः । 'पूतना राक्षसीमेदे हरीतक्यां च पूतना' इति विश्वः । त्रिम
वासिः कस्यानकर्मेमि मम । 'मिथ इत्यपोषी' इति पाठे तन्निर्माणं मिथे कल्याणनि-
मित्तमित्यर्थः 'मिथनानुपैति' इति पाठे तन्निर्माणम् । वद । निमवो कस्य
पस्य पश्यति । अत्र पाठभ्रमस्य । माधवमनुरस्मरः समाधारेवैस्याह—मनोहरस
समास्यस कुसुमस्य वा पुष्पस्य मनके इति समानश्रिया । न पारैः पीत
मानि समानाधिकरणीभूतः ॥ ५१ ॥ अनुकरिष्यदित्यादि । नवौ रूपानुकूलम
पार्वे तद्रूपमनुकरिष्येव । आतिमित्तस्या यथा वा । यदि तत्र स्थाने दर्पे
वा तस्या विरोधिनी मान्यमभिष्यम् । किमाश्रितरवो भद । दुःखित्वमत्वमायामिति
॥ ५२ ॥ उभौ । अविभक्तं प्रकारः कृतः । सौदामिनी । मामपश्यत् ।
मुखमिवार्थत् । गुर्वित्यादि । गुरुपर्वा गुरुभेदा गुर्वी ययौ विशिष्टमनुरागम् ।
तपस्यानरागमादि । तनौ मन्दकम्पतयेति । मध्यस्थाराधनादिदेवैनां तपस्य भाव-
यस्य वा मन्त्रः । योगः समाधिः । एतामियोगादस्मायाश्रमात्तमिमयाचर्पणी मिति
तुम्माके कल्पाणाय मिश्रणपामि ॥ ५३ ॥ व्यतिकर इति । मालतीपार्श्वा
अन्यदायातं तामयोऽन्यकारजः अत एव भीमः । तमीनबलानादिपुतनाम्
विद्युद्दयमी अधिकराः संपर्को यत्र एतासमराधुसंचारैर्येषाहतमेघावृतिः ।
पीडयः समगुरुदयन्ता । अत एव विद्युद्विपोढो मितः । एवमिह स्याने
नयनो माधवोऽपि नास्ति । तत्किमिदं कं यता पैव वा मीत इति मिति
मेवार्थः । निर्वेदमाह—अवस्थिम् । वत इव योगिनी नियतप्रभावेन भ्रम
पति । अन्यथा मीत इति भावः ॥ ५४ ॥ ध्येयमाह—किमयमिति । सौदामिनी

पृ० प०
२२७ ४ ॰कथमिव तदा॰ । ८ ॰तातिरेधि । १० ॰मुसलै-रवताडनानि ।
२२८ ३ ॰इमामाक्षेपिणीं सि॰ । १३ ॰विसयमदस्मृत॰ ।
२२९ २ ॰शबलत्वमुपैति॰ । ३ ॰कान्तारगहने सहा॰ । ॰भगवतीमन्विष्य तस्या वृ॰ ।

इति सौदामिनीदर्शनो नाम नवमोऽङ्कः ।

नयनेऽर्थ प्रयोजनं कपालकुण्डलानयनेऽनर्थ इति भाव । अस्तोकेत्यादि । अस्माकं चित्तम् । कर्तृ । हर्षशोकाभ्या शवलत्वं मिश्रत्वं गच्छति । कीदृशम् । अनल्पाश्चर्यम् । एकदैव नानारससभवात् । अपस्मृतं विस्मृतं पूर्ववृत्तं मालतीहरणरूपं यत्र अत एवानन्दः । उद्भूतं नवं भयं माधवापकारशङ्काकृत तेन ज्वरेण ॊर्णम् । अत एव शोक । यद्वा । माधवानवलोकनेनोद्भूतनवशङ्काज्वरजर्जरतया ोक । एकक्षण एव त्रुटितो घटितश्च प्रमोहो यत्र तत् । मालतीलाभसभावनया ुटितो माधवापकारसभावनया घटित इति भाव• । अत एवास्याश्चर्यम् । स्तोकाब्दोऽल्पपर्याय । अस्मद्वर्गेण मदयन्तिकालवङ्गिकाभ्याम् । 'विप्रनष्टाम्' इति कस्मिंश्चित्पुस्तके पाठो दृश्यते तत्रादृश्यमानामित्यर्थ• ॥ ५५ ॥ भगवतीं कामन्दकीम् । अनेनाग्रिमाङ्कावतारस्यापि सूचनादङ्कावतारोऽयम् ॥

प्रासूत यं रत्नधरोऽतिविद्यो विद्योतिविद्या दमयन्तिकापि ।
जगद्धरं तत्कृतटिप्पणेऽङ्कोऽगलन्नवीने नवमोऽनवद्य ॥

इति नवमोऽङ्कः ।

दशमोऽङ्कः ।

पृ० प०
२३० १५ °क्को वा सिरीसकुसुमसुउमारस्स दे सरी° ।
२३२ १२ °हसि संपद जीवि° ।
२३३ १० °वर्स गदा ।

सहासमाहुर्म्येस्मन्नयाय एव सूचनमात्रत्वमेवमाह—तत इति । कामन्दकी । मालत्यौमित्येव श्रुत्वा विस्पष्टि—हेत्यादि । मा जम्भन इत्यादि । कम्पन कारम्भ प्रतिपद्यादिकन्नमणोज्ञानि तव तानि तानि पूर्वाङ्गमङ्गाम्याचरितानि विमना-यीनि संस्मृतानि घ्नन्ति येऽत्र दहन्ति चित्त च तारयन्ति । अनेन बाला मानवी च पीडोक्ता । तथा बाहूनि बालोचितानि स्मृतानि दाहादिकं कुर्वन्ति । विस्र-म्भीनामधेयकारितया रम्यत्वम् । पाहूनि धीरहासानि । बाल्यमे शोभायन्ति मधुर-मतुस्मितानि च । यदाह—'सर्वावस्थाविशेषेषु पीतेषु भक्तिवेषु च । अनुल्बणत्वं चेष्टानां माधुर्यमिति संज्ञितम् ॥' ॥ १ ॥ आमिपतेत्यादि । [illegible] सराणि । धीरत्वम् । अशिरे कन्दराख्ये यत्र तत् । शोभमानकैर्निम्नदुरवगम कठिनतमम् । [illegible] । [illegible] कमाद्[illegible] । [illegible] मन्दोऽपि येन तत् । सर्वत्र विपन्नमेव हेतुः । कमलकमिवमालनार्थे यत् । [illegible] इति सम वयमिति । [illegible] इति मिश्रः । मधु [illegible] इति पाठे मधु मनो हरम् ॥ २ ॥ इतरे । [illegible] । [illegible] वमिते महोत्सवो यत्र सः । अभिमतेत्यादि । अभिमते रागेऽनुरागे रस इच्छा यत्र । यद्वा । अभिमतरागो [illegible] रसः शृङ्गारो यत्र । इदं कौतुकं हर्षो नर्मोत्सवो वा यत्र । शोर्यं [illegible] परिणाय [illegible] विमर्दितैव महापात्रा तथाभिहिता । [illegible] तयोः परि-[illegible] संपर्क इव । अभिमतो [illegible] यत्र सः । एष [illegible] । इदं कौतुकं कुतुकं [illegible] येन सः । 'रागेऽनुरागे [illegible]' इति विश्वः । '[illegible] चापीच्छायामप्यथ रसः' इति धरणिः । कौतुकं [illegible] । कुतूहलेऽपि तत्प्रोक्तम् इति [illegible] । [illegible] तयोरपि [illegible] [illegible] । [illegible] इत्युक्तम् । [illegible] [illegible] ॥ ३ ॥ [illegible] । अत्र पूर्वांश [illegible] । [illegible] । अत्र प्रतिपद [illegible] एव [illegible] । कामन्दकी । [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

पृ० प०

२३५ २ जनसंमर्दो वर्तते । ४ ०जीवितेषु । ९ ०दिष्ट्या । हा धिक्कष्टम् । आश्व० ।

२३६ १ ०अन्तरालविक्खाणिम्मलकुलेक्कमङ्ग०। ३ ०णिरणुक्कोसा तुझे त्ति सभाविदं आसी । १२ ०मुखस्य जन्तु० । १७ ०वचनादनन्तरं ता० ।

स्नेहवती तैलादियोगात् । मलीमसं म्लानं मुखमाननं यस्याः सा । मलीमसं दग्धतया श्यामं मुखमग्रं यस्याः सा च ॥ ४ ॥ प्रगुणीकृतानि ऋजूकृतानि । उत्पत्त्यनन्तरं नाडीनां शुद्धद्रव्येणर्जुकरणात् । यद्वा । प्रगुणता पुष्टिः । स्तन्येत्यादि । तेन हेतुना मातुः सकाशादधिकः स्नेहोऽयं मयि तव युक्तः । यद्वा तेन हेतुनायं वियोगस्तव युक्त इति सोल्लुण्ठम् । अतः स्तनपानत्यागादारभ्य क्रीडायोगं खेलम् । यद्वा क्रीडा कला योगो विद्याप्रयोगस्तं प्रापिता । ततः पश्चाद्विनयमनौद्धत्यं प्राणिता वृद्धिं प्रापिता च । दन्तपाञ्चालिकेव दन्तमयकृत्रिमपुत्रिकेव । जनेषु श्रेष्ठे शोभादिगुणयुक्ते जामातरि त्वं स्थिरीकृता । परिणयात् । मयैव न तु पित्रादिनेत्यर्थः । बाल्य एव कान्तिमत्त्वात्सुमुखीत्युक्तम् । 'पाञ्चालिका पुत्रिकायाम्' इति विश्वः । पाञ्चालिकापि क्रीडादिकं कार्यत इति प्रसिद्धमेव । विद्याभ्यासो बाल्य एव स्त्रीणाम् । यदाह—'बाल्येऽधीयीत विद्या स्त्री कामशास्त्रादिकं पुनः'। पुरुषगुणा अपि भरते—'शोभा विलासो माधुर्यं स्थैर्यं गाम्भीर्यमेव च । ललितौदार्यतेजांसि पौरुषेया गुणा अपि ॥ ५ ॥' करुणं स्नेहाद्रिक्तवता । अकारणेत्यादि । विगतभाग्यया यया तव पुत्रो न दृष्टः । कीदृशः । अकारणेनालक्षितहेतुतया स्मेरमीषद्धसनं तेन मनोज्ञं मुखं यस्य सः । शिखायां ललाटे च दत्तश्वेतसर्षपः । एतत्तु रक्षायै । क्रोडे सुप्तः स्तनपायी च ॥ ६ ॥ लवङ्गिका । अत्र जीवितेति । तां विना जीवनमनर्हमिति भावः । निर्वृतेति । मरणे तद्वियोगदुःखापनयादिति भावः । कामन्दकी । उत्कण्ठेति । जन्मान्तरे तां द्रक्ष्यामीत्युत्कण्ठा ममापीत्यर्थः । तत्कथं मयापि स्वतोऽसिद्धतया लभ्याशीर्दातव्येति भावः । सङ्गमेत्यादि । कर्मणां वैचित्र्यादस्माकं मालत्या सह सगमो न स्यात् । अनागमो निर्युक्तिको यतः सः । मालत्या मम च कर्मणां साम्ये मानाभावाज्जन्मान्तरे सगमो निर्युक्तिक इति भावः । तर्हि प्राणत्यागेनालमत आह—प्राणत्यागः पुनस्तापशान्तिफलः । तथा च तदर्थं स क्रियत इति भावः । सङ्गमाभावे तु मानम्—'मृतोऽपि मानुषः शक्तो नानुगन्तुं मृतं जनम् । जायावर्जं च सर्वस्य याम्यः पन्था विभिद्यते ॥' इति स्मृतिः ॥ ७ ॥ मदयन्तिका । भाविवाक्यमुन्नीयाह—किमिति । अत्राग्रेसरी मरणे प्रथमा । अवहिता मर्तुम् ॥ लवङ्गिका । अत्राहं प्रिय इत्याशयः । मदयन्तिका । अत्र वशंवदायत्ता । ते वचो न करिष्यामीत्यर्थः । कामन्दकी । निश्चितं निश्चयः कृतः । मदय-

पृ० प०

२३८ ९ °योगिन्यम्बरतो विप° । °पैसर्व मसा ।

२३९ ६ मद्यन्तिकाळवविके—पिमस° । १२ ममगन्तु दृशा° ।

२४० १ °अये, भद्रा सौदामिनी । ३ °सौदामिनी । ससर्व° । ५ °भूरिवसनीयि° । ७ °ममोदमपि नन्दव° । १२ °व्याहि विजृम्भित । ते ।

न्तिका । सगर्वं गुरुसमीपे प्रियमरणश्रवणात् । अत्र जन्मान्तरेऽप्ययं प्रियः स्यादिति तत्प्रत्ययेन मरणमिति भावः । कथाशेषिका । अत्र मधुमती नदी । संहारितं नष्टम् । सिन्धुः सिन्धोमात्रमत्रोक्ता । 'सिन्धुः वमथौ देशे' इति तु कोशः । सकरुणः कामन्दकीं प्रत्याह—मालतीत्यादि । भूरिवसुर्निर्विण्णः सर्वं कृत्वा यतिपतनाख्यानि मचोर्तु सुवर्णबिन्दु तीर्थं स्वर्गीकृत्याभ्यागच्छति । कीदृशः । मालतीमरणं श्रुत्वा संसारविषयेभ्यो वैराग्येषु जीवितेषु प्राणधारणेषु च निर्मित विवेकशालि । निर्विण्णमिति यावत् । चेतो यस्य सः । निरपेक्षेति पाठः सुगम एव । जीवितेष्विति बहुवचनं प्राणधारणक्रियाणां बहुत्वात् । अमुना भूरिवसुनियोगे सति इतः सः ॥ ९ ॥ मदयन्तिकालवङ्गिके । अन्धाभावाविव महानीतिः । किमित्यादि । अधमः कायः पत्राणि यस्य वृक्षस्य । तारकत्वात् । अन्यतरस्य स्कन्धस्य आमर्षात् । आधारो वृत्तिः । तयोरेकस्य पातः पतनं भिन्नयम् । भूरिवसुपतनात्प्रभवस्य स्तिपन्नपातः । मालतीमाधवयोर्जीवनाभावन्यस्य धारण इति भावः । भिन्नयं मेघमालिनोऽन्तर्गतोऽभिरुद्धिमिमः ॥ १ ॥ सखीत्यादि । संजीवनाथवेर्विपस्य व्यतिकरं मेलकं देवदर्शितस्य च मेलकं लवस्य चन्द्रकस्य च मिलन विवाहाय सखीकरोतीत्यर्थः । कामोन्मत्तः ॥ ११ ॥ नेपथ्ये । अत्र श्लोको यमद् । अकस्मात् सर्पः । तयोर्मध्ये इत्यर्थः । मधुरं मेघः अथार्थेवा भावना । निरनुक्रोशा निर्दया । नन्दनस्य दानोपलम्भात् । उत्स्यत्यादि । अपराधो राजसूयः । यथा कल्पपक्षाणामाग्नेयाप्रमसीका कालेपकल्पते तां च कल्पयितुं राजसूपसिततृष्णा तावत्प्रेप्सिमिदं राज्यान्तसत्यमिति भावः ॥ १२ ॥ मधुरया पितृशोकपरिमोहात् । मायया । अनर्थपरंपरायोगादतिकष्टम् । पूर्वेत्यादि । इयं मालती प्रमादमयीतापि राजपीडयापरिक्लान्तापि पुनरप्येव कर्म संकटं प्राप्ता । पितृशोकात् । मनोऽपपरिताह—ब्रह्मणानामिन्दुस्य माधवस्य दुःखानि सुखदुःखोपचयनानि निवारयितुं को नाम चतुरोऽपि समर्थो भवति । अपि तु न कोऽपीत्यर्थः । 'प्रमादः परहस्ते च परदेशेऽपि कथ्यते' इति नानार्थः । प्रमादमयी । तारणीति बहुत्वेन विचारयेऽप्यवसतोऽस्य ॥ १३ ॥ श्रीपर्वतादिति । श्रीपर्वतादहमिह सत्वरमविधीप्रमयतमभ्योऽभ्यम । तथा

पृ०　　पं०

२४१　२ ०ऊवणिअ भअवदीसिणेहणिव्विसेस समासासिं० ।
४ मदयन्तिकालवङ्गिके—सुप्प० । १४ ०श्रेष्ठान्तरे च त्वयि ।

२४२　१ ०मदयन्तिकाय भव० । ४ ०सर्वतः कृता० । ५ ०दिट्ठिआ दाणीं अवहदं हिअअस्स आसङ्कास० ।
६ ०णिरवसेस माहवसिरिणो मालदीए अ फलिदा मणो० ।
७–८ ०कलहंसकेन सह प्रमोदनिर्भरं नृत्यन्त्याविव एवागच्छतः ।

लत्या सह । करुणाप्रधानवनेचरवचनादनन्तर ता मालतीं न पश्यामि । माल॰ प्रपायमधिगम्येत्यादि करुणवनेचरवचनम् । आर्याच्छन्दः ॥१४॥ लवङ्गिका-मदयन्तिके । सखि मालति, ननु भणामि सखि मालति, इति । प्रलापक्रमोऽयम् । अत्र ति स्फुर चलनशून्यम् । कामन्दकी । सौदामिनीप्रभावकृतवृष्ट्याश्चर्यमाह—किमिति । मेघाभावाद्वृष्टेराश्चर्यं द्वितनद्वत्रकारः संगच्छते । माधवः । प्रत्यापन्न पुनरायातम् । भवतीत्यादि । अस्याः नाम्ना श्वासवाता भवति । चलनादेव । प्रसन्नस्तनं हृदयमपि भवति । चक्षुश्च स्निग्धं सनिजप्रकृतिस्थिरं भवति । तदनु तत्पश्चान्मुखम् । कर्तृ । मूर्च्छापगमात्प्रसन्नं शोभते शोभया सर्वतो व्याप्त पद्ममिव । परिणतमिति पाठे विकसितमित्यर्थः । विततश्वासोन्नाहप्रगुन्नपयोधरमिति पाठे दीर्घश्वासस्योन्नाहेनोद्गमेन प्रेरितौ स्तनौ यत्र तदित्यर्थः ॥१५॥ अवीत्यादि । तत्क्षणं मद्वाण्यामात्यो विवर्तते । कीदृश । नन्दनसहित नृपपादनतमपि तिरस्कृत्याग्निसमूहे पतन् । गाढहर्षाश्चर्यश्च । सहभावस्य विकल्पात्सहनन्दनमिति ॥ १६ ॥ सेत्यादि । सेय योगिनी भिन्नमेघा सप्रत्यायाति यस्या अयं वागमृतजलासारो वचनामृतजलधारा जलधरजलधारामभ्यतिक्रामति । सौहि॰ त्यादिना ततोऽप्यधिका भवतीत्यर्थः ॥१७॥ मालती । अत्र चिरस्य बहुकालेन जीवेत्यादि । हे पुत्रि, त्व जीव । ततो वल्लभाय जीवितं देहि । त्वज्जीवन बन्धवोऽपि ते जीवन्तु । प्रशस्ताशि । प्रशस्तार्थे कन् । हिमपवनशीतलै॰ लवङ्गिकां च जीवय ॥ १८ ॥ मदयन्तिकालवङ्गिके । समाश्वय योजय॰ कपालेत्यादि । अनया सौदामिन्या कपालकुण्डलारोपाद्दुर्जातं मालत्यपहर॰ रूप तव्वनितविपत्से सकाशात्कृच्छ्रात्सकटाभिर्बन्धेनातिप्रयत्नेन प्रत्युद्धृ॰ ॥ १९ ॥ मदयन्तिकालवङ्गिके । अत्र पुन क्लेशकारितया पुनरुप॰ लम् । प्रतिकूलस्यैव विधेरधुनानुकूलत्वमित्याश्चर्यम् । एहीत्यादि । माल॰ णेन बहुजनरक्षणजन्यपुण्यनिवहधारिके हे चिरेण त्वं दृष्टासि । अतो ते॰ मागच्छ । हन्त हर्षे । ममाङ्गमालिङ्ग्य हर्षय । शरीरं कीदृशम् ।

पृ० प०
२३८ ९ ०योगिन्यप्सरसो विष० । ०धैर्यं यस्याः ।
२३९ ६ मद्यन्तिकालवङ्गिके—पिबस० । १२ वममम्बु-
षूता० ।
२४० १ ०अये, भद्रा सौदामिनी । ३ ०सौदामिनी । तत्सर्व० ।
५ ०भूरिवसुजीवि० । ७ ०आमोदमपि नन्दय० ।
११ ०भाति विजृम्भितं । ते ।

ण्ठिका । सपदं गुरुसमीपे प्रियमरणस्याश्रुतत्वात् । अत्र जन्मान्तरेऽप्ययं प्रियः स्यादिति तत्कालेऽस्य स्मरणमिति भावः । लवङ्गिका । अत्र मधुमती नदी । संधानित पदम् । विरहो वियोगप्रभवेण । 'विरह वमने वैमे' इति रत्नकोशः । एकस्य कस्यचिन्नैयर आह—मालतीत्यादि । भूरिवसुर्निश्चित नि-श्चयं कृत्वा नष्टिरत्नप्रभासि प्रवेष्टुं सुवर्णबिन्दुं शिवं अलीकमागच्छति । भीरुका । मालतीमरणं श्रुत्वा संसारविषयेष्वेवमादिषु जीवितेषु प्राणधारणेषु च निश्चित नि-र्वेदभाक् । निर्विण्णमिति यावत् । येनो यस्य सः । निरपेक्षो यस्य सुखम् एव । जीवितेष्विति बहुवचनं प्राणधारणक्रियायां बहुत्वात् । अथवा भूरिवसुनियोगे सति इतः सः ॥ ९ ॥ मद्यन्तिकालवङ्गिके । अनायासादिदं महावीथिः । विमित्यादि । अस्याः पुष्पाणि पत्राणि यस्य दृश्यस्य । हारकत्वात् । चन्दनस्य भस्य आयर्तांत् । आधारो वृत्तिः । तयोरेकस्यापातः पतनं निमयम् । भूरिवसु पतनानंतरमपत्तिपप्रपातः । मालतीमाधवयोर्वियोगान्तरमाधार इति भावः । किमयं मेघश्रीनोऽम्बरवर्तीप्रमितस्फुरितमिभः ॥ १० ॥ समित्यादि । संजीव-नायथेर्पिपस अधिकरे मेघं वेगवतिमित्स च मेघं वनस्य चक्रकरस च मिलनं विधानाय सत्पीकरोतीत्यर्थः । आर्याछन्दः ॥ ११ ॥ मेघपदी । अत्र लोको जगत् । अलोकः सार्थः । तयोर्मेघ्य इवार्थः । मङ्गलं मेघः अमार्गवा याच्या । निरनुक्रोशा निर्दयाः । नन्दयत्व उपलोपकत्वात् । अन्येत्यादि । उप-रागे राहुग्रहः । यथा कृष्णपक्षावम्भान्तरायमङ्गलैका अभ्योपकम्पते तां च कल्पयितुं राहुरपरिस्थितस्तथा तापसीनमिदं दृतान्तवासमिति भावः ॥ १२ ॥ प्रभु ष्या पितृलोकजनितमोहात् । मायया । जनर्परंपरायोपादठिकाम् । एवे-त्यादि । इदं मालती प्रवासमतीतापि राक्षसीहस्तमतिक्रान्तापि पुनरप्यवैव कर्थं संशयं प्राप्ता । पितृशोकात् । जनोपपत्तिमाह—प्रवासामिमुखस्य यतवस्य पुरु-षाणि सुबन्धुयोपगमस्तामि निवारयितुं को नाम चतुरीरे समर्थो भवति । अपि तु न कोऽपीत्यर्थः । 'प्रवाहः परवशे न परवेशेऽपि लभ्यते' इति भावार्थः । प्रमाणमत्र शुद्धौ । हारणीति बहुत्वेन निवारयैत्यपवादोऽथ ॥ १३ ॥ श्रीपर्वतादिति । श्रीपर्वतादहमिह धनतमतिपीप्रपतमभतोऽस्मि । तथा

पृ० प०

२४१ २ ०ऊवणिअ भअवदीसिणेहणिव्विसेसं समासासि० । ४ मदयन्तिकालवङ्गिके—सुप्प० । १४ ०श्रेष्ठान्वये च त्वयि ।

२४२ १ ०मदयन्तिकाद्य भव० । ४ ०सर्वतः कृता० । ५ ०दिट्ठिआ दाणीं अवहदं हिअअस्स आसङ्कास० । ६ ०णिरवसेस माहवसिरिणो मालदीए अ फलिदा मणो० । ७–८ ०कलहंसकेन सह प्रमोदनिर्भरं नृत्यन्त्याविव एवागच्छतः ।

मालत्या सह । करुणाप्रधानवनेचरवचनादनन्तरं तां मालतीं न पश्यामि । माल-यमधिगम्येत्यादि करुणवनेचरवचनम् । आर्याच्छन्दः ॥१४॥ **लवङ्गिका-यन्तिके ।** सखि मालति, ननु भणामि सखि मालति, इति । प्रलापक-यम् । अत्र निःस्फुरं चलनशून्यम् । **कामन्दकी ।** सौदामिनीप्रभावकृतत्र-श्चर्यमाह—किमिति । मेघाभावाद्दृष्टेराश्चर्यहेतुतयैवकारः संगच्छते । **माधवः ।** आपन्नं पुनरायातम् । **भवतीत्यादि ।** अस्या नासा दीर्घश्वासा भवति । लनादेव । प्रसन्नस्तनं हृदयमपि भवति । चक्षुश्च स्निग्धं संभिन्नप्रकृतिस्थिरं भवति । तदनु तत्पश्चान्मुखम् । कर्तृ । मूर्च्छोपगमात्प्रसन्नं शोभते शोभया सर्वतो व्याप्तं पद्ममिव । परिणतमिति पाठे विकसितमित्यर्थः । विततश्वासोत्साहप्र-णुन्नपयोधरमिति पाठे दीर्घश्वाससोत्साहेनोद्गमेन प्रेरितौ स्तनौ यत्र तदित्यर्थः ॥१५॥ **अवीत्यादि ।** तत्क्षणं मद्बाष्पाम्भालो विवर्तते । कीदृशः । नन्दनसहितं नृपं पादनतमपि तिरस्कृत्याग्निसमूहे पतन् । गाढहर्षाश्चर्यैश्च । सद्भावस्य विकल्पात्स-हनन्दनमिति ॥ १६ ॥ **सेत्यादि ।** सेयं योगिनी भिन्नमेघा सप्रत्यायाति यस्या अयं वागमृतजलासारो वचनामृतजलधारा जलधरजलधारामप्यतिक्रामति । सौहि-त्यादिना ततोऽप्यधिका भवतीत्यर्थः ॥१७॥ **मालती ।** अत्र चिरस्य बहुकालेन । **जीवेत्यादि ।** हे पुत्रि, त्वं जीव । ततो वल्लभाय जीवितं देहि । लब्धोचना-द्बन्धवोऽपि ते जीवन्तु । प्रशस्ताशैः । प्रशस्तार्थे कन् । हिमसवन्धशीतलैर्मा लवङ्गिका च जीवय ॥ १८ ॥ **मदयन्तिकालवङ्गिके ।** समाश्वय योजय । **कपालेत्यादि ।** अनया सौदामिन्या कपालकुण्डलारोपाद्दुर्जातं मालत्यपहरण-रूप तद्धनितविपत्ते सकाशात्कृच्छ्रात्संकटान्निर्वन्धेनातिप्रयत्नेन वयमुद्धृताः ॥ १९ ॥ **मदयन्तिकालवङ्गिके ।** अत्र पुनः क्लेशकारितया पुनरुक्तदारुण-त्वम् । प्रतिकूलस्यैव विधेरधुनानुकूलत्वमित्याश्चर्यम् । **पहीत्यादि ।** मालतीरक्ष-णेन पहुजनरक्षणजन्यपुण्यनिवहधारिके हे चिरेण त्वं दृष्टासि । अतो हेतोस्त्वमे-ह्यागच्छ । हन्त हर्षे । ममाङ्गमालिङ्ग्य हर्षय । शरीरं कीदृशम् । दत्तानन्दमपि

पृ० प०

२१२ १ लवङ्गिका—को वा इमस्सिं संपूरिदसअप्पभारम्हसवे ण परिहाससंपुण्णो होइ । ३ °देवं महा° । ५ °मत्र रमणीयतरं यत्° । ६ °भिरास्पूर्णो° । °स्तंब म्भास्मा मनो° । ८ °वस्तुषु च । ९ °वचनमार्मीयाः । ११ °संबन्धानन्द° । १२ °नोपमहा° ।

माल्यपर्वसंबन्धेति भावः । हे सौहृदमये अतोऽविरम । तमेव नमस्या मतः ॥ १९ ॥ तदेवाह—वन्द्येत्यादि । तमेव संसारस्य नमस्या । एकमिवैर्विकसितैरात्मजन्मनस्येवा ज्ञापनीयमित्यिरितस्य मतः । श्रीदैः । बोधिसत्त्वा जीमूतवाहनादयः । तानप्यतिक्रमन्ति तैः । तेषामेकैकजीवयात्रया अनेकजीवनाद्दतिशय इति भावः । महा बोधिसत्त्वो बुद्धविशेषः । तदतिक्रमवर्तिभिः । अनेकपुण्यमारिताद । परस्परम विश्रम्भित चेष्टित पूर्वपरिचयेन प्रतिपदमङ्कुरितं बीजं कारणं यत्र तत् । स्वल्पमधुरमनुजं न भवति । तथा च लघुपकरणेव इत्याचख्यौति भावः । अन्य दपि कल्पापहरणं विश्रम्भितं पूर्वप्रतिपदबीजमङ्कुरमधुरफलमाकि भवतीति ध्वनिः ॥ २१ ॥ मालती । अत्र समाश्वसिता आपिता । केसरावली बकुलमालम मेघमिश्रवर्णं प्रसवमयि इव पक्षाः । तथा संभाविता रक्षिता । मदीयजनेनेति भावः । इमयन्तिकारणमित्यिके । अत्र लवङ्गिका कामन्दकी यथाक्रमं प्रस्तुता तथा । यद्वा लमपि मदीयायैः । सौदामिनीयोगेश्वरादपि मयरथा पुरुषावसामाक्षरस्त्वमम् । यद्वा सादामिन्या एव भगवतीकथितस्येनादर कृताः । अपीत्यादि । निन्दामभिरपि निन्दास्थं परिभवमपेक्षते । अभिनिन्दि तवदाने निन्दासमितस्यावाताभिति भावः । इदं सुचरकर्वे मन्ये यद्यमेवा सौदामिन्यापिन्वित इत्यभिति । तथा चाग्राहुवरोऽपि नेति भावः । अत एवाकल्पावर्णनम् ॥ २२ ॥ सौदामिनी । अन्यमे प्रयुर्वे मकरन्दमधमभिवाङ्गुणकरणात् । तदनुवनाद—मधुकाल्यानामिति । यदिह त्वयि कामात वैरस्यं प्रीतोऽस्मि तेनेयं मदयन्तिका तव प्रीयैव त्वत्प्रीति कर्तुं भवतः प्रेयसी मिमाय इहदे मकरन्दायापाल्माभिरपि दीयते । पूर्वमनुरागेण दत्ता । प्रीतिहेतुमाह—यथास्थिताना शुभिनां च यथमीवे स्थिते प्रवसनये । पाशम्तरे दवावर्तने । भवर्ष क्षिस मधमयकुम यत्र तत्र । कारिवये मनुलभमवातिकि पाठेऽप्ययमेवार्थः इत्थं प्रतिभावसमर्थः ॥ २३ ॥ माधवः । इत्यापेता पुरकन्दनाभिरोषात् । मालती । माकन्द विरोधारितिमिवा । सर्वमेवितत्राप्यवसरम् । लवङ्गिका । अत्र भीमावसरेति प्राक्त्ये पूर्वनिपातनियमभावात् । कलिता मनोरथाः । एतयो पापश्चिन्तविपाकादिति भावः । सर्वे इति । भगवति कर्पूमिदानीं । अत्र यदेति शेषः । लवङ्गिका । अपि तु पर्योऽपीत्यर्थः । कामन्दकी । अद्भुत मिदानीमेतद्गृहमाह । यथाह—'अद्भुतम तु संप्राप्तिमभ्यागतस्य गृहम्' ।

पृ०　प०

२४४　१ वस्तुवृत्तम् । यतः० । २ ०दामिनीप्रत्यक्षमनयोर्वृत्तेयं प्रतिज्ञावश्यमावा० । ५–६ ०यन्ति महता सस्तु तापलापिन्यः कल्याणिन्यो नी० । ९ ०क्लेशोऽपि मच्छि० । १२ (सहर्षं प्रणमन् ।) ०भगवति, अतः परमपि प्रि० । १३ ०भगवतीपादप्रसादात्०

२४५ १–२ सन्तः सन्तु निरन्तरं सुकृतिनो विध्वस्तपापोदया
राजानः परिपालयन्तु वसुधां धर्मे स्थिताः सर्वदा ।
काले सततवर्षिणो जलमुचः सन्तु स्थिराः पुण्यतो
मोदन्तां घनवद्धबान्धवसुहृद्गोष्ठीप्रमोदाः प्रजाः ॥२५॥

इति मालतीमाधवे दशमोऽङ्कः ।

इति । प्रकरण मालतीमाधवाख्यम् । कथमिव । अत्र पित्राद्यनुमत्या नाहं दत्ता तत्कथमियमेवमाहेति भावः । अन्यथेति । चोरिकया वृत्तं वस्तु विवाहकृत्यम् । आर्याया सौदामिन्या वचनमन्यथा । अमात्यागोचरेणेत्यर्थ । **लवङ्गिका ।** अत्र सौदामिनीवचन किंरूपमित्याशय । **कामन्दकी ।** श्रावकेति पाठकदशायाम् । प्रकृति शिष्ट । **मालती ।** अहो सवरणम् । अत्र मन्त्रिणो मत्पितुरिति शेष. । **माधवमकरन्दौ ।** कल्याणिन्यो मम सपन्ना यत इति भाव । **यदित्यादि ।** यदायुष्मतोर्युवयो । कल्याणमन्योन्यलाभरूप पूर्वं मनोरथैरेव घृतमाकाङ्क्षितमभूत्तत्पुण्यैर्मदुपक्रमैश्च निसृष्टार्थदूतीकल्पकपटै फलितम् । मच्छिष्ययोरवलोकितासौदामिन्यो क्लेशोऽपि फलित इति लिङ्गविपरिणामो योग्यत्वात् । क्लेशेनेति पाठे ताभ्यामेव फलितमित्यर्थ । तथा त्वन्मित्रस्य मकरन्दस्य मदयन्तिकया सह सबन्धोऽपि निष्णातो नि शङ्कं विहित. । नृपनन्दनावतिप्रीतौ विहितौ । अत एव नि.शङ्कता । अपरमत पर यत्प्रेय प्रिय कर्तव्यमस्ति तदप्युच्यताम् । तत्करोमीत्यर्थ. ॥ २४ ॥ **सन्त इत्यादि ।** सज्जना निरन्तर धार्मिका सन्तु । अत्र हेतु । विनष्टपापोद्रेका । तथा च सता पुण्यमुज्जृम्भतां पापं नश्यतामित्यर्थ. । राजधर्मे रक्षणादौ सदा स्थिता नृपा भुवं रक्षन्तु । वसु धन दधातीति वसुधेत्यनेन विपुलधनवत्त्वं भुव उक्तम् । काले वर्षादौ सस्याविरोधि सम्यक् ततं व्यापकं यथा तथा वर्षणशीला. मेघा सन्तु । अकालवृष्ट्या सस्यनाशात्काल इत्युक्तम् । अत्र हेतुमाह—प्रजानां लोकानां पुण्यात् प्रजा हृष्यन्ताम् । घनवद्धो निरन्तरकृतो बान्धवाना सबन्धिना सुहृदां मित्राणां गोष्ठीषु प्रकृष्टहर्षो यासिस्ता. । तदनेन

प्रयमितस्य । काव्योपसंहारोऽप्यनेनैव कृतः । यदाह—'वस्थानस्य ग्रथितो या काव्य उपसंहृतिः ॥ इति ॥ २५ ॥

सम्यं दुर्जनशासनं सुरगणाभायस्य कैरातिका-
द्विपार्थदमिभूमिते अपि प्रमे छत्रे सभे धारिते ।
येनाथ समभूविस्थशिविकमण्डप्रः पण्डितो
मीमांसकरहस्यवसायवो धातापदातापनः ॥ १ ॥

देवेश तत्सुत सोऽस्य समस्त मीमांसक सत्कवि
सोऽस्मुर्धरत्नधिया जैमिनिमते रामेश्वरं सद्गुणम् ।
सूते व्यापमपि मतीपसमिनं मीमांसकाकल्पं
गुरु धीरपथापरं कविवरं पुत्रं पवित्रापनम् ॥ २ ॥

विद्याधरं परमशीलनतेव धीरं
धीरं बभेषु विनिर्मं गुरुपोक्तभावे ।
प्रसूत सोऽयममलं गुणिनं सुपुत्रं
तं रत्नपूर्वधरमेव जगद्धरं च ॥ ३ ॥

येनापाठि कठोरपौरुषमपीवैशेषिकं काण्वव
येनाभ्यासि सबोधपाणिनिवरं तत्त्वाभिगीतं मतम् ।
छन्दोऽलंकरणं च सम्यगरर्तं येनाप्यपानि श्रुति-
रसामृत जगद्धरस्य कवितुर्गीतैकस्मृगूम्भताम् ॥ ४ ॥

तस्यात्र यं रत्नधरेऽप्रतिमश्लोकोऽप्रतिमप्रसमा समवन्तिकापि ।
जगद्धरं तत्कृतिष्वपपेऽङ्कः समाप्तिमापद्दशमोऽपरकः ॥

इति श्रीमन्महोपाध्यायपण्डितराजमहाकविधर्माधिकारि
श्रीरत्नधरपण्डितात्मजश्रीजगद्धरविरचितायां मालती
माधवटीकायां दशमोऽङ्कः ॥

अनुक्रमणी ।

समाप्तोऽयमकारादिवर्णक्रमकोशः ।

